

੧ ਓ

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਿਆਰੂ

ਦਿੱਲੀ

ਪੁਸਤਕ ਨੰ. ੧੨੩

123

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਦਾ

ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ

ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

ਐਮ. ਏ., ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ.

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ:—

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

11

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ	...	੧੯੬੩
ਮੁਲ	...	ਸਤ ਰੁਪਏ

ਛਾਪਕ:—

ਭੋਜਾ ਸਿੰਘ ਸੇਠੀ

ਭੋਜ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ,

ਕਟੜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ
ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ

ਪਰਤਾਛਿ ਰਿਦੇ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਕੈ,
ਹਰਿ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮਿ ਨਿਵਾਸੁ ਲੀਅਉ ॥

ਇਸੇ ਕਲਮ ਤੋਂ

੧. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ : ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ
੨. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਮੇ
੩. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ
੪. ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ
੫. ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਦਰਪਣ
੬. ਸਹਜ ਤੇ ਅਨੰਦ
੭. ਨੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ

ਭੂਮਿਕਾ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ
ਮਿਤੀ ੭—੭—੧੯੬੩ ਦੇ ਮਤਾ ਨੰ: ੯੩੮ ਦੀ ਨਕਲ :—

ਡਾਕਟਰ ਭਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਦੀ ਪੜ੍ਹਕਾ ਮਿਤੀ ੬—੬—੬੩ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰੀ
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ੪੦੦ ਸਾਲਾ ਜਯੰਤੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕ
"ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ" ਦਾ ਖਰੜਾ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ
ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਹਨ, ਸਭੇ ਇਸ ਬਾਰੇ
ਅੰਤਿਮ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮਤਾ ਨੰ: ੮੮੬ ਮਿਤੀ ੧੪—੬—੬੩ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਵੀਚਾਰ ਉਪਰੰਤ
ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰਮਤ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵਿਭਾਗ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦੀ
ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਸਹੀ) ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ

ਸਕੱਤ੍ਰ,

ਜਿ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ,

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ

ਤੋਤਕਰਾ

ਭੂਮਿਕਾ	੫
ਮੁਖਬੰਧ	੯
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ	੩੦

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ	੧੩੩
ਜੀਦੇਵ ਜੀ	੧੫੧
ਕ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ	੧੫੩
ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ	੧੫੬
ਸਧਨਾ ਜੀ	੧੭੩
ਬੈਣੀ ਜੀ	੧੭੪
ਚਾਮਾਨੰਦ ਜੀ	੧੭੬
ਕਬੀਰ ਜੀ	੧੭੭
ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ	੨੧੩
ਪੀਪਾ ਜੀ	੨੨੭
ਸੋਣ ਜੀ	੨੨੮
ਧੰਨਾ ਜੀ	੨੨੯
ਭੀਖਨ ਜੀ	੨੩੧
ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ	੨੩੨
ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ	੨੩੩

ਭਾਗ ਦੂਜਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ	੨੩੭
ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ	੩੧੦
ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ	੩੨੩

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ	੩੫੯
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ	੩੮੧
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ	੪੩੩

ਗਾਗ ਤੀਜਾ

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ	੪੫੩
ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਜੀ	੪੫੭
ਰਾਇ ਬਲਵੇਡਿ ਤਥਾ ਸਤਾ ਕੁਮਿ	੪੬੦
ਕੱਲਸਹਾਰ	੪੬੯
ਜਾਲਪ	੪੭੫
ਕੀਰਤ	੪੭੬
ਤਿੱਖਾ	੪੭੭
ਸੱਲੂ	੪੭੭
ਭਲੂ	੪੭੮
ਠਲੂ	੪੭੮
ਗਯੰਦ	੪੮੧
ਮਥੁਰਾ	੪੮੨
ਬਲੂ	੪੮੪
ਹਰਿਬੰਸ	੪੮੫

੧ ਓ

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਿਆਰੂ

ਦਿੱਲੀ

ਪੁਸਤਕ ਨੰ. ੧੨੩

123

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਦਾ

ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ

ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

ਐਮ. ਏ., ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ.

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਮੁਖਬੰਧ

੧.

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਹਿਰੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ੧੭੦੮ ਈ: ਵਿਚ ਸਾਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਦਰ ਕੀਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਿਖ ਪਰਗਟ-ਗੁਰੂ-ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ :—

ਆਗਿਆ ਭਈ ਅਕਾਲ ਕੀ, ਤਬਹੀ ਚਲਾਇਓ ਪੰਥ ।

ਸਭ ਸਿਖਨ ਕਉ ਹੁਕਮ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਮਾਨਿਓ ਗ੍ਰੰਥ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਮਾਨਿਓ, ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਕੀ ਏਹ ।

ਜੇ ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਮਿਲਏ ਚਹੇ, ਬੋਜਿ ਸਬਦ ਮਹਿ ਲੇਹ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ, ਇਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਲਈ ਕਲਿਆਨਕਾਰੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਮੁੰਦਾਵਣੀ (Epilogue) ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਕਹਿਆ ਹੈ :—

ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫

ਬਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿੰਨਿ ਵਸਤੁ ਪਈਓ, ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵੀਚਾਰੈ ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਮੁ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਪਇਓ, ਜਿਸ ਕਾ ਸਭਸੁ ਆਪਾਰੈ ॥

ਜੇ ਕੋ ਖਾਵੈ ਜੇਕੇ ਭੁੰਢੈ, ਤਿਸ ਕਾ ਹੋਇ ਉਧਾਰੈ ॥

ਏਹ ਵਸਤੁ ਤਜੀ ਨਹ ਜਾਈ, ਨਿਤ ਨਿਤ ਰਖੁ ਉਰਿਧਾਰੈ ॥

ਤਮ ਸੰਸਾਰੁ ਚਰਨ ਲਗਿ ਤਰੀਐ, ਸਤੁ ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਪਸਾਰੈ ॥

ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ (ਬਾਲ) ਵਿਚ ਸਚਾਈ (ਸਤੁ), ਸਬਰ-ਸਾਦਗੀ (ਸੰਤੋਖੁ) ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਮਈ ਨਾਮ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹਨ, ਰਖੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰੇਗਾ (ਖਾਵੈ) ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਚਾ ਕੇ ਵਰਤੇਗਾ (ਭੁੰਢੈ), ਉਸ ਦੀ ਕਲਿਆਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜੋ ਵਸਤੂ-ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ

ਤਿਆਗ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਇਹ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਭੱਟਕਦਾ ਸੰਸਾਰ, ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਚਰਣੀ ਲਗ ਕੇ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵਡਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਸਾਰੀ ਥਾਈਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਅਨੂਪਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ (ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੧੭੩ ਈ: ਤੇ ਜੈਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੧੭੦ ਈ:) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ (ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ੧੬੭੫ ਈ:)—ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ—ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਏ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ, ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦ ਹੋਏ, ਹਰ ਵਰਣ-ਆਸ਼ਰਮ, ਜਾਤਿ-ਪਾਤਿ ਤੇ ਧਰਮ ਵਿਚੋਂ ਉਠੇ, ਰੂਹ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਟਿਕੇ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। (ਜੈਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅਰਸ਼ੀ-ਕਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅੰਤਲੇ। ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ, ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਨਾਲ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਲ ਹਰੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੇਵ ਤੇ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ, ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਜੈਦੇਵ ਜੀ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਾਮਾ ਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਪੀਪਾ ਆਦਿ ਜੀ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਆਦਿ ਤੇ ਪੰਨਾ, ਸਦਨਾ, ਸੈਣ ਆਦਿ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ। ਇਸ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਰਚਨਾ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕਲਾ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਜਿਹਨਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ (ਰਚਨਾ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: (੧) ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ (੧੨ ਤੋਂ ੧੭ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਤ-ਕਵੀ; (੨) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, (੩) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭੱਟ ਤੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਮਰਦਾਨਾ, ਸੁੰਦਰ ਜੀ, ਸਤਾ ਤੇ ਬਲਵੰਡ। ਇਸ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ, (੧) ਕਬੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਭੱਟ ਕਲਸਰਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਕਾਰ ਦੀ ਹੈ; (੨) ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ, ਨਾਮ ਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਰਖੇ ਜਾਣਗੇ; (੩) ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਭਗਤ, ਭੱਟ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਤੇ

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੰਥ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਤ, ਭਗਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਇਕਸਾਰ ਮਹਾਨ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਰਗੇ ਸਰਬ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਰੂਪ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੰਕੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿਥਮ ਗੁਰਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰਚਨਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੋਠੇ ਕੋਠੇ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਹੋਰ ਉਦਮ ਕੀਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸਾਂਭੀ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕੱਠ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀ ਸਮਿਗਤੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਤੀਕ ਪੁਜ ਗਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ (ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਗ ਪਗ ਬਾਕੀ ਤਖ਼ਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ), ਸਭੇ ਇਕੱਠ ਕੀਤੀ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਦੇ, ਸਾਰੀ ਸਮਿਗਤੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਈ: ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਚੋਣੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣ ਸਮੇਂ ੧੭੦੮ ਈ: ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਗੁਰੂ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਬਹੁਤ ਵਡੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜੋ ਕਿ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਹੈ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਅੰਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੋ ਸੰਪਾਦਕੀ-ਵਿਉਂਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਰਬ ਪ੍ਰਿਥਮ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕੀ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਉਂ ਹੈ:—

ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ੩੩ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ੩੧ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ੩੧ ਭਾਰਤੀ ਸਨਾਤਨ ਰਾਗਾਂ ਤੇ ਰਖੇ ਹਨ; ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਸਿਖ ਨਿਤ-ਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ—ਜਪੁ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ), ਰਹਰਾਸਿ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਸ਼ਬਦ) ਅਤੇ ਜੋਹਿਲਾ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਸ਼ਬਦ)—ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ੧੩ ਪੰਨੇ ਬਣਦਾ ਹੈ; ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ੧੪ ਤੋਂ ੧੩੫੨ ਪੰਨੇ ਤੀਕ ਹੈ; ਤੇ ਤੀਜਾ ਭਾਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਰ ਕੇ ਫਰੀਦ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਅਤੇ ੧੧ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵਦੀਏ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ,

ਪੰਨਾ ੧੩੫੩ ਤੋਂ ੧੪੩੦ ਤੀਕ ਹੈ। ਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵਡਾ ਭਾਗ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ੩੧ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ—ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੁਜਰੀ, ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੋਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਨੰਦ ਨਾਰਾਇਣ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਮਾਰੂ, ਰੁਖਾਰੀ, ਕੋਦਾਰਾ, ਭੈਰਵੀ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ, ਕਾਨੜਾ, ਕਲਿਆਨ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੯ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੧੭ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ੩੦ ਵਿਚ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ੧੮ ਵਿਚ, ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ੧੬ ਵਿਚ, ਬਾਬੀ ਜੀਤਾਂ ਨੇ ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ੧ ਜਾਂ ੨ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵਈਏ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਹਰ ਰਾਗ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਪਹਿਲਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਇਆ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਣੀਆਂ, ਛੰਡਾਂ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਰਾਂ ਮਗਰੋਂ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਇਸੇ ਕ੍ਰਮਾਨੁਸਾਰ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਫਿਰ ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ, ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਤੇ ਫ਼ਤਿਹ ਜੀ ਦੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੇਵਲ ਹਾਗ ਆਸਾ ਤੇ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਸ 'ਮਹਲਾ ੧' ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਮ: ੨' ਤੋਂ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ 'ਮਹਲਾ ੩', 'ਮਹਲਾ ੪', 'ਮਹਲਾ ੫' ਤੇ 'ਮਹਲਾ ੬' ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੋਂ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਸਵਿਸਕਾਰ ਅਨੁਮਾਨ ਇਥੇ ਅੰਕਤ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਤਨੀ ਭਾਰੀ ਸਮਿਗਰੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸਚੀ ਬਾਣੀ' ਨੂੰ 'ਕਚੀ ਬਾਣੀ' ਤੋਂ ਨਖੇੜ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ; ਕਾਵਿ-ਵੰਗੀਆਂ ਤੇ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਵਾਰਾਂ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਲਈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇ ਹਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਬੀੜਨ ਲਈ ਬੜੀ ਹੀ ਭਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕਤੁ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਘਾਣਣਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬੜੀ ਸਾਰੀ ਕਚੀ ਬਾਣੀ ਪਰਚਲਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਨੇ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ) ਐਸੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਮਹੱਲੇ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ—
ਇਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦੀ ਪੁਰਾਪਤੀ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਬੜੇ ਪਰੀਸ਼ਰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

੨.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ (ਸਿਤੀ-ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ) ਖਰਬੀ ਤੋਂ ੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ: ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਆਤਮਕ, ਧਾਰਮਕ, ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਕ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਅਕਰਮਣ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ, ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ, ਪਰ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਹੋਰ ਹਰ ਪਾਸੀਂ ਦੀ ਇਹੋ ਹੀ ਦਸ਼ਾ ਸੀ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਹੀ ਸਨ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉਤਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੱਖ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ; ਜਾਤ, ਪਾਤ, ਧਰਮਾਂ, ਸਮੁੱਚੇ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ; ਵੇਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਗੁਸਤ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਤਰੀਕੇ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਜੋਰ ਹੋਰ ਵਧ ਗਇਆ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਠਿਯਤਾ ਹੋ ਗਈ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਅਨੇਕ ਹੋ ਗਈਆਂ—ਸ਼ੰਕਰ, ਰਾਮਾਨੁਜ, ਮਾਧਵ, ਵਸਿਸਥ, ਰੰਗਣਥ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਤਿਆਗੀ ਸਨ, ਦੇ ਝਗੜੇ ਅਹੰਭ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਗੁਸਤ ਵਲੋਂ ਮੂੰਹ ਫਿਰ ਗਇਆ, ਵੇਦ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਭੁੱਲ ਗਈ, ਭਾਵ (Spirit) ਉਸ ਦੇਸ਼ ਹੀਣਾ ਹੋ ਗਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਸਮੀ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਜੋਰ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਇਆ ਜੋ ਪਾਖੰਡ ਦੀ ਹਦ ਤੀਕ ਪੁੱਜ ਗਇਆ; ਬੋਧੀ, ਜੈਨੀ, ਜੌਗੀ, ਜਨਿਆਸੀ, ਉਦਾਸੀ, ਬੈਰਾਗੀ—ਸਰ ਗੁਸਤ ਤੇ ਭੱਜਣ ਲਗੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਗੜਨ ਲਗਾ। ਦਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਰਾਧੀਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਦੇਸੀ ਰਾਜੇ ਕੂਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬਸ ਗਏ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਹਿਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀਣੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਰੋਗ ਵਿਲਾਸ, ਐਸਪਰਸਤੀ ਵਧੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਦਾਚਾਰ, ਧਰਮ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਈ ਤੇ ਉਹ ਰਾਜ ਹਾਰਾ ਬੈਠੇ। ਪਰਜਾ ਨਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਜ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਗੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਬੋਲੀ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਗੀ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮਾਂ ਤੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ

ਰੂਚੀਆਂ ਦਾ ਵਧਣਾ ਕਦਰਤੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਕੁਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਧਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਧਕਾ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਦਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚੋਂ ਉਨੀਆਂ ਵਿਦਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਸਤ ਤਿਆਗ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜ, ਨਾਚ, ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਉਹ ਇਤਨੇ ਪਰਵਿਰਤ ਹੋਏ ਕਿ ਸਹਿਜ ਦਾ ਜੀਵਨ ਰਹਿਆ ਹੀ ਨਾ। ਸਾਰਾ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਲਾਰ ਹੋ ਗਇਆ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਨਾ ਰਾਜਸੀ, ਨਾ ਧਾਰਮਕ, ਨਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਨਾ ਆਰਥਕ, ਨਾ ਸੰਪਰਦਾਈ, ਨਾ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ—ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਹਰ ਰਾਜਾ, ਹਰ ਸੰਪਰਦਾ, ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ, ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੈ; ਅਸੀਂ ਮਿਟ ਜਾਣਾ ਹੈ—ਸਾਡਾ ਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਰਾਜ ਸਭ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਖਤਰੇ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੁਝ ਸਾਂਝੇ ਖਤਰੇ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ; ਆਪਣੀ ਗਿਰਾਵਟ ਅੰਦਰਲਾ ਖਤਰਾ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਬਾਹਰਲਾ ਖਤਰਾ।

ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਹਲ ਲਈ ਜਾਂ ਹਲ ਸੁਝਾਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ, ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਤ ਤੇ ਭਗਤ ਉਠੇ ਜਿਹਨਾਂ ਕੁਝ ਸਾਂਝੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ; ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਸੋ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਨ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਖਤਰਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਅੱਜੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਂਝੇ ਇਕ ਰਬ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਜ਼ਾਰ ਪਾਤ ਰਹਿਤ ਮਨੁਖਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਸਾਂਝੀਆਂ ਦਿਖਲਾਕੀ ਕੀਮਤਾਂ ਆਦਿ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਦੀਆਂ ਜਹੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਗਲਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਬੰਗਾਲ, ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਪੰਜਾਬ—ਸਭ ਥਾਵਾਂ ਸਾਂਝੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਚਾਰ ਜਾਣ ਲਗੇ ਤਾਂਜੋ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਸਾਂਝੇ ਖਤਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ੀ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਠੀਕ ਇਲਾਜ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਸਾਂਝੇ ਰਬ ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਮਨੁਖਤਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਪਰਚਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਹ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਰ ਕਵੀ ਦਾ ਵੰਗ ਆਪਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਾਂਝੇ ਰਬ, ਸਾਂਝੀ ਮਨੁਖਤਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਦਿਖਲਾਕ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਰਸਮਾਂ ਤੇ ਕਦਮ

ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਂਝ
ਜੀਤਣਾ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜੇ ਹੀ ਦੇਸ਼
ਦੇ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਭੈ ਕਰ ਕੇ,
ਰਾਜੇ ਇਤਨੇ ਸਿਥਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਸਕਦੇ।
ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀ ਨੇਕੀ, ਚੰਗਿਆਈ, ਸਾਹਜ, ਜੁਰਤ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਲਾਈ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ
ਚੁਕਾ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਉਹ ਡਕਾ ਪਾਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦੇ
ਹੋਰ ਧਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨੇਤੱਤਵ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਐਸਵਰਜ ਵਿਚ ਲਗੇ
ਹੋਏ ਸਨ ਜਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਜਬਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।
ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਕਾਸ਼ੀ ਵੀ ਗਿਰ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਤੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀਆਂ ਲਈ ਪਾਖੰਡ
ਗੁਸਤ ਸਨ। ਤਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਲੀਡਰ ਕੇਵਲ ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ
ਆ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਹੋ ਹੋਇਆ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਖੜਕੀਆਂ ਅਤੇ
ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨੇਤਾ ਉਠੇ। ਨਾਮਦੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ,
ਚੇਤੰਨਯ, ਰਾਮਾ ਨੰਦ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ—ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ
ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੀਡਰੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪੁਨਰ
ਨਿਰਮਾਣ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ
ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਰਬ ਤੇ ਇਕ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਿਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ
ਸੰਤ, ਭਗਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ੧੨ਵੀਂ ਤੋਂ ੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨੇਤਾ ਸਨ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬੰਦੇ ਤੇ
ਪਾਖੰਡੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਲੀਡਰੀ ਖੋਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ
ਪੁਰਾਤਨ ਕਰਮਕਾਂਡੀ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਫੰਧਿਆਂ 'ਚੋਂ ਕਢ ਰਹੇ ਸਨ। ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਨੇਤੱਤਵ
ਖਰਮ ਹੋ ਰਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਪੂਰਨ-ਭਾਂਡ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ।

ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਵੇਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸੁਧ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਦਿਤੇ। ਤੇ
ਉਹਨਾਂ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵੇਦਕ ਧਰਮ ਸੁਧ ਹਿਰਦੇ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਮਨ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ,
ਉਸ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਉਹ ਅਦੁੱਤ ਤੇ ਸਾਂਝ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ।
ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਧਾਰਮਕ, ਰਾਜਸੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਤੇ
ਸੁਧ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਭੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਰਚਾਰ
ਕੀਤਾ, ਮੁੜ ਮੁੜ ਪੁਰਾਤਨ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ
ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਸੁਧ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਨਿਰਭੇ ਹੋਣ ਦੀ

ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਠੇਠਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਚਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਸਗੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਢੇ ਸਨ।

ਦੇਸ਼ ਦਾ ਰੋਗ ਨਵੇਂ ਠੇਠਾਵਾਂ ਨੇ ਭਾਂਪਿਆ—ਰੋਗ ਐਲਪਰਸ਼ਤੀ, ਸ੍ਵੈ-ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ, ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਗੌਰਵ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ; ਆਪਣੀ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਲਈ ਧੋਹ-ਸੋਹੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਧਰਮ ਜਾਂ ਰਾਜਸੀ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਅਨਿਆ ਕਰਨਾ; ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਤੋਂ ਭਾਂਜ ਖਾ ਕੇ ਤਿਆਗੀ, ਉਦਾਸੀ, ਬੇਰਾਗੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਜੋਗੀ-ਜੰਗਮ ਆਦਿ ਬਣ ਬੈਠਣਾ; ਰਾਜ ਮਦ ਦੀ ਹਉਂਸੈ ਅਧੀਨ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਜਬਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕਾਰ ਕਰਨਾ; ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਇਖਲਾਕ ਤੋਂ ਵਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਣਾ; ਘਰੇਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਰਹਿਣਾ; ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾ ਰਹਿਣੀ ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਰਜ ਦੀ ਸੋਝੀ ਨਾ ਹੋਣੀ, ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਸਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤਾਂ ਨੇ "ਨਾਮ-ਗੀਣ" ਜੀਵਨ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਹੋਇਆ, ਸਹਜ ਵਾਲਾ, ਨਿਰਮਲ, ਸੁਧ ਤੇ ਪਵਿਤਰ ਜੀਵਨ "ਨਾਮ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ" ਹੈ। ਸੋ ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਝੰਡੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ੍ਵੈ-ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲਾ ਬਲਵਾਨ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖੇ ਹਨ; ਆਤਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਉਦੇਸ਼—ਇਹ ਹੀ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਸਨ।

ਇਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਉਪਜਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਲਿਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।

੩.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਬਾਣੀ, ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਹਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ', 'ਹੁਕਮ' 'ਖਸਮ ਦੀ ਬਾਣੀ' 'ਹਰਿ ਕੇ ਦੁਆਰੇ ਜੋ ਹੋਇ ਬਤੀਤ', 'ਕਾਂਸੀ ਉਪਦੇਸ਼' ਆਦਿ ਕਹ ਕੇ ਦਸਿਆ। ਇਹ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਵੇਖ ਕੇ। ਇਹ "ਗੁਰੂ" ਸਨ। ਇਹ ਮਸਤੀ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਅਭਿਆਸ, ਜਿਸਰਨ ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨ 'ਰਤਨੀ ਭਰਪੂਰ' ਸਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਅਮ, ਸਿਵਮ

ਸਦੇ ਰੋਦਰ ਸਨ; 'ਗੁਰ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਸ ਦੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੀ
 ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤੇਸਿਧ ਉਹ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਸਾਦੀ, ਸੋਹਸਵਾਦੀ, ਕੋਮਲ ਪਰ ਬਲਵਾਨ ਤਰੀਕੇ
 ਤੇ ਸਾਧਨ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਭੀਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਵਿਚ
 ਬੁਨਿਆਦੀ ਤ੍ਰੇ-ਕਾਲ ਸਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਨਾ ਮੁਕਣ ਵਾਲੀ
 ਆਤਮਾ, ਚਮਕ ਤੇ ਦਮਕ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੇ 'ਚੇਤਨ'
 ਸਨ ਕਿ 'ਸਤਿ' ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪ 'ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ' ਸਨ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ
 ਵਿਚੋਂ ਅਨੰਦ-ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਝਰਦਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਬਰਥਾਹਟ ਸੀ,
 ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਸਾਹਸ ਸੀ, ਮਾਨਸਕ ਬਲ ਸੀ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਸਮਰਥਾ ਸੀ, ਨਾਲ ਸਨ
 ਮਿਲ, ਸੁੰਦਰ, ਵਚਿਤ੍ਰ ਕਲਪਨਾ, ਸ਼ਬਦ ਚਮਤਕਾਰ, ਅਲੌਕਿਕ ਖਿੰਡਾਵਲੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ
 ਸਾਦਗਰੀ। ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਡ ਕੌਸ਼ਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕਲਾ-ਰਹਿਤ
 ਸੀ। ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸਨ—ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾ ਪਿੰਗਲ ਪੜ੍ਹੇ, ਨਾ ਕਵਿਤਾ
 ਸਿਹਤੀ ਸਿਖੀ, ਨਾ ਛੰਦ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ, ਨਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ—ਕੇਵਲ
 ਆਪਣੀ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰੇ ਨਾਲ ਗਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਦੇਖੀਆਂ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੇ
 ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਸਤਕ ਤੇ ਹਥ ਰਖਿਆ—ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕਵੀ ਹੋ ਪ੍ਰਗਟੇ।
 ਆਪੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਜਾਗੀ, ਆਪੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਖੁਲ੍ਹਿਆ, ਆਪੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ
 ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ, ਆਪੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੀ ਚਾਲ ਸੁਣੀ, ਆਪੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ
 ਰਸਨਾ ਵਿਚੋਂ ਚਿਤ੍ਰ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਝਰੇ—ਇਹ ਸੰਤ, ਭਗਤ, ਪੀਰ, ਫਕੀਰ, ਕਵੀ ਹੋ ਨਿਬੜੇ।
 ਹਾਂ, ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਰਬ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਕਵੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ
 ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਧਾਰਮਕ, ਰਹਿਸਵਾਦੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੇ
 ਫੇਰਨਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਨਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਪਣਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ
 ਕਰਨਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਤੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦਾ ਗੌਰਵ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ
 ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਹਨ,
 ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਕੋਲੋਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ
 ਕੋਈ ਭਗਤ ਗਾ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਧੁਨੀ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਹੁਰਤਾ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਰਖਦੀ ਸੀ।
 ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਆਗੂ ਸਨ।

ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਚਿੰਤਕ-ਕਵੀ ਸਨ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕੀ
 ਵਿਸ਼ਵਾਦ ਵਿਚ ਇਲਾਹੀ ਕੀਰਤਨ, ਰਾਗ, ਸੋਹੀਤ, ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਸਨ। ਚਿੰਤਨ, ਕਵਿਤਾ
 ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਦੇ ਪੱਖ ਸਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ
 ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਅਦੁੱਤਵਾਦੀ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਖਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹੈ । ਇਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਸਨ ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਨਾਮ ਵੀ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਵੀ ਸਨ, ਕੇਵਲ ਫਿਲਾਸਫਰ ਨਹੀਂ । ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਪਸਾਰਾ ਹੀ ਨਦਰੀ ਆਉਂਦਾ ਸੀ । ਜੀਵ ਦੀ ਅਸਲ ਸਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਆਤਮਾ ਹਉਮੈ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਵਾਗਵਾਨ ਵਿਚ ਹੈ; ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਜਾਂ ਨਦਰ ਹੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਛੁਟਕਾਰੇ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ, ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗੇ । ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੀਮਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਨਿਰੀ ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਮਿਥਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਸੰਜੋਗ ਵਿਜੋਗ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦ ਹੈ । ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ, ਕੀ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਸੰਜੋਗ-ਵਿਜੋਗ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦ ਹੈ । ਮੁਕਤੀ ਸਚ-ਖੰਡ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ, ਹਸਤੀ ਦਾ ਵਿਨਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤ ਪਦ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ । ਬੰਧਨ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ 'ਕਿਰਤ-ਕਰਮ' ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਪਰ ਨਾਮ ਤੇ ਨਦਰ ਕਰਮ-ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਭੋਲ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਮਨ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਤਮ ਪਾਸੇ ਵੀ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚ ਵੀ । ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਬਾਣੀ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਹੈ । ਬਾਣੀ-ਵਿਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮ ਦੀ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਨਾਮ ਆਤਮਕ ਉਥਾਨ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ । ਸਾਧ-ਭਗਤੀ, ਸੰਤ-ਸੇਵਾ, ਕੀਰਤ, ਮਾਨਵ-ਸੇਵਾ, ਇੰਦ੍ਰੀ-ਦਮਨ, ਕੀਰਤਨ ਸਰਵਣ, ਕਥਾ ਸਰਵਣ, ਦਇਆ, ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਸਭ ਭਗਤੀ ਦੇ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ । ਕਾਮਾਦਿਕ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਣ ਨਾਲ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਤ, ਭਗਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਉਦਾਸਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਚੇਤਨਾ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸੀ । ਕਈ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਗ੍ਰੰਥੀ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਨਾਮਦੇਵ, ਤਿਲੋਚਨ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ । ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਪਾਖੰਡ, ਧਾਰਮਕ ਗਿਰਾਵਟ, ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਔਖੇ ਨਿਰਾਸ਼ਰਥਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਬ੍ਰਹਮਣਵਾਦ, ਸਚਾਚਾਰਕ ਗਿਰਾਵਟ, ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਸੂਝ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪੀਡੀ ਪਕੜ, ਸ਼ਰ੍ਹਾਂ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ ਨੀਚ, ਲਿੰਗ ਵਿਤਕਰੇ, ਰਾਜਸੀ ਸਥਰ, ਰਿਸ਼ਵਤ, ਅਨਿਆ, ਹਉਮੈ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ) ਦੀ ਨਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਦਾ, ਸਤਿ, ਭੈ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਲਈ ਪਰਿਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਨੇ ਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਖਿਆਲ ਭਾਣੇ ਪੈਂਦੇ ਵਾਂਗ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ

ਨਤੀਜਾ ਹੋ ਤਾਜ਼ਾ ਹੈ; ਉਹ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਤਾਜ਼ੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾ, ਪਦ
ਜਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਹਰ ਭਗਤ, ਸੰਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ
ਆਪਣਾ ਹੀ ਰੰਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ
ਮੰਗ ਸਿਖਰ ਤੇ ਤਜਰਬਾ ਇਕ ਹੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਮਿਣਾਸ
ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਕੋਸ਼ਲਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ
ਪਰਖ ਚੀਜ਼ ਰਾਗ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹਰ
ਰਚਨਾ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ
ਰਾਗ-ਸਵਰ ਵਿਚ ਅਲਾਪ ਵੀ ਸਕਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪਰਮੁਖ ਰਸ 'ਸਾਂਤ' ਹੀ
ਨਿਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਭਗਤੀ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਾਵਿ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਰਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।
ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ
ਉਪਮਾਵਾਂ ਜਾਂ ਰੂਪਕ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਆਦਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸ਼ਦਾਦ ਦੀ ਟਕਸਾਲ
ਜਾਂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭਗਤੀ
ਜਾਂ ਨਚਰ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਕ ਸਾਂਝੀ
ਜਾਚ ਭਾਖਾ ਵਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਾਗ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ), ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਤੇ
ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਮਿਲਾਵਟ ਵੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ
ਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਜ਼ਾਤੀ ਅਨੁਭਵ ਤੇ
ਤਜਰਬਾ ਅੰਕਤ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹਿਆ—
ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੇਖਿਆ, ਮਾਣਿਆ, ਤੇ ਰਖਿਆ ਸੀ; ਆਪ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ
ਉਨ੍ਹੇ ਉਤੇ ਸਨ; ਆਪ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਕੇ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਾ—
ਕਿਰਤ ਤੇ ਨਿਸਚਾ ਬੜਾਦਾ ਹੈ।

8.

ਇਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਲਾ—ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ
ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਅਗੇ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਗਲ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਥੇ ਹੀ ਕਹਿ ਦੇਣੀ
ਉਚਿਤ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਲਾ ਸਹਜ-ਪਧਤੀ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਨਾ ਤੇ ਉਪਜ
ਉਲਾਰ ਕਲਪਨਾ, ਭਾਵਕਤਾ, ਸਰੋਂਦ, ਰੋਮਾਂਸ, ਟ੍ਰਿਸਟੀਕੋਨਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਫਲਸਫਿਆਂ ਜਾਂ ਰਸਾਂ
(Sentiments) ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਲਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਉਲਾਰਪਨ ਦੀ

ਉਤਪਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਲਾ ਸਹਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹਜ ਦਾ ਹੀ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਰਸ 'ਸ਼ਾਂਤ' ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਤ ਸੰਜੋਗ ਹੈ : ਅਰਸ਼ੀ ਤੇ ਫਰਸ਼ੀ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਦਾ, ਉਦਾਸ ਤੇ ਗ਼ੁਸਤ ਦਾ, ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ, ਨਾਮ ਤੇ ਕਿਰਤ ਦਾ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਦਾਨ ਦਾ, ਨੇਮ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ, ਧਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਸ਼ਰਮ ਦਾ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ, ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦਾ, ਆਸਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸਾ ਦਾ, ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ, ਕਰਮ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ, ਵੇਦ ਤੇ ਕਤੇਬ ਦਾ, ਲਿੰਗ ਤੇ ਸੰਕੋਚ ਦਾ, ਧਰਮ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ, ਕਿਰਤ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ, ਹੁਕਮ ਤੇ ਭਾਣੇ ਦਾ। ਸਹਜ, ਇਕ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਹੈ, ਇਕ ਜਾਚ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਤੇ ਕਸ਼ਨੀ ਵਿਚ। ਸਹਜ ਸੁਨਹਿਰੀ ਦਰਮਿਆਨੀ ਰਸਤਾ ਹੈ (Golden Mean)। ਸਹਜ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲੇ, ਸਮਝੇ ਤੇ ਅਧੁੰਤੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ 'ਦੇਹੁਰਾ ਤੇ ਮਸੀਤ' ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, 'ਰਾਮ ਤੇ ਰਹੀਮ' ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਪੂਜਾ ਤੇ ਨਿਵਾਜ' ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਨੁਖਤਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹਜ ਹੈ।

ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕਲਾਕਾਰ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦਾ—ਜਿਨਸੀ, ਸਰੀਰਕ, ਮਾਨਸਕ, ਕਰਤਵ ਦਾ—ਉਲਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰੇ; ਉਸ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ, ਜੋ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ; ਉਸ ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੜਦੇ ਜਿਥੇ ਬਚਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਕਲਾਕਾਰ ਡੂੰਘੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉਡਦੇ ਹਨ—ਪਰ ਕਦੇ ਪ੍ਰਭੂ, ਜੰਸਾਰ ਤੇ ਮਨੁਖ ਨਾਲੋਂ, ਕਿਸੇ ਮਸਤੀ ਜਾਂ ਮਦ ਵਿਚ, ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੋੜਦੇ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਗੰਭੀਰ ਚਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਡਦੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਹੈ ਸਹਜ ਕਲਾ। ਰਮਾਲ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ, ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ, ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਮਾਇਆ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਮਨੁਖ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ 'ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ' ਤੀਕ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੈ; ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਿਰਬਲ ਨਹੀਂ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਪਰ ਮਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖ ਦਾ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਸਹਜ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਬਦਾਂ-ਅਖਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕਲਾ-ਪਰੰਪਰਾ ਸਹਜ ਦੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਧੀਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਪੀਬਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ੧੬੦੪ ਈ: ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ; ਪਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਈ ਹੋਵੇ—ਨਿਰਨਾ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਥ ਦੀ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ ਕਿਤੇ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਸੋਹਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਪੀ-ਬਧ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵੀ।

ਲਿਪੀ-ਬਧ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦੀਆਂ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਪਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਲਭਣ ਦਾ ਢੰਗ ਵਖਰਾ ਵਖਰਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪੁਜੇ ਇਕੋ ਹੀ ਸਿਟਿਆਂ ਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਘਟਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਇਥੋਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਲਭਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਕਰਣ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਇਕਸਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਬਹੁਤ ਹਦ ਭੀਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਟਕਸਾਲੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ—ਸਗੋਂ ਇਹੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਪੂਰੀ ਭਾਂਤ ਅਪਣਾ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਲਗਾਂ ਲਾਹ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਧ ਸਰੂਪ ਲੈ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸੰਕੇਤ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਅੰਦਰ ਅੰਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਤੇ ਟੁਕਾਂ-ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਯਮ ਇਥੇ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਲਗਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਹੀ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਟਿਕਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕਾਰਕ ਆਦਿ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਕਾਰਕ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਚਿਤ

ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ' ਪੋਥੀ ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਕਤ ਹਨ :—

ਮੁਕਤਾ

੧. (ੳ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਔਕੜ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਕ ਵਚਨ (singular) ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਚਨ (plural) ਬਣਾਣ ਲਈ ਅੰਤਲੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲੋਂ ਔਕੜ ਲਾਹ ਕੇ ਮੁਕਤਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਨੇਹ: 'ਤਿਨ ਨੇਹੁ ਲਗਾ ਰਬ ਸੇਤੀ' (ਵਾਰ ਆਸਾ) । 'ਸਭਿ ਕੂੜੇ ਤੁਏ ਨੇਹ' (ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧) । ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚ 'ਨੇਹੁ' ਇਕ ਵਚਨ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਹ' ਮੁਕਤਾ ਹੈ ।
- (ਅ) ਬਹੁ-ਵਚਨ ਨਾਂਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ (adjective) ਦਾ ਭੀ ਅੰਤਲਾ ਅੱਖਰ ਮੁਕਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਮੁਲ: 'ਅਮੁਲ ਗੁਣ ਅਮੁਲ ਵਾਪਾਰ' (ਜਪੁ) ।
੨. (ੳ) ਇਸਤ੍ਰੀ-ਲਿੰਗ ਨਾਵਾਂ (feminine nouns) ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਔਕੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਮੁਕਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਦੇਹ: 'ਮਨੁ ਤਨੁ ਦੇਹ ਸੁਖਾਲੀ' ।
- (ਅ) ਇਸਤ੍ਰੀ-ਲਿੰਗ ਨਾਂਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਾ ਭੀ ਅੰਤਲਾ ਔਕੜ ਲਾਹ ਕੇ ਮੁਕਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫਕੜ: 'ਫਕੜ ਜਾਤੀ ਫਕੜੁ ਨਾਉ' ।
੩. (ੳ) ਜਦ ਕੋਈ ਨਾਂਵ ਸੰਬੰਧਨ ਕਾਰਕ (Vocative Case) ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਔਕੜ ਲਾਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ—'ਨਾਨਕ ਪਾਵਹੁ ਸੁਖ ਘਨੇਰੇ' ।
- (ਅ) ਇਸ ਸੰਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਵਾਲੇ ਨਾਂਵ ਨਾਲ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਭੀ ਮੁਕਤਾ ਅੰਤ ਹੋਵੇਗਾ ।
੪. ਸੰਬੰਧਕ ਕਾਰਕ (Possessive Case) ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਕੀ ਨਾਂਵ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਅੱਖਰ ਨਾਲੋਂ ਔਕੜ ਲਾਹਿ ਕੇ ਮੁਕਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—
ਸੋਖ ਦੁਆਰੁ: 'ਮਨੈ ਪਾਵਹਿ ਸੋਖ ਦੁਆਰੁ' ।
੫. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਿਨੁ, ਕਉ, ਸੇਤੀ, ਵਿਚਿ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧਕੀ ਪਦ (Prepositions) ਆਉਣ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਔਕੜ ਲਾਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:—
ਮਹਿ: 'ਸਗਲ ਉਦਮ ਮਹਿ ਉਦਮੁ ਭਲਾ' ।

ਕੰਨਾ

ਕੁਵਾਚ (Plural) : ਪੰਦੁ ਤੇ ਚੰਦਾ; ਰਸੁ ਤੇ ਰਸਾ; ਪੁੰਨੁ ਤੇ ਪੁੰਨਾ ।

ਸਿਹਾਰੀ

(ੳ) ਸਿਹਾਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸਥਾਨ-ਵਾਚੀ ਸੰਬੰਧਕੀ ਪਦਾਂ (Prepositions) ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ—ਵਿਚਿ, ਉਪਰਿ, ਬਾਹਰਿ, ਅੰਦਰਿ ਆਦਿ ।

(ਅ) ਸਿਥ-ਵਚਨੀ ਨਾਂਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਥਾਨ-ਵਾਚੀ ਸੰਬੰਧਕੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਜੋਂ—
ਗਾਹੀ, ਦੁਆਰਾ: 'ਕਿਤੁ ਸੰਜਮਿ ਇਹ ਜਾਲਿ'—ਕਿਸ ਸੰਜਮ ਦੁਆਰਾ ।

ਸਥਾਨ-ਵਾਚਕ ਜਾਂ ਕਾਲ-ਵਾਚਕ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ (adverb) ਨਾਲ:—
'ਹੁਰਿ ਅੰਕਰਿ ਬਾਹਰਿ ਨਾਲ ਹੈ' ।

ਸਿਹਾਰੀ ਪੂਰਬ-ਪੂਰਣ ਕਾਰਦੰਤਕ ਤੇ ਧਾਤੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਭੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ; ਜਿਹਾਵਾਂ ਜਿਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹੋਣ, ਅਮਤਾ ਕੰਮ ਕਰਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤ ਸਿਹਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, 'ਮਾਸੁ ਛੋਡਿ ਬੈਸਿ ਨਕੁ ਪਕੜਹਿ' (ਮ. ੧, ਵਾਰ ਮਲਾਰ)

ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਸੀ ਕਾਰਦੰਤਕ (Participle) ਜਾਂ ਭਾਵਾਰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਆਣਾ, ਜਾਣਾ, ਸੋਹਿਣਾ, ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ ਸਹਾਇਕ-ਕਿਰਿਆ ਲਾ ਕੇ ਸੰਯੁਕਤ-ਕਿਰਿਆ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਕਾਰਦੰਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿਹਾਰੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ:—
'ਜਿਵਕ ਕਉ ਸੇਵਾ ਬਨਿ ਆਈ' ।

ਕਈ ਵੇਰ ਪ੍ਰਤਖ ਅਨੁਮਤਯਾਰਥ ਲਕਾਰ (Imperative mood) ਨਾਲ:—
'ਏਕੋ ਜਪਿ ਏਕੋ ਜਾਲਾਹਿ' ।

ਬਿਹਾਰੀ

ਬਹੁ-ਵਚਨੀ ਨਾਂਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਸੰਬੰਧਕੀ-ਅਰਥ ਦਿੰਦੀ ਹੈ: ਪੁਤ੍ਰੀ=ਪੁਤ੍ਰੀਂ, ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਨੇ; ਆਖੀ=ਅੱਖੀਂ, ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ।

ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹੋਣ, ਮੈਂ ਕਹਾਂ ਜਾਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ: ਸੋਚੀ=ਸੋਚੀਂ, ਮੈਂ ਸੋਚਾਂ; ਠਗੀ=ਠਗੀਂ, ਮੈਂ ਠਗਦਾ ਹਾਂ ।

ਔਂਕੜ

ਪੁਲਿੰਗ ਇਕ-ਵਚਨ (Masculine Singular) ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ: 'ਇਹੁ

ਸਚੀਰੁ ਕਰਿ ਝੰਡੀ' ।

੧੫. 'ਜਦੋਂ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਵੇ 'ਪਿਆ ਕਰੇ' ਤਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਔਕੜ ਆਉਂਦਾ ਹੈ:
ਜਿਵੇਂ 'ਲੋਗੁ ਨਿੰਦਉ' = ਲੋਕ ਪਿਆ ਨਿੰਦੇ ।

੧੬. ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਔਕੜ ਮੂਲਿਕ ਅੰਗੂਚੋਣ ਕਰਕੇ
ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਕਿਤੁ, ਸਭਤੁ, ਬਿਨੁ, ਬਿੰਦੁ ।

ਕਈ ਇਸ਼ਤਰੀ-ਲਿੰਗ ਨਾਂਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਵੀ ਮੂਲਿਕ ਔਕੜ ਹੈ: ਧਾਤੁ, ਬਿਖੁ,
ਰਤੁ, ਮਲੁ, ਮਸੁ, ਵਸਤੁ, ਫਸੁ ।

ਦੁਲੈਂਕੜੇ

੧੭. ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਂਵ ਨਾਲ ਜਦ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਸੰਬੰਧਕੀ ਪਦ (ਕੂੰ,
ਜੇਝੁ, ਤੇ) ਵਰਤਿਆ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ: ਵਸਤੁ ਅੰਦਰਿ, ਜਿੰਦੁ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ; ਖਾਕੁ ਜੇਝੁ;
ਸਸੂ ਤੇ ਪਿਰਿ ਕੀਨੀ ਵਾਧਿ ।

੧੮. ਸੰਬੰਧਕੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ: ਖੇਹੂੰ = ਖੋਹ ਵਿਚ ।

ਲਾ

੧੯. [ਸਿਹਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ:
ਪੜੇ = 'ਪੜਿ ਕਥਿਤ ਪੜੇ ਪੜਿ ਕਥਿਤਾ ਮੂਦੇ' ।

ਦੁਲਾਈਆਂ

੨੦. ਸਥਾਨ-ਵਾਚੀ ਸੰਬੰਧਕੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ:

ਦੂਜੇ = ਦੂਜੇ ਨੂੰ; 'ਦੂਜੇ ਲਗੈ ਜਾਇ'

ਰਿਦੈ = ਰਿਦੇ ਵਿਚ; ਮੰਦੇ = ਮੰਦੇ ਵਿਚ ।

੨੧. ਨਾਂਵ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਕੀ ਪਦ (ਅੰਦਰ, ਨਾਲ ਆਦਿ) ਵਰਤਿਆ
ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ: 'ਘਰੈ ਅੰਦਰਿ', 'ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ', 'ਨਾਹੈ ਨੋ ਲੋਚਦੀ' ।

ਕਨੌੜਾ

੨੨. ਸਥਾਨ ਵਾਚੀ ਸੰਬੰਧਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ:—

ਆਪੈ = ਆਪ ਤੋਂ; ਮੁਹੈ = ਮੂੰਹ ਤੋਂ; ਜੀਭੈ = ਜੀਭ ਤੋਂ ।

(ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਵੇਖੋ ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ' ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਭੋਜਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥਕ ਲਗਾਂ ਮਾਤਰਾ')।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਸਕਣ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਬੜੇ ਤਕੜੇ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਚਾਤਰੀ ਵੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਛਪਾਈ, ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ, ਮਿਲਵੀਂ ਜਾਂ ਜੁੜਵੀਂ ਹੈ; ਵਾਕ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪਦ-ਛੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ-ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਢੰਗ ਪਦ-ਛੇਦ ਹੈ।

ਹੁਣ ਜਾਣੀ ਪਾਠ ਲਈ ਜਾਂ ਸੰਥਾ ਲਈ ਪਦ-ਛੇਦ ਬੀੜਾਂ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਹਨ ਪਰ ਪੀੜ ਦਾ ਪਰਮਾਣੀਕ ਸਰੂਪ ਅਜੇ ਤੀਕ ਮਿਲਵੀਂ ਛਪਾਈ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਪੁਸਤਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਛਪਾਈ ਪਦ-ਛੇਦ ਸਰੂਪ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਸੁਖੇਨਤਾ ਹੈ।

੬.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ। ਹਰ ਭਾਗ ਵਿਚ ਜਤਨ ਇਹ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਥਿਤਾਂ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਕਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਰਖਿਆ ਜਾਏ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਥਿਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਣ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਯੋਗ ਥਾਂ ਤੇ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮ ਨਿਸਚਿਤ ਤੌਰ ਤੇ ਠੀਕ ਹੈ।

ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਰ ਭਗਤ, ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਂ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ :

- (ੳ) ਕਵੀ ਦਾ ਜੀਵਨ
- (ਅ) ਕਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ
- (ੲ) ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਿਉਰਾ
- (ਸ) ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ
- (ਹ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

(ਕ) ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ

(ਖ) ਚੋਣਵੀਂ ਕਵਿਤਾ

ਭਗਤਾਂ ਜਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਆਦਿ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਉਪਰਲਾ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ—ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਆਦਿ ਤੇ ਹੀ ਸੰਤੋਖ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ।

(ੳ) ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਪਰਚਲਤ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਵਾਲੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹੀ 'ਜੀਵਨ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਅੰਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(ਅ) ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਭਗਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀ ਹਾਲਾਤ ਸਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਕਿਹੜੀਆਂ ਵਾਪਰੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਕੀ ਸੇਧ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਸਿਰਲੇਖ 'ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ' ਰਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਲਇਆ ਗਇਆ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪੜਾ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਘਟ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਤੇ ਵਧ। ਪਰਮਾਣੀਕ ਗਲ ਇਹ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਗਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਘਟ ਜਾਂ ਵਧ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਇਕੋ ਪਧਰ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ।

(ੲ) 'ਰਚਨਾ ਦੇ ਬਿਉਰੇ' ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭਗਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਬਿਉਰਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮਿਲਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਗਇਆ। ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ।

(ਸ) 'ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ' ਵਿਚ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਵੇਖਣ, ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਕਵੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ, ਜੀਵ, ਜਗਤ, ਗੁਰੂ, ਭਗਤੀ, ਸਮਾਜ, ਸਦਾਚਾਰ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ। ਸਾਂਝੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ' ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ।

(ਹ) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਗਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ

ਜੋ ਉਹ ਇਹਾਸ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੌਲਿਕ, ਨਿਖੜਵੇਂ ਤੇ
ਅਣੀ ਹਨ।

(ਕ) 'ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੀ ਕਿਸੇ ਭਗਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ
ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਅੰਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਗਲਾਂ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਭੂਮਿਕਾ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਖ) 'ਚੋਣਵੀ ਕਵਿਤਾ' ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਹਰ ਕਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਨਮੂਨੇ, ਥਾਂ
ਦਾ ਅਭਿਅੰਤਰ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

੭.

ਸ੍ਰੀ ਸ਼ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ
ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਤਾ ਨੰ : ੯੩੮ ਮਿਤੀ ੭-੭-੬੩ ਅਨੁਸਾਰ "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ
ਸਿਮਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥ" ਨਸਿਤ ਆਪ ਦੀ ੪੦੦ ਸਾਲਾ ਜਯੰਤੀ (ਅਪਰੈਲ ੧੯੬੩) ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ
ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾ: ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸਕੱਤ੍ਰ ਸ੍ਰ:
ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ੪੦੦ ਸਾਲਾ
ਜਯੰਤੀ ਮਨਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਜ਼ਾਤੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ।

੮.

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿਤਰਨ ਦਾ
ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਜਤਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਹਨ
ਜਿਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਹਿਰਦ ਪਾਠਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸੁਝਾ ਆਉਣ ਤੇ ਅਗਲੀ ਛਾਪ ਵਿਚ ਸੁਧਾਰੀ ਕਰਨ
ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
੧੧-੭-੬੩

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

੧ ਓ

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਿਆਰੂ

ਦਿੱਲੀ

ਪੁਸਤਕ ਨੰ. ੧੨੩

123

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਦਾ

ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ

ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

ਐਮ. ਏ., ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ.

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪਰੰਪਰਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਮੰਤਵਾਂ, ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ ਅਤੇ ਵਖੋਵਾਂ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕੋ ਲਹਿਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਕੋ ਕਾਵਿ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਇਕੋ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ੧੪੩੦ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ।

ਇਥੇ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਝੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕਲਾ-ਪਖ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਹਰ ਭਗਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਏ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਹਰ ਇਕ ਭਗਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਮਝੇ ਜਾਣ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਾਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵੀਆਂ ਤੇ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿਚ ਵਖ ਵਖ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ।

ਸਾਂਝੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਕਲਾ-ਪਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

੧. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਮਾਦ
੨. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ
੩. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਜੋਗ
੪. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਕਲਾ
੫. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ
੬. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਿੰਬਾਵਲੀ
੭. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ
੮. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਥੋਲੀ

੧-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ਮਾਦ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ

ਅਸਟਾਂਗ ਗੁਣ-ਪਰਾਪਤੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ
ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਦਿਉਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :—

ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ: ੧

ਇਕਨਾ ਨਾਦ ਨ ਬੇਦ ਨ ਗੀਅ ਰਸੁ, ਰਸ ਕਸੁ ਨ ਜਾਣੈਤਿ ॥

ਇਕਨਾ ਸੁਧਿ ਨ ਬੁਧਿ ਨ ਅਕਲਿ ਸਰ, ਅਖਰ ਕਾ ਭੇਉ ਨ ਲਹੈਤ ॥

ਨਾਨਕ ਜੇ ਨਰ ਅਸਲਿ ਖਰ ਜਿ ਬਿਨੁ ਗੁਣ ਗਰਬੁ ਕਰੈਤ ॥

ਅਨ ਗੁਣ ਇਹ ਹਨ :—

(੧) ਨਾਦ :—ਪਹਿਲੀ ਪਰਾਪਤੀ 'ਨਾਦ' ਦੀ ਹੈ । 'ਨਾਦ' ਦਾ ਭਾਵ ਉਹ
ਜਾਤਕ ਤੇ ਅੰਤਸਕਰਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦੋਂ 'ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਮਨੁਖ ਨੂੰ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਭਾਵ ਜਿਨੇ ਤੀਕ ਮਨੁਖ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣਨ ਦੇ
ਸਮਝਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਨੇ ਤੀਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦ
ਜਦੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ । 'ਨਾਦ' ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਅੰਤਸਕਰਣ
ਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਸ਼ਬਦ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਗੁਜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੁਣਨ ਦੀ
ਕਾਤੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਹੈ । ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੁਝ ਨਾਦ ਪਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਮਿਹਰਵਾਨ ਮਉਲਾ ਤੂ ਹੀ ਟੇਕ ॥ ਪੀਰ ਪੈਕਾਂਬਰ ਸੇਖ ॥

ਦਿਲਾ ਕਾ ਮਾਲਕੁ ਕਰੇ ਹਾਕੁ ॥ ਕੁਰਾਨ ਕਤੋਬ ਤੇ ਪਾਕੁ ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਮ: ੫, ੯੦੭)

(੨) ਬੇਦ :—ਬੇਦ ਪ੍ਰਭੂ ਬਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਗਿਆਨ ਦਾ ਜਾਣਨਾ ਹੈ (Traditional
knowledge) ਜਿਨੇ ਤੀਕ ਕਿਸੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ
ਨਹੀਂ ਜੋ ਕਿ ਸਾਡਾ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਵਿਰਸਾ ਹਨ, ਉਨੇ ਤੀਕ ਉਹ ਇਸ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ)
ਵੇਦ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇਗਾ । ਇਹ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਪੁਰਾਤਨ ਸਨਾਤਨ ਗਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਿਆ
ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਪਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼
ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲੋਂ ਨਵੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪਿਛੇ ਵੇਦ ਵਿਚ ਹੈ ।
ਭਾਰਤੀ ਭ੍ਰਮ ਵਿਚਿਆ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ
ਬਾਣੀ ਦਾ ਬੌਧ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇਗੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੌਰਜ
ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏਗਾ ।

(੩) ਗੀਅ ਰਸੁ :—ਤੀਜੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਲਈ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ

ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪਰਬੀਨਤਾ। ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਪਿੰਡਲ, ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਗੀਤ ਪਰੰਪਰਾ
 ਤੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਉੱਨਾ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ
 ਸਮਰਥ ਹੋਵੇਗਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹ ਗਾਇਨ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ ਤੇ
 ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਜਿੰਨੀ ਰਾਗ ਦੀ ਸੂਝ ਹੈ) ਉਹ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ
 ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਸ ਨੂੰ ਮਾਣ ਸਕੇਗਾ।

(ੳ) ਰਸ ਕਸ:—ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨੌਂ ਰਸ ਮੰਨੇ ਹਨ
 ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ: ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਸ਼ਾਂਤ, ਪਰ ਕਈ ਮੰਦੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:
 ਰੁਦ੍ਰ, ਬੀਭਤਸ, ਆਦਿ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਸਮਾਦ ਉਹ ਜਾਣੇਗਾ, ਜਿਸ
 ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਰਸਾਂ ਤੇ ਕਸਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਰਸ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ
 ਵੀ ਹੈ, ਬੀਭਤ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਤੇ ਰੁਦ੍ਰ, ਬੀਭਤਸ, ਆਦਿ ਵੀ ਹਨ। ਰਸ ਦੀ ਸੂਝ ਬਾਣੀ ਨੂੰ
 ਮਾਣਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੈ।

(ੲ) ਸੁਧਿ:—ਸੁਧ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਤਨਤਾ। ਜਿੰਨੇ ਤੀਕ ਮਨੁਖ ਚੇਤਨ ਨਹੀਂ ਹੈ,
 ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਰਹਸ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
 ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਕਰਕੇ 'ਸੁਧ' ਪਤਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਲਿਵ ਵਿਚ ਸੁਧ ਉਪਜਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਬੁਧਿ:—ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਸੁਧ ਉਪਜਦੀ
 ਹੈ, ਮਨੁਖ ਬੁਧੀਮਾਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ
 ਗਿਆਨ ਹੈ—ਇਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਤੇ ਹੈ ਹੀ, ਪਰ ਇਥੇ ਖਗੋਲ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹਨ,
 ਜੋਤਸ਼ ਹੈ, ਯੋਗ ਹੈ, ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਭੂਗਰਭ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਸੂਰਜ ਚੰਦ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਅਤੇ
 ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀਆਂ ਤੇ ਨਾ ਦਿਸਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ; ਇਸ ਵਿਚ
 ਅਰਥ ਵਿਦਿਆ, ਰਾਜ ਵਿਦਿਆ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ
 ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਨਾ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰਹਸ ਨੂੰ ਸਮਝੇਗਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ
 ਰਸ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ।

(ੴ) ਅਕਲਿ ਸਰ:—ਸਤਵੀਂ ਚੀਜ਼ 'ਅਕਲ' ਮੰਨੀ ਹੈ। ਅਕਲ ਹੈ ਆਪਣੇ
 ਤਜਰਬੇ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਗਿਆਨ। ਜ਼ਾਤੀ ਤਜਰਬੇ ਨਾਲ ਸਾਰ ਅਕਲ ਜਾਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ
 ਅਕਲ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਜਾਤੀ ਤਜਰਬਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਫੇਰੀ
 ਆਵੇਗਾ। ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਣ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਵੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। 'ਅਕਲੀ'
 ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਨ ਦੀ ਵੀ ਜਾਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

(ੵ) ਅਖਰ ਦਾ ਭੇਉ:—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ

ਜਦੋਂ 'ਸਿਧਾਂਤ' ਦਾ ਸੂਝ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਰੂਪ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਬਣੀ ਜਾਣਨਾ ਕਾਫ਼ੀ
 ਘੱਟ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਬਣੀ ਤਾਂ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਪੁਰਤ ਭਰੇ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ—ਅਖਰਾਂ ਦੀ
 ਸੰਜਮਤੀ, ਵਿਭਾਜਨੇ ਵਿਭਾਜਨੇ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼,
 ਮਾਗਧੀ, ਮਲਿਆਲਮ, ਸਿੰਧੀ, ਹਿੰਦੀ, ਬ੍ਰਜੀ, ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਦੇ ਹੁੰਘੇ ਗਿਆਨ
 ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਅਠ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ
 ਦੀ ਸਮਝਣਾ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ।

੨—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

(ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਰੂਪ 'ਵੇਦ' ਦਾ ਹੈ, 'ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਦਾ ਨਹੀਂ—ਭਾਵ
 ਜਿਵੇਂ 'ਵੇਦ' ਨੇ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸਰੋਂ ਦੀ ਰੂੜ ਦੁਆਰਾ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਸਤਤੀ
 ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ
 ਉਸਤਤੀ ਗਾਈ ਹੈ, ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਸਰੋਂ ਦੀ ਸੋਹਜਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਕਿ
 ਇਸੇ 'ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ 'ਸਿਧਾਂਤ' ਨੂੰ ਬੈਥਿਕਤਾ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਅਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ
 ਤੇ ਪੰਡਨ ਮੰਡਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਨ
 ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਉਹ 'ਵੇਦ' ਵਿਚ
 ਸਨ ਅਤੇ ਸਗੋਂ ਗੋਤਮ, ਜੈਮਨੀ, ਕਪਲ, ਪਾਤੰਜਲੀ ਆਦਿ ਨੇ 'ਵੇਦ' ਨੂੰ ਸਥਾ ਕੇ ਛੇ
 ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕਢ ਲਏ—ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਫਲਸਫਾ ਜਾਂ ਫਲਸਫੇ ਕਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ,
 ਅਨੇਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ 'ਸੂਤ੍ਰ' ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਦੁਧ ਵਿਚ ਘਿਉ,
 ਪਰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਧ ਵਿਚ ਘਿਉ ਦਿਖਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਵੇਦ' ਵਿੱਚ ਛੇ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀ
 ਸੰਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਵੀ 'ਅਨੇਕ ਵੇਸ' ਵਾਲੇ
 ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਰੂਪ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ, ਨਾ ਕਿ
 ਗੰਧਿਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ।

ਛਿਅ ਘਰ ਛਿਅ ਗੁਰ ਛਿਅ ਉਪਦੇਸ ॥

ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਏਕੋ ਵੇਸ ਅਨੇਕ ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਕਲਾ 'ਵੇਦ' ਵਾਲੀ ਹੈ, 'ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਵਾਲੀ
 ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ ਗੁੱਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵਿਸਮਾਦ ਦੇ

ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੰਧਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਸੁ-ਵਿਰੋਧ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਵੀ-ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ। ਬੰਧਿਕਤਾ ਡਿਥੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਖਿਆਲ ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਉਹੀ ਖਿਆਲ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਨਵਾਂ ਹੀ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ, ਅਨੁਭਵ, ਵਿਸ਼ਵਾਦ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੋਖਾ 'ਸਹਜ' ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਭਗਤੀ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ ਤਿੰਨ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਪਰ ਇਕ-ਪਖਤਾ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਚਰਨਾ ਵਿਚ ਮੁਖ ਚੀਜ਼ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਜਾਂ 'ਭਗਤੀ' ਹੈ, ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਉਸਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਲਖਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਅਤੇ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮ-ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੇ ਹਾਰਦਿਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਲਵਲੇ ਦਾ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਜਾਮਨੀ ਵਿਚ ਜਹਾਦਿਕ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਮਾਰਗ ਹਰ ਚਰਨਾ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਸਹਜ ਦੁਆਰਾ ਸਮਿਲਤ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਿਚਾਖਿਚੀ ਤੇ ਝਗੜਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਦੇ 'ਅਨੇਕ ਵੇਸ' ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰੇਮ' ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ 'ਅਨੇਕ ਵੇਸ' ਹਨ—ਨੌਬਾ ਭਗਤੀ ਪਰਵਾਨ ਹੈ ਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ, ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ; ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੂਪ 'ਅਦ੍ਰਿਤ' ਜਾਂ ਇਕ-ਉਅਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ 'ਕਰਮ' ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਿਮਰਨ, ਸੇਵਾ, ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਹਨ।

ਇਹ 'ਜੋਗ' ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਹੈ—ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ 'ਜੋਗ' ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਚੇ ਤੇ ਸੂਚੇ 'ਬ੍ਰਹਮਣ' ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੋਗਮ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਸਰੋਵਰੇ, ਭਗਉਤੀ, ਅਪਰਜ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵੀ ਦਿਤਾਏ ਹਨ—ਉਹ ਵੀ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਆਤਮਕ ਹਨ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਜੋਗੀ ਵਰਗਾ ਹੀ ਚਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸੋਧ ਵਲ ਤੁਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸਹਜ ਹੈ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕ ਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਜੋਗ 'ਰਾਜ-ਜੋਗ' ਹੈ, 'ਹਠ-ਜੋਗ' ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੰਡਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਗੁਸਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ।

‘ਵੇਦ’ ਨੂੰ ਸਾਸਕ੍ਰ-ਬਧ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਤੇ ਇਹ ਸੀ :

ਮਾਂਦਲੁ ਬੇਦਿ ਸਿ ਬਾਜਣੋ, ਘਣੇ ਧੜੀਐ ਜੋਇ ॥

(ਵਾਰ ਮਾਰੂ, ਮ: ੧, ੧੦੯੧)

ਸਭ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਖੋਜ ਨੂੰ ਨਿੰਦਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ
'ਬਸੀ ਉਪਜੈ'

ਅਰਥਾਤ ਹੀ ਰਸਦੇ ਹਨ—

‘ਬਾਦੀ ਬਿਨਸੈ’

(ਮ : ੧, ੧੨੫੫)

ਇਹਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵੇਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਬਧ
ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਉਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ
ਕੁਝ ਹੋਰ ਤੁਕਾਂ ਲਭ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ
ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਸੱਚੀ ਖੋਜ ਨਿੰਦਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਖੋਜ ਕਿਸੇ ਨਾਲ
ਅਪ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਂ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਵਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ
ਦੁਆਰਾ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਬਲ ਇਹ ਫਲਸਫਿਆਂ ਦੇ ਪਦਾਰਥ
ਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਵੇਦਾ ਮਹਿ ਨਾਮੁ ਉਤਮੁ ਜੋ ਸੁਣਹਿ ਨਾਹੀ,

ਫਿਰਹਿ ਜਿਉ ਬੇਤਾਲਿਆ ॥

(ਅਨੰਦ)

‘ਮਾਂਦਲ ਬੇਦਿ ਸਿ ਬਾਸਵੈ, ਘਣੈ ਧੜੀਐ ਜੋਇ’

ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ ਤੁ, ਬੀਜਉ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ’

(ਵਾਰ ਮਾਰੂ, ਮ : ੧, ਪੰ: ੧੦੯੧)

ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਸੋਧ ਨੂੰ ਅਸੀਂ
ਲਭਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਨਾਮ, ਗੁਰੂ, ਮਨ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ
ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਉਭਰੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਲਭਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਭਗਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ
ਜੋ ਹੋਰ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ
ਸਭ ਨੇ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਪੁਸ਼ਤਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਰ ਇਕ ਕਵੀ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ
ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਇਆ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ
ਸਰਵੋਤਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦੁਹਰਾਏ ਗਏ ਹਨ।

੧. ਬ੍ਰਹਮ-ਪਰਮਾਤਮਾ

(ੳ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਕ ਅਦੁੱਤਵਾਦੀ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ 'ਇਕ' (੧ ਓ) ਹੈ, ਏਕੰਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਤਿ' ਹੈ—ਤ੍ਵੰਕਾਲ ਸਤਿ, ਆਦਿ, ਜੁਗਾਦਿ, ਹੁਣ ਤੇ ਅਗੋਂ, ਸਦਾ ਸਤਿ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹਨ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ 'ਅਜੋਨੀ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਸੈਥੋ' ਹੈ—ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਸਰਬ ਸਮਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ 'ਕਰਣ ਕਾਰਣ' ਹੈ। ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲਖਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਉਹ 'ਅਗੰਮ, ਅਗੋਚਰ, ਅਲਖ ਅਪਾਰ' ਹੈ, ਉਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਉਹ ਦਿੰਦੀਆਂ, ਬੁਝੀ, ਜਾਂ ਮਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ। ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਨ ਲਖਤਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ—ਇਥੇ ਵੀ ਅਸੰਖ, ਅਮੁਲ, ਤੇ 'ਕਈ ਕੋਟਿ' ਹੀ ਹੈ। ਉਹ 'ਬੇਅੰਤ' ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ।

ਉਹ ਅਕਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਤਿ ਹੈ, ਪੁਰਖ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਚਿਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ, ਗੁਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ—ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸਤਿ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਹੈ।

'ਸਾਇਆ' ਸਤਿ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਿਵ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਉਸ ਦੀ ਖੇਡ ਹਨ। ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪ ਬੈਠਾ ਖੇਲ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਪਖ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਸੂਰ੍ਹ ਇਹ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤਰਕ ਸਰੂਪ ਉਘਾੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(੧) ੧ ਓ ਸਤਿਨਾਮੁ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ, ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ, ਅਜੂਨੀ, ਸੈਭੰ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

- (੩) ਆਦਿ ਸਚੁ, ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ, ਹੋਈ ਸਚੁ, ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਫੀ ਸਚੁ ॥
 (੪) ਬਾਪਿਆ ਨ ਜਾਇ, ਕੀਤਾ ਨ ਹੋਇ ॥
 (੫) ਆਦਿ ਅਨੀਲੁ ਅਨਾਦਿ ਅਨਾਹਤਿ, ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਏਕੋ ਵੇਸੁ ॥
 (੬) ਸੁਆਸਤਿ ਆਬਿ ਬਾਣੀ ਬਰਮਾਉ ॥ ਸਤਿ ਸੁਹਾਣੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ ॥
 (੭) ਵਡਾ ਨ ਹੋਵੈ ਘਾਟਿ ਨ ਜਾਇ ॥
 (੮) ਸਾਰਾ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਨਿਜ ਬਾਇ ॥
 (੯) ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਆਖੀਐ ਪੂਰੇ ਤਖਤਿ ਨਿਵਾਸ ॥
 (੧੦) ਨਿਰੰਕਾਰ ਮਹਿ ਆਕਾਰੁ ਸਮਾਏ ॥
 (੧੧) ਸੰਕਟਿ ਨਹੀ ਪਰੈ, ਸੋਨਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ॥ (ਕਬੀਰ)
 (੧੨) ਬਾਛਨ ਅਛਰ ਲੋਕ ਤੈ ਸਭੁ ਕਛੁ ਇਨਹੀ ਮਾਹਿ ॥
 ਏ ਅਖਰ ਖਿਰਿ ਜਾਹਿਗੇ, ਓਇ ਅਖਰ ਇਨ ਮਹਿ ਨਾਹਿ ॥
 (ਕਬੀਰ ਗਉੜੀ, ੩੫੦)

- (੧੩) ਸਰਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਜੁੰਨ ਸਮਾਧੀ ਆਪਿ ॥ (ਸੁਖਮਨੀ)
 (੧੪) ਆਪਣਾ ਆਪੁ ਉਪਾਇਓਨੁ ਤਦਹੁ ਹੋਰੁ ਨ ਕੋਈ ॥
 ਮਤਾ ਮਸੂਰਤਿ ਆਪਿ ਕਰੇ, ਸੋ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਈ ॥
 ਤਦਹੁ ਆਕਾਸੁ ਨ ਪਾਤਾਲੁ ਹੈ, ਨ ਤੈ ਲੋਈ ॥
 ਤਦਹੁ ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਹੈ, ਨ ਓਪਤਿ ਹੋਈ ॥
 ਜਿਉ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਕਰੇ, ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਅਛਰੁ ਨ ਕੋਈ ॥
 (ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਫਾਰ, ਮ: ੩, ੫੦੬)

ਇਹ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਰੂਪ ਸੀ। ਸਾਕਾਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਰਹਿਆ।

- (੧) ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਰਾਉ ॥ (ਮ: ੧, ੨੨੩)
 (੨) ਜੇਤਾ ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਤੇਤੀ, ਜੇਤਾ ਰੂਪ ਕਾਇਆ ਤੇਰੀ ॥ (ਮ: ੧, ੩੫੦)
 (੩) ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਰੂਪ ਤੇਰਾ ਵੇਖਿਆ, ਸਗਲ ਭਵਨ ਤੇਰੀ ਮਾਇਆ ॥ (ਮ: ੧, ੩੫੬)
 (੪) ਜਲਿ ਬਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਗੁਪਤੋ ਵਰਤੈ..... (ਮ: ੧, ੫੯੭)
 (੫) ਜੈ ਦੀਸੈ ਜੈ ਸਗਲ ਤੂੰ ਹੈ ਪਸਰਿਆ ਪਾਸਾਰ (ਮ: ੫, ੫੧)
 (੬) ਠਾਕੁਰੁ ਸਰਬੇ ਸਮਾਣਾ (ਮ: ੫, ੫੧)

- (੭) ਇਕੋ ਆਪਿ ਫਿਰੈ ਪਰਛੰਨਾ (ਮ : ੫, ੧੧੧)
 (੮) ਜਹ ਦੋਖਾ ਸਚ ਸਭਨੀ ਥਾਈਂ (ਮ : ੩, ੧੧੯)
 (੯) ਵਰਨ ਰੂਪ ਵਰਤਹਿ ਸਭ ਤਰੇ (ਮ : ੩, ੧੨੦)
 (੧੦) ਏਕਸ ਤੇ ਸਭਿ ਰੂਪ ਹਹਿ ਰੰਗਾ (ਮ : ੩, ੧੬੦)
 (੧੧) ਏਕ ਅਨੇਕ ਬਿਆਪਕ ਪੂਰਕ ਸਤ ਦੇਖਉ ਤਤ ਜੋਈ (ਨਾਮ ਵੇਉ, ਆਸਾ, ੮੫)
 (੧੨) ਬਾਜੀਗਰ ਸ੍ਰਾਂਗੁ ਸਕੇਲਾ ॥ ਅਪਨੇ ਰੰਗ ਰਵੈ ਅਕੇਲਾ ॥ (ਕਬੀਰ, ੬੫੫)
 (੧੩) ਸਭਨਾ ਵਿਚਿ ਤੂ ਵਰਤਵਾ ਤੂ ਸਭਨੀ ਬਿਆਇਆ (ਮ : ੪, ੫੪੮)

ਜਪੁ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ. ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਸਨਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਅੰਖ, ਅਮੁਲ, ਅੰਤ ਨ, ਕੁਦਰਤ, ਵਿਸਮਾਦ, ਕਈ ਕੋਟਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਹੈ । ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਿਰੰਕਾਰ' ਤੇ ਫਿਰ 'ਸਾਕਾਰ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ-ਹੈ ਉਹ ਇਕੋ ਹੀ ਇਕ ।

(ਅ) ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ

ਪਰ 'ਬ੍ਰਹਮ' ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਸੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਹ ਕਵੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਜੋ ਸੰਦਰ ਤੇ ਬਿਚਪਾਣੀ ਚੀਜ਼ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਗਾਵਿਆ ਹੈ-ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ । ਸਾਕਾਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜੋ ਮਿਠਾਸ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਵਿਸਮਾਦੀ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਰੰਗ ਵਿਚੁਗਾਵਿਆ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਬਿਰਹੇ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਰਜ ਰਜ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ । ਭਾਵ, ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬੌਧਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ।

(੧) ਆਪੇ ਰਸੀਆ ਆਪਿ ਰਸ, ਆਪੇ ਰਾਵਣ ਹਾਰ ॥

ਆਪੇ ਹੋਵੈ ਚੋਲੜਾ ਆਪੇ ਸੇਜ ਭਤਾਰੁ ॥

ਆਪੇ ਮਾਛੀ ਮਛਲੀ, ਆਪੇ ਪਾਣੀ ਜਾਣੁ ॥

ਆਪੇ ਜਾਲ ਮਣਕੜਾ ਆਪੇ ਅੰਦਰਿ ਲਾਲੁ ॥

(ਮ : ੧, ਸਿਰੀ, ੨੩)

(੨) ਜੋਈ ਮਉਲਾ ਜਿਨਿ ਜਗੁ ਮਉਲਿਆ ਹਰਿਆ ਕੀਆ ਸੰਸਾਰੈ ॥

(੩) ਤੂ ਦਰੀਆਉ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ, ਮੈ ਮਛਲੀ ਕੈਸੇ ਅੰਤੁ ਲਹਾ ॥

(ਮ : ੧, ੨੫)

- (੨) ਜਾਹਿਬ ਸਫਲਿਓ ਰੁਖਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਾਕਾ ਨਾਉ ॥ (ਮ: ੧, ੫੫੭)
- (੩) ਜਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ਨੀਤ ਨਵਾ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਦਾਤਾਰੁ ॥ (ਮ: ੧, ੬੬੦)
- (੪) ਤਾਰਾ ਬੜਿਆ ਲੰਮਾ... .. (ਮ: ੧, ੧੧੧੦)
- (੫) ਆਪੇ ਭਵਰਾ ਫੁਲ ਬੋਲਿ... ..
ਆਪੇ ਕਵਲਾ ਕੰਤੁ ਆਪਿ... ..
ਆਪੇ ਬਛਰੁ ਗਊ ਖੀਰੁ ॥ ਆਪੇ ਮੰਦਰੁ ਬੰਸੁ ਸਰੀਰੁ ॥ (ਮ: ੧, ੧੧੯੦)
- (੬) ਇਹੁ ਜਗੁ ਵਾੜੀ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਮਾਲੀ ॥
ਸਦਾ ਸਮਾਲੇ ਕੇ ਨਹੀ ਖਾਲੀ ॥
ਜੋਹੀ ਵਾਸਨਾ ਪਾਏ ਤੇਹੀ ਵਰਤੈ, ਵਾਸੁ ਵਾਸੁ ਜਗਾਵਣਿਆ ॥
(ਮ: ੩, ੧੧੮)
- (੭) ਏਕਸੁ ਤੇ ਸਭਿ ਰੁਖ ਹਰਿ ਰੰਗਾ ॥
ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਸਭਿ ਸਹਲੰਗਾ ॥ (ਮ: ੩, ੧੬੦)
- (੧੦) ਹੀਰਾ ਲਾਲੁ ਅਮੋਲਕੁ ਹੈ ਭਾਰੀ, ਬਿਨੁ ਗਾਹਕ ਮੀਕਾ ਕਾਖਾ ॥
ਰਤਨੁ ਗਾਹਕੁ ਗੁਰੁ ਜਾਧੁ ਦੇਖਿਓ ਤਬ ਰਤਨੁ ਬਿਕਾਨੋ ਲਾਖਾ ॥
ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਗੁਪਤ ਹੀਰੁ ਹਰਿ ਰਾਖਾ ॥ (ਮ: ੪, ੬੯੬)
- (੧੧) ਆਪੇ ਦੀਪ ਲੋਅ ਦੀਪਾਰਾ ॥ ਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਮੁੰਦੁ ਮਥਾਰਾ ॥
ਆਪੇ ਮਥਿ ਮਥਿ ਤਤੁ ਕਵਾਏ, ਜਪਿ ਨਾਮੁ ਰਤਨੁ ਓਮਾਰਾ ਰਾਮ ॥
(ਮ: ੫, ੬੯੯)
- (੧੨) ਤੂੰ ਪੋਭੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੂਲੀ ॥ ਤੂੰ ਸੁਖਮ ਹੋਆ ਅਸਥੂਲੀ ॥
ਤੂੰ ਜਲਨਿਧਿ ਤੂੰ ਫੋਨ ਬੁਦਬੁਦਾ ... .. (ਮ: ੫, ੧੦੩)
- (੧੩) ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ, ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ ॥ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੰਧਪੁ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭ੍ਰਾਤਾ ॥
(ਮ: ੫, ੧੦੩)
- (੧੪) ਭੁਜ ਬਲਬੀਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਖ ਸਾਗਰ ... .. (ਮ: ੫, ੨੦੨)
- (੧੫) ਰੁਮ ਦਾਤੇ ਨਾਕੁਰ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਨਾਇਕ ਖਸਮ ਹਮਾਰੇ ॥
(ਮ: ੫, ੬੭੪)
- (੧੬) ਨਿਰਪਠ ਕਉ ਧਨ, ਅੰਧਲੇ ਕਉ ਫਿਕ, ਮਾਤ ਦੁਖ ਜੈਸੇ ਬਾਲੇ ॥
ਸਾਗਰ ਮਹਿ ਬੋਹਿਬ ਪਾਇਓ ਹਰਿ ਨਾਨਕ, ਕਰੀ ਛੁਪਾ ਕਿਰਪਾਲੇ ॥
(ਮ: ੫, ੬੭੯)
- (੧੭) ਅਬ ਮੋਹਿ ਜਲਤ ਰਾਮ ਜਲੁ ਪਾਇਆ ॥
ਰਾਮ ਉਦਕਿ ਤਨੁ ਜਲੁ ਬੁਝਾਇਆ ॥ (ਕਬੀਰ, ੩੨੩)

(੧੮) ਤੂੰ ਜਲਨਿਧਿ ਹਉ ਜਲ ਕਾ ਮੀਨੁ ॥
 ਜਲ ਮਹਿ ਰਹਉ ਜਲਹਿ ਬਿਨੁ ਖੀਨੁ ॥
 ਤੂੰ ਪਿੰਜਰੁ ਹਉ ਸੂਅਣਾ ਤੋਰ... ..
 ਤੂੰ ਤਰਵਰੁ ਹਉ ਪੰਖੀ ਆਹਿ ... .. (ਕਬੀਰ, ੩੨੩)

(੧੯) ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ ॥
 ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ ॥
 ... ..
 ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ ॥
 ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ ॥ (ਰਵਿਦਾਸ, ੬੫੯)

(੨੦) ਫਰੀਦਾ ਰਬ ਖਜੂਰੀ ਪਕੀਆਂ, ਮਾਥਿਆ ਨਈ ਵਰੀਨਿ ॥
 (ਫਰੀਦ, ੧੩੮੨)

ਸਿਧਾਂਤਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਚਾਈ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁੰਦਰ, ਮਿਠੇ, ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਪਿਰ, ਪ੍ਰੀਤਮ, ਸਜਣ, ਕੰਤ, ਰਸਾਲੂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਬੰਨੇ ਲੰਬਿਣ ਹਨ ਤੇ ਚੰਤ ਰੀਸਾਲਾ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਨਕ ਤੇ ਲੰਮੇ ਵਾਲ ਹਨ, ਜੋ ਨਵ ਫਨ ਰਚਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਦਾ ਬਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮਿਠਾ ਹੈ ਸ਼ਕਰ, ਖੰਡ, ਨਿਵਾਰ ਤੇ ਗੁਲ ਤੋਂ, ਜੋ ਮਿਠ ਬੋਲੜਾ ਸਜਣ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਗ ਦਾ ਮਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਅਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਾਣਿਆਂ ਤੇ ਗਾਵਿਆਂ ਹੈ।

(੨) ਨਾਮ

(ੳ) ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਰੂਪ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਰ ਪਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਮ ਕੀ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਹੋਇਆ। ਨਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਹੈ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਸੰਕੋਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ—

ਜੇਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ, ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਨਾਹੀ ਕੋ ਬਾਉ ॥ (ਜਪੁ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸੰਗ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ॥

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਿਮ੍ਰਿਤ ਬੰਦ ਪੁਰਾਨ ॥ ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸੁਨਨ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ॥

ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਆਗਾਸ ਪਾਤਾਲ ॥ ਨਾਮ ਕੇ ਧਾਰੇ ਸਗਲ ਆਕਾਰ ॥ (ਸੁਖਮਨੀ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਇਸ ਕਾਇਆ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਪਸਾਰਾ ॥

ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨ ਅਤਿ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ ॥ (ਸੂਚੀ ਮ: ੩)

ਕਿਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮਤਿਨਾਮ' ਪਰਾ ਪੂਰਬਲਾ ਹੈ-ਇਸ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ 'ਰਾਮ ਰਾਮ' ਕਿਤੇ 'ਹਰਿ' ਕਿਤੇ 'ਹਰੀ' ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰੀ ਹੈ । ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਬਿਰਥਾ ਮੰਨੇ ਹਨ-ਨਾਮ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਬਿਰਥਾ ਕਹਿਆ ਹੈ । ਨਾਮ 'ਸਾਸ ਗ੍ਰਾਸ' ਧਿਆਵਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ ।

(੧) ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਮਨੁ ਕ੍ਰਿਪਤੀਐ ਬਿਨੁ ਨਾਮੈ ਪ੍ਰਿਥੁ ਜੀਵਾਸੁ ॥ (ਮ: ੪, ਸਿਰੀ)

(੨) ਨਾਮੁ ਬਿਨਾ ਜੋ ਪਹਿਚੈ ਖਾਇ ॥ ਜਿਉ ਕੂਕਰੁ ਜੂਠਨ ਮੁਹਿ ਪਾਇ ॥

ਨਾਮੁ ਬਿਨਾ ਜੋਤਾ ਬਿਉ ਹਾਰ ॥ ਜਿਉ ਮਿਰਤਕ ਮਿਥਿਆ ਸੀਗਾਰ ॥

(ਮ: ੫ ਗਉੜੀ)

(੩) ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਜੀਉ ਜਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ ... .. (ਮ: ੧, ੧੪)

(੪) ਨਾਉ ਧਿਆਈਐ ਨਾਉ ਮੰਗੀਐ, ਨਾਮੈ ਸਹਜਿ ਸਮਾਇ ॥

ਜਿਨੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵਿਆ ਤਿਨੀ ਪਾਇਆ ਨਾਮ ਨਿਧਾਨੁ ॥

(ਮ: ੩, ੨੬)

(੫) ਸੁਖ ਸਾਗਰੁ ਹਰਿ ਨਾਮ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖ ਪਾਇਆ ਜਾਇ ॥

ਅਨਇਨੁ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ, ਸਹਜੇ ਨਾਮਿ ਸਮਾਇ ॥

(ਮ: ੩, ੨੯)

(੬) ਨਾਮ ਅਮੋਲਕ ਚਤਨ ਹੈ ਪੂਰੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਸਿ ॥

(ਮ: ੪, ੪੦)

(੭) ਇਹੁ ਹਰਿ ਰਸੁ ਵਡਿ ਤਿਨਿ ਸਭਤੁ ਹੈ, ਭਾਗਹੀਣ ਨਹੀ ਖਾਇ ॥

(ਮ: ੪, ੪੧)

(੮) ਪਰਵਦਗਾਰ ਸਾਲਾਹੀਐ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਲਤ ਅਨੇਕ ॥

ਸਦਾ ਸਦਾ ਆਰਾਧੀਐ, ਏਹਾ ਮਤਿ ਵਿਸੇਖ ॥ (ਮ: ੫, ੪੯)

(੯) ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਜਪ ਤਪ ਜੇਤੇ ਸਭ ਉਪਰਿ ਨਾਮੁ ॥

ਹਰਿ ਹਰਿ ਰਸਨਾ ਜੋ ਜਪੈ ਤਿਸੁ ਪੂਰਨ ਕਾਮੁ ॥ (ਮ: ੫, ੪੦੧)

(੧੦) ਇਨ ਰੋਣਿ ਸਭ ਸੁਹਾਵਣੇ ਪਿਆਰੇ, ਜਿਤੁ ਜਪੀਐ ਹਰਿ ਨਾਉ ॥

(੧੧) ਜਉ ਪੈ ਰਾਮ ਰਾਮ ਰਤਿ ਨਾਹੀ ॥

ਤੈ ਸਭਿ ਬਰਮ ਰਾਇ ਕੈ ਜਾਹੀ ॥ (ਕਬੀਰ, ੩੨੪)

(੧੨) ਸਤਿਜੁਗਿ ਸਤੁ, ਤੇਤਾ ਜਗੀ, ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾ ਚਾਰ ॥

ਤੀਨੋ ਜੁਗ ਤੀਨੋ ਇਤੋ, ਕਲਿ ਕੋਵਲ ਨਾਮ ਅਧਾਰ ॥

(ਰਵਿਦਾਸ, ੩੪੬)

ਨਾਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਹਰ ਪਦੇ ਵਿਚ ਹੈ—ਪਰ ਉਹ ਉਪਾਧ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪਦੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਉਪਰੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਕਲਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਹੈ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵਸਤ—ਲਿੰਮਰਤਾ, ਮਿਠਾਸ, ਨੇਤਰ ਨੀਤੀ, ਸਚ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਨਿਆਂ, ਹਕ ਪਰਾਏ ਦੀ ਸਾਹ, ਲਾਲਚ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਕਾਮਾਦਿਕ ਦਾ ਜ਼ਖਤ, ਮੌਰ ਤੋਂ ਉਠਣਾ, ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਆਦਿ ।

ਕਿਸੇ ਸਨਾਤਨ ਜਾਂ ਨਵੀਨ (ਹਰੀ, ਹਾਮ ਜਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ) ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁਖ 'ਜੋਸਾ ਸੇਵੇ ਤੈਸਾ ਹੋਏ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਸਾਸ ਸਾਸ ਜੀਭਾ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ । ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਸ਼ਾਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।

(ਅ) ਨਾਮ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਸਰੂਪ

ਨਾਮ ਨਾਮੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਲਖ ਹੈ, ਅਗੰਮ ਤੇ ਅਗੋਚਰ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੀਜ ਰੂਪ ਨਾਮ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ।

ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਾਮ ਲਈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦਸੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਜਲ ਕਮਲੇਹਿ.....

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਮਛਲੀ ਨੀਰ.....

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਚਾਤ੍ਰਕ ਮੇਹ.....

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਜਲ ਦੁਧ ਹੋਇ.....

ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਚਕਵੀ ਸੂਰ.....

(ਮ: ੧, ੬੦)

ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਜੀਵ ਲਈ ਮਹਾਨਤਾ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈ ਹੈ, ਸਿਧਾਂਤਕ, ਬੌਧਿਕ ਜਾਂ ਫਲਸਫਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ।

ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਗਰਭਿ ਨ ਬਸੈ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਦੂਖੁ ਜਮੁ ਨਸੈ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਕਾਲੁ ਪਰਹਰੈ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਦੁਸਮਨੁ ਟਰੈ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਸਿਮਰਤ ਕਿਛੁ ਬਿਘਨੁ ਨ ਲਾਗੈ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਅਨਦਿਨੁ ਜਾਗੈ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਭਉ ਨ ਬਿਆਪੈ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਦੁਖੁ ਨ ਜੋਤਾਪੈ ॥

(ਵੇਖੋ ਸਾਰੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ—ਸੁਖਮਨੀ)

ਇਹ ਵੀ ਨਾਮ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਸਰੂਪ ਹੈ :—

ਸਹ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਮੀਤ ਨ ਭਾਈ ॥
 ਮਨ ਊਹਾ ਨਾਮੁ ਤੇਰੈ ਸੰਗਿ ਸਹਾਈ ॥
 ਜਹ ਮਹਾ ਭਇਆਨੁ ਦੂਤ ਜਮ ਦਲੈ ॥
 ਤਹ ਕੇਵਲ ਨਾਮੁ ਸੰਗਿ ਤੇਰੈ ਚਲੈ ॥

(ਵੇਖੋ ਸਾਰੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ—ਸੁਖਮਨੀ)

ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਇਹ ਹੈ :—

- (੧) ਨਿਰਮਲ ਉਦਕੁ ਗੋਵਿੰਦ ਕਾ ਨਾਮ ... (ਮ: ੫, ੧੯੮)
- (੨) ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਅਸਥਿਰੁ ਸੋਹਾਗੁ ... (ਮ: ੫, ੨੦੭)
- (੩) ਨਾਮੁ ਨਿਪਾਨੁ ਸਦ ਨਵਤਨੁ ਨਿਰਮਲ, ਇਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਧਨੁ ਪਾਇਆ...
(ਮ: ੫, ੨੦੭)
- (੪) ਦੁਖ ਭੰਜਨੁ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਜੀ, ਦੁਖ ਭੰਜਨੁ ਤੇਰਾ ਨਾਮ ॥ (ਮ: ੫, ੨੧੮)
- (੫) ਨਾਮ ਰਤਨੁ ਸਭ ਜਗ ਮਹਿ ਲੋਭਿ ... (ਮ: ੩, ੨੩੨)
- (੬) ਸਭਿ ਰਸ ਤਿਨ ਕੈ ਰਿਦੈ ਹਰਿ ਸਿਨ ਹਰਿ ਵਸਿਆ ਮਨ ਮਾਹਿ ॥
ਹਰਿ ਦਰਗਹ ਤੇ ਮਖ ਉਜਲੈ, ਤਿਨ ਕਉ ਸਭਿ ਦੇਖਣ ਜਾਹਿ ॥
(ਮ: ੪, ੩੧੦)
- (੭) ਲਾਗੀ ਹੋਇ ਸੁ ਜਾਨੈ ਪੀਰ ॥ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਅਨੀਆਲੇ ਤੀਰ ॥
(ਕਬੀਰ, ੩੨੭)
- (੮) ਅਨਿਕ ਜਤਨ ਨਿਗ੍ਰਹ ਕੀਏ, ਟਾਰੀ ਨ ਟਰੈ ਭ੍ਰਮ ਫਾਸ ॥
ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਉਪਜੈ, ਤਾਂਤਿ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ॥ (ਰਵਿਦਾਸ, ੩੪੬)

(੯) ਨਾਵੈ ਜੇਵਡੁ ਹੋਰੁ ਧਨ ਨਾਹੀ ਕੋਇ ॥ ... (ਮ: ੩, ੩੬੨)

(੧੦) ਦਿਸੁ ਜੁਗ ਮਹਿ ਨਿਰਭਉ ਹਰਿਨਾਮ ਹੈ ਪਾਈਐ ਗੁਰ ਵੀਚਾਰਿ ॥
(ਮ: ੩, ੩੬੪)

(੧੧) ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਜਪ ਤਪ ਸੇਤੇ ਸਭ ਉਪਰਿ ਨਾਮ ... (ਪ: ੫, ੪੦੧)

(੧੨) ਨਾਮੇ ਹੀ ਘਟਿ ਚਾਨਣਾ, ਨਾਮੇ ਜੋਭਾ ਪਾਈ ॥ (ਮ: ੩, ੪੨੬)

(੧੩) ਅਨਸਨਿ ਤੀਰਥ ਤਿਸੁ ਸੰਗਿ ਰਹਹਿ,
ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਹਿਰਦੈ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ... (ਮ: ੩, ੪੬੧)

(੧੪) ਸਿਮਰਤ ਨਾਮੁ ਕੋਟਿ ਉਜੀਆਰਾ, ਬਸਤੁ ਆਗੇਓਰ ਸੂਤੀ ... (ਮ: ੫, ੪੬੭)

(੧੫) ਮਤਾ ਮਸੂਰਤਿ ਅਵਰ ਜਿਆਨਪ ਜਨ ਕਉ ਕਛੁ ਨ ਆਇਓ ॥
ਜਹ ਜਹ ਅਉਸਰੁ ਆਇ ਬਨਿਓ ਹੈ, ਤਹਾ ਤਹਾ ਹਰਿ ਧਿਆਇਓ ॥
(ਮ: ੫, ੪੬੮)

(੧੬) ਲਬ ਲੋਭ ਲਹਰਿ ਨਿਵਾਰਣੈ, ਹਰਿ ਨਾਮ ਰਾਸਿ ਮਨੈ ... (ਮ: ੧, ੫੦੬)

(੧੭) ਸਾਹਿਬ ਸਫਲਿਓ ਰੁਖਤਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਜਾਕਾ ਨਾਉ ... (ਮ: ੧, ੫੫੭)

(੧੮) ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਵਿਰੋਧੁ ਹੈ, ਦੁਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਨਾਇ ॥
(ਮ: ੩, ੫੬੦)

(੧੯) ਸੋਧਤ ਸੋਧਤ ਸੋਧਿ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰਿਆ ॥
ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਸੁਖੁ ਨਾਹਿ ਸਰਪਰ ਹਾਰਿਆ ॥ (ਮ: ੫, ੭੬੧)

(੨੦) ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਬੋਹਿਥੁ ਹੈ, ਕਲਜੁਗਿ ਖੇਵਟੁ ਹਰ ਸਬਦਿ ਤਰਗੁ ॥
(ਮ: ੪, ੭੬੯)

(੨੧) ਰਤਨ ਜਵਹਰੁ ਲਾਲੁ ਹਰਿਨਾਮੁ, ਗੁਰਿ ਕਾਇ ਤਲੀ ਦਿਖਲਾਇਆ ॥
(ਮ: ੪, ੮੮੦)

ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗ, ਸਿਗਾਰ, ਰਤਨ, ਉਰਿਹਾਰਿ, ਪਰਕਾਸ਼,
ਧਨ, ਰਿਧਿ ਨਿਧਿ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ
ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੱਦ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ
ਕੀਤੀ ਹੈ।

(੨੨) ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਮ: ੫, (੯੯੬)

ਐਸੇ ਸੁਹਾਈ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ॥ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਭਸੁ ਪੂਰਨ ਕਾਮ ॥

ਬੂਝਤ ਕਉ ਜੈਸੇ ਬੇੜੀ ਮਿਲਤ ॥ ਸੂਝਤ ਦੀਪਕ ਮਿਲਤ ਤਿਲਤ ॥

ਜਲਤ ਅਗਨੀ ਮਿਲਤ ਕੀਰ ॥ ਜੈਸੇ ਬਾਰਿਕ ਮੁਖਹਿ ਖੀਰ ॥

ਜਿਸੇ ਭਰ ਮਹਿ ਸਮਾ ਵਾਰ ॥ ਜਿਸੇ ਰੂਪ ਭੋਜਨ ਮਾਯ ॥
 ਹੋਇ ਕਿਰਪਾਤ ਬਰਜ ਸਿਖ ॥ ਜਿਸੇ ਧਾਲਨ ਸਰਨਿ ਸਿਖ ॥
 ਕਰਤੁ ਕਉ ਨਹੀ ਸਰਪ ਜੂਸ ॥ ਯੁਆ ਪਿਸਰਿ ਨਹੀ ਖਾਇ ਬਿਲਾਸੁ ॥
 ਤੇਰੇ ਭਾਇ ਹਿਰਦ ਮਾਹਿ ॥ ਜਿਸੇ ਦਾਨ ਚਕੀ ਦਰਾਇ ॥

...

ਨਾਮ ਜੋ ਸਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਸੂ ਨੂੰ ਇਕ ਰੰਗਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਿਕ ਰੰਗ ਦਾ ਕਾਵਿਕ
 ਨਾਮ ਦਰਸਨ ਤੇ ਇਤਨਾ ਸ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਨਾਮ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ
 ਦਰਸੀ ਜਾਪਦੀ ਤੇ ਹੈ।

ਆਸਾ ਮ: ੫, (੩੯੧)

ਨਾ ਉਹੁ ਅਰਥਾ ਨਾ ਹਮ ਭਰਿਆ ॥ ਨਾ ਉਹੁ ਬਿਨਸੈ ਨ ਹਮ ਕੜਿਆ ॥
 ਨਾ ਉਹੁ ਨਿਰਥਨ ਨਾ ਹਮ ਭੁਧੇ ॥ ਨਾ ਉਸੁ ਦੁਖੁ ਨ ਹਮ ਕਉ ਦੁਖੇ ॥
 ਕਰਤੁ ਨ ਕਉ ਮਾਰਨ ਵਾਰਾ ॥ ਜੀਅਉ ਹਮਾਰਾ ਜੀਉ ਦੇਨ ਹਾਰਾ ॥
 ਨਾ ਉਹੁ ਬੰਧਨ ਨ ਹਮ ਬਾਧੇ ॥ ਨਾ ਉਸੁ ਧੰਧਾ ਨਾ ਹਮ ਧਾਧੇ ॥
 ਨਾ ਉਹੁ ਮੰਤ੍ਰ ਨ ਹਮ ਕਉ ਮੈਲਾ ॥ ਉਸੁ ਅਨੰਦੁ ਤ ਹਮ ਸਚ ਕੇਲਾ ॥
 ਨਾ ਉਹੁ ਸੋਚ ਨ ਹਮ ਕਉ ਸੋਚਾ ॥ ਨਾ ਉਸੁ ਲੇਪੁ ਨ ਹਮ ਕਉ ਪੋਚਾ ॥
 ਨਾ ਉਹੁ ਰੂਪ ਨ ਹਮ ਕਉ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ॥ ਜਾ ਉਹੁ ਨਿਰਮਲੁ ਤਾਂ ਹਮ ਜਚਨਾ ॥
 ਹਮ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ ਏਕੈ ਓਹੀ ॥ ਆਗੈ ਪਾਛੈ ਏਕੈ ਸੋਈ ॥
 ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਖੋਏ ਕ੍ਰਮ ਭੰਗਾ ॥ ਹਮ ਓਇ ਮਿਲਿ ਹੋਏ ਇਕ ਰੰਗਾ ॥

ਨਾਮ ਦਰਸਨ ਤੇ ਇਤਨਾ ਸ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਨਾਮ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ
 ਦਰਸੀ ਜਾਪਦੀ ਤੇ ਹੈ।

(੩) ਗੁਰੂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਰ ਪਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ
 ਕਰਾਈ ਹੈ—ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਿਖ ਦੀ ਹਸਤੀ ਹੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ
 ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :—

(੧) ਬਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਓ, ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ)

(੨) ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚਿ ਆਪੁ ਰਖਿਓਨੁ, ਕਰਿ ਪਰਗਟੁ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ)

(੩) ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰ ਨਾਹੀ ਭੇਦ, ਭੇਦ ਨਾਹੀ ਗੁਰਦੇਵ ਮੁਰਾਰ ॥
(ਸਹਲਾ ੧, ੫੦੪)

- (੪) ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਏਕੋ ਵੇਸ ਅਨੇਕ ॥ (ਆਸਾ)
(੫) ਭਲਣ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਅਭੁਲੁ ਗੁਰੁ ਕਰਤਾਰ ॥ (ਮ: ੧, ੬੧)
(੬) ਗੁਰੁ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰੁ (ਮ: ੧, ੨੩੩)
(੭) ਹਰਿ ਸਜਣ ਗੁਰੁ ਸੇਵਦਾ, ਗੁਰੁ ਕਰਣੀ ਪਰਪਾਨੁ (ਮ: ੧, ੨੧)
(੮) ਬਿਰੁ ਨਾਰਾਇਣੁ, ਬਿਰੁ ਗੁਰੂ, ਬਿਰੁ ਸਾਰਾ ਬੀਚਾਰੁ (ਮ: ੧, ੯੪੦)
(੯) ਜੇਹਾ ਸਤਿਗੁਰ ਹਰਿ ਜਾਣਿਆ ਤੇਹੋ ਜੇਹਾ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ॥ (ਮ: ੩, ੩੦)

ਕੁਝ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਰਖਦਾ ਹੈ; ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਇਕੋ ਹੀ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਅਸਲ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਗੁਰੁ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ; ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਬਾਣੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ; ਗੁਰੂ ਅਭੁਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਭਾਂਵਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਬੌਧਿਕ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨਹੀਂ ਘੜੀਆਂ; ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਜਨਬਾਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਜਨਬਾਤੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸਰੋਂਦੀ ਹੂਕ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਇੰਨਾ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ; ਇਤਨਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਿਤਨਾ ਉਸਤਤ ਤੇ ਕੀਰਤੀ ਦਾ। ਕਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਭਾਵੇਂ ਐਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਮਹਾਨ ਫਿਲਾਸਫ਼ਰ ਵੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੋ। ਪਰ ਬਿਆਨ, ਹਸ ਤੇ ਰੰਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਸਰੂਪ

(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ)

- (੧) ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਦੈ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੇਦੈ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ ॥
ਗੁਰੁ ਈਸਰੁ ਗੁਰੁ ਗੋਰਖੁ ਬਰਮਾ, ਗੁਰੁ ਪਾਰਬਤੀ ਮਾਈ ॥ (ਜਪੁ)
(੨) ਮਤਿ ਵਿਚ ਰਤਨ ਜਥਾਹਰ ਮਾਣਿਕ ਜੇ ਇਕ ਗੁਰ ਕੀ ਸਿਖ ਸੁਣੀ ॥ (ਜਪੁ)
(੩) ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ... .. (ਜਪੁ)
(੪) ਗੁਰ ਪਉੜੀ ਬੋਤੀ ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਤੁਲਹਾ ਹਰਿ ਨਾਉ ॥
ਗੁਰੁ ਸਰੁ ਸਾਗਰ ਬੀਹਬੈ ਗੁਰੁ ਤੀਰਥੁ ਦਰੀਆਉ ॥ (ਮ: ੧, ੧੭)

- (੧੬) ਸੋਭ ਨਗਰ ਗੁਰ ਪਾਸੀਐ ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥੁ ਪਿਛੁ ॥ (ਮ: ੧, ੧੮)
 (੧੭) ਗੁਰ ਪਿਰੰਭ ਭਉਗੁਰੁ ਨੀਪੀਐ ਚਰਗੁਰੁ ਪਤਿ ਪਰਵਾਣੁ ॥ (ਮ: ੧, ੨੨)
 (੧੮) ਕੁਮ ਭਾਗੁ, ਕੁਮ ਹਿਥੈ ਘਰੁ, ਗੁਰ ਵੀਪਕੁ ਤਿਹ ਲੋਇ ॥ (ਮ: ੧, ੧੩੭)
 (੧੯) ਤੀਰਥੁ ਪੁਰਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੀ ਅਨਦਿਨੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਏ ॥

(ਮ: ੧, ੧੪੦)

- (੨੦) ਤਕਲਬਾਜ ਖੀਚਾਰੁ ਸਬਦਿ ਸੁਣਾਇਆ ॥ (ਮ: ੧, ੧੪੨)
 (੨੧) ਜਹਿਯਾ ਇਕਤੁ ਹਇ, ਪੂਰੈ ਗੁਰਿ ਪਾਈਐ ॥ (ਮ: ੧, ੧੪੬)
 (੨੨) ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਸੰਤੋਖ ਰੁਖੁ, ਧਰਮ ਫਲੁ, ਫਲੁ ਗਿਆਨ ॥ (ਮ: ੧, ੧੪੭)
 (੨੩) ਗੁਰੁ ਸਬਦੀ ਮਧਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਖੀਓ ॥ (ਮ: ੧, ੨੨੬)
 (੨੪) ਗੁਰੁ ਦੁਆਰੈ ਹਮਰਾ ਵੀਆਹੁ ... (ਮ: ੧, ੩੫੧)
 (੨੫) ਗੁਰੁ ਹਿਥ ਸੀਤਲ ਅਗਨਿ ਬੁਝਾਵੈ ... (ਮ: ੧, ੪੧੧)
 (੨੬) ਗੁਰੁ ਸਾਗਰੁ ਰਤਨੀ ਭਰਪੂਰੈ ... (ਮ: ੧, ੬੮੫)

ਜਾਈ ਗੁਰੁ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ

ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ:—

(ਮ: ੩)

- (੧) ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਨਕਾਮਨਾ ਭੀਰਬੁ ਹੈ ਸਿਸਨੈ ਦੇਇ ਬੁਝਾਇ ॥ (ਮ: ੩, ੨੬)
 (੨) ਗੁਰੁ ਗਿਆਨੁ ਪੂਰੇਤੁ ਬਲਾਇਆ, ਅਗਿਆਨੁ ਅੰਧੇਰਾ ਜਾਇ ॥ (ਮ: ੩, ੨੯)
 (੩) ਚਿਰੀ ਵਿਛੁੰਨੇ ਮੋਲਿਆਨੁ ਸਤਗੁਰੁ ਪੈਨੈ ਪਾਇ ॥ (ਮ: ੩, ੩੨)
 (੪) ਗੁਰੁ ਸਾਖੀ ਮਿਟਿਆ ਅੰਧਿਆਰਾ ਬਜਰ ਕਪਾਟ ਖੁਲਾਵਣਿਆ ॥

(ਮ: ੩, ੧੧੦)

- (੫) ਸਤਿਗੁਰੁ ਜੇਵੇ ਤ ਸਭ ਕਿਛੁ ਪਾਏ ॥

ਜੇਹੀ ਮਨਸਾ ਕਰਿ ਲਾਗੈ ਤੇਹਾ ਫਲੁ ਪਾਏ ॥

(ਮ: ੩, ੧੧੬)

- (੬) ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਪੂਰੈ ਗੁਰੁ ਕੀ ਬਾਣੀ ॥

ਪੂਰੈ ਗੁਰੁ ਤੇ ਉਪਜੀ ਸਾਚਿ ਸਮਾਣੀ ॥

(ਮ: ੩, ੭੨੪)

(ਮ: ੪)

- (੧) ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੁ, ਵਡਭਾਗੀ ਨਾਵਹਿ ਆਇ ॥

ਉਨ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੀ ਮੈਲੁ ਉਤਰੈ ਨਿਰਮਲ ਨਾਮੁ ਦ੍ਰਿੜਾਏ ॥

(੪੦)

- (੨) ਗੁਰੁ ਨਾਮੁ ਦ੍ਰਿੜਾਏ ਰੰਗ ਸਿਉ ਹਉ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕੈ ਬਲਿ ਜਾਉ ॥

(੪੦)

- (੩) ਹਰਿ ਜੁਗਹ ਜੁਗੇ ਜੁਗ ਜੁਗੇ ਜਦ ਪੀੜੀ ਗੁਰੁ ਚਲੰਈ ॥

ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਪੀੜੀ ਚਲੈ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕੀ.....

(੭੬)

- (੪) ਪਿਤਾ ਜਾਤਿ ਤਾ ਹੋਈਐ ਗੁਰ ਤੁਠਾ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ॥ (੮੨)
- (੫) ਜਿਸੁ ਮਿਲਿਐ ਮਨਿ ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਹੀਐ ॥
ਮਨ ਕੀ ਦੁਬਿਧਾ ਬਿਨਸਿ ਜਾਇ, ਹਰਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਲਹੀਐ ॥ (੧੬੮)
- (੬) ਰਾਮ ਹਮ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਰਿ ਮਾਨੇ ॥
ਹਮ ਮੂੜ ਮੁਗਧ ਅਸੁਧ ਮਤਿ ਹੋਤੇ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕੈ ਬਚਨ ਹਰਿ ਹਮ ਜਾਨੇ ॥
(੧੬੯)
- (੭) ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਖੜਗੁ ਹਥਿ ਧਾਰਿਆ, ਹਮ ਮਾਰਿਅੜਾ ਜਮਕਾਲਿ ॥ (੨੩੫)
- (੮) ਸਤਿਗੁਰ ਧਰਤੀ ਧਰਮ ਹੈ ਤਿਸੁ ਵਿਚਿ ਜੇਹਾ ਕੋ ਬੀਜੇ ਤੇਹਾ ਫਲੁ ਪਾਇ ॥
(੩੦੨)
- (੯) ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿ ਸਤਿ ਕਰਿ ਜਾਣਹੁ ਗੁਰਸਿਖਹੁ,
ਹਰਿ ਕਰਤਾ ਅਪਿ ਮੁਹਹੁ ਕਵਾਏ ॥ (੩੦੮)
- (੧੦) ਸਮੁੰਦ ਵਿਰੋਲਿ ਸਰੀਰੁ ਹਮ ਦੇਖਿਆ ਇਕ ਵਸਤੁ ਅਨੂਪ ਦਿਖਾਈ ॥
ਗੁਰ ਗੋਵਿੰਦੁ ਗੋਵਿੰਦੁ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਨਾਨਕ ਭੇਦੁ ਨ ਭਾਈ ॥ (੪੪੨)
- (੧੧) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਤਿਵਾਦੀ ਜਿਨੁ ਨਾਤੇ ਕਉਆ ਹੰਸੁ ਹੋਰੈ ॥ (੪੯੩)
- (੧੨) ਹਮਰੀ ਜਾਤਿ ਪਾਤਿ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ, ਹਮ ਵੇਚਿਤੰ ਸਿਰੁ ਗੁਰਕੈ ॥ (੭੩੧)
- (੧੩) ਝਖੜੁ ਬਾਡੀ ਮੀਹੁ ਵਰਸੈ ਭੀ ਗੁਰੁ ਦੇਖਣ ਜਾਈ ॥
ਸਮੁੰਦੁ ਸਾਗਰੁ ਹੋਵੈ ਬਹੁ ਖਾਰਾ ਗੁਰ ਸਿਖੁ ਲੇਖਿ ਗੁਰ ਪਰਿ ਜਾਈ ॥
ਜਿਉ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਲ ਬਿਨੁ ਹੈ ਮਰਤਾ ਤਿਉ ਸਿਖੁ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਮਰਿ ਜਾਈ ॥
ਜਿਉ ਧਰਤੀ ਸੋਭ ਕਰੇ ਜਲੁ ਬਰਸੈ ਤਿਉ ਸਿਖੁ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਬਿਗਸਾਈ ॥
(੭੫੭)
- (੧੪) ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਸਦਾ ਨ ਆਵੈ ਨਾ ਜਾਇ ॥ (੭੫੯)

(ਮ: ੫)

- (੧) ਗੁਰ ਦਾਤਾ, ਸਮਰਥੁ ਗੁਰ, ਗੁਰੁ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥
ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਗੁਰ ਭੁਬਦਾ ਲਏ ਤਰਾਇ ॥ (੪੯)
- (੨) ਧੰਨੁ ਤੁ ਵੋਲਾ ਜਿਤੁ ਮੈ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲਿਆ ॥
ਸਫਲੁ ਦਰਸਨੁ ਨੇੜੁ ਪੇਖਤ ਡਰਿਆ ॥ ... (੯੯)
- (੩) ਜਿਸ ਕਾ ਗ੍ਰਿਹੁ ਤਿਨਿ ਦੀਆ ਤਾਲਾ ਫੁੰਜੀ ਗੁਰ ਸਉਪਾਈ ॥ (੨੦੫)
- (੪) ਅੰਰਲੁ ਗਹਿ ਕੈ ਸਾਬਕਾ ਤਰਣਾ ਇਹੁ ਜੰਮਾਰੁ ॥
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਆਰਾਧੀਐ ਉਧਰੈ ਸਭ ਪਰਵਾਰੁ ॥

- ਸੁਖਦੁ ਤੇਰੇ ਸੁਖਿ ਮੈ ਹਰਿਨਾਮੁ ਹਿਰਦੈ ਦੇਇ ॥
 ਗੁਰਦੇਵ ਜਿਹ ਮਿਟਾਇਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰੁ ਕਰੇਇ ॥ (੨੧੯)
- ਜਿਉ ਕਰਿ ਤਿਹਯਾ ਜਉ ਜਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲਿਓ ॥
 ਕਰਿ ਮੰਦਰ ਮਹਿ ਵੀਪਕੁ ਜਲਿਓ ॥ (੨੨੫)
- ਜਿਉ ਗੁਰਦੇਵ ਮਾਰਾ ਗੁਰਦੇਵ ਪਿਤਾ ਗੁਰਦੇਵ ਸੁਆਮੀ ਪਰਮੇਸੁਰਾ ॥
 ਗੁਰਦੇਵ ਸਭਾ ਅਗਿਆਨ ਭੰਜਨੁ ਗੁਰਦੇਵ ਬੰਧਿਪ ਸਹੋਦਰਾ ॥
 ਗੁਰਦੇਵ ਵਾਤਾ ਹਰਿਨਾਮੁ ਉਪਦੇਸੈ ਗੁਰਦੇਵ ਮੰਤ੍ਰ ਨਿਰੋਧਰਾ ॥
 ਗੁਰਦੇਵ ਸਤਿ ਸਤਿ ਬੁਧਿ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰਦੇਵ ਪਾਰਸ ਪਰਸਪਰਾ ॥
 ਗੁਰਦੇਵ ਤੀਰਥੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਮਸਨੁ ਅਪਰੰਪਰਾ ॥
 ਗੁਰਦੇਵ ਕਰਤਾ ਸਭਿ ਪਾਪ ਹਰਤਾ ਗੁਰਦੇਵ ਪਤਿਤ ਪਵਿਤ ਕਰਾ ॥
 ਗੁਰਦੇਵ ਆਇ ਜੁਗਾਇ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਗੁਰਦੇਵ ਮੰਤ੍ਰ ਹਰਿ ਜਪਿ ਉਧਰਾ ॥
 ਗੁਰਦੇਵ ਸੰਗਤਿ ਪ੍ਰਭ ਮੋਲਿ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਹਮ ਮੂੜ ਪਾਈ ਜਿਤ ਲਗਿ ਤਰਾ ॥
 ਗੁਰਦੇਵ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਗੁਰਦੇਵ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਨਮਸਕਰਾ ॥
 (ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ੨੫੦)

- (੧੫) ਜਿਉ ਮੰਦਰ ਕਉ ਥਾਮੈ ਬੰਮਨੁ ॥
 ਜਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨਹਿ ਅਸਬੰਮਨੁ ॥
 ਜਿਉ ਪਾਖਾਣੁ ਨਾਵ ਚੜਿ ਤਰੈ ॥
 ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰਚਰਣ ਲਗਤੁ ਨਿਸਭਰੈ ॥
 ਜਿਉ ਅੰਪਕਾਰ ਵੀਪਕ ਪਰਗਾਸੁ ॥
 ਗੁਰਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਮਨਿ ਰੋਇ ਬਿਗਾਸੁ ॥
 ਜਿਉ ਮਹਾ ਉਦਿਆਨ ਮਹਿ ਮਾਰਗੁ ਪਾਵੈ ॥
 ਤਿਉ ਸਾਧੁ ਜੰਗਿ ਮਿਲਿ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵੈ ॥
 (ਸੁਖਮਨੀ, ੨੮੨)

- (੧੬) ਸਫਲ ਦਰਸਨੁ ਧੋਖਤ ਪੁਨੀਤ ॥
 ਪਰਸਤ ਚਰਨ ਗਤਿ ਨਿਰਮਲ ਰੀਤਿ ॥
 ਛੇਟਤ ਜੰਗਿ ਰਾਮ ਗੁਨ ਰਵੈ ॥
 ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਦਰਗਹ ਗਵੈ ॥
 ਸੁਨਿ ਕਰ ਬਚਨ ਕਰਨ ਆਘਾਨੈ ॥

ਮਨਿ ਮੰਤੋਖ ਆਤਮ ਪਤੀਆਨੇ ॥

ਪੂਰਾ ਗੁਰੁ ਅਖੁਓ ਜਾ ਕਾ ਮੰਤ੍ਰ ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਧੋਖੈ ਹੋਇ ਸੰਤ ॥ (ਸੁਖਮਨੀ, ੨੮੭)

(੯) ਗੁਰਪਰਸਾਦਿ ਫਰਮ ਕਾ ਨਾਸ ... (ਸੁਖਮਨੀ, ੨੯੪)

(੧੦) ਏਹਿ ਪ੍ਰਗਾਸ ਭਈ ਮਤਿ ਪੂਰੀ ॥

ਤਾਂਝੇ ਬਿਨਸੀ ਦੁਰਮਤਿ ਦੂਰੀ ॥

ਐਸੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਈਅਲੇ ॥

ਬੂਝਤ ਘੋਰ ਅੰਧ ਕੂਪ ਮਹਿ ਨਿਕਸਿਓ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਰੇ ॥ (੩੭੭)

(੧੧) ਗੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਆਖਿ ... (੩੮੭)

(੧੨) ਗੁਰ ਪਰਿਸਾਦਿ ਸਹਜ ਘਰੁ ਪਾਇਆ,

ਮਿਟਿਆ ਅੰਧੇਰਾ ਚੰਦੁ ਚੜਿਆ ॥ (੩੯੩)

(੧੩) ਗੁਰ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਿਆ ਕਹਾ ਗੁਰ ਬਿਬੇਕ ਸਤ ਸਦੁ ॥

ਚਿਹੁ ਆਇ ਜੁਗਾਈ ਜੁਗਹ ਜੁਗੁ ਪੂਰਾ ਪਰਮੇਸਰੁ ॥ (੩੯੭)

(੧੪) ਸਿਰ ਓਪਰਿ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਗੁਰਦੇਵ ॥

ਸਫਲ ਮੂਰਤਿ ਜਾਕੀ ਨਿਰਮਲ ਸੇਵ ॥ (੬੭੭)

(੧੫) ਗੁਰ ਕਾ ਬਚਨੁ ਬਸੈ ਸੀਅ ਨਾਲੇ ॥

ਜਲਿ ਨਹੀ ਝੁਬੈ, ਤਸਕਰੁ ਨਹੀ ਲੋਵੈ,

ਭਾਹਿ ਨ ਸਾਕੈ ਜਾਲੇ ॥ (੬੭੯)

(ਕਬੀਰ ਸੀ)

(੧) ਸਿਹ ਮਰਨੈ ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਤਰਾਸਿਆ ॥

ਸੋ ਮਰਨਾ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਪ੍ਰਗਾਸਿਆ ॥ (੩੨੭)

(੨) ਗੁਰਿ ਦਿਖਲਾਈ ਮੋਰੀ ॥

ਸਿਭੁ ਮਿਚਗ ਪੜਤ ਹੈ ਚੋਰੀ ॥

ਮੂੰਦਿ ਲੀਏ ਦਰਬਾਜੇ ॥ ਬਾਜੀਅਲੇ ਅਨਹਦ ਬਾਜੇ ... (੬੫੬)

ਭੱਟ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰ-ਜਸ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਦੀ ਸਨ ।

ਕਚਹੁ ਕੰਚਨੁ ਭਾਇਅਉ ਸਬਦ ਗਰ ਸੂਝਣਹਿ ਸੁਣਿਓ ॥

ਬਿਖੁ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੁਯਉ ਨਾਮੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮੁਖਿ ਭਣਿਅਉ ॥

ਲੇਹਉ ਹੋਯਉ ਲਾਨੁ ਨਦਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਜਾਇ ਧਾਰੈ॥
 ਪਾਹਨੁ ਮਾਣਕ ਕਰੈ ਗਿਆਨੁ ਗੁਰ ਕਹਿਆਉ ਬੀਧਾਰੈ॥
 ਕਾਨਹੁ ਸ੍ਰੀ ਖੰਡ ਸਤਿਗੁਰਿ ਕੀਅਉ ਦੁਖ ਦਰਿਦ੍ਰ ਤਿਨ ਕੇ ਗਇਅ॥
 ਸਤਿਗੁਰੂ ਚਰਨ ਜਿਨੁ ਪਰਸਿਆ ਸੇ ਪਸੁ ਪਰੇਤ ਸੁਰਿਨਰ ਭਇਅ॥

(੪) ਆਤਮਾ

ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗਲਾਂ ਇਹ ਕਹੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਗ ਹੈ, ਅਥਨਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਪਰ ਹਉਮੈ ਦੇ ਲੇਪ ਕਰ ਕੇ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਕਰ ਜਨਮਾਂ ਜਨਮਾਂ ਤਰਾ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਕਬੀਰ)

ਸਰੀਰ ਸਰੋਵਰ ਭੀਜਰੇ ਆਵੈ ਕਮਲ ਅਨੂਪ॥
 ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਪੁਰਖੋਤਮੋ ਜਾਕੈ ਰੇਖ ਨ ਰੂਪ॥ ੧॥
 ਰੇ ਮਨ ਹਰਿ ਭਜੁ ਕ੍ਰਮੁ ਤਜਹੁ ਜਗਜੀਵਨ ਰਾਮ॥ ੨॥ ਰਹਾਉ॥
 ਆਵਤ ਕਛੁ ਨ ਦੀਸਈ ਨਹ ਦੀਸੈ ਜਾਤ॥
 ਜਹ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਤਹੀ ਜੈਸੇ ਪੁਰਿਵਨ ਪਾਤ॥ ੩॥
 ਮਿਥਿਆ ਕਰਿ ਮਾਇਆ ਤਜੀ ਸੁਖ ਸਹਜ ਬੀਚਾਰਿ॥
 ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਜੇਵਾ ਕਰਹੁ ਮਨ ਮੰਤ੍ਰਿ ਮੁਰਾਰਿ॥ ੪॥ ੧੦॥

(ਬਿਲਾਵਲ, ੮੫੭)

ਆਕਾਸਿ ਗਗਨੁ ਪਾਤਾਲਿ ਗਗਨੁ ਹੈ ਚਹੁ ਇਸਿ ਗਗਨੁ ਰਹਾਇਲੇ॥
 ਆਨਦ ਮੂਲੁ ਸਦਾ ਪੁਰਖੋਤਮੁ ਘਰੁ ਬਿਨਸੈ ਗਗਨੁ ਨ ਜਾਇਲੇ॥੧॥
 ਮੋਹਿ ਬੈਰਾਗੁ ਭਇਤੈ॥ ਇਹੁ ਜੀਉ ਆਇ ਕਹਾ ਗਇਓ॥ ੨॥ ਰਹਾਉ॥
 ਪੰਚ ਤਤੁ ਮਿਲਿ ਕਾਇਆ ਕੀਨੀ ਤਤੁ ਕਹਾ ਤੇ ਕੀਨੁ ਰੇ॥
 ਕਰਮ ਬਧ ਜੁਮ ਜੀਉ ਕਹਤ ਹੋ ਕਰਮਹਿ ਕਿਨਿ ਜੀਉ ਦੀਨੁ ਰੇ॥ ੩॥
 ਹਰਿ ਮਹਿ ਤਨੁ ਹੈ ਤਨ ਮਹਿ ਹਰਿ ਹੈ, ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਜੋਇ ਰੇ॥
 ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਰਾਮਨਾਮੁ ਨ ਛੋਡਉ, ਸਹਜੇ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਇ ਰੇ॥ ੪॥ ੩॥

(ਗੋਂਡ, ੮੭੦)

- (੧) ਅੰਤਰਗਤਿ ਤੀਰਥਿ ਮਲਿ ਨਾਉ ... .. (ਜਪੁ)
 (੨) ਇਹੁ ਮਨੁ ਸਾਚਿ ਸੰਤਖਿਆ ਨਵਰਿ ਕਰੇ ਤਿਸੁ ਮਾਹਿ ॥
 ਪੰਚ ਕੂਤ ਸਚਿ ਭੈ ਰਏ ਜੋਤਿ ਸਚੀ ਮਨ ਮਾਹਿ ॥ (ਸਿਰੀ, ੧੯)
 (੩) ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਈਐ ਸੁਰਤੀ ਸੁਰਤਿ ਸੰਜੋਗੁ ॥ (੨੧)
 (੪) ਅੰਤਰਿ ਕਮਲੁ ਪ੍ਰਗਾਸਿਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਭਰਿਆ ਆਘਾਇ ॥ (੨੨)
 (੫) ਕੀਮਤਿ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਈਐ ਰਿਝ ਮਾਣਕੁ ਮੋਲਿ ਅਮੋਲਿ ॥ (੨੨)
 (੬) ਏਕਾ ਸੁਰਤਿ ਜੋਤੈ ਹੈ ਜੀਅ ॥ ਸੁਰਤਿ ਵਿਗੁਣਾ ਕੋਇ ਨ ਕੀਅ ॥
 (੭) ਕਾਇਆਂ ਹੰਸਿ ਸੰਜੋਗੁ ਮੋਲਿ ਮਿਲਾਇਆ ॥ (੧੩੯)
 (੮) ਜੋਤਿ ਭਈ ਜੋਤੀ ਮਾਹਿ ਸਮਾਨਾ ... .. (੨੨੧)
 (੯) ਪਉਣੈ ਪਾਣੀ ਅਗਨੀ ਦਾ ਮੇਲੁ ॥

ਚੰਚਲ ਚਪਲ ਸੁਧਿ ਦਾ ਏਲੁ ॥

ਨਉ ਦਰਵਾਜੇ ਦਸਵਾਂ ਦਵਾਰੁ ॥

ਬੁਝ ਰੇ ਗਿਆਨੀ ਏਹੁ ਬੀਚਾਰੁ ॥ ੧ ॥

ਕਥਤਾ ਬਕਤਾ ਸੁਨਤਾ ਸੋਈ ॥

ਆਪ ਬੀਚਾਰੇ ਸੁ ਗਿਆਨੀ ਹੋਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਦੇਹੀ ਮਾਰੀ ਬੋਲੈ ਪਉਣੁ ॥

ਬੁਝ ਰੇ ਗਿਆਨੀ ਮੂਆ ਹੈ ਕਉਣੁ ॥

ਮੁਖੀ ਸੁਰਤਿ ਬਾਦੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ॥

ਓਹੁ ਨ ਮੂਆ ਜੋ ਦੇਖਣਹਾਰੁ ॥ ੨ ॥

ਜੋ ਕਾਰਣਿ ਤਟਿ ਤੀਰਥ ਜਾਹੀ ॥

ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਘਟ ਹੀ ਮਾਹੀ ॥

ਪਤਿ ਪਤਿ ਪੰਡਿਤ ਬਾਦ ਵਖਾਣੈ ॥

ਭੀਤਰਿ ਹੋਈ ਵਸਤੁ ਨ ਜਾਣੈ ॥ ੩ ॥

ਹਉ ਨ ਮੂਆ ਮੇਰੀ ਮੁਖੀ ਬਲਾਇ ॥

ਓਹੁ ਨ ਮੂਆ ਜੋ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਦਿਖਾਇਆ ॥

ਮਰਛਾ ਜਾਤਾ ਨਵਰਿ ਨ ਆਇਆ ॥ ੪ ॥ ੪ ॥

(ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੧, ੧੫੨)

(ਮਹਲਾ ੭)

- (੨੭)
 (੧) ਸਬ ਗੰਧਿ ਇਕ ਵਰਗਦਾ ਏਕੈ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥
 (੨) ਇਹ ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਬਹੁਤ ਪਸਾਰਾ ॥
 ਨਾਹ ਨਿਰੀਸਨੁ ਅਤਿ ਅਗਮ ਅਖਾਰਾ ॥
 ਰਚਾਇ ਹੋਵੈ ਜੇਈ ਪਾਏ ਆਪੇ ਬਖਸਿ ਮਿਲਾਵਣਿਆ ॥ (੧੧੨)
 (੩) ਤਿਨਿ ਕਰੀ ਇਕ ਖੇਲੁ ਰਚਾਇਆ ॥
 ਕਾਇਆ ਸਰੀਰੈ ਵਿਚਿ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਇਆ ॥ (੧੧੭)
 (੪) ਇਸੁ ਗੁਣਾ ਮਹਿ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ ॥
 ਇਸੁ ਵਿਚਿ ਵਸੈ ਹਰਿ ਅਲਖ ਅਖਾਰਾ ॥ (੧੨੪)
 (੫) ਆਪੇ ਆਪ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾਦੁ ਮੀਠਾ ਭਾਈ ॥ (੧੨੬)
 (੬) ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਵਸੈ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਪਾਤਾਲਾ ॥
 ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਜਗ ਜੀਵਨ ਦਾਤਾ ਵਸੈ ਸਭਨਾ ਕਰੈ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਾ ॥
 ਕਾਇਆ ਕਾਮਣਿ ਸਦਾ ਸੁਹੇਲੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਾ ॥
 ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਆਪੇ ਵਸੈ ਅਲਖ ਨ ਲਖਿਆ ਜਾਈ ॥

...
 ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਭਗਤਿ ਭਰੇ ਭੰਡਾਰਾ ॥
 ਇਸੁ ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਨਉਖੰਡ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਹਾਥ ਪਟਣ ਬਾਜਾਰਾ ॥
 ਇਸੁ ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਨਾਮੁ ਨਉਨਿਧਿ ਪਾਈਐ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰਾ ॥
 ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਤੋਲਿ ਤੋਲਾਵੈ ਆਪੇ ਤੋਲਣ ਹਾਰਾ ॥
 ਇਹੁ ਮਨੁ ਰਤਨੁ ਸਵਾਹਰ ਮਾਣਕੁ ਤਿਸ ਕਾ ਮੋਲੁ ਅਛਾਰਾ ॥

...
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਸੁ ਕਾਇਆ ਖੋਜੈ ਹੋਰ ਸਭ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਈ ॥

(ਸੂਹੀ, ੭੫੪)

(ਮਹਲਾ ੮)

- (੧) ਏਕੈ ਪਛਣੁ ਪਾਣੀ ਸਭ ਏਕਾ, ਸਭ ਏਕਾ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈਆ ॥
 ਸਭ ਇਕਾ ਜੋਤਿ ਵਰਤੈ ਭੀਨਿ ਭਿਨਿ ਨ ਰਲਈ ਕਿਸੈ ਦੀ ਰਲਾਈਆ ॥ (੯੬)

- (੧) ਅਚਰਜ ਕਥਾ ਮਹਾ ਅਨੂਪ ॥ ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪੁ ॥
 ਨਾ ਇਹੁ ਬੁਝਾ ਨਾ ਇਹੁ ਬਾਲਾ ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਦੂਖੁ ਨਹੀ ਜਮ ਜਾਲਾ ॥
 ਨਾ ਇਹੁ ਬਿਨਸੈ ਨਾ ਇਹੁ ਜਾਇ ॥ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਰਚਿਆ ਸਮਾਇ ॥
 ਨਾ ਇਸੁ ਉਸਨੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਸੀਤੁ ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਦੁਸਮਨੁ ਨਾ ਇਸੁ ਮੀਤੁ ॥
 ਨਾ ਇਸੁ ਹਰਖੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਸੋਗੁ ॥ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਇਸ ਦਾ ਇਹੁ ਕਰਨੈ ਜੋਗੁ ॥
 ਨਾ ਇਸੁ ਬਾਪੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਮਾਇਆ ॥ ਇਹੁ ਅਪਰੰਪਰੁ ਹੋਤਾ ਆਇਆ ॥
 ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਕਾ ਇਸੁ ਲੇਖੁ ਨ ਲਾਗੈ ॥ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਸਦ ਹੀ ਜਾਗੈ ॥
 ਤੀਨਿ ਗੁਣਾ ਇਕੁ ਸਕਤਿ ਉਪਾਇਆ ॥
 ਮਹਾ ਮਾਇਆ ਹੈ ਤਾਕੀ ਛਾਇਆ ॥
 ਅਛਲ ਅਛੇਦ ਅਛੇਦ ਦਇਆਲ ॥ ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਸਦਾ ਕਿਰਪਾਲ ॥
 ਤਾਕੀ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਕਛੁ ਨ ਪਾਇ ॥ ਨਾਨਕ ਤਾਕੈ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਇ ॥

(ਗੋਤ ਮ: ੫, ੯੬੮)

- (੨) ਪਵਨੈ ਮਹਿ ਪਵਨੁ ਸਮਾਇਆ ॥ ਜੋਤੀ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਰਲਿ ਜਾਇਆ ॥
 ਮਾਟੀ ਮਾਟੀ ਹੋਈ ਏਕ ॥ ਰੋਵਨਹਾਰੇ ਕੀ ਕਵਨ ਏਕ ॥ ੧ ॥
 ਕਉਨੁ ਮੂਆ ਰੇ ਕਉਨੁ ਮੂਆ ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਿਲਿ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰਾ ਇਹੁ ਤਉ ਚਲਤੁ ਫੁਇਆ
 ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਇਹੁ ਤਉ ਰਚਨੁ ਰਚਿਆ ਕਰਤਾਰਿ ॥ ਆਵਤ ਜਾਵਤ ਹੁਕਮਿ ਅਪਾਰਿ ॥
 ਨਹ ਕੋ ਮੂਆ ਨ ਮਰਣੈ ਜੋਗੁ ॥ ਨਾ ਬਿਨਸੈ ਅਬਿਨਾਸੀ ਹੋਗੁ ॥
 ਜੇ ਇਹੁ ਜਾਣਹੁ ਸੇ ਇਹੁ ਨਾਹਿ ॥ ਜਾਨਣਹਾਰੇ ਕਉ ਬਲਿ ਜਾਉ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਇਆ ॥
 ਨਾ ਕੋਈ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਜਾਇਆ ॥ ੪ ॥ ੧੦ ॥

(ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲਾ ੫, ੮੮੫)

(੫) ਮਾਇਆ (ਜਗਤ, ਬ੍ਰਹਮੰਡ)

ਆਤਮਾ ਦਿਸਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ । ਦਿਸਦੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਪਾਸਾਰੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ
 ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਖੇਲ, ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ ਪਾਸਾਰਾ ਹੈ

ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰਾ ਪਾਸਾਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ
 ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਪੁ, ਵਾਰ ਆਸਾ ਤੇ ਮਾਰੂ ਸੋਹਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ
 ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਿਆਨੀ ਹੈ। ਪਾਸਾਰਾ ਬੰਨ੍ਹਤੀ ਹੈ।

(ਮਹਲਾ ੧)

- (੧) ਸੂਕਨੀ ਬੰਨ੍ਹਨਿ ਆਕਾਰੁ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ ॥ (ਜਪੁ)
- (੨) ਵੀਡਾ ਪਾਸਾਉ ਏਕੈ ਕਵਾਉ ॥ ਤਿਸਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰੀਆਉ ॥ (ਜਪੁ)
- (੩) ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪਾਤਾਲ ਲਖ ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸ ॥ (ਜਪੁ)
- (੪) ਫੁਕਾ ਮਾਧੀ ਜੁਗਤਿ ਵਿਆਈ ਤਿਨਿ ਚੋਲੇ ਪਰਵਾਨੁ ॥ (ਜਪੁ)
- (੫) ਨਹੈ ਭੈਰੋ ਖੰਡ ਸਚੇ ਸ੍ਰਹਮੰਡ ॥
- (੬) ਜਤੋ ਭਰੀ ਲੋਅ ਸਚੇ ਆਕਾਰ ... (ਵਾਰ ਆਸਾ)
- (੭) ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਵ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵੇਦ ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਜੀਅ ਵਿਸਮਾਦੁ ਭੇਦ ॥
 ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੂਪ ਵਿਸਮਾਦੁ ਰੰਗ ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਨਾਗੇ ਫਿਰਹਿ ਜੰਤ ॥
 ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਉਣੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਪਾਣੀ ॥ ਵਿਸਮਾਦੁ ਅਗਨੀ ਖੋਡਹਿ ਵਿਡਾਣੀ ॥
 ਵਿਸਮਾਦੁ ਧਰਤੀ ਵਿਸਮਾਦੁ ਖਾਣੀ ॥ (ਵਾਰ ਆਸਾ)
- (੮) ਕੁਦਰਤਿ ਦਿਸੈ ਕੁਦਰਤਿ ਸੁਨੀਐ ਕੁਦਰਤਿ ਭਉ ਸੁਖ ਸਾਰੁ ॥
 ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਤਾਲੀ ਆਕਾਸੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਆਕਾਰੁ ॥
 ਕੁਦਰਤਿ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣ ਕਤੋਬਾ ਕੁਦਰਤਿ ਸਰਬ ਵੀਚਾਰੁ ॥ (ਵਾਰ ਆਸਾ)
- (੯) ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਫਹੈ ਸਦਵਾਉ ॥ ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲਹਿ ਲਖ ਦਰੀਆਉ ॥
 ਭੈ ਵਿਚਿ ਅਗਨਿ ਕਢੈ ਵੇਗਾਰਿ ॥ ਭੈ ਵਿਚਿ ਧਰਤੀ ਦਬੀ ਭਾਰਿ ॥
 (ਵਾਰ ਆਸਾ)
- (੧੦) ਪੁਰਖਾਂ ਬਿਰਖਾਂ ਤੀਰਥਾਂ ਤਰਾਂ ਮੇਘਾਂ ਖੇਤਾਂਹ ॥
 ਵੀਪਾਂ ਲੋਅਾਂ ਮੰਤਲਾਂ ਖੰਡਾਂ ਵਰਡੰਡਾਂਹ ॥
 ਅੰਡਜ ਜੇਦਜ ਉਤ੍ਤ੍ਰਜਾਂ ਖਾਣੀ ਸੇਤ੍ਰਜਾਂਹ ॥
 ਸੋ ਮਿਤਿ ਜਾਣੈ ਨਾਨਕਾ ਸਰਾਂ ਮੇਰਾਂ ਜੰਤਾਂਹ ॥ (ਵਾਰ ਆਸਾ)
- ... ..
- (੧੦) ਸਾਚਾ ਸਚੁ ਸੋਈ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ॥
 ਜਿਨਿ ਸਿਰਜੀ ਤਿਨ ਹੀ ਫੁਨਿ ਗੋਈ ॥
 ਜਿਉ ਛਾਵੈ ਤਿਉ ਰਾਖਹੁ ਰਹਨਾ ਤੁਮ ਸਿਉ ਕਿਆ ਮੁਕਰਾਈ ਹੇ ॥ ੧ ॥

ਆਪਿ ਉਪਾਏ ਆਪਿ ਖਪਾਏ ॥ ਆਪੇ ਸਿਰਿ ਸਿਰਿ ਧੰਧੈ ਲਾਏ ॥
 ਆਪੇ ਵੀਚਾਰੀ ਗੁਣਕਾਰੀ ਆਪੇ ਮਾਰਗਿ ਲਾਈ ਹੇ ॥ ੨ ॥
 ਆਪੇ ਦਾਨਾ ਆਪੇ ਬੀਨਾ ॥ ਆਪੇ ਆਪੁ ਉਪਾਇ ਪਤੀਨਾ ॥
 ਆਪੇ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਆਪੇ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਈ ਹੇ ॥ ੩ ॥
 ਆਪੇ ਸਜਿ ਸੂਕਾ ਪੂਰੇ ਪੂਰਾ ॥ ਆਪੇ ਗਿਆਨਿ ਧਿਆਨਿ ਗੁਰ ਸੂਰਾ ॥
 ਕਾਲੁ ਜਾਲੁ ਜਮੁ ਜੋਹਿ ਨ ਸਾਕੈ ਸਾਚੇ ਸਿਉ ਲਿਵ ਲਾਈ ਹੇ ॥ ੪ ॥

(ਮਾਰੂ ਸੋਹਲੇ ਮ: ੧, ੧੦੨੦)

(੬) ਸਦਾਚਾਰ

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ, ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ—ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ—ਅਤੇ 'ਹਉਮੈ' ਤੇ 'ਮਾਇਆ' ਦੀ ਖਿਚ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਰ ਕਮਜ਼ੋਰੀ—ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਇਸਦਾ ਪਰਤਖ਼ ਰੂਪ ਕੋਈ ਹੈ—ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਚ ਆ ਜਾਏਗੀ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਚੇਤਨ ਤੇ ਅਰਧ-ਚੇਤਨ ਮਨ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। 'ਹਉਮੈ' ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਹਉਮੈ' ਕਰਕੇ 'ਮਾਇਆ' ਦੀ ਖਿਚ ਹੈ। 'ਮਾਇਆ' ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਹਨ—ਰਾਜ, ਮਾਲ, ਜੋਬਨ, ਰੂਪ, ਰੰਗ, ਗੰਧ, ਸਪਰਸ਼, ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਤੀਰਥ—ਵਰਤ, ਨੇਮ, ਰਿਧ ਸਿਧ ਦਾ ਗੁਮਾਨ। 'ਨਿੰਦਾ' ਬੜਾ ਵਡਾ ਦੋਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਖੁਦ-ਪਸੰਦੀ ਜਾਂ 'ਹਉਮੈ' ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਬਾਧਕ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ। 'ਮਾਇਆ' ਤੇ 'ਹਉਮੈ' ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਰਾਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਤਖ਼ ਰੂਪ ਜਾਂ ਕਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਤਨਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸਾਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵੀ ਹੈ।

ਹਰ ਪਦੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਲ ਸਪਸ਼ਟ ਜਾਂ ਛੋਹਜ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਜਾਂ ਦੋਖ

ਕੇ ਉਠਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਗੁਣ । ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਵੀ, ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ, ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੰਜ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ—ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਧਰਮ ਤੇ ਸੁਚ । ਇਹਨਾਂ ਪੰਜ ਗੁਣ—ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਗੁਣ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਗੁਣ ਹੀ ਆਤਮਕ ਉਚਤਾ ਹਨ ਜੋ ਹਉਮੈ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਗੁਣ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹਨ ਅਤੇ “ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਇ” । ਭਗਤੀ ਸਦਾਚਾਰ ਹੀ ਤੇ ਹੋ ।

ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਕਢਣ ਲਈ ਅਤੇ ਪੰਜ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਮ-ਖੁਲ੍ਹਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਯੋਧਾ ਪਰਚਾਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰੁਚਿਕਤਾ ਦਾ ਖਾਧਕ ਹੋਂ ਨਿਬੜਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਸ ਰੂਚੀ ਨੇ ਨਵੀਨ, ਦੀਰਘ, ਭੁੱਘੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ, ਸੋਹਜਵਾਦ ਦੀ ਵੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਆਮ ਕਰਕੇ ਸਿਧਾ ਸਪਸ਼ਟ ਪਰਚਾਰ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕੌਮਲਤਾ ਸਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਗ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰ, ਤੇ ਪੰਜ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਦਰਸਾਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਵਿਚ ਵਧ ਹੈ, ਇਹੋ ਰੁਚੀ ।

ਦੁਰਾਚਾਰ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਪਦੇ ਆਦਿ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕੜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।

(ਫਰੀਦ ਜੀ)

ਆਸੁ ਮਿਲਾਵਾ ਸੋਖ ਫਰੀਦ ਟਾਕਿਮ ਕੂੰਸਤੀਆ ਮਨਹੁ ਮਚਿਦਤੀਆ ॥

ਜੇ ਜਾਣਾ ਮਰਿ ਜਾਈਐ ਘੁਮਿ ਨ ਆਈਐ ॥

ਬੁਠੀ ਦੁਨੀਆ ਲਗਿ ਨ ਆਪੁ ਭਵਾਈਐ ॥

ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ ਬੁਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ ॥

ਜੇ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ॥

...

...

...

(ਆਸਾ, ੪੮੮)

(ਕਬੀਰ ਜੀ)

ਵੇਖੋ, ਕੈਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦਿਤੇ ਹਨ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ !

ਫੀਲੁ ਰਬਾਬੀ, ਬਲਦੁ ਪਖਾਵਜ, ਕਉਆ ਤਾਲ ਬਜਾਵੈ ॥

ਪਹਿਰਿ ਚੋਲਨਾ ਗਵਹਾ ਨਾਚੈ, ਭੈਸਾ ਭਗਤਿ ਕਰਾਵੈ ॥ ੧ ॥

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਕਕਰੀਆ ਬਰੇ ਪਕਾਏ ॥

ਕਿਨੈ ਬੁਝਨਹਾਰੇ ਖਾਏ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਬੈਠਿ ਸਿੰਘੁ ਘਰਿ ਪਾਨ ਲਗਾਵੈ, ਘੀਸ ਗਲਉਰੇ ਲਿਆਵੈ ॥
ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੁਸਰੀ ਮੰਗਲੁ ਗਾਵਹਿ, ਕਛੁਆ ਸੰਖੁ ਬਜਾਵੈ ॥

...

...

...

(ਆਸਾ, ੪੭੭)

(ਨਾਮਦੇਉ ਜੀ)

ਸਾਖੁ ਕੁੰਚ ਛੋਡੈ ਬਿਖੁ ਨਹੀ ਛਾਡੈ ॥
ਉਦਕੁ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਬਗੁ ਧਿਆਨੁ ਖਾਡੈ ॥ ੧ ॥
ਕਾਹੇ ਕਉ ਕੀਜੈ ਧਿਆਨੁ ਜਪੰਨਾ ॥
ਜਬ ਤੇ ਸੁਧੁ ਨਾਹੀ ਮਨੁ ਅਪਨਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਸਿੰਘਿਓ ਛੋੜਨੁ ਜੋ ਨਰੁ ਜਾਨੈ ॥
ਐਸੇ ਹੀ ਨਗਦੇਉ ਬਖਾਨੈ ॥ ੨ ॥
ਨਾਮੇ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਲਾਹਿਲੇ ਬਗਰਾ ॥
ਰਾਮ ਰਸਾਇਨ ਪੀਉ ਰੇ ਦਗਰਾ ॥ ੩ ॥ ੪ ॥

(ਆਸਾ, ੪੮੬)

(ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ)

ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਕ੍ਰਿੰਗ ਪਤੰਗ ਕੁੰਚਰੁ, ਏਕ ਦੋਖ ਬਿਨਾਸ ॥
ਪੰਚ ਦੋਖ ਅਸਾਧ ਜਾ ਮਹਿ, ਤਾਕੀ ਕੋਤਕ ਆਸ ॥ ੧ ॥
ਮਾਧੋ ਅਬਿਦਿਆ ਹਿਤ ਕੀਨ ॥
ਬਿਬੇਕ ਦੋਖ ਮਲੀਨ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

...

...

...

(ਆਸਾ, ੪੮੬)

(ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ)

ਤੈ ਨਰ ਕਿਆ ਪੁਰਾਨੁ ਸੁਨਿ ਕੀਨਾ ॥
ਅਨਪਾਵਨੀ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਉਪਜੀ, ਭੂਖੈ ਦਾਨੁ ਨ ਦੀਨਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਕਾਮੁ ਨ ਬਿਸਰਿਓ, ਕ੍ਰੋਧੁ ਨ ਬਿਸਰਿਓ, ਲੋਭੁ ਨ ਛੁਡਿਓ ਵੇਦਾ ॥
ਪਰਨੰਦਾ ਮੁਖ ਤੇ ਨਹੀ ਛੁਟੀ, ਨਿਫਲ ਭਈ ਸਭ ਸੇਵਾ ॥ ੧ ॥
ਚਾਟ ਪਾਰਿ ਘਰੁ ਮੂਜਿ ਬਿਰਾਨੋ, ਪੇਦੁ ਭਰੈ ਅਪ੍ਰਾਧੀ ॥
ਜਿਹਿ ਪਰਲੋਕ ਜਾਇ ਅਪਕੀਰਤਿ ਜੋਈ ਅਬਿਦਿਆ ਸਾਧੀ ॥ ੨ ॥
ਹਿੰਸਾ ਰਉ ਮਨ ਤੇ ਨਹੀ ਛੁਟੀ, ਜੀਅ ਦਇਆ ਨਹੀ ਪਾਲੀ ॥

ਪੁਨੀਤ ਨ ਚਾਲੀ ॥ ੩ ॥

(ਸਾਰੰਗ, ੧੨੫੩)

(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ)

ਲਗੂ ਕੁਤਾ, ਕੁਤੂ ਚੁਹੜਾ, ਠੰਗਿ ਖਾਧਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ॥

ਪਰਨਿੰਦਾ ਪਰਮਲੁ ਮੁਖ ਜੁਧੀ, ਅਗਨਿ ਜੁੰਹੁ ਚੰਡਾਲੁ ॥

ਰਸ ਕਸ ਆਪੁ ਸਲਾਹਣਾ, ਏ ਕਰਮ ਮੇਰੇ ਕਰਤਾਰ ॥

...

...

...

(ਜਿਰੀ, ੧੫)

ਦਇਆ ਕਪਾਹ, ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ, ਜਤੁ ਗੰਢੀ, ਸਤੁ ਵਟੁ ॥

ਏਹੁ ਜਨੇਉ ਜੀਅ ਕਾ, ਹਥੀ ਤ ਪਾਡੇ ਘਤੁ ॥

ਨਾ ਏਹੁ ਤੁਫੈ, ਨ ਮਲੁ ਲਗੈ, ਨਾ ਏਹੁ ਜਲੈ, ਨ ਜਾਇ ॥

ਏਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕਾ, ਜੋ ਗਲਿ ਢਲੇ ਪਾਇ ॥

...

...

...

(ਵਾਰ, ਆਸਾ)

(ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ)

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਬੂਠ ਨਿੰਦਾ ਇਨਤੇ ਆਪਿ ਛਡਾਵਹੁ ॥

ਇਹ ਭੀਤਰ ਤੇ ਇਨ ਕਉ ਭਾਰਹੁ ਆਪਨ ਨਿਕਟਿ ਬੁਲਾਵਹੁ ॥

ਆਪੁਨੀ ਬਿਧਿ ਆਪਿ ਜਨਾਵਹੁ ॥ ਹਰਿ ਜਨ ਮੰਗਲ ਗਾਵਹੁ ॥

...

...

...

(ਸੋਰਠਿ, ੬੧੭)

‘ਮਾਇਆ’ ਦੀ ਖਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਬਾਕੀ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਵੇਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਇਨ੍ਹ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰੀ ਘਨੇਰੀ ॥

ਜਉ ਮਿਲੀਐ ਤਉ ਵਧੈ ਵਧੇਰੀ ॥

ਗਲਿ ਚਮੜੀ ਜਉ ਛੋਡੈ ਨਾਹੀ ॥

ਲਾਗਿ ਫੁਟੈ ਸਭਿਗੁਰ ਕੀ ਪਾਈ ॥ ੧ ॥

ਜਗ ਮੋਹਨੀ ਹਮ ਤਿਆਗਿ ਗਵਾਈ ॥

ਠਿਰਗੁਨੁ ਮਿਲਿਓ ਵਜੀ ਵਧਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਐਸੀ ਸੁੰਦਰਿ ਮਨ ਕਉ ਮੋਹੈ ॥

ਬਾਟਿ ਘਾਟਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਨਿ ਬਨਿ ਜੋਹੈ ॥
 ਮਨਿ ਤਨਿ ਲਾਗੈ ਹੋਇ ਕੈ ਮੀਨੀ ॥
 ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਮੈ ਥੋਈ ਡੀਠੀ ॥ ੨ ॥
 ਅਗਰਕ ਉਸ ਕੇ ਵਛੇ ਠਗਾਊ ॥
 ਛੋਡਹਿ ਨਾਹੀ ਬਾਪ ਨ ਮਾਊ ॥
 ਮੇਲੀ ਅਪਨੇ ਉਨਿ ਲੇ ਬਾਧੇ ॥
 ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਮੈ ਸਗਲੇ ਸਾਧੇ ॥

(ਆਸਾ, ੩੯੨)

... ..
 ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਹਉਮੈ' ਦਾ ਰੂਪ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਬਾਕੀ
 ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਹਉ ਵਿਚਿ ਆਇਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ ॥
 ਹਉ ਵਿਚਿ ਜੰਮਿਆ ਹਉ ਭਿਚਿ ਮੁਆ ॥
 ਹਉ ਵਿਚਿ ਦਿਤਾ ਹਉ ਵਿਚਿ ਲਇਆ ॥
 ਹਉ ਵਿਚਿ ਖਟਿਆ ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ ॥
 ਹਉ ਵਿਚਿ ਸਚਿਆਰੁ ਕੂੜਿਆਰੁ ॥
 ਹਉ ਵਿਚਿ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਵੀਚਾਰੁ ॥
 ਹਉ ਵਿਚਿ ਨਰਕਿ ਸੁਰਗਿ ਅਵਤਾਰੁ ॥
 ਹਉ ਵਿਚਿ ਹਸੈ ਹਉ ਵਿਚਿ ਰੋਵੈ ॥
 ਹਉ ਵਿਚਿ ਛਰੀਐ ਹਉ ਵਿਚਿ ਧੋਵੈ ॥
 ਹਉ ਵਿਚਿ ਜਾਤੀ ਜਿਨਮੀ ਧੋਵੈ ॥
 ਹਉ ਵਿਚਿ ਮੂਰਖੁ ਹਉ ਵਿਚਿ ਸਿਆਣਾ ॥
 ਮੋਖ ਮੁਕਤਿ ਕੀ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਾ ॥

(ਵਾਰ ਆਸਾ)

(੩) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸੰਜੋਗ (ੳ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰਲਾ ਕੋਸ਼ਲ ਦੀ ਸਤਲਤਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ

ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਫਲ ਸੰਜੋਗ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਫਲ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਰਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰਾਗ ਦਾ (੧) ਹਸ, (੨) ਗਾਇਨ ਸਮਾਂ, (੩) ਗਾਇਨ ਰੁਤ, (੪) ਵਾਈਊ ਮੰਡਲ ਤੇ (੫) ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਲਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਸਚਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਨੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਅਲੰਕਾਰ, ਛੰਦ, ਰਸ, ਮੰਡਲ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਚੋਣ, ਵਸਤੂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸਚਿਤ ਰਾਗ ਦਾ ਰਸ ਤੇ ਵਾਈਊ ਮੰਡਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੇ ਇਹ ਪਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ, ਤਦ ਕਵੀ ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਫਲ ਸੰਜੋਗ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਵੀ ਇਸ ਕਲਾ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ।

ਇਹ ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਵਾਲੀ ਗਲ ਹੋ ਬੜੀ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਹਰ ਰਾਗ ਦੇ ਹਰ ਪਦੇ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਸਕਣੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਜੋਗ' ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਰਾਗ-ਕਾਵਿ ਸੰਜੋਗ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉਪਾਰਨਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਕੁਝ ਸੋਟੀਆਂ ਜਹੀਆਂ ਗਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਗ ਬਸੰਤ, ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਜਾਂ ਰਾਗ ਮਾਹੂ ਯੁਧ ਸਮੇਂ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੈ ਜਾਂ ਰਾਗ ਸੁਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗ ਹੈ, ਆਦਿ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਅੰਦਰ ਦਿੱਤੀ ਕੁਝ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖੋ।

ਰਾਗ ਬਸੰਤ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਚੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਰਸ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦਾ ਵਾਈਊ ਮੰਡਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵੇਖੋ।

ਮਾਰਾ ਮਾਰ ਮੁਮਾਰਖੀ, ਚੜਿਆ ਸਦਾ ਬਸੰਤੁ ॥

ਪਰਫੁਤੁ ਚਿਤ ਸਮਾਲਿ ਸੋਇ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਯੋਧਿੰਦ ॥ ੧ ॥

ਭੋਲਿਆ ਹਉਮੈ ਸੁਰਤਿ ਵਿਸਾਰਿ ॥

ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ ਬੀਚਾਰਿ ਮਨ, ਗੁਣ ਵਿਖਿ ਗੁਣ ਲੈ ਸਾਰਿ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਕਰਮ ਪੇਡੁ, ਸਾਖਾ ਹਰੀ, ਧਰਮੁ ਫੁਲੁ, ਫਲੁ ਗਿਆਨੁ ॥

ਪਤ ਪਰਾਪਤਿ, ਭਾਵ ਘਣੀ, ਚੁਕਾ ਮਨ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥

ਅਖੀ ਕੁਦਰਤਿ, ਕੰਨੀ ਬਾਣੀ, ਮੁਖਿ ਆਖਣੁ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ॥

ਪਤਿ ਕਾ ਧਨੁ ਪੂਰਾ ਹੋਆ, ਲਾਗਾ ਸਹਜਿ ਬਿਆਨੁ ॥ ੨ ॥

ਮਾਹਾ ਰੁਤੀ ਆਵਣਾ, ਵੇਖਹੁ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ॥

ਨਾਨਕ ਹਰੇ ਨ ਸੂਕਹੀ, ਜਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹੇ ਸਮਾਇ ॥ ੩ ॥ ੧ ॥

‘ਸਦਾ ਬਸੰਤ’ ‘ਹਰੇ ਨ ਸੂਕਹੀ’ ਇਥੇ ਉਚਤਮ ਮਨੁਖੀ ਆਤਮਕ, ਸਰੀਰਕ, ਸਮਾਜਕ, ਮਾਨਸਕ, ਰਾਜਸੀ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਦਸ਼ਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਇਹ ‘ਸਦਾ ਬਸੰਤ’ ਤੇ ‘ਹਰੇ ਭਰੇ’ ਰਹਿਣ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ‘ਮਾਹਾ ਰੁਤੀ ਆਵਣਾ’ ਪਇਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਤਦ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੇ ‘ਪਰਵ੍ਰਜ ਚਿਤ’ ਚਿਤ ਪਰਵ੍ਰਲਤ ਹੋਵੇ। ਚਿਤ ਤਦ ਪਰਵ੍ਰਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ “ਪਰਵ੍ਰਜ ਚਿਤ ਸਮਾਲਿ ਸੋਇ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਗੋਬਿੰਦੁ” ਕਰੀਏ। ‘ਚਿਤ’ ਬ੍ਰਿਛ ਹੈ ਜੇ ‘ਸਦਾ ਸਦਾ ਗੋਬਿੰਦੁ’ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹਰਾ ਭਰਾ, ਜਿਵੇਂ ਬਸੰਤ ਵਿਚ, ਹਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ ਚਿਤ-ਬ੍ਰਿਛ ਦੀ ਹਰਿਆਵਲ “ਕਰਮ ਪੇਡੁ, ਸਾਖਾ ਹਰੀ, ਧਰਮੁ ਫੁਲੁ ਫਲੁ ਗਿਆਨੁ ॥ ਪਤ ਪਰਾਪਤਿ, ਛਾਵ ਘਣੀ,” ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੇ “ਹਉਮੈ ਸੁਰਤਿ ਵਿਸਾਰ” ਤੇ “ਬੁਕਾ ਸਨ ਅਭਿਆਨੁ” ਹੋਵੇ ਜੋ “ਸਦਾ ਸਦਾ ਗੋਬਿੰਦੁ” ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਰਾਗ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ‘ਬਸੰਤ’ ‘ਸਦਾ ਬਸੰਤ’ ਬਣ ਗਇਆ ਹੈ, ‘ਚਿਤ’ ‘ਬ੍ਰਿਛ’ ਬਣ ਗਇਆ ਹੈ, ‘ਧਰਮੁ’ ‘ਫੁਲੁ’ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ, ‘ਗਿਆਨ’ ‘ਫਲੁ’ ਹੋ ਗਇਆ ਹੈ; ‘ਕਰਮ’ ‘ਪੇਡੁ’ ਬਣ ਗਇਆ ਹੈ ਅਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਬਦਾਵਲੀ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਯੋਗ ਲੋੜੀਂਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਫਲ ਸੰਜੋਗ।

ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਦਾ ਇਹ ਹੈ:—

ਮਾਹਾ ਰੁਤੀ ਮਹਿ ਸਦ ਬਸੰਤੁ ॥ ਜਿਤੁ ਹਰਿਆ ਸਭੁ ਜੀਅ ਜੰਤੁ ॥

ਕਿਆ ਹਉ ਆਖਾ ਕਿਰਮ ਜੰਤੁ ॥ ਤੇਰਾ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ ਆਇ ਅੰਤੁ ॥

...

...

...

...

ਬਿਖੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਕਰਤਾਰਿ ਉਪਾਏ ॥ ਸੇਸਾਰ ਬਿਰਖ ਕਉ ਦੁਇ ਫਲ ਲਾਏ ॥

ਆਪੇ ਕਦਤਾ ਕਰੇ ਕਰਾਏ ॥ ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਸੈ ਖਵਾਏ ॥

ਇਸੇ ਰਾਗ ਦੇ ਹੋਰ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਤਰਾਂ ਵੇਖੋ :

“ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਮਉਲਿਆ ਸਦ ਬਸੰਤੁ ॥

ਇਹੁ ਮਨੁ ਮਉਲਿਆ ਗਾਇ ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ ॥

“ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਸਬਦਿ ਜਲਾਏ ॥ ਮਨੁ ਤਨੁ ਹਰਿਆ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਏ ॥

ਸਫਲਿਓ ਬਿਰਖੁ ਹਰਿ ਕੈ ਦੁਆਰਿ ॥ ਸਾਖੀ ਬਾਣੀ ਨਾਮ ਪਿਆਰਿ ॥

ਮਹਿਲਾ ਮਹਿਲੀ ਹਰਿਆ ਬਸੰਤੁ ॥

ਬਿਰੁ ਮਨੁ ਮਹਿਲਿਆ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੀਗਿ ॥

ਮਹਿਲਾ ਹਰੇ ਸਭਿ ਲਇ ॥ ਫਲਹਿ ਫਲੀਅਹਿ ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ॥

ਮਹਿਲਾ ਬਸੰਤੁ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੇ ॥ ਰਾਮ ਨਾਮ ਰਖੈ ਉਰਧਾਰੇ ॥

ਮਹਿਲਾ ਬਸੰਤੁ ਤਨੁ ਮਨੁ ਹਰਿਆ ਹੋਇ ॥

ਮਹਿਲਾ ਇਹੁ ਤਨੁ ਬਿਰਖੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਫਲੁ ਪਾਇ ਸੋਇ ॥

ਮਹਿਲਾ ਬਸੰਤੁ ਜਗਤੁ ਸਭੁ ਵਾੜੀ ॥ ਨਾਨਕ ਪੂਰੇ ਭਾਗਿ ਭਗਤਿ ਨਿਰਾਲੀ ॥

ਮਹਿਲਾ ਤਨੁ ਭੋਰਾ ਹਰਿਆ ਹੋਏ, ਇਕੁ ਹਰਿਨਾਮੁ ਫਲੁ ਪਾਇ ॥

ਮਹਿਲਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਪਦੇ ਵਿਚ 'ਬਸੰਤ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਆਵੇ, ਸਗੋਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ,

ਮਹਿਲਾ, ਮਹਿਲਾ, ਮਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਹ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਦਾ ਵੇਖੋ:
ਕਪੂਰ ਅੰਬਰੀ ਤੇ ਹੋਲੀ ਦੀ ਰੁਤ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀਉ ਕਰਿ ਨਮਸਕਾਰ ॥ ਆਸੁ ਹਮਾਰੈ ਮੰਗਲਚਾਰ ॥

ਆਸੁ ਹਮਾਰੈ ਮਹਾ ਅਨੰਦ ॥ ਚਿਤ ਲਬੀ ਭੇਦੇ ਗੋਬਿੰਦ ॥

ਆਸੁ ਹਮਾਰੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਸੰਤ ॥ ਗੁਨ ਗਾਏ ਪ੍ਰਭ ਤੂਮੁ ਬੇਅੰਤ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਆਸੁ ਹਮਾਰੈ ਬਨੇ ਫਾਗ ॥ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗੀ ਮਿਲਿ ਖੇਲਨ ਲਾਗ ॥

ਹੋਲੀ ਕੀਨੀ ਸੰਤ ਸੇਵ ॥ ਰੰਗ ਲਾਗਾ ਅਤਿ ਲਾਲ ਦੇਵ ॥ ੨ ॥

ਮਨੁ ਤਨੁ ਮਉਲਿਓ ਅਤਿ ਅਨੂਪ ॥ ਸੂਕੈ ਨਾਹੀ ਛਾਵ ਧੂਪ ॥

ਮਗਲੀ ਰੁਤੀ ਹਰਿਆ ਹੋਇ ॥ ਸਦ ਬਸੰਤ ਗੁਰ ਮਿਲੇ ਦੇਵ ॥

ਬਿਰਖੁ ਜਮਿਓ ਹੈ ਪਾਰਜਾਤ ॥ ਫੁਲ ਲਾਗੇ ਫਲ ਰਤਨ ਭਾਂਤਿ ॥

ਜ਼ਿਪਤਿ ਅਘਾਨੇ ਹਰਿ ਗੁਣਹ ਗਾਇ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਧਿਆਇ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥

ਅਤੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਦਾ ਵੇਖੋ:—

ਮਉਲੀ ਧਰਤੀ ਮਉਲਿਆ ਅਕਾਸੁ ॥

ਘਟਿ ਘਟਿ ਮਉਲਿਆ ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥ ੧ ॥

ਰਾਜਾ ਰਾਮੁ ਮਉਲਿਆ ਅਨਤ ਭਾਇ ॥

ਜਹ ਦੁਖਉ ਤਹ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਦੁਤੀਆ ਮਉਲੇ ਚਾਰਿ ਬੰਦ ॥ ਮਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਮਉਲੀ ਸਿਉ ਕਤੋਬੁ ॥ ੨ ॥
ਸੰਕਟੁ ਮਉਲਿਓ ਜੋਗ ਧਿਆਨ ॥ ਕਖੀਰ ਕੋ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਸਮਾਨ ॥ ੩ ॥੧ ॥

ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਪਦਾ ਵੇਖੋ:—

ਕਰ ਜਾਈਐ ਰੇ ਘਰਿ ਲਾਗੇ ਰੰਗੁ ॥
ਮੇਰਾ ਚਿਤੁ ਨ ਚਲੈ ਮਨੁ ਭਇਓ ਪੰਗੁ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਏਕ ਵਿਵਸ ਮਨਿ ਭਈ ਉਮੰਗ ॥ ਘਜਿ ਚੰਦਨ ਚੌਆ ਬਹੁ ਸੁਗੰਧ ॥
ਪੂਜਨ ਚਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ ਠਾਇ ॥ ਸੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਤਾਇਓ ਗੁਰ ਮਨ ਹੀ ਆਹਿ ॥ ੧ ॥
ਜਹਾ ਜਾਈਐ ਤਹ ਜਲ ਪਖਾਨ ॥ ਤੂ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਹੈ ਸਭ ਸਮਾਨ ॥
ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਸਭ ਦੇਖੋ ਸੋਇ ॥
ਉਹਾਂ ਤਉ ਜਾਈਐ ਜਉ ਈਹਾਂ ਨ ਹੋਇ ॥ ੨ ॥

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ, ਪਰਤਖ ਹੈ, ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਦਾ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਹੈ।
ਬੜੇ ਸਿਧੇ ਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਫਾਗ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਏ,
ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਗੁੰਝਲ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਮਲਾਰ

‘ਮਲਾਰ’ ‘ਬਰਖਾ’ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ—ਇਹ ਮੋਟੀ ਜਹੀ ਗਲ ਹੈ। ‘ਬਦਲ’ ਗੁਰੂ ਹੈ;
‘ਬਾਣੀ’ ਮੀਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੈ; ਮਨੁਖੀ ‘ਹਿਰਦਾ’ ਧਰਤੀ ਹੈ; ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਦੁਆਰਾ ‘ਨਾਮ’
ਖੇਤੀ ਉਗਦੀ ਹੈ—ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਜੋ ‘ਮਲਾਰ’ ਦਾ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
‘ਪਤੀ-ਪਤਨੀ’ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੈ ਕੇ ‘ਬਰਖਾ’ ਦਾ ਮੰਡਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਮਲਾਰ ਮਹਲ ੧

ਕਰਉ ਬਿਨਉ ਗੁਰ ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ; ਹਰਿ ਵਰੁ ਆਣਿ ਮਿਲਾਵੈ ॥
ਸੁਣਿ ਘਨਘੋਰ ਸੀਤਲੁ ਮਨੁ ਮੋਰਾ, ਲਾਲ ਰਤੀ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ॥ ੧ ॥
ਬਰਸੁ ਘਨਾ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਭੀਨਾ ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੂੰਦ ਸੁਹਾਨੀ ਹੀਅਰੈ, ਗੁਰਿ ਮੋਹੀ ਮਨੁ ਹਰਿ ਰਜਿ ਲੀਨਾ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਸਹਜਿ ਸੁਖੀ ਵਰ ਕਾਮਣਿ ਪਿਆਰੀ, ਸਿਸੁ ਗੁਰਬਚਨੀ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ॥
ਹਰਿ ਵਰ ਨਾਰਿ ਭਈ ਸੋਗਾਗਣਿ, ਮਨਿ ਤਨਿ ਪ੍ਰੇਮੁ ਸੁਖਾਨਿਆ ॥ ੨ ॥

... ..

ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੩ (ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਵਿਚੋਂ)

ਬਾਬੀਚਾ ਜਿਸਨੋ ਤੂ ਪੁਕਾਰਦਾ ਤਿਸਨੋ ਲੋਚੈ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥

ਸਾਹੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਿ ਕੈ ਵਸਸੀ, ਵਣੁ ਤ੍ਰਿਫ ਹਰਿਆ ਹੋਇ ॥
 ਭੁਭਰਗਵੀ ਖਾਈਐ ਵਿਰਲਾ ਬੂਝੈ ਕੋਇ ॥
 ਸਾਹਿਬਾ ਉਠਵਿਆ ਨਿਤ ਧਿਆਈਐ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਸੁਖ ਹੋਇ ॥
 ਸਾਹਿਬ ਜੇ ਮਿਤ੍ਰੁ ਸਦ ਹੀ ਵਰਸਦਾ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਦੇਵੈ ਹਰਿ ਸੋਇ ॥

ਮ: ੩ ॥

ਕਿਸਪਲਿ ਹੋਈ ਮੇਦਨੀ, ਅਰਦਾਸਿ ਕਰੇ ਲਿਵ ਲਾਇ ॥
 ਜਗ ਸੁਖਿਆ ਕੰਨੁ ਦੇ, ਧੀਰਜ ਦੇਵੈ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ ॥
 ਫਿਰੇ ਨ ਵਰਮਾਇਆ, ਵੁਠਾ ਛਹਬਰ ਲਾਇ ॥
 ਅਨੁ ਧਨੁ ਉਪਜ ਬਹੁ ਘਣਾ, ਕੀਮਤਿ ਕਹਣੁ ਨ ਜਾਇ ॥
 ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਸਲਾਹਿ ਤੂ, ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਦੇਦਾ ਰਿਸਕੁ ਸੰਬਾਹਿ ॥
 ਸਿਰੁ ਮਾਧੈ ਸੁਖ ਉਪਜੈ, ਫਿਰਿ ਦੁਖੁ ਨ ਲਾਗੈ ਆਇ ॥
 ਸਾਹੀਰਾ, ਵਸਸੀ, ਵਣਕੁਣ ਹਰਿਆ, ਸਦਾ ਸੁਖ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਸਦਾ, ਮੇਦਨੀ,
 ਸਾਹਿਬ ਨਾਇ, ਅਨੁਧਨੁ, ਆਦਿ ਸਭ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਝਾਉ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ॥

ਮਲਾਰ ਮਹਲਾ ੫

ਘਨਿਹਰ ਬਰਸਿ ਸਗਲ ਜਗੁ ਛਾਇਆ ॥
 ਛੋਟੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪੁਭ ਮਿਰੇ, ਅਨਥ ਮੰਗਲ ਸੁਖ ਪਾਇਆ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਮਿਟੇ ਕਲੇਸ ਤ੍ਰਿਸਨ ਸਭ ਬੁਝੀ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਮਨਿ ਧਿਆਇਆ ॥
 ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਨਿਵਾਰੇ, ਬਹੁਰਿ ਨ ਕਤਹੁ ਧਾਇਆ ॥ ੧ ॥
 ਮਨੁ ਤਨੁ ਨਾਮਿ ਨਿਰੋਜਨਿ ਰਾਤਉ, ਚਰਨ ਕਮਲ ਲਿਵ ਲਾਇਆ ॥
 ਅੰਗੀਕਾਰ ਕੀਓ ਪ੍ਰਭਿ ਅਪਨੈ, ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਸਰਣਾਇਆ ॥ ੨ ॥ ੭ ॥ ੧੧ ॥

ਰਾਗ ਮਾਰੂ

ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਬਾਰੇ ਮੋਟੀ ਜਹੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੁਧ, ਸੌਤ ਤੇ ਮਾਰੂਬਲ ਦਾ
 ਹੁਕਮ ਹੈ । ਵੇਖੋ ਇਸ ਵਾਈਉ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ : —

ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੧

ਅਹਿਨਿਸਿ ਜਾਗੈ ਨੀਂਦ ਨ ਸੋਵੈ ॥ ਜੋ ਜਾਣੈ ਜਿਸੁ ਵੇਦਨ ਹੋਵੈ ॥
 ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ ਕਾਨ ਲਗੇ ਤਨਿ ਭੀਤਰਿ, ਵੈਦੁ ਕਿ ਜਾਣੈ ਕਾਰੀ ਜੀਉ ॥

ਪ੍ਰੇਮ ਸੇਤੀ ਧਨ ਉਮੁ ਰਚਾਏ ॥ ਗੁਰਕੈ ਸਬਦਿ ਤਥਾ ਚਿਤੁ ਲਾਏ ॥
 ਸਹਜ ਸੇਤੀ ਧਨ ਖਰੀ ਸੁਹੇਲੀ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਤਿਖਾ ਨਿਵਾਰੀ ਜੀਉ ॥ ੨ ॥
 ਸਹਜਾ ਤੋੜੇ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਏ ॥ ਸਹਜੇ ਸਿਫਤੀ ਪਣਮੁ ਬਝਾਏ ॥
 ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਮਰੈ ਮਨੁ ਮਾਰੇ, ਸੁੰਦਰਿ ਜੋਗਾਧਾਰੀ ਜੀਉ ॥ ੩ ॥
 ਹਉਮੈ ਜਲਿਆ ਮਨਹੁ ਵਿਸਾਰੇ ॥ ਸਮਪੁਰਿ ਵਸਹਿ ਖੜਗ ਕਰਾਰੇ ॥
 ਅਥ ਕੈ ਕਹਿਐ ਨਾਮੁ ਨ ਮਿਲਈ, ਤੂ ਸਹੁ ਜੀਅਝੇ ਭਾਰੀ ਜੀਉ ॥ ੪ ॥
 (ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਰਚਿਆਰਾਂ ਦੀ ਪਰਦਰਸ਼ਨੀ ਹੀ ਵੇਖ ਲਓ ।)

ਮਹਲਾ ੩

ਮਹਲਾ ਤੀਜਾ ਦੇ ਸਲੋਕ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖੋ :—
 ਪਉੜੀ ॥ ਜੋ ਸਨ ਲੁਝਹਿ ਮਨੈ ਸਿਉ, ਜੋ ਸੂਰੇ ਪਰਧਾਨਾ ॥
 ਹਰਿ ਸੇਤੀ ਸਦਾ ਮਿਲਿ ਰਹੇ, ਜਿਨੀ ਆਪ ਪਛਾਨਾ ॥
 ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਇਹੁ ਮਹਤੁ ਹੈ, ਮਨ ਮਾਹਿ ਸਮਾਨਾ ॥
 ਹਰਿ ਜੀਉ ਕਾ ਮਹਲੁ ਪਾਇਆ, ਸਚੁ ਲਾਇ ਧਿਆਨਾ ॥
 ਜਿਨ ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਮਨੁ ਜੀਤਿਆ, ਜੁਗਤਿ ਨਹਿ ਜਿਤਾਨਾ ॥
 ਲੁਝਹਿ, ਸੂਰੇ, ਮਨੁ ਜੀਤਿਆ, ਜਗੁ ਜਿਤਾਨਾ ਆਦਿ ਸਭ ਰਾਗ ਵਲ ਸੰਦੇਹ
 ਕਰਦੇ ਹਨ । ਤਥਾ :

ਮ: ੩ ॥ ਮਾਰੂ ਮਾਰਣ ਜੋ ਗਏ, ਮਾਰਿ ਨ ਸਕਹਿ ਗਵਾਰ ॥
 ਨਾਨਕ ਜੋ ਇਹੁ ਮਾਰੀਐ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਵੀਚਾਰਿ ॥
 ਏਹੁ ਮਨੁ ਮਾਰਿਆ ਨਾ ਮਰੈ, ਜੇ ਲਰੈ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥
 ਨਾਨਕ ਮਨ ਹੀ ਕਉ ਮਨੁ ਮਾਰਸੀ, ਜੋ ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟੇ ਸੋਇ ॥

ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੫

ਸੂਰਮਗਤੀ (ਸਿਪਾਹੀ) ਦੇ ਇਹ ਸਰੂਪ ਵੇਖੋ :—
 ਮਾਨ ਮੋਹ ਅਰੁ ਲੋਭ ਵਿਕਾਰਾ ਬੀਓ ਚੀਤਿ ਨ ਘਾਲਿਓ ॥
 ਨਾਮ ਰਤਨੁ ਗੁਣਾ ਹਰਿ ਬਣਜੇ, ਲਾਇ ਵਖਰੁ ਲੈ ਚਾਲਿਓ ॥
 ਸੇਵਕ ਕੀ ਓੜਕਿ ਨਿਬਹੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥
 ਜੀਵਤ ਸਾਹਿਬੁ ਸੇਵਿਓ ਅਪਨਾ, ਚਲਤੇ ਰਾਖਿਓ ਚੀਤਿ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਜੈਸੀ ਆਗਿਆ ਕੀਨੀ ਠਾਕੁਰਿ, ਤਿਸਤੇ ਮੁਖੁ ਨਹੀਂ ਮੋਰਿਓ ॥
 ਸਹਜੁ ਅਨੰਦੁ ਰਖਿਓ ਗ੍ਰਿਹ ਭੀਤਰਿ, ਉਠਿ ਉਆਹੁ ਕਉ ਦਉਰਿਓ ॥ ੨ ॥

ਕਰਮਾਨੁ ਜਿਹਿ ਬੂਝ, ਸਿਧੀ ਕਰਿ ਸੁਖਾ, ਸੋਗ ਹਰਖ ਨਹੀਂ ਜਾਨਿਓ ॥
 ਜੇ ਕੇ ਰੁਕਾ ॥ ਫੀਝਿ ਸਾਹਿਬੁ ਕੇ, ਸੋ ਮਾਥੈ ਲੇ ਮਾਨਿਓ ॥ ੩ ॥
 ਕਰਿਓ ਵਿਖਾਨੁ ਨਾਹੁ ਸੇਵਕ ਕਉ, ਸਵਰੇ ਹਲਤ ਪਲਾਤਾ ॥
 ਜੇ ਕਰਕੁ ਜਵਲੁ ਉਹੁ ਆਇਆ, ਜਿਨਿ ਨਾਨਕ ਖਸਮੁ ਪਛਾਤਾ ॥ ੪ ॥ ੫ ॥
 ਵਿਖ ਹੀ ਆਬ ਮਹਿ ਜੀਵਨ ਪਵਣੀ ਪਾਈ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੦੫)

ਕਬੀਰ ਜੀ

ਕਰਮਿ ਜੀ ਆਤਮਕ ਰਣ ਤੱਤੇ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :
 ਗੁਰਮੁਖ ਦਾਸਮਾ ਬਾਜਿਓ, ਪਰਿਓ ਨੀਸਾਨੈ ਘਾਓ ॥
 ਖਰੁ ਜੁ ਮੀਡਿਓ ਸੁਰਮਾ, ਅਬ ਜੂਝਨ ਕੇ ਦਾਉ ॥ ੧ ॥
 ਸੁਰਮਾ ਸੋ ਪਹਿਚਾਨੀਐ, ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ ॥
 ਪੁਰਮਾ ਪੁਰਸਾ ਕਇ ਮਰੈ, ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ ॥ ੨ ॥ ੨ ॥

ਨਾਮਦੇਉ ਜੀ

ਇਸ ਪਦੇ ਦਾ ਵਾਦੀਊ ਮੰਡਲ ਕੀ ਹੈ ?
 ਬਾਹ ਮੁਕਤਿ ਚਾਹੈ ਸਿਧਿ, ਮਿਲਕੈ, ਦੁਲਹ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਸਰਨੀ ਪਰਿਓ ॥
 ਮੁਕਤਿ ਭਇਓ ਚਉਹੂੰ ਜੁਗ ਸਾਨਿਓ, ਜਸੁ ਕੀਰਤਿ ਮਾਥੈ ਛਤ੍ਰ ਪਰਿਓ ॥ ੧ ॥
 ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਜਪਤ ਕੋ ਕੋ ਨ ਤਰਿਓ ॥
 ਗੁਰ ਉਪਦੇਸਿ ਸਾਧ ਕੀ ਸੰਗਤਿ,
 ਭਗਤੁ ਭਗਤੁ ਤਾ ਕੋ ਨਾਮ ਪਰਿਓ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕੁ ਬਿਰਾਜਤਿ, ਦੇਖਿ ਪ੍ਰਤਾਪੁ ਜਮੁ ਭਰਿਓ ॥
 ਨਿਰਭਉ ਭਏ ਰਾਮ ਬਲ ਗਰਜਤਿ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਸੰਤਾਪ ਹਿਰਿਓ ॥ ੨ ॥
 ਅਬਰੀਕ ਕਉ ਦੀਓ ਅਭੈ ਪਦੁ, ਰਾਜ ਭਭੀਖਨ ਅਧਿਕ ਕਰਿਓ ॥
 ਨਉਨਿਧਿ ਠਾਕੁਰਿ ਵਈ ਸੁਦਾਸੈ, ਧੂਅ ਅਟਲੁ ਅਜਹੁ ਨ ਫਰਿਓ ॥ ੩ ॥
 ਭਗਤ ਹੇਤਿ ਮਾਰਿਓ ਹਰਨਾਖਸੁ, ਨਰਸਿੰਘ ਰੂਪ ਹੋਇ ਦੇਹ ਧਰਿਓ ॥
 ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਭਗਤਿ ਬਸਿ ਕੇਸਵ, ਅਜਹੂੰ ਬਲਿ ਕੇ ਦੁਆਰ ਖਰੋ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਮਾਹੂ ਰਾਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਕੇਤਕ
 ਤੇ ਗਹਜ ਤਰੀਕੇ ਦੀ । ਜੁਧ ਹੀ ਨੀਚਾਂ ਨੂੰ ਉਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਫੜ੍ਹ ਹੈ :

ਐਸੀ ਲਾਲ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਉਨੁ ਕਰੈ ॥
 ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਸੁ ਗੁਸਈਆ ਮੇਰਾ ਮਾਥੈ ਛਤ੍ਰੁ ਧਰੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਸਾਕੀ ਛੇਤਿ ਜਗਤ ਕਉ ਲਾਗੈ, ਤਾ ਪਰੋ ਤੁਹੀ ਵਰੈ ॥
 ਨੀਚਹ ਉਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦੁ, ਕਾਹੂ ਤੇ ਨ ਝਰੈ ॥ ੧ ॥
 ਨਾਮ ਦੇਵ ਕਬੀਰੁ ਤਿਲੋਵਨੁ, ਸਧਨਾ ਸੋਨੁ ਤਰੈ ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸੁ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ, ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਜਛੈ ਸਰੈ ॥ ੨ ॥ ੧ ॥

(ਅ)

ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਸੀ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਨੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਹਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਅਧਣਾ ਹੀ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਸ, ਵਾਈਊ-ਮੰਡਲ ਆਦਿ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਥਦਾਵਲੀ ਤੇ ਬਿੰਬਾ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਧਾਰਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕੇਗੀ।

(੧) ਸਿਰੀ ਰਾਗ

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ 'ਪਹਰੇ' ਇਕ 'ਕਾਵਿ-ਰੂਪ' ਹੈ। ਇਹ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪਹਰੇ' ਵਿਚ ਵਿਅਰਥ ਸੀਵਨ ਬਿਰਾਣ ਤੋਂ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਪਹਰੇ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਰੇਰਤ ਤੇ ਪਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ 'ਰਾਗ' ਦੇਣ ਨੇ ਵੀ ਸੈਲੀ ਸਾਝ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਪਹਰੇ, ਮਹਲਾ ੧ (ਪੰਨਾ ੭੪)

ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਰੋਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ, ਹੁਕਮਿ ਪਇਆ ਗਰਭਾਸਿ ॥
 ਉਰਧ ਤਪੁ ਅੰਤਰਿ ਕਰੇ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ, ਖਸਮ ਸੋਤੀ ਅਰਦਾਸਿ ॥

ਮਹਲ ੪ (ਪੰਨਾ ੭੬)

ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਰੋਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ, ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਉਦਰ ਮੰਝਾਰਿ ॥
 ਹਰਿ ਧਿਆਵੈ ਹਰਿ ਉਚਰੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ, ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਸਮਾਰਿ ॥

ਮਹਲਾ ੫ (ਪੰਨਾ ੭੭)

ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੈ ਰੋਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ, ਧਰਿ ਪਾਇਤਾ ਉਦਰੈ ਮਾਹਿ ॥

ਦਸੀ ਮਾਸੀ ਮਾਨਸੁ ਕੀਆ ਵਣਜਾਰਿਆ ਮਿਤ੍ਰਾ, ਕਰਿ ਮੁਹਲਤਿ ਕਰਮ ਕਮਾਹਿ॥

(੨) ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। 'ਅਲਾਹਣੀਆਂ' ਮੌਤ ਦੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ 'ਵਡਹੰਸ' ਰਾਗ ਵਿਚ ਅੰਸੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਸਮਾਈ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਹੀ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੀਤ ਆ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਦੂਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇ, ਰਾਗ, ਰਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰਕੇ ਸ਼ੈਲੀ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਵੇਗੀ। ਵੇਖੋ ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਪੰਨਾ ੫੭੮ ਤੋਂ ੫੮੨।

(੩) ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ, ਸੈਣੂ, ਪੀਪਾ, ਧੰਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਆਰਤੀ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ 'ਆਰਤੀ' ਦੀ ਸਮਾਈ ਹੈ; ਆਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ, ਕਲਪਨਾ, ਭਾਵਕਤਾ, ਚਿਤਰਕਲਾ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ—ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਂਝੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਨਾਮ ਤੈਰੇ ਆਰਤੀ ਮਜਨੁ ਮੁਰਾਰੇ ॥

ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮੁ ਬਿਨੁ ਬੁਠੇ ਸਗਲ ਪਾਸਾਰੇ ॥ (ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ੬੯੪)

ਧੂਪ ਦੀਪ ਘ੍ਰਿਤ ਸਾਜਿ ਆਰਤੀ ॥

ਵਾਰਨੇ ਜਾਉ ਕਮਲਾਪਤੀ ॥ (ਸੈਣੂ ਜੀ, ੬੯੫)

ਕਾਯਉ ਵੇਵਾ ਕਾਇਅਉ ਦੇਵਲ, ਕਾਇਅਉ ਜੰਗਮ ਜਾਤੀ ॥

ਕਾਇਅਉ ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਈਬੰਦਾ, ਕਾਇਅਉ ਪੂਜਉ ਪਾਤੀ ॥

(ਪੀਪਾ ਜੀ, ੬੯੫)

ਗੋਪਾਲ ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ ॥

ਜੋ ਜਨ ਤੁਮਰੀ ਭਗਤਿ ਕਰੰਤੈ, ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰਤਾ ॥

(ਧੰਨਾ ਜੀ, ੬੯੫)

ਗਗਨ ਮੈ ਬਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੇਤੀ ॥

ਧੂਪੁ ਮਲਿਆਨਲੋਂ ਪਵਣੁ ਚਵਰੈ ਕਰੇ, ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੁਲੈਤ ਜੋਤੀ ॥

ਕੋਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ, ਭਵਖੰਡਨਾ, ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ॥

ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਸੰਤ ਭੇਰੀ ॥

(ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ੬੬੩)

ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਸੂਹੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ, ਭੈਰਉ, ਆਦਿ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਂਝਾਂ ਦਿਸ ਪੈਣਗੀਆਂ।

(੪)

ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਂਝਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਸਾਂਝ (ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਏ ਹਨ) ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ (ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ)। ਇਹ ਵੀ ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ਵੇਖੋ :

ਕਬੀਰ

ਬੇਦ ਕਭੇਬ ਇਫਤਰਾ ਭਾਈ, ਵਿਲ ਕਾ ਫਿਕਰੁ ਨ ਜਾਇ ॥
 ਟੁਕ ਬਮੁ ਕਰਾਰੀ ਜਉ ਕਰਹੁ, ਹਾਜਰਿ ਹਜ਼ੂਰਿ ਖੁਦਾਇ ॥
 ਬੰਦੇ ਬੰਜੁ ਦਿਲ ਹਰ ਰੋਜ, ਨਾ ਫਿਰੁ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਮਾਹਿ ॥
 ਬਿਹ ਜੁ ਦੁਨੀਆ ਸਿਹਰੁ ਮੇਲਾ, ਦਸਤਗੀਰੀ ਨਾਹਿ ॥ (੭੨੭)

ਨਾਮ ਦੇਵ

ਮੈ ਅੰਧਲੇ ਕੀ ਦੇਕ, ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਖੁੰਦਕਾਰਾ ॥
 ਮੈ ਗਰੀਬ ਮੈ ਮਸਕੀਨ, ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਹੈ ਅਧਾਰਾ ॥
 ਕਰੀਮਾਂ ਰਹੀਮਾਂ ਅਲਾਹ ਤੂੰ ਗਨੀ ॥
 ਹਾਜਰਾ ਹਜ਼ੂਰਿ ਦਰਿ ਪੇਸਿ ਤੂੰ ਮਨੀ ॥ (੭੨੭)

ਮਹਲਾ ੧

ਯਕ ਅਰਜ ਗੁਫਤਮ ਪੇਸਿ ਤੋ, ਦਰ ਗੋਸ ਕੁਨ ਕਰਤਾਰ ॥
 ਹਕਾ ਕਬੀਰ ਕਰੀਮ ਤੂ, ਬੇਅੰਤ ਪਰਵਰਦਗਾਰ ॥
 ਦੁਨੀਆ ਮੁਕਾਮੇ ਫਾਨੀ, ਤਹਕੀਕ ਦਿਲ ਦਾਨੀ ॥
 ਮਮ ਸਰ ਮੂਇ ਅਜਰਾਈਲ ਗਿਰਫਤਹ ਦਿਲ ਹੋਚਿ ਨ ਦਾਨੀ ॥ (੭੨੧)

ਮਹਲਾ ੫

ਥਾਕ ਨੂਰ ਕਰਦੇ ਆਲਮ ਦੁਨੀਆਇ ॥
 ਅਸਮਾਨ ਜਿਮੀ ਦਰਖਤ ਆਬ ਪੈਦਾਇਸਿ ਖੁਦਾਇ ॥
 ਬੰਦੇ ਚਸਮ ਦੀਦੇ ਫਨਾਇ ॥
 ਦੁਨੀਆ ਮੁਰਦਾਰ ਖੁਰਦਨੀ, ਗਾਫਲ ਹਵਾਇ ॥ (੭੨੩)

ਮਾਝ, ਆਸਾ, ਤੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ-ਕਾਵਿ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਤਿਲੰਗ ਵਾਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 'ਮਾਝ' ਮਾਝੇ (ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ) ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ

ਸੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਰਣਨ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਪੁਠ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਆਸਾਂ ਵੀ ਸੂਫੀ ਸੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਿਅ ਰਾਗ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ 'ਬਾਬਰਵਾਨੀ' ਲਿਖੀ ਹੈ, ਰਾਮਕਲੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਿਅ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਭੇਖ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ।

(ਸ)

(ੳ) ਤੋਂ (ੲ) ਤੀਕ ਤੇ ਰਾਗ-ਕਾਵਿ ਸੰਜੋਗ ਦੇ ਕੁਝ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਚਪਰੀ ਨੜਰ ਨਾਲ ਵੀ ਪਰਗਟ ਹੋ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੇਦ ਤੇ ਨਮੂਨੇ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇ, ਕਲਪਨਾ, ਭਾਵਨਾ, ਭਾਵਕਤਾ, ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਚਿਤਰਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੰਜੋਗ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰਮਾਣੀਕਤਾ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪਦਿਆਂ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਛੰਤਾਂ ਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੁਕਾਂ ਲੈ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਰਾਗ ਕਾਵਿ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ—ਹਰ ਤੁਕ ਤੇ ਇਸ ਸੰਜੋਗ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਰਗਟ ਕਰਦੀ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

(੧) ਸਿਰੀ ਰਾਗ

'ਜੇਠ, ਹਾੜ ਅਤੇ ਮਾਘ, ਫਗਣ ਵਿਚ ਤਪਸਵੀ ਲੋਕ ਬਨਾਂ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਖੜੀ ਕੁ ਦਿਨ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ'। 'ਇਸ ਦੀ ਅਲਾਪਕਾਰੀ ਤੋਂ ਅਨੰਦ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਤੇ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।' (ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ)

ਇਹ ਰਾਗ ਤਪਸਵੀ ਲੋਕ ਬਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ—ਜੇ ਕੇਵਲ ਇੰਨੀ ਗਲ ਹੀ ਇਸ ਰਾਗ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਿਆਗ ਵਿਰਤੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਇਸੇ ਲਈ, ਮਾਇਆ ਦੀ ਅੱਗ ਤੋਂ ਰਚ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਗਿਆਨ (ਚਾਨਣ) ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਪਰੋਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮਤੁ ਖੇਖਿ ਫੂਲਾ ਵੀਸਰੈ, ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ॥ (ਮਹਲਾ ੧, ੧੪)

ਦੇਦ ਸੂਰਜ ਦੁਇ ਗੁਣੈ ਨ ਦੇਖਾ ਸੁਪਨੈ ਸਉਣ ਨ ਥਾਉ ॥ (ਵੇਖੋ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ,
ਮਹਲਾ ੧, ੧੪)

ਬਾਬਾ ਮਾਇਆ ਰਚਨਾ ਧੋਹੁ ॥ (ਮਹਲਾ ੧, ੧੫)

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਸਲਾਹੀਐ ਹਉਮੈ ਨਿਵਰੀ ਛਾਹਿ ॥ (ਮਹਲਾ ੧, ੨੦)

ਧਨੁ ਸੋਬਨੁ ਅਰੁ ਫੁਲਤਾ ਨਾਨੀਅਤਿ ਦਿਨ ਚਾਰਿ ॥ (ਮਹਲਾ ੧, ੨੩)

ਮਨਮੁਖੁ ਮੋਹਿ ਵਿਆਪਿਆ, ਬੈਰਾਗੁ ਉਦਾਸੀ ਨ ਹੋਇ ॥ (ਮ: ੩, ੨੯)

ਗੁਰਮਤੀ ਘਟਿ ਚਾਨਣਾ ਸਬਦਿ ਮਿਲੈ ਹਰਿਨਾਉ ॥ (ਮ: ੩, ੩੦)

ਤੂੰ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਚਉਥਾ ਪਦੁ ਪਾਇ ॥ (ਮ: ੩, ੩੦)

ਮੈ ਮਨਿ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਅਤਿ ਅਗਲਾ, ਕਿਉ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਮਿਲੈ ਘਰਿ ਆਇ ॥

(ਮ: ੪, ੩੯)

ਓਨਾ ਪਾਸਿ ਦੁਆਸਿ ਨ ਭਿਣੀਐ, ਜਿਨ ਅੰਤਰਿ ਕ੍ਰੋਧੁ ਚੰਡਾਲੁ ॥ (ਮ: ੪, ੪੦)

'ਪਹਰੇ' ਤੇ 'ਵਣਜਾਰੇ' ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਤੇ
ਤਿਆਗ ਬਿਰਤੀ ਵਿਸਦਾਨ ਹੈ ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੀ ਮਾਇਆ ਤਿਆਗ ਦੀ ਪਰੋਖਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਐਸਾ ਤੇਂ ਜਗੁ ਭਰਮਿ ਲਾਇਆ ॥

ਕੈਸੇ ਬੁਝੈ ਸਬ ਮੋਹਿਆ ਹੈ ਮਾਇਆ ॥ (੯੨)

ਬੋਣੀ ਜੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਿਰਬਲਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ
ਉਪਰਾਮਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਥਾਕਾ ਤੇਜ ਉਡਿਆ ਮਨੁ ਪੰਖੀ, ਘਰਿ ਅੰਗਨਿ ਨ ਸੁਖਾਈ ॥

ਬੋਣੀ ਕਹੈ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਭਗਤਹੁ, ਮਰਨ ਮੁਕਤਿ ਕਿਨਿ ਪਾਈ ॥

(੨) ਰਾਗ ਮਾਥ

ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਥੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਦੇਸੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ ਜੋ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ
ਪਿਛੋਂ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤੀਬਰ ਇਛਾ
ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੀਂਹ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ
ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੀਂਹ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗਣੀ ਦੀ ਵਾਰ
ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਘੋਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ
ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਪੰਜਾਬ ਦਾ
ਸਥਾਨਕ ਰਾਗ ਹੈ ।

ਤੂੰ ਪੇਰੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੂਲੀ ॥ ਤੂੰ ਸੂਖਮੁ ਹੋਆ ਅਸਬੂਲੀ ॥

ਤੂੰ ਜਲਨਿਪਿ ਫੇਨੁ ਬੁਦਬੁਦਾ, ਤੁਧੁ ਬਿਨ ਅਵਰ ਨ ਭਾਲੀਐ ਜੀਉ ॥

(ਮਹਲਾ ੫, ੧੦੨)

ਹੁਕਮੀ ਵਰਸਣ ਲਗੇ ਮੋਹਾ ॥ ਸਾਜਨ ਸੇਤ ਮਿਲਿ ਨਾਮੁ ਜਪੋਹਾ ॥

ਜੀਤਲ ਸਾਂਤਿ ਸਹਜ ਸੁਖ ਪਾਇਆ, ਨਾਢਿ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਭਿ ਆਪੇ ਜੀਉ ॥

(ਮ: ੫, ੧੦੪)

ਮੀਰੁ ਪਇਆ ਪਰਮੇਸਰਿ ਪਾਇਆ ॥

ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਭਿ ਸੁਖੀ ਵਸਾਇਆ ॥ ... (ਮ: ੫, ੧੦੫)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੁਸਾਂ ਦਸਦੇ ਹਨ :

ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਣੀ, ਧਰਮੁ ਪੰਥ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ ॥

ਗੁਰੂ ਅਮਾਵਸ ਸਦੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹਿ ਚੜਿਆ ॥

(ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧੪੫)

(੩) ਰਾਗ ਗਉੜੀ

ਗਉੜ ਦੇਸ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਰਬ ਰੁਤ ਵਿਚ ਤੀਸਰੇ ਪਹਿਰੇ ਦਿਨ ਦੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਫੁੱਧੇ ਵਿਸਿਆਂ ਬਾਰੇ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਾਨੀਤੀ, ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਭੈ' ਤੇ 'ਭਗਤੀ' ਦਾ ਸਬੰਧ ਦਸਿਆ ਹੈ; 'ਓਹੁ ਨ ਮੂਆ ਜੋ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ' ਤੇ ਜੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ; 'ਪਾਪੁ ਪੁੰਨੁ ਬੀਜ ਕੀ ਪੋਟ' ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਾਇਆ ਹੈ; 'ਤਰਵਰ ਪੰਖੀ ਬਹੁ ਨਿਸਿ ਬਾਸ' ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਸਭ ਮਤਿ ਬੁਧਿ ਹੋਈ' 'ਕਰਮ ਹੋਵੈ ਸਤਸੰਗਿ ਮਿਲਾਏ', 'ਮਨ ਮਾਰੇ ਧਾਤੁ ਮਹਿ ਜਾਇ', 'ਹਉਮੈ ਵਿਚਿ ਸਭ ਜਗੁ ਮਉਰਾਨਾ', 'ਏਕਸੁ ਤੇ ਸਭਿ ਧੂਪ ਹਹਿ ਰੰਗਾ', 'ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਜਗ ਚਾਰੇ ਹੋਈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਤੇ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਵਿਚ ਫਿਲਸਫੀ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ 'ਤੂੰ ਜਲ ਨਿਧਿ ਹਉ ਜਲ ਕਾ ਮੀਨੁ', 'ਗਰਭਵਾਸਿ ਮਹਿ ਕੁਲੁ ਨਹੀ ਜਾਤੀ', 'ਅੰਧਕਾਰ ਸੁਖਿ ਕਬਹਿ ਨ ਸੋਈ ਹੈ' 'ਕੂਅਟਾ ਏਕ ਪੰਥ ਪਨਿਹਾਗੀ', 'ਤਿਤੁ ਘਰਿ ਜਾਉ ਜਿ ਬਹੁਰਿ ਨ ਆਵਰੈ', 'ਮਨ ਮਧੂਸੂਦਨੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਦੇਉ', 'ਕੁਰਮਾਨੁ ਤੇਰਾ ਸਿਰੈ ਉਪਰਿ', 'ਜਗ ਬੋਲ ਤਹ ਅਛਰ ਆਵੈ', 'ਤਜਿ ਚਿਤ੍ਰੈ ਚਿਤ੍ਰ ਰਾਖਿ ਚਿਤ੍ਰੈ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਸਾਏ ਹਨ। ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ 'ਰਾਮ ਕਹਤੁ ਜਨ ਕਸ ਨ ਤਰੇ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਬੇਗਮਪੁਰੇ' ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦੁਖ ਅੰਦੋਹ, ਤਸਵੀਸ, ਖਿਰਾਜ, ਖਉਫ ਖਤਾ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹਨ।

(੪) ਰਾਗ ਆਸਾ

ਇਹ ਸਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਠੰਢੇ ਵੇਲੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਵਾਈਊ ਮੰਡਲ ਆਸਵਾਦੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਉਦਮੁ ਕਰਤ ਹੋਵੈ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ, ਨਾਚੈ ਆਪੁ ਨਿਵਾਰੈ ॥
ਪੰਚ ਜਨਾ ਲੇ ਵਸਗਤਿ ਰਾਖੈ, ਮਨ ਮਹਿ ਏਕੇਬਾਰੈ ॥
ਤੋਰਾ ਜਨੁ ਨਿਰਤਿ ਕਰੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥
ਰਬਾਬੁ ਪਖਾਵਜ ਤਾਲ ਘੁੰਘਰੂ, ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜਾਵੈ ॥
ਪ੍ਰਥਮੇ ਮਨੁ ਪਰਬੋਧੈ ਅਪਨਾ, ਪਾਛੈ ਅਵਰ ਰੀਤਾਵੈ ॥
ਰਾਮ ਨਾਮ ਜਪੁ ਹਿਰਦੈ ਜਾਪੈ, ਮੁਖ ਤੇ ਸਗਲ ਸੁਨਾਵੈ ॥

(ਮਹਲਾ ੫, ੩੮੧)

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਸਤਿਗੁਰੁ ਹਮਰਾ ਭਰਮੁ ਗਵਾਇਆ ॥
ਹਰਿਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਮੰਨਿ ਵਸਾਇਆ ॥
ਸਬਦੁ ਚੀਨਿ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ॥

(ਮ: ੩, ੪੨੩)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ 'ਵਧਾਈ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਵੇਲਿ ਵਧਾਈ ॥

ਫਲ ਲਾਗੇ ਹਰਿ ਰਸਨ ਹਸਾਈ ॥

(ਮ: ੪, ੩੬੭)

ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨੇ ਲੇਇਣਾ, ਮਨੁ ਪ੍ਰੇਮਿ ਰਤੰਨ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥

ਮਨੁ ਰਾਮਿ ਕਸਵਟੀ ਲਾਇਆ, ਕੰਚਨ ਸੋਵੰਨਾ ॥

(ਮ: ੪, ੪੪੮)

ਗੁਰੂ ਠਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਵਾਰ ਆਸਾ' ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਦਰਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਦੂਰ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਸਚਿ ਕਾਲੁ ਕੂੜੁ ਵਰਤਿਆ, ਕਲਿ ਕਾਲਖ ਬੇਤਾਲ ॥

ਬੀਉ ਬੀਜਿ ਪਤਿ ਲੈ ਗਏ, ਅਬ ਕਿਉ ਉਗਵੈ ਦਾਲਿ ॥

ਜੇ ਇਕੁ ਹੋਇ ਤ ਉਗਵੈ, ਰੁਤੀ ਹੂ ਰੁਤਿ ਹੋਇ ॥

ਨਾਨਕ ਪਾਹੈ ਬਾਹਰਾ ਕੋਰੈ ਰੰਗੁ ਨ ਸੋਇ ॥

(੪੬੮)

ਕਥੀਰ ਜੀ 'ਹੀਰੈ ਹੀਰਾ ਬੇਪਿ ਪਥਨ ਮਨੁ ਸਹਜੇ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ ॥

‘ਅਬ ਕੀ ਸਰੂਪਿ ਸੁਸਾਨਿ ਸੁਲਖਨੀ ਸਹਜੇ ਉਦਰਿ ਧਰੀ ॥
 ਦੋ ਆਸਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ । ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ‘ਤੋਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ ਤੂ ਬਖਸ਼ੇਦਗੀ’
 ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

(੫) ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ

ਇਹ ‘ਗੂਜਰੀ ਜਾਤਿ ਗਵਾਰਿ’ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਨੂੰ
 ਭਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਪੂਜਾ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ
 ਇਸ ਵਿਚ ਚੰਨਣ, ਕੰਗੂ, ਧੂਪ, ਨਈਵੇਦ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਥਾਂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ
 ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਜਾ (ਭਗਤੀ) ਦਾ ਵਲ ਦਸਿਆ ਹੈ ।

ਤੋਰਾ ਨਾਮ ਕਰੀ ਚਨਣਾਠੀਆ, ਜੋ ਮਨੁ ਉਰਸਾ ਹੋਇ ॥
 ਕਰਣੀ ਕੰਗੂ ਜੇ ਹਲੈ, ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਹੋਇ ॥
 ਪੂਜਾ ਕੀਚੈ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ, ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਪੂਜ ਨ ਹੋਇ ॥

(ਮਹਲਾ ੧, ੪੮੯)

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਨਖੋਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਜੇ ਓਹੁ ਦੇਉ ਤ ਓਹੁ ਭੀ ਦੇਵਾ ॥

ਕਹਿ ਨਾਮਦੇਉ ਹਮ ਹਰਿ ਕੀ ਸੇਵਾ ॥ (੫੨੨)

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੂਧ, ਫੁਲਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ !

ਦੂਧ ਤ ਬਛਰੈ ਬਨਹੁ ਬਿਦਾਰਿਓ ॥ ਫੁਲੁ ਭਵਰਿ ਜਲੁ ਮੀਨਿ ਬਿਗਾਰਿਓ ॥

ਮਾਈ ਜੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਲੈ ਚਰਾਵਉ ॥

ਅਭਰੁ ਨ ਫੁਲੁ ਅਨੂਪੁ ਨ ਪਾਵਉ ॥

ਮੈਲਾਗਰ ਬੇਰੇ ਹੈ ਭੁਇਅੰਗਾ ॥ ਬਿਖੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਬਸਹਿ ਇਕ ਸੰਗਾ ॥

ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਈ ਬੇਦਹਿ ਬਾਸਾ ॥ ਕੈਸੇ ਪੂਜ ਕਰਹਿ ਤੋਰੀ ਵਾਸਾ ॥

ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਰਾਵਉ ॥ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ ॥

ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਆਹਿ ਨ ਤੋਰੀ ॥ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੋਰੀ ॥

(੫੨੫)

(੬) ਰਾਗ ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ ਅਤੇ (੭) ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਖੋਜ
 ਲੱਭੀ ਹੈ ; (੮) ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਪਿਛੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ; (੯) ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਰਾਤ ਦੀ ਰਾਗਣੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਰਗਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਹੈ—ਇਸ ਥਾਂ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਧਾਂ ਧਾਂ ਖਾਖੰਡ ਆਦਿ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਅੰਧੇਰੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ; (੧੦) ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਦਾ ਵੀ ਪਿਛੇ ਬਿਆਨ ਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਰਗਤਾਂ ਨੇ ਆਰਤੀ ਰਚੀ ਹੈ ; (੧੧) ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ ; (੧੨) ਟੋਡੀ ; (੧੩) ਬੈਰਾਛੀ, ਤੇ (੧੪) ਤਿਲੰਗ ਵੀ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਰਾਗ ਹਨ ।

(੧੫) ਰਾਗ ਸੂਹੀ

ਬਹਾਰ ਰੁਤ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ, ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਿਅ ਰਾਗ ਸੀ ।

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਘਰੇਲੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਦੈਖਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਬਾਰੇ ਹੈ । ਬਹੁਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਹਨ । ਇਹ ਛੰਤਾਂ ਤੇ ਲਾਵਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਲਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਛੰਤ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਹ ਸੁਹਾਗ ਤੇ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ । 'ਸੁਚਰੀ', 'ਕੂਚਰੀ' ਤੇ 'ਕੁਣਵੇਰੀ' ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ :

ਧਨੁ ਸੋਹਾਗਨਿ ਜੋ ਖੁਭੁ ਪਛਾਨੈ ॥ ਮਾਨੈ ਹੁਕਮੁ ਤਸੈ ਅਭਿਮਾਨੈ ॥

ਪ੍ਰਿਅ ਸਿਉ ਰਾਤੀ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ ॥ ੧ ॥

ਜੁਨਿ ਸਖੀਏ ਪੁਛ ਮਿਲਨ ਨੀਸਾਨੀ ॥

ਮਨੁ ਤਨੁ ਆਰਪਿ ਤਜਿ ਲਾਜ ਲੋਕਾਨੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

(ਮਹਲਾ ੫, ੭੩੭)

ਸਭਿ ਅਵਗਤ ਮੈ ਗੁਣ ਨਹੀ ਕੋਈ ॥ ਕਿਉ ਕਰਿ ਕੰਤ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਈ ॥

ਨਾ ਮੈ ਰੂਪੁ ਨ ਬੀਕੇ ਨੈਣਾ ॥ ਨਾ ਕੁਲ ਭੰਗੁ ਨ ਮੀਨੋ ਬੈਣਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜਹਜਿ ਸੀਗਾਰ ਕਾਮਣਿ ਕਰਿ ਆਵੈ ॥ ਤਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਜਾ ਕੰਤੋ ਭਾਵੈ ॥ ੨ ॥

(ਮਹਲਾ ੧, ੭੫੦)

ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਕਰਿ ਭਾਉ, ਕੁੜਮੁ ਕੁੜਮਾਈ ਆਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ ॥

ਸੰਤ ਜਨਾ ਕਰਿ ਮੇਲੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਵਾਈਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ ॥

(ਮਹਲਾ ੪, ੭੭੩)

ਧਨ ਪਿਰੁ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਆਨਿ ਬਹਨਿ ਵਿਕਟੋ ਹੋਇ ॥

ਉਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ, ਧਨ ਪਿਰੁ ਕਹੀਐ ਸੋਇ ॥

(ਮ: ੩, ੭੮੮)

ਕਬੀਰ ਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮੋਤ ਦੇ ਭੈ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ
ਜਿਸ ਦੁਨਿਆਈ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਰਖ ਕੇ ਕਿ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਗੁਜਰੇਗੀ, ਮਿਲਾਪ
ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਹੀਂ ?

ਬਰਹਰ ਕੰਧੈ ਬਾਲਾ ਜੀਉ ॥ ਨਾ ਜਾਨਓ ਕਿਆ ਕਰਸੀ ਪੀਉ ॥ ੧ ॥

ਹੋਨਿ ਗਈ ਮਤ ਵਿਨੁ ਭੀ ਜਾਇ ॥ ਭਵਰ ਗਏ ਬਗ ਬੈਠੇ ਆਇ ॥

ਕਾਏ ਕਰਵੈ ਰਹੈ ਨ ਪਾਨੀ ॥ ਹੰਸੁ ਚਲਿਆ ਕਾਇਆ ਕੁਮਲਾਨੀ ॥ ੨ ॥

ਕੁਆਰ ਕੰਨਿਆ ਜੈਸੇ ਕਰਤ ਸੀਗਾਰਾ ॥

ਕਿਉ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ ਬਾਝੁ ਭਭਾਰਾ ॥

ਕਾਗ ਉਡਾਵਤ ਭੁਜਾ ਪਿਰਾਨੀ ॥

ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਇਹ ਕਥਾ ਸਿਰਾਨੀ ॥ ੩ ॥ ੨ ॥

ਬਾਕੀ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਆਏ ਸੌਂਦੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੁਹਾਗਣ ਦੇ ਲਛਣ ਦਸੇ ਹਨ :

ਸਹ ਦੀ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਨਿ ਜਾਨੈ ॥

ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ਸੁਖ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ ॥

ਤਨੁ ਮਨੁ ਦੇਇ ਨ ਅੰਤਰੁ ਰਾਖੈ ॥

ਅਵਰਾ ਦੇਖਿ ਨ ਸੁਨੈ ਅਛਾਖੈ ॥ ੧ ॥

ਸੈ ਕਤ ਜਾਨੈ ਪੀਰ ਪਰਾਈ ॥

ਜਾਕੈ ਅੰਤਰਿ ਦਰਦੁ ਨ ਪਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਦੁਖੀ ਦੁਹਾਗਨਿ ਦੁਇ ਪਖ ਹੀਨੀ ॥

ਜਿਨਿ ਨਾਹ ਨਿਰੰਤਰਿ ਡਗਤ ਨ ਕੀਨੀ ॥

ਪੁਰਸਲਾਤ ਕਾ ਪੰਥ ਦੁਹੇਲਾ ॥

ਸੰਗਿ ਨ ਜਾਈ ਗਵਨੁ ਇਕੇਲਾ ॥ ੨ ॥

...

...

...

...

ਰਚੀਦ ਜੀ ਵੀ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਵਿਚ ਤਰਲਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਬੇਨਤੀ
ਕਰਦੇ ਹਨ ।'

ਭਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ ॥

ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੋ ਸਹੁ ਲੋਰਉ ॥
 ਤੈ ਸਹਿ ਮਨ ਮਹਿ ਕੀਆ ਰੋਸੁ ॥
 ਮੁਝੁ ਅਵਗਨ ਸਹੁ ਨਾਹੀ ਦੇਸੁ ॥ ੧ ॥
 ਤੈ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਮੈ ਸਾਰ ਨ ਜਾਨੀ ॥
 ਜੋਬਨੁ ਬੋਝਿ ਪਾਛੈ ਪਛੁਤਾਨੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

... ..

(੧੬) ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ

ਮੌਸਮ ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਪਹਿਰ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਾਵਲ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਹੈ 'ਕੇਸਰ ਚੰਦਨ ਦੀਆਂ ਛਿਟਕਾਂ ਵਾਲੇ ਚਿਟੇ ਝਸਕੂ ਪਹਿਨੇ ਸਿਰ ਤੇ ਜੜਾਉ ਮੁਝਟ ਅਤੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਜੜਾਉ ਕੁੰਡਲ ਪਾਏ ਹੋਏ, ਸਜੇ ਹਥ ਵਿਚ ਕਮਲ ਫੁਲ ਅਤੇ ਖੜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਧੀ ਧੀਂ ਧਿਧਕਟ ਕਰ ਕੇ ਮਿਰਦੰਗ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਾਵਲ ਪ੍ਰਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਮਾ ਦਾ ਵੀ। ਮਹਲੇ ੪ ਤੇ ਮ: ੫ ਨੇ 'ਮੰਗਲ' ਦਿਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਹੈ। (ਪੰਨਾ ੮੪੪)

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਹਰਿ ਉਤਮ' ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੂ ਗਾਵਿਆ ਕਰਿ ਨਾਦੁ ਬਿਲਾਵਲੁ 'ਰਾਗੁ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਬਿਲਾਵਲ ਤਬ ਹੀ ਕੀਜੀਐ ਜਬ ਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਨਾਮ' ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ਕਹਾ ਹਉ ਮੀਆ, ਤੇਰੀ ਕਵਨ ਵਡਾਈ ॥
 ਜੋ ਤੂ ਦੇਹਿ ਸੁ ਕਹਾ ਸੁਆਮੀ, ਮੈ ਮੂਰਖ ਕਹਣੁ ਨ ਜਾਈ ॥
 ਤੇਰੇ ਗੁਣ ਗਾਵਾ ਦੇਹਿ ਬੁਝਾਈ ॥ ਜੈਸੇ ਸਚਿ ਮਹਿ ਰਹਉ ਰਜਾਈ ॥

(ਮਹਲਾ ੧, ੭੯੫)

ਅਨਦ ਮੂਲੁ ਧਿਆਇਓ ਪੁਰਖੋਤਮੁ ਅਨਦਿਨੁ ਅਨਦ ਅਨੰਦੇ ॥
 ਧਰਮਰਾਇ ਕੀ ਕਾਣਿ ਚੁਕਾਈ, ਸਭਿ ਚੁਕੈ ਜਮ ਕੇ ਛੰਦੇ ॥
 ਜਪਿ ਮਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਗੁਬੰਦੇ ॥
 ਵਡਭਾਗੀ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਇਆ ਗੁਣ ਗਾਏ ਪਰਮਾਨੰਦੇ ॥

(ਮਹਲਾ ੪, ੮੦੦)

ਏਕ ਰੂਪ ਸਗਲੋ ਪਾਸਾਰਾ ॥ ਆਪੇ ਬਨਜੁ ਆਪਿ ਬਿਦਿਹਾਰਾ ॥

ਕੀ ਜੀ ਗਿਆਨ ਬਿਰਲੇ ਈ ਪਾਏ ॥ ਜਤ ਜਤ ਜਾਈਐ ਤਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਏ ॥
ਗਨਿਕ ਰੰਗ ਨਿਰਗੁਨ ਇਕ ਰੰਗਾ ॥ ਆਪੇ ਜਲੁ ਆਪ ਹੀ ਤਰੰਗਾ ॥
(ਮਹਲਾ ੫, ੮੦੩)

ਭਾਗ ਸੁਲਖਣਾ ਹਰਿ ਕੰਤੁ ਹਮਾਰਾ ਰਾਮ ॥
ਅਨਹਦ ਬਾਜਿਤ੍ਰਾ ਤਿਸੁ ਧੁਨਿ ਦਰਬਾਰਾ ਰਾਮ ॥
ਆਨੰਦ ਅਨਦਿਨੁ ਵਜਹਿ ਵਾਜੇ ਦਿਨਸ ਰੈਣਿ ਉਮਾਹਾ ॥
ਭਧ ਰੇਗ ਸੋਗ ਨ ਦੂਖੁ ਬਿਆਪੈ, ਜਨਮ ਮਰਨੁ ਨ ਤਾਹਾ ॥
(ਮਹਲਾ ੫, ੮੦੬)

ਕਬੀਰ ਜੀ ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਵਿਚ 'ਹਰਿ ਕੋ ਸੇਵਕ ਜੋ ਹਰਿ ਭਾਏ ਤਿਨ ਕੀ ਰਾਗ ਸਿਰਾਹੀ ਰੇ ॥ ਆਵਹਿ ਨ ਜਾਹਿ ਨ ਕਬਹੂ ਮਰਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸੰਗਾਰੀ ਰੇ ॥' 'ਅਬਹਿ ਨ ਪੁਰਖੁ ਕਬਹੂ ਨ ਮਾਤਾ', 'ਤੁਮ ਸਮਸਰਿ ਨਾਹੀ ਦਇਆਲੁ ਮੋਹਿ ਸਮਸਰਿ ਪਾਪੀ' ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਬਿਲਾਵਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ 'ਸਫਲ ਜਨਮੁ ਮੋ ਕਉ ਗੁਰ ਕੀਨਾ', ਕਬੀਰ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ 'ਸਗਲ ਜੀਅ ਸਰਨਾਗਤੀ ਪ੍ਰਤ ਪੂਰਨ ਕਾਮ', ਭਾਗ ਰਚਨਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਨ ਵਿਚ ਪਇਆ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਨਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਤਵ ਗੁਨ ਕਹਾ ਜਗਤ ਗੁਰਾ ਜਉ ਕਰਮੁ ਨ ਨਾਸੈ ॥
ਸਿੰਘ ਸਰਨ ਕਤ ਜਾਈਐ ਜਉ ਸੰਬੁਕੁ ਗ੍ਰਾਸੈ ॥ (੮੫੮)

(੧੭) ਰਾਗ ਗੋਂਡ

ਹੈਮੰਤ ਰੁਤ ਵਿਚ ਦਿਨ ਦੇ ਭੀਜੇ ਪਹਿਰ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸੰਜੋਗ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਆਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਰਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣਾ ਬਿਰਦ ਪਛਾਣ ਕੇ ਭਗਤ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਅਵਤਰ ਭੇਜਦਾ ਹੈ; ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਹੋ ਸਿਧਾਂਤ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਜੇ ਮਨ ਚਿਤਿ ਆਸ ਰਖਹਿ ਹਰਿ ਉਪਰਿ,
ਤਾ ਮਨ ਚਿੰਦੇ ਅਨੇਕ ਅਨੇਕ ਫਲੁ ਪਾਈ ॥

ਹਰਿ ਜਾਣੈ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਜੋ ਜੀਇ ਵਰਤੈ,
 ਪ੍ਰਭੁ ਘਾਲਿਆ ਕਿਸੈ ਦਾ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਨ ਗਵਾਈ ॥ (ਮ: ੪, ੮੫੯)
 ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਸੁਖ ਅਨਦ ਕਰੇਇ ॥ ਬਾਲਕ ਰਾਖਿ ਲੀਏ ਗੁਰਦੇਇ ॥
 ਪ੍ਰਭੁ ਕਿਰਪਾਲ ਦਇਆਲ ਗੁੰਬੇਇ ॥ ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਗਲੇ ਬਖਸਿੰਦ ॥
 ਤੇਰੀ ਸਚਣਿ ਪ੍ਰਭ ਦੀਨ ਦਇਆਲ ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਪਿ ਸਦਾ ਨਿਹਾਲ ॥
 (ਮ: ੫, ੮੬੬)

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਦੇ ਪਦੇ ਲਿਖ ਕੇ ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :—
 'ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਹਮਰਾ ਗੋਬਿੰਦੁ ॥ ਚਉਥੇ ਪਦ ਮਹਿ ਜਨ ਕੀ ਜਿੰਦੁ'; ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ
 ਹਰਨਾਮਸ, ਅਜਮਲ, ਗਨਿਕਾ, ਪੂਤਨਾ, ਦ੍ਰੋਪਤੀ, ਕੈਸ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰ ਕੇ
 ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਰਤ ਨਹੀ ਦੁਖੁ ਜਮਹ' ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ
 'ਤਾਕੇ ਸੇਵਕ ਕਉ ਸਦਾ ਅਨੰਦੇ' ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ ।

(੧੮) ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਮੌਜਮ ਬਸੰਤ ਦੀ ਰਾਗੁਣੀ ਹੈ, ਵਿਯੋਗ ਦਾ ਮੰਤਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦਿਨ ਦੇ
 ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਗਾਂਵੀਦੀ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਤਾ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰ' ਕਹਿ ਕੇ
 ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁਖ ਮਚਮੂਨ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ
 ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰਹਲੇ 'ਭਖ
 ਸੀਗਾਰ' ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਸੀਗਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਆ ਹੈ । ਰਾਮਕਲੀ
 ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਅ ਰਾਗਣੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਵੀ
 ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ; ਚਿਤ ਨੂੰ ਸਾਧਣ ਦੇ ਮੁਖ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ;
 ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਜੋਡਿ-ਸਰੂਪ ਦਾ ਬਿਆਨ ਵੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ ।

ਸੁਰਤਿ ਸਬਦੁ ਸਾਖੀ ਮੇਰੀ ਸਿੰਝੀ ਬਾਜੈ ਲੋਕੁ ਸੁਣੇ ॥

ਪਤੁ ਢੋਲੀ ਮੰਗਣ ਕੈ ਤਾਈ ਭੀਖਿਆ ਨਾਮੁ ਪੜੇ ॥ ੧ ॥

ਬਾਬਾ ਗੋਰਖੁ ਜਾਗੈ ॥

ਗੋਰਖੁ ਸੇ ਜਿਨਿ ਗੋਇ ਉਠਾਲੀ ਕਰਤੇ ਬਾਰ ਨ ਲਾਗੈ ॥ (ਮ: ੧, ੮੭੭)

ਕਿੰਨ੍ਹਰੀ ਅਨੂਪ ਵਾਜੈ ॥ ਜੋਗੀਆ ਮਤਵਾਰੈ ਰੇ ॥ (ਮ: ੫, ੮੮੬)

ਸਰਮੈ ਦੀਆ ਮੁੰਦਾ ਕੰਨੀ ਪਾਇ ਜੋਗੀ, ਖਿੰਬਾ ਕਰਿ ਤੂ ਦਇਆ ॥

ਆਵਣੁ ਜਾਣੁ ਬਿਛੁੜਿ ਲਾਇ ਜੋਗੀ ਤਾ ਤੀਨਿ ਭਵਣ ਸਿਰਿ ਲਇਆ ॥

ਐਸੀ ਕਿੰਗੁਰੀ ਵਜਾਇ ਜੋਗੀ ॥

ਸਿਤੁ ਕਿੰਗੁਰੀ ਅਨਹਦੁ ਵਾਜੈ, ਹਰਿ ਸਿਉ ਰਹੈ ਲਿਵ ਲਾਇ ॥

(ਮ: ੩, ੯੦੯)

ਮੁੰਦਾ ਸੋਨਿ ਦਇਆ ਕਰਿ ਝੋਲੀ, ਪਤੁਕਾ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰੁ ਰੇ ॥

ਖਿੰਬਾ ਇਹੁ ਤਨੁ ਸੀਅਉ ਅਪਨਾ, ਨਾਮੁ ਕਰਉ ਆਧਾਰੁ ਰੇ ॥

ਐਸਾ ਜੋਗੁ ਕਮਾਵਹੁ ਜੋਗੀ ॥ ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਫੋਗੀ ॥

(ਕਬੀਰ ਜੀ, ੯੭੦)

ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਅਉਰੁ ਸੁਖਮਨਾ, ਪਉਨੈ ਬੰਧਿ ਰਹਾਉ ਗੋ ॥

ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਦੁਇ ਸਮ ਕਰਿ ਰਾਖਉ, ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਤਿ ਮਿਲਿ ਜਾਉ ਗੋ ॥

(ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ੯੭੩)

ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਅਉਰੁ ਸੁਖਮਨਾ, ਤੀਨਿ ਬਸਹਿ ਇਕ ਠਾਈ ॥

ਬੇਣੀ ਸੰਗਮੁ ਤਹੇ ਪਿਰਾਗੁ ਮਨੁ ਮਜਨੁ ਕਰੇ ਤਿਥਾਈ ॥

ਸੰਤਹੁ ਤਹਾ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਮੁ ਹੈ ॥

... ... (ਬੇਣੀ ਜੀ, ੯੭੪)

(੧੯) ਨਟ ਨਾਰਾਇਨ ਅਤੇ (੨੦) ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਵਿਚ ਬੋਝੀ ਬੋਝੀ ਬਾਣੀ ਹੈ—ਦੋਵੇਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਰਾਗ ਹਨ; ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ 'ਨਾਰਾਇਨ' ਕਰਕੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। (੨੧) ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਸਰਬ ਰੁਤ ਵਿਚ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਜੋਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਵਾਈਉ ਮੰਡਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਪਿਛੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ। (੨੨) ਰਾਗ ਰੁਖਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਦੇਸੀ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਤਰਕਾਲ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੋਵਲ ਕੁਝ ਛੈਤ ਹੀ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਜੋਗ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਵਿਜੋਗ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਛੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਵਹਮਾਰਾ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। (੨੩) ਰਾਗ ਕੋਦਾਰਾ ਗ੍ਰੀਖਮ ਰੁਤ ਵਿਚ ਅਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੈ; ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਵਿਯੋਗ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। (੨੪) ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ ਸਰਬ ਰੁਤ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਸਵੇਰ ਸਮੇਂ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। (੨੫) ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਮੋਸਮ ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪਿਛੇ ਦਿਤਾ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। (੨੬) ਸਾਰੰਗ ਬਰਖਾ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। (੨੭) ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਪਿਛੇ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਰਖਾ ਸਮੇਂ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (੨੮) ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ ਗ੍ਰੀਖਮ ਰੁਤ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਗਈ ਤੇ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ; ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਮਨ ਨੂੰ ਠੰਢ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (੨੯) ਕਲਿਆਨ ਵੀ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਖੁਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਕਲਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ—ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ। (੩੦) ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਪ੍ਰਾਤਾਕਾਲ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੈ, ਮੋਸਮ ਬਸੰਤ ਰੁਤ; ਖੁਸ਼ੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਭਾਤ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਨਾਮ ਪਰਕਾਸ਼ ਹੈ—ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਰੋਸਨੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਪਰਗਾਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਅਲਹ ਰਾਮ ਜੀਵਉ ਤੇਰੇ ਨਾਈ ॥

ਤੂੰ ਕਰਿ ਮਿਹਰਾਮਤਿ ਸਾਈ ॥

ਏਤੇ ਅਉਰਤ ਮਰਦਾ ਸਾਜੇ ਏ ਸਭ ਰੂਪ ਤੁਮਾਰੇ ॥

ਕਬੀਰੁ ਪ੍ਰੰਗਰਾ ਰਾਮ ਅਲਹ ਕਾ ਸਭ ਗੁਰਪੀਰ ਹਮਾਰੇ ॥ (੧੩੪੯)

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੇ ਮੰਦੇ ॥ (੧੨੪੯)

ਏਹ ਨੂਰ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ।

(੩੧) ਰਾਗ ਜੈਸਾਵੰਤੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਨਾਮ ਹੀ ਸਥਿਰ ਹੈ।

ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸੈਲੀ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਆ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ੇ ਬਿਆਨੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਨਿਭਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਕਰ ਕੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵਾਂ,

ਜਾਵਾਨਾਂ, ਚਿਤ੍ਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਤਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਛੇਦਾਂ, ਤੇ ਸਬ ਦਾਵਲੀ ਦੀ। ਸਾਰੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਕੋ ਵਾਈਉ ਮੰਡਲ ਪਸਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਕੋ ਰਸ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ; ਇਹੋ ਸੁਰੰਧ ਸਾਰੇ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਂਝ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹਨ।

ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਕੇਵਲ ਇਤਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਧਾ ਤੇ ਮਿਆਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਆਉ; ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਕੌਮੀ ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਾਵਾਂ ਤੇ ਉਦਾਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹੈ—ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਸਣ ਵਾਲੇ ਸਭ ਧਰਮਾਂ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਮਤਾਂ, ਭੇਖਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿਅ ਰਾਗ ਸਮਾ ਸਕਣ; ਸਾਰੇ ਮੌਸਮਾਂ ਤੇ ਰੁਤਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਚੁਣੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਚੁਣੀ ਗਈ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿਰਤ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਦਿਤਾ ਹੈ :

ਸਭਨਾ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚਿ ਸੋ ਭਲਾ, ਭਾਈ, ਜਿਉ ਵਸਿਆ ਮਨ ਆਇ ॥

ਰਾਗੁ ਨਾਦੁ ਸਭੁ ਸਚੁ ਹੈ, ਕੀਮਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ ॥

ਰਾਗੈ ਨਾਦੈ ਬਾਹਰਾ, ਇਨੀ ਹੁਕਮੁ ਨ ਬੁਝਿਆ ਜਾਇ ॥

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਬੁਝੈ ਤਿਨਾ ਰਾਸਿ ਹੋਇ, ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਜੋਝੀ ਪਾਇ ॥

ਸਭ ਕਿਛੁ ਤਿਸਤੋ ਹੋਇਆ, ਜਿਉ ਤਿਸੈ ਦੀ ਰਜਾਇ ॥ ੨੪ ॥

(ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੪, ੧੪੨੩)

ਹਰ ਰਾਗ ਮਹਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਜਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਸਦਾਈ ਆ ਵਸਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ, ਧਰਮਾਂ, ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਹਿਵਾਸ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੰਗ ਇਕਸਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਰਾਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਪਰਚਲਤ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਕਿਹੜੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਸਿਰੀ ਰਾਗ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਮ ਅਜਥਾਨ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਤਕੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਰਾਗਮਾਲਾ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹੋ ਰਾਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ

ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਇਆ ਹੈ—ਨਾ ਹੀ ਐਸਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਰਾਗ-ਮੁਖੀ ਵਖਰਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਹਾਲੀ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜਵੰਦ ਹੈ।

ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਕਿਸੇ ਰਾਗ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਕਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਇਹ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਨਾਮ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ, ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਸਮਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਆਦਿ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਹਨ।

- (੧) ਸਿਰੀ, ਗਉੜੀ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੰਡੀ, ਰਾਮਕਲੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਜੈਜਾਵੰਤੀ—ਪੁਰਾਤਨ ਸਨਾਤਨੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਹਨ ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਸਾਂ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਮੰਡਲਾਂ ਲਈ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਹਨ।
- (੨) ਮਝ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਝੇ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਰਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਗ ਹੈ।
- (੩) ਗਉੜੀ ਤੇ ਰਾਮਕਲੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿਅ ਰਾਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।
- (੪) ਆਸਾ, ਸੂਹੀ ਤੇ ਬਿਲਾਵਲ—ਭਾਰਤੀ ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਿਅ ਰਾਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।
- (੫) ਗੁਜਰੀ, ਗੁਜਰ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (੬) ਤਿਲੰਗ, ਤਿਲੰਗਾਨਾਂ ਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੁਖਾਰ ਠੰਢੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ, ਮਾਝੂ—ਰੇਤਲੇ ਮਾਝੂ ਥਲਾਂ ਦਾ, ਆਸਾ ਵੀ ਆਸਾ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (੭) ਮਾਝ, ਬਸੰਤ, ਮਲਾਰ, ਕਾਨੜਾ, ਕਲਿਆਨ ਮੌਸਮੀ ਰਾਗ ਹਨ।
- (੮) ਸੂਹੀ ਵਿਆਹ ਸ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਜਵੇਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ, ਆਦਿ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਰਚਨੀਕੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਨਾ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸੋਹਜ ਸੁਆਦ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਜਾਂ ਰਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ—ਸਗੋਂ ਰਾਗ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਗਮਈ, ਲੈ-ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਮ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਕਹਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਹਜ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਹੈ। ਰਾਗ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਮਈ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਤਗਤਾਂ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਕੀਰਤੀ ਜਾਂ ਜਸ ਦੇ ਗਾਇਨ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਕਹਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਵੈਸ਼ਨਵ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿਖ ਮਤਿ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਹਜ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ—ਆਪ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਉਲਾਰ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਜਿਵੇਂ ਮੋਖ, ਦੀਪਕ ਹਿੰਡੋਲ, ਆਦਿ; ਸਗੋਂ ਹਿੰਡੋਲ ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕੋ ਰਾਗ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚ।

(੪) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਕਲਾ

(Creative Art)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨ ਕਲਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਅੰਗਾਂ ਬਲੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

- (੧) ਸ਼ਬਦ (ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰੂਪ, Imagination)
- (੨) ਰਸ (ਭਾਵਕਤਾ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰੂਪ, Emotion)
- (੩) ਰੂਪ (ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰੂਪ, Forms of poetry)
- ਤੇ (੪) ਰਾਗ (ਡਿੰਦੀ-ਬੰਦੀ ਦਾ ਸਮਾਨ ਰੂਪ, Prosody)

(੧) ਸ਼ਬਦ

ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਸਿਰਜੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਕਲਪਨਾ (Imagination) ਬਿੰਬ (Images) ਘੜਨ ਵਿਚ ਤੇ ਸਹਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਜਾਂ ਸਤਿ-ਸਾਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ "ਪਰਮਾਣ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, "ਸ਼ਬਦ" ਹੈ। "ਸ਼ਬਦ" ਦਾ ਭਾਵ ਪੁਰੁ ਦਰਸ਼ਨ, (ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ), ਦਾ ਜ਼ਾਤੀ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇੰਦ੍ਰੇ ਹਨ, ਪਰ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਆਧਾਰ ਆਤਮਾ ਹੈ, 'ਅਖੜੀਆਂ ਬਿਅੰਨ' ਹਨ। "ਸ਼ਬਦ" ਪਰਮਾਣ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ

“ਜਤੁ ਪਾਹਾਨਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥
ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ ॥
ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪਤਾਉ ॥
ਭਾਭਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ ॥

ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਰੀ ਟਕਸਾਲ ॥”
ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ “ਹਰੀ ਸਿਮਰਨ” ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—

“ਹਰਿ ਸਿਮਰਨਿ ਲਗਿ ਬੈਦ ਉਪਾਇ ॥”

“ਸ਼ਬਦ” ਫਿਰਤੀ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਪਰਮਾਣ ‘ਜਪੁ’ ਤੇ ‘ਸੁਖਮਨੀ’ ਵਿਚ ਹਨ; ‘ਸੋਦਰੁ’ ‘ਜਪੁ’ ਦੀ ਵੀ ਸਿਖਰ ਹੈ ਪਰ ‘ਸੋਦਰੁ’ ਦਾ ਚਿਤਰ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤੇ

“ਹਰਿ ਕੈ ਦਰਿ ਵਰਤਿਆ ਸੁ ਨਾਨਕਿ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ ॥

ਜੋ ਬੂਝੈ ਜੁ ਦਯਿ ਸਵਾਰਿਆ ॥”

“ਜੋ ਪੁਰਖੁ” ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਆ ਚਿਤਰ। ‘ਮਾਹੁ ਸੋਹਲਿਆ’ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੋ ਸਰਗੁਣ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਚਿਤਰ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਫਲ ਰੂਪ ਹਨ, ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਆਧਾਰਤ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਨਹੀਂ। ‘ਕਲਪਨਾ’ ਤੇ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਪਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਨ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭੇਦ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੰਦ੍ਰੀ-ਰਸ ਤੀਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਦਾ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਸਾਂਝੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ—ਉਸ ਵਿਚ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਖਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ:—

ਸੁਨਿ ਕਰਿ ਬਚਨ ਕਰਨ ਆਘਾਨੇ ॥

ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਆਤਮ ਪਤੀਆਨੇ ॥

ਆਤਮਾ ਪਤੀਜਦੀ ਹੈ; ਚੰਦਲਤਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਸੋਹਜ ਸੁਆਦ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਪਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਾਂਝੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਸੁਖਮਨੀ’ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ—ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਅਨੰਦ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਸਤਿ ਦਸੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਪਤ ਹਨ। ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਹ ਸਤਿ; ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਸਤਿ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਆਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਆਵਾਗਵਨ-ਨਿਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਤਿ ਹਨ। ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਲਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਪਤ ਯਥਾਰਥ ਹੈ।

ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਮਜ਼ਾਵਟ ਲਈ ਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ‘ਸਰਾਈਆਂ’ ਦੇ ਜਾਚਕ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ‘ਸ਼ਬਦ’ ਹੈ। ‘ਬਿੰਬ’ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਵੀ ਵੀ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ

‘ਸਿੰਗਾਰ’ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹਨ, ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹਨ; ਪ੍ਰਭੂ ਚਿਤਰ ਜਾਤੀ ਅਨੁਭਵ ਹਨ, ਬਿਆਸ ਨਹੀਂ ਹਨ ।

(੨) ਰਸ

ਆਮ ਸੰਸਾਰਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਵਕਤਾ (Emotion) ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ ਅਖਰ ਵਹਿੰ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਜ਼ਬਾ ਜਾਂ ਭਾਵਕਤਾ ਗੁਣੀ ਮਨ ਜਾਂ ਚਿਰਦੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ‘ਪ੍ਰੇਮ’ ਆਤਮਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਇਹ ਆਤਮਾ ਦੀ ਗੁਣ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰਿਆ ਜਾਂ ਚਿਰਦੇ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਉਭਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀਆਂ ਕਸਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈ—ਇਹ ‘ਸਹਜ’ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਬਲ ਨਾਲ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰੇਮ’ ਇਕ ਸਾਮਯਕ ਜਜ਼ਬਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਅੰਦਰਲੇ ਦੀ ਦਾਸ਼ਾ ਹੈ। ‘ਪ੍ਰੇਮ’ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਕਮਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ‘ਛਿਤਾ’ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਦੀ ਉਤੋਜਨਾ ਤੇ ਉਕਸਾਹਟ ਨਹੀਂ ਹੋ ਭਾਵੇਂ ਹੈ ਇਹ ‘ਸਿੰਗਾਰ’ ਦੀ ਕਵਿਤਾ।

ਗੁਰੂ ਹਾਮਦਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਵਧ ਸਬਲ ਹੈ—
ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨੇ ਲੋਭਣਾ, ਮਨੁ ਪ੍ਰੇਮਿ ਰਤੀਨਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥

ਮਨੁ ਰਾਮਿ ਕਸਵਟੀ ਲਾਇਆ, ਕੰਚਨੁ ਸੋਵਿਨਾ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੰਗਿ ਚਲੁਲਿਆ, ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੋ ਭਿੰਨਾ ॥

ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਮੁਸਕਿ ਬਕੋਲਿਆ, ਸਭੁ ਜਨਮੁ ਧਨੁ ਬੀਨਾ ॥ ੧ ॥

ਹਰਿ ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਣੀ ਮਨੁ ਮਾਰਿਆ, ਅਣੀਆਲੋ ਅਣੀਆ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥

ਜਿਸੁ ਲਾਗੀ ਪੀਰ ਪਿਰੰਮ ਕੀ, ਸੋ ਜਾਣੈ ਜਰੀਆ ॥

ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਸੋ ਆਖੀਐ, ਮਰਿ ਜੀਵੈ ਮਰੀਆ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਲਿ ਹਰਿ, ਜਗੁ ਦੁਰਦੁ ਤਰੀਆ ॥ ੨ ॥

(ਆਸਾ ਮ: ੳ)

ਪ੍ਰੇਮ-ਦਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਹਰੀ ਨਿਮਰਨ ਹੀ ਹੈ।

ਜੋ ਨੌਂ ਰਸ ਕਾਵਿ ਦਰਸਨ ਵਾਲਿਆਂ ਮੰਨੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਂਤ, ਸਿੰਗਾਰ, ਅਦਭੁਤ, ਕਰਣਾ ਤੇ ਵੀਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਨੂਪਮ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸਿੰਗਾਰ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਭਯਾਨਕ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਸਿਨਾ ਮਨੁਖੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਣਾ ਵਾਲਾ ਹੈ—ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਚੌਦ੍ਰ ਤੇ ਬੀਭਤਸ ਦਾ ਵੀ ਹੈ; ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀਰ ਰਸ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗ਼ਲਤ

ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਹਾਸਯ ਦਾ ਰਸ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮਾਇਆ ਤੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ, ਰੋਂਦੇ ਹਾਸਯ ਤੇ ਬੀਭਤਸ ਹਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਡਾ ਭਾਗ ਇਹ ਹਸ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਾਂਤ, ਸਿੰਗਾਰ, ਅਦਭੁਤ, ਕਰੁਣਾ ਤੇ ਵੀਰ ਪ੍ਰੇਮ ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰੋਂਦੇ, ਹਾਸਯ, ਭਯਾਨਕ ਤੇ ਬੀਭਤਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਉਲਟ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਨਾਮ-ਚੀਨ ਜੀਵਨ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਰਸ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਹਉਮੈ ਦਾ ਜੀਵਨ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਗਤੀਬੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰੇਮ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਹਰ ਰਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਮੂਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਲਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤ ਸਭ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਵਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਕਰ ਕੇ ਕਰੁਣਾ ਵਧ ਹੈ; ਕਬੀਰ ਵਿਚ ਰੋਂਦੇ, ਹਾਸਯ ਤੇ ਬੀਭਤਸ ਵਧ ਹਨ—ਜਾਤ ਪਾਤ, ਉਚ ਨੀਚ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ; ਨਾਮ ਦੇਵ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤ ਤੋਂ ਛੁਟ ਸਿੰਗਾਰ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਵਧ ਹਨ—ਸੋਹਣੇ ਕੌਮਲ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ; ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਰਸ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਰਸ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਿਣਤੀ ਜਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ—ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ, ਹਾਸਯ, ਤੇ ਬੀਭਤਸ ਪਰਧਾਨ ਹਨ, ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਭਯਾਨਕ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਪਰਧਾਨ ਹਨ, ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਗਾਰ ਪਰਧਾਨ ਹੈ, ਲੰਮੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਵੀਰ; ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਰਸ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ; ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪਰਧਾਨ ਰਸ ਸਿੰਗਾਰ ਹੈ; ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ—ਸੂਖਮਨੀ ਦਾ ਰਸ; ਭੱਟਾਂ ਦਾ ਰਸ ਅਦਭੁਤ ਹੈ—ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੁਖਸੀਮਤ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹਨ।

(੩) ਰੂਪ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ੫੫ ਸਿਰਲੇਖ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਚਲੇ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਹਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤੀ ਦੇ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਕਲੋਕਤਾ ਭਾਵ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਸਨਾਢਨ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ, ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਆਰਤੀ, ਅੰਜਲੀਆਂ, ਘਟੀ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਆਦਿ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਢਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਘੋੜੀਆਂ, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਛੰਤ, ਕੁਚਰੀ, ਸੁਚਰੀ, ਛਿੰਤ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਵਾਰ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ

ਤੇ ਦਲੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਕਰਹਲੇ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਤੇ ਮਾਰਵਾੜੀ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਤੇ, ਕਾਫੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੂਫੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ।

ਹਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਅਧੁਨੀ ਫੰਦ-ਚਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਰਤੀ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਤੇ ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਵਡਹੰਸ ਵਿਚ, ਸੂਚਜੀ ਤੇ ਕੁਚਜੀ ਸੂਹੀ ਵਿਚ, ਆਦਿ। ਕਈ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਾਗਾਂ, ਸਲੋਕ, ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਤੇ ਛੰਡ।

ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਪਦੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ; ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਖਿਤੀ, ਵਾਰ ਆਦਿ ਵੀ ਅਪਣਾਏ ਹਨ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਸਵਈਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਪਦਿਆਂ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਤੇ ਛੰਡਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸੇ ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ।

ਕਈ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਪਿੰਗਲਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਲੋਕ, ਪਦੇ, ਸ਼ਬਦ, ਛੰਡ, ਮੰਗਲ ਆਦਿ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਇਥੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ 'ਬਾਣੀ ਬਿਉਰਾ' ਕਰਤਾ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਅਦੁਤੀਯ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਅਜ ਤੀਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਿਉਰੇ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਨੁਪਮ ਹੈ। ਪੈਂਤੀ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

੧. ਆਰਤੀ (ਪੂਜਾ ਅਰਾਧਨਾ ਦੇ ਗੀਤ)
੨. ਅਲਾਹਣੀਆਂ (ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੀਤ)
੩. ਅਨੰਦ (ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਗੀਤ)
੪. ਅੰਜਲੀ (ਬੇਨਤੀ, ਅਰਾਧਨਾ ਦਾ ਗੀਤ)
੫. ਅਸ਼ਟਪਦੀ (ਅਠ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ)
੬. ਇਕ ਤੁਕਾ (ਇਕ ਤੁਕ ਦਾ ਬੰਦ)
੭. ਸੋਦਰ (ਪ੍ਰਭੂ ਦਰ ਦਾ ਵਰਣਨ)
੮. ਸੌ ਪੁਰਖ (ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪ ਦਾ ਵਰਣਨ)

੯. ਸੋਹਿਲਾ (ਸਤੁਰੀ ਦਾ ਗੀਤ)
੧੦. ਸੋਹਲਾ (੧੬ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ)
੧੧. ਸੁਚਜੀ (ਬੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ, ਭਗਤ ਦਾ ਰੂਪ)
੧੨. ਸਦ (ਰਬੀ ਸਦੇ, ਸੌਤ ਸਮੇਂ ਦਾ ਗੀਤ)
੧੩. ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ (ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਵਾਰਤਾਲਾਪ; ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ)
੧੪. ਸਬਦ (ਵਿਸ਼ਨੁਪਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਥਾਈ, ਅੰਤਰਾ, ਧ੍ਰੁਵ ਤੇ ਆਰੰਭ ਗਉਣ ਵਿਚ ਆਉਣ)
੧੫. ਸੁਖਮਨੀ (ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਮਣੀ)
੧੬. ਸਲੋਕ (ਦੁਪਥ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ, ਦੋ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ)
੧੭. ਸਵਯੇ, ਸਵਈਏ (ਉਸਤਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਗੀਤ)
੧੮. ਕੁਚਜੀ (ਭੋਕੇ ਕੰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ)
੧੯. ਕਾਫੀ (ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਜੋ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ)
੨੦. ਕਰਹਲੇ (ਹਲਾ ਕਰਨਾ, ਉਦਮ ਦੇ ਗੀਤ, ਕਰਹਲਾ ਦਾ ਭਾਵ ਉੱਠ ਵੀ ਹੈ)
੨੧. ਗੁਣਵੰਤੀ (ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਗੀਤ)
੨੨. ਗਾਥਾ (ਛੰਦ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈ)
੨੩. ਘੋੜੀ (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ ਦਾ ਗੀਤ)
੨੪. ਚਉਪਦੇ (ਚਾਰ ਬੰਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ)
੨੫. ਚਉਤ੍ਰਕੇ (ਚਾਰ ਚਾਰ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਪਦ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ)
੨੬. ਚਉਬੋਲੇ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਬੋਲਣ)
੨੭. ਛਿਪਦੇ (ਛੇ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ)
੨੮. ਛਿੰਝ (ਕੁਸ਼ਤੀ ਦੇ ਗੀਤ)
੨੯. ਛੰਤ (ਜਸ ਕਰਨਾ)
੩੦. ਛਕਾ (ਛੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਛਕਾ ਕਿਹਾ ਹੈ)
੩੧. ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ (ਜਪਣ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ)
੩੨. ਡਪਣੇ (ਸਲੋਕ ਦਾ ਸਿੱਧੀ ਰੂਪ)
੩੩. ਤਿਪਦੇ (ਤਿੰਨ ਬੰਦਾਂ ਦਾ ਗੀਤ)
੩੪. ਤਿਤ੍ਰਕੇ (ਤਿੰਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਪਦ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ)
੩੫. ਥਿਤੀ (ਚੰਨ ਦੀਆਂ ੧੫ ਥਿਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਬਾਣੀ)
੩੬. ਦੁਪਦੇ (ਦੋ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ)

੩੭. ਦੁਰੁਕੇ (ਦੋ ਦੋ ਕੁਕਾਂ ਵਾਲੇ ਪਦ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ)
੩੮. ਦਿਨ ਰੰਣ (ਦਿਨ ਰਾਤ ਪਰਥਾਇ ਬਾਣੀ)
੩੯. ਪਉੜੀ (ਵਾਰ ਦਾ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ)
੪੦. ਪੰਚਪਦੇ (ਪੰਜ ਬੰਦ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ)
੪੧. ਪਹਿਰੇ (ਪਹਿਰਾਂ ਪਰਥਾਇ ਲਿਖੀ ਬਾਣੀ)
੪੨. ਪਟੀ (ਪੈਂਤੀ ਅਖਰੀ ਦਵਾਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ)
੪੩. ਪਦੇ (ਸ਼ਬਦ ਵਿਹਨਪਦੇ)
੪੪. ਫੁਨਹੇ (ਐਸਾ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਖਰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਆਵੇ)
੪੫. ਥਾਵਨ ਅਖਰੀ (ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਪ੨ ਅਖਰਾਂ ਦਵਾਰਾ ਰਚੀ ਬਾਣੀ)
੪੬. ਬਿਰਹੜੇ (ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਬਾਣੀ)
੪੭. ਥਾਰਹਮਾਰਾ (੧੨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਰਥਾਇ ਰਚੀ ਬਾਣੀ)
੪੮. ਮੰਗਲ (ਸ਼ਾਦੀ ਮਿਲਾਪ, ਉਸਤਤ ਦੇ ਗੀਤ)
੪੯. ਮੰਤ੍ਰ (ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰੂਪ ਦਿਤਾ ਹੈ)
੫੦. ਮੁੰਦਾਵਣੀ (ਬੁਝਾਰਤ)
੫੧. ਰਾਗ ਮਾਲਾ (ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਲੜੀ)
੫੨. ਰੁਤੀ (ਛੇ ਰੁਤਾਂ ਪਰਥਾਇ ਰਚੀ ਬਾਣੀ)
੫੩. ਲਾਵਾਂ (ਭਾਂਵਰੀ ਜਾਂ ਫੇਰਿਆਂ ਦਾ ਗੀਤ)
੫੪. ਵਾਰ (ਪ੍ਰਭੂ ਜਸ ਦੀ ਬਾਣੀ)
੫੫. ਵਾਰ ਸਤ (ਸਤ ਵਾਰਾਂ ਪਰਥਾਇ ਰਚੀ ਬਾਣੀ)

(੪) ਰਾਗ

ਇਥੇ ਰਾਗ ਦਾ ਭਾਵ ਹਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਤੋਂ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਇਕੱਤੀ ਰਾਗਾਂ ਤੋਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਪਰ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਧਨ ਛੰਦ ਚਾਲ, ਲੈ, ਤਾਲ, ਕਾਫੀਆ ਤੇ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਜਿਵੇਂ ਅਨੁਪਰਾਸ ਆਦਿ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਉਸ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਥੰਦਸ਼ਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਰਚਿਆ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ

ਰਾਗ ਦੇ ਗਾਇਨ ਤੇ ਜਿਸ ਘਰ ਜਾਂ ਤਾਲ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਨ ਹੋਣਾ ਹੈ—ਨੇ ਛੰਦ ਚਾਲ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਲੈ, ਤਾਲ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀਆ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਸੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਛੰਦ-ਬੰਦੀ ਸੰਗੀਤ ਪਿੰਗਲ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਧੀਨ ਹੈ; ਨਾ ਕੇਵਲ ਛੰਦ-ਬੰਦੀ ਸਗੋਂ ਧੁਨਾਂ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੀ ਵੰਡ—ਸਥਾਈ, ਅੰਤਰਾ, ਪ੍ਰਵ ਤੇ ਅੰਤਰਾ ਵੀ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵੇਨਗੀ ਇੰਨੀ ਬੇਅੰਤ ਹੈ ਕਿ ਲਗ ਪਗ ਭਾਰਤੀ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਹਰ ਛੰਦ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਝੁਲਨਾ, ਤਾਂਟਕ, ਤੋਸਰ, ਦਵੈਯਾ, ਸਵੈਯਾ, ਦੋਹਿਰਾ, ਪ੍ਰਮਾਣਕਾ, ਪਉੜੀ, ਰਾਧਿਕਾ, ਨਿਸ਼ਾਨੀ, ਰਝ, ਹੋਸਗੀਝ, ਕਜਲ, ਗੀਤਾ, ਗੀਤਕਾ, ਚਿਕੂਕਲਾ, ਘਨਾਛੀਜ, ਚੌਪਈ, ਵਧੈ, ਸਿਰਖੰਡੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਘਟ, ਸੰਰਨਾ, ਹਾਕਲ ਆਦਿ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਭਾ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਚ) ਲਭੇ ਹਨ।

ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦ ਬਹੁਤੇ ਵਰਤੋਂ ਹਨ। ਪਰ ਮਾਤ੍ਰਿਕ ਛੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਕਾਵਿ-ਪਿੰਗਲਾਂ ਦੇ ਦਸੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਪੂਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ—ਸਗੋਂ ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਪਿੰਗਲਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਸਰੋਂਦੀ, ਹੂਕ ਦੇ ਪੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਉਠਣ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ—ਰਚਨਾ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ, ਗਾਂਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰੇ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਖਸਮ ਵਲੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ—ਇਸ ਲਈ ਛੰਦ ਚਾਲ ਰਾਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਕਿਸੇ ਛੰਦ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੇ। ਆਪ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬਾਣੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ, ਆਪ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੂਰਣਤਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਸਾਹੀ ਮਸਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ, ਆਪ ਤੋਂ ਸਿਧੇ ਸਾਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਾਣੀ ਗਾਇਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਦੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜੋ ਕਾਵਿ ਦੇ ਸਮੂਹੇ ਰਸ ਨੂੰ ਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸਮੂਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਆਪ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਪਹਚਲਤ ਤੌਲਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਕੇ, ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ—ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਆਰਤੀ, ਘੋੜੀਆਂ, ਹੁਤਾਂ, ਥਿਤਾਂ, ਪਹਿਰੇ, ਪਈ, ਗੋਸ਼ਟ, ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ, ਗੀਤ, ਵਾਰ, ਬਿਸਨਪਦਾ ਆਦਿ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਪਹਚਲਤ ਤੌਲ ਸਨ।

ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੱਲਾਂ ਤੇ ਵੀ ਅਧਾਰਤ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸੁੰਦਰ-ਰਾਗਮਈ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਹਨ, ਕੌਮਲ ਸੋਹਣੇ ਸ਼ਬਦ

ਚਿਤਰ ਤੇ ਅਰਥ ਚਿਤਰ ਹਨ; ਸਿਆਣਪ ਭਰਪੂਰ ਅਖਾਣ ਰੂਪ ਬਚਨ ਹਨ; ਸਿਹਣੇ ਭਾਵ ਪੂਰਨ ਸੰਗਮ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ ।

੫-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ

ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸਦਾ ਸ਼ਖਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਰ ਸੰਤ, ਭਗਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਖਰਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਕੋ ਵਰਗ ਤੇ ਸਾਂਝ ਵਾਲੇ (ਆਤਮਕ, ਮਾਨਸਕ ਸਾਂਝ) ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਜਿਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਤਮਕ ਪਧਰ ਤੇ ਸਿਖਰ ਨੂੰ ਛੂੰਹ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ 'ਅਖੜੀਆ ਕਿਆਨਿ' ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਦਰਸਨ ਪਰਾਪਤ ਹੋਵੇ—ਚੌਖੀ ਹਦ ਤੀਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਉਚਿਤ ਹਨ । ਸੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਾਂਗ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ-ਗਤ ਸਾਂਝਾਂ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਰਸੀ ਕਵੀ ਵਿਸ਼ਮਾਦੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਉਸਤਤ, ਗੁਰੂ-ਉਸਤਤ, ਨਾਮ-ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਬਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਪਧਰ ਸਥਿਰ, ਇਕ ਸਾਰ ਤੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ; ਭਿਵੇਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਾਨਵ ਦੋਖਾਂ (ਔਗੁਣਾਂ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ-ਸਾਂਝ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਧਾਰਮਕ ਭੋਖਾਂ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤੋਲ (Equation) ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਦ ਵੀ ਸਾਰੇ ਇਕਸਾਰ ਸ਼ੈਲੀ ਅਪਣਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ (ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ) ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਛੰਤਾਂ ਵਾਰਾਂ, ਪਹਰਿਆਂ, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਸੱਚਲਿਆਂ, ਬਾਰਹਮਾਹਾਂ, ਥਿਤਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਅਨੱਖੀ ਸਾਂਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਇਹ ਸਾਂਝ ਬਹੁਤ ਵਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ 'ਛੰਤਾਂ' ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ । ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਪੁ, ਸੁਖਮਾਨੀ, ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਪੱਟੀ, ਅਨੰਦ, ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟ, ਓਅੰਤਾਰ—ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਂਝਾਂ ਹਨ; ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਲੇ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਾਂਝ ਹੈ । ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ; ਕੇਵਲ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰੋਲ ਸਰੋਂਦੀ ਤੇ ਸ਼ਖਸੀ ਭਾਵਕਤਾ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਵਖਰਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋ ਤਿਹਾਈ ਭਾਗ ਵਿਚ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰ ਹੈ ।

ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸੁਝਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਹੁਤੀ ਹੈ; ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ; ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਾਂਝੀ ਪਰਣਾਲੀ ਹੈ; ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਹੈ (ਜੇ ਬੋਲੀ ਭੇਦ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰੀਏ)।

ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਖ ਹਨ; ਪਰ ਬਾਝੀ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸ਼ੈਲੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਂਝ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਆਂ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਰਮਜ, ਭਰਪੂਰਤਾ, ਨਾਟਕੀ-ਪਨ, ਹੋਰਜ ਹਾਸਾ, ਬੋਧਿਕਤਾ, ਸੰਤੁਲਨਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ, ਢੋਗ-ਵਹਿਣ, ਜੋਰ ਦਾ ਵਗਾ, ਅਪਹ੍ਰੰਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਫ਼ਤਵੇਬਾਜ਼ੀ, ਤਿਲਕਣਾ-ਪਨ, ਖੁਰਦਹਾ-ਪਨ (ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ), ਜੋਸ਼ (ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ), ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਬਿਰਹੇ, ਮੁਲਗਨ-ਲਿਵ, ਨਿਭਰਤਾ, ਨਿਧੜਕਤਾ—ਹਨ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਿਭਕ ਹੋ ਕੇ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਸਰੋਂ ਦੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ, ਖੁਲੀ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ, ਨਾਮ, ਗੁਰੂ, ਸਾਧੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਨਿਭਕ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਕੀਮਤਾਂ ਪਰਚਾਰਦੇ ਹਨ; ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੁੱਦ ਜਾਂ ਭਰਮ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ—ਜੋ ਕੀਮਤਾਂ ਪਰਚਾਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਿੰਦਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੰਚਕ ਵੀ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਸਭਿਅਤਾ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨਹੀਂ ਉਲੰਘਦੇ—ਨਾ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ ਵਿਚ, ਨਾ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ; ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦਸਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਅਸੰਤ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਵਧ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਤੋਂ ਭਜਦੇ ਨਹੀਂ—ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਜਾਤੀ ਹਮਲੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ, ਭੇਖ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ; ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ ਇਹ ਚਿੰਤਨ, ਕਲਾ, ਰੂਪ, ਰੇਖਾ, ਵਿਚਾਰ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾ ਭਾਰਤੀ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਹਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਅੰਦਰ ਯੋਗ ਥਾਂਵਾਂ ਤੇ ਚਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਵਾਰਾਂ, ਛੰਤਾਂ, ਪਹਿਰਿਆਂ, ਪਟੀਆਂ, ਸਿਤਾਂ, ਵਾਰਾਂ, ਘੋੜੀਆਂ, ਅਲਾਹਣੀਆਂ, ਸੁਚਸੀ, ਕੁਚਸੀ, ਬਾਰਹਮਾਹਾ, ਵਲਜਾਰੇ, ਆਰਤੀ, ਸੋਹਲਿਆਂ, ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ,

ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਜਿਵੇਂ 'ਜੋਗੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਗੀਆ' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੧, ੭੧) 'ਪੈ ਪਾਇ ਮਨਾਈ ਸੋਇ' (ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮ: ੫, ੭੩), 'ਕਚਾ ਰੰਗੁ ਕਸੰਤ ਕਾ' (ਸੂਹੀ ਮ: ੧, ੭੫੧) ਤੇ 'ਦੁਨੀਆ ਨ ਸਾਲਾਹਿ ਜੋ' (ਸੂਹੀ ਮ: ੩, ੭੫੫) ਅਤੇ ਕੁਚਜੀ, ਸੂਚਜੀ ਤੇ ਗੁਣਵੰਤੀ (ਸੂਹੀ, ੭੬੨—੬੩) ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਜੋ ਉਧਾਰਨਾਂ ਵੇਣ ਲਗਾਏ ਤਦ ਵਿਸਥਾਰ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਏਗਾ—ਇਹ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਕੇ ਪਾਠਕ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਰ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਣ। ਇਹ ਸਾਂਝ ਸਾਂਝੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕਰ ਕੇ ਜੋ ਸ਼ੈਲੀ ਸਾਂਝ ਉਪਜੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਲ ਅਤਿ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਧਾਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ। ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਦੀਆਂ ਉਧਾਰਨਾਂ ਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤੀਕ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਭੂ-ਉਸਤਤ

ਵਿਸਮਾਦੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਕੋਟਿ ਸੂਰ ਜਾ ਕੈ ਪਰਗਾਸ ॥ ਕੋਟਿ ਮਹਾਵੇਵ ਅਰੁ ਕਬਿਲਾਸ ॥
 ਦੁਰਗਾ ਕੋਟਿ ਜਾਕੈ ਮਰਦਨੁ ਕਰੈ ॥ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੋਟਿ ਏਦ ਉਚਰੈ ॥੧॥
 ਜਉ ਜਾਰਉ ਤਉ ਕੇਵਲ ਰਾਮ ॥ ਆਨ ਵੇਵ ਸਿਉ ਨਾਹੀ ਕਾਮ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਕੋਟਿ ਚੰਦ੍ਰਮੈ ਕਰਹਿ ਰਰਾਕ ॥ ਸੂਰ ਤੇਤੀਸਉ ਜੇਵਹਿ ਪਾਕ ॥
 ਨਵ ਗ੍ਰਹ ਕੋਟਿ ਠਾਢੇ ਦਰਬਾਰ ॥ ਧਰਮ ਕੋਟਿ ਜਾਕੈ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ॥ ੨ ॥
 ਪਵਨ ਕੋਟਿ ਚੋਬਾਰੇ ਫਿਰਹਿ ॥ ਬਾਸਕ ਕੋਟਿ ਸੋਜ ਬਿਸਫਰਹਿ ॥
 ਸਮੁੰਦ ਕੋਟਿ ਜਾਕੈ ਪਾਨੀਹਾਰ ॥ ਰੋਮਾਵਲਿ ਕੋਟਿ ਸਨਾਹਰ ਭਾਰ ॥ ੩ ॥
 ਕੋਟਿ ਕਮੇਰ ਭਰਹਿ ਭੰਡਾਰ ॥ ਕੋਟਿਕ ਲਖਮੀ ਕਰੈ ਮੀਗਾਰ ॥
 ਕੋਟਿਕ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਬਹੁ ਹਿਰਹਿ ॥ ਇੰਦ੍ਰ ਕੋਟਿ ਜਾਕੈ ਸੇਵਾ ਕਰਹਿ ॥ ੪ ॥
 ਛਪਨ ਕੋਟਿ ਜਾਕੈ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰ ॥ ਨਗਰੀ ਨਗਰੀ ਖਿਆਤ ਅਪਾਰ ॥
 ਲਣ ਛੁਟੀ ਵਰਤੈ ਬਿਕਰਾਲ ॥ ਕੋਟਿ ਫਲਾ ਏਲੈ ਗੋਪਾਲ ॥ ੫ ॥
 ਕੋਟਿ ਜਗ ਜਾ ਕੈ ਦਰਬਾਰ ॥ ਗੰਧੂਬ ਕੋਟਿ ਕਰਹਿ ਜੈਕਾਰ ॥
 ਬਿਦਿਆ ਕੋਟਿ ਸਭੈ ਗੁਨ ਕਰੈ ॥ ਤਉ ਪਾਵਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਲਹੈ ॥ ੬ ॥
 ਬਾਵਨ ਕੋਟਿ ਜਾ ਕੈ ਰੋਮਾਵਲੀ ॥ ਰਾਵਨ ਮੈਨਾ ਲਹ ਤੇ ਫਲੀ ॥

ਸਹਸ ਕੋਟਿ ਬਹੁ ਕਹਤ ਪੁਰਾਨ ॥ ਦੁਰਜੋਧਨ ਕਾ ਮਥਿਆ ਮਾਨੁ ॥ ੭ ॥
 ਕੰਦੂਪ ਕੋਟਿ ਜਾ ਕੈ ਲਵੈ ਨ ਧਰਹਿ ॥ ਅੰਤਰ ਅੰਤਰਿ ਮਨਸਾ ਹਰਹਿ ॥
 ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਸੁਨਿ ਸਾਰਿਗ ਪਾਨ ॥ ਦੇਹਿ ਅਭੈ ਪਦੁ ਮਾਂਗਉ ਵਾਨੁ ॥੮॥੨॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ ਜੀ, ੧੧੬੨—੬੩)

ਹੁਣ ਵੇਖੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੋਠ ਇਤੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ—
 ਕੋਟਿ ਬਿਸਨ ਕੀਨੇ ਅਵਤਾਰ ॥ ਕੋਟਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਜਾ ਕੇ ਧੂਮਸਾਲ ॥
 ਕੋਟਿ ਮਹੇਸ ਉਪਾਇ ਸਮਾਏ ॥ ਕੋਟਿ ਬ੍ਰਹਮੇ ਜਗੁ ਸਾਜਣ ਨਾਏ ॥ ੧ ॥
 ਐਸੇ ਧਣੀ ਗੁਵਿੰਦ ਹਮਾਰਾ ॥ ਬਰਨਿ ਨ ਸਾਕਉ ਗੁਣ ਬਿਸਥਾਰਾ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
 ਕੋਟਿ ਮਾਇਆ ਜਾ ਕੈ ਸੇਵਕਾਇ ॥ ਕੋਟਿ ਜੀਅ ਜਾਕੀ ਸਿਹਜਾਇ ॥
 ਕੋਟਿ ਉਪਾਰਜਨਾ ਤੇਰੈ ਅੰਗਿ ॥ ਕੋਟਿ ਭਗਤ ਬਸਤ ਹਰਿ ਸੇਗਿ ॥ ੨ ॥
 ਕੋਟਿ ਛਤ੍ਰਪਤਿ ਕਰਤ ਨਮਸਕਾਰ ॥ ਕੋਟਿ ਇੰਦ੍ਰ ਠਾਢੇ ਹੈ ਦੁਆਰ ॥
 ਕੋਟਿ ਬੈਠੁ ਨ ਜਾਕੀ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਮਾਹਿ ॥ ਕੋਟਿ ਨਾਮ ਜਾਕੀ ਕੀਮਤਿ ਨਾਹਿ ॥ ੩ ॥
 ਕੋਟਿ ਪੁਰੀਅਤ ਹੈ ਜੁਆਕੈ ਨਾਦ ॥ ਕੋਟਿ ਅਖਾਰੇ ਚਲਿਤ ਬਿਸਮਾਦ ॥
 ਕੋਟਿ ਸਕਤਿ ਸਿਵ ਆਗਿਆਕਾਰ ॥ ਕੋਟਿ ਜੀਅ ਵੇਢੈ ਆਧਾਰ ॥ ੪ ॥
 ਕੋਟਿ ਤੀਰਥ ਜਾ ਕੇ ਚਰਨ ਮਥਾਰ ॥ ਕੋਟਿ ਪਵਿਤ੍ਰ ਜਪਤ ਨਾਮ ਚਾਰ ॥
 ਕੋਟਿ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਕਰਤੋ ਪੂਜਾ ॥ ਕੋਟਿ ਬਿਸਥਾਰਨੁ ਅਵਤੁ ਨ ਦੂਜਾ ॥ ੫ ॥
 ਕੋਟਿ ਮਹਿਮਾ ਜਾਕੀ ਨਿਰਮਲ ਹੰਸ ॥ ਕੋਟਿ ਉਸਤਤਿ ਜਾਕੀ ਕਰਤ ਬ੍ਰਹਮੰਸ ॥
 ਕੋਟਿ ਪਰਲਉ ਓਪਤਿ ਨਿਮਖ ਮਾਹਿ ॥ ਕੋਟਿ ਗੁਣਾ ਤੇਰੇ ਗਣੇ ਨ ਸਾਹਿ ॥ ੬ ॥
 ਕੋਟਿ ਗਿਆਨੀ ਕਥਹਿ ਗਿਆਨੁ ॥ ਕੋਟਿ ਪਿਆਨੀ ਧਰਤ ਪਿਆਨੁ ॥
 ਕੋਟਿ ਤਪੀਸਰ ਤਪ ਹੀ ਕਰਤੋ ॥ ਕੋਟਿ ਮੁਨੀਸਰ ਮੁਨਿ ਮਹਿ ਰਹਤੋ ॥ ੭ ॥
 ਅਵਿਗਤ ਨਾਥੁ ਅਗੋਥਰ ਸੁਆਮੀ ॥ ਪੂਰ ਰਹਿਆ ਘਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥
 ਜਤ ਕਤ ਵੇਖਉ ਤੇਰਾ ਵਾਸਾ ॥ ਨਾਨਕ ਕਉ ਗੁਰਿ ਕੀਓ ਪ੍ਰਗਾਸਾ ॥੮॥੨॥੫॥

(ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ ੫, ੧੧੫੬—੫੭)

ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਕ ਹੈ, ਕੋਟਿ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕ ਹੈ, ਛੰਦ ਚਾਲ ਇਕ ਹੈ, ਵਿਸ਼ਮਾਦੀ ਰੰਗ ਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਝ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਕਈ ਥਾਂ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇਰਤ ਹੋ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

(੨) ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਵੇਖੋ—

ਅਗਮ ਦੂਰਮ ਗੜਿ ਰਚਿਓ ਬਾਸ ॥ ਜਾਮਹਿ ਜੋਤਿ ਕਰੇ ਪਰਗਾਸ ॥

ਬਿਜਲੀ ਚਮਕੈ ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ॥ ਜਿਹ ਪਉੜੇ ਪੁਛ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ॥ ੧ ॥
 ਇਹ ਜੀਉ ਰਾਮ ਨਾਮ ਲਿਵ ਲਾਗੇ ॥ ਜਰਾ ਮਰਨੁ ਛੁਟੈ ਭ੍ਰਮੁ ਭਾਗੇ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
 ਅਬਰਨ ਬਰਨ ਸਿਉ ਮਨ ਹੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥ ਹਉਮੈ ਗਾਵਨਿ ਗਾਵਹਿ ਗੀਤ ॥
 ਅਨਹਦ ਸਬਦ ਹੋਤ ਬੁਨਕਾਰ ॥ ਜਿਹ ਪਉੜੇ ਪੁਛ ਸ੍ਰੀ ਗੋਪਾਲ ॥ ੨ ॥
 ਖੰਡਲ ਮੰਡਲ ਮੰਡਲ ਮੰਡਾ ॥ ਤ੍ਰਿਅ ਅਸਥਾਨ ਤੀਨਿ ਤ੍ਰਿਅ ਚੰਡਾ ॥
 ਅਗਮ ਅਗੋਰੁ ਰਹਿਆ ਅਭਅੰਤ ॥ ਪਾਰੁ ਨ ਪਾਵੈ ਕੋ ਧਰਨੀ ਧਰ ਮੰਤ ॥ ੩ ॥
 ਕਦਲੀ ਪੁਪਹੁ ਧੂਪ ਪਰਗਾਸ ॥ ਰਜ ਪੰਕਜ ਮਹਿ ਲੀਓ ਨਿਵਾਸ ॥
 ਦੁਆਦਸ ਦਲ ਅਭ ਅੰਤਰਿ ਮੰਤ ॥ ਜਹ ਪਉੜੇ ਸ੍ਰੀ ਕਮਲਾ ਕੰਤ ॥ ੪ ॥
 ਅਰਧ ਉਰਧ ਮੁਖਿ ਲਾਗੇ ਕਾਸੁ ॥ ਸੁੰਨ ਮੰਡਲ ਮਹਿ ਕਰਿ ਪਰਗਾਸੁ ॥
 ਉਹਾ ਸੂਰਜ ਨਾਹੀ ਚੰਦ ॥ ਆਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਕਰੈ ਅਨੰਦ ॥ ੫ ॥
 ਸੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡਿ ਪਿੰਡਿ ਸੋ ਜਾਨੁ ॥ ਮਾਨਸਰੋਵਰਿ ਕਰਿ ਇਸ਼ਨਾਨੁ ॥
 ਸੋਹ ਸੋ ਜਾਕਉ ਹੈ ਜਾਪ ॥ ਜਾਕਉ ਲਿਪਤ ਨ ਹੋਇ ਪੁੰਨ ਅਰੁ ਪਾਪ ॥ ੬ ॥
 ਅਰਬਨ ਬਰਨ ਘਾਮ ਨਹੀ ਛਾਮ ॥ ਅਵਰ ਨ ਪਾਣੀਐ ਗੁਰ ਕੀ ਸਾਮ ॥
 ਰਾਹੀ ਨ ਟਰੈ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ ॥ ਸੁੰਨ ਸਹਜ ਮਹਿ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ ॥ ੭ ॥
 ਮਨਮਧੋ ਜਾਨੈ ਜੇ ਕੋਇ ॥ ਜੋ ਬਲੈ ਸੋ ਆਪੈ ਹੋਇ ॥
 ਜੋਤਿ ਮੰਤ੍ਰਿ ਮਨਿ ਅਸਥਿਰੁ ਕਰੈ ॥ ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਸੋ ਪੁਨੀ ਤਰੈ ॥ ੮ ॥ ੧ ॥

(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ ਜੀ, ੧੧੬੨)

ਰਾਗ ਸਾਰਗ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵੇਖੋ :—

ਅਗਮ ਅਗਾਧਿ ਸੁਨਹੁ ਜਨ ਕਥਾ ॥

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਅਚਰਜ ਸਭਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸਦਾ ਸਦਾ ਸਤਿਗੁਰ ਨਮਸਕਾਰ ॥ ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਗੁਨ ਗਾਇ ਅਪਾਰ ॥

ਮਨ ਭੀਤਰਿ ਹੋਵੈ ਪਰਗਾਸੁ ॥ ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਅਗਿਆਨ ਬਿਨਾਸੁ ॥ ੧ ॥

ਮਿਤਿ ਨਾਹੀ ਜਾ ਕਾ ਬਿਸਥਾਰੁ ॥ ਸੋਭਾ ਭਾਕੀ ਅਪਰ ਅਪਾਰ ॥

ਅਨਿਕ ਰੰਗ ਜਾ ਕੇ ਗਠੇ ਨ ਜਾਹਿ ॥ ਸੋਗ ਹਰਖ ਦੁਹਹੁ ਮਹਿ ਨਾਹਿ ॥ ੨ ॥

ਅਨਿਕ ਬ੍ਰਹਮੇ ਜਾ ਕੇ ਬੇਦ ਧੁਨਿ ਕਰਹਿ ॥

ਅਨਿਕ ਮਹੇਸ ਬੈਸਿ ਧਿਆਨੁ ਧਰਹਿ ॥

ਅਨਿਕ ਪੁਰਖ ਅੰਸਾ ਅਵਤਾਰ ॥ ਅਨਿਕ ਇੰਦ੍ਰ ਉਭੈ ਦਰਬਾਰ ॥ ੩ ॥

ਅਨਿਕ ਪਵਨ ਪਾਵਕ ਅਰੁ ਨੀਰ ॥ ਅਨਿਕ ਰਤਨ ਸਾਗਰ ਦਧਿ ਖੀਰ ॥

ਅਨਿਕ ਸੂਰ ਸਸੀਅਰ ਨਖਿਆਤਿ ॥ ਅਨਿਕ ਵੇਵੀ ਦੇਵਾ ਬਹੁ ਭਾਂਤਿ ॥ ੪ ॥

ਅਨਿਕ ਬਸੁਧਾ ਅਨਿਕ ਕਾਮਧੇਨ ॥ ਅਨਿਕ ਪਾਰਜਾਤ ਅਨਿਕ ਮੁਖਿ ਬੇਨ ॥
 ਅਨਿਕ ਅਕਾਸ ਅਨਿਕ ਪਾਤਾਲ ॥ ਅਨਿਕ ਮੁਖੀ ਜਪੀਐ ਗੋਪਾਲ ॥ ੫ ॥
 ਅਨਿਕ ਸਾਸਤ੍ਰ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਪੁਰਾਨ ॥ ਅਨਿਕ ਜੁਗਤਿ ਹੋਵਤ ਬਖਿਆਨ ॥
 ਅਨਿਕ ਸਰੋਤੇ ਸੁਨਹਿ ਨਿਧਾਨ ॥ ਸਰਬ ਜੀਅ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨ ॥ ੬ ॥
 ਅਨਿਕ ਧਰਮ ਅਨਿਕ ਕੁਮੋਰ ॥ ਅਨਿਕ ਬਰਨ ਅਨਿਕ ਕਨਿਕ ਸੁਮੋਰ ॥
 ਅਨਿਕ ਸੇਖ ਨਵਤਨ ਨਾਮੁ ਲੇਹਿ ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਤੋਹਿ ॥ ੭ ॥
 ਅਨਿਕ ਪੁਰੀਆ ਅਨਿਕ ਤਹ ਖੰਡ ॥ ਅਨਿਕ ਰੂਪ ਰੰਗ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ॥
 ਅਨਿਕ ਬਨਾ ਅਨਿਕ ਫਲ ਮੂਲ ॥ ਆਪਹਿ ਸੂਖਮ ਆਪਹਿ ਅਸਭੂਲ ॥ ੮ ॥
 ਅਨਿਕ ਜੁਗਾਦਿ ਦਿਨਸ ਅਰੁ ਰਾਤਿ ॥ ਅਨਿਕ ਪਰਲਉ ਅਨਿਕ ਉਤਪਾਤਿ ॥
 ਅਨਿਕ ਜੀਅ ਜਾਕੇ ਗ੍ਰਿਹ ਮਾਹਿ ॥ ਰਮਤ ਰਾਮ ਪੂਰਨ ਸੂਬ ਨਾਹਿ ॥ ੯ ॥
 ਅਨਿਕ ਮਾਇਆ ਜਾਕੀ ਲਖੀ ਨ ਜਾਇ ॥ ਅਨਿਕ ਕਲਾ ਖੇਲੈ ਰਹਿ ਰਾਇ ॥
 ਅਨਿਕ ਧੁਨਿਤ ਲਲਿਤ ਸੰਗੀਤ ॥ ਅਨਿਕ ਗੁਪਤ ਪ੍ਰਗਟੇ ਤਹ ਚੀਤ ॥ ੧੦ ॥
 ਸਭ ਤੇ ਉਚ ਭਗਤ ਜਾਕੇ ਸੰਗਿ ॥ ਆਨ ਪਹਰ ਗੁਨ ਗਾਵਹਿ ਰੰਗਿ ॥
 ਅਨਿਕ ਅਨਾਹਦ ਅਨੰਦ ਬੁਨਕਾਰ ॥ ਉਆ ਰਸ ਕਾ ਕਛੁ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਰ ॥੧੧॥
 ਸਤਿ ਪੁਰਖੁ ਸਤਿ ਅਸਥਾਨੁ ॥ ਉਚ ਤੇ ਉਚ ਨਿਰਮਲ ਨਿਰਬਾਨੁ ॥
 ਅਪੁਨਾ ਕੀਆ ਜਾਨਹਿ ਆਪਿ ॥ ਆਪੇ ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਹਿਓ ਬਿਆਪਿ ॥
 ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਾਨ ਨਾਨਕ ਦਇਆਲ ॥
 ਜਿਨਿ ਜਪਿਆ ਨਾਨਕ ਤੇ ਭਏ ਨਿਹਾਲ ॥ ੧੨ ॥ ੧ ॥ ੨ ॥

(ਸਾਰਗ ਮਹਲਾ ੫, ੧੨੩੫—੩੬)

ਇਹਨਾਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਪਰਲੀਆਂ ਦਾ ਹੈ।

(੩) ਉਪਰਲੀਆਂ ਉਧਾਰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਕੇ ਵੇਖੋ 'ਸੋਦਰੁ' ਤੇ 'ਸੋ ਪੁਰਖੁ' ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ—ਇਕੋ ਰੰਗ ਤੇ ਮੰਡਲ ਬਝਦੇ ਹਨ :—

ਸੋਦਰੁ

ਸੋਦਰੁ ਤੇਰਾ ਕੇਹਾ ਸੋ ਘਰੁ ਕੇਹਾ ਸਿਤੁ ਬਹਿ ਸਰਬ ਸਮੁਲੇ ॥
 ਵਾਜੇ ਤੇਰੇ ਨਾਦ ਅਨੇਕ ਅਸੰਖਾ ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਵਾਛਣਹਾਰੇ ॥
 ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਰਾਗ ਪਰੀ ਸਿਉ ਕਹੀਅਹਿ ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਗਾਵਣਹਾਰੇ ॥
 ਗਾਵਨਿ ਤੁਧਨੇ ਪਉਣੁ ਪਾਣੀ ਬੈਸੰਤਰੁ ਗਾਵੈ ਰਾਜਾ ਧਰਮ ਦੁਆਰੇ ॥
 ਗਾਵਨਿ ਤੁਧਨੇ ਚਿਤੁ ਗੁਪਤੁ ਲਿਖਿ ਜਾਣਨਿ ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਧਰਮੁ ਵੀਚਾਰੇ ॥

ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਈਸਹੁ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇਵੀ ਸੋਹਨਿ ਤੇਰੇ ਸਦਾ ਸਵਾਰੇ ॥
 ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਇੰਦ੍ਰ ਇੰਦ੍ਰਾਸਨਿ ਬੈਰੋ ਦੇਵਤਿਆ ਦਰਿ ਨਾਲੇ ॥
 ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਸਿਧ ਸਮਾਧੀ ਅੰਦਰਿ ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਸਾਧ ਬੀਚਾਰੇ ॥
 ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਜਤੀ ਸਤੀ ਸੰਤੋਖੀ ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਵੀਰ ਕਰਾਰੇ ॥
 ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਪੰਡਿਤ ਪੜਨਿ ਰਖੀਸੁਰ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਵੇਦਾ ਨਾਲੇ ॥
 ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਮੋਹਣੀਆ ਮਨੁ ਮੋਹਨਿ ਸੁਰਗੁ ਮਛੁ ਪਇਆਲੇ ॥
 ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਰਤਨ ਉਪਾਏ ਤੇਰੇ ਅਨਸਨਿ ਤੀਰਥ ਨਾਲੇ ॥
 ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਜੋਧ ਮਹਾਬਲ ਸੂਰਾ ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਖਾਣੀ ਚਾਰੇ ॥
 ਗਾਵਨ੍ ਤੁਧਨੋ ਖੰਡ ਮੰਡਲ ਬ੍ਰਹਮੰਡਾ ਕਰਿ ਕਰਿ ਰਖੇ ਤੇਰੇ ਧਾਰੇ ॥
 ਸੋਈ ਤੁਧਨੋ ਗਾਵਨ੍ ਜੋ ਤੁਧੁ ਭਾਵਨ੍ ਰਤੇ ਤੇਰੇ ਭਗਤ ਰਜਾਲੇ ॥
 ਹੋਰਿ ਕੋਤੈ ਤੁਧਨੋ ਗਾਵਨਿ ਜੋ ਮੈ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਨਿ ਨਾਨਕੁ ਕਿਆ ਬੀਚਾਰੇ ॥
 ਸੋਈ ਸੋਈ ਸਦਾ ਸਚੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਚਾ ਸਾਚੀ ਨਾਣੀ ॥
 ਹੋਭੀ ਹੋਸੀ ਜਾਇ ਨ ਜਾਸੀ ਰਚਨਾ ਜਿਨਿ ਰਚਾਈ ॥
 ਰੰਗੀ ਰੰਗੀ ਭਾਤੀ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜਿਨਸੀ ਮਾਇਆ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ॥
 ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖੇ ਕੀਤਾ ਆਪਣਾ ਸਿਉ ਤਿਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ॥
 ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੇ ਸੋਈ ਕਰਸੀ ਫਿਰ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਰਣਾ ਜਾਈ ॥
 ਜੋ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਾਹਾ ਪਤਿ ਸਾਹਿਬੁ ਨਾਨਕ ਰਹਣੁ ਰਜਾਈ ॥ ੧ ॥

(ਰਾਗ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧, ੩੪੭—੪੮)

ਸੋ ਪੁਰਖੁ

ਸੋ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਹਰਿ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਹਰਿ ਅਗਮਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ ॥
 ਸਭਿ ਧਿਆਵਹਿ ਸਭਿ ਧਿਆਵਹਿ ਤੁਧੁ ਜੀ ਹਰਿ ਸਚੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ ॥
 ਸਭਿ ਜੀਅ ਤੁਮ੍ਹਾਰੇ ਜੀ ਤੂੰ ਜੀਆ ਕਾ ਦਾਤਾਰਾ ॥
 ਹਰਿ ਧਿਆਵਹੁ ਸੰਤਹੁ ਜੀ ਸਭਿ ਦੂਖ ਵਿਸਾਰਣ ਹਾਰਾ ॥
 ਹਰਿ ਆਪੇ ਨਾਨੁਰੁ ਹਰਿ ਆਪੇ ਸੇਵਕੁ ਜੀ ਕਿਆ ਨਾਨਕ ਜੰਤ ਵਿਚਾਰਾ ॥ ੧ ॥
 ਤੂੰ ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਤਰਿ ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਜੀ ਹਰਿ ਦੇਖੇ ਪੁਰਖੁ ਸਮਾਣਾ ॥
 ਇਕਿ ਦਾਤੇ ਇਕਿ ਭੋਖਾਰੀ ਜੀ ਸਭਿ ਤੇਰੇ ਦੋਸ ਵਿਛਾਣਾ ॥
 ਤੂੰ ਆਪੇ ਦਾਤਾ ਆਪੇ ਭੁਗਤਾ ਜੀ ਹਉ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਜਾਣਾ ॥
 ਤੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਬੇਅੰਤੁ ਬੇਅੰਤੁ ਜੀ ਤੇਰੇ ਕਿਆ ਗੁਣ ਆਖਿ ਵਖਾਣਾ ॥

ਜੋ ਸੇਵਹਿ ਜੋ ਸੇਵਹਿ ਤੁਧੁ ਜੀ ਸਨੁ ਨਾਨਕੁ ਤਿਨੁ ਕੁਰਬਾਣਾ ॥ ੨ ॥
 ਹਰਿ ਧਿਆਵਹਿ ਹਰਿ ਧਿਆਵਹਿ ਤੁਧੁ ਜੀ ਸੇ ਸਨੁ ਨੁਗ ਮਹਿ ਸੁਖ ਵਾਸੀ ॥
 ਸੇ ਮੁਕਤੁ ਸੇ ਮੁਕਤੁ ਭਏ ਜਿਨੁ ਹਰਿ ਧਿਆਇਆ ਜੀ ਤਿਨ ਦੂਟੀ ਜਮਕੀ ਫਾਸੀ ॥
 ਜਿਨ ਨਿਰਭਉ ਜਿਨ ਹਰਿ ਨਿਰਭਉ ਧਿਆਇਆ ਜੀ ਤਿਨਕਾ ਭਉ ਸਭੁ ਗਵਾਸੀ ॥
 ਜਿਨ ਸੇਵਿਆ ਜਿਨ ਸੇਵਿਆ ਮੇਰਾ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ ਹਰਿ ਹਰਿ ਰੂਪਿ ਸਮਾਸੀ ॥
 ਸੇ ਧੰਨੁ ਸੇ ਧੰਨੁ ਜਿਨ ਹਰਿ ਧਿਆਇਆ ਜੀ ਜਨ ਨਾਨਕ ਤਿਨ ਬਲਿ ਜਾਸੀ ॥੩॥
 ਤੇਰੀ ਭਗਤਿ ਤੇਰੀ ਭਗਤਿ ਭੰਡਾਰ ਜੀ ਭਰੋ ਬਿਐਤ ਬੇਅੰਤਾ ॥
 ਤੇਰੇ ਭਗਤ ਤੇਰੇ ਭਗਤ ਜਲਾਹਨਿ ਤੁਧੁ ਜੀ ਹਰਿ ਅਨਿਕ ਅਨੇਕ ਅਨੰਤਾ ॥
 ਤੇਰੀ ਅਨਿਕ ਤੇਰੀ ਅਨਿਕ ਕਰਹਿ ਹਰਿ ਪੂਜਾ ਜੀ ਭਪੁ ਭਾਪਹਿ ਸਪਹਿ ਬੇਅੰਤਾ ॥
 ਤੇਰੇ ਅਨੇਕ ਤੇਰੇਅਨੇਕ ਪੜਹਿ ਬਹੁ ਜਿੰਮ੍ਹਤਿ ਸਾਸਤਜੀ ਕਰਿ ਕਿਰਿਆ ਖਟੁ ਕਰਮ ਯਰੀਤਾ ॥
 ਸੇ ਭਗਤ ਸੇ ਭਗਤ ਭਲੇ ਜਨ ਨਾਨਕ ਜੀ ਜੋ ਭਾਵਹਿ ਮੇਰੇ ਹਰਿ ਭਗਵੰਤਾ ॥ ੪ ॥
 ਤੂੰ ਆਇ ਪੁਰਖੁ ਅਖਰੰਪਰੁ ਕਰਤਾ ਜੀ ਤੁਧੁ ਜੇਵਤੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ॥
 ਤੂੰ ਜੁਗੁ ਜੁਗੁ ਏਕੋ ਸਦਾ ਸਦਾ ਤੂੰ ਏਕੋ ਜੀ ਤੂੰ ਨਿਰਬਲੁ ਕਰਤਾ ਸੋਈ ॥
 ਤੁਧੁ ਆਪੇ ਭਾਵੈ ਸੋਈ ਵਰਤੈ ਜੀ ਤੂੰ ਆਪੇ ਕਰਹਿ ਸੁ ਹੋਈ ॥
 ਤੁਧੁ ਆਪੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਸਭ ਉਪਾਈ ਜੀ ਤੁਧੁ ਆਪੇ ਸਿਰਜਿ ਸਭ ਗੋਈ ॥
 ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਕਰਤੇ ਕੇ ਜੀ ਜੋ ਸਭਸੈ ਕਾ ਜਾਣੈਈ ॥ ੫ ॥ ੧ ॥

(ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੪, ੩੪੮)

(੪) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੇਖੋ :

ਆਪੇ ਭਵਰਾ ਫੂਲ ਬੋਲਿ ॥ ਆਪੇ ਸੰਗਤਿ ਮੀਤ ਮੇਲਿ ॥ ੧ ॥
 ਐਸੀ ਭਵਰਾ ਬਾਸੁ ਲੇ ॥ ਤਰਵਰ ਫੂਲੇ ਬਨ ਹਰੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਆਪੇ ਕਵਲਾ ਕੰਤੁ ਆਪਿ ॥ ਆਪੇ ਗਾਵੇ ਸਬਦਿ ਬਾਪਿ ॥ ੨ ॥
 ਆਪੇ ਬਛਰੁ ਗਉ ਪੀਰੁ ॥ ਆਪੇ ਮੰਦਰੁ ਬੰਮੁ ਸਰੀਰੁ ॥ ੩ ॥
 ਆਪੇ ਕਰਣੀ ਕਰਣਹਾਰੁ ॥ ਆਪੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਰਿ ਬੀਚਾਰੁ ॥ ੪ ॥
 ਤੁ ਕਰਿ ਕਰਿ ਦੇਖਹਿ ਕਰਣਹਾਰੁ ॥ ਜੋਤਿ ਜੀਯ ਅਸੰਬ ਦੇਇ ਅਧਾਰੁ ॥ ੫ ॥
 ਤੁ ਸਦੁ ਸਾਗਰੁ ਗੁਣ ਗਹੀਰੁ ॥ ਤੁ ਅਭੁਲ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਰਮ ਹੀਰੁ ॥ ੬ ॥
 ਤੁ ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਕਰਣ ਜੋਗੁ ॥ ਨਿਰਕੇਵਲੁ ਰਾਜਨ ਸੁਖੀ ਲੋਗੁ ॥ ੭ ॥
 ਨਾਨਕ ਘੁਪੇ ਹਰਿਨਾਮ ਸੁਆਇ ॥ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਗੁਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਨਮੁ ਬਾਇ ॥੮॥੧॥

(ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ ੧, ੧੧੬੦)

ਆਪੇ ਰਸੀਆ ਆਪਿ ਰਸੁ ਆਪੇ ਗਾਵਣਹਾਰੁ ॥
 ਆਪੇ ਹੋਵੈ ਚੋਲੜਾ ਆਪੇ ਸੋਜ ਭਤਾਰੁ ॥ ੧ ॥
 ਰੰਗਿ ਰਤਾ ਮੇਰਾ ਸਾਹਿਬੁ ਚੜਿ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਆਪੇ ਮਾਛੀ ਮਛੁਲੀ ਆਪੇ ਪਾਣੀ ਜਾਲੁ ॥
 ਆਪੇ ਜਾਲ ਮਣਕੜਾ ਆਪੇ ਅੰਦਰਿ ਲਾਲੁ ॥ ੨ ॥
 ਆਪੇ ਬਹੁਬਿਧਿ ਰੰਗੁਲਾ ਸਖੀਏ ਮੇਰਾ ਲਾਲੁ ॥
 ਨਿਤ ਰਵੈ ਸੋਹਾਗਣੀ ਦੇਖੁ ਹਮਾਰਾ ਹਾਲੁ ॥ ੩ ॥
 ਪ੍ਰਣਵੈ ਨਾਨਕੁ ਬੇਨਤੀ ਤੂ ਸਰਵਰੁ ਤੂ ਹੰਸੁ ॥
 ਕਉਲੁ ਤੂ ਹੈ ਕਵੀਆ ਤੂ ਹੈ ਆਪੇ ਵੇਖਿ ਵਿਗਸੁ ॥ ੪ ॥ ੨੫ ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧, ੨੩)

ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਿਹਾਗਣੇ ਦੀ ਵਾਰ ਮਹਲਾ ੪ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇਖੋ :—

ਆਪੇ ਖਾਣੀ ਆਪੇ ਬਾਣੀ ਆਪੇ ਖੰਡ ਵਰਭੰਡ ਕਰੇ ॥
 ਆਪਿ ਸਮੁੰਦੁ ਆਪਿ ਹੈ ਸਾਗਰੁ ਆਪੇ ਹੀ ਵਿਚਿ ਰਤਨ ਧਰੇ ॥
 ਆਪਿ ਲਹਾਏ ਕਰੇ ਜਿਸੁ ਕਿਰਪਾ ਜਿਸਨੋ ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਰੇ ਹਰੇ ॥
 ਆਪੇ ਭਉਜਲੁ ਆਪਿ ਹੈ ਬੋਹਿਥਾ, ਆਪੇ ਖੇਵਣੁ ਆਪਿ ਭਰੇ ॥
 ਆਪੇ ਕਰੇ ਕਚਾਏ ਕਰਤਾ ਅਝਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਤੁਝੈ ਸਰੇ ॥ ੯ ॥

(ਅਗਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨੰ: ੧੦, ੧੧, ੧੨, ੧੩, ੧੪, ੧੫, ਵੀ ਵੇਖੋ)

ਹੁਣ ਭਟ ਗਯੋਂਦਾ ਦਾ ਇਹ ਸਵਯਾ ਦੇਖੋ :—

ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਕਾ ਬਡਾ ਤਮਾਸਾ ॥
 ਆਪੇ ਹਜੈ ਆਪਿ ਹੀ ਚਿਤਵੈ, ਆਪੇ ਚੰਦੁ ਸੂਰੁ ਪਰਗਾਸਾ ॥
 ਆਪੇ ਜਲੁ ਆਪੇ ਬਲੁ ਈਮਨੁ, ਆਪੇ ਕੀਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਾਸਾ ॥
 ਆਪੇ ਨਰੁ ਆਪੇ ਫੁਨਿ ਨਾਰੀ, ਆਪੇ ਸਾਰਿ ਆਪ ਹੀ ਪਾਸਾ ॥
 ਗੁਰਮੁਖ ਸੰਗਤਿ ਸਭੈ ਬਿਚਾਰਹੁ, ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਕਾ ਬਡਾ ਤਮਾਸਾ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੩੦)

ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਰਚਨਾ

(੫) ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਰਚਨਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੇਖਣ ਲਈ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਵੇਖੋ—ਸਾਂਝ ਪਰਤਖ ਦਿਸੇਗੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵੇਖੋ :

ਅਸੰਖ ਜਪ ਅਸੰਖ ਭਾਉ ... .. ਤੂ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ॥
(ਜਪੁ, ਪੰਨਾ ੩—੪)

ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦਸਵੀਂ ਅਸਟਪਦੀ ਵੇਖੋ :
ਕਈ ਕੋਟਿ ਹੋਏ ਪੂਜਾਰੀ ॥ ਕਈ ਕੋਟਿ ਆਚਾਰ ਬਿਉਹਾਰੀ ॥

... ..
ਕਈ ਕੋਟਿ ਨਵ ਤਨ ਨਾਮ ਧਿਆਵਹਿ ॥ ਨਾਨਕ ਕਰਤੇ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਵਹਿ ॥
(ਸੁਖਮਨੀ, ੨੭੫)

ਨਾਮ ਮਹਿਮਾ

(੬) ਨਾਮ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖੋ ਜਾਂ ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪਦਾ ਵੇਖੋ :

ਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ ਬੇਦ ਅਰੁ ਨਾਏ ॥ ਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ ਪੂਰੇ ਕਾਜ ॥
ਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ ਪੂਜਾ ਦੇਵ ॥ ਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵ ॥ ੧ ॥
ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਦ੍ਰਿੜਿਓਂ ਹਰਿਨਾਮੁ ॥ ਸਭ ਤੇ ਉਤਮੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਾਮੁ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ ਮਸਨ ਇਸਨਾਨੁ ॥ ਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ ਪੂਰਨ ਦਾਨੁ ॥
ਨਾਮੁ ਲੈਤ ਤੇ ਸਗਲ ਪਭੀਤ ॥ ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਮੀਤ ॥ ੨ ॥
ਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ ਸਗਲ ਆਚਾਰ ॥ ਨਾਮੁ ਹਮਾਰੈ ਨਿਰਮਲ ਬਿਉਹਾਰ ॥ ੩ ॥
ਜਾਕੈ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੁ ॥ ਸਗਲ ਜਨਾ ਕੀ ਹਰਿ ਹਰਿ ਫੇਕ ॥
ਮਨਿ ਤਨਿ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਉ ॥
ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਜਿਸੁ ਵੇਵੈ ਨਾਉ ॥ ੪ ॥ ੨੨ ॥ ੩੫ ॥
(ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ ੫, ੧੧੪੫—੪੬)

ਜਾਂ ਆਪ ਦੀ ਹੀ ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਅਸਟਪਦੀ ਵੇਖੋ :
ਜਿਸੁ ਨਾਮ ਰਿਦੈ ਸੋਈ ਵਡ ਰਾਜਾ ॥ ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਤਿਸੁ ਪੂਰੇ ਕਾਜਾ ॥
ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਤਿਨਿ ਕੋਟਿ ਧਨ ਪਾਏ ॥
ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਜਨਮੁ ਬਿਰਥਾ ਜਾਏ ॥ ੧ ॥

ਤਿਸੁ ਸਾਲਾਹੀ ਜਿਸੁ ਹਰਿ ਧਨੁ ਰਾਸਿ ॥
 ਸੋ ਵਡਭਾਗੀ ਜਿਸੁ ਗੁਰ ਮਸਤਕਿ ਹਾਥੁ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਤਿਸੁ ਕੋਟਿ ਕਈ ਸੈਨਾ ॥
 ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਤਿਸੁ ਸਹਜ ਸੁਖੈਨਾ ॥
 ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਸੋ ਸੀਤਲੁ ਹੁਆ ॥ ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਧ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਣੁ ਮੂਆ ॥ ੨ ॥
 ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਸੋ ਸੀਬਨ ਮੁਕਤਾ ॥
 ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਤਿਸੁ ਸਭ ਹੀ ਜੁਗਤਾ ॥
 ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਤਿਨਿ ਨਉਨਿਧਿ ਪਾਈ ॥
 ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਭ੍ਰਮਿ ਆਵੈ ਜਾਈ ॥ ੩ ॥
 ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਸੇ ਵੇਖਰਵਾਹਾ ॥ ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਤਿਸੁ ਸਦ ਹੀ ਨਾਹਾ ॥
 ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਤਿਸੁ ਵਡ ਪਰਵਾਰਾ ॥ ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਮਨਮੁਖ ਗਾਵਾਰਾ ॥੪॥

...   .
 ...   .

(ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ ੫, ੧੧੫੫—੫੬)

ਹੁਣ ਵੇਖੋ ਭਟ ਕਲ ਦੇ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ :—

ਨਾਮੁ ਨਾਵਣੁ ਨਾਮੁ ਰਸ ਖਾਣੁ ਅਰੁ ਭੋਜਨੁ,
 ਨਾਮੁ ਰਸੁ ਸਦਾ ਚਾਯ ਮੁਖਿ ਮਿਸੁ ਬਾਣੀ ॥
 ਧਨਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵਿਓ ਜਿਸੁ ਪਸਾਇ ਗਤਿ ਅਗਮ ਜਾਣੀ ॥
 ਕੁਲ ਸੰਬੂਹ ਸਮੁਧਰੇ ਪਾਯਉ ਨਾਮ ਨਿਵਾਸੁ ॥
 ਸਕਯਬੁ ਜਨਮੁ ਕਲੁਚਰੈ ਗੁਰੁ ਪਰਸ੍ਰਿਉ ਅਮਰ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥ ੮ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੯੩—੯੪)

ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ

(੭) ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵੇਖੋ :—

ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਮਿਲੈ ਮੁਰਾਰਿ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਉਤਰੈ ਪਾਰਿ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਬੈਠੈ ਤਰੈ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਜੀਵਤ ਮਰੈ ॥ ੧ ॥
 ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਗੁਰਦੇਵ ॥
 ਬੂਠ ਬੂਠ ਬੂਠ ਬੂਠ ਆਨ ਸਭ ਸੇਵ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਨਾਮ ਦ੍ਰਿੜਾਵੈ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਨ ਦਹਦਿਸ ਧਾਵੈ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਪੰਚ ਤੇ ਦੂਰਿ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਨ ਮਰਿਓ ਬੂਰਿ ॥ ੨ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਬਾਨੀ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਅਕਥ ਕਹਾਨੀ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇਹ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਨਾਮ ਜਪਿ ਛੇਹਿ ॥ ੩ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਭਵਨ ਤੋਂ ਸੂਬੈ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਉਚਪਦ ਬੂਝੈ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਸੀਸੁ ਅਕਾਸਿ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਸਦਾ ਸਾਬਾਸਿ ॥ ੪ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਸਦਾ ਬੈਰਾਗੀ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਪਰਨਿੰਦਾ ਤਿਆਗੀ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਏਕ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਲਿਲਾਹਿ ਲਖ ॥ ੫ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਕੰਧੁ ਨਹੀ ਹਿਰੈ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਦੇਹੁਰਾ ਫਿਰੈ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਛਾਪਰਿ ਛਾਈ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਸਿਰਜ ਨਿਕਸਾਈ ॥ ੬ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਅਠਸਠਿ ਨਾਇਆ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਤਨਿ ਚਕ੍ਰ ਲਗਾਇਆ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਦੁਆਦਸ ਸੇਵਾ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਸਭੈ ਬਿਖੁ ਮੇਵਾ ॥ ੭ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਸੰਸਾਰੂਟੈ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਜਮ ਤੇ ਛੂਟੈ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਭਉਜਲੁ ਤਰੈ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਜਨਮਿ ਨ ਮਰੈ ॥ ੮ ॥
 ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਅਠਦਸ ਬਿਉਹਾਰ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਅਠਾਰਹ ਭਾਰ ॥
 ਬਿਨੁ ਗੁਰਦੇਉ ਅਵਰ ਨਹੀ ਜਾਈ ॥ ਨਾਮਦੇਉ ਗੁਰ ਕੀ ਸਰਣਾਈ ॥ ੯ ॥ ੧ ॥
 (ਭੈਰਉ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ੧੧੬੬—੬੭)

ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੇਖੋ :—

ਗੁਰ ਚਰਨ ਸਰੋਵਹਿ ਗੁਰਸਿਖ ਤੋਰ ॥
 ਗੁਰ ਸੇਵ ਤਰੇ ਤਜਿ ਮੇਰ ਤੋਰ ॥
 ਨਰ ਨਿੰਦਕ ਲੋਭੀ ਮਨਿ ਕਠੋਰ ॥
 ਗੁਰ ਸੇਵ ਨ ਭਾਈ ਸਿ ਚੋਰ ਚੋਰ ॥ ੨ ॥
 ਗੁਰ ਤੁਠਾ ਬਖਸੇ ਭਗਤਿ ਭਾਉ ॥
 ਗੁਰਿ ਤੁਠੈ ਪਾਈਐ ਹਰਿ ਮਹਲਿ ਠਾਉ ॥
 ਪਰਹਰਿ ਨਿੰਦਾ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਜਾਗੁ ॥
 ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਸੁਹਾਵੀ ਕਰਮਿ ਭਾਗੁ ॥ ੩ ॥
 ਗੁਰੁ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਵੈ ਕਰੇ ਦਾਤਿ ॥
 ਗੁਰਸਿਖ ਪਿਆਰੇ ਦਿਨਸੁ ਰਾਤਿ ॥

ਫਲੁ ਨਾਮੁ ਪਰਾਪਤਿ ਗੁਰੁ ਤੁਸਿ ਦੇਇ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪਾਵਹਿ ਵਿਰਲੇ ਕੇਇ ॥ ੪ ॥ ੭ ॥

(ਬੀੜ ਮਹਲਾ ੧, ੧੧੭੦)

ਭੱਟ ਨਲੁ ਦੇ ਸਵਦੀਏ ਮਹਲੇ ਚੇਢੇ ਕੇ ਵਿਚੇ ਇਹ ਵੇਖੋ :

ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ ਧਨਹਿ ਕਿਆ ਗਾਰਵੁ ਦਿਸਇ ॥

ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ ਲਖ ਬਾਹੋ ਕਿਆ ਕਿਸਇ ॥

ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ ਗਿਆਨ ਅਰੁ ਧਿਆਨ ਅਨਨ ਪਰਿ ॥

ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ ਸਬਦੁ ਸਾਖੀ ਸੁ ਮਚਹੁ ਘਰਿ ॥

ਸੋ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਅਹਿਨਿਸਿ ਜਪੈ ਦਾਸ ਭਟੁ ਬੇਨਤਿ ਕਰੈ ॥

ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਮੁ ਰਿਦ ਮਹਿ ਧਰੈ ਸੋ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਹਥੇ ਰਹੈ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੯੯)

ਭਗਤ ਮਹਿਮਾ

(੮) ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਵੇਖੋ:

ਮੇਰੀ ਪਟੀਆ ਲਿਖਹੁ ਹਰਿ ਗੋਵਿੰਦ ਗੋਪਾਲਾ ॥

ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਫਾਥੇ ਜਮਜਾਲਾ ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਰੈ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਾ ॥

ਹਰਿ ਸੁਖਦਾਤਾ ਮੇਰੈ ਨਾਲਾ ॥ ੧ ॥

ਗੁਰਉਪਦੇਸਿ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ ਹਰਿ ਉਚਰੈ ॥

ਸਾਸਨਾ ਤੇ ਬਾਲਕੁ ਗਮੁ ਨ ਕਰੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਮਾਤਾ ਉਪਦੇਸੈ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਪਿਆਰੈ ॥

ਪੁਤ੍ਰ ਰਾਮਨਾਮੁ ਛੋਡਹੁ ਜੀਉ ਲੇਹੁ ਉਬਾਰੈ ॥

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ ਕਰੈ ਸੁਨਹੁ ਮੇਰੀ ਮਾਇ ॥

ਰਾਮਨਾਮੁ ਨ ਛੋਡਾ ਗੁਰਿ ਦੀਆ ਬੁਝਾਇ ॥ ੨ ॥

ਸੋਡਾ ਮਰਕਾ ਸਭਿ ਜਾਇ ਪੁਕਾਰੈ ॥

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ ਆਪਿ ਵਿਗੜਿਆ ਸਭਿ ਚਾਟੜੇ ਵਿਗਾਰੈ ॥

ਦੁਸਟ ਸਭਾ ਮਹਿ ਮੰਤ੍ਰ ਪਕਾਇਆ ॥

ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਕਾ ਰਾਖਾ ਹੋਇ ਰਘੁਰਾਇਆ ॥ ੩ ॥

ਹਾਥਿ ਖੜਗੁ ਕਰਿ ਧਾਇਆ ਅਤਿ ਅਹੰਕਾਰਿ ॥

ਹਰਿ ਤੇਰਾ ਕਹਾ ਤੁਝੁ ਲਏ ਉਬਾਰਿ ॥

ਖਿਨ ਮਹਿ ਭੈਆਨ ਰੂਪੁ ਨਿਕਸਿਆ ਖੰਘੂ ਉਪਾਤਿ ॥

ਹਰਨਾਖਸੁ ਨਖੀ ਬਿਦਾਰਿਆ ਪ੍ਰਹਲਾਦੁ ਲੀਆ ਉਬਾਰਿ ॥ ੪ ॥

ਸੰਤ ਸਨਾ ਕੇ ਹਰਿ ਜੀਉ ਕਾਰਜ ਸਵਾਰੇ ॥

ਪ੍ਰਹਲਾਦੁ ਜਨ ਕੇ ਇਕੀਹ ਕੁਲ ਉਧਾਰੇ ॥

ਗੁਰ ਕ ਸਬਦਿ ਹਉਮੈ ਬਿਖ ਮਾਰੇ ॥

ਨਾਨਕ ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਸੰਤ ਨਿਸਤਾਰੇ ॥

(ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ ੩, ੧੧੩੩)

ਹੁਣ ਵੇਖੋ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦੁ ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ :—

ਸੰਭਾ ਮਰਕਾ ਜਾਇ ਪੁਕਾਰੇ ॥ ਪੜੈ ਨਹੀ ਹਮ ਹੀ ਪਚਿ ਹਾਰੇ ॥

ਰਾਮ ਕਹੈ ਕਰਤਾਲ ਬਜਾਵੈ ਚਟੀਆ ਸਭੈ ਬਿਗਾਰੇ ॥ ੧ ॥

ਰਾਮਨਾਮਾ ਸਪਿਸ਼ੋ ਕਰੇ ॥ ਹਿਰਦੈ ਹਰਿ ਜੀ ਕੇ ਸਿਮਰਨੁ ਪਰੈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਬਸੁਧਾ ਬਧਿ ਕੀਨੀ ਸਭ ਰਾਜੇ ਬਿਨਤੀ ਕਰੈ ਪਟਰਾਨੀ ॥

ਪ੍ਰਤੁ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦੁ ਕਹਿਆ ਨਹੀ ਮਾਨੈ ਤਿਨਿ ਤਉ ਅਉਰੈ ਠਾਨੀ ॥ ੨ ॥

ਦੁਸਟ ਸਭਾ ਮਿਲਿ ਮੰਤਰ ਉਪਾਇਆ ਕਰਸਹੁ ਅਉਥ ਘਨੇਰੀ ॥

ਗਿਰਿਤਰ ਸਲ ਜੁਆਲਾ ਭੈ ਰਾਖਿਓ ਰਾਜਾ ਰਾਮਿ ਮਾਇਆ ਫੇਰੀ ॥ ੩ ॥

ਕਾਢਿ ਖੜਗੁ ਕਾਲੁ ਭੈ ਕੋਪਿਓ ਮੋਹਿ ਬਤਾਉ ਜੁ ਤੁਹਿ ਰਾਖੈ ॥

ਪੀਤ ਪੀਤਾਬਰ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਧਣੀ ਚੰਡ ਮਾਹਿ ਹਰਿ ਛਾਪੈ ॥ ੪ ॥

ਹਰਨਾਖਸੁ ਜਿਨਿ ਨਖਹ ਬਿਦਾਰਿਓ ਸੁਰਿ ਨਰ ਕੀਏ ਸਨਾਥਾ ॥

ਕਹਿ ਨਾਮਦੇਉ ਹਮ ਨਰਹਰਿ ਧਿਆਵਹਿ ਰਾਮੁ ਅਭੈ ਪਦ ਦਾਤਾ ॥ ੫ ॥ ੩॥੯॥

(ਭੈਰਉ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ, ੧੧੬੫)

ਹੁਣ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰਾਗ ਬਸੰਤੁ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੇਖੋ :

ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਪਠਾਏ ਪੜਨਸਾਲ ॥ ਸੰਗਿ ਸਖਾ ਬਹੁ ਲੀਏ ਬਾਲ ॥

ਮੋਕਉ ਕਹਾ ਪੜ੍ਹਾਵਸਿ ਆਲ ਜਾਲ ॥ ਮੇਰੀ ਪਟੀਆ ਲਿਖਿ ਦੇਹੁ ਸੀ ਗੋਪਾਲ ॥੧॥

ਨਹੀ ਛੋਡਉ ਰੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਨਾਮ ॥

ਮੇਰੇ ਅਉਰ ਖੜਨ ਸਿਉ ਨਹੀ ਕਾਮੁ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਸੰਭੈ ਮਰਕੈ ਕਹਿਓ ਜਾਇ ॥ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਬੁਲਾਏ ਬੇਗਿ ਧਾਇ ॥
 ਤੂ ਰਾਮ ਕਹਨ ਦੀ ਛੇਤੁ ਬਾਨਿ ॥ ਰੁਝੁ ਤੁਰਤੁ ਛੁਡਾਉ ਮੇਰੇ ਕਹਿਓ ਮਾਨਿ ॥੨॥
 ਮੋਕਉ ਕਹਾ ਸਤਾਵਹੁ ਬਾਰ ਬਾਰ ॥ ਪ੍ਰਭਿ ਜਲ ਬਲ ਭਿਰਿ ਕੀਏ ਖਹਾਰ ॥
 ਇਕੁ ਰਾਮੁ ਨ ਛੋਡਉ ਗੁਰਗਿ ਗਾਰਿ ॥
 ਮੋਕਉ ਘਾਲਿ ਜਾਰਿ ਛਾਵੈ ਮਾਠਿ ਭਾਰਿ ॥ ੩ ॥
 ਕਾਢਿ ਖੜਗੁ ਕੋਪਿਓ ਰਿਸਾਇ ॥ ਭੁਝ ਰਾਖਨਹਾਰੇ ਮੋਰਿ ਬਤਾਇ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਬੰਭ ਤੇ ਨਿਕਸੈ ਕੈ ਬਿਸਥਾਰ ॥ ਹਰਨਾਖਸੁ ਛੇਦਿਓ ਨਖ ਬਿਦਾਰ ॥ ੪ ॥
 ਓਇ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਦੇਵਾਇ ਦੇਵ ॥ ਭਗਤਿ ਹੇਤੁ ਨਰਸਿੰਘ ਛੇਵ ॥
 ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਕੋ ਲਖੈ ਨ ਪਾਰ ॥ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਉਪਾਰੇ ਅਨਿਕ ਬਾਰ ॥ ੫ ॥ ੪੧
 (ਬਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ, ੧੧੯੭)

ਸ੍ਰੋ-ਜੀਵਨੀ

(੯) ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਕਿਤੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਪਰ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਕਬੀਰ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅੰਸੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਸੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੈਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਭੋਰਉ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਪਦਾ ਵੇਖੋ :—

ਗੰਗ ਗੁਸਾਇਨਿ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ॥
 ਜੰਜੀਰ ਬਾਧਿ ਕਰਿ ਖਰੇ ਕਬੀਰ ॥ ੧ ॥
 ਮਨੁ ਨ ਡਿਗੈ ਤਨੁ ਕਾਹੇ ਕਉ ਭਰਾਇ ॥
 ਚਰਨ ਕਮਲ ਚਿਤੁ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਗੰਗਾ ਕੀ ਲਹਰਿ ਮੇਰੀ ਟੁਟੀ ਜੰਜੀਰ ॥
 ਮ੍ਰਿਗ ਛਾਲਾ ਪਰ ਬੈਠੇ ਕਬੀਰ ॥ ੨ ॥
 ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਕੋਉ ਸੰਗ ਨ ਸਾਥ ॥
 ਜਲ ਬਲ ਰਾਖਨ ਹੈ ਰਖੁਨਾਥ ॥ ੩ ॥

(ਭੋਰਉ ਕਬੀਰ ਜੀ, ੧੧੬੨)

ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਪੜ੍ਹੋ :—

ਸੁਲਤਾਨੁ ਪੁਛੈ ਸੁਨੁ ਬੇ ਨਾਮਾ ॥ ਦੇਖਉ ਰਾਮ ਦੁਮਾਰੇ ਕਾਮਾ ॥ ੧ ॥
 ਨਾਮਾ ਸੁਲਤਾਨੇ ਬਾਧਿਲਾ ॥ ਦੇਖਉ ਤੇਰਾ ਹਰਿ ਬੀਨੁਲਾ ॥ ੧ ॥ ਰਗਾਉ ॥
 ਬਿਸਮਿਲਿ ਗਏ ਦੇਹੁ ਜੀਵਾਇ ॥ ਨਾਤਰੁ ਗਰਦਨਿ ਮਾਰਉ ਠਾਂਝਿ ॥ ੨ ॥
 ਬਾਦਸਾਹ ਸੈਸੀ ਕਿਉ ਹੋਇ ॥ ਬਿਸਮਿਲਿ ਕੀਆ ਨ ਜੀਵੈ ਕੋਇ ॥ ੩ ॥
 ਮੇਰਾ ਕੀਆ ਕਛੁ ਨ ਹੋਇ ॥ ਕਰਿ ਹੈ ਰਾਮੁ ਹੋਇ ਹੈ ਜੋਇ ॥ ੪ ॥
 ਬਾਦਿਸਾਹੁ ਚੜਿਓ ਅਰੋਕਾਰਿ ॥ ਗਜ ਹਸਤੀ ਦੀਨੈ ਚਮਕਾਰਿ ॥ ੫ ॥
 ਰੁਦਨੁ ਕਰੈ ਨਾਮੇ ਕੀ ਮਾਇ ॥ ਛੋਡਿ ਰਾਮੁ ਕੀ ਨ ਭਜਹਿ ਖੁਦਾਇ ॥ ੬ ॥
 ਨ ਹਉ ਤੇਰਾ ਪ੍ਰਗੜਾ ਨ ਤੁ ਮੇਰੀ ਮਾਇ ॥
 ਪਿੰਡੁ ਪੜੈ ਤਉ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਇ ॥ ੭ ॥
 ਕਰੈ ਗਜਿੰਦੁ ਸੁੰਡ ਕੀ ਵੋਟ ॥ ਨਾਮਾ ਉਧਰੈ ਹਰਿ ਕੀ ਓਟ ॥ ੮ ॥
 ਕਾਜੀ ਮੁਲਾਂ ਕਰਹਿ ਸਲਾਮੁ ॥ ਇਨਿ ਹਿੰਦੂ ਮੇਰਾ ਮਲਿਆ ਮਾਨੁ ॥ ੯ ॥
 ... ..
 ... ..

ਸ਼ਬਦ ਕਲੇਸ਼ ਨਿੰਦਕ ਛੁਡਿਆ ਧੋਦੁ ॥

ਨਾਮੇ ਨਾਰਾਇਨ ਨਾਰੀ ਭੋਦੁ ॥ ੨੮ ॥ ੧ ॥ ੧੦ ॥

(ਭੈਰਉ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ, ੧੧੬੫-੬੬)

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਲ ਕਵੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਨ ਨੇ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਸਾਂਝੇ ਤੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਕੀਮਤਾਂ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਸਾਧਨਾਂ, ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਹੈ—ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਸਾਗਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਜਿਥੋਂ ਚਿਲ ਕਰੇ ਚੁਲੀ ਝਰ ਲਉ, ਸੁਆਦ ਰਸ, ਗੰਧ ਇਕੋ ਹੋਣਗੇ। ਸਾਰਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਪਰੋਸਿਆ ਹੋਇਆ ਬਾਲ ਹੈ, ਸਾਰਿਆਂ ਖਾਣਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਇਕੋ ਸੁਆਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(੬) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਿੰਬਾਵਲੀ (Imagery)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ੋਰਸ਼ ਸੁਆਦ ਤੇ ਵੀ ਉੱਨਾ ਹੀ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ। ਸ਼ੇਖ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੀਕ ਸਭ ਨੇ ਬਿੰਬਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ, ਸੁਬਦ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵ ਚਿਤ੍ਰਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਭਗਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਬੇਅੰਤ ਸੈਲਿਕ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਬਿੰਬ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੂਰੀ ਜਾਂ ਸਾਰਾ ਕੋਸ਼ ਇਥੇ ਦੇਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ; ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪਕ-ਉਪਮਾਵਾਂ, ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਅਸੀਂ ਅਸਲ ਸੁਬਦ ਅੰਕਤ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਝਾਵਲਾ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਥੇ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਸੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ

੧. ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ, ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ॥
ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਕੀਦਾ ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ ॥
ਜਿੰਦੁ ਨਿਮਾਣੀ ਕਢੀਐ ਹਭਾਂ ਕੂ ਕੜਕਾਇ ॥
ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ ਜਿੰਦੁ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ ॥
ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਟੀ ਮਰਨੁ ਵਰੁ ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਠਾਇ ॥
ਆਪਣ ਹਥੀ ਸੋਲਿ ਕੈ ਕੈ ਗਲਿ ਲਗੈ ਧਾਇ ॥
ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀਆਇ ॥
ਫਰੀਦਾ ਕਿੜੀ ਪਵੰਦੀਬੀ ਖੜਾ ਨ ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ ॥ ੧ ॥
੨. ਫਰੀਦਾ ਜਾਂ ਤਉ ਖਟਣ ਵੇਲ ਤਾਂ ਤੂ ਰਤਾ ਦੁਨੀ ਸਿਉ ॥
ਮਰਗ ਸਵਾਈ ਨੀਹਿ ਜਾਂ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਲਵਿਆ ॥ ੨ ॥
੩. ਫਰੀਦਾ ਸੋਈ ਸਰਵਰੁ ਊਚਿ ਲਹੁ ਜਿਥਹੁ ਲਡੀ ਵਧੁ ॥
ਫਪਤਿ ਊਢੈ ਕਿਆ ਹੋਵੈ, ਚਿਕੜਿ ਭੁਥੈ ਹਥੁ ॥ ੩ ॥
੪. ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆ ਪੰਖੀਆ, ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ ॥
ਫਰੀਦਾ ਸਹੁ ਭਰਿਆ ਭੀ ਚਲਸੀ ਬਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ ॥ ੪ ॥
੫. ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ ਕੰਧੀ ਕੋਹੈ ਹੇਤਿ ॥
ਬੋੜੇ ਨੋ ਕਪਰੁ ਕਿਆ ਕਰੇ ਜੇ ਪਾਭਣ ਰਹੈ ਸੁਚੇਤਿ ॥ ੫ ॥
੬. ਕੰਢੀ ਉਤੇ ਰੁਖੜਾ ਕਿਚਰਕੁ ਬੰਨੈ ਧੀਰੁ ॥
ਫਰੀਦਾ ਕਰੇ ਭਾਡੈ ਰਖੀਐ ਕਿਚਰੁ ਤਾਂਬੀ ਨੀਰੁ ॥ ੬ ॥
੭. ਫਰੀਦਾ ਦਰੀਆਵੈ ਕੰਨੈ ਬਗੁਣਾ ਬੈਠਾ ਕੋਲ ਕਰੇ ॥
ਕੋਲ ਕਰੇਦੇ ਹੰਝ ਨੋ ਅਭਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ ॥ ੭ ॥

੮. ਫਰੀਦਾ ਹੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਲੁ ਕੰਥਿਆ ਪਤ ਬੜੇ ਬੜਿ ਪਾਹਿ ॥

ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾਂ ਢੂੰਢੀਆਂ ਰਹਣੁ ਕਿਥਾਉ ਨਾਹਿ ॥ ੧੦੨ ॥

੯. ਹੰਸਾ ਦੇਖਿ ਤਦੈਦਿਆ ਬਗਾ ਆਇਆ ਚਾਉ ॥

ਭੂਖਿ ਮੋਢੇ ਬਗ ਬਪੁੜੇ ਜਿਹੁ ਤਲਿ ਉਪਰਿ ਪਾਉ ॥ ੧੨੨ ॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਧਨ, ਸਾਹੇ, ਮਲਕ, ਹਫਾ ਕੂ ਕੜਕਾਇ, ਜਿੰਦ ਵਹੁਟੀ, ਮਰਣ ਵਹੁ, ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ, ਢਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ, (ਪਾਪ) ਦੀ ਮੋਟਲੀ, ਤਿਲ (ਉਮਰ ਦੇ ਦਿਨ), ਅਖੀਂ ਪਤੀਣੀਆਂ, ਹੀਣੇ ਕੰਨ, ਸਾਖਪਕੀਈ, ਕਾਲੀ (ਜਵਾਨੀ), ਧਉਲੀ (ਬੁਢੇਪਾ), ਥਲ ਫੁੰਗਰ, ਲੋੜੇਂ ਦਾਪ, ਗਲੀਏ ਚਿਕੜ ਦੂਰਿ ਘਰੁ, ਦੂਰ ਦੀਵੀ ਬਲੰਦਿਆ, ਗੁੜ ਲੀਡਾ, ਘਰੁ ਲੁਟਿਆ, ਦੀਵਲੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ, ਕਮਾਦ, ਕਾਗਦ, ਕਪਾਹ, ਸਰਵਰ (ਸੰਸਾਰ), ਛਪੜੀ, ਹੰਸ, ਕੋਧੇ, ਪੰਥੀਆਂ, ਨਦੀ, ਬੇੜਾ, ਪਾਤਣੀ, ਕੰਧੇ ਉਤੈ ਰਖੜਾ, ਕਰਾ ਭਾਂਡਾ, ਦਰੀਆਵੈ ਢਾਹਾ, ਬਗਲਾ, ਹੰਸ, ਆਦਿ ਦੁਆਲੇ ਬਣੇ ਚਿਤ੍ਰ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ—ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਮ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਕਬੀਰ ਜੀ

ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਵੇਖੋ :—

੧. ਮਾਇਆ ਫਾਸ ਬੰਧ ਨਹੀਂ ਫਾਹੈ, ਅਰ ਮਨ ਸੁੰਨਿ ਨ ਲੁਕੈ ॥
੨. ਉਦੈ ਅਸਤ ਕੀ ਮਨ ਬੁਧਿ ਨਾਸੀ ਤਉ ਸਦਾ ਸਹਜਿ ਲਿਵ ਲੀਣਾ ॥
੩. ਜਿਉ ਪ੍ਰਤਿ ਬਿੰਦੁ ਬਿੰਬ ਕਉ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਦਰ ਕੁੰਭੁ ਬਿਗਰਾਨਾ ॥
੪. ਪੰਚ ਮਾਰਿ ਪਾਵਾ ਤਲਿ ਦੀਨੈ ॥ (ਪੰਚ=ਕਾਮਾਦਿਕ)
੫. ਨਕਦੀ ਕੋਂ ਨਨਗਨੁ ਬਾਡਾ ਭੂੰ (ਮਾਇਆ=ਨਕਦੀ)
੬. ਬਟੂਆ ਏਕੁ ਬਹੁਤਰਿ ਆਧਾਰੀ ਏਹੈ ਜਿਸਹਿ ਦੁਆਰਾ ॥
ਨਵੈ ਖੰਡ ਕੀ ਪ੍ਰਿਥਾਵੀ ਮਾਗੈ ਜੋ ਜੋਗੀ ਜਗਿ ਜਾਗਾ ॥
੭. ਤੇਲ ਜਲੇ ਬਾਤੀ ਨਹਰਾਨੀ ਸੁੰਨਾ ਮੰਦਰੁ ਹੋਈ ॥
੮. ਲਟ ਛਿਟਕਾਏ ਤਿਨੀਆ ਰੋਵੈ ਹੰਸੁ ਇਕੋਲਾ ਜਾਈ ॥
੯. ਕਹਿਤ ਕਬੀਰ ਸੁਨਹੁਰੇ ਮੰਤਰੁ ਭੈ ਸਾਗਰ ਕੈ ਤਾਈ ॥
੧੦. ਇਸੁ ਬੰਦੇ ਸਿਰਿ ਜੁਲਮੁ ਹੋਤ ਹੈ ਜਮੁ ਨਹੀ ਹਵੈ ਗੁਸਾਈ ॥
੧੧. ਹਰਿ ਕਾ ਬਿਲੋਵਨਾ ਬਿਲੋਵਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ॥
੧੨. ਸੁਤੁ ਅਪਰਾਧ ਕਰਤ ਹੈ ਜੋਤੈ ॥ ਜਨਨੀ ਚੀਤਿ ਨ ਰਾਖਸਿ ਤੇਤੈ ॥

੧੩. ਸੂਕੇ ਸਰਬਰਿ ਪਾਲਿ ਬੰਧਾਵੈ ਲੁਣੇ ਖੇਡਿ ਹਥ ਵਾਰਿ ਕਰੈ ॥
੧੪. ਚਰਨ ਸੀਸੁ ਕਰ ਕੰਪਨ ਲਾਗੇ ਨੈਨੀ ਨੀਰੁ ਅਸਾਰ ਬਰੈ ॥
੧੫. ਕੁਮਾਰੈ ਏਕ ਨੁ ਮਾਟੀ ਗੁੰਧੀ ਬਹੁਬਿਧਿ ਬਾਨੀ ਲਾਈ ॥
੧੬. ਜਮ ਕਾ ਡੰਡੁ ਮੂੰਡ ਮਹਿ ਲਾਗੈ ਖਿਨ ਮਹਿ ਕਰੈ ਨਿਬੇਰਾ ॥
੧੭. ਚਿਰਗਟ ਫਾਰਿ ਚਿਟਾਰਾ ਲੈ ਗਝਿਓ ਤਰੀ ਤਾਗਰੀ ਛੁਟੀ ॥
੧੮. ਸਰਪਨੀ ਭੇ ਉਪਰਿ ਨਹੀ ਬਲੀਆ ॥
੧੯. ਕਹਾ ਸੁਆਨ ਕਉ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਸੁਨਾਏ ॥
੨੦. ਕਉਆ ਕਹਾ ਕਪੂਰ ਚਰਾਏ ॥
੨੧. ਕਹਾ ਬਿਸੀਅਰ ਕਉ ਦੂਧੁ ਪੀਆਏ ॥
੨੨. ਲੰਕਾ ਸਾ ਕੋਟੁ ਸਮੁੰਦ ਸੀ ਖਾਈ ॥
੨੩. ਜਾ ਜਮੁ ਆਇ ਝੋਟ ਪਕਰੈ ॥
੨੪. ਬਾਸੀਗਰੀ ਸੰਸਾਰੁ ਕਬੀਰਾ ਰੇਤਿ ਢਾਲਿ ਪਾਸਾ ॥
੨੫. ਗਾਉ ਗਾਉ ਰੀ ਦੁਲਹਨੀ ਮੰਗਲ ਚਾਰਾ ॥
ਮੇਰੇ ਗ੍ਰਿਹ ਆਏ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਭਤਾਰਾ ॥
੨੬. ਨਾਭਿ ਕਮਲ ਮਹਿ ਬੇਦੀ ਰਚਿ ਲੇ ॥
੨੭. ਸਾਸੁ ਕੀ ਦੁਖੀ ਸਸੁਰ ਕੀ ਪਿਆਰੀ ਜੋਨ ਕੇ ਨਾਮਿ ਭਰਉ ਰੀ ॥
੨੮. ਨੈਨ ਦੇਖਿ ਪਤੰਗੁ ਉਰਝੈ ਪਸੁ ਨ ਦੇਖੈ ਆਹਿ ॥
੨੯. ਹੀਰੈ ਹੀਰਾ ਬੋਧਿ ॥
੩੦. ਅੰਤਰਿ ਮੈਲੁ ਜੇ ਤੀਰਥ ਨਾਵੈ ਤਿਸੁ ਬੇਲੁੰਨ ਨ ਜਾਨਾ ॥

ਮਾਇਆ ਫਾਹੀ, ਸੁੰਨ, ਉਚਕ-ਕੁੰਡ, ਪੰਚ ਮਾਰਿ, ਨਕਟੀ, ਬਹਤਰਿ ਨਾਰੀ, ਨਵੇ ਖਡ, ਮਦਰੁ (ਸਰੀਰ), ਰੇਸ (ਆਤਮਾ), ਭੈਸਾਗਰ, ਜਮੁ, ਹਰਿਕਾ ਬਿਲੋੜਨਾ (ਸਿਮਰਨ), ਸੁਤ-ਜਨਨੀ, ਸਰਵਰ, ਖੇਤ, ਸੀਸ ਦਾ ਕੰਪਨਾ, ਨੈਨੋਂ ਨੀਰ ਬਹਿਣਾ, ਕੁਮਾਰੈ ਮਾਟੀ, ਜਮ ਕਾ ਡੰਡੁ, ਸਰਪਨੀ (ਮਾਇਆ), ਬਿਸੀਅਰ, ਦੂਧ, ਲੰਕਾ, ਜਮ ਝੋਟ (ਕੋਸ) ਪਕਰੇ, ਬਾਜਗਰੀ ਸੰਸਾਰ, ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਭਤਾਰ, ਨਾਭਿ ਕਮਲ, ਸਾਸੁ (ਮਾਇਆ), ਪਤੰਗੁ, ਹੀਰਾ (ਹਿਰਦਾ), ਆਇ ਦੁਆਲੇ ਚਿਤ੍ਰ, ਬਿੰਬ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬੁਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਨਾਮ ਦੇਉ ਜੀ

ਰਾਗ ਭੋਰਉ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮ ਦੇਉ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ । ਨਾਮ ਲਈ ਤੀਬਰਤਾ ਦੇ ਬਿਆਨ ਲਈ ਬਹੁ ਥਾਈਂ ਇਹ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ :—

ਜੈਸੀ ਭੁਖੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਅਨਾਜ ॥ ਤ੍ਰਿਖਾਵੰਤ ਜਲ ਸੇਤੀ ਕਾਜ ॥

ਜੈਸੀ ਮੂੜ ਕੁਟੰਬ ਪਰਾਇਣ ॥ ਐਸੀ ਨਾਮੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਰਾਇਣ ॥

... ..

ਜੈਸੀ ਪਰਪੁਰਖਾ ਰਤ ਨਾਰੀ ॥ ਲੋਭੀ ਨਰੁ ਧਨ ਕਾ ਹਿਤਕਾਰੀ ॥

ਕਾਮੀ ਪੁਰਖ ਕਾਮਨੀ ਪਿਆਰੀ ॥ ਐਸੀ ਨਾਮੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਮੁਰਾਰੀ ॥

... ..

ਜੈਸੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਾਰਿਕ ਅਰੁ ਮਾਤਾ ॥ ਐਸਾ ਹਰਿ ਸੇਤੀ ਮਨੁ ਰਾਤਾ ॥

ਗੋਂਡ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ

ਨਾਦ ਭੁਖੇ ਜੈਸੇ ਮਿਰਗਾਏ ॥ ਪ੍ਰਾਨ ਤਸੇ ਵਾਕੋ ਧਿਆਨੁ ਨ ਜਾਏ ॥

ਐਸੇ ਰਾਮਾ ਐਸੇ ਹੋਰਉ ॥ ਰਾਮ ਛੋਡਿ ਚਿਤੁ ਅਨਤ ਨ ਫੋਰਉ ॥

ਜਿਉ ਮੀਨਾ ਹੋਰੈ ਪਸੁਆਰਾ ॥ ਸੋਨਾ ਗਢਤੇ ਹਿਰੈ ਸੁਨਾਰਾ ॥

ਜਿਉ ਬਿਖਈ ਹੋਰੈ ਪਰਨਾਰੀ ॥ ਕਉਡਾ ਡਾਰਤ ਹਿਰੈ ਜੁਆਰੀ ॥

ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਉ ਤਹ ਤਹ ਰਾਮਾ ॥ ਹਰਿ ਕੇ ਚਰਨ ਨਿਤ ਪਿਆਵੈ ਨਾਮਾ ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

(ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚੋਂ)

੧. ਆਖਹਿ ਬਰਸੇ ਆਖਹਿ ਇੰਦ ॥ ਆਖਹਿ ਗੋਪੀ ਤੈ ਗੋਬਿੰਦ ॥

ਆਖਹਿ ਵੀਸਰ ਆਖਹਿ ਸਿਧ ॥ ਆਖਹਿ ਕੋਤੇ ਬੀਤੇ ਬੁਧ ॥

ਆਖਹਿ ਦਾਨਵ ਆਖਹਿ ਦਵ ॥ ਆਖਹਿ ਸੁਰਿ ਨਰ ਮੁਨਿ ਜਨ ਸੇਵ ॥

੨. ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖ, ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ, ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ ॥

ਬਿੰਬਾ ਕਾਲੁ ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ, ਜੁਗਤਿ ਭੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ ॥

੩. ਭੁਗਤਿ ਗਿਆਨੁ, ਦਇਆ ਭੰਡਾਰਣਿ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਵਾਜਹਿ ਨਾਦੁ ॥

੪. ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ, ਪੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥ ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ, ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ ॥

ਭਉ ਖਲਾ, ਅਗਨਿ ਤਪਤਾਉ ॥ ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ ॥

ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ, ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ ॥

੫. ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ, ਪਾਣੀ ਧਿਤਾ, ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ ॥

ਵਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ, ਖੋਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ ॥

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ)

੬. ਲਬੁ ਭੁਤਾ, ਭੁਤੁ ਭੁਤਾ, ਠਗਿ ਖਾਧਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ॥
ਪਰਨਿੰਦਾ ਪਰਮਲੁ ਮੁਖਿ ਸੁਧੀ, ਅਗਨਿ ਕ੍ਰੋਧੁ ਚੰਡਾਲੁ ॥
ਰਸ ਕਸ ਆਪੁ ਸਲਾਹਣਾ, ਦੇ ਕਰਮ ਮੇਰੇ ਕਰਤਾਰ ॥
੭. ਸਬੁ ਸਰਾ, ਗੁੜ ਬਾਹਰਾ, ਜਿਸੁ ਵਿਚਿ ਸਚਾ ਨਾਉ ॥
੮. ਨਾਉ ਨੀਰੁ ਚੰਗਿਆਈਆ, ਸਤੁ ਪਰਮਲੁ, ਤਨਿ ਵਾਸੁ ॥
੯. ਜਾਲਿ ਸੋਹੁ, ਘਸਿ ਮਸੁ ਕਰਿ, ਮਤਿ ਕਾਗਦੁ ਕਰਿ ਸਾਰੁ ॥
੧੦. ਸਭਿ ਰਸ ਮਿਠੇ ਮੰਨਿਐ, ਸੁਣਿਐ ਸਾਲੋਣੇ ॥
ਖਟ ਤੁਰਸੀ ਮੁਖਿ ਬੋਲਣਾ, ਮਾਰਣ ਨਾਚ ਕੀਏ ॥
ਫਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਾਉ ਏਕ, ਜਾਕਉ ਨਦਰਿ ਕਟੋਇ ॥
੧੧. ਕੰਗੂ ਦੀ ਕਾਇਆ, ਰਤਨਾ ਦੀ ਲਲਿਤਾ, ਅਗਰਿ ਵਾਸੁ ਤਨਿ ਸਾਸੁ ॥
ਅਨਸਨਿ ਤੀਰਥ ਕਾ ਮੁਖਿ ਟਿਕਾ, ਤਿਤੁ ਘਟਿ ਮਤਿ ਵਿਗਾਸੁ ॥
੧੨. ਗੁਣਵੰਤੀ ਗੁਣ ਵੀਥਰੇ, ਅਉਗੁਣਵੰਤੀ ਬੁਰਿ ॥
ਜੇ ਲੋੜਹਿ ਵਰ ਕਾਮਣੀ, ਨਹ ਮਿਲੀਐ ਪਿਰ ਕੂਰਿ ॥
ਨਾ ਬੋੜੀ ਨਾ ਤੁਲਹੜਾ, ਨਾ ਘਾਈਐ ਪਿਰੁ ਦੂਰਿ ॥
ਮੇਰੇ ਨਾਕੁਰ ਪਰੈ ਤਖਤਿ ਅਬੋਲੁ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਪੂਰਾ ਜੇ ਕਰੇ ਪਾਈਐ ਸਚੁ ਅਤੋਲੁ ॥
ਪ੍ਰਭੁ ਹਰਿਮੰਦਰੁ ਸੋਹਣਾ, ਤਿਸੁ ਮਹਿ ਮਾਣਕ ਲਾਲ ॥
ਮੋਤੀ ਹੀਰਾ ਨਿਰਮਲਾ ਕੰਚਨ ਕੋਟ ਰੀਸਾਲ ॥
ਬਿਨੁ ਪਉੜੀ ਗੜਿ ਕਿਉ ਚੜਉ, ਗੁਰ ਹਰਿ ਪਿਆਨ ਨਿਹਾਲ ॥
ਗੁਰ ਪਉੜੀ, ਬੋੜੀ ਗੁਰੁ, ਗੁਰੁ ਤੁਲਹਾ ਹਰਿ ਨਾਉ ॥
ਗੁਰੁ ਸਰੁ ਸਾਗਰੁ ਬੇਹਿਥੈ, ਗੁਰੁ ਤੀਰਥੁ ਦਰੀਆਉ ॥
ਜੇ ਤਿਸੁ ਛਾਵੈ ਉਸਥੀ, ਸਤ ਸਰਿ ਨਾਵਨੁ ਜਾਉ ॥
ਪੂਰੈ ਪੂਰੈ ਆਖੀਐ, ਪੂਰੈ ਤਖਤਿ ਨਿਵਾਸ ॥
ਪੂਰੈ ਬਾਨਿ ਸੁਹਾਵਣੇ, ਪੂਰੈ ਆਸ ਨਿਰਾਸ ॥
ਨਾਨਕ ਪੂਰਾ ਜੇ ਮਿਲੈ ਕਿਉ ਘਾਟੈ ਗੁਣ ਤਾਸ ॥
੧੩. ਆਵਹੁ ਭੋਲੇ ਗਲਿ ਮਿਲਹ, ਅੰਕਿ ਸਹੇਲੜੀਆਹ ॥
ਮਿਲਿ ਕੈ ਕਰਹ ਕਹਾਣੀਆ, ਸੰਮੂਖ ਕੰਤ ਕੀਆਹ ॥

- ਸਾਚੇ ਸਾਹਿਬ ਸਭਿ ਗੁਣ, ਅਉਗਣ ਸਭਿ ਅਜਾਹ ॥
੧੪. ਜਾਇ ਪੁਡਹੁ ਸੋਹਾਗਣੀ, ਤੁਸੀ ਰਾਵਿਆ ਕਿਨੀ ਗੁਣੀ ॥
ਸਹਜਿ ਸੰਤੋਖ ਸੀਗਾਰੀਆ, ਮਿਠਾ ਬੋਲਣੀ ॥
ਪਿਰ ਰੀਸਾਲੁ ਤਾ ਮਿਲੈ, ਜਾ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦ ਸੁਣੀ ॥
੧੫. ਪ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਣੁ ਦੋਹਾਗਣੀ, ਮੁਠੀ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ॥
ਕਲਰ ਕੋਰੀ ਕੰਧ ਜਿਉ, ਅਹਿਨਿਸਿ ਕਿਰਿ ਢਹਿ ਪਾਇ ॥
੧੬. ਸੁੰਵੀ ਦੇਹ ਭਰਾਵਣੀ, ਜਾ ਜੀਉ ਵਿਚਹੁ ਜਾਇ ॥
ਭਾਹਿ ਬਲੰਦੀ ਵਿਝਵੀ, ਧੂਉ ਨ ਨਿਕਸਿਓ ਕਾਇ ॥
ਪੰਚੇ ਰੁਨੇ ਦੁਖਿ ਭਰੇ, ਬਿਨਸੇ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ॥
੧੭. ਨਾਨਕ ਬੇੜੀ ਸਚ ਦੀ, ਤਰੀਐ ਗੁਰ ਛੀਚਾਰਿ ॥
੧੮. ਆਗੈ ਦੇਖਉ ਭਉ ਜਲੈ, ਪਾਛੈ ਹਰਿਓ ਅੰਗੁਰੁ ॥
੧੯. ਮੁਇਆ ਜਿਤੁ ਘਰਿ ਜਾਈਐ, ਤਿਤੁ ਜੀਵਦਿਆ ਮਲੁ ਮਾਰਿ ॥
੨੦. ਹਰਿ ਗੁਰੁ ਸਰਵਰੁ ਸੇਵਿ ਤੂ, ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹ ਮਾਨੁ ॥
੨੧. ਚਾਰੇ ਅਗਨਿ ਨਿਵਾਰਿ, ਮਰੁ ਗੁਣਮੁਖਿ ਹਰਿ ਜਲੁ ਪਾਇ ॥
ਅੰਤਰਿ ਕਮਲੁ ਪ੍ਰਗਾਸਿਆ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਭਰਿਆ ਅਘਾਇ ॥
ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੀਤੁ ਕਰਿ, ਸਚੁ ਪਾਵਹਿ ਦਰਗਹ ਜਾਇ ॥
੨੨. ਕੀਮਤਿ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਈਐ, ਰਿਦ ਮਾਣਕ ਸੋਲਿ ਅਮੋਲਿ ॥
ਭਾਈ ਰੇ ਹਰਿ ਹੀਰਾ ਗੁਰ ਮਾਹਿ ॥
੨੩. ਮਨ ਮਹਿ ਮਾਣਕੁ ਲਾਲ, ਨਾਮ ਰਤਨੁ ਪਦਾਰਥੁ ਹੀਰੁ ॥
ਸਚੁ ਵਖਰੁ, ਧਨੁ ਨਾਮੁ ਹੈ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਗਹਿਰ ਰੰਭੀਰ ॥
੨੪. ਇਹੁ ਮਾਣਕੁ ਜੀਉ ਨਿਰਮੋਲੁ ਹੈ, ਕਉਡੀ ਬਦਲੈ ਜਾਇ ॥
੨੫. ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਭਉਜਲੁ ਲੰਘੀਐ, ਦਰਗਹ ਪਤਿ ਪਰਵਾਣੁ ॥
੨੬. ਵਣਜੁ ਕਰਹੁ ਬਣਜਾਰਿਓ, ਵਖਰੁ ਲੋਹੁ ਸਮਾਲਿ ॥
ਤੈਸੀ ਵਸਤੁ ਵਿਸਾਹੀਐ, ਜੈਸੀ ਨਿਬਹੈ ਨਾਲਿ ॥
੨੭. ਫਾਹੀ ਫਾਬੇ ਮਿਟਗ ਜਿਉ, ਦੂਖ ਘਣੈ ਨਿਤ ਰੋਇ ॥
੨੮. ਖੋਟੈ ਪੋਤੈ ਨਾ ਪਵਹਿ, ਤਿਨ ਹਰਿ ਗੁਰ ਦਰਸੁ ਨ ਹੋਇ ॥
੨੯. ਧਨ ਜੋਬਨੁ ਅਟੁ ਫੁਲੜਾ ਨਾਨੀਅੜੇ ਦਿਨ ਚਾਰਿ ॥
ਪਬਣਿ ਕੋਰੇ ਪਤ ਜਿਉ, ਬਲਿ ਢੁਲਿ ਜੰਮਣਹਾਰ ॥

ਰੰਗੁ ਮਾਣਿ ਲੈ ਪਿਆਰਿਆ, ਜਾ ਜੋਬਨ ਨਉਹੁਲਾ ॥

ਦਿਨ ਬੋਝੇ ਬਕੇ ਭਇਆ ਪੁਰਾਣਾ ਚੌਲਾ ॥

ਸਜਣ ਮੇਰੇ ਰੰਗੁਲੇ ਜਾਇ ਸੁਤੇ ਜੀਰਾਣਿ ॥

ਹੰਡੀ ਵੰਝਾ ਭੁਮਣੀ ਚੋਵਾ ਝੀਣੀ ਬਾਣਿ ॥

ਕੀ ਨ ਸੁਣਹੀ ਗੋਰੀਏ, ਆਪਣ ਕੰਨੀ ਸੋਇ ॥

ਲਗੀ ਆਵਹਿ ਸਾਹੁਰੈ, ਨਿਤ ਨ ਪੋਈਆ ਹੋਇ ॥

ਨਾਨਕ ਸੁਤੀ ਪੋਈਐ ਜਾਣੁ ਵਿਰਤੀ ਸੰਨਿ ॥

ਗੁਣਾ ਗਵਾਈ ਗੰਠੜੀ, ਅਵਗਣ ਚਲੀ ਬੰਨਿ ॥

੩੦. ਆਪੇ ਰਸੀਆ, ਆਪਿ ਰਸੁ, ਆਪੇ ਚਾਵਣਹਾਰੁ ॥

ਆਪੇ ਹੋਵੈ ਚੋਲੜਾ, ਆਪੇ ਸੋਜ ਭਤਾਰ ॥

੩੧. ਇਹੁ ਤਨੁ ਧਰਤੀ, ਬੀਜੁ ਕਰਮਾ ਕਰੇ, ਸਲਿਲ ਆਪਾਉ ਸਾਰੰਗ ਪਾਣੀ ॥

ਮਨੁ ਕਿਰਸਾਣੁ, ਹਰਿ ਰਿਦੈ ਜੰਮਾਇ ਲੈ, ਇਉ ਪਾਵਸਿ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਣੀ ॥

੩੨. ਅਮਲੁ ਕਤਿ ਧਰਤੀ, ਬੀਜੁ ਸਬਦੇ ਕਹਿ, ਸਚ ਕੀ ਆਬ ਨਿਤ ਦੇਹਿ ਪਾਣੀ ॥

ਹੋਇ ਕਿਰਸਾਣੁ ਬੀਮਾਨੁ ਜੰਮਾਇਲੈ, ਭਿਸਤੁ ਦੇਜਕੁ ਮੂੜੇ ਏਕ ਜਾਣੀ ॥

੩੩. ਐਥ ਤਨਿ ਰਿਕੜੇ, ਇਹੁ ਮਨੁ ਮੀਡਕੋ, ਕਮਲ ਕੀ ਸਾਰ ਨਹੀ ਮੂਲਿ ਪਾਣੀ ॥

ਭਉਰੁ ਉਸਤਾਦੁ ਨਿਤ ਭਾਖਿਆ ਬੋਲੈ, ਕਿਉ ਬੂਝੈ ਜਾ ਨਹ ਬੁਝਾਈ ॥

੩੪. ਏਕੁ ਸੁਆਨੁ ਦੁਇ ਸੁਆਨੀ ਨਾਲਿ ॥

੩੫. ਤੂ ਦਰੀਆਉ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ, ਮੈ ਮਛਲੀ ਕੈਸੇ ਅੰਤੁ ਲਹਾ ॥

੩੬. ਪੋਈ ਪੁਰਾਣ ਕਮਾਈਐ ॥ ਭਉ ਵਰੀ ਇਤੁ ਤਨਿ ਪਾਈਐ ॥

ਸਚੁ ਬੂਝਣੁ ਆਣਿ ਜਲਾਈਐ ॥ ਇਹੁ ਤਿਲੁ, ਦੀਵਾ ਇਉ ਜਲੈ ॥

ਕਰਿ ਚਾਨਣੁ ਸਾਹਿਬੁ ਤਉ ਮਿਲੈ ॥

ਇਹ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਝਾਵਲਾ, ਕੇਵਲ ਝਾਵਲਾ ॥

ਪਰ ਇਤਨੇ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਕਿਵੇਂ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ—ਕਦੇ ਭੋਧਾਂ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਪਮਾ ਕੇ, ਕਦੇ ਕਿਤੀਆਂ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਪਮਾ ਕੇ, ਕਦੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁਖੀ ਵਤੀਰਾ ਉਪਮਾ ਕੇ, ਕਦੇ ਸੋਹਾਗਣ, ਦੁਹਾਗਣ, ਧਨ-ਪਿਰ, ਦੇ ਕੀਤ ਗਾ ਕੇ। ਬੇੜੀ, ਤੁਲਹਾ, ਸਾਗਰ, ਬੋਹਿਥ, ਪਉੜੀ, ਤਖ਼ਤ, ਮਿਰਗ, ਪੋਤੈ, ਪਬਣਿ, ਨਾਠੀਅਕੇ, ਸਜਣ, ਗੋਰੀ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਰਾਵਣਹਾਰ, ਮੀਡਕ, ਭਉਰ, ਕਮਲ, ਸੁਆਨ, ਦਰੀਆ, ਮਛਲੀ, ਦੀਵਾ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਘਰੰਗੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸਤਾਂ ਦੁਆਲੇ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਿੰਬਾ ਦੀ ਢਾਲ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਿੰਬਾ ਦੀ ਹੈ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਵਸਤਾਂ ਦੁਆਲੇ ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਤੀਕ ਉਸਾਰੇ ਹਨ।

ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੪ ਛੰਡ

੧. ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨੇ ਲੇਇਣਾ, ਮਨੁ ਪ੍ਰੇਮਿ ਰਤਨਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥
੨. ਮਨੁ ਰਾਮਿ ਕਸਵਟੀ ਲਾਇਆ, ਕੰਚਨੁ ਜੋਵਿਨਾ ॥
੩. ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੰਗਿ ਚਲੁਲਿਆ, ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੇ ਭਿੰਨਾ ॥
੪. ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਮੁਸਕਿ ਬਕੋਲਿਆ ਸਭੁ ਜਨਮੁ ਧਨੁ ਧੰਨਾ ॥
੫. ਹਰਿ ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਣੀ ਮਨੁ ਮਾਰਿਆ ਅਣੀਆਲੇ ਅਣੀਆ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥
੬. ਜਿਸੁ ਲਗੀ ਪੀਰ ਪਿਰੰਮ ਦੀ ਸੋ ਜਾਣੈ ਜਰੀਆ ॥
੭. ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੁ ਸਬਦਿ ਵਿਭਾਸਿਆ ਜਪਿ ਅਨਤ ਤਰੇਗਾ ॥
੮. ਭਗਤਿ ਵਡਲ ਹਰਿ ਬਿਰਦੁ ਹੈ, ਹਰਿ ਲਾਜ ਰਖਾਇਆ ॥
੯. ਗੁਰਮੁਖਿ ਢੂਢਿ ਢੂਢੇਦਿਆ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਲਧਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥
੧੦. ਕੰਚਨ ਕਾਇਆ ਕੰਟ ਗੜ ਵਿਚਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਿਧਾ ॥
੧੧. ਹਰਿ ਹਰਿ ਹੀਰਾ ਰਤਨੁ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੁ ਵਿਧਾ ॥
੧੨. ਪੰਧੁ ਦਸਾਵਾ ਨਿਤ ਖੜੀ ਮੁੰਧ ਜੋਬਨਿ ਬਾਲੀ ॥
੧੩. ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਚੇਤਾਇ ਗੁਰ ਹਰਿ ਮਾਰਗਿ ਚਾਲੀ ॥
੧੪. ਮੇਰੇ ਮਨਿ ਤਨਿ ਨਾਮੁ ਆਧਾਰੁ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਬਿਖੁ ਚਾਲੀ ॥
੧੫. ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਵਣਜਾਰਾ ਵਣਜੁ ਹੈ, ਗੁਰ ਸਾਹੁ ਸਾਬਾਸੇ ॥
੧੬. ਸਭੁ ਸਾਹੁ ਹਮਾਰਾ ਡੂ ਧਣੀ, ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਵਣਜਾਰਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥
੧੭. ਸਭ ਭਾਂਡੇ ਰੂਧੈ ਸਾਜਿਆ, ਫਿਰਿ ਵਸਤੁ ਹਰਿ ਥਾਗ ॥
੧੮. ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਤੂੰ ਗੁਰ ਪਿਤਾ ਹੈ, ਦੇ ਮਤਿ ਜਮਝਾਏ ॥
੧੯. ਅਗਿਆਨੁ ਅੰਧੇਰਾ ਕਟਿਆ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਘਟਿ ਬਲਿਆ ॥
੨੦. ਹਰਿ ਲਧਾ ਰਤਨੁ ਪਦਾਰਥੋ, ਫਿਰਿ ਬਹੁਤਿ ਨ ਚਲਿਆ ॥
੨੧. ਹੁਣਿ ਵਤੈ ਹਰਿਨਾਮੁ ਨ ਬੀਜਿਓ, ਅਗੈ ਭੁਖਾ ਕਿਆ ਖਾਏ ॥
੨੨. ਜਿਨਾ ਅੰਤਰਿ ਕਪਫ ਵਿਕਾਰੁ ਹੈ, ਤਿਨਾ ਰੋਇ ਕਿਆ ਕੀਜੈ ॥

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਬਿਰਥਲਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਣ ਵਾਲੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੇ, ਬਿੰਬ-ਉਪਮਾਵਾਂ ਇਕੋ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦਿਤੀਆਂ ਹਨ।

(ਬਿਲਵਲ ਮਹਲਾ ੫ ਅਸਟਪਦੀਆ)

ਪ੍ਰਭ ਤੁਝ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਰ ॥ ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚੰਦ ਚਕੋਰ ॥
 ਜਿਉ ਮੀਨ ਜਲ ਜਿਉ ਹੇਤੁ ॥ ਅਲਿ ਕਮਲ ਭਿੰਨੁ ਨ ਭੇਤੁ ॥
 ਜਿਉ ਚਕਵੀ ਸੂਰਜ ਆਸ ॥ ਨਾਨਕ ਚਰਨ ਪਿਆਸ ॥
 ਜਿਉ ਤਰੁਨਿ ਫਰਤ ਪਰਾਨ ॥ ਜਿਉ ਲੋਭੀਐ ਧਨੁ ਦਾਨੁ ॥
 ਜਿਉ ਦੂਧ ਸਲਹਿ ਸੰਜੋਗੁ ॥ ਜਿਉ ਮਹਾ ਬੁਧਿਆਰਥ ਭੋਗੁ ॥
 ਜਿਉ ਮਾਤ ਪੂਤਹਿ ਹੇਤੁ ॥ ਹਰਿ ਸਿਮਰਿ ਨਾਨਕ ਨੇਤ ॥
 ਜਿਉ ਦੀਪ ਪਤਨ ਅਤੰਗ ॥ ਜਿਉ ਚੋਰੁ ਹਿਰਤ ਨਿਸੰਗ ॥
 ਮੈਗਲਹਿ ਕਾਮੈ ਬੰਧੁ ॥ ਜਿਉ ਗ੍ਰਸਤ ਬਿਖਣੀ ਧੰਧੁ ॥
 ਜਿਉ ਜੁਆਰ ਬਿਸਨੁ ਨ ਜਾਇ ॥ ਹਰਿ ਨਾਨਕ ਬਿਹੁ ਮਨੁ ਲਾਇ ॥
 ਕੁਚੇਕ ਨਾਦੈ ਨੇਹੁ ॥ ਚਾਕ੍ਰਿ ਕੁ ਚਾਹਤ ਮੇਹੁ ॥
 ਜਨ ਜੀਵਨਾ ਸਤਸੰਗਿ ॥ ਗੋਬਿੰਦੁ ਭਜਨਾ ਰੰਗਿ ॥
 ਰਸਨਾ ਬਖਾਨੈ ਨਾਮੁ ॥ ਨਾਨਕ ਦਰਸਨ ਦਾਨੁ ॥ (ਪੰਨਾ ੮੩੮)

ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਦੇਖੋ।
 ਨਾਮ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਈ ਹੈ ?

ਐਸੇ ਸਹਾਈ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮ ॥ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਭਜੁ ਪੂਰਨ ਕਾਮ ॥
 ਬੂਝਤ ਕਉ ਜੈਸੇ ਬੇੜੀ ਮਿਲਤ ॥ ਬੂਝਤ ਦੀਪਕ ਮਿਲਤ ਤਿਲਤ ॥
 ਜਲਤ ਅਗਨੀ ਮਿਲਤ ਨੀਰਿ ॥ ਜੈਸੇ ਬਾਰਿਕ ਮੁਖਹਿ ਖੀਰ ॥
 ਜੈਸੇ ਰਣ ਮਹਿ ਸਖਾ ਕ੍ਰਾਤ ॥ ਜੈਸੇ ਭੂਖੇ ਭੋਜਨ ਮਾਤ ॥
 ਜੈਸੇ ਕਿਰਖਹਿ ਬਰਸ ਮੇਘ ॥ ਜੈਸੇ ਪਾਲਨ ਸਰਨਿ ਸੇਘ ॥
 ਗਰਜ ਮੁਖਿ ਨਹੀਂ ਸਰਪ ਤ੍ਰਾਸ ॥ ਸੁਆ ਪਿੰਜਰਿ ਨਹੀਂ ਖਾਇ ਬਿਨਾਸੁ ॥
 ਜੈਸੇ ਅੰਡੇ ਹਿਰਦੇ ਮਾਹਿ ॥ ਜੈਸੇ ਦਾਨੋ ਚਕੀ ਦਰਾਹਿ ॥

ਬਹੁਤ ਉਪਮਾ ਬੋਰ ਕਰੀ ॥ ਹਰਿ ਅਗਮ ਅਗਮ ਅਗਾਧਿ ਸੂਹੀ ॥
ਉਚ ਮੂਚੋ ਬਹੁ ਆਪਾਰ ॥ ਸਿਮਰਤ ਨਾਨਕ ਤਰੇ ਸਾਰ ॥

(ਪੰਨਾ ੯੮੬—੭)

ਅਸੰਥ ਰੂਪ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਵੀ ਆਪ ਕਥੀਰ ਜੀ ਵਾਂਗ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਹਰਿ ਕੇ ਦਾਸ ਸਿਉ ਸਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੰਗੁ ॥ ਓਹੁ ਬਿਖਈ ਓਸੁ ਰਾਮ ਕੋ ਰੰਗੁ ॥
ਮਨ ਅਸਵਾਰ ਜੈਸੇ ਤੁਰੀ ਸੀਗਾਰੀ ॥ ਜਿਉ ਕਾਪੁਰਖੁ ਪੁਚਾਰੈ ਨਾਰੀ ॥
ਬੈਲ ਕਉ ਨਤ੍ਰੇ ਪਾਇ ਦਹਾਵੈ ॥ ਗਉ ਚਰਿ ਸਿੰਘ ਪਾਛੈ ਪਾਵੈ ॥
ਗਾਡਰ ਲੇ ਕਾਮਧੇਨੁ ਕਰਿ ਪੂਜੀ ॥ ਸਉਦੇ ਕਉ ਧਾਵੈ ਬਿਨੁ ਪੂਜੀ ॥

(ਗਉੜੀ, ੧੯੮)

ਆਪ ਨੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਰਤੇ
ਸਨ । ਹਾਗ ਸੂਹੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖੋ :

੧. ਬਾਜੀਗਰ ਜੈਸੇ ਬਾਜੀ ਪਾਣੀ ॥ ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਭੇਖ ਦਿਖਲਾਈ ॥
੨. ਸਾਂਗੁ ਉਤਾਰਿ ਬੰਮਿਉ ਪਾਸਾਰਾ ॥ ਤਬ ਏਕੋ ਏਕੰਕਾਰਾ ॥
੩. ਜਲ ਤੇ ਉਠਹਿ ਅਨਿਕ ਤਰੰਗਾ ॥ ਕਨਿਕ ਫੁਖਨ ਕੀਨੇ ਬਹੁ ਰੰਗਾ ॥
੪. ਸਹਸ ਘਰਾ ਮਹਿ ਏਕੁ ਆਕਾਸੁ ॥ ਘਟ ਛੁਟੇ ਤੇ ਓਹੀ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥
੫. ਗਿਆਨ ਰਤਨੁ ਅੰਤਰਿ ਤਿਸੁ ਜਾਗੈ ॥ ਦੁਰਮਤਿ ਜਾਇ ਪਰਮਪਦੁ ਪਾਗੈ ॥
੬. ਧਨੁ ਸੋਹਾਗਨਿ ਜੋ ਪ੍ਰਭੁ ਪਛਾਨੈ ॥
੭. ਪ੍ਰਿਅ ਸਿਉ ਰਾਤੀ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ ॥
੮. ਗਰਬਿ ਗਹੇਲੀ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਵੈ ॥ ਫਿਰਿ ਪਛਤਾਵੈ ਜਬ ਰੈਣਿ ਬਿਹਾਵੈ ॥
੯. ਗ੍ਰਿਹੁ ਵਸਿ ਗੁਰ ਕੀਨਾ, ਹਉ ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ॥
੧੦. ਦਸ ਦਾਸੀ ਕਰਿ ਦੀਨੀ ਭਤਾਰਿ ॥
੧੧. ਆਸ ਪਿਆਸੀ ਪਿਰ ਕਉ ਲੋੜੀ ॥
੧੨. ਕਵਨ ਕਹਾ ਗੁਨ ਕੰਤ ਪਿਆਰੇ ॥
੧੩. ਸਤੁ ਸੀਗਾਰੁ ਛਉ ਅੰਜਨੁ ਪਾਇਆ ॥
੧੪. ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਮੁ ਤੰਬੁਲ ਮੁਖਿ ਖਾਇਆ ॥
੧੫. ਗੁਣ ਕਾਮਣ ਕਰਿ ਕੰਤੁ ਰੀਝਾਇਆ ॥
੧੬. ਸਭ ਤੇ ਉਚਾ ਮੰਦਰੁ ਮੋਰਾ ॥
੧੭. ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਸੂਰੁ ਸੋਤਿ ਉਜੀਆਰਾ ॥

੧੮. ਸੋਜ ਵਿਛਾਈ ਸਰਧ ਪਿਆਰਾ ॥
 ੧੯. ਨਵ ਰੰਗ ਲਾਲ ਸੋਜ ਰਾਵਣ ਆਇਆ ॥
 ੨੦. ਜਨ ਨਾਨਕ ਪਿਰ ਧਨ ਮਿਲਿ ਸੁਖ ਪਾਇਆ ॥
 ੨੧. ਲਾਲ ਰੰਗੀਲੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮਨਮੋਹਨ ਤੇਰੇ ਦਰਸਨ ਕਉ ਹਮ ਬਾਰੇ ॥
 ੨੨. ਬਿਖੈ ਨਾਦ ਕਾਨ ਸੁਣਿ ਭੀਨਾ ॥
 ੨੩. ਘਰ ਮਹਿ ਠਾਕੁਰੁ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵੈ ॥

ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਾਵਿ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਉਹ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਚਿਕ੍ਰ, ਰੂਪਕ-ਉਪਮਾ ਵਰਤੇ, ਜੋ ਰਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਭਗਤ ਵਰਤਦੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਬਿੰਬ ਵਰਤੇ। ਮੌਲਿਕਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਾਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਤੀਬਰਤਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਨਾਕਿ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਚ। ਕਿਸੇ ਭੇਖ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਤੇ ਕਿਸੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ; ਰਸਮੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਧ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਖਿਆ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਗੋਚਰ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :-

ਇਕ = ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮਾਤਮਾ।

ਦੋ = ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਮਾਇਆ।

ਤ੍ਰੇ = ਤ੍ਰੇ ਗੁਣ; ਤਮਸ, ਰਜਸ, ਸਤਸ।

ਚਾਰ = ਚਾਰ ਵੇਦ।

ਪੰਚ = ਪੰਚ ਵਿਕਾਰ; ਪੰਚ ਗੁਣ।

ਛੇ (ਖਟ) = ਛੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ।

ਸਤ = ਸਤ ਦਿਨ।

ਅਠ = ਅਠ ਪਹਿਰ।

ਨੌ = ਨੌ ਦਰਵਾਜ਼ੇ (ਇੰਦ੍ਰੇ), ਨੌ ਭਵਨ, ਨੌ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ।

ਦਸ = ਦਸ ਅਵਤਾਰ; ਦਸ-ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੇ; ਦਸਮ ਦੁਆਰ।

ਅਠਾਰਹਾ = ੧੮ ਪੁਰਾਣ।

ਬਹੱਤਰ = ਬਹੱਤਰ ਨਾਤੀਆਂ।

‘ਧਨ ਪਿਰ’ ਦੇ ਸਬੰਧਤ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਹਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ

ਹੋਏ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਿਥਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਹ ਹੀ ਹੈ। ਧਨ-ਭਗਤ ਲਈ ਹੈ, ਪਿਰ-ਪਤੀ=ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਹੈ। ਨਾਮ ਰਤਨ; ਗੁਰੂ=ਦੀਪਕ; ਸਾਗਰ=ਸੰਸਾਰ=ਭਵਜਲ ਆਦਿ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਜਾਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ।

(੭) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਮ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਅਜਰਾਈਲ, ਪੁਰਸਲਾਤ ਤੇ ਚੌਜਬ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਮਿਥਿਹਾਸ ਸੁਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਭਾਰਤੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸੂਖ ਕੀਮਤ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਜਾਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਹੈ—ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿਰਲੋਚਨ ਨੇ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਲੂ ਨੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਬਾਹਲੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਚੋਣ ਦਿਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰਗਟ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਧਰੂ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਹਰਨਾਖਸ਼, ਬਾਲਮੀਕ, ਦਰੋਪਦੀ, (ਪੰਚਾਲੀ), ਗਨਕਾ, ਪ੍ਰਤਨਾ, ਸੁਦਾਮਾ, ਅਜਾਮਲ ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਆਏ ਹਨ।

ਧਨਾਸਰੀ ਬਾਣੀ ਭਗਤਾਂ ਕੀ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ॥

ਨਾਰਾਇਣ ਨਿੰਦਸਿ ਕਾਇ ਭੂਲੀ ਗਵਾਨੀ ॥

ਦੁਕ੍ਰਿਤੁ ਦੁਕ੍ਰਿਤੁ ਬਾਰੋ ਕਰਮੁ ਹੀ ॥ ੧ ॥ ਨਹਾਓ ॥

ਸੰਕਰਾ ਮਸਤਕਿ ਬਸਤਾ ਸੁਰਸਰੀ ਇਸਨਾਨ ਹੇ ॥

ਕੁਲ ਜਨ ਮਧੇ ਮਿਲਿ ਸਾਰਗ ਪਾਨ ਹੇ ॥ ਕਰਮ ਕਰਿ ਕਲੰਕੁ ਮਛੀਵਸਿਰੀ ॥ ੧ ॥

ਬਿਸ੍ਵ ਕਾ ਵੀਪਕ ਸ੍ਵਾਮੀ ਤਾਚੇ ਰੇ ਸੁਆਣਬੀ ਪੰਖੀ ਰਾਇ ਗੁਰੁ ਤਾਚੇ ਬਾਧਵਾ ॥

ਕਰਮ ਕਰਿ ਅਰੁਣ ਪਿੰਗੁਲਾ ਰੀ ॥ ੨ ॥

ਅਨਿਕ ਪਾਤਿਕ ਹਰਤਾ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਨਾਥੁ ਹੀ ਤੀਰਥਿ ਭ੍ਰਮਤਾ ਨਹੈ ਨ ਪਾਰੁ ਹੀ ॥

ਕਰਨ ਕਰਿ ਕਪਾਲੁ ਮਛੀਵਸਿਰੀ ॥ ੩ ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਸੀਅ ਧੋਨ ਲਛਮੀ ਕਲਪ ਤਰ ਸਿਖਰਿ ਸੁਨਾਗਰ ਨਦੀਚੇ ਨਾਥੇ ॥
 ਕਰਮ ਕਰਿ ਖਾਰੁ ਮਫੀਟਸਿ ਰੀ ॥ ੪ ॥
 ਦਾਸੀ ਲੇ ਲੰਕਾ ਗਤੁ ਉਪਾਤੀਲੇ ਰਾਵਣ ਬਣੁ ਸਲਿ ਬਿਸਲਿ ਆਣਿ ਤੋਖੀਲੇ ਹਰੀ ॥
 ਕਰਮ ਕਰਿ ਕਛਉਣੀ ਮਫੀਟਸਿ ਰੀ ॥ ੫ ॥
 ਪੂਰਬਲੇ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਮੁ ਨ ਮਿਟੈ ਰੀ ਘਰ ਗੋਹਣਿ ਤਾਰੇ ਮੋਹਿ ਜਾਪੀਅਲੇ ਰਾਮਚੇ
 ਨਾਮ ॥ ਬਦਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਰਾਮ ਜੀ ॥ ੬ ॥ ੧ ॥

(ਪੰਨਾ ੬੬੫)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ

ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੧ ॥

ਬ੍ਰਹਮੈ ਗਰਬੁ ਕੀਆ ਨਹੀ ਜਾਨਿਆ ॥
 ਬੇਢ ਕੀ ਬਿਪਤਿ ਪੜੀ ਪਛਤਾਨਿਆ ॥
 ਜਹ ਪ੍ਰਭ ਸਿਮਰੇ ਤਹੀ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ॥ ੧ ॥
 ਐਸਾ ਗਰਬੁ ਬੁਰਾ ਸੰਸਾਰੈ ॥
 ਜਿਸੁ ਗੁਰੁ ਮਿਲੈ ਤਿਸੁ ਗਰਬ ਨਿਵਾਰੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਬਲਿ ਰਾਜਾ ਮਾਇਆ ਅਹੰਕਾਰੀ ॥ ਜਗਨ ਕਰੈ ਬਹੁ ਭਾਰ ਅਢਾਰੀ ॥
 ਬਿਨੁ ਗੁਰੁ ਪ੍ਰਭੇ ਜਾਇ ਪਇਆਰੀ ॥ ੨ ॥
 ਹਰੀ ਚੰਦੁ ਦਾਨੁ ਕਰੈ ਜਸੁ ਲੇਵੈ ॥ ਬਿਨੁ ਗੁਰੁ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇ ਅਭੇਵੈ ॥
 ਆਪਿ ਭੁਲਾਇ ਆਪੇ ਮਤਿ ਦੇਵੈ ॥ ੩ ॥
 ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਣਾਖਸੁ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ॥ ਪ੍ਰਭੁ ਨਾਰਾਇਣੁ ਗਰਬ ਪ੍ਰਚਾਰੀ ॥
 ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਉਧਾਰੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਧਾਰੀ ॥ ੪ ॥
 ਭੁਲੇ ਰਾਵਣੁ ਮੁਗਧੁ ਅਚੇਤਿ ॥ ਲੂਟੀ ਲੰਕਾ ਸੀਸ ਸਮੇਤਿ ॥
 ਗਰਬਿ ਗਇਆ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਹੇਤਿ ॥ ੫ ॥
 ਸਹਸ ਬਾਹੁ ਮਧੁਕੀਰ ਮਹਿਖਾਸਾ ॥ ਹਰਣਾਖਸੁ ਲੇ ਨਖਹੁ ਬਿਧਾਸਾ ॥
 ਦੈਤ ਸੰਘਾਰੇ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਅਭਿਆਸਾ ॥ ੬ ॥
 ਜਰਾਸੰਧਿ ਕਾਲ ਜਮੁਨ ਸੰਘਾਰੇ ॥ ਰਕਤ ਬੀਜੁ ਕਾਲੁ ਨੇਮੁ ਬਿਦਾਰੇ ॥
 ਦੈਤ ਸੰਘਾਰਿ ਸੰਤ ਨਿਸਭਾਰੇ ॥ ੭ ॥

ਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੈ ॥ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਦੋਤ ਸੰਘਾਰੈ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਹਿ ਭਗਤਿ ਨਿਸਤਾਰੈ ॥ ੮ ॥
 ਬੁਝਾ ਦੁਰਸੋਧਨੁ ਪਤਿ ਖੋਈ ॥ ਰਾਮੁ ਨ ਜਾਨਿਆ ਕਰਤਾ ਸੋਈ ॥
 ਜਨ ਕਉ ਦੂਖਿ ਪਰੈ ਦੁਖੁ ਹੋਈ ॥ ੯ ॥
 ਜਨਮੇਜੈ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਨ ਜਾਨਿਆ ॥ ਕਿਉ ਸੁਖ ਪਾਵੈ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਨਿਆ ॥
 ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਭੁਲੈ ਬਹੁਰਿ ਪਛੁਤਾਨਿਆ ॥ ੧੦ ॥
 ਕੰਸੁ ਕੇਸੁ ਚਾਂਡੂਰੁ ਨ ਕੋਈ ॥ ਰਾਮੁ ਨ ਚੀਨਿਆ ਅਪਨੀ ਪਤਿ ਖੋਈ ॥
 ਬਿਨੁ ਜਗਦੀਸੁ ਨ ਰਾਖੈ ਕੋਈ ॥ ੧੧ ॥
 ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਗਰਬੁ ਨ ਮੋਟਿਆ ਜਾਇ ॥ ਗੁਰਮਤਿ ਧਰਮੁ ਧੀਰਜੁ ਹਰਿ ਨਾਇ
 ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਗੁਣ ਗਾਇ ॥ ੧੨ ॥ ੯ ॥

(ਪੰਨਾ ੨੨੪)

ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਮਹਲਾ ੧ ਦਖਣੀ ॥

ਗੋਤਮੁ ਤਪਾ ਅਹਲਿਆ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਿਸੁ ਦੇਖਿ ਇੰਦ੍ਰ ਲੁਭਾਇਆ ॥
 ਸਹਜ ਸਰੀਰ ਚਿਹਨ ਭਗ ਹੁਏ ਤਾ ਮਨਿ ਪਛੋਤਾਇਆ ॥ ੧ ॥
 ਕੋਈ ਜਾਣਿ ਨ ਭੁਲੈ ਭਾਈ ॥
 ਸੋ ਭੁਲੈ ਜਿਸੁ ਆਪਿ ਭੁਲਾਏ ਬੁਝੈ ਜਿਸੈ ਬੁਝਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਤਿਨਿ ਹਰੀਚੰਦਿ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਪਤਿ ਰਾਜੈ ਕਾਗਦਿ ਕੀਮ ਨ ਪਾਈ ॥
 ਅਉਗਣੁ ਜਾਣੈ ਤ ਪੁੰਨ ਕਰੈ ਕਿਉ ਕਿਉ ਨੋਖਾਸਿ ਬਿਕਾਈ ॥ ੨ ॥
 ਕਰਉ ਅਵਾਈ ਧਰਤੀ ਮਾਂਗੀ ਬਾਵਨ ਰੂਪਿ ਬਹਾਨੈ ॥
 ਕਿਉ ਪਇਆ ਲਿਜਾਇ ਕਿਉ ਫਲੀਐ ਜੇ ਬਲਿ ਰੂਪੁ ਪਛਾਨੈ ॥
 ਰਾਜਾ ਜਨਮੇਜਾ ਦੇ ਮਤੀ ਬਰਜਿ ਬਿਆਸਿ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ॥
 ਤਿਨਿ ਕਰਿ ਜਗ ਅਠਾਰਹ ਘਾਏ ਕਿਰਤੁ ਨ ਚਲੈ ਚਲਾਇਆ ॥ ੪ ॥
 ਗਣਤ ਨ ਗਣੀ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣਾ ਬੋਲੀ ਛਾਇ ਸੁਭਾਈ ॥
 ਜੋ ਕਿਨੁ ਵਰਤੈ ਤੁਧੈ ਸਲਾਹੀ ਸਭ ਤੇਰੀ ਵਡਿਆਈ ॥ ੫ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਅਲਿਪਤੁ ਲੇਖੁ ਕਰੈ ਨ ਲਾਗੈ ਸਦਾ ਰਹੈ ਸਰਣਾਈ ॥
 ਮਨਮੁਖ ਮੁਗਧੁ ਆਗੈ ਚੋਭੈ ਨਾਹੀ ਦੁਖਿ ਲਾਗੈ ਪਛੁਤਾਈ ॥ ੬ ॥
 ਆਪੇ ਕਰੈ ਕਰਾਏ ਕਰਤਾ ਜਿਨਿ ਏਹ ਰਚਨਾ ਰਚੀਐ ॥
 ਹਰਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ਨ ਕਾਈ ਜੀਅਹੁ ਅਭਿਮਾਨੇ ਪੈ ਪਚੀਐ ॥ ੭ ॥

ਭੁਲਣ ਵਿਚਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਆਪਿ ਨ ਭੁਲੈ ॥

ਨਾਨਕ ਸਚਿ ਨਾਮਿ ਨਿਸਤਾਰਾ ਕੋ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਅਪੁਲੈ ॥ ੮ ॥ ੪ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੪੩—੪੪)

ਗੁਰੁ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ

ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੫ ॥

ਅਚੁਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸੁਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥ ਮਧੁ ਸੁਦਨ ਚਾਮੋਦਰ ਸੁਆਮੀ ॥

ਰਿਖੀਕੇਸ ਗੋਵਰਧਨ ਧਾਰੀ ਮੂਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਹਰਿ ਰੰਗਾ ॥ ੧ ॥

ਮੋਹਨ ਮਾਧਵ ਕ੍ਰਿਸਨ ਮੁਰਾਰੇ ॥ ਜਗਵੀਸਰ ਹਰਿ ਜੀਉ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰੇ ॥

ਜਗਜੀਵਨ ਅਬਿਨਾਸੀ ਠਾਕੁਰ ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ ਹੈ ਸੰਗਾ ॥ ੨ ॥

ਧਰਣੀਧਰ ਈਸ ਨਰਸਿੰਘ ਨਾਰਾਇਣ ॥ ਦਾਤਾ ਅਗ੍ਨੀ ਪ੍ਰਿਥਮਿ ਧਰਾਇਣ ॥

ਬਾਵਨ ਰੂਪੁ ਕੀਆ ਦੁਧੁ ਕਰਤੇ ਸਭ ਹੀ ਸੋਝੀ ਹੈ ਚੰਗਾ ॥ ੩ ॥

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ ਜਿਸੁ ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ ॥ ਬਨਵਾਲੀ ਚਕ੍ਰ ਪਾਣਿ ਦਰਸਿ ਅਟੁਪਿਆ ॥

ਸਹਜ ਨੇਤ੍ਰ ਮੂਰਤਿ ਹੈ ਸਹਸਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸਭ ਹੈ ਮੰਗਾ ॥ ੪ ॥

ਭਗਤਿ ਵਡਲੁ ਅਨਾਥਹ ਨਾਥੇ ॥ ਗੋਪੀ ਨਾਥੁ ਸਗਲ ਹੈ ਜਾਥੇ ॥

ਬਾਸੁਰੇਵ ਨਿਰੰਜਨ ਦਾਤੇ ਬਰਨਿ ਨ ਸਾਕਉ ਗੁਣ ਅੰਗਾ ॥ ੫ ॥

ਮੁਕੰਦ ਮਨੋਹਰ ਲਖਮੀ ਨਾਰਾਇਣ ॥ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਲਜਾ ਨਿਵਾਰਿ ਉਧਾਰਣ ॥

ਕਮਲਾ ਕੰਤ ਕਰਹਿ ਕੰਤੂਹਲ ਅਨਦ ਬਿਨੋਦੀ ਨਿਹਸੰਗਾ ॥ ੬ ॥

ਅਯੋਧ ਦਰਸਨ ਆਸੂਨੀ ਸੀਭਉ ॥ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਜਿਸੁ ਕਦੇ ਨਾਹੀ ਪਉ ॥

ਅਬਿਨਾਸੀ ਅਬਿਗਤ ਅਗੋਚਰ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਦੁਬ ਹੀ ਹੈ ਲਗਾ ॥ ੭ ॥

ਸ੍ਰੀ ਰੰਗ ਬੈਰੰਤ ਕੇ ਵਾਸੀ ॥ ਮਛੁ ਕਛੁ ਰੂਰਮੁ ਆਗਿਆ ਅਉਤਰਾਸੀ ॥

ਕੇਸਵ ਚਲਤ ਕਰਹਿ ਨਿਰਾਲੇ ਕੀਤਾ ਲੋੜਹਿ ਮੈ ਹੋਇਗਾ ॥ ੮ ॥

ਨਿਰਾਹਾਰੀ ਨਿਰਵੈਰੁ ਸਮਾਇਆ ॥ ਪਾਰਿ ਖੇਲੁ ਚਤੁਰ ਭੁਜੁ ਕਹਾਇਆ ॥

ਸਾਵਲ ਸੁੰਦਰ ਰੂਪ ਬਣਾਵਹਿ ਬੇਟੁ ਸੁਨਤ ਸਭ ਮੋਹੈਗਾ ॥ ੯ ॥

ਬਨਮਾਲਾ ਬਿਛੂਖਨ ਕਮਲ ਨੈਨ ॥ ਸੁੰਦਰ ਕੁੰਡਲ ਮੁਕਟ ਬੈਨ ॥

ਸੰਖ ਚਕ੍ਰ ਗਦਾ ਹੈ ਧਾਰੀ ਮਹਾਂ ਸਾਰਥੀ ਸਭ ਸੰਗਾ ॥ ੧੦ ॥

ਪੀਤ ਪੀਤੰਬਰ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਧਣੀ ॥ ਜਗਨਾਥੁ ਗੋਪਾਲੁ ਮੁਖਿ ਭਣੀ ॥

ਸਾਰੰਗਧਰ ਭਗਵਾਨ ਬੀਨੁਲਾ ਮੈ ਗਣਤ ਨ ਆਵੈ ਸਰਬੰਗਾ ॥ ੧੧ ॥

ਨਿਹਕੰਟਕੁ ਨਿਹਕੰਵਲੁ ਕਹੀਐ ॥ ਧਨੰਜੈ ਜਲਿ ਥਲਿ ਹੈ ਮਹੀਐ ॥
 ਮਿਰਤ ਲੋਕ ਪਇਆਲ ਸਮੀਪਤ ਅਸਥਿਰ ਬਾਨੁ ਜਿਸੁ ਹੈ ਅਭਗਾ ॥ ੧੨ ॥
 ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਦੁਖ ਭੈ ਭੰਜਨੁ ॥ ਅਹੰਕਾਰ ਨਿਵਾਰਨੁ ਹੈ ਭਵ ਖੰਡਨੁ ॥
 ਭਗਤੀ ਤੋਖਿਤ ਦੀਨ ਕ੍ਰਿਪਾਲਾ ਗੁਣੇ ਨ ਕਿਤ ਹੀ ਹੈ ਭਿਗਾ ॥ ੧੩ ॥
 ਠਿਰੰਕਾਰੁ ਅਛਲ ਅਭੋਲੇ ॥ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਮਉਲੇ ॥
 ਸੋ ਮਿਲੈ ਜਿਸੁ ਆਪਿ ਮਿਲਾਏ ਆਪਹੁ ਕੋਇ ਨ ਪਾਵੈਗਾ ॥ ੧੪ ॥
 ਆਪੇ ਗੋਪੀ ਆਪੇ ਕਾਨਾ ॥ ਆਪੇ ਗਊ ਚਗਵੈ ਬਾਨਾ ॥
 ਆਪਿ ਉਪਾਵਹਿ ਆਪਿ ਖਪਾਵਹਿ ਤੁਧੁ ਲੇਪ ਨਹੀ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਰੰਗਾ ॥ ੧੫ ॥
 ਏਕ ਜੀਹ ਗੁਣ ਕਵਨ ਬਖਾਨੇ ॥ ਸਹਸ ਫਨੀ ਸੋਖ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਨੈ ॥
 ਨਵਤਨ ਨਾਮ ਸਪੈ ਇਨੁ ਰਾਤੀ ਇਕੁ ਗੁਣੁ ਨਾਹੀ ਪੂਛ ਕਹਿ ਸੰਗਾ ॥ ੧੬ ॥
 ਓਦ ਗਹੀ ਸਗਤ ਪਿਤ ਸਰਣਾਇਆ ॥ ਭੇ ਭਇਆਨਕ ਜਮਦੂਤ ਦੁਤਰ ਹੈ ਮਾਇਆ ॥
 ਹੋਹੁ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਇਛਾ ਕਰਿ ਰਾਖਹੁ ਸਾਧ ਸੰਤਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸੰਗਾ ॥ ੧੭ ॥
 ਦ੍ਰਿਸਟਿਮਾਨ ਹੈ ਸਗਲ ਮਿਥੈਨਾ ॥ ਇਕੁ ਮਾਗਉ ਦਾਨੁ ਗੋਬਿਦ ਸੰਤ ਰੋਨਾ ॥
 ਮਸਤਕਿ ਲਾਇ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਵਉ ਜਿਸੁ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਜੋ ਪਾਵੈਗਾ ॥ ੧੮ ॥
 ਜਿਨ ਕਉ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀ ਸੁਖ ਦਾਤੇ ॥ ਤਿਨ ਸਾਧੁ ਚਰਣ ਲੈ ਰਿਦੈ ਪਰਾਤੇ ॥
 ਸਗਲ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਤਿਨ ਪਾਇਆ ਅਨਹਦ ਸਬਦ ਮਨਿ ਵਾਜੈਗਾ ॥ ੧੯ ॥
 ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਕਥੋ ਤੇਰੇ ਜਿਹਬਾ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੂਰਬਲਾ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਗਤ ਪਏ ਸਰਣਾਈ ਵੇਹੁ ਦਰਸੁ ਮਨਿ ਰੰਗੁ ਲਗਾ ॥ ੨੦ ॥
 ਤੇਰੀ ਗਤਿ ਮਿਤਿ ਤੂਹੈ ਜਾਣਹਿ ॥ ਤੂ ਆਪੇ ਕਥਹਿ ਤੈ ਆਪਿ ਵਖਾਣਹਿ ॥
 ਨਾਨਕ ਦਾਸੁ ਦਾਸਨ ਕੋ ਕਰੀਅਹੁ ਹਰਿ ਭਾਵੈ ਦਾਸਾ ਰਾਖੁ ਸੰਗਾ ॥ ੨੧ ॥ ੨੧ ॥

(ਸਫਾ ੧੦੮੨—੧੦੮੩)

੮—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਬੋਲੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਲਵਰ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਰ ਦਖਣ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਸ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ—ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼—ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਜਿਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ,

ਉਹ ਸਾਰੇ ੧੨ਵੀਂ ਤੋਂ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ, ਬੰਗਾਲ, ਉੜ੍ਹ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਰਾਜਸਥਾਨ ਸਿੰਧ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ; ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੈਂਤ ਜਾਂ ਭੱਟ ੧੬ਵੀਂ ਤੇ ੧੭ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ-ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਾਂਝ ਹੈ; ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰੰਗ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦਾ, ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚੋਂ, (ਆਨੀਲੇ, ਭਰਾਈਲੇ, ਬੀਨਲ, ਭੈਲਾ ਆਦਿ ਤੋਂ)।

ਆਨੀਲੇ ਕੁੰਡ ਭਰਾਈਲੇ ਉਦਕ, ਠਾਕਰ ਕਉ ਵਿਸਨਾਨੁ ਕਰਉ ॥

ਬਥਿਆਲੀਸ ਲਖ ਜੀ ਜਲ ਮਹਿ ਹੋਤੇ ਬੀਨਲੁ ਭੈਲਾ ਕਾਇ ਕਰਉ ॥

...

...

...

...

(ਰਾਗ ਆਸਾ)

ਜਾਂ ਸੈਦੇਵ ਜੀ ਦਾ (ਪਰ ਆਪ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ)

ਪਰਮਾਦਿ ਪੁਰਖ, ਮਨੋ ਪਿਮੰ, ਸਤਿ ਆਦਿ ਭਾਵ ਰਤੰ ॥

ਪਰਮਵਸੁਤੰ, ਪਰਮ੍ਰਿਤਿ ਪਰੰ, ਜਦਿ ਚਿੰਤਿ ਸਰਬਗਤੰ ॥

...

...

...

...

(ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ)

ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਜਾਂ ਇੰਡੈਕਸ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਅਸਰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਨਾਵਾਂ, ਥਾਂਵਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਆਦਿ ਦੇ—ਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਥੇ ਅੰਸਾ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਸਕਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਬੰਧ ਮਾਤਰ ਸਾਂਝੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਚਰਜਾ ਲਈ ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਸੰਭਵ ਤੇ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਹ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਸੱਟੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰਤੀਕ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ-ਮਾਲਾ।

ਸਾਰੇ ਸੋਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ੯੦ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਾਂਝੀ ਜਾਂ ਵਿੱਖੇ ਰੂਪ ਦੀ ਵਰਤੀ ਹੈ; ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ੧੦੦ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵਿੱਖੇ ਵਰਤੀ ਹੈ।

ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵੀ ੧੦੦ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਇਕੋ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਬੀਨਲ' ਦੇ ਜੋ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਮ ਹੈ ਜਾਂ ਕੁਝ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾਮ, ਜਿਹਨਾਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਜਾਂ ਕੁਝ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਕਸਾਰ ਤੇ ਸਾਂਝੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਗੁਣੇ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਸਮੇਂ (੧੨ਵੀਂ ਤੋਂ ੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੀਕ) ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਘਟ ਭੇਦ ਸੀ, ਹੁਣ ਪ੍ਰਾਂਤਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਵਧ ਗਇਆ ਹੈ; ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰਤ ਲਈ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਨਾ ਕਿ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਲਈ; ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸੋਮਾ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ—ਵੇਦਾਂ, ਛੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ, ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਸੀ; ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਰੂਪਕ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸੋਮਾ ਪੁਰਾਣਾਂ, ਮਹਾਂਕਾਵਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਸੀ; ਪ੍ਰਭੂ-ਨਾਮ-ਮਾਲਾ ਵੀ ਸਾਰੇ ਕਵੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਸਹੱਸਰ ਨਾਮਾ ਆਦਿ; ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ, ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਉਪਸ਼ਨਿਦਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ; ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ; ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਵੀ; ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਭਰਮਣ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ, ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇਕੋ ਲੇਖਕ-ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ-ਲਿਪੀਬਧ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ; ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਕੋ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ, ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, (ਸਿੱਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਇਕਸਾਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੋਵੇ) ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਰਹੇ ਹਨ : ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਿੰਦੀ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੰਤ ਭਾਖਾ, ਆਦਿ । ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਹਨ ; ਪਰ ਇਹ ਬੋਲੀ ਨਾ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਨਿਰੋਲ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਸ਼ੁਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਬੋਲੀ । ਇਸ ਬੋਲੀ ਦਾ ਜੁਸਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਇਆ, ਇਸ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ; ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ—ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਬੋਲੀ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਵੀ ਹੈ, ਵਿਚਾਲੇ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਵੀ ਬੜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਆਪਣੇ

ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ।

ਅਸਲ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬੋਲੀ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਮਹਾਂ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤ੍ਰੈ-ਕਾਲ ਸਭਿਤ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਬੋਲੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਸ ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਹ ਸਦਾ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਇਸਲਾਮ ਨਾਲ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਸਦਾ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਰਹਿਣਗੇ।

ਪਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਆਈ ਹੈ— ਇਥੇ ਭਾਵੇਂ ਤੱਤਸਮ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਾਂ ਭੱਭ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਰੂਪ ਵੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ— ਆਏ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹਨ।

ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰਸਾਂ, ਰੰਗਾਂ ਮੰਡਲਾਂ, ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹ ਵੇਖਣ ਤਾਂ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਕੁਝ ਝਾਵਲਾ ਪੈ ਸਕੇ।

ਜਪੁ ਜੀ ਵਿਚੋਂ

ਅਮੁਲ ਗੁਣ ਅਮੁਲ ਵਾਪਾਰ ॥ ਅਮੁਲ ਵਾਪਾਰੀਏ ਅਮੁਲ ਭੰਡਾਰ ॥

... ..

ਜੋ ਕੋ ਆਖੈ ਬੋਲੁ ਵਿਗਾੜੁ ॥ ਤਾ ਲਿਖੀਐ ਸਿਰਿ ਗਾਵਾਰਾ ਗਾਵਾਰੁ ॥ ੨੬ ॥

ਸੋਦਰੁ ਕੇਹਾ ਸੋ ਘਰੁ ਕੇਹਾ ਸਿਤੁ ਬਹਿ ਸਰਬ ਸਮਾਲੇ ॥

ਵਾਜੇ ਨਾਢ ਅਨੇਕ ਅਸੰਖਾ ਕੋਤੇ ਵਾਣਹਾਰੋ ॥

... ..

ਜੋ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹਿਬੁ ਨਾਨਕ ਰਹਣੁ ਰਜਾਈ ॥ ੨੭ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੭)

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧

ਮੋਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ ਚਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ ॥

... ..

॥ ੪ ॥ ੧ ॥

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੩ ਅਸ਼ਟਪਦੀ

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ ਭਗਤਿ ਦੀਜੈ ... ..

ਗੁਰਮੁਖਿ ਦੇ ਵਡਿਆਈ ॥ ੮ ॥ ੧ ॥ (ਪੰਨਾ ੬੪—੬੫)

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੧

ਜੋਗੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਗੀਆ ਤੂੰ ਭੋਗੀ ਅੰਦਰਿ ... ..

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਸਮਾਲਿ ਜੀਉ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੧—੭੩)

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ ੫ ਪਹਰੇ

ਪਹਿਲੈ ਪਹਰੇ ਰੋਣਿ ਕੈ ਵਣਜਾਰਿਆ ਸਿਰ੍ਹਾ ... ..

ਮਨਮਖ ਸਦਾ ਭਵਾਰਿ ॥ ੫ ॥ ੧ ॥ ੪ ॥ (ਪੰਨਾ ੭੭—੭੮)

ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮਹਲਾ ੫

ਗੁਰਦੇਵ ਮਾਤਾ ... ..

ਲਖੀ ਨ ਜਾਇ ਨਾਨਕ ਲੀਲਾ ॥ ੧ ॥ (ਪੰਨਾ ੨੫੦)

(ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਮਹਲਾ ੫ ਵਿਚੋਂ)

ਸਲੋਕ ॥ ਸਰਗੁਨ ਨਿਰਗੁਨ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ... ..

ਜਿਉ ਬੁਲਾਵਹੁ ਤਿਉ ਨਾਨਕ ਦਾਸੁ ਬੋਲੈ ॥ ੮ ॥ ੨੧ ॥ (ਪੰਨਾ ੨੯੦—੨੯੨)

ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ

ਅਬ ਮੋਹਿ ਜਲਤ ਰਾਮ ਜਲ ... ..

ਰਾਮ ਉਦਕਿ ਮੇਰੀ ਤਿਖਾ ਬੁਝਾਨੀ ॥ (੩੨੩)

ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਬਿਤੀ ਕਬੀਰ ਜੀ

ਸਲੋਕ ॥ ਪੰਦ੍ਰਹ ਬਿਤੀ ਸਾਤ ਵਾਰ ... ..

ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਮਹਿ ਰਮਹਿ ਕਬੀਰ ॥ ੧੬ ॥ (੩੪੩—੪੪)

ਗਉੜੀ ਨਾਮ ਦੇਉ ਜੀ

ਦੇਵਾ ਪਾਹਨ ਤਾਰੀਅਲੇ ... ..

ਨਾਮੇ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਤੇਉ ਤਰੈ ॥ ੨ ॥ ੧ ॥ (੩੪੫)

ਗਉੜੀ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

ਸਤਿਨਾਮਿ ਸਤੁ, ਤੇਤਾ ਜਗੀ ... ..

ਤਾਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸਾ ॥ ੮ ॥ ੧ ॥ (ਪੰਨਾ ੩੪੬)

ਆਸਾ ਕਬੀਰ ਜੀ

ਗੁਰ ਦਰਣ ਲਾਗਿ ਹਮ ਬਿਨਵਤਾ ... ..

ਤਉ ਮਨੁ ਜੁਨਿ ਸਮਾਨਾ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥ (ਸਫਾ ੪੭੫)

ਆਸਾ ਨਾਮਦੇਉ ਜੀ

ਏਕ ਅਨੇਕ ਬਿਆਪਕ ਪੂਰਕ ... ..

ਨਿਰੰਤਰਿ ਕੇਵਲ ਏਕ ਮੁਹਾਰੀ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥ (ਸਫਾ ੪੮੫)

ਆਸਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

ਮ੍ਰਿਗਮੀਨ ਫਿੰਗ ਪਤੰਗ ... ..

ਖਰਮਾਨੰਦ ਕਰਹੁ ਨਿਦਾਨ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥ (੪੮੬)

ਆਸਾ ਪੰਨਾ ਜੀ

ਭ੍ਰਮਤ ਫਿਟਤ ਬਹੁ ਜਨਮ ਬਿਲਾਨੇ ... ..

ਮਿਲਿ ਜਨ ਸੰਤ ਸਮਾਨਿਆ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥ (੪੮੭)

ਆਸਾ ਜੋਖ ਫਰੀਦ ਜੀ

ਬਲੈ ਸੇਖ ਫਰੀਦੁ ਪਿਆਰੇ ... ..

ਉਲਾਸੇ ਜੀਅ ਸਹੇ ॥ ੮ ॥ ੨ ॥ (੪੮੮)

ਵਡਹੰਸੁ ਮਹਲਾ ੪ ਘੋੜੀਆਂ

ਦੋਹ ਤੇਜਵਿ ਜੀ ਦਾਮਿ ... ..

ਸੰਤ ਜਨਾ ਵਾਧਾਈ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥ ੫ ॥ (੫੭੫)

ਵਡਹੰਸੁ ਮਹਲਾ ੧ ਗਲਾਹਣੀਆਂ

ਬੰਨੁ ਸਿਰੀਦਾ ਸਰਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ... ..

ਜੇ ਰੋਵੈ ਲਾਇ ਪਿਆਰੇ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥ (੫੭੮—੭੯)

ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਛੰਤ ਮਹਲਾ ੧

ਫਰਿ ਜੋਬਨਿ ਮੈ ਮਤ ਪੋਈਅਜੈ ... ..

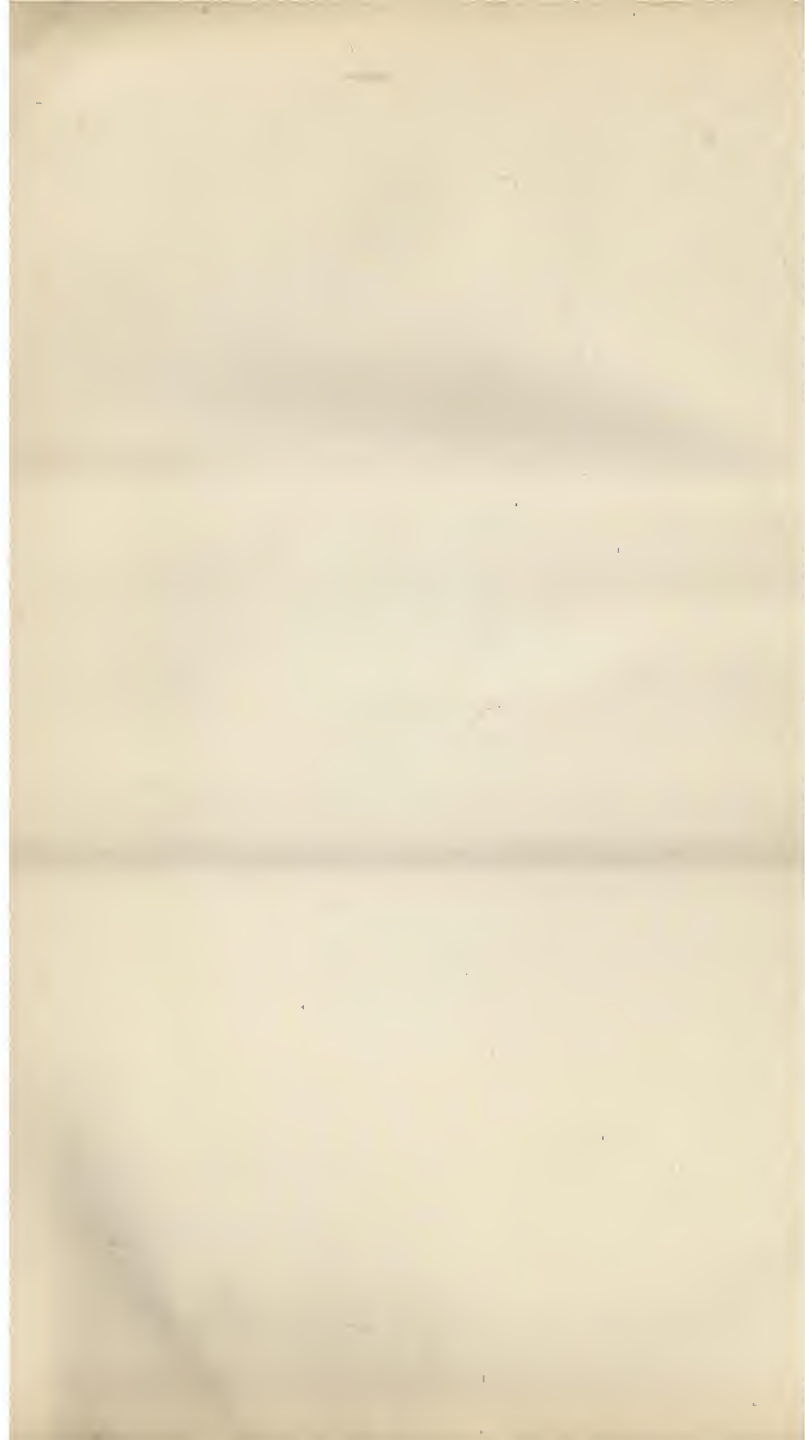
ਗੁਰਮਤਿ ਅੰਕਿ ਸਮਾਏ ॥ (੭੯੨—੯੪)

ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੩ ਸੋਹਲੇ

ਆਪੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਹੁਕਮਿ ਸਭ ਸਾਜੀ ... ..

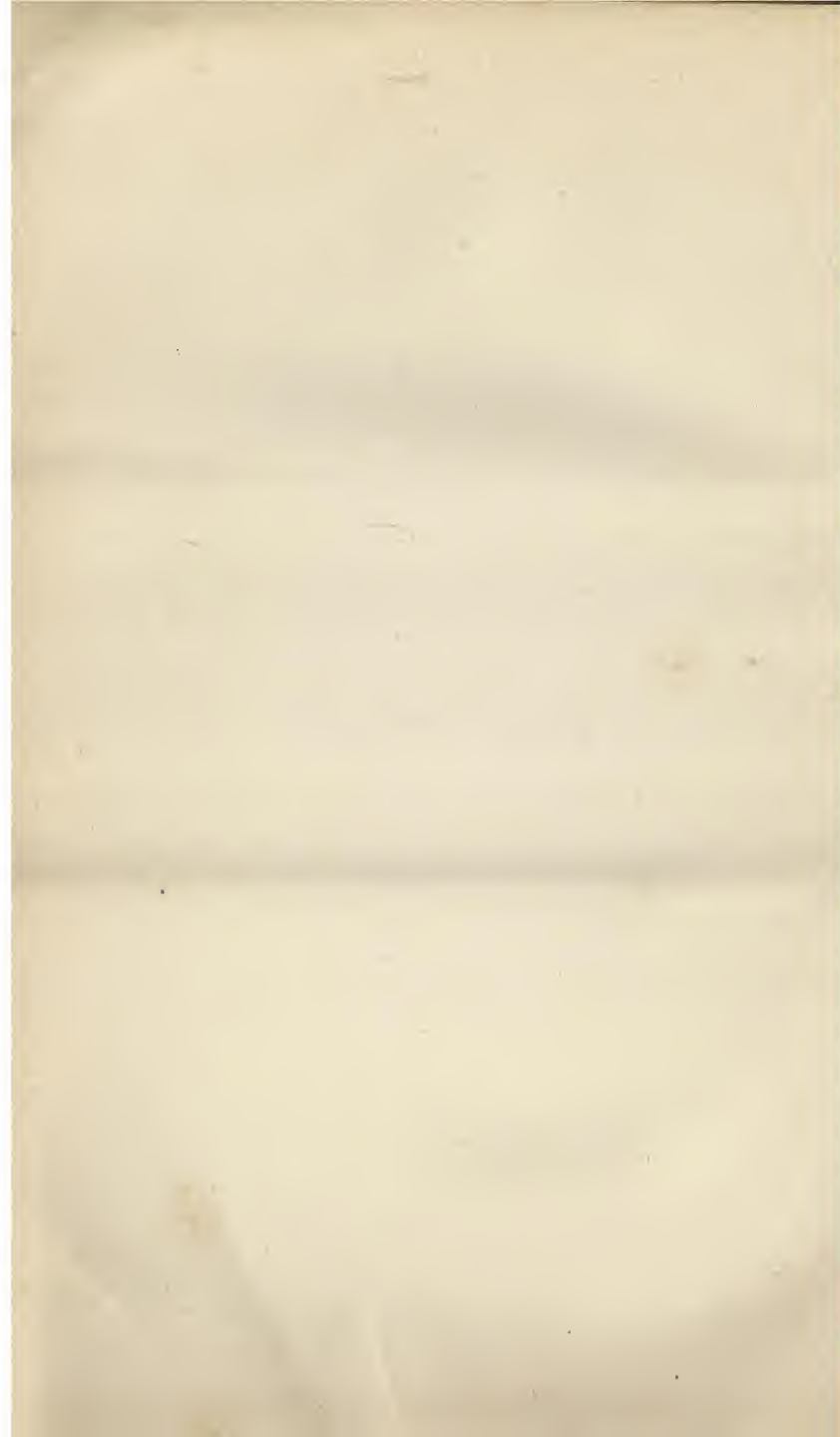
ਨਾਨਕ ਦਾਸੁ ਕਹੈ ਬੇਨੰਤੀ ਸਚਿ ਨਾਮਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇਦਾ ॥ ੧੬ ॥ ੨ ॥ ੧੬ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੦੫੯—੬੦)

ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ

(੧੧੭੩-੧੨੬੬ ਈ.)

੧. ਜੀਵਨ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਾਮ ਫ਼ਰੀਦ-ਦੀਨ-ਮਸਊਦ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ੧੧੭੩ ਈ: ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਖੱਤਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ (੫੬੬ ਹਿਜਰੀ) ਦੇ ਹਮਜ਼ਾਨ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਰੋਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਸੁਲੇਮਾਨ ਤੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ੈਬ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਮਰੀਅਮ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਬੜੀ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰੂਚੀਆਂ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ। ਪੁਸਤਕ 'ਜਵਾਹਿਰ-ਏ-ਫ਼ਰੀਦੀ' ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਲ-ਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਦਾ ਚੋਲਾ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਕੁਲਪਤਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ੇ ਤੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਮੇਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਤੇ ਪਿਤਾ ੧੧੨੫ ਈ: ਵਿਚ ਕਾਬਲ ਤੇ ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਵਿਚ ਫਿੜੀ ਬਦਾਮਨੀ ਤੋਂ ਭੱਗ ਆ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਆਏ ਸਨ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਸ਼ਕਰ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਸਾਜ ਵਲ ਲਾਇਆ। ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਕੂਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤੀ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ੧੬ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸਣੇ ਮਕੇ ਦੇ ਹਜ਼ ਤੇ ਗਏ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਖਵਾਜਾ ਕੁਤਬੁਲ-ਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਦੇ ਚੋਲੇ ਜਾ ਬਣੇ। ਉਥੋਂ ਆਪ ਨੂੰ 'ਹਾਜੀ' ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਖਵਾਜਾ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਮੁੜ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਆਪ ਅਜੋਧਾਨ ਜਾਂ ਖਾਕਪਟਨ ਆ ਗਏ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪਰਚਾਰ ਹਿਤ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫ਼ਰ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਆਪ ੧੨੬੪ ਈ: ਵਿਚ ਵਾਰਧਾ (ਮਧ ਪਰਦੇਸ) ਵਿਚ ਰਹੇ। ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਖਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ।

ਅਨੇਕ ਕਹਾਮਾਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ

ਦੇ ਵਾਰੀ ਆਪ ਨੇ ੧੨ ਸਾਲ ਦਾ ਚਿਲਾ ਕਟਿਆ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ੧੨੬੬ ਈ: (੬੬੪ ਹਿਜਰੀ) ਮੁਹਰਮ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ, ਨਮੂਨੀਏ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਨਿਰਾਮ-ਉਦ-ਦੀਨ ਐਲੀਏ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਬਣਵਾਇਆ। ਹੁਣ ਵੀ ਉਥੇ ਆਪ ਦੀ ਗਦੀ ਚਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਮੁਹਰਮ ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬੜਾ ਧਾਰਮਕ ਮੋਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

੨. ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਈ ਸਾਧਨਾਂ, ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਆਧੀਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ 'ਪੂਰਬ ਕਰਮ ਦਾ ਅੰਤਰ' ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਮੌਜੂਦ ਹੀ ਸੀ।

(੧) ਮਾਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ :—ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਧਾਰਮਕ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੀ। ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਰਚਲਤ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕਈ ਭੁਲਾਵੇ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਰਭ ਆਦਿ ਦੀ ਪਹਾਪਤੀ ਦਾ ਭੁਲਾਵਾ ਦੇ ਕੇ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲਗਾਂਦੀ। ਮਾਤਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੋਹ ਦਾ ਵੀ ਫਰੀਦ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

(੨) ਅਧਿਆਪਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ :—ਜਿਸ ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ, ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

(੩) ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਓਟ :—ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦਿਸਤੀ ਜਿਲਸਲੇ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਗਦੀ ਨਸੀਨ ਖਵਾਜਾ ਕੁਰਬ-ਉ-ਦੀਨ ਬਖ਼ਤਿਆਰ ਕਾਕੀ ਨੂੰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਖਵਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹਾਂਸੀ ਵਿਚ ਤਪ ਸਾਧਿਆ। ਖਵਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਹਾਂਸੀ ਤੋਂ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਜਾਂ-ਨਸੀਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਸੂਝ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਲੇ ਆ ਕੇ ਹੀ, ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ, ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ।

(੪) ਪਰਚਾਰ ਲਗਨ :—ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਲਗਨ ਅਵੱਸ ਸੀ ਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦਿਰਨੀ ਖੁਲ੍ਹਦਿਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਰਚਾਰ ਤਬਲੀਗ਼ ਲਈ

ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੇ। ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਪਰ ਪਾਕਪਟਨ, ਝੰਗ ਆਦਿ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਕਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫਿਰਕਿਆਂ, ਜੋਤਾਂ ਤੇ ਜਾਤਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਡਿਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਤੇ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹਥੀਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਏ ਸਨ। (ਵੇਖੋ The Life and Times of Shaikh Farid-ud-din, Ganj-i-Shakar by Khaliq Ahmad Nizami) ਹੁਣ ਵੀ ਇਹ ਲੋਕ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਲਗਨ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਨ। ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਤੇ ਉਹ ਆਪ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਢੇਮੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋ ਚੁਕੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ-ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ। ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ।

(੫) ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ—ਇਕ ਧਰਮ-ਪਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵਾਕਫ਼ੀ ਸੀ ਹੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਜੋਗ ਮਤ, ਬੁਧ, ਜੈਨ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਵਲੀ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰ ਦਮਨ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰਸਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਜੋਗ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਵਿਚੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ! ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰ ਆਪ ਵੀ ਸੰਜਮ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਈਸਾਈ ਮਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਹੋ ਹੀ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ।

“ਫਰੀਦਾ ਜੇ ਤੈ ਮਾਰਨਿ ਮੁਕੀਆ ਤਿਨਾ ਨ ਮਾਰੇ ਘੁੰਮਿ॥” ਤੇ “ਸਾਈ ਦੇ ਦਰਿ ਵਾੜੀਅਹਿ” ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।

“ਫਰੀਦਾ ਵੇਖੁ ਕਪਾਹੈ ਜਿ ਬੀਆ ਜਿ ਸਿਰਿ ਬੀਆ ਤਿਲਾਹ॥

ਕਮਾਦੈ ਅਰੁ ਕਾਗਦੈ ਕੁੰਨੇ ਕੋਇਲਿਆਹ॥

ਮੰਦੇ ਅਮਲ ਕਰੇਇਆ ਏਹ ਸਜਾਏ ਤਿਨਾਹ॥

ਨਿਰੋਲ ਕਰਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਅਨੁਕੂਲ ਉਘੜਿਆ ਹੈ।

੩. ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਿਓਰਾ

ਇਥੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਸਾਡਾ

ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਕਾਰ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

(ੳ) ਖਲੀਕ ਅਹਿਮਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਨੇ ਇੰਨੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਿੰਨੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਪ ਨਾਲ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਸਲੋਕ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ—ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਕਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦਖਲਸ ਮਸਊਦ ਦਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਅਰਬੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ। ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਤਖਲਸ ਫ਼ਰੀਦ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਹਨ। ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਬਾਰੇ ਮਿਲਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਆਪ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਨਾ ਹੋਣ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਰਚਾਰਕ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸਫਲ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਅਵਸ਼ ਪੰਜਾਬੀ-ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ੧੧੮ ਸਲੋਕ ਤੇ ੪ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਮਹਾਨ ਅਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਕਾਰ ਵਜੋਂ ਭੁਲਨਾ ਲਈ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਲਇਆ ਜਾਏ—ਇਹ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੋਝਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਬੀਰ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪਖੰ, ਇਹ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸੰਕਲਿਤ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਇਕੋ ਹੀ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਲਾਕਾਰ ਫਰੀਦ ਹੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਮੈਕਾਲਰ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ: ਲਾਜਵੀਤੀ, ਬਾਵਾ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ: ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਦੇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਫਰੀਦ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਬਾਰੂਏ ਜਾ-ਨਸੀਨ ਫਰੀਦ ਦੂਜੇ (ਅਸਲ ਨਾਮ ਸ਼ੇਖ ਬਰਮ) ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਜ਼ਰਤ ਕਿਰਮਾਨੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸੀਯੀਰਲ ਅੰਲੀਆ' ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਮਿਟੀ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਆਪ ਦੇ ਇਹ ਸਲੋਕ:—

ਉਠ ਫਰੀਦਾ ਉਸੁ ਸਾਜਿ, ਸੁਬਹ ਨਿਵਾਜ ਗੁਸਾਰਿ ॥
ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਂਈ ਨਾ ਨਿਵੈ, ਸੋ ਸਿਰੁ ਕਪਿ ਉਤਾਰਿ॥

ਫਰੀਦਾ, ਬੇਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ, ਏਹ ਨ ਡਲੀ ਰੀਤਿ ॥
ਕਬਹੀ ਚਲਿ ਨ ਆਇਆ, ਪੰਜੇ ਵਖਤ ਮਸੀਤਿ ॥

ਦੀ ਦਰਜ ਹਨ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠਣ ਤੋਂ ਲਗ ਪਗ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਗਈ । ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ੧੫੧੦ ਈ: ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ।

ਇਸ ਪੱਕੇ ਸਬੂਤ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਰਚਨਾ ਫਰੀਦ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਦੀ ਹੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਤੇ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼ਕਰਗੰਜ ਵੀ ਆਪਣੇ ਸਨ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਕਿਰਮਾਨੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਲ ਮਿਠਾਸ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ । ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੰਨੇ ਪਰਮਾਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਵੀ ਸਨ; ਹਰ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤ ਸਕਦਾ, ਜੇ ਫਰੀਦ ਨੇ ਆਪ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਲਿਖੀ ਹੁੰਦੀ; ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ 'ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ', 'ਤਨ ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰ ਬੀਆ' ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ, ਨਾ ਕਿ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ।

ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਪਹਿਲੇ ਸੂਫੀ ਪੜਾ ਦੇ ਕਵੀ ਹਨ । ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਰਾ, ਰੋਜ਼ੇ ਨਿਸਾਜ਼ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ (੧੫੧੦ ਈ:) ਤੀਕ ਤੇ ਸੂਫੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਗਲੇ ਪੜਾ ਤੇ ਪੁਜ ਗਈ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸ਼ਰਾ ਫਿਕਾ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਬੜੀ ਢਿਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ।

ਸੋ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਹੈ ।

(ਅ) ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਉਲਟ—ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਵਧ ਵੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਐਸੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੁਸਤਸਰ ਭਾਗੀਖ਼' ਵਿਚ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿਤੀ ਵੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਫਰੀਦਾ ਉੱਚਾ ਨਾ ਕਰਿ ਸਦੁ ਰਬੁ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਣਦਾ ॥

ਜੋ ਤੁਧ ਵਿਚ ਕਲਬੁ ਸੋ ਮਬਾਉ ਦੂਰਿ ਕਰੁ ॥

ਫਰੀਦਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਲਾਲਚ ਲਗਿਆ ਮਿਹਨਤ ਕੁਲ ਗਈ ॥

ਜਾਂ ਸਿਰ ਆਈ ਆਪਣੇ ਤਾਂ ਮੱਛੇ ਵਿਸਰ ਗਈ ॥

ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਤੇ ਕਹਿਣਾ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਖਦੇ, ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਈ ਐਸਾ ਦਾਹੜਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਪਰ ਘਟੇ ਘਟ ਜੋ ਰਚਨਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਿਤੀ ਹੈ ਉਹ ਫਰੀਦ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤ, ਭਾਵਕਤਾ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੇ ਪਖਾਂ ਹਲਕੀ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਤੁਰਦੀ ਬਦਲ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ ਜੋ ਡਾ: ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਠੀਕ ਫਰੀਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਕਾਰ ਕੀ ਸੀ, ਸਾਡਾ ਪਰਯੋਜਨ ਆਪ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਰਚਨਾ ਤੀਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈਨ; ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਊਰਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:

ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਦੋ ਪਦੇ

ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਦੋ ਪਦੇ

ਸਲੋਕ — ੧੧੮

੪. ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਰਾਗ ਆਸਾ

ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਪਦਾ ਨੰ: ੨ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਧੌੜਚਿਰਤਾ ਦਸ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਵਲ ਪਹੋਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਬੰਦਗੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਤੇ—ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦਾ ਕਾਬੂ, ਸਬੁ-ਧਰਮੁ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ—ਪੂਰਾ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦਾ ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਰਹਿਆ ਹੈ।

ਆਸਾ

ਬੋਲੇ ਜੇਖ ਫਰੀਦੁ, ਪਿਆਰੇ, ਅਲਹ ਲਗੇ ॥

ਇਹੁ ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕੁ, ਨਿਮਾਣੀ ਗੋਰ ਘਰੇ ॥ ੧ ॥
ਆਸੁ ਮਿਲਾਵਾ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਟਾਕਿਮ ਕੁੰਜੜੀਆ,
ਮਨਹੁ ਮਚਿੰਦੜੀਆ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸੋ ਜਾਣਾ ਮਰਿ ਜਾਈਐ, ਘੁਮਿ ਨ ਆਈਐ ॥
ਝੁਠੀ ਦੁਨੀਆ ਲਗਿ ਨ ਆਪੁ ਵਢਾਈਐ ॥ ੨ ॥
ਬੋਲੀਐ ਸਚੁ ਧਰਮੁ, ਝੁਠੁ ਨ ਬੋਲੀਐ ॥
ਸੋ ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ, ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ ॥ ੩ ॥
ਛੈਲ ਲਘੀਏ ਪਾਰਿ ਗੋਰੀ, ਮਨੁ ਧੀਰਿਆ ॥
ਕੰਦਨ ਵੰਨੇ ਪਾਸੇ, ਕਲਵਤਿ ਚੀਰਿਆ ॥ ੪ ॥
ਸੇਖ ਹੈ ਜਾਤੀ, ਜਗਿ ਨ ਕੋਈ ਬਿਰੁ ਰਹਿਆ ॥
ਜਿਸੁ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੇ ਕੇਤੇ ਬੈਸਿ ਗਇਆ ॥ ੫ ॥
ਕਤਿਕ ਕੁੰਜਾਂ ਚੇਤਿ ਭਉ, ਸਾਵਣਿ ਬਿਜੁਲੀਆਂ ॥
ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ, ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ॥ ੬ ॥
ਚਲੇ ਚਲਣਹਾਰ, ਵਿਚਾਰਾ ਲੋਭਿ ਮਨੇ ॥
ਗੰਢੇਵਿਆਂ ਛਿਆ ਮਾਹ, ਦੁੜੇਦਿਆਂ ਹਿਕ ਖਿਨੇ ॥ ੭ ॥
ਜਿਮੀ ਪੁਛੇ ਅਸਮਾਨ, ਫਰੀਦਾ ਖੇਵਰ ਕਿੰਨਿ ਗਏ ॥
ਜਾਲਣ ਗੋਰਾਂ ਨਾਲਿ ਉਲਾਸੇ ਜੀਅ ਸਹੇ ॥ ੮ ॥ ੨ ॥

ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਰੂਪਕਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਚਿਤਰਾਂ ਦੀ ਫੁੰਘੀ ਤੇ ਸਮਰਥ ਸੂਝ ਤੇ ਚੋਣ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਸਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਚਿਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਜੋ ਇਕ ਦਮ ਸੋਲਿਕ, ਕੋਮਲ ਤੇ ਭਾਵ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਧੁਰ ਪਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਯਥਾਰਥਵਾਦ-ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ—ਲੋੜੀਂਦਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਕਹਿਣ ਦੇਗ ਸੰਕੋਹਵਾਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਕੋਮਲ, ਮਿਠਾ, ਮਧੁਰ, ਨਜ਼ਾਕਤ ਤੇ ਲਚਕ ਭਰਪੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਲਾ ਭੱਤ ਉਪਰਲੀ ਅਜਰਪਦੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। 'ਅਲਹ ਲਗੈ', 'ਤਨੁ ਹੋਸੀ ਖਾਕੁ', 'ਨਿਮਾਣੀ ਗੋਰ', 'ਟਾਕਿਮ ਕੁੰਜੜੀਆ', 'ਮਚਿੰਦੜੀਆ', 'ਘੁਮਿ ਨ ਆਈਐ', 'ਝੁਠੀ ਦੁਨੀਆ', 'ਆਪ ਵਢਾਈਐ', 'ਗੁਰੁ ਦਸੈ ਵਾਟ ਮੁਰੀਦਾ ਜੋਲੀਐ', 'ਛੈਲ ਲਘੀਏ ਪਾਰਿ', 'ਗੋਰੀ ਮਨੁ ਧੀਰਿਆ', 'ਕੰਦਨ ਵੰਨੇ ਪਾਸੇ', 'ਜਿਸੁ ਆਸਣਿ ਹਮ ਬੈਠੇ ਕੇਤੇ ਬੈਸਿ ਗਇਆ', 'ਕਤਿਕ ਕੁੰਜਾਂ, ਚੇਤਿ ਭਉ, ਸਾਵਣਿ ਬਿਜੁਲੀਆ', 'ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ

ਬਾਹਰੀਆਂ, 'ਬੇਵਟ ਕੀਨਿ ਗਏ'—ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਤੇ ਚਿਤਰ ਹਨ ; ਕੋਮਲ ਮਧੁਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਹੈ ।

ਜੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ, ਤਾਂ ਭਗਤੀ (ਬੰਦਗੀ) ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ—ਪਹਿਲੇ ਪਦੇ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਉਪਰ ਦਸੇ ਕਲਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ।

ਦਿਲਹੁ ਮੁਹਬਤਿ ਜਿੰਨ੍ਹ, ਸੇਈ ਸਭਿਆ ॥
 ਜਿਨ੍ ਮਨਿ ਹੋਰੁ, ਮੁਖਿ ਹੋਰੁ ਸਿ ਕਾਂਢੇ ਕਚਿਆ ॥ ੧ ॥
 ਰਤੇ ਇਸਕ ਖੁਦਾਇ, ਰੰਗਿ ਦੀਦਾਰ ਕੇ ॥
 ਵਿਸਰਿਆ ਜਿਨ੍ ਨਾਮੁ, ਤੇ ਭੁਣਿ ਭਾਰੁ ਥੀਏ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਆਪਿ ਲੀਏ ਲੜਿ ਲਾਇ, ਦਰਿ ਦਰਵੇਸ ਸੇ ॥
 ਤਿਨ ਧੰਨੁ ਜਣੇਈ ਮਾਉ, ਆਏ ਸਫਲੁ ਸੇ ॥ ੨ ॥
 ਪਰਵਦਗਾਰ ਅਪਾਰ ਅਗਮ ਬੇਅੰਤ ਤੁ ॥
 ਜਿਨਾ ਪਛਾਤਾ ਸਚੁ, ਚੁੰਮਾ ਪੈਰ ਮੂੰ ॥ ੩ ॥
 ਤੇਰੀ ਪਨਹ ਖੁਦਾਇ, ਤੁ ਬਖਸੈਦਗੀ ॥
 ਸੇਖ ਫਰੀਦੈ ਧੈਰੁ ਦੀਜੈ ਬੰਦਗੀ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥

ਰਾਗ ਸੂਹੀ

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਲਵਲਿਆਂ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਤੜਪ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਅਨੁਭਵੀ, ਆਪ-ਮਹਿਸੂਸੇ, ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਭਾਵਾਂ ਅਨੁਕੂਲ, ਉਪ ਭਾਵਕ ਚਿਕ੍ਰਾਵਲੀ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਚ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ । ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ :

ਤਪਿ ਤਪਿ, ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ, ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ ॥
 ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ, ਸੇ ਸਹੁ ਲੋਰਉ ॥
 ਤੈ ਸਹਿ ਮਨ ਮਹਿ ਕੀਆ ਰੋਸੁ ॥
 ਮੁਬੁ ਅਵਗਨ ਸਹ ਨਾਹੀ ਦੇਸੁ ॥ ੧ ॥
 ਤੈ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਮੈ ਸਾਰ ਨ ਜਾਨੀ ॥
 ਜੋਬਨੁ ਬੋਇ, ਪਾਛੈ ਪਛੁਤਾਨੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਕਾਲੀ ਕੰਇਲ, ਤੁ ਕਿਤ ਗੁਨ ਕਾਲੀ ॥
 ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ ॥

ਪਿਰਹਿ ਬਿਹੁਨ ਕਤਹਿ ਸੁਖ ਖਾਏ ॥
 ਜਾ ਹੋਇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ ਤਾ ਪ੍ਰਭੁ ਮਿਲਾਏ ॥ ੨ ॥
 ਵਿਥਣ ਖੂਹੀ ਮੁੰਧ ਇਕੋਲੀ ॥ ਨਾ ਕੋ ਸਾਥੀ ਨਾ ਕੋ ਬੇਲੀ ॥
 ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭਿ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਮੇਲੀ ॥
 ਜਾ ਫਿਰਿ ਵੇਖਾ ਤਾ ਮੇਰਾ ਅਲਹੁ ਬੈਲੀ ॥ ੩ ॥
 ਵਾਟ ਹਮਾਰੀ ਖਰੀ ਉਭੀਣੀ ॥ ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਬਹੁਤੁ ਪਿਛੀਣੀ ॥
 ਉਸੁ ਉਪਰਿ ਹੈ ਮਾਰਗੁ ਮੇਰਾ ॥
 ਸੇਖ ਫਰੀਦਾ ਖੰਬੁ ਸਮੁਰਿ ਸਵੇਰਾ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥

ਸੂਹੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਚਿਤਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਝੜੀ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੀਵਨ ਸਮਾਂ ਲੰਘ ਜਾਣ ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬੰਦਗੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ । ਜੀਵਨ ਬੇੜਾ ਬੰਧਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ; ਪਰ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਕਸ਼ੀਭੇ ਦੇ ਫੁਲ ਚੁਣ ਚੁਣ ਵਕਤ ਲੰਘਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; ਅਗੇ ਸ਼ਹੁ ਸਖਤ ਹੈ; ਕਰਕੇ ਬੋਲਾਂ ਵਾਲਾ, ਸ਼ਹੁ ਦੀ ਸਦ ਤੇ ਹੰਸੁ (ਜੀਵ) ਨੂੰ ਤੁਰਨਾ ਪਏਗਾ, ਮਿਲਾਪ ਬਿਨਾਂ ਬਣਾ ਵਿਚ ਦੁਧ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੁ ਮਿਲਾਪ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ

ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਸਕਿਓ, ਬੰਧਨ ਕੀ ਵੇਲਾ ॥
 ਭਰਿ ਸਰਵਰੁ ਜਬ ਉਛਲੈ, ਤਬ ਰਰਣੁ ਦੁਹੇਲਾ ॥ ੧ ॥
 ਹਥੁ ਨ ਲਾਇ ਕਸੰਭਜੈ, ਜਲਿ ਜਾਸੀ ਵੇਲਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਇਕ ਆਪੀਨੈ ਪਤਲੀ ਸਹ ਕੇਰੇ ਬੋਲਾ ॥
 ਦੁਧਾ ਬਣੀ ਨ ਆਵਈ, ਫਿਰਿ ਹੋਇ ਨ ਮੇਲਾ ॥ ੨ ॥
 ਕਹੈ ਫਰੀਦੁ ਸਹੇਲੀਰੋ, ਸਹੁ ਅਲਾਇਸੀ ॥
 ਹੰਸੁ ਚਲਸੀ ਡੁੰਮਣਾ, ਅਹਿ ਤਨੁ ਢੇਰੀ ਥੀਸੀ ॥ ੩ ॥ ੨ ॥

ਇਸ ਪਦੇ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਪਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਸੋਧ ਦਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ।

ਸ਼ਲੋਕ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੭-੮੪)

ਇਹਨਾਂ ੧੧੮ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪਰ ਖਿਲਰਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅੰਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਕੁਚਿਤ ਸਰੂਪ ਆਪ ਦੇ ਆਸਾ ਤੇ

ਸੂਹੀ ਗਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਨਾਸਵਾਨ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਪਟਛਾਵਾਂ ਹੈ, ਤੇ ਬੰਦਗੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਬੰਦਗੀ ਲਈ ਗਿਆਨ, ਸੰਜਮ, ਇੰਦ੍ਰੀ ਚਮਨ, ਮਿਠੇ ਵਤੀਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਏ ਅਤੇ ਹਰ ਇੰਦ੍ਰੀ ਰਸ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕੇਵਲ ਯੋਗ ਮੂਲ ਸਮਝ ਕੇ, ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਬੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚੁਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬੀਜ ਰੂਪ ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰੰਸ਼ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:—

ਸਲੋਕ ੧ ਤੋਂ ੫ ਤੀਕ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਅਉਧੀ ਦੇ ਸੀਮਤ ਹੋਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ', 'ਭਿਲ ਬੋਝੇ ਹਨ' ਆਦਿ। ੬ ਤੋਂ ੮ ਤੀਕ ਇਸ ਮਥਸੂਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਬੋਝ ਹਿਰਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ (ਦਰਵੇਸ਼ ਬਣਨਾ) ਬੜਾ ਦੂਰ ਹੈ। ੯ ਤੋਂ ੧੪ ਤੀਕ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਬ੍ਰਿਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਸਲੋਕ ੧੫ ਵਿਚ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਕ ਕ੍ਰਿਥ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਲਈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ "ਸੰਤਾਨਿ ਵੇਵਾਇਆ" ਤੇ ਮਾਇਕ ਰਸਾਂ ਦਾ ਮੋਹਿਆ ਅਵੇਸਲਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਲਫਣ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ (ਸਲੋਕ ੧੭), ਲਝ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ (੧੮), "ਵਸੀ ਰਥ ਹਿਆਲੀਐ"—ਰੱਥ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਖੋਜਣਾ (੧੯), ਬਿਰਹਾਂ ਦੀ ਤਜ਼ਪ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ (੨੧, ੨੬), ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ (੨੨), ਧਰਮ ਦੇ ਯੋਗ ਸਾਧਨ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਤੇ ਗਲਤ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਤੋਂ ਬਚਣਾ (੨੩, ੪੩, ੫੦), ਨਿਦਕ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਤੁਰਦੇ ਜਾਣਾ (੨੫), ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ (੨੬), ਸਾਦਗੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ (੨੮-੨੯), 'ਵਿਸ ਗੰਦਲਾ' ਤੋਂ ਬਚਣਾ (੩੭), 'ਲੇਖਾ ਰਥ ਮੰਗੇਸੀਆ' ਦਾ ਭੈ ਰਖਣਾ (੩੮, ੪੯)।

ਇਹਨਾਂ ਚਿਤ੍ਰ ਲਟਕਾਂਦੇ, ਸੰਕੋਚ ਤਰਪੂਰ, ਮਧੁਰ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਰ ਦਸੇ ਵਿਚਾਰ ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦੇ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਤੁ ਇਹਾੜੈ ਧਨ ਵਰੀ, ਸਾਹੇ ਲਏ ਲਿਖਾਇ ॥

ਮਲਕੁ ਜਿ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀਦਾ, ਮੁਹੁ ਦੇਖਾਲੇ ਆਇ ॥

ਜਿੰਦ ਨਿਮਾਣੀ ਕਵੀਐ, ਹਤਾ ਕੁ ਕੜਕਾਇ ॥

ਸਾਹੇ ਲਿਖੇ ਨ ਚਲਨੀ, ਜਿੰਦੁ ਕੂੰ ਸਮਝਾਇ ॥

ਜਿੰਦੁ ਵਹੁਣੀ ਮਰਣੁ ਵਹੁ, ਲੈ ਜਾਸੀ ਪਰਣਾਇ ॥

ਆਪਣੀ ਹਥੀ ਜੋਲਿ ਕੈ, ਕੈ ਗਲਿ ਲਗੈ ਧਾਇ ॥

ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਪੁਰਸਲਾਤ, ਕੰਨੀ ਨ ਸੁਣੀਆਇ ॥

ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਪਵੰਦੀਈ ਖੜਾ ਨ ਆਪੁ ਮੁਹਾਇ ॥ ੧ ॥

ਫਰੀਦਾ ਦਰ ਦਰਵੇਸੀ ਗਾਖੜੀ, ਚਲਾ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰਿ ॥
 ਬੰਨ੍ਹਿ ਉਠਾਈ ਪਟਲੀ, ਕਿਥੈ ਵੇਵਾ ਘਰਿ ॥ ੨ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਜਿਨੀ ਨ ਰਾਵਿਆ, ਧਉਲੀ ਰਾਵੈ ਕੋਇ ॥
 ਕਰਿ ਸਾਂਈ ਸਿਉ ਪਿਰਹੜੀ, ਰੰਗੁ ਨ ਵੇਲਾ ਹੋਇ ॥ ੧੨ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਜੰਗਲੁ ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਭਵਹਿ, ਵਲਿ ਕੰਡਾ ਮੋੜਹਿ ॥
 ਵਸੀ ਰਬੁ ਹਿਆਲੀਐ, ਜੰਗਲੁ ਕਿਆ ਢੁਢੇਹਿ ॥ ੧੯ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਗਲੀਏ ਰਿਕਤੁ ਦੁਰਿ ਘਰੁ, ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੇ ਨੇਹੁ ॥
 ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੈ ਕੰਬਲੀ, ਰਹਾਂ ਤ ਤੁਟੈ ਨੇਹੁ ॥ ੨੪ ॥
 ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਪੀਐ, ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਸਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਉਪਜੈ, ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨ ॥ ੩੬ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੇਸਫਾ, ਸਾਂਈ - ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ॥
 ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ, ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥ ੪੨ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਜਿਨੀ ਕੰਮੀ ਨਾਹਿ ਗੁਣ, ਤੇ ਕੰਮਏ ਵਿਸਾਰਿ ॥
 ਮਰੁ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਬੀਵਹੀ, ਸਾਂਈ ਦੇ ਦਰਬਾਰਿ ॥ ੫੯ ॥
 ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆਂ ਪੰਖੀਆਂ, ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਤਲ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਸਰੁ ਭਰਿਆ ਫੀ ਚਲਸੀ, ਬਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ ॥ ੬੬ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖ ਮੁਖ ਕੁ ਦੁਖ ਸਥਾਇਐ ਜਗਿ ॥
 ਉਢੇ ਚੜਿ ਕੈ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ॥ ੮੧ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਬਬ ਖਜੂਰੀ ਪਕੀਆਂ, ਮਾਖਿਆ ਨਈ ਵਹੰਨਿ ॥
 ਜੋ ਜੋ ਵੰਢੈ ਭੀਂਹੜਾ, ਸੋ ਉਮਰ ਹਬ ਪਵੰਨਿ ॥ ੮੯ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਤਨੁ ਸੁਕਾ ਪਿੰਸਰੁ ਬੀਆ, ਤਲੀਆਂ ਖੁੰਡਹਿ ਕਾਗ ॥
 ਅਜੈ ਸੁ ਰਬ ਨ ਬਾਹੁੜਓ, ਦੇਖ ਏਏ ਕੇ ਭਾਗ ॥ ੯੦ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਦਰੀਆਵੈ ਕੰਨੈ ਬਗੁਲਾ, ਬੈਠਾ ਕੋਲ ਕਰੇ ॥
 ਕੋਲ ਕਰੇਦੇ ਹੀਬ ਨੇ, ਅਚਿੰਤੈ ਬਾਜ ਪਏ ॥
 ਬਾਜ ਪਏ ਤਿਸੁ ਰਬ ਦੇ, ਕੋਲਾਂ ਵਿਸਰੀਆਂ ॥
 ਜੋ ਮਨਿ ਚਿਤਿ ਨ ਚੇਤੇ ਸਨਿ, ਸੋ ਗਾਲੀ ਰਬ ਕੀਆਂ ॥ ੯੯ ॥
 ਫਰੀਦਾ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ ਪੰਖੀਆ, ਜੰਗਲਿ ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਾਸੁ ॥
 ਕਕਰ ਚੁਗਨਿ ਬਲਿ ਵਸਨਿ, ਰਬ ਨ ਛੋਡਨਿ ਪਾਸੁ ॥ ੧੦੧ ॥
 ਤਨੁ ਤਪੈ ਤਨੁਰ ਜਿਉ, ਬਾਲਣੁ ਹਭ ਬਲੰਨਿ ॥

ਪੈਰੀ ਬਛਾ ਸਿਰਿ ਜੁਲਾ, ਜੇ ਮੂੰ ਪਿਰੀ ਮਿਲੈਨਿ ॥ ੧੧੯ ॥
 ਹੰਸਾ ਦੇਖਿ ਭਰੇਵਿਆ, ਬਛਾ ਆਇਆ ਚਾਉ ॥
 ਵੁਥਿ ਮੁਏ ਬਛਾ ਬਪੁੜੇ, ਸਿਰੁ ਤਲਿ ਉਪਰਿ ਪਾਉ ॥ ੧੨੦ ॥
 ਕਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ, ਕਵਣੁ ਗੁਣ, ਕਵਣੁ ਸੁ ਮਣੀਆ ਮੰਤ੍ਰੁ ॥
 ਕਵਣੁ ਸੁ ਵੇਸੇ ਹਉ ਕਰੀ, ਸਿਤੁ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤ੍ਰੁ ॥ ੧੨੧ ॥
 ਨਿਵਣੁ ਸੁ ਅਖਰੁ, ਖਵਣੁ ਗੁਣ, ਜਿਹਥਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤ੍ਰੁ ॥
 ਏ ਕੈ ਭੈਣੇ ਵੇਸ ਕਰਿ, ਤਾਂ ਵਸਿ ਆਵੀ ਕੰਤ੍ਰੁ ॥ ੧੨੨ ॥
 ਮਤਿ ਹੋਦੀ ਹੋਇ ਵਿਆਣਾ ॥ ਤਾਣ ਹੋਦੇ ਹੋਇ ਨਿਤਾਣਾ ॥
 ਅਣਹੋਏ ਆਪੁ ਵੰਭਾਏ ॥ ਕੋ ਐਸਾ ਭਗਤ ਸਦਾਏ ॥ ੧੨੩ ॥
 ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਲਾਇ, ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ ॥
 ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ, ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ॥ ੧੨੪ ॥
 ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ, ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਗਵਾ ॥
 ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ, ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ॥ ੧੨੫ ॥

੫. ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਪਰਮੁਖ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ "ਬੰਦਗੀ ਦੇ ਬੈਰ" ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤੇ "ਦਿਲਹੁ" ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਪਾਇਆ ਜਾਏ; ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ "ਵਿਸ ਗੀਦਲਾਂ" ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੋਇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ; ਮੌਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾਏ; ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਜਾਏ; ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਪਲੇ ਨਾ ਪਇਆ ਜਾਏ; ਜੌਹਦ-ਤਪ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਏ ਤੇ "ਟਾਕਮ ਕੁੰਜੜੀਆ" ਜਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀ ਦਮਨ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਾਪਤੀਆਂ ਇਹ ਹਨ। ਅਸਲੋਂ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਸਤੂ ਤੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ:—

(੧) ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੂਰੇ ਟਕਸਾਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਿਪੁੰਨ ਸਾਦਗੀ, ਸਰਲਤਾ, ਜਪਸਟਤਾ ਤੇ ਅਸਲ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੇ ਸੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਚਾਖਲ ਕੀਤਾ। ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਕਰੜਾ, ਸਖਤ ਤੇ ਡਾਢਾ ਰਬ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਵਿਆ ਤੇ ਅਨੁਰੂਪਿਆ ਗਇਆ। ਡਾਢੇ ਰੱਬ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ੈਤਾਨ

ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਬਦੀ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਨੌਕੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਰੱਬ ਤੇ ਬੜਾ ਕਰੜਾ ਤੇ ਡਾਢਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਮਲ ਰਹੀਮ ਪੱਖ ਵੀ ਉਤਨੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਪਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ "ਮਿਠਾ" ਵੀ ਦਰਸਾਇਆ । ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਡਾਢਾ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਚਿਤਰਿਆ ਗਇਆ, ਘਟੇ ਘਟੇ ਇਸ ਪੱਖ ਤੇ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਗਇਆ । ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਖੀ ਗਈ । ਇਸ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ "ਡਾਢੇ ਰਬ" ਤੇ "ਵੰਜਾਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ੈਤਾਨ" ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਟੁਰੀ—ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਮਗਰਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਈ । ਡਾਢਾ ਰਬ ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੋਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ।

(੨) ਮੌਤ ਨੂੰ ਰਬ ਦੇ ਡਾਢੇ ਪਨ ਦਾ ਪਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਮੰਨਿਆ । ਆਪ ਨੇ ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਬਲਤਾ ਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਰੰਗ ਹੈ, ਮੌਤ ਦਾ, ਭਾਰਤੀ ਨਹੀਂ । ਇਸੇ ਲਈ "ਮੌਤ ਦੇ ਭੈ" ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਮਗਰਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕੀ—"ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਰੁਝਾਰ" ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹ ਮਗਰਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਵੀ ਹੋਈ—ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਯੋਗ ਬਲ ਵੀ ਦਿਤਾ—ਪਰ "ਮੌਤ ਦੇ ਭੈ" ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਪਕੜੀ । ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੌਤ ਇਕ ਖੇਲ ਹੈ; ਦੁਖ ਵੀ ਖੇਲ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਮੌਤ ਤੇ ਦੁਖ ਦੋਵੇਂ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹਨ; ਮੌਤ ਨਾਲ ਮਰਦਾ ਕੋਲ ਹੈ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ । ਪਰ "ਮੌਤ ਦੇ ਭੈ" ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ।

(੩) ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਬੜਾ ਉੱਚਾ ਸੁਭਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ—ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦੇ ਭੇਖ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ, ਨਖੇਧੀ ਜਾਂ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ । ਇਹ ਸੁਭਾ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ । ਆਪ ਲਈ ਇਹੋ ਹੀ ਸਿਆਣਪ ਵੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ, ਬੁਧ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਮਤ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਕੌੜਾ ਹੋਵੇਗਾ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਰਖੀ—ਆਪ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਭਾਰਤੀ ਰੋਖਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ—ਪਰ ਆਪ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਦੇ ਹੀ ਅੰਗ ਸਨ । ਤਾਂ ਵੀ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਪਰਵਿਰਤੀ ਬੜੀ ਨਰੋਈ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਵੇ ।

(੪) ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰਾ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ਪਰ ਪਰਤੀਤ

ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮਾਤਰ ਵਰਤੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਝਾਇ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਜ਼ਬਰ ਪਾਖੰਦੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਸਗੂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਵੀ, ਆਪ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਬਲ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਆਂ, ਇਖਲਾਕੀ ਤੇ ਸੰਜਮ ਦੀਆਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹਨ।

(੫) ਆਪ ਨੇ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਬੰਦਗੀ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਦਰਸਾਇਆ। ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਸੇ ਪਧਰੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ—ਆਪ ਨੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਲਾਜ਼ਲੀ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ, ਪਰ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ।

(੬) ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਰਗਟ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਜਨਤਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਰੜੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਮਾਨਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ "ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੰਗ" ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਉਸ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ।

(੭) ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਫਖ-ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਹਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਮੰਗ ਹੋਵੇਗੀ; ਖੁਦਦਾਰੀ ਦੀ ਮੰਗ :—

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਨਾ, ਸਾਂਝੀ ਮੁਬੈ ਨ ਦੇਹਿ ॥

ਜੇ ਤੂ ਦੇਵੈ ਰਖਜੀ, ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥ ੪ ॥

ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਉਤਨਾ ਹੀ ਹਰ-ਮਨ ਨੂੰ ਟੁੰਬਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ :

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੋਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ, ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥ ੧੬ ॥

ਇਹੋ ਮੰਗ, ਇਕ ਹੋਰ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(੮) ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਲਈ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਲ ਰੁਖ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਸਗੋਂ ਆਪ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਕ ਫਲਸਫਾ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫਲ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਹੋ ਨਿਖੜੇ। ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਰੰਗੀਨੀ ਚਿਤਰਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਹੋ ਰਹੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਰੁਤਾਂ, ਫਲ, ਬੂਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਸਭ ਬਦਲਦੇ

ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ; ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦਲਦਾ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ।

ਆਪ ਨੇ ਰਬ ਦਾ ਵੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਹੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ।

ਰਮਜ਼ ਤੇ ਰਹਿਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ।

(੯) ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਕਾਠ ਦੀ ਰੋਟੀ' ਆਦਿ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ । ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਆਪ ਦੀ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਕ-ਕਥਾ ਵੀ । ਆਪ ਦੀ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਫਲੀ ਭਾਂਤ ਦਰਸਾਂਦੀ ਹੈ ।

(੧੦) ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ; ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਮਗਰੋਂ ਪਲੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਬੁਢੇਪਾ, ਜਦੋਂ ਕੂਜਾ ਵੀ ਸੌ ਕੌਂ ਦੂਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਰਬ ਕੰਬਦੇ ਹਨ; ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਉਮਰ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ—ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਕ ਪੜਾ ਤੇ ਆ ਕੇ ਪਰਤਖ ਦਿਸਣ ਵਾਲੀ ਬਲਵਾਨ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ; ਇਹ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਹੈ । ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਬਿਆਨ ਆਪ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਮਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਲੰਘਦੀ ਹੈ; ਬੁਢੇਪੇ ਦੀ ਉਮਰ ਮੌਤ ਦੀ ਉਡੀਕ ਦੀ ਉਮਰ ਹੈ ਤੇ ਬੁਢੇਪਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ ।

(੧੧) ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਮੰਨਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਉਦੇਸ਼ "ਦਰਵੇਸ਼ੀ" ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ । "ਦਰਵੇਸ਼ੀ" ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬੜੀ ਘਾਲਣਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

੬—ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇਕ ਦਮ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹਿਸ਼ਵਾਦੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨੁਕ ਬਝਦਾ ਹੈ; ਮੁਹਾਵਰਾ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿਤਰਕਲਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਰਹਿਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਇਹ ਸਭ ਲਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਤ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਿਆਰ ਕਿੱਸਾ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਇਆ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਰੂਹ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਦਮੋਦਰ ਨੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਰਚਿਆ । ਜੋ ਰਹਿਸ਼ਵਾਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਵਲੀ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸੀ

ਅਤੇ ਸਰਕਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਲਾਸੀਕੀ ਸਨ; ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਲਾਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰਕ ਮਗਰੋਂ ਸਨ; ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਵੀ ਸਨ; ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੀ ਛੋਹ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਅਕਾਸ਼ ਤੇ ਵੀ ਉਡਾਰੀ ਲਾਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਸਨ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੁਨਰੀ ਕਹਿਆਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(੧) ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਗ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਜੋਗੀ ਵੀ ਇਸ ਪਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੰਨ ਚੁੱਕੇ ਸਨ; ਭਾਰਤੀ ਭਗਤ ਵੀ ਮੰਨ ਚੁੱਕੇ ਸਨ; ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਬੰਧ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ। ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਇਹ ਚਾਲ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਹੀ, ਹੁਣ ਆ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਲੱਭ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਮ ਦਰਜਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਸ, ਧੁਨੀ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਇਹ ਪਰਬੰਧ ਬੜਾ ਕੋਮਲ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ।

(੨) ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ; ਸਲੋਕ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ, ਤੇ ਇਹੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਧਾਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੋ ਨਿਬੜੇ।

(੩) ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਆਤਮਾ, ਸੰਸਾਰ, ਮਾਇਕ ਰੰਗ, ਸੇਤ, ਕੁਸੰਤ, ਮੌਤ, ਜਮ, ਨਰਕ, ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਜਾ ਆਦਿ ਲਈ ਅਨੇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਬਿੰਬ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵਨ, ਧਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ, ਵਗਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਖੂਹੀ ਤੇ ਪਾਣੀ ਭਰਦੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੁਣੇ। ਵੇਖੋ—

ਧਨ ਵਰੀ, ਮਲਕੁ, ਪੁਰਸਲਾਤ, ਬੰਨ੍ਹਿ ਉਠਾਈ ਪੋਟਲੀ, ਭਿਲ ਬੋਝੜੇ, ਲੜ ਛਿਜਣਾ, ਰਾਲੇ ਲੇਖ, ਖਟਣ ਵੇਲ, ਜਾ ਭਰਿਆ ਤਾਂ ਲਦਿਆ, ਦਾੜੀ ਹੋਈ ਭੂਰ, ਸਕਰ ਹੋਈ ਵਿਸੁ, ਸਾਖ ਪਕੌਦੀ ਆਈਆ, ਕਾਲੀ ਜਿਨੀ ਨ ਗਵਿਆ, ਧਉਲੀ ਰਾਵੈ ਕੋਇ, ਸੈਤਾਨਿ ਵੰਞਾਇਆ, ਬੀਉ ਪਵਾਰੀ ਦਤੁ, ਕਿਚਰੁ ਝਤਿ ਲੰਘਾਈਐ ਫਪਰਿ ਭੁਟੈ ਮੇਰੁ, ਛੋਲਾਵਾ ਪਗ ਦਾ, ਬੋਲੀ ਹਿੰਡੁ, ਵਿਸੁ ਗੰਦਲਾ ਧਰੀਆ ਖੰਡੁ ਲਿਵਾੜਿ, ਕੰਥਣਿ ਲਗੀ ਦੇਹ, ਦੁਹੁ ਦੀਵੀ ਬਲੰਭਿਆ ਮਲਕੁ ਬਹਿਨਾ ਆਇ, ਗੜੁ ਲੀਤਾ, ਘਰੁ ਲੁਟਿਆ, ਦੀਵੜੇ ਗਇਆ ਬੁਝਾਇ, ਸਰਵਰੁ ਚੂਢਿ ਲਹੁ, ਛਪੜਿ ਚੂਢੈ ਕਿਆ ਹੋਵੈ, ਪਿਰ ਨੀਦੜੀ ਨਿਵਾਰਿ, ਸਾਂਈ ਦੋ ਦਰਬਾਰਿ, ਕਲਰ ਕੋਰੀ ਛਪੜੀ ਆਇ ਉਲਥੇ ਹੰਝ, ਹੰਸ ਉਡਰਿ ਕੋਧੈ ਪਇਆ, ਚਲਿ ਚਲਿ ਗਈਆ ਪੰਧੀਆ, ਜਿਨੀ ਵਸਾਏ ਲਲ, ਬਕੇ ਕਵਲ ਇਕਲ, ਭੈਨੀ ਘੜੀ ਸਵੈਨਵੀ, ਟੁਟੀ ਨਾਗਰ ਲਜੁ, ਅਜਗਾਈਲ ਰਹੇਮਤਾ ਕੈ ਘਰਿ ਨਾਨੀ ਅਜੁ, ਚਬਣ, ਚਲਣ, ਰਤੋਨ, ਪੰਖ ਪਰਾਹੁਣੀ, ਦੁਨੀ ਸੁਹਾਵਾ ਬਾਗੁ, ਨਉਬੰਧਿ ਵਜੀ, ਖੜਾ ਪੁਕਾਰੇ ਪਾਤਣੀ, ਰਬ ਖਜੂਰੀ ਪਕੀਆ, ਕੰਧੀ ਉਤੈ ਰੁਖੜਾ, ਕਹੇ ਭਾਵੈ;

ਦਰੀਆਵੇ ਕੰਨੇ ਬਗੁਲਾ, ਕੋਲ ਕਰਦੇ ਹੰਝ ਨੇ ਅਹਿੰਥੇ ਬਾਜ ਪਏ, ਰੁਤਿ ਫਿਰੀ ਵਣੁ ਕੰਬਿਆ,
ਸਰਵਰ ਪੰਖੀ ਹੇਕੜੇ ਵਾਹੀਵਾਲ ਪਚਾਸ, ਜਿਹਥਾ ਮਣੀਆ ਮੰਤ੍ਰ, ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਨਿਕ, ਹਿਆਉ
ਨ ਨਾਹੇ, ਆਇ ।

ਇਹੋ ਇੱਥ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪੰਜਾਬੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ।
ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪਰਠਾਲੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ । ਰਸਮ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹੈ
ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ।

(ੲ) ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਪਰਬੀਨ, ਨਿਪੁੰਨ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਚਿਤਰਸ਼ਾਲਾ
ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਰਸ਼ ਤੇ ਫਰਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪਰਾਪਤ ਹਨ । ਇਥੇ ਹੋਸ
ਤਰਦੇ ਹਨ, ਬਗ ਵੀ ਹੀਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ; ਇਥੇ 'ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਫੁਲੜਾ ਹੈ ਤੇ 'ਫਲ ਭੀ
ਪਛਾ ਰਾਤਿ' ਹੈ; ਪੰਖੀ 'ਕੁਕਰ ਚੁਗਨਿ ਬਲਿ ਵਸਨਿ' ਦਿਸਦੇ ਹਨ, 'ਦਰੀਆਵੇ ਕੰਨ' ਬਗੁਲਾ
ਬੇਨਾ ਕੋਲ ਕਰੇ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, 'ਲੰਮੀ ਲੰਮੀ ਨਦੀ ਵਹੈ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ
ਹੈ; 'ਰਬ ਪਹੂਰੀ ਪਕੀਆ ਮਾਖਿਆ ਨਦੀ ਵਹਨਿ' ਦਾ ਅਰਸੀ ਝਲਕਾਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; 'ਤਨੁ
ਸੁਕਾ ਪਿੰਜਰੁ ਬੀਆ, ਕਲੀਆਂ ਖੁੰਡਹਿ ਕਾਗ' ਦਾ ਤਿਆਨਕ ਚਿਤ੍ਰ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

ਆਪ ਦੇ ਚਿਤਰ ਹਰ ਇੰਦ੍ਰੇ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ; ਹਰ ਭੁਖ ਨੂੰ ਮਿਟਾਣ
ਦੇ ਸਮਰਥ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਹਨ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਰਸ ਹਨ, ਰੂਪ, ਰਸ,
ਰੰਧ, ਸਪਰਸ਼—ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ।

ਫਰੀਦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੀ ਚਿਤਰ ਵੀ ਹਨ । ਫਰੀਦ ਦੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਚਿਤਰ
ਪਰਠਾਲੀ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਤੁਰਦੀ
ਰਹੀ ਹੈ ।

(੫) ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਬੋਲੀ
ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਲਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰੰਗ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ
ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਕ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਨਿਕਟਤਾ,
ਭਲੀ ਪਰੇਰਨਾ, ਉੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਸੋਹਣੇ ਰੰਗੀਨ ਚਿਤਰਾਂ, ਸੋਹਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨਾਂ,
ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ, ਜਾਤੀ ਤਜਰਬੇ, ਘਰੇਲੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ ਲਏ
ਬਿੰਬਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮਿਠਾ ਤੇ ਢਿਲ ਖਿਚਵਾਂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ।

(੬) ਫਰੀਦ ਜੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਤਨਾ
ਹੀ ਉੱਚਾ ਤੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ । ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ
ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਭੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਆਪ ਦਾ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ।

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਜਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਪੰਛੀ, ਸਰਵਰ, ਤਲ, ਦਰਿਆ, ਬਗਲੇ, ਨਦੀਆਂ, ਕਾਰ, ਭਾਡੇ, ਘੜੀ, ਲਜ, ਹੰਸ, ਛਪੜੀ, ਦੀਵੇ, ਘੜੀਆਲ, ਮਜੀਠ, ਆਦਿ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਓਪਰੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ; ਇਹ ਸਾਡੀ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ, ਸੋਹਣੀਆਂ ਸੋਹਣੀਆਂ, ਰੰਗੀਨ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ—ਇਹੋ ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਵਿਚ ਮਾਹੂ ਸੋਹਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ, ਆਗਾਸਾ ਆਗਾਸ, ਵਾਲੀ ਚੌੜਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਪੰਖੀ, ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਫੁਲੜੇ, ਛਪੜੀਆਂ ਤੇ ਕੋਠੇ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ ਬੜੀ ਪਿਆਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਰੀਦ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਰੁਮਾਂਸ ਭਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਇਸ ਰੁਮਾਂਸ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ ਪਰ ਖਜੂਰਾਂ ਵਰਗਾ ਤੇ ਮਾਖਿਉ ਦੀ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਵਰਗਾ ਮਿਠਾ ਰਬ ਵੀ ਇਸ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਜੀਵ-ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਪੂਰੀ ਤੋਂ ਪਾਣੀ ਭਰਨਾ ਵੀ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਚਿਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਸਾਨੂੰ ਹੰਸਾਂ ਤੇ ਬਗਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਸੂਕਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਤੇ ਕਪਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਬੋਝਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ ਸਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਗੀਨ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ। ਇਹੋ ਰੁਮਾਂਸ ਹੈ।

ਇਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਜਾਤੀ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਬ੍ਰਿਹ ਉਮਰ ਵਿਚ ਫਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਜੀਵਨ ਤਸਰਬੇ ਵਿਚ ਵੇਖੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਹਾਵਾਂ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭੋਗ ਉਹ ਇਥੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨਾ ਗਾਲਾਇ, ਸਭਨਾ ਮੈਂ ਸਚਾ ਧਣੀ ॥

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਨਾਹਿ, ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ ॥ ੧੨੯ ॥

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕੁ, ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ ॥

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ, ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀਦਾ ॥ ੧੩੦ ॥

ਇਹ ਕੋਮਲ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ, ਕੋਮਲ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਧਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਚੱਕਰ ਕਟ ਰਹੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

(੭) ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਿਕਟਤਾ ਹੈ; ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਹਰ ਮਨ ਪਿਆਰੀ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤੀ ਨਕਲਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ, ਹਾਗਾਤਮਕਤਾ, ਤਾਜ਼ਗੀ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹਨ।

ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਨੀਂਹ-ਸਿਲਾ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਪਾਇਦਾਰ ਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਨੇਕ ਛੱਤਾ ਮੰਦਰ ਆਪਣੀ ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਚਮਕ ਨੂੰ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਹੈ; ਇਸ ਦਾ ਰੰਗ ਰੂਪ ਦੂਰੀ ਹੀ ਲਿਸ਼ਕਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸੁਰੀਸ਼ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਰਾਗ-ਅਲਾਪ ਦੀ ਧੁਨੀ ਦੂਰ ਜਾਂਦੇ ਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਆ ਬਿਠਾਂਦੀ ਹੈ।

ਫਰੀਦ ਪਹਿਲਾ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਹਾਲੀ ਤੱਕ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਵੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਭ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜੇ ਕਵੀ ਖੜੇ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(੮) ਜੀਵਨ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਬਿਆਨਣ ਨਾਲ ਵੀ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਰਸ ਤੋਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਤ ਕਰਾਇਆ।

ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ (੧੧੭੦—? ਈ.)

ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ, ਜੋ 'ਗੀਤ-ਗੋਵਿੰਦ' ਨਾਮੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ੧੨ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਦਖਣੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਕੰਨਦੂਲੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਆਪ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਛਮਣ ਸੇਨ ਦੇ ਪੰਜ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਉਤਮ ਭਗਤ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਦੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਰਵੋਤਮ ਕਵਿਤਾ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੈਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਿੰਦੂਬਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ ਜੋ ਦਰਸਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਧੀ ਪਰਾਪਤ ਸੀ।

ਜੈਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਤੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦ—ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ ਤੇ ਮਾਰੂ—ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੈ।

ਗੁਜਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਦਾ ਆਦਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਪਾਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਸੱਚ ਆਦਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਾਨ ਅਸਚਰਜ ਹੈ, ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਭ ਗੱਤੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਹਰੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰੋ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਜੋ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤੰਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਪੋ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਜਨਮ, ਬੁਢੇਪਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਦੁਖ ਦਿੰਦੇ। ਜੇ ਜਮ ਆਦਿਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਰੀ ਦਾ ਜਸ, ਮਾਨਤਾ ਕਰ

ਤੇ ਸੁਭ ਕਰਮ ਕਰ । ਹਰੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ, ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਅਗੇਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ
 ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਹੈ । ਜੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈਂ ਤਾਂ ਲੋਭ
 ਆਦਿਕਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਪਰਗੁਰ (ਪਰਾਈਂ ਦਿਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਧਨ) ਵਲ ਡਕਣਾ ਛੱਡ ਦੇਹ, ਅਤੇ ਸਾਰੇ
 ਮੰਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਮੰਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇ । ਸੁਦਰਸਨ-ਚਕ੍ਰਾਚੀ ਹਰੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਜਾ ਪਉ ।
 ਕੇਵਲ ਇਕ ਹਰੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਮਨ, ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਕਰੋ । ਯਗ, ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਦਾ
 ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ ? ਹੇ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਬਸ ਗੋਬਿੰਦ, ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮ ਜਪੋ ਜੋ ਕਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ
 ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਹੈ । ਜੇਦੇਵ ਓਸੇ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਹੁਣ ਅਤੇ ਪਿਛੇ ਸਭ ਦੀ
 ਗਤੀ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ।"

ਪਰਮਾਦਿ ਪੁਰਖ, ਮਨੋਪਿਮੰ, ਸਤਿ ਆਦਿ, ਭਾਵਹਤੰ ॥
 ਪਰਮਦੁਭਤੰ, ਪਰਕ੍ਰਿਤਿਪਰੰ, ਜਦਿ ਚਿੰਤਿ ਸਰਬਗਤੰ ॥ ੧ ॥
 ਕੇਵਲ ਰਾਮਨਾਮ ਮਨੋਰਮੰ ॥ ਬਦਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਤਮਇਅੰ ॥
 ਨ ਦਨੋਤਿ ਜਸਮਰਣੇ ਨ ਜਨਮ ਜਰਾਧਿ ਮਰਣ ਛਣਿਅੰ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਇਛਛਿ ਜਮਾਦਿ ਪਰਾ ਭਯੰ, ਜਸੁ ਸੂਸਤਿ ਸੁਕ੍ਰਿਤ ਕ੍ਰਿਤੰ ॥
 ਭਵ ਭੂਤ ਭਾਵ ਸਮਬ੍ਰਿਅੰ ਪਰਮੰ ਪ੍ਰਸੰਨਮਿਦੰ ॥ ੨ ॥
 ਲੋਭਾਦਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਪਰਕ੍ਰਿਪੰ, ਜਦਿ ਬਿਧਿ ਆਚਰਣੰ ॥
 ਤਜਿ ਸਕਲ ਦੁਹਕ੍ਰਿਤ, ਦੁਰਮਤੀ, ਭਜ ਚਕ੍ਰਬਰ ਸਰਣੰ ॥ ੩ ॥
 ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਨਿਜ ਨਿਹ ਕੇਵਲਾ, ਰਿਦ ਕਰਮਣਾ ਬਚਸਾ ॥
 ਜੋਗੇਨ ਕਿੰ ਜੋਗੇਨ ਕਿੰ ਦਾਨੇਨ ਕਿੰ ਤਪਸਾ ॥ ੪ ॥
 ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਬਿੰਦੋਤਿ ਜਪਿ ਨਰ ਸਕਲ ਸਿਧਿ ਪਈ ॥
 ਜੈ ਦੇਵ ਆਇਉ ਤਸ ਸਫੁਟੰ, ਭਵ ਭੂਤ ਸਰਬ ਗਤੰ ॥ ੫ ॥ ੧ ॥

ਮਾਧੂ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਇਹ
 ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੀ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਉਚੀ ਤੋਂ ਉਚੀ ਅਵਸਥਾ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ।
 ਇਸ ਪਦੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਗੁਜਰੀ ਦੇ ਪਦੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ,
 ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਪਦੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ ।

ਦੈਵਸਤ ਭੋਵਿਆ ਨਾਵਸਤ ਪੂਰਿਆ ਸੂਰਸਤ ਯੋੜਸਾਦਤੁ ਕੀਆ ॥
 ਅਬਲ ਬਲੁ ਤੋੜਿਆ, ਅਚਲ ਚਲੁ ਬਪਿਆ,
 ਅਘਤੁ ਘੜਿਆ ਤਹਾ ਅਪਿਉ ਪੀਆ ॥ ੧ ॥
 ਮਨ ਆਦਿ ਗੁਣ ਆਦਿ ਵਖਾਣਿਆ ॥
 ਤੇਰੀ ਦੁਬਿਧਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਸਿਮਾਨਿਆ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਅਰਧਿ ਕਉ ਅਰਧਿਆ ਸਰਧਿ ਕਉ ਸਰਧਿਆ,
 ਸਲਲ ਕਉ ਸਲਲਿ ਸੰਮਾਨਿ ਆਇਆ ॥
 ਬਥਤਿ ਜੈਦੇਉ ਕਉ ਰੰਮਿਆ, ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਬਾਣੁ ਨਿਵਲੀਨੁ ਪਾਇਆ ॥ ੨ ॥ ੧ ॥

ਜੈਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰੀ ਹੈ:

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਜੈਦੇਉ ਕਰਿ, ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ ਸਹਜ ਪੁਨਿ ਗਾਵੈ ॥
 ਲੀਲਾ ਚਲਿਤ ਵਖਾਣੁ ਦਾ, ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਨਾਕੁਰ ਭਾਵੈ ॥
 ਅਖਰ ਇਕ ਨ ਆਵੜੈ, ਪੁਸਤਕ ਬੰਨ ਮੰਧਿਆ ਕਰ ਆਵੈ ॥
 ਗੁਣ ਨਿਪਾਨ ਘਰ ਆਇਕੈ, ਭਗਤ ਰੂਪ ਲਿਖ ਲੇਖ ਬਠਾਵੈ ॥
 ਅਖਰ ਪੜ੍ਹ ਪਰਤੀਤ ਕਰ, ਹੁਇ ਵਿਸਮਾਦ ਨ ਅੰਗ ਸਮਾਵੈ ॥
 ਵੇਖੇ ਜਾਇ ਉਜਾੜ ਵਿਚ, ਬਿਰਖ ਇਕ ਆਚਰਜ ਸੁਹਾਵੈ ॥
 ਗੀਤ ਗੋਬਿੰਦ ਸਪੂਰਣੈ, ਪੜ੍ਹੁ ਪੜ੍ਹੁ ਲਿਖਿਆ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਵੈ ॥
 ਭਗਤ ਹੋਤੁ ਪਰਗਾਸ ਕਰ, ਹੋਇ ਦਇਆਲ ਮਿਲੈ ਗਲ ਨਾਵੈ ॥
 ਸੰਤ ਅਨੰਤ ਨ ਭੇਦ ਗਣਾਵੈ ॥ ੧੦ ॥ (ਵਾਰ ੧੦)

ਤਿਲੋਚਨ ਜੀ

(੧੨੬੭—? ਈ:)

ਭਗਤ ਤਿਲੋਚਨ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ੧੨੬੭ ਈਸਵੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਸ਼ੋਲਾ ਪੂਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਪਿੰਡ ਬਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਾਧਰ ਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ। ਆਪ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਮਿੱਤਰ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਚਾਰ ਪਦੇ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਜੋ ਸਿਰੀ, ਗੁਜਰੀ ਤੇ ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹਨ।

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪੰਚ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲੋਭ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, 'ਵਣਿ ਕ੍ਰਿਣਿ ਰਤਨਾ ਨਾਗਾਇਣਾ' ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬਦਲੇ ਜਮ ਦੀ ਵਾਹੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬੀਰੁਲ' ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕਾਰਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸ਼ੋਲਾ ਪੂਰ ਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਪਦੇ ਵਿਚ ਬੀਡਰਸ ਪਰਧਾਨ ਰਸ ਹੈ।

ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਮਨਿ ਆਗਲਤਾ, ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਰਾ ਮਰਣੁ ਭਉ ਵਿਸਰਿ ਗਇਆ ॥
ਕੁਟੰਬੁ ਦੇਖਿ ਬਿਗਸਹਿ ਕਮਲਾ ਜਿਉ, ਪਰ ਘਰਿ ਜੋਹਹਿ ਕਪਟ ਨਰਾ ॥ ੧ ॥
ਦੂਜਾ ਆਇਓਹਿ ਜਮਹਿ ਤਣਾ ॥ ਤਿਨ ਆਗਲਤੈ ਮੈ ਰਹਣੁ ਨ ਜਾਈ ॥
ਕੋਈ ਕੋਇ ਸਾਸਣੁ ਆਇ ਕਹੈ ॥ ਮਿਲੁ ਮੇਰੇ ਬੀਨੁਲਾ ਲੈ ਬਾਹੜੀ ਵਲਾਇ ॥
ਮਿਲੁ ਮੇਰੇ ਰਮਈਆ ਮੈ ਲੇਹਿ ਛਤਾਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਅਨਿਕ ਅਨਿਕ ਭੋਗ ਰਾਜ ਬਿਸਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸੰਸਾਰ ਜਾਗਰ ਪੈ ਅਮਰੁ ਭਇਆ ॥
ਮਾਇਆ ਮੂਠਾ ਚੇਤਸਿ ਨਾਹੀ, ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਓ ਆਲਸੀਆ ॥ ੨ ॥
ਬਿਖਮ ਘੋਰ ਪੰਥਿ ਚਾਲਣਾ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਰਵਿ ਸਸਿ ਤਹ ਨ ਪੁਣੈ ॥
ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਤਬ ਬਿਸਰਿ ਗਇਆ ਜਾਂ ਰਜੀਅਲੇ ਸੰਸਾਰੈ ॥ ੩ ॥

(ਪੰਨਾ ੯੨)

ਗੁਜਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਭੋਖਾਂ—ਉਦਾਸੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਕਾਪੜੀਆ—ਨੂੰ “ਕਾਇ ਜਪਹੁ ਰੇ ਕਾਇ ਤਪਹੁ ਰੇ ਕਾਇ ਬਿਲੋਵਹੁ ਪਾਣੀ” ਕਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਭਰਮੇ ਭੂਲੀਂ ਲੋਕਾਈ “ਪਰਮਾਨੰਦ” ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਲਾਭ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ “ਕਣ ਬਿਨੁ ਰਾਹੁ ਕਿਪਾਹੀ” ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਵੈਸ਼ ਜਾਤੀ ਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਅੰਤਰੁ ਮਲਿ ਨਿਰਮਲੁ ਨਹੀ ਕੀਨਾ ਬਾਹਰਿ ਭੋਖ ਉਦਾਸੀ ॥

ਹਿਰਦੈ ਕਮਲੁ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਾ ਚੀਨਾ ਕਾਰੇ ਭਇਆ ਸੰਨਿਆਸੀ ॥

ਗੁਜਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ “ਅਗੀ ਬਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮ ਮਤਿ ਬੀਸਰੈ” ਦੀ ਪਰੋਖਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ

“ਅੰਤ ਕਾਲਿ ਨਾਰਾਇਣੁ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੋ ਮਰੈ ॥

ਬਦਿਤ ਤਿਲੋਚਨੁ ਤੇ ਨਥ ਮੁਕਤਾ ਪੀਤੰਬਰੁ ਵਾਕੇ ਰਿਦੈ ਬੰਸੈ ॥”

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵਾਸ਼ਨਾ ਮਨੁਖ ਦੀ ਅੰਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਵਾਸ਼ਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲਾ ਜਨਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੁਕੰਮਲ ਸਬਦ ਕੇਵਲ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ‘ਰਹਸ’ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਹੈ।

ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਜੋ ਲਛਮੀ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੋ ਮਰੈ ॥

ਸਰਪ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ॥ ੧ ॥

ਅਰੀ ਬਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮੁ ਮਤਿ ਬੀਜਰੈ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਜੋ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ॥
 ਬੇਸਵਾ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ॥ ੨ ॥
 ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਜੋ ਲੜਕੇ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ॥
 ਸੂਕਰ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ॥ ੩ ॥
 ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਜੋ ਮੰਦਰ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ॥
 ਪੁੰਭ ਜੋਨਿ ਵਲਿ ਵਲਿ ਅਉਤਰੈ ॥ ੪ ॥
 ਅੰਤਿ ਕਾਲਿ ਨਾਰਾਇਣੁ ਸਿਮਰੈ, ਐਸੀ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿ ਜੇ ਮਰੈ ॥
 ਬੇਦਿ ਤਿਲੋਚਨੁ ਤੇ ਨਰ ਮੁਕਤਾ, ਪੀਤੋਬਰੁ ਵਾ ਕੇ ਰਿਦੈ ਬਸੈ ॥ ੫ ॥ ੨ ॥
 (ਪੰਨਾ ਪੜਪ—੨੬)

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਲਿਆ
 ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਦਾ ਫਲ ਜ਼ਰੂਰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਅਥਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ
 ਨੂੰ ਮਥਨ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਤੋਚ ਤੇ ਸੋਚਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ
 ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਠਨ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਪਦਾ ਵੀ
 ਵਿਸ਼ੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪਰਕਾਹ ਦਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਚੇਦਰਾਸ, ਅਰੁਣ, ਸ਼ਿਵਜੀ, ਸਮੁੰਦਰ ਤੇ
 ਹਨੂਮਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬੜੇ ਮਹਾਨ ਮੰਨੇ
 ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਨ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਭਰੋਸੇ ਚਿਤਰ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ
 ਸਮਝਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਨਾਰਾਇਣ ਨਿੰਦਸਿ ਕਾਇ ਭੂਲੀ ਗਵਾਰੀ ॥

ਦੁਕ੍ਰਿਤੁ ਸੁਕ੍ਰਿਤੁ ਥਾਰੈ ਕਰਮੁ ਰੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸੰਕਰਾ ਮਸਤਕਿ ਬਸਤਾ, ਸੁਰਸਰੀ ਇਸਨਾਨ ਰੇ ॥

ਕੁਲ ਜਨ ਮਧੇ ਮਿਲਿ ਸਾਰਗਪਾਨ ਰੇ ॥

ਕਰਮ ਕਰਿ ਕਲੰਕੁ ਮਫੀਰਸਿ ਰੀ ॥ ੧ ॥

ਬਿਸ੍ਵ ਕਾ ਦੀਪਕੁ ਸ੍ਵਾਮੀ, ਤਾਓ ਰੇ ਸੁਆਰਥੀ,

ਪੰਧੀ ਰਾਇ, ਗਰਜ ਤਾਓ ਬਾਧਵਾ ॥

ਕਰਮ ਕਰਿ ਅਰੁਣ ਪਿੰਗੁਲਾ ਰੀ ॥ ੨ ॥

ਅਨਿਕ ਪਾਤਿਕ ਹਰਤਾ, ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਨਾਥੁ ਰੀ,

ਤੀਰਥਿ ਤੀਰਥਿ ਭ੍ਰਮਤਾ, ਲਹੈ ਨ ਪਾਰੁ ਰੀ ॥

ਕਰਮ ਕਰਿ ਕਪਾਲੁ ਮਫੀਰਸਿ ਰੀ ॥ ੩ ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਸੀਆ ਧਨ ਲਛਮੀ ਕਲਪਤਰ, ਸਿਖਰਿ ਸੁਨਾਗਰ ਨਦੀਚੇ ਨਾਥੇ ॥

ਕਰਮ ਕਰਿ ਖਾਤੁ ਮਛੀਟਸਿ ਰੀ ॥ ੪ ॥

ਦਾਧੀ ਲੇ ਲੰਕਾ ਗਤੁ ਉਪਾਸ਼ੀਲੇ ਰਾਵਣ ਬਣੁ,

ਜਲਿ ਬਿਸਲਿ ਆਣਿ, ਤੋਖੀਲੇ ਹਰੀ ॥

ਕਰਮ ਕਰਿ ਕਛੁਦ੍ਰਿਟੀ ਮਛੀਟਸ ਰੀ ॥ ੫ ॥

ਪੂਰਬਲੇ ਕ੍ਰਿਤ ਕਰਮੁ ਨ ਮਿਟੈ ਰੀ,

ਘਰ ਗੋਹਣਿ ਤਾਚੇ ਮੋਹਿ ਜਾਪੀਅਲੇ ਰਾਮਚੇ ਨਾਮੰ ॥

ਬਦਰਿ ਤਿਲੋਚਨ ਰਾਮ ਜੀ ॥ ੬ ॥ ੧ ॥

ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸਮਰਥ ਕਵੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਆਪ ਦੀ ਹੋਰ ਵੀ ਰਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ । ਆਪ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਛੁੰਘਾ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਐਨ ਆਪ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਦੀ ਦਾਰ ਪਰਾਪਤ ਸੀ, ਬੋਲੀ ਆਪ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੀ ਸੀ । ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਆਪ ਉਚੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਆਪ ਨੇ ਕਿਤੇ ਨੀਚ ਜਾਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੋਤ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ । ਆਪ ਭੋਖਾਂ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ।

ਨਾਮ ਦੇਵ

(੧੨੭੦-੧ ਬੀ:)

੧. ਜੀਵਨ

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਤੇ ਭਗਤ ਹੋਏ ਹਨ । ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ ੧੨੭੦ ਬੀ: ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਨਰਸੀ ਬਾਮਨੀ ਵਿਖੇ ਇਕ ਚਰਚੀ ਤੇ ਛੀਪੇ ਚਮੇਸ਼ਟੀ ਦੇ ਘਰ ਸਾਈ ਗੋਨਾ ਬਾਈ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਚਮੇਸ਼ਟੀ ਜੀ ਸ਼ਿਵ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੋਸ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਨਾਮਦੇਵ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸੰਤ ਸੇਵਾ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਰੀ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੋਰਾਗੀ ਰੁਚੀਆਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸਨ । ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਵਡਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਗ ਨਾਥ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਸੰਤ ਪੁਜਾਰੀ ਵਿਸ਼ੋਭਾ ਪੇਚਰ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਜਾ ਬਣੇ । ਫਿਰ ਆਪ ਪਾਂਧਰਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਥਾਕੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਇਥੇ ਹੀ ਬੀਠਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਰਾਧਨਾ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ।

ਪਾਂਧਰ ਪੁਰ ਤੋਂ ਨਾਮ ਦੇਵ ਆਪਣੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਸਣੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਭੀਰਬ ਯਾਤਰਾ ਤੇ ਹੁਰੇ, ਆਪ ਹਸਤਨਾ ਪੁਰ (ਦਿਲੀ), ਕਾਂਸੀ, ਗਇਆ, ਅਜੁਧਿਆ, ਮਥੁਰਾ, ਬਿੰਦਰਾਬਨ, ਗੋਕਲ, ਜਗਨ ਨਾਥ, ਦਵਾਰਕਾ, ਮਾਰਵਾਰ, ਹਮੇਸ਼ਵਰ, ਲੰਕਾ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ (ਦਕਨ), ਦਿਓਗਿਰੀ, ਐਲੋਰਾ, ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਆਦਿ ਥਾਈਂ ਗਏ।

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮਰਾਠੀ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਸੰਨ ੧੩੫੦ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਂਧਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਦਬਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡ ਘੁਮਣ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧ (ਦਿਹੜਾ) ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਆਖਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਆ ਵਸੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਸ਼ਾਂ—ਲਧਾ ਤੇ ਜਲਾ—ਸਮੇਤ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਭਰਮਣ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਵੀ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਲੋਕ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਦੇਹੁਰਾ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਜਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ।

ਨਾਭ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤ ਮਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਕੁਆਰੀ ਦੇਵ ਦਾਸੀ ਦੇ ਪੈਰੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਜੋਗ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਨਾ ਦਾ ਨਾਮ ਬਾਮਦੇਵ ਸੀ ਜੋ ਛੀਪੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਨਾਮ ਦੇਵ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਡਾਕੂਆਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ; ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਘਾਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਮ ਦੇਵ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਗਲਕ ਨਾਲ ਵੀ ਵਾਹ ਪਇਆ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪ ਤੋਂ ਬਿਸਮਲ ਗੱਲ੍ਹ ਜੀਵਾਣ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਗੁਜ਼ਰੀ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਚਾਰ ਬੱਚੇ ਹੋਏ। ਅਨੇਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸਾਖੀਆਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਕੇ ਬਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਦੇਹੁਰੇ ਦਾ ਮੁਖ ਆਪ ਵਲ ਫਿਰ ਗਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਦਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣ ਦਿਤਾ; ਆਪ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਲ੍ਹ ਦਾ ਦੁਹ ਕੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿਲਾਇਆ; ਨਾਗ ਨਾਥ ਜੀ ਦੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਰਸਨ ਹੋਏ; ਮੰਝੀ ਗੱਲ੍ਹ ਆਪ ਨੇ ਜਿਵਾਂ ਦਿਤੀ; ਪੂਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਆਪ ਲਈ ਉਪਰ ਆ ਗਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਪੀ ਲਇਆ; ਆਦਿ।

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਰਗ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ 'ਨਾਮਦੇਵ ਗਾਥਾ' ਵਿਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹੈ; ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ ਹੈ

ਪਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੰਤ-ਭਾਖਾ ਦੇ ੧੧੦ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਅੰਕਤ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਸੰਤ-ਭਾਖਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਜੋ ਉਪਰ ਕਥਿਤ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪਰੋਖਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਹਿਸਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸੱਠ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

੨. ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਪਿਛੇ ਦਿਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੋਇਆ :—

(੧) ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਿਵ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਆਪ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿਆ। ਫਿਰ ਆਪ ਨੇ ਬੀਠਲ ਜੀ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬੀਠਲ ਭਗਤੀ ਦੇ ਚਿੰਨ ਪਰਤਖ ਹਨ। ਅੰਤ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵੀ ਪੂਰਨ ਸੂਝ ਆ ਗਈ ਸੀ।

(੨) ਸੰਤ-ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਮਕਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਰਮਣ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੀਰਥ ਦੇਖੇ।

(੩) ਆਪ ਦਾ ਵਾਹ ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਾਲ ਵੀ ਪਇਆ ਅਤੇ ਜ਼ਾਬਰ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਤੇ ਪਤੀਜਣ ਵਾਲੇ ਰੂਗਲਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਵੀ ਪਇਆ। ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦਿਤਾ ਗਇਆ; ਕਬੀਰ ਜੀ ਵਾਂਗ ਆਪ ਨੇ ਬਿਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਤੇ ਰਾਜਸੀ ਜਬਰ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਠਾਈ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਿਰੁਧ ਆਪ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਹੈ।

(੪) ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ ਪਰ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਰਹੇ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਾ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ।

(੫) ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸੂਝ ਸੀ ਉਥੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਰਸਮਵਾਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਸੂਝ ਸੀ।

੩. ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਿਉਰਾ

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹੋਈ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਨਾਮ ਰਾਗ	ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
1. ਗਉੜੀ	੧
2. ਆਸਾ	੫
3. ਗੁਜਰੀ	੨
4. ਸੋਰਠਿ	੩
5. ਧਨਾਸਰੀ	੫
6. ਟੋਭੀ	੩
7. ਤਿਲੋਗ	੨
8. ਬਿਲਾਵਲ	੧
9. ਗੋਂਡ	੭
10. ਰਾਮਕਲੀ	੪
11. ਮਾਲੀ ਗੋਂਡਾ	੩
12. ਮਾਰੂ	੧
13. ਭੈਰਉ	੧੧
14. ਬਸੰਤ	੩
15. ਸਾਰੰਗ	੩
16. ਮਲਾਰ	੨
17. ਕਾਨੜਾ	੧
18. ਪ੍ਰਭਾਤੀ	੩
ਜੋੜ	੬੦

੪. ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਐਮ. ਏ. ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਮੰਨੇ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਆਪ ਬੁਤਪੂਜ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੁਤਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪਰਧਾਨ ਹੈ; ਮਧ-ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਬੁਤਪੂਜਾ ਤੋਂ ਸੁਰੰਤਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਰੰਗ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ; ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨਿਰਗੁਣ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀ ਨਿਰਗੁਣ ਧਾਰਾ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਮੀਪ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੁਝ

ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤੇ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਕੱਠਰ ਕੀਤੀ ਹੋਣੀ ਹੈ ।
ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ।

(੧) ਰਾਗ ਗਉੜੀ (ਪੰਨਾ ੩੪੫)

ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ —
“ਦੇਵਾ ਪਾਹਨ ਤਾਰੀਅਲੇ ॥ ਰਾਮ ਕਹਤ ਜਨ ਕਸ ਨ ਤਰੇ ॥” ਕਿ ਰਾਮ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ
ਮਨੁਖ ਅਵਸ਼ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਸਬੂਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹਨ : —

ਤਾਰੀਲੇ ਗਨਕਾ, ਬਿਨੁ ਰੂਪ ਕੁਬਿਜਾ, ਬਿਆਧਿ ਅਜਾਮਲੁ ਤਾਰੀਆਲੇ ॥

ਚਰਨ ਬਧਿਕ ਜਨ ਭੋਉ ਮੁਕਤਿ ਭਏ ॥ ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਿਨ ਰਾਮ ਕਹੇ ॥

ਦਾਸੀ ਸੁਤ ਜਨ ਬਿਦਰੁ ਸੁਦਾਮਾ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਕਉ ਰਾਜ ਦੀਏ ॥

ਨਾਮ ਦੇਵ ਇਥੇ ਸਰਗੁਣ ਰਾਮ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਦਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ
ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਓਟ ਤੇ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

(੨) ਰਾਗ ਆਸਾ (੪੮੫—੮੬)

ਇਹ ਪਦੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਰੋਚ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ । ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਸਰਬ
ਵਿਆਪੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਿਆ ਹੈ :—

ਏਕ ਅਨੇਕ ਬਿਆਪਕ ਪੂਰਕ ਸਤ ਦੇਖਉ ਤਤ ਸੋਈ ॥

ਮਾਇਆ ਚਿਤ੍ਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਬਿਸੇਹਿਤ ਬਿਟਲਾ ਬੂਝੈ ਕੋਈ ॥

ਸਭੁ ਗੋਬਿੰਦ ਹੈ ਸਭੁ ਗੋਬਿੰਦ ਹੈ ॥ ਗੋਬਿੰਦ ਬਿਨੁ ਨਹੀ ਕੋਈ ॥

ਸੂਤ ਏਕੁ ਮਣਿ ਸਤ ਸਹੈਸ ਜੈਸੇ ਓਤਿ ਪੋਤਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ ॥

ਫਿਰ ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਐਸੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਆਪ
ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਤੇ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਹਨ ।

ਮਨੁ ਮੋਰੈ ਗਜੁ ਜਿਹਬਾ ਮੇਰੀ ਕਾਤੀ ॥

ਮਪਿ ਮਪਿ ਕਾਟਉ ਜਮ ਦੀ ਫਾਸੀ ॥

ਕਹਾ ਕਰਉ ਜਾਤੀ ਕਹ ਕਰਉ ਪਾਤੀ ॥

ਰਾਮ ਕੇ ਨਾਮੁ ਜਪਉ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ॥

ਰਾਂਗਨਿ ਚਾਂਗਉ ਸੀਵਨਿ ਸੀਵਉ ॥

ਰਾਮਨਾਮ ਬਿਨੁ ਘਰੀਅ ਨ ਜੀਵਉ ॥

ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਹਰਿ ਕੇ ਗੁਨ ਗਾਵਉ ॥

ਆਨ ਪਹਰ ਅਪਨਾ ਖਸਮੁ ਧਿਆਵਉ ॥

ਸੁਖਿਨੇ ਕੀ ਸੂਣੀ ਰੁਪੇ ਕਾ ਧਾਗਾ ॥

ਨਾਮੇ ਕਾ ਚਿਤੁ ਹਰਿ ਸਿਉ ਲਾਗਾ ॥

ਹੁਣ ਆਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬੀਨੁਲ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਸੰਭਵ ।

ਆਨੀਲੇ ਕੁੰਡ ਭਰਾਈਲੇ ਉਦਕ ਠਾਕੁਰ ਕਉ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰਉ ॥

ਬਇਆਲੀਸ ਲਖ ਜੀ ਜਲ ਮਹਿ ਹੋਤੇ ਬੀਨਲੁ ਭੋਲਾ ਕਾਇ ਕਰਉ ॥

ਜਤ੍ਰ ਜਾਉ ਤਤ ਬੀਨਲੁ ਭੋਲਾ ॥ ਮਹਾ ਅਨੇਦ ਕਰੇ ਸਦ ਕੋਲਾ ॥

ਮਾਇਆ ਮਨੁਖ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ ; ਇਹ ਮਨ ਨੂੰ ਸੁਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੀ ਅਤੇ ਅਸੁਧ ਮਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ।

ਕਾਹੇ ਕਉ ਕੀਜੈ ਧਿਆਨੁ ਜਪੰਨਾ ॥ ਜਬਤੇ ਸੁਧ ਨਹੀਂ ਮਨੁ ਆਪਨਾ ॥

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਨੂੰ ਪਕੜ ਗਈ ਸੀ । ਆਪ ਨੇ ਬੀਨੁਲ, ਭੋਲਾ, ਰੀਧਾਈਲੇ ਖੀਰੇ ; ਈਭੈ ਬੀਨੁਲ ਉਭੈ ਬੀਨੁਲ, ਉਦਕ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਬਗੁ ਧਿਆਨ ਮਾਂਛੈ, ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਜਿ ਚੀਨਸੀ ਆਸਾ ਤੇ ਨ ਭਾਵਸੀ, ਛੀਪੇ ਕੇ ਘਰਿ ਜਨਮੁ ਚੈਲਾ, ਕੁਰ ਉਪਦੇਸੁ ਭੋਲਾ, ਸੇਤਰ ਕੀ ਪਰਸਾਦਿ ਨਾਮਾ ਹਰਿ ਭੇਟੁਲਾ—ਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕ ਤੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਵਰਤੇ ਹਨ ਜੋ ਮਰਾਠੀ ਰੰਗ ਰੂਪ ਦੇ ਹਨ ।

(੩) ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ (ਪ੨੫)

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ :—

ਏਕੈ ਪਾਥਰ ਕੀਜੈ ਭਾਉ ॥ ਦੂਜੈ ਪਾਥਰ ਧਰੀਐ ਪਾਉ ॥

ਜੇ ਓਹੁ ਦੋਹੁ ਤ ਓਹੁ ਭੀ ਦੇਵਾ ॥ ਕਹਿ ਨਾਮਦੇਉ ਹਮ ਚਰਿ ਕੀ ਸੇਵਾ ॥

ਅਤੇ ਹਰੀ ਵਿਸ਼ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਉਹ ਤੇ ਸੁਗੰਧ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ।

ਮਲੈ ਨ ਲਾਛੈ, ਪਾਰਮਲੈ, ਪਰਮਲੀਓ ਬੈਠੇ ਰੀ ਆਈ ॥

ਆਵਤ ਕਿਨੈ ਨ ਖੋਖਿਓ ਕਵਨੈ ਜਾਣੈ ਰੀ ਬਾਈ ॥

ਕਉਣੁ ਕਹੈ ਕਿਣਿ ਬੂਝੀਐ ਹਮਈਆ ਆਕੁਲੁ ਰੀ ਬਾਈ ॥

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਰੰਗ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਮਰਾਠੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ।

(੪) ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ (੬੯੨—੯੪)

ਮਰਾਠੀ ਦੀ ਰੰਗਤ ਵਾਲੇ ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਹਰੀ ਜੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਜੀਵ ਹੋਏ ਜੋ ਟਿੱਡਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਗੋਪੀਆਂ, ਹੰਸ ਤੇ ਪੁੰਡਰਕ ਵਨਾ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲ ਪੁਰੀਏ ਪੁੰਡਰਕ ਵਨਾ ॥ ਤਾਤੇ ਹੰਸਾਂ ਸਗਲੇ ਜਨਾ ॥

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਜਾਨਉ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਚੰਤੀ ਨਾਚਨਾ ॥

ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਹੋਮਾਚਿਕ ਅਲੰਕਾਰਕ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਏ ਹਨ :

ਮਾਰਵਾਤਿ ਜੈਸੇ ਨੀਰੁ ਬਾਲਹਾ, ਬੋਲਿ ਬਾਹਲਾ ਕਰਹਲਾ ॥

ਜਿਉ ਕੁਰੰਕ ਨਿਸਿ ਨਾਦੁ ਬਾਲਹਾ, ਤਿਉ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਰਾਮਈਆ ॥ ੧ ॥

ਤੇਗਾ ਨਾਮੁ ਰੂੜੈ ਰੂਪੁ ਰੂੜੈ ਅਤਿ ਰੰਗ ਰੂੜੈ ਮੇਰੈ ਰਾਮਈਆ ॥

ਸਿਉ ਧਰਣੀ ਕਉ ਬਿੰਦੁ ਬਾਲਹਾ, ਕੁਸਮ ਬਾਸੁ ਜੈਸੇ ਭਵਰਲਾ ॥

ਜਿਉ ਕੋਂਕਲ ਕਉ ਅੰਬੁ ਬਾਲਹਾ, ਤਿਉ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਰਾਮਈਆ ॥

ਚਕਵੀ ਕਉ ਜੈਸੇ ਸੂਰੁ ਬਾਲਹਾ, ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਹੋਸਲਾ ॥

ਜਿਉ ਤਰੁਣੀ ਕਉ ਕੰਤੁ ਬਾਲਹਾ, ਤਿਉ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਰਾਮਈਆ ॥

ਇਸ ਭਗਤੀ ਸਦਕੇ ਆਪ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁੱਜੇ :

ਦਸ ਬੈਰਾਗਨਿ ਮੋਹਿ ਬਸਿ ਕੀਨ੍ਹੀ ਪੰਚਹੁ ਕਾ ਮਿਟ ਨਾਵਉ ॥

ਸਤਰਿ ਦੋਇ ਭਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰਿ ਬਿਖੁ ਕਉ ਮਾਰਿ ਕਢਾਵਉ ॥

ਪਾਛੈ ਬਹੁਰਿ ਨ ਆਵਨੁ ਪਾਵਉ ॥

(੫) ਰਾਗ ਟੋਡੀ (੭੧੮)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ "ਪਤਿਤ ਪਵਿਤ ਭਏ ਰਾਮੁ ਕਹਤ ਹੀ" ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ "ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਬ੍ਰਾਤੁ ਰਹੀ ਕਾਰੇ ਕਉ ਭੀਰਬ ਜਾਈ" ਦੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਗਇਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਾਲੋਂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਧ ਹੈ : "ਕੋਈ ਬੋਲੈ ਨਿਰਵਾ ਕੋਈ ਬੋਲੈ ਦੂਰਿ" ਪਰ "ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਪਾਇਹਿ ਤਿਨਹਿ ਛੁਪਾਇਓ" ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਸਭ ਇਕੋ ਹੈ :

ਸੰਤਾਂ ਮਧੇ ਗੋਬਿੰਦੁ ਆਛੈ ਗੋਕਲ ਮਧੇ ਸਿਆਮ ਗੋ ॥

ਨਾਮੇ ਮਧੇ ਰਾਮੁ ਆਛੈ ਰਾਮ ਸਿਆਮ ਗੋਬਿੰਦ ਗੋ ॥

(੬) ਰਾਗ ਤਿਲੋਗ (੭੨੭)

ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾਰਸੀ ਰੰਗ ਮੌਜੂਬ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜੋ ਬੰਦਗੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ।

ਮੈਂ ਅੰਧਲੇ ਕੀ ਰੋਕ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਖੁੰਦਕਾਰਾ ॥
 ਮੈਂ ਗਰੀਬ ਮੈਂ ਮਸਕੀਨ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਹੈ ਅਧਾਰਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਕਰੀਮਾਂ ਰਹੀਮਾਂ ਅਲਾਹ ਤੂੰ ਗਨੀ ॥
 ਹਾਜ਼ਰਾ ਹਜ਼ੂਰਿ ਵਰਿ ਪੇਸਿ ਤੂੰ ਮਨੀ ॥ ੧ ॥
 ਵਰੀਆਉ ਤੂੰ ਦਿਹੰਦ ਤੂੰ ਬਿਸੀਆਰ ਤੂੰ ਧਨੀ ॥
 ਦੇਹਿ ਲੇਹਿ ਏਕੁ ਤੂੰ ਦਿਗਰ ਕੋ ਨਹੀ ॥ ੨ ॥
 ਤੂੰ ਦਾਨਾਂ ਤੂੰ ਬੀਨਾਂ ਮੈਂ ਬੀਬਾਰੁ ਕਿਆ ਕਰੀ ॥
 ਨਾਮੇ ਚੇ ਸੁਆਮੀ ਬਖਸ਼ਿਦ ਤੂੰ ਹਰੀ ॥ ੩ ॥

(੭) ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ (੮੫੭)

ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਆ ਹੈ :

ਸਫਲ ਜਨਮੁ ਮੰਤਉ ਗੁਰ ਕੀਨਾ ॥ ਦੁਖ ਬਿਸਾਰਿ ਸੁਖ ਅੰਤਰਿ ਲੀਨਾ ॥ ੧ ॥
 ਗਿਆਨ ਅੰਸਨੁ ਮੇਂ ਕਉ ਗੁਰਿ ਦੀਨਾ ॥
 ਰਾਮ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਜੀਵਨੁ ਮਨ ਹੀਨਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਨਾਮਦੇਇ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਿ ਜਾਨਾ ॥
 ਜਗਜੀਵਨ ਸਿਉ ਜੀਉ ਸਮਾਨਾ ॥ ੨ ॥ ੧ ॥

(੮) ਰਾਗ ਗੋਂਡ (੮੭੩—੭੪)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਭੈਰਉ, ਸ਼ਿਵ, ਮਹਾਮਾਈ ਦੀ ਪੂਜਾ ਛੱਡ ਕੇ, ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਤਰਪਣ ਛੱਡ ਕੇ, ਹੋਮ ਜਗ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਸਗੋਂ ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਹਦ ਬੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ—

ਹਿੰਦੂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੁਰਕੁ ਕਾਣਾ ॥ ਦੁਹਾਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸਿਆਣਾ ॥
 ਹਿੰਦੂ ਪੂਜੈ ਦਿਹੁਰਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਮਸੀਤਿ ॥

ਨਾਮੇ ਜੋਈ ਸੇਵਿਆ ਜਹ ਦੇਹੁਰਾ ਨ ਮਸੀਤਿ ॥

ਆਪ ਕੇਵਲ "ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮ ਲੈ ਉਤਮ ਧਰਮ" ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਂਦੇ ਹਨ । ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ "ਸੋ ਹਰਿ ਨੈਨਹੁ ਕੀ ਪੂਤਰੀ" ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਮੋਹਿ ਲਾਗਤੀ ਤਾਲਾ ਬੋਲੀ ॥ ਬਛਰੇ ਬਿਨੁ ਗਾਇ ਅਕੋਲੀ ॥ ੧ ॥

ਪਾਨੀਆ ਬਿਨੁ ਮੀਨੁ ਤਲਫੈ ॥

ਐਸੇ ਰਾਮ ਨਾਮਾ ਬਿਨੁ ਬਾਪਰੇ ਨਾਮਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜੈਸੇ ਗਾਇ ਕਾ ਬਾਛਾ ਛੂਟਲਾ ॥ ਬਨ ਚੱਖਤਾ ਮਾਖਨੁ ਘੂਟਲਾ ॥ ੨ ॥

ਨਾਮਦੇਉ ਨਾਰਾਇਨੁ ਪਾਇਆ ॥ ਗੁਰੁ ਛੋਟਤ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ ॥ ੩ ॥

ਜੈਸੇ ਬਿਖੈ ਹੋਤ ਪਰਨਾਰੀ ॥ ਐਸੇ ਨਾਮੇ ਪ੍ਰੀਤਿ ਮੁਦਾਰੀ ॥

ਜੈਸੇ ਤਾਪ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਘਾਮਾ ॥

ਤੈਸੇ ਰਾਮ ਨਾਮਾ ਬਿਨੁ ਬਾਪੁਰੇ ਨਾਮਾ ॥ ੫ ॥ ੪ ॥

(੯) ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ (੯੭੨—੭੩)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ—"ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਅਉਰੁ ਸੁਖਮਨਾ ਪਉਨੈ ਖੰਧਿ ਰਹਾਉਗੇ" ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

"ਮਾਇ ਨ ਹੋਤੀ ਬਾਪੁ ਨ ਹੋਤਾ, ਕਰਮੁ ਨ ਹੋਤੀ ਕਾਇਆ ॥

ਹਮ ਨਹੀ ਹੋਤੇ ਤੁਮ ਨਹੀ ਹੋਤੇ, ਕਵਨੁ ਕਹਾਂ ਤੇ ਆਇਆ ॥

ਵਿਰ ਆਪ ਤਪ, ਜਗ, ਦਾਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ "ਮਨੁ ਰਾਮਨਾਮਾ ਬੋਧੀਅਲੇ" ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਬੜੇ ਵਚਿਤਰ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ :—

ਆਨੀਲੇ ਕਾਗਦੁ, ਕਾਟੀਲੇ ਗੂਡੀ, ਆਕਾਸ ਮਧੇ ਭਰਮੀਅਲੇ ॥

ਪੰਚ ਜਨਾ ਸਿਉ ਬਾਤ ਬਤਉਆ, ਚੀਤੁ ਸੁ ਡੋਰੀ ਰਾਖੀਅਲੇ ॥ ੧ ॥

ਮਨੁ ਰਾਮ ਨਾਮਾ ਬੋਧੀਅਲੇ ॥

ਜੈਸੇ ਕਨਿਕ ਕਲਾ ਚਿਤੁ ਮਾਂਡੀਅਲੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਆਨੀਲੇ ਕੁੰਭੁ ਭਰਾਈ ਲੇ ਉਦਕ, ਰਾਜ ਕੁਆਰਿ ਪਹੁੰਦਰੀਏ ॥

ਹਸਤ ਬਿਨੋਦ ਬੀਚਾਰ ਕਰਤੀ ਹੈ, ਚੀਤੁ ਸੁ ਗਾਗਰਿ ਚਾਖੀਅਲੇ ॥ ੨ ॥

...

...

...

...

(੧੦) ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ (੯੮੮)

ਆਪ ਉਸ ਬੀਨੁਲ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨੇ ਗਜ, ਦ੍ਰੋਪਤੀ, ਗੌਤਮ ਨਾਰਿ ਅਹਲਿਆ ਦੀ
ਰਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨੂੰ :

ਸਭੈ ਘਟ ਰਾਮੁ ਬੋਲੈ ਰਾਮਾ ਬੋਲੈ ॥ ਰਾਮ ਬਿਨਾ ਕੋ ਬੋਲੈ ਰੇ ॥

ਅਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਕੀਟ ਪਤੰਗਮ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਾਮੁ ਸਮਾਨਾ ਰੇ ॥

ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਦੇਖਦੇ ਹਨ । ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ
ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਧਨਿ ਧੰਨ ਓ ਰਾਮ ਬੇਨੁ ਬਾਜੈ ॥

ਮਧੁਰ ਮਧੁਰ ਧੁਨਿ ਅਨਹਤ ਗਾਜੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਧਨਿ ਧਨਿ ਮੋਘਾ ਰੋਮਾਵਲੀ ॥ ਧਨਿ ਧਨਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਓਢੈ ਕਾਂਬਲੀ ॥ ੧ ॥

ਧਨਿ ਧਨਿ ਤੁ ਮਾਤਾ ਦੇਵਕੀ ॥ ਜਿਹ ਗ੍ਰਿਹਿ ਰਮਈਆ ਕਵਲਾਪਤੀ ॥ ੨ ॥

ਧਨਿ ਧਨਿ ਬਨ ਖੰਡ ਬਿੰਦੂਬਨਾ ॥ ਜਹ ਖੋਲੈ ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਨਾ ॥ ੩ ॥

ਬੇਨੁ ਬਜਾਵੈ ਗੋਧਨੁ ਚਰੈ ॥ ਨਾਮੋ ਕਾ ਸੁਆਮੀ ਆਨਦ ਕਰੈ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥

(੧੧) ਰਾਗ ਮਾਰੂ (੧੧੦੫)

ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਦਾਮੇ, ਧੂਮ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਬਲ ਆਦਿ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਰਸਾ ਕੇ,
ਪ੍ਰਾਨੁ-ਭਗਤੀ ਵਲ ਪਰੇਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ :

ਚਾਰਿ ਮੁਕਤਿ ਚਾਰੈ ਸਿਧਿ ਮਿਲਿ ਕੈ ਦੂਲਹ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਸਰਨਿ ਪਰਿਓ ॥

ਮੁਕਤਿ ਭਇਓ ਚਉਹੂੰ ਜੁਗ ਜਾਨਿਓ, ਜਸੁ ਕੀਰਤਿ ਮਾਥੈ ਛਤ੍ਰੁ ਧਰਿਓ ॥

(੧੨) ਰਾਗ ਭੈਰਉ (੧੧੬੩—੬੭)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮੁਖ ਸਜ੍ਜਣ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੇ
ਝਲਕਾਰੇ ਹਨ। ਪਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਭੋਲੇ ਭਾ ਕਰ ਕੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ
(ਗੋਬਿੰਦ) ਨੂੰ ਦੁਧ ਪਿਲਾਇਆ ਸੀ :—

ਦੂਧੁ ਕਟੋਰੈ ਗਭਵੈ ਪਾਨੀ ॥ ਕਪਲ ਗਾਇ ਨਾਮੇ ਦੁਹਿ ਆਨੀ ॥ ੧ ॥

ਦੂਧੁ ਪੀਉ ਗੋਬਿੰਦੇ ਰਾਇ ॥ ਦੂਧੁ ਪੀਉ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਪਤੀਆਇ ॥

ਨਾਗੀ ਤ ਘਰ ਕੋ ਬਾਪੁ ਰਿਸਾਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸੁੰਬਿਨ ਬਟੋਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੀ ॥ ਲੈ ਨਾਮੈ ਹਰਿ ਆਗੈ ਧਰੀ ॥ ੨ ॥

ਏਕੁ ਭਗਤੁ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਬਸੈ ॥ ਨਾਮੇ ਵੀਖਿ ਨਰਾਇਨੁ ਹਸੈ ॥ ੩ ॥

ਦੂਧ ਪੀਆਇ ਭਗਤੁ ਘਰਿ ਗਇਆ ॥

ਨਾਮੇ ਹਰਿ ਕਾ ਦਰਸਨੁ ਭਇਆ ॥ ੪ ॥ ੩ ॥

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਨੀਚ—ਜਾਣ ਜਾਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਨਾ ਵਾਖਲ
ਹੋਣ ਦਿਤਾ ਤੇ ਫਿਰ—

ਹਸਤ ਬੇਲਤ ਤੇਰੇ ਦੇਹੁਰੇ ਆਇਆ ॥

ਭਗਤਿ ਕਰਤ ਨਾਮਾ ਪਕਰਿ ਉਠਾਇਆ ॥ ੧ ॥

ਹੀਨਤੀ ਜਾਤਿ ਮੇਰੀ ਜਾਇਮ ਰਾਇਆ ॥

ਛੀਪੇ ਕੇ ਜਨਮਿ ਕਾਹੇ ਕਉ ਆਇਆ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਲੈ ਕਮਲੀ ਚਲਿਓ ਪਲਟਾਇ ॥ ਦੇਹੁਰੇ ਪਾਛੈ ਬੈਠਾ ਜਾਇ ॥ ੨ ॥

ਜਿਉ ਜਿਉ ਨਾਮਾ ਹਰਿ ਗੁਣ ਉਚਰੈ ॥

ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਕਉ ਦੇਹੁਰਾ ਫਿਰੈ ॥ ੩ ॥ ੬ ॥

ਸੁਲਤਾਨ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ ਨੂੰ ਸੋਦੀ ਗਊ ਜਿਵਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ
ਨੇ ਨਾਮ ਦੇਵ ਦੀ ਪੈਸ਼ ਰਖੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਰਖੀ ਸੀ (ਵੇਖੋ ਭੈਰਉ,
ਨਾਮਦੇਵ, ੧੧੬੫)—

ਸੁਲਤਾਨੁ ਪੁਛੈ ਸੁਨ ਬੇ ਨਾਮਾ ॥ ਦੇਖਉ ਰਾਮ ਤੁਮਾਰੇ ਕਾਮਾ ॥ ੧ ॥

ਨਾਮਾ ਸੁਲਤਾਨੇ ਬਾਪਿਲਾ ॥ ਦੇਖਉ ਤੇਰਾ ਹਰਿ ਬੀਨੁਲਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਬਿਸਮਿਲਿ ਗਊ ਦੇਹੁ ਜੀਵਾਇ ॥ ਨਾਤਰੁ ਗਰਦਨਿ ਮਾਰਉ ਠਾਇ ॥ ੨ ॥

ਬਾਦਿਸ਼ਾਹ ਐਸੀ ਕਿਉ ਹੋਇ ॥ ਬਿਸਮਿਲਿ ਕੀਆ ਨ ਜੀਵੈ ਕੋਇ ॥ ੩ ॥

ਮੇਰਾ ਕੀਆ ਕਛੁ ਨ ਹੋਇ ॥ ਕਰਿ ਹੈ ਰਾਮੁ ਹੋਇ ਹੈ ਸੋਇ ॥ ੪ ॥

ਬਾਦਿਸ਼ਾਹੁ ਚੜਿਓ ਅਰੇਕਾਰਿ ॥ ਗਜ ਹਸਤੀ ਦੀਨੈ ਚਮਕਾਰਿ ॥ ੫ ॥

ਰੁਦਨੁ ਕਰੈ ਨਾਮੇ ਕੀ ਮਾਇ ॥ ਛੋਡਿ ਰਾਮੁ ਕੀ ਨ ਭਸਹਿ ਦੁਦਾਇ ॥ ੬ ॥

ਪਾਖੰਤਣ ਬਾਜ ਬਜਾਇਲਾ ॥ ਗਰੁਤ ਚੜ੍ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ ਆਇਲਾ ॥ ੧੫ ॥

ਅਪਨੇ ਭਗਤ ਪਰਿ ਕੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ॥ ਗਰੁਤ ਚੜ੍ਹੇ ਆਏ ਗੋਪਾਲ ॥ ੧੬ ॥

ਕਹਹਿ ਤ ਧਰਣਿ ਇਕੋਭੀ ਕਰਉ ॥ ਕਹਹਿ ਤ ਲੇ ਕਰਿ ਊਪਰਿ ਧਰਉ ॥ ੧੭ ॥

ਕਹਹਿ ਤ ਮੁਖੀ ਗਊ ਦੇਉ ਜੀਆਇ ॥ ਸਭੁ ਕੋਈ ਦੇਖੈ ਪਤੀਆਇ ॥ ੧੮ ॥

ਨਾਮਾ ਪ੍ਰਣਵੈ ਸੇਲ ਮਸੇਲ ॥ ਗਊ ਦੁਹਾਈ ਬਛਰਾ ਮੇਲਿ ॥ ੧੯ ॥

ਨਾਮੇ ਕੀ ਕੀਰਤਿ ਰਹੀ ਸੰਸਾਰਿ ॥ ਭਗਤ ਜਨਾਂ ਲੈ ਉਧਰਿਆ ਪਾਰਿ ॥ ੨੭ ॥

ਸਗਲ ਕਲੇਸ ਨਿੰਦਕ ਭਇਆ ਖੇਦੁ ॥ ਨਾਮੋ ਨਾਰਾਇਨ ਨਾਹੀ ਭੇਦੁ ॥੨੮॥

ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਰਥਾ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰਭਗਤੀ ਦੀ ਹੈ :

ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਮਿਲੈ ਮੁਰਾਰਿ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਉਤਰੈ ਪਾਰਿ ॥

ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਬੈਠੈ ਤਰੈ ॥ ਜਉ ਗੁਰਦੇਉ ਤ ਜੀਵਤ ਮਰੈ ॥ ੧ ॥

ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਸਤਿ ਗੁਰਦੇਵ ॥

ਬੁਠ ਬੁਠ ਬੁਠ ਬੁਠ ਆਨ ਸਭੋ ਸੇਵ ॥

(੧੩) ਰਾਗ ਬਸੰਤ (੧੧੯੫—੯੬)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ “ਤੋਰੀ ਭਗਤਿ ਨ ਛੋਡਉ ਭਾਵੈ ਲੋਗੁ ਹਸੈ” ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਾਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ “ਸੰਸਾਰੁ ਸਮੁੰਦੇ ਤਾਰਿ ਗੁੰਬਿਦੇ” । ਮਨੁਖ ਪਾਪਾ ਲਦਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਸੰਗ ਤੇ ਭਗਤੀ ਵਲ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਹੀ ਪਰਵਿਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਸਹਜ, ਅਵਲਿ ਸੂਤਿ ਮਣੀ ਗਾਡੀ ਚਾਲਤੀ ॥

ਪੀਛੈ ਤਿਨਕਾ ਲੈ ਕਰਿ ਹਾਕਤੀ ॥

(੧੪) ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ (੧੨੫੧—੫੩)

ਇਹ ਪਦੇ ਵਿਕਾਰੀ ਮਨ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਵਲ ਪਰਵਿਰਤ ਹੋਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਦਾਸ ਅਨਿੰਨ ਮੇਰੇ ਨਿਜ ਰੂਪ ॥ ਦਰਸਨ ਨਿਮਖ ਤਾਪ ਤ੍ਰਈ ਮੋਖਨ

ਪਰਸਤ ਮੁਕਤਿ ਕਰਤ ਗ੍ਰਿਹ ਰੂਪ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਮੇਰੀ ਬਾਂਧੀ ਭਗਤੁ ਛਡਾਵੈ ਬਾਂਧੈ ਭਗਤੁ ਨ ਛੁਟੈ ਮੋਹਿ ॥

ਏਕ ਜਮੈ ਮੋਕਉ ਗਹਿ ਬਾਂਧੈ ਤਉ ਫੁਨਿ ਮੋਧੈ ਜਬਾਬੁ ਨ ਹੋਇ ॥ ੧ ॥

ਮੈ ਗੁਨ ਬੰਧ ਸਗਲ ਕੀ ਜੀਵਨਿ ਮੇਰੀ ਜੀਵਨਿ ਮੇਰੇ ਦਾਸ ॥

ਨਾਮਦੇਵ ਜਾ ਕੇ ਜੀਅ ਐਸੀ ਕੈਸੇ ਤਾਕੈ ਹੋਮ ਪ੍ਰਗਾਸ ॥ ੨ ॥ ੩ ॥

(੧੫) ਰਾਗ ਮਲਾਰ (੧੨੯੨)

ਪਦਾ ਨੰ: ੧ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਮਹਾਨ ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਉਡਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ‘ਸੋਚਰੂ’ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ । ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚੋਂ ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸਹਜੇ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਜੇਛੀਲੇ ਗੋਪਾਲ ਰਾਇ ਅਕੁਲ ਨਿਰੰਜਨ ... ..

ਜਾਂਚੈ ਘਰਿ ਦਿਗ ਦਿਸੈ ਸਰਾਇਚਾ ਝੋਕੁਨ ਛਵਨ ਚਿਤ੍ਰ ਸਾਲਾ

ਸਪਤ ਲੋਕ ਸਾਮਾਨਿ ਪੁਰੀਅਲੇ ॥

ਜਾਂਚੈ ਘਰਿ ਲਛਮੀ ਕੁਆਰੀ ॥

ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਚੀਵੜੇ, ਕੇਉਤਕੁ ਕਾਲੁ, ਬਪੁੜਾ ਕੰਟਵਾਲ ਸੁਕਰਾ ਸਿਰੀ ॥

... ..

ਜਾਂਚੈ ਘਰਿ ਕੁਲਾਲੁ ਬ੍ਰਹਮਾ ਚਤੁਰ ਮੁਖ ਡਾਂਡੜਾ ਜਿਨਿ ਬਿਸੁ ਸੰਸਾਰ ਰਾਚੀਲੇ ॥

ਜਾਂਚੈ ਘਰਿ ਈਸਰੁ ਬਾਵਲਾ, ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਤਤ ਸਾਰਖਾ ਗਿਆਨੁ ਭਾਖੀਲੇ ॥

... ..

ਜਾਂਚੈ ਘਰਿ ਨਿਕਟਿ ਵਰਤੀ ਅਰਜੁਨ ਧ੍ਰੁ ਪ੍ਰਹਲਾਦੁ,

ਅੰਬਰੀਕੁ ਨਾਰਦੁ ਨੇਸੈ ਸਿਧ ਬੁਧ ਗਣ ਗੰਧਰਬ ਬਾਨਵੈ ਹੋਲਾ... ..

ਪਦਾ ਨੰ: ੨ ਵਿਚ ਦੋਹਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕਢੇ ਜਾਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ

ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

“ਏ ਪੰਡੀਆ ਮੇ ਕਉ ਢੇਢ ਕਹਤ, ਤੇਰੀ ਧੈਸ ਪਿਛੋਉਭੀ ਹੋਇਲਾ ॥

(੧੬) ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ (੧੩੧੮)

ਇਸ ਪਦੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਦਾ ਹਾਜ਼ਰਾ ਹਜ਼ੂਰ ਹੈ ।

ਐਸੇ ਰਾਮਰਾਇ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥

ਜੈਸੇ ਦਰਪਨ ਮਾਹਿ ਬਦਨ ਪਰਵਾਨੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਬਸੈ ਘਟਾ ਘਟ ਲੀਪ ਨ ਛੀਪੈ ॥ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤਾ ਜਾਤੁ ਨ ਦੀਸੈ ॥ ੧ ॥

ਪਾਨੀ ਮਾਹਿ ਦੇਖੁ ਮੁਖੁ ਜੈਸਾ ॥ ਨਾਮੇ ਕੋ ਸੁਆਮੀ ਬੀਨੁਲ ਐਸਾ ॥ ੨ ॥

(੧੭) ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ (੧੩੫੦—੫੧)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ :

ਅਕੁਲ ਪੁਰਖ ਇਕੁ ਰਲਿਤੁ ਉਪਾਇਆ ॥

ਘਟਿ ਘਟਿ ਅੰਤਰਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਲੁਕਾਇਆ ॥ ੧ ॥

ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਗਜ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਗੋਬਿੰਦੁ ਗਾਜੈ ਸਬਦੁ ਬਾਜੈ ॥ ਆਨੰਦ ਰੂਪੀ ਮੇਰੇ ਰਾਮਈਆ ॥

੫. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਬੁਤ ਪੂਜ ਰਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਫਿਰ ਆਪ ਰਸਮੀ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਉਠ ਗਏ; ਫਿਰ ਆਪ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਅਰਾਧਿਆ; ਫਿਰ ਆਪ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ, ਨਾਰਾਇਣ ਤੇ ਬੀਨੁਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨਮਾਨਿਆ; ਫਿਰ ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਰਵਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਪਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਉਚੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਾਇਆ, ਆਵਾਗਵਨ, ਕਰਮ—ਕੁਕਰਮ, ਪਾਪ ਪੁੰਨ, ਮੁਕਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ।

ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਜੋ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਪਰਧਾਨ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ।

ਆਪ ਨੇ ਪੰਡਤਾਂ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਿਰੁਧ ਜਾਂ ਸ਼ਾਹੀ-ਅੰਨਿਆ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਠਾਈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਕਰੜੀ ਅਲੌਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ—ਹਾਂ, ਆਪ ਨੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਉਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਮੁਸਲਿਮ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ; ਆਪ ਨੇ ਯੋਗ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਇਦ, ਦਖਣ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਆਪ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਜੋ ਮੁਸਲਮ-ਹਿੰਦੂ ਟੱਕਰ ਕਰਕੇ ਉਡਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਉਲੀ ਜ਼ਾਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਖਡਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਪੇ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਕਈ ਰੂਪਕ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੋ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ।

੬. ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੋ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਮਰਾਠੀ ਤੇ ਸੰਤ ਭਾਖਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਠਨਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਹ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ

ਇਥੇ ਮਾਣਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਰੂਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਹਨ; ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਦਾ ਬਲ ਹੈ; ਇਸ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਂਝੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪਰਣਾਲੀ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ; ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਪਦ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਆਦਿ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਹਾਨੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਬੜੀ ਸੁਗਮਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਹ ਹਨ:—

(੧) ਆਪ ਜੋ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪੁਰ ਚਿਲ ਦੀ ਫੁੰਘਾਈ ਵਿਚੋਂ, ਸਮਰਥ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬਲਵਾਨ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਜ਼ਾਤੀ ਫੁੰਘੇ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਰੋਂਦੀ ਰੰਗ ਪਰਚਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਜ਼ਾਤੀ ਬ੍ਰਿਹੋਂ, ਵੈਰਾਗ, ਸਰਣ ਪਰਾਪਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।

(੨) ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਜਿਥੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਣ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਝੜੀ ਹੀ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਕੱਲੀ ਦੁਕੱਲੀ ਉਪਮਾ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ। ਉਪਮਾ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਉਪਮਾਵਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਜਾਂ ਘਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਗ ਆਸਾ, ਗੋਂਡ ਤੇ ਭੈਰਉ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ।

(੩) ਆਪ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਣ ਲਈ ਪੁਰਾਤਨ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਕਿਸੇ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਆਪ ਝੜੀ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਇਕੱਲੀ ਦੁਕੱਲੀ ਸਿਮਾਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।

(੪) ਆਪ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਕਵਿਤਾ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਚਿਤਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਕਥਾ ਵੀ ਚਿਤਰੀ ਹੈ। ਸੰਧੇਧ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਬੜੀਆਂ ਹੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਅੰਸ਼, ਨਾਟਕੀ ਲਟਕਾਓ, ਨਾਟਕੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਾਣੀ ਰਸ।

(੫) ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੇ ਉਪਰ ਉਠ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰਾਪਤ ਸੀ ਜੋ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਸਰਗੁਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਸਦੇ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲਈ ਚੋੜ, ਵਿਅੰਗ, ਕਟਾਖਸ਼ ਤੇ ਹਾਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਮੂਲੀ ਭੈਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ,

ਪਰ-ਘਰ ਦੀ ਝਾਕ, ਧਨ-ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਲਾਲਚ ਆਦਿ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਠਿੱਠ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ।

(੬) ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨੋਖਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਗਤ ਦੀ ਸਦਾ ਬਹੁਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਰਖੋਂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਹ ਰੰਗ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

(੭) ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗ ਮਰਾਠੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਰੰਗਤ ਪਿਆਰੀ ਲਗਦੀ ਪਈ ਹੈ । ਆਪ ਦੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਭਾਵਨਾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ।

੭. ਚੋਣਵੀਂ ਰਚਨਾ

ਰਾਗ ਗਉੜੀ

ਦੇਵਾ ਪਾਹਨ ਤਾਰੀਅਲੇ ॥ ਰਾਮ ਕਹਤ ਜਨ ਕਸ ਨ ਤਰੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਤਾਰੀਲੇ ਗਨਿਕਾ ਬਿਨੁ ਰੂਪ ਕੁਬਿਜਾ, ਬਿਆਧਿ ਅਜਾਮਲੁ ਤਾਰੀਅਲੇ ॥
ਚਰਨ ਬਧਿਕ ਜਨ ਤੇਉ ਮੁਕਤਿ ਫੇਰੇ, ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਿਨ ਰਾਮ ਕਹੇ ॥੧॥
ਦਾਸੀ ਸੁਤ ਜਨੁ ਬਿਦਰੁ ਸੁਦਾਮਾ ਉਗ੍ਰਸੈਨ ਕਉ ਰਾਜ ਦੀਏ ॥
ਜਪ ਹੀਨ ਤਪ ਹੀਨ ਕੁਲ ਹੀਨ ਕ੍ਰਮ ਹੀਨ ਨਾਮੇ ਕੇ ਸੁਆਮੀ ਤੇਉ ਤਰੇ ॥੨॥੧॥
(ਪੰਨਾ ੩੪੫)

ਰਾਗ ਆਸਾ

ਆਨੀਲੇ ਕੁੰਡ ਭਰਾਈਲੇ ਉਦਕ ਠਾਕੁਰ ਕਉ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰਉ ॥
ਬਇਆਲੀਸ ਲਖ ਜੀ ਜਲ ਮਹਿ ਹੋਰੇ ਬੀਠਲੁ ਭੈਲਾ ਕਾਇ ਕਰਉ ॥੧॥
ਜਤ੍ਰ ਜਾਉ ਤਤ੍ਰ ਬੀਠਲੁ ਭੈਲਾ ॥ ਮਹਾ ਅਨੰਦ ਕਰੇ ਸਦ ਕੋਲਾ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਆਨੀਲੇ ਫੂਲ ਪਰੋਈਲੇ ਮਾਲਾ, ਠਾਕੁਰ ਕੀ ਹਉ ਪੂਜ ਕਰਉ ॥
ਪਹਿਲੇ ਬਾਸੁ ਲਈ ਹੈ ਭਵਰਹ ਬੀਠਲੁ ਭੈਲਾ ਕਾਇ ਕਰਉ ॥ ੨ ॥
ਆਨੀਲੇ ਦੂਧੁ ਰੀਧਾਈਲੇ ਖੀਰੇ ਠਾਕੁਰ ਕਉ ਨੋਵੇਦੁ ਕਰਉ ॥
ਪਹਿਲੇ ਦੂਧੁ ਬਿਟਾਰਿਓ ਬਛਰੈ ਬੀਠਲੁ ਭੈਲਾ ਕਾਇ ਕਰਉ ॥ ੩ ॥
ਈਭੈ ਬੀਠਲੁ ਉਭੈ ਬੀਠਲੁ ਬੀਠਲੁ ਬਿਨੁ ਜੰਸਾਰੁ ਨਹੀ ॥
ਬਾਨ ਬਨੰਤਰਿ ਨਾਮਾ ਪ੍ਰਣਵੈ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਤੂੰ ਸਰਬ ਮਹੀ ॥ ੪ ॥ ੨ ॥
(ਪੰਨਾ ੪੮੫)

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਮਾਰਚਾੜਿ ਜੈਸੇ ਨੀਰੁ ਬਾਲਹਾ, ਬੋਲਿ ਬਾਲਹਾ ਕਰਹਲਾ ॥
 ਜਿਉ ਕੁਰੰਕ ਨਿਸਿ ਨਾਦੁ ਬਾਲਹਾ, ਤਿਉ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਰਾਮਈਆ ॥ ੧ ॥
 ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਰੂੜੈ ਰੂਪੁ ਰੂੜੈ ਅਤਿ ਰੰਗੁ ਰੂੜੈ ਮੇਰੈ ਰਾਮਈਆ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਜਿਉ ਧਰਣੀ ਕਉ ਭਿੰਦੁ ਬਾਲਹਾ ਕੁਸਮ ਬਾਸੁ ਜੈਸੇ ਭਵਰਲਾ ॥
 ਜਿਉ ਕੇਕਿਲ ਕਉ ਅੰਬੁ ਬਾਲਹਾ ਤਿਉ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਰਾਮਈਆ ॥ ੨ ॥
 ਚਕਵੀ ਕਉ ਜੈਸੇ ਸੂਰੁ ਬਾਲਹਾ ਮਾਨਸਰੋਵਰੁ ਹੰਸੁਲਾ ॥
 ਜਿਉ ਤਰੁਣੀ ਕਉ ਕੰਤੁ ਬਾਲਹਾ ਤਿਉ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਰਾਮਈਆ ॥ ੩ ॥
 ਬਾਰਿਕ ਕਉ ਜੈਸੇ ਖੀਰੁ ਬਾਲਹਾ ਚਾਤ੍ਰਕ ਮੁਖ ਜੈਸੇ ਜਲਧਰਾ ॥
 ਮਛੁਲੀ ਕਉ ਜੈਸੇ ਨੀਰੁ ਬਾਲਹਾ ਤਿਉ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਰਾਮਈਆ ॥ ੪ ॥
 ਸਾਧਿਕ ਜਿਥੇ ਜਗਲ ਮੁਨਿ ਚਾਹਹਿ ਬਿਰਲੇ ਕਾਹੁ ਭੀਨੁਲਾ ॥
 ਸਗਲ ਭਵਣ ਤੇਰੇ ਨਾਮੁ ਬਾਲਹਾ ਤਿਉ ਨਾਮੇ ਮਨਿ ਬੀਨੁਲਾ ॥ ੫ ॥ ੩ ॥
 (ਪੰਨਾ ੬੯੩)

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਆਨੀਲੇ ਕਾਗਦੁ ਕਾਟੀਲੇ ਗੂਡੀ ਆਕਾਸ ਮਧੇ ਫਰਮੀਅਲੇ ॥
 ਪੰਚ ਜਨਾ ਜਿਉ ਬਾਤ ਬਤਊਆ ਚੀਤੁ ਸੁ ਭੋਰੀ ਰਾਖੀਅਲੇ ॥ ੧ ॥
 ਮਨੁ ਰਾਮ ਨਾਮਾ ਬੋਧੀਅਲੇ ॥ ਜੈਸੇ ਕਨਿਕ ਕਲਾ ਚਿਤੁ ਮਾਂਡੀਅਲੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਆਨੀਲੇ ਕੁੰਤੁ ਭਰਾਈ ਲੇ ਉਦਕ ਰਾਜ ਕੁਆਰਿ ਖੁਰੰਦਰੀਭੇ ॥
 ਹਸਤ ਬਿਨੋਦ ਬੀਚਾਰ ਕਰਤੀ ਹੈ ਚੀਤੁ ਸੁ ਗਾਗਰਿ ਰਾਖੀਅਲੇ ॥ ੨ ॥
 ਮੰਦਰੁ ਏਕੁ ਦੁਆਰ ਦਸ ਜਾ ਕੇ ਗਉ ਚਰਾਵਨ ਛਾਡੀਅਲੇ ॥
 ਪਾਂਚ ਕੋਸ ਪਰ ਗਉ ਚਰਾਵਤ ਚੀਤੁ ਸੁ ਬਫਰਾ ਰਾਖੀਅਲੇ ॥ ੩ ॥
 ਬਹਤ ਨਾਮਦੇਉ ਸੁਨਹੁ ਤਿਲੋਚਨ ਬਾਲਕੁ ਪਾਲਨ ਪਉਢੀਅਲੇ ॥
 ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਕਾਸ ਬਿਰੂਧੀ ਓਤੁ ਸੁ ਬਾਰਿਕ ਰਾਖੀਅਲੇ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥
 (ਪੰਨਾ ੬੯੨)

ਰਾਗ ਭੈਰਵੀ

ਦੂਧੁ ਕਟੋਰੈ ਗਢਵੈ ਪਾਨੀ ॥ ਕਪਲ ਗਾਇ ਨਾਮੇ ਦੁਹਿ ਆਨੀ ॥ ੧ ॥
 ਦੂਧੁ ਪੀਉ ਗੋਬਿੰਦੇ ਰਾਇ ॥ ਦੂਧੁ ਪੀਉ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਪਤੀਆਇ ॥
 ਨਾਹੀ ਤ ਘਰ ਕੋ ਬਾਪੁ ਰਿਸਾਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸੋਇਨ ਕਟੋਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੀ ॥ ਲੇ ਨਾਮੈ ਹਰਿ ਆਗੈ ਧਰੀ ॥ ੨ ॥
 ਏਕੁ ਭਗਤੁ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਬਸੈ ॥ ਨਾਮੈ ਵੇਖਿ ਨਾਭਾਇਨੁ ਹਸੈ ॥ ੩ ॥
 ਦੂਹੁ ਪੀਆਇ ਭਗਤੁ ਘਰਿ ਗਇਆ ॥ ਨਾਮੈ ਹਰਿ ਕਾ ਦਰਸਨੁ ਭਇਆ ॥੪॥੩॥
 (ਪੰਨਾ ੧੧੬੩)

ਸਧਨਾ ਜੀ

(੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ: ?)

ਸਧਨਾ ਜੀ ਸਿੱਖ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਆਪ ਇਕ ਪੂਰਨ ਭਗਤ ਸਨ ਪਰ ਆਪ ਦਾ ਕਿਤਾ ਕਸਾਈ ਦਾ ਜੀ । ਆਪ ਸਾਲਗਰਾਮ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਸ ਤੋਲਣ ਵਾਲੀ ਤਕੜੀ ਵਿਚ ਝੂਟੇ ਦੇ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਆਪ ਤੇ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲਗੇ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਕ੍ਰੋਧੀ ਦੇ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ । ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖੀ । ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਾਖੰਡੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੈਸ਼ ਰਖਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬਿਰਦ ਹੈ । ਭਗਤੀ ਮਾੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਬੜੇ ਸਫਲ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਧਨਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਉਹੋ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਵੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦਿਤਾ ਹੈ ।

ਨਿਪੁ ਕੰਨਿਆ ਕੇ ਕਾਰਨੈ, ਇਕੁ ਭਇਆ ਭੇਖਧਾਰੀ ॥
 ਕਾਮਾਰਬੀ ਸੁਆਰਬੀ, ਵਾ ਕੀ ਪੈਸ ਸਵਾਰੀ ॥ ੧ ॥
 ਤਵ ਗੁਨ ਕਹਾ ਜਗਤ ਗੁਰਾ, ਜਉ ਕਰਮੁ ਨ ਨਾਸੈ ॥
 ਸਿੰਘ ਸਰਨ ਫਤ ਜਾਈਐ, ਜਉ ਜੈਬੁਕੁ ਗ੍ਰਾਸੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਏਕੁ ਦੂਦ ਜਲ ਕਾਰਨੈ, ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਦੁਖੁ ਪਾਵੈ ॥
 ਪ੍ਰਾਨ ਗਏ ਸਾਗਰੁ ਮਿਲੈ, ਫੁਨਿ ਕਾਮਿ ਨ ਆਵੈ ॥ ੨ ॥
 ਪ੍ਰਾਨ ਜੁ ਥਾਕੈ ਬਿਰੁ ਨਹੀ, ਕੋਜੇ ਬਿਰਮਾਵਉ ॥
 ਬੁਝਿ ਮੂਏ ਨਉਕਾ ਮਿਲੈ, ਕਹੁ ਕਾਹਿ ਚਢਾਵਉ ॥ ੩ ॥
 ਮੈ ਨਾਧੀ ਕਛੁ ਹਉ ਨਹੀ, ਕਿਛੁ ਆਹਿ ਨ ਮੋਰਾ ॥
 ਅਉਸਰ ਲਜਾ ਰਾਖਿ ਲੋਹੁ, ਸਧਨਾ ਜਨੁ ਤੋਰਾ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥

ਬੇਲੀ ਜੀ (?—?)

ਬੋਣੀ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗ ਸਿਰੀ, ਰਾਮਕਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪੰਚ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਨੁਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਦੁਖ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਕਠਨਾਈ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਰੇ ਨਰ ਗਰਭ ਕੁੰਡਲ ਜਬ ਆਫਤ, ਉਰਧ ਪਿਆਨ ਲਿਵ ਲਾਗਾ ॥
 ਮਿਰਤਕ ਪਿੰਡਿ, ਪਦ ਮਦ ਨਾ, ਅਹਿਨਿਸਿ ਏਕੁ, ਅਗਿਆਨ, ਜੁਨਾਗਾ ॥
 ਤੇ ਦਿਨ ਸੰਮਲ ਕਸਰ ਮਹਾ ਦੁਖ, ਅਬ ਚਿਤੁ ਅਧਿਕ ਪਸਾਰਿਆ ॥
 ਗਰਭ ਛੋਡਿ ਮ੍ਰਿਤ ਮੰਡਲ ਆਇਆ, ਤਉ ਨਰਹਰਿ ਮਨਹੁ ਬਿਸਾਰਿਆ ॥੧॥
 ਫਿਰਿ ਪਛਤਾਵਹਿਗਾ ਮੂੜਿਆ, ਹੁੰ ਕਵਨ ਕੁਮਤਿ ਭ੍ਰਮਿ ਲਾਗਾ ॥
 ਚੇਤਿ ਰਾਮੁ, ਨਾਰੀ ਜਮਪੁਰਿ ਜਾਹਿਗਾ, ਜਨੁ ਬਿਚਰੈ ਅਨਰਾਧਾ ॥ ੧ ॥ ਦਹਾਉ ॥
 ਬਾਲ ਬਿਨੋਦ ਚੰਦ ਰਸ ਲਾਗਾ, ਬਿਨੁ ਬਿਨੁ ਮੋਹਿ ਬਿਆਪੈ ॥
 ਰਸੁ ਮਿਸੁ ਮੋਸੁ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਬਿਖੁ ਚਾਖੀ, ਤਉ ਪੰਚ ਪ੍ਰਗਟ ਸੰਤਾਪੈ ॥
 ਜਪੁ ਤਪੁ ਸੰਜਮੁ ਛੋਡਿ ਸੁਚਿਤ ਮਤਿ, ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਨ ਅਰਾਧਿਆ ॥
 ਉਛਲਿਆ ਕਾਮੁ, ਕਾਲ ਮਤਿ ਲਾਗੀ, ਤਉ ਆਨਿ ਸਕਤਿ ਗਲਿ ਬਾਂਧਿਆ ॥੨॥
 ਤਰੁਣ ਭੋਜ, ਪਰਤਿਆ ਮੁਖੁ ਜੋਹਹਿ, ਸਰੁ ਅਪਸਰੁ ਨ ਪਛਾਣਿਆ ॥

ਪੰਡਿਤ ਕੇਸ ਕੁਸਮ ਤੇ ਧਉਲੇ, ਸਪਤ ਪਾਤਾਲ ਕੀ ਬਾਣੀ ॥

ਲੋਚਨ ਸਮਰਿ, ਬੁਧਿ ਬਲ ਨਾਠੀ, ਤਾ ਕਾਮੁ ਪਾਵਸਿ ਮਾਧਾਣੀ ॥

ਥਾਕਾ ਤੇਜ਼, ਉਡਿਆ ਮਨੁ ਪੰਖੀ, ਘਰਿ ਆਗਨਿ ਨ ਸੁਖਾਈ ॥

ਬੋਲੀ ਕਹੈ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਭਗਤਹੁ, ਮਰਨ ਮੁਕਤਿ ਕਿਨਿ ਪਾਈ ॥ ੫ ॥

ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜੋਗੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੂਝ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੜੇ ਡੂੰਘੇ ਸੰਕੇਤ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੋਲੀ ਪਹਿਲੇ ਪਦੇ ਵਾਂਗ ਸੰਕੋਚਵੀਂ ਰਖੀ ਹੈ।

ਇਤਾ ਪਿੰਗਲਾ ਅਉਰ ਸੁਖਮਨਾ, ਤੀਨਿ ਬਸਹਿ ਇਕ ਠਾਈ ॥
 ਬੋਣੀ ਸੰਗਮੁ ਤਹ ਪਿਰਾਗੁ, ਮਨੁ ਮਜਨੁ ਕਰੇ ਤਿਥਾਈ ॥ ੧ ॥
 ਸੈਤਹੁ ਤਹਾ ਨਿਰੰਜਨ ਰਾਮੁ ਹੈ ॥ ਗੁਰ ਗਮਿ ਚੀਨੈ ਬਿਰਲਾ ਕੋਇ ॥
 ਤਹਾਂ ਨਿਰੰਜਨੁ ਰਮਈਆ ਹੋਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਦੇਵ ਸਥਾਨੈ ਕਿਆ ਨੀਸਾਣੀ ॥ ਤਹ ਬਾਜੇ ਸਬਦ ਅਨਾਹਦ ਬਾਣੀ ॥
 ਤਹ ਚੇਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ, ਪਉਣੁ ਨ ਪਾਣੀ ॥ ਸਾਖੀ ਜਾਗੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਣੀ ॥
 ਉਪਜੈ ਗਿਆਨੁ, ਦੁਰਮਤਿ ਛੀਜੈ ॥ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਰਸਿ ਗਗਨੰਤਰਿ ਭੀਜੈ ॥
 ਏਸੁ ਕਲਾ ਜੋ ਜਾਣੈ ਭੇਉ ॥ ਭੁਟੈ ਤਾਸੁ ਪਦਮ ਗੁਰਦੇਉ ॥ ੩ ॥
 ਦਸਮ ਦੁਆਰਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ, ਪਰਮ ਪਰਖ ਕੀ ਘਾਟੀ ॥
 ਉਪਰਿ ਹਾਟੁ ਹਾਟ ਪਰਿ ਆਲਾ, ਆਲੇ ਭੀਤਰਿ ਥਾਤੀ ॥ ੪ ॥

...
 ਚਉ ਮੁਖ ਦੀਵਾ ਜੋਤਿ ਦੁਆਰਿ ॥ ਪਲੁ ਅਨਤ ਮੂਲੁ ਬਿਚਕਾਰਿ ॥
 ਸਰਬ ਕਲਾ ਲੇ ਆਪੇ ਰਹੈ ॥ ਮਨੁ ਮਾਲਕੁ ਰਤਨਾ ਮਹਿ ਗੁਹੈ ॥ ੮ ॥
 ਮਸਤਕਿ ਪਦਮੁ ਦੁਆਲੈ ਮਣੀ ॥ ਮਾਹਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਤ੍ਰਿਭੁਵਣ ਧਣੀ ॥
 ਪੰਚ ਸਬਦ ਨਿਰਮਾਣਿਲ ਬਾਜੇ ॥ ਫੁਲਕੇ ਚਵਰ ਸਿਖ ਘਨ ਗਾਜੇ ॥
 ਦਲਿ ਮਲਿ ਦੈਤਹੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਿਆਨੁ ॥ ਬੋਤੀ ਜਾਚੈ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ॥ ੯ ॥੧॥

ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦੇ ਪਦੇ ਵਿਚ 'ਪਖੰਡੀ ਵੈਸਨਵਾਂ', ਸੇਵਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਬਦਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ
 ਕਰਮਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਆਤਮ ਤੱਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੂਝ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
 ਜਿਵੇਂ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ, ਤਿਵੇਂ ਇਥੇ ਆਪ ਨੇ ਛੋਟਾ ਛੋਟਾ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ
 ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪੁਨ ਵਧੇਰੇ ਹੈ।

ਤਨਿ ਦੈਦਨੁ ਮਸਤਕਿ ਪਾਤੀ ॥ ਹਿਰ ਅੰਤਰਿ ਕਰਤਲ ਕਾਤੀ ॥
 ਨਗ ਦਿਸਟਿ ਬਗਾ ਲਿਵ ਲਾਗਾ ॥ ਦੇਖਿ ਬੈਸਨੈ ਪ੍ਰਾਨ ਮੁਖ ਭਾਗਾ ॥ ੧ ॥
 ਕਲਿ ਭਗਵਤ ਬੰਦ ਚਿਰਾਮੀ ॥ ਫੂਰ ਦਿਸਟਿ ਰਤਾ ਨਿਸਿ ਬਾਦੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ਇਸਨਾਨੁ ਸਗੋਰੇ ॥ ਦੁਇ ਧੋਤੀ ਕਰਮ ਮੁਖਿ ਖੀਰੈ ॥
 ਰਿਦੈ ਛੁਰੀ ਸੰਧਿਆਨੀ ॥ ਪਰਦਫੁ ਚਿਰਨ ਕੀ ਬਾਨੀ ॥ ੨ ॥

...
 ਜਿਨਿ ਆਤਮ ਤਤੁ ਨ ਚੀਨਿਆ ॥ ਸਭ ਫੇਕਟ ਧਰਮ ਅਬੀਨਿਆ ॥
 ਕਹੁ ਬੋਣੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਿਆਵੈ ॥ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਂਟ ਨ ਪਾਵੈ ॥ ੫ ॥ ੧ ॥

ਬੋਣੀ ਜੀ ਬੋਣੀ ਦੇ ਪਖੰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ

ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਬਿਲਕੁਲ ਅਭਾਵ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਰਵੀਂ, ਗੂੜ੍ਹ, ਵਿਅੰਗਮਈ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਬੜੇ ਉਚੇ ਪਧਰ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਤੇ ਚਿੰਤਕ ਸਨ, ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ

(੧੪ ਤੇ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ:)

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੀ ਚਲਾਈ ਵੰਸ਼ਜਵ ਭਗਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਿਥਮ ਤੇ ਪਰਧਾਨ ਪਰਚਾਰਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੀਪਾ, ਸੈਠ, ਪੰਨਾ, ਰਵਿਦਾਸ, ਕਬੀਰ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਭਗਤ ਆਪ ਦੇ ਚੋਲੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਮਤ ਹੁਣ ਵੀ ਚਲ ਰਹਿਆ ਹੈ।

ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਆਪ ੧੪ਵੀਂ ਤੇ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਜੀਵਤ ਸਨ। ਆਪ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਆਪ ਕੋਵਲ ਉਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚੋਲੇ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਨੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਗ ਪਏ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਬੀਰਤ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ "ਸੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਤਾਇਓ ਗੁਰ ਮਨ ਹੀ ਮਾਹਿ" ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰੀ ਪੂਰਨ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ, ਰਸਮੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ, ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰ ਭਗਤੀ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਈ ਹੈ।

ਕਤ ਜਾਈਐ ਰੇ, ਘਰ ਲਾਗੇ ਰੰਗੁ ॥

ਮੋਰਾ ਚਿਤੁ ਨ ਚਲੈ, ਮਨੁ ਭਇਓ ਪੰਗੁ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਏਕ ਦਿਵਸ ਮਨ ਭਈ ਉਮੰਗੁ ॥ ਘਸਿ ਚੰਦਨ ਚੋਆ ਬਹੁ ਸੁੰਧ ॥

ਪੂਜਨ ਚਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ ਠਾਇ ॥ ਸੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਤਾਇਓ ਗੁਰ ਮਨ ਹੀ ਮਾਹਿ ॥ ੧ ॥

ਜਹਾ ਜਾਈਐ ਤਹ ਜਲ ਪਖਾਨ ॥ ਤੂ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਹੈ ਸਭ ਸਮਾਨ ॥

ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਸਭ ਦੇਖੇ ਜੋਇ ॥ ਉਹਾ ਤਉ ਜਾਈਐ ਜਉ ਈਹਾ ਨ ਹੋਇ ॥ ੨ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਮੈ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤੋਰ ॥ ਜਿਨਿ ਸਕਲ ਬਿਕਲ ਭ੍ਰਮ ਕਾਟੇ ਸੋਰ ॥

ਰਾਮਾਨੰਦ ਸੁਆਮੀ ਰਮਤ ਬ੍ਰਹਮ ॥ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਕਾਟੈ ਕੋਟਿ ਕਰਮ ॥ ੩ ॥ ੧ ॥

ਕਬੀਰ

(੧੩੯੮-੧੪੯੪ ਈ:)

੧. ਜੀਵਨ

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਪਰਮਾਣੀਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਆਪ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਥਿਤਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਆਮ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ ੧੩੯੮ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਦੇ ਦਿਹਾਂਤ ਸੰਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ, ਪਰ ਆਮ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ਸੰਨ ੧੪੯੪ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਨੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਲਗਭਗ ੯੬ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਪਾਈ । ਆਪ ਸਿਕੰਦਰ ਲੁੱਧੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ । ਆਪ ਬਾਰੇ ਦਿਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਨੂੰ ਧਮਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਪ ਉਪਰ ਅਪਤੀ ਆਈ । ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪੂਰਨ ਪਕਾ ਸੰਕੇਤ ਆਪ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ।

ਰਾਗ ਗੋਂਡ

ਭੁਜਾ ਬਾਂਧਿ ਭਿਲਾ ਕਰਿ ਭਾਰਿਓ ॥ ਹਸਤੀ ਕ੍ਰੋਧਿ ਮੂੰਡ ਮਹਿ ਮਾਰਿਓ ॥
ਹਸਤਿ ਭਾਗਿ ਕੈ ਚੀਸਾ ਮਾਰੈ ॥ ਇਆ ਮੂਰਤਿ ਕੈ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੈ ॥
ਆਹਿ ਮੇਰੇ ਨਾਕੁਰ ਤੁਮਰਾ ਜੇਰੁ ॥ ਕਾਜੀ ਬਕਿਬੈ ਹਸਤੀ ਤੋਰੁ ॥
ਹੇ ਮਹਾਵਤ ਤੁਝ ਭਾਰਉ ਕਾਇ ॥ ਇਸਹਿ ਤੁਰਾਵਹੁ ਘਾਲਹੁ ਸਾਇ ॥
ਹਸਤਿ ਨ ਤੋਰੈ ਧਰੈ ਧਿਆਨੁ ॥ ਵਾਕੈ ਰਿਦੈ ਬਸੈ ਭਗਵਾਨੁ ॥
ਕਿਆ ਅਪਰਾਧੁ ਸੰਤ ਹੈ ਕੀਨਾ ॥ ਬਾਂਧਿ ਧੋਟ ਕੁੰਚਰ ਕਉ ਦੀਨਾ ॥
ਕੁੰਚਰੁ ਧੋਟ ਲੈ ਲੈ ਨਮਸਕਾਰੈ ॥ ਬੂਝੀ ਨਹੀ ਕਾਜੀ ਅੰਧਿਆਰੈ ॥
ਤੀਨਿ ਬਾਰ ਪਤੀਆ ਭਰਿ ਲੀਨਾ ॥ ਮਨ ਕਠੋਰੁ ਅਜਹੂ ਨ ਪਤੀਨਾ ॥
ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਹਮਰਾ ਗੋਬਿੰਦੁ ॥ ਚਉਥੇ ਪਦ ਮਹਿ ਜਨ ਕੀ ਜਿੰਦੁ ॥
(ਪੰਨਾ ੮੬੧)

ਗੰਗ ਗੁਸਾਇਨਿ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ॥ ਜੰਜੀਰ ਬਾਂਧਿ ਕਰਿ ਖਰੇ ਕਬੀਰ ॥
ਮਨੁ ਨ ਭਿਯੈ ਤਨੁ ਕਾਰੈ ਕਉ ਭਰਾਇ ॥ ਚਰਨ ਕਮਲ ਚਿਤੁ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ ॥
ਗੰਗਾ ਕੀ ਲਹਰਿ ਮੇਰੀ ਟੁਟੀ ਜੰਜੀਰ ॥ ਮ੍ਰਿਗ ਛਾਲਾ ਪਰ ਬੈਠੇ ਕਬੀਰ ॥
(ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ ਜੀ, ੧੧੬੨)

ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਗ ਕਾਜੀ ਜਾਂ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ

ਬਿਭਾਇਆ । ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ 'ਮਗਹਰ' ਜਾ ਵਸੇ ਜਿਸ ਦੀ ਭੂਮੀ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਆਪ ਇਸੇ ਭਰਮ ਦੇ ਖੰਡਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਉਥੇ ਜਾ ਵਸੇ । ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ (ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ) ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਜਿਉ ਜਲ ਛੋਡਿ ਬਾਹਰਿ ਭਇਓ ਮੀਨਾ ॥

ਪੂਰਬ ਜਨਮ ਹਉ ਤਪ ਕਾ ਚੀਨਾ ॥ ੧ ॥

ਅਬ ਕਹੁ ਰਾਮ ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੋਰੀ ॥

ਤਜੀਲੇ ਬਨਾਰਸ ਮਤਿ ਭਈ ਬੋਰੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸਗਲ ਜਨਮੁ ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ ਗਵਾਇਆ ॥

ਮਰਤੀ ਬਾਰ ਮਗਹਰਿ ਉਠਿ ਆਇਆ ॥ ੨ ॥

ਬਹੁਤੁ ਬਰਜ ਤਪੁ ਕੀਆ ਕਾਂਸੀ ॥ ਮਰਨ ਭਇਆ ਮਗਹਰਿ ਕੀ ਬਾਸੀ ॥ ੩ ॥

ਕਾਂਸੀ ਮਗਹਰ ਸਮ ਬੀਚਾਰੀ ॥ ਓਛੀ ਭਗਤਿ ਕੈਸੇ ਉਝਰਸਿ ਪਾਰੀ ॥ ੪ ॥

ਕਹੁ ਗੁਰ ਗਜਿ ਸਿਥ ਸਭ ਕੋ ਜਾਨੈ ॥ ਮੂਆ ਕਬੀਰੁ ਰਮਤ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮੈ ॥ ੫ ॥

(ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ਪੰਨਾ ੩੨੬)

ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਮਨਹੁ ਕਨੋਰੁ ਮਰੈ ਬਾਨਾਰਸਿ ਨਰਕ ਨ ਬਾਰਿਆ ਜਾਈ ॥

ਹਰਿ ਕਾ ਸਤ ਮਰੈ ਹਾੜੀਓ ਤ ਸਗਲੀ ਸੈਨ ਤਰਾਈ ॥

ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਠੀਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ । ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਕਿਸੇ ਕੁਆਰੀ ਜਾਂ ਵਿਧਵਾ ਬ੍ਰਹਮਣ ਕੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਜੋ ਲੋਕ-ਲਾਜ ਦੀ ਮਾਰੀ ਆਪ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸੁਟ ਗਈ । ਉਥੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜੁਲਾਹੇ 'ਨੀਰੂ' ਨੇ ਚੁਕ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ । 'ਕਬੀਰ' ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ।

ਹਰਿ ਜਪਤ ਤੇਉ ਜਨਾ ਪਦਮ ਕਵਲਾਸਪਤਿ ਤਾਸ ਸਮਤੁਲਿ ਨਹੀ ਆਨ ਕੋਊ ॥

ਏਕ ਹੀ ਏਕ ਅਨੇਕ ਹੋਇ ਬਿਸਬਰਿਓ, ਆਨ ਰੇ ਆਨ ਭਰਪੂਰਿ ਸੋਊ ॥

... ..

ਜਾ ਕੈ ਈਦਿ ਬਕਰੀਦਿ ਕੁਲ ਗਊ ਰੇ ਬਹੁ ਬਰਹਿ,

ਮਾਨੀਅਹਿ ਸੇਖ ਸਚੀਦ ਪੀਰਾ ॥

ਜਾ ਕੇ ਬਾਪ ਵੈਸੀ ਕਰੀ, ਪੂਤ ਐਸੀ ਸਰੀ,

ਤਿਹੂੰ ਰੋ ਲੋਕ ਪਰਸਿਧ ਕਬੀਰਾ ॥

(ਮਲਾਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ੧੨੯੩)

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮਤ ਬਾਰੇ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :—

ਸਕਤਿ ਸਨੇਹੁ ਕਰਿ ਸੁੰਨਤਿ ਕਰੀਐ, ਮੈ ਨ ਬਦਉਗਾ ਭਾਈ ॥

ਜਉ ਰੇ ਖੁਦਾਇ ਮੋਹਿ ਤੁਰਕੁ ਕਰੇਗਾ, ਆਪਨ ਹੀ ਕਟਿ ਜਾਇ ॥

ਸੁੰਨਤਿ ਕੀਏ ਤੁਰਕੁ ਜੇ ਹੋਇਗਾ, ਅਉਰਤਿ ਕਾ ਕਿਆ ਕਰੀਐ ॥

ਅਰਧ ਸਰੀਰੀ ਨਾਰਿ ਨ ਛੋਡੈ ਤਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਰਹੀਐ ॥

ਭਾਡਿ ਕਤੋਬ ਰਾਮੁ ਭਜੁ ਬਉਰੇ, ਜੁਲਮ ਕਰਤ ਹੈ ਭਾਰੀ ॥

ਕਬੀਰੈ ਪਕਰੀ ਟੇਕ ਰਾਮ ਕੀ, ਤੁਰਕ ਹੋਇ ਪਰਿ ਹਾਰੀ ॥

(ਆਸਾ, ਕਬੀਰ ਜੀ, ੪੭੭)

ਏਤੇ ਅਉਰਤ ਮਰਦਾ ਸਾਜੇ, ਏ ਸਭ ਰੂਪ ਕੁਮਾਰੇ ॥

ਕਬੀਰੁ ਪ੍ਰੰਗਰਾ ਰਾਮ ਅਲਹ ਕਾ, ਸਭ ਗੁਰ ਪੀਰ ਹਮਾਰੇ ॥

ਕਹਤੁ ਕਬੀਰ ਸੁਨਹੁ ਨਰ ਨਰਵੈ, ਪਰਹੁ ਏਕ ਕੀ ਸਰਨਾ ॥

ਕੇਵਲ ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਰੇ ਪ੍ਰਾਨੀ, ਤਬ ਹੀ ਨਿਹਚੈ ਤਰਨਾ ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੧੩੪੯)

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਵ ਬਾਰੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਤ ਦਿਤੇ ਹਨ । ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਸੰਤ ਜਾਂ ਭਗਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਆਸਾ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਪੰਨਾ ੪੮੭)

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ ॥

ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਜਨ ਗਏ ਨਿਸਤਰਿ ਤਰੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਕਬੀਰ ਉਜਾਗਰ ॥ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਾਟੇ ਕਾਗਰ ॥ ੧ ॥

ਨਿਮਤ ਨਾਮਵੇਉ ਦੂਖੁ ਪੀਆਇਆ ॥ ਤਉ ਜਗ ਜਨਮ ਸੰਕਟ ਨਹੀ ਆਇਆ ॥੨॥

ਜਨ ਰਵਿਦਾਸੁ ਰਾਮ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ॥ ਇਉ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਰਕ ਨਹੀ ਜਾਤਾ ॥

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿਧੀ ਤੇ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਬਿੰਦ ਸੰਗਿ ਨਾਮ ਵੇਉ ਮਨੁ ਲੀਣਾ ॥
 ਆਖੁ ਦਾਖਕੋ ਛੀਪਰੋ ਹੋਇਓ ਲਾਖੀਣਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਬੁਨਨਾ ਤਨਨਾ ਤਿਆਗਿ ਕੋ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚਰਨ ਕਬੀਰਾ ॥
 ਨੀਚ ਕੁਲਾ ਸੋਲਾਹਰਾ ਭਇਓ ਗੁਨੀਯ ਗਰੀਰਾ ॥ ੨ ॥
 ਰਵਿਦਾਸ ਦੁਵੰਤਾ ਢੋਰ ਨੀਤਿ ਤਿਨਿ ਤਿਆਗੀ ਮਾਇਆ ॥
 ਪਰਗਟੁ ਹੋਆ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਹਰਿ ਦਰਸਨੁ ਪਾਇਆ ॥ ੩ ॥
 ਸੋਨੁ ਨਾਈ ਬੁਝ ਕਾਰੀਆ ਓਹੁ ਘਰਿ ਘਰਿ ਸੁਨਿਆ ॥
 ਹਿਰਦੇ ਵਸਿਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਭਗਤਾ ਮਹਿ ਗਨਿਆ ॥ ੪ ॥
 ਇਹ ਬਿਖਿ ਸੁਨਿ ਕੇ ਜਾਣਰੋ, ਉਠਿ ਭਗਤੀ ਲਾਗਾ ॥
 ਮਿਲੇ ਪ੍ਰਤਿਪਿ ਗੁਸਾਈਆ, ਧੋਨਾ ਵਡਭਾਗਾ ॥ ੫ ॥ ੨ ॥

ਆਪ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਆਪ ਬਾਰੇ ਪਰਚਲਤ ਅਨੇਕ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ
 ਫਰਦੀਆਂ ਹਨ । ਆਪ ਬਾਰੇ ਐਸੀਆਂ ਅਨੇਕ ਕਥਾਵਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਬਣ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ
 ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਲਈ ਯਗ ਦੀ ਸਮਿਗਰੀ ਲਿਆਇਆ, ਅਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਆਪ ਦਾ ਜਜ਼ੂ
 ਹੋਇਆ ਆਦਿ ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ
 ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ; ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੀਚ ਜਾਤ ਨੂੰ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਨਹੀਂ ਸਨ
 ਦਿੰਦੇ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਕ ਸਵੇਰ ਗੰਗਾ ਜੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਜਿਥੋਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਲੰਘ ਕੇ
 ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਲੇਟ ਗਏ । ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਰੋ ਵਿਚ ਪੈਰ ਆਪ ਦੇ ਸਰੀਰ
 ਨਾਲ ਛੁਹਿਆ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ (ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ) ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਹੀ ਕਹਿਆ ਕਿ 'ਉਠ ਰੇ,
 ਰਾਮ ਕਹੋ' । ਬਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ, ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋ ਗਏ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ
 ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਸਚੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਨ ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ
 ਅਨੇਕ ਮਤਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਹਨ । ਆਮ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਜੋਗਭਿਆਸ ਭੀ
 ਕੀਤਾ । ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੇਵਲ ਯੋਗ ਮਤ ਵਲ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਿੱਟਾ
 ਕਢਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ । ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਧਿਐਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ । ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ
 ਵਿਚੋਂ ਇਸਲਾਮ, ਹਿੰਦੂ ਮਤ, ਜੋਗ ਮਤ ਆਦਿ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

੨. ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ
 ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ :

(੧) ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਨਾਮਢੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਰਵਿਦਾਸ ਆਦਿ ਇਸੇ ਲਹਿਰ ਦੀ ਉਪਜ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਦੀ ਸਮਸਿਆ—ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਸਹਿਵਾਸ—ਦੇ ਹਲ ਵਜੋਂ ਇਕ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਜੋ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀਆਂ ਕਹੜਾਈਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜੋ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਨੀਚ-ਉਚ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਆਪ ਨੀਚ ਜਾਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇਕੋ ਨੂਰ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਦਰਸਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਭੂ-ਏਕਤਾ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਅੱਲਾ' ਤੇ 'ਰਾਮ' ਦੋਵੇਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਰੂਪ ਅੰਤਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਛੋਰਉ ਮਹਲਾ ੫ (ਪੰਨਾ ੧੧੩੬)

ਵਰਤ ਨ ਰਹਉ ਨ ਮਹ ਰਮਦਾਨਾ ॥ ਤਿਸੁ ਸੇਵੀ ਜੋ ਰਖੈ ਨਿਦਾਨਾ ॥

ਏਕੁ ਗੁਜਾਈ ਅਲਹੁ ਮੇਰਾ ॥ ਹਿੰਦੂ ਦੁਰਕ ਦੁਹਾਂ ਨੇਬੇਰਾ ॥

ਰਸ ਕਾਬੈ ਜਾਉ ਨ ਤੀਰਥ ਪੂਜਾ ॥ ਏਕੋ ਮੇਵੀ ਅਕਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ॥

ਪੂਜਾ ਕਰਉ ਨ ਨਿਵਾਸ ਗੁਜਾਰਉ ॥ ਏਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਲੇ ਰਿਦੈ ਨਮਸਕਾਰਉ ॥

ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ॥ ਅਲਹ ਰਾਮ ਕੇ ਪਿੰਡੁ ਪਰਾਨ ॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਇਹੁ ਕੀਆ ਵਖਾਨਾ ॥ ਗੁਰ ਪੀਰ ਮਿਲਿ ਖੁਦਿ ਖਸਮੁ ਪਛਾਨਾ ॥

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਬੰਧਤ ਵੀ ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬਹੁਤ ਨਿਖਰੇ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਚਿਤਰ ਹੈ।

ਸੋ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਈਉਂ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰਤਾ ਅਧੀਨ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਉਪਜੀ ਸੀ।

(੨) ਗੁਰੂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਉਪਰ ਦਸੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ—ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਸਾਂਝੇ ਰਬ—ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਪਣਾਏ, ਪਰ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਤੋਂ ਅਪਣਾਏ। ਤਾਂ ਵੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਪਰਮੁਖ ਸਾਧਨ-ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ—ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਮੰਨਿਆਂ ਅਤੇ ਇਹੋ ਸਾਧਨ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਅੰਤਰ ਇਹ ਪਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਬੜਾ ਵਡਾ ਅੰਤਰ ਸੀ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਅਵਤਾਰ-ਪੂਜਾ (ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ

ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ) ਤੇ ਜੇਹ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਭਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਿਰੋਲ ਨਾਮ-ਵਾਗਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ।

(੩) ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚੋਂ) ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ 'ਜੋਗ' ਦੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਰਚਲਤ ਮਾਰਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਚ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। 'ਜੋਗ' ਤੋਂ ਛੁਟ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਕਾਪਤੀਏ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਆਦਿ ਭੇਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪ ਪਰੀਚਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਵਾਚ ਵਿਵਾਦ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਪਰਚਲਤ ਧਰਮਾਂ, ਭੇਖਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ, ਸ਼ਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਪ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ।

(੪) ਆਪ ਦਾ ਵਾਸ ਬਨਾਰਸ ਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗਲ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਤੀਰਥ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਹਰ ਭੇਖ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕ ਭੇਖਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪਾਸ ਭੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਸਾਖ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਗਿਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਖਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਚੇ ਭੁਖੇ ਮਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(੫) ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸੰਸਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮਣ ਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਅਧੀਨ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੋ ਵਹਿਣ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਜਬਰ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਪਇਆ, ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਆਪ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਵੀ ਬਣ ਗਈ।

(੬) ਕਬੀਰ ਜੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਜੁਲਾਹੇ ਦਾ ਕਿੱਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਕਿੱਤੇ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਰਤ ਕੇ ਕਈ ਰਹਸਵਾਦੀ ਅਰਥ ਕਢੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ 'ਛੀਪੋ' ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚੋਂ ਬਿੰਬ ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਚਮਾਰ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚੋਂ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਜਾਤਿ ਜੁਲਾਹਾ ਮਤਿ ਕਾ ਧੀਰ ॥ ਸਹਜਿ ਸਹਜਿ ਗੁਣ ਰਮੈ ਕਬੀਰ ॥" (ਗਉੜੀ, ੩੨੯)

(੭) ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ; ਪਰ

ਕਰਨਾ ਕੀਜ ਆਪ ਦੀ ਧੂਮ ਭਗਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਆਪ “ਜਾਇ ਚੜੇ ਸਿੰਘਾਸਨ ਮਿਲੇ ਹੈ
ਸਾਹਗਘਾਨੀ ਸ” ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਪਰਾਪਤ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪਵਿਤਰ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੀ।
ਮਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਪਿਛੇ ਲਗਾ ਫਿਰਦਾ, ਕਹਿਤ ਕਬੀਰ ਕਬੀਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ
ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਮਨੁਖ ਕਵੀ ਨਾ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਵੇ ?

੩. ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਿਉਰਾ

ਡਾ: ਰਾਮਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਜੀ ਨੇ “ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ”
(ਹਿੰਦੀ) ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾਵਲੀ ਕੋਈ ੬੧ ਗ੍ਰੰਥ—ਅਗਾਧ ਮੰਗਲ, ਅਠ ਪਹਰਾ,
ਅਨੁਰਾਗ ਸਾਗਰ, ਅਮਰ ਮੂਲ, ਅਲਿਫਨਾਮਾ, ਆਰਤੀ, ਉਗਰਗੀਤਾ, ਕਈ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ,
ਸਾਖੀਆਂ, ਨਿਰਭੈ ਗਿਆਨ, ਬੀਜਕ, ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰੂਪਣ, ਰਾਮ ਸਾਰ, ਗਿਆਨ ਚੌਤੀਸੀ, ਗਿਆਨ
ਸਤੋਤਰ ਆਦਿ—ਮੰਨੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ
ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਨਹੀਂ ਪਉਣਾ। ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਕਬੀਰ
ਜੀ ਦੀ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਤੇ
ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਰਖੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨਿਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ
ਸੰਗ੍ਰਹ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਬੀਰ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਨਾਮ ਰਾਗ	ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ	ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ
1 ਸਿਰੀ	੨	—	—
2 ਗਉੜੀ	੭੩	੧	ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ (੪੫) ਸਿਤੀ (੧੬), ਵਾਰ (੮)
3 ਆਸਾ	੩੭		
4 ਗੁਜਰੀ	੩		
5 ਬਿਹਾਗੜਾ	੧		
6 ਸੋਰਠਿ	੧੧		
7 ਪਨਾਸਰੀ	੫		
8 ਤਿਲੰਗ	੧		
9 ਸੂਹੀ	੫		

10 ਬਿਲਾਵਲ	੧੨
11 ਗੈਡ	੧੧
12 ਰਾਮਕਲੀ	੧੪
13 ਮਾਰੂ	੧੨
14 ਕੇਦਾਰਾ	੬
15 ਭੈਰਉ	੧੮
16 ਬਸੰਤ	੭
17 ਸਾਰੰਗ	੩
18 ਪ੍ਰਭਾਤੀ	੫
19 ਸਲੋਕ	੨੪੩

ਕੁਲ ਸਲੋਕ 243 ਹਨ.

੨

੪. ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

(੧) ਸਿਰੀ ਰਾਗ (ਪੰਨਾ ੯੧—੯੨)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਪਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪਦੇ 'ਜਨਨੀ ਜਾਨਤ ਸੁਭ ਬਡਾ ਹੋਤੁ ਹੈ ਇਤਨਾਕੁ ਨਾ ਜਾਨੈ ਜਿ ਦਿਨ ਦਿਨ ਅਵਧ ਘਟਤੁ ਹੈ' ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਦੇ 'ਏਕੁ ਸੁਆਨੁ ਦੁਇ ਸੁਆਨੀ ਨਾਲਿ' ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਲਈ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਪਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੀ ਭਗਤਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕਤਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਦੇ ਇਸੇ ਘਰ ਤੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਹੋਵੇ । ਪਦੇ ਦੀ ਉਪਰ ਦਿਤੀ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ; ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਮਨੁਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਛੋਡਿ ਬਿਖਿਆ ਰਸ ਇਤੁ ਸੰਗਤਿ ਨਿਹਚਉ ਮਰਣਾ' ਅਤੇ

ਉਪਜੈ ਸਹਜੁ ਗਿਆਨ ਮਤਿ ਜਾਗੈ ॥

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਅੰਤਰਿ ਲਿਵ ਲਾਗੈ ॥

ਇਤੁ ਸੰਗਤਿ ਨਾਹੀ ਮਰਣਾ ॥

ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣਿ ਤ ਖਸਮੈ ਮਿਲਣਾ ॥

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਜੋਗ-ਮਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲੈ ਕੇ 'ਨਾਮ-ਭਗਤੀ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਮ-ਭਗਤੀ' ਹੀ ਉਤਮ ਜੋਗ ਹੈ ।

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਅਨਹਦ ਕਿੰਗੁਰੀ ਬਾਜੈ ॥

ਜਾਕੀ ਵਿਸਰਿ ਨਾਦ ਲਿਵ ਲਾਗੈ ॥

ਭਾਣੀ ਗਗਨੁ ਸਿੰਭਿਆ ਅਰੁ ਚੁੰਭਿਆ ਕਨਕ ਕਲਸ ਵਿਸੁ ਪਾਇਆ ॥

ਤਿਸੁ ਮਹਿ ਧਾਰ ਚੁਐ ਅਤਿ ਨਿਰਮਲ ਰਸ ਮਹਿ ਰਸਨ ਚੁਆਇਆ ॥

ਏਕ ਜੁ ਬਾਤ ਅਨੂਪ ਬਨੀ ਹੈ ਪਵਨ ਪਿਆਲਾ ਸਾਜਿਆ ॥

ਤੀਨਿ ਭਵਨ ਮਹਿ ਏਕੋ ਜੋਗੀ ਕਹਹੁ ਕਵਨੁ ਹੈ ਰਾਜਾ ॥

(੨) ਰਾਗ ਗਉੜੀ (੩੨੩—੩੪੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਹੋਰ ਰਾਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਅਧਿਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ੭੩ ਪਦਿਆਂ (੭੨ ਪਦੇ ਤੇ ੧ ਅਸਟਪਦੀ) ਵਿਚ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਹਨ। ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਮਝਣ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(੧) ਪਦੇ

(ਉ) ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੈਠੈ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦਾ ਜਲ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਆਬ ਮੋਹਿ ਜਲਤ ਰਾਮ ਜਲੁ ਪਾਇਆ' ਅਤੇ ਇਹ ਜਲ ਐਸਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮਾਧਉ ਜਲ ਕੀ ਪਿਆਸ ਨ ਜਾਇ'। ਦੂਜੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਤੂੰ ਜਲ ਨਿਧਿ ਹਉ ਜਲ ਕਾ ਮੀਨੁ ॥ ਜਲ ਮਹਿ ਰਹਉ ਜਲਹਿ ਬਿਨੁ ਖੀਨੁ ॥

ਤੂੰ ਪੰਜਰੁ ਹਉ ਸੁਅਟਾ ਤੋਰ ॥ ਜਮੁ ਮੰਜਾਰੁ ਕਹਾ ਕਰੈ ਮੋਰ ॥

ਤੂੰ ਤਰਵਰੁ ਹਉ ਪੰਖੀ ਆਹਿ ॥ ਮੰਦ ਭਾਗੀ ਤੇਰੇ ਦਰਸਨੁ ਨਾਹਿ ॥

ਤੂੰ ਸਤਿਗੁਰੁ ਹਉ ਨਉਤਨੁ ਚੋਲਾ ॥ ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮਿਲੁ ਅੰਤ ਕੀ ਬੋਲਾ ॥੪॥੨॥

(ਅ) ਤੀਜੇ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਪਦੇ ਵਿਚ ਭੋਖਾਂ ਤੇ ਰਸਮੀ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸਰਬਸੁ ਛੋਡਿ ਮਹਾ ਰਸੁ ਪੀਜੈ' ਨਾਮ ਰਸ ਪੀਣ ਦੀ ਪਰੇਵਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। 'ਚਤੁਰਾਈ ਨ ਚਤੁਰ ਭੁਜ ਪਾਈਐ' ਦਾ ਵੀ ਭੇਦ ਦਸਿਆ ਹੈ।

(ੳ) ਸਤਵੇਂ ਪਦੇ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਮਨੁਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਜਤਨਾਈ ਹੈ। ਦਲੀਲਾਂ ਰੱਖੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰਾ ਪਦਾ ਇਥੇ ਅੰਕਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਕਟਾਖਸ਼ ਤੇ ਦਲੀਲ ਦੀ ਚੁਸਤੀ

ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ।

ਗਰਭ ਵਾਸ ਮਹਿ ਕੁਲ ਨਹੀ ਜਾਤੀ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੁ ਤੇ ਸਭ ਉਤਪਾਤੀ ॥ ੧ ॥
ਕਹੁ ਰੇ ਪੰਡਿਤ ਬਾਮਨ ਕਬ ਕੇ ਹੋਏ ॥

ਬਾਮਨ ਕਹਿ ਕਹਿ ਜਨਮੁ ਮਤ ਚੋਏ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜੋ ਤੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਜਾਣਿਆ ॥ ਤਉ ਆਨ ਬਾਦ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ ॥੨॥

ਜੁਮ ਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਮ ਕਤ ਸੁਦ ॥ ਹਮ ਕਤ ਲੋਹੁ ਹਮ ਕਤ ਦੂਧ ॥ ੩ ॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੁ ਥੀਚਾਰੈ ॥ ਸੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹੀਅਤੁ ਹੈ ਹਮਾਰੈ ॥ ੪ ॥ ੭ ॥

(ਸ) ਅਠਵੇਂ ਪਦੇ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜਉਪੈ ਰਸਨਾ ਰਾਮੁ ਨ
ਕਹਿਓ, ਉਪਜਤ ਬਿਨਸਤ ਰੋਵਤ ਰਹਿਓ'; ਠਾਵੇਂ ਵਿਚ 'ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੁਇ ਏਕ ਸਮਾਨ' ਦਾ
ਅਦੁੱਤ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਵਿਚ 'ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਬੰਕੁਣੇ ਆਹਿ' ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ।
ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਤੇ ਬਾਹਰਵੇਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਬੜੇ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਸੀ ਹੈ ।

ਉਪਜੈ ਨਿਪਜੈ ਨਿਪਜਿ ਸਮਾਤੀ ॥ ਨੈਨਹੁ ਏਖਤ ਇਹੁ ਜਗੁ ਜਾਈ ॥ ੧ ॥

ਲਾਜ ਨ ਮਰਹੁ ਕਹਹੁ ਘਰੁ ਮੇਰਾ ॥ ਅੰਤ ਕੀ ਬਾਰ ਨਹੀ ਕਛੁ ਤੇਰਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਅਨਿਕ ਜਤਨ ਕਰਿ ਕਾਇਆ ਪਾਲੀ ॥ ਮਰਤੀ ਬਾਰ ਅਗਨਿ ਜੰਗਿ ਜਾਲੀ ॥੨॥

ਚੋਆ ਚੰਦਨੁ ਮਰਦਨ ਅੰਗਾ ॥ ਜੋ ਤਨੁ ਜਲੈ ਕਾਠ ਕੈ ਸੰਗਾ ॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਗੁਨੀਆ ॥ ਬਿਨਸੈ ਗੋ ਰੂਪੁ ਦੇਖੈ ਸਭ ਦੁਨੀਆ ॥੩॥ ੧੧ ॥

(ਹ) ਤੇਰ੍ਹਵੇਂ ਵਿਚ 'ਆਵਾਗਵਨ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੈ :

ਅਸਥਾਵਰ ਸੰਗਮ ਕੀਰ ਪਤੰਗਾ ॥ ਅਨਿਕ ਜਨਮ ਕੀਏ ਬਹੁ ਰੰਗਾ ॥

ਐਸੇ ਘਰ ਹਮ ਬਹੁਤ ਬਸਾਏ ॥ ਜਬ ਹਮ ਰਾਮ ਗਰਭ ਹੋਇ ਆਏ ॥

ਅਤੇ ੧੬ਵੇਂ ਤੀਕ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਦੱਖ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ । ਸਾਰੀ ਮਨੁਖਤਾ
ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਲਗੀ ਹੈ ਤੇ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੈ :

ਐਸੇ ਅਚਰਜੁ ਦੇਖਿਓ ਕਬੀਰ ॥ ਦੂਧਿ ਕੈ ਛੱਲੇ ਬਿਰਲੇ ਨੀਰੁ ॥

ਫਿਰ ਅੰਤ ਇਹੋ ਹੋਣਾ ਹੈ 'ਮਰਤੀ ਬਾਰ ਕਸਿ ਬਾਪਿਓ ਚੇਰ' । ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ
'ਸਦਬ ਕਲਿਆਣ' ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

ਜਮ ਤੇ ਉਲਟਿ ਡਬੇ ਹੈ ਰਾਮ ॥ ਦੁਖ ਬਿਨਸੇ ਸੁਖ ਕੀਓ ਬਿਸਰਾਮ ॥

(੩) ੧੮ਵੇਂ ਪਦੇ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਸੁਆਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬੁਫਾੜ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਜੋ ਗੁਰੁ ਕਰਹੁ ਜਿ ਬਹੁਰਿ ਨ ਬਰਨਾ ॥ ਜੋ ਪਦੁ ਰਵਹੁ ਜਿ ਬਹੁਰਿ ਨ ਰਵਨਾ ॥

ਜੋ ਪਿਆਨੁ ਧਰਹੁ ਜਿ ਬਹੁਰਿ ਨ ਧਰਨਾ ॥ ਅਸੇ ਮਰਹੁ ਜਿ ਬਹੁਰਿ ਨ ਮਰਨਾ ॥

ਉਰਰ ਇਹ ਹੈ :

ਕਹੋ ਭਬੀਰ ਨਿਰੰਜਨੁ ਧਿਆਵਉ ॥ ਤਿਤੁ ਘਰਿ ਜਾਉ ਜਿ ਬਹੁਰਿ ਨ ਆਵਉ ॥ (੧੯)
ਇਹ 'ਨਾਮ' 'ਕੋਹਨ ਸਿਉ ਪਾਈਐ ਨਹੀ ਤੋਲ, ਮਨ ਦੇ ਰਾਮੁ ਲੀਆ ਹੈ ਮੋਲਿ' ॥ (੨੦) ਨਾਮ
ਕੀ ਹੈ ? 'ਨਾਗੀ ਹੋਇ ਸੁ ਜਾਨੈ ਪੀਰ ॥ ਰਾਮ ਭਗਤ ਅਨੀਆਲੇ ਤੀਰ ॥' (੨੧) ਹਰੀ ਤੋਂ
ਵਡਾ ਕਹੀ ਲਾਕਸ਼ ਨਹੀ' (੨੨, ੩੮ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ) ਪਰ 'ਜਬ ਲਗੁ ਰਸੁ ਤਬ
ਲਗੁ ਨਹੀ ਨੇਹ' (੨੩); ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਲਗ ਕੇ 'ਹੈ ਨਰ ਨਾਵ ਚਉੜਿ ਕਤ ਬੋਝੀ' (੨੪);
ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁਖ 'ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਜੈਸੇ ਕੁਬਜ਼ ਕੁਰੂਪ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ (੨੫) ।

(੫) ਪਦਾਂ ਨੰ: ੧੮ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ "ਪਿੰਡਿ ਮੂਐ ਜੀਉ ਕਿਹ ਘਰਿ ਜਾਤਾ"
ਹਾਥੀਂ ਆਤਮਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤਾ ਸੀ । ਪਦਾਂ ਨੰ: ੨੯ ਵਿਚ ਮਨ ਦਾ ਸੁਭਾ ਦਿੰਦੇ
ਹਨ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਕੀ ਦਸਦੇ ਹਨ :

ਮਨ ਕਾ ਸੁਭਾਉ ਮਨਹਿ ਬਿਆਪੀ ॥ ਮਨਹਿ ਮਾਰਿ ਕਵਨ ਸਿਧਿ ਥਾਪੀ ॥

ਕਵਨੁ ਸੁ ਮੁਨਿ ਜੋ ਮਨੁ ਮਾਰੈ ॥ ਮਨ ਕਉ ਮਾਰਿ ਕਹਹੁ ਕਿਸੁ ਤਾਰੈ ॥

ਮਨ ਅੰਤਰਿ ਬੋਲੈ ਸਭੁ ਕੋਈ ॥ ਮਨ ਮਾਰੈ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਈ ॥

ਭਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਹੀ ਦੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਸਹਾਨਤਾ ਹੀ
ਦਸੀ ਹੈ—"ਇਸ ਮਨ ਕਾ ਕੋਈ ਜਾਨੈ ਭੋਉ ॥ ਇਹ ਮਨਿ ਲੀਣ ਭਏ ਸੁਖਦੇਉ ॥" (ਨੰ: ੩੬)
ਨੇ ੩੯ ਵਿਚ "ਸਭ ਮਹਿ ਪਸਰਿਆ ਬਹਮ ਪਸਾਰਾ" ਦਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਬੜੇ ਸੋਹਜਵਾਦੀ
ਦੋਹਾ ਨਾਲ :

ਓਇ ਸੁ ਦੀਸਹਿ ਅੰਬਰਿ ਤਾਰੈ ॥ ਕਿਨਿ ਓਇ ਚੀਤਿ ਚੀਤਨ ਹਾਰੈ ॥

ਕਹੁ ਰੇ ਪੰਡਿਤ ਅੰਬਰੁ ਕਾ ਸਿਉ ਲਾਗਾ ॥ ਬੂਝੈ ਬੂਝਨਹਾਰ ਸਭਾਗਾ ॥

(ਗ) ਨੰ: ੩੧ ਤੋਂ ਆਤਮ-ਚਿਤ੍ਰ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਮੰਗਲ
ਵਲ ਦੌੜੇ ਜਾਂਦੇ ਸਵਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਦੇਖੋ :

ਦੋਇ ਮੁਹਾਰ ਲਗਾਮੁ ਪਹਿਰਾਵਉ ॥ ਸਗਲ ਤ ਜੀਨੁ ਗਗਨੁ ਦੁਰਿਹਾਵਉ ॥

ਅਪਨੈ ਬੀਚਾਰਿ ਅਸਵਾਰੀ ਕੀਜੈ ॥ ਸਹਜ ਕੈ ਪਾਵਨੈ ਪਗੁ ਧਰਿ ਲੀਜੈ ॥

ਚਲ ਰੇ ਬੈਠੈਨ ਤੁਝਹਿ ਲੇ ਤਾਰਉ ॥ ਹਿਚਹਿ ਤ ਪ੍ਰੇਮ ਕੈ ਚਾਬਕੁ ਮਾਰਉ ॥

ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਭਲੇ ਅਸਵਾਰਾ ॥ ਬੈਦ ਕਤੋਬ ਤੇ ਰਹਹਿ ਨਿਵਾਰਾ ॥

੩੦ਵੇਂ ਵਿਚ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤ ਨੂੰ "ਬੈਦ ਦੀ ਪੁਤ੍ਰੀ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਭਾਈ, ਸਾਂਕਲ ਜੇਵਰੀ ਲੈ
ਹੈ ਆਈ" ਕਿਹਾ ਹੈ; ੩੧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੈਦ ਕਤੋਬ ਤੋਂ ਨਿਰਾਰਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ।

(੫) ੩੩ਵੇਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਖੋਲ ਮੰਨਿਆ ਹੈ :

ਕਾ ਕੋ ਸਰੈ ਕਾਹਿ ਹੋਇ ਹਾਨਿ ॥ ਨਟ ਵਟ ਖੇਲੈ ਸਾਰਿਗ ਪਾਨਿ ॥
ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਭ ਖੇਲ ਦਾ ਭਾਗ ਹੀ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਭੇ :

ਕਉਨੁ ਕੋ ਪੂਤੁ ਪਿਤਾ ਕੋ ਕਾਕੋ ॥

ਬਉਨੁ ਮਰੈ ਕੋ ਦੇਇ ਸੰਤਾਪੋ ॥

ਹਰਿ ਨਗ ਜਗ ਕਉ ਨਗਉਰੀ ਲਾਈ ॥

(ਛ) ਨੰ: ੪੧ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਰਸਮੀ 'ਸੂਤਕ' ਦੀ ਨਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਾਰ ਆਸਾ—XVIII.1.2. ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਨੰ: ੪੨ ਵਿਚ 'ਤੀਰਥ' ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਹਰਿ ਕੇ ਦਾਸ ਨੂੰ ਵਡਾ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਬਦ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਤੀਖਣ ਬੁਧ ਦਾ ਰਮਤਕਾਰ ਵੀ ਹਨ। ਨੰ: ੪੨ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਦਾ ਨਿਹੰਗ ਵੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਬਗਰਾ ਏਕੁ ਨਿਬੇਰਹੁ ਰਾਮ ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਅਪਨੇ ਜਨ ਸੇ ਕਾਮੁ ॥

ਇਹੁ ਮਨੁ ਬਡਾ ਕਿ ਜਾ ਸਉ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ॥

ਰਾਮੁ ਬਡਾ ਕੋ ਰਾਮਹਿ ਜਾਨਿਆ ॥

ਬੁਰਮਾ ਬਡਾ ਕਿ ਜਾਸੁ ਉਪਾਇਆ ॥ ਬੇਦੁ ਬਡਾ ਕਿ ਜਹਾ ਤੇ ਆਇਆ ॥

ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਹਉ ਭਇਆ ਉਦਾਸੁ ॥ ਤੀਰਥੁ ਬਡਾ ਕਿ ਹਰਿ ਕਾ ਦਾਸੁ ॥

ਨੰ: ੪੩ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਅਵਸਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਦੇ ਹਨ :—

ਦੇਖੇ ਭਾਈ ਗੁਾਨ ਕੀ ਆਈ ਅੰਧੀ ॥

ਸਭੈ ਉਭਾਨੀ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਟਾਟੀ ਰਹੈ ਨ ਮਾਇਆ ਬਾਂਧੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਦੁਚਿਤੇ ਕੀ ਦੁਇ ਬੁਨਿ ਗਿਰਾਨੀ ਮੋਹੁ ਬਲੈਂਡਾ ਟੂਟਾ ॥

ਤਿਸਨਾ ਛਾਨਿ ਪਰੀ ਧਰ ਉਪਰਿ ਦੁਰਮਤਿ ਭਾਂਡਾ ਫੂਟਾ ॥

ਆਂਧੀ ਪਾਛੇ ਜੋ ਜਲੁ ਬਰਬੈ ਤਿਹਿ ਤੇਰਾ ਜਨੁ ਭੀਨਾਂ ॥

ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮਨਿ ਭਇਆ ਪੁਗਾਸਾ ਉਦੈ ਭਾਨੁ ਜਬ ਚੀਨਾ ॥ ੨ ॥੪੩॥

ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਹਰਿ ਕਾ ਦਾਸ' ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਹੈ।

(ਚ) ਨੰ: ੪੪ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਵਿਅੰਗ-ਕਲਾ ਦਾ ਉਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਨਿੰਦਕ ਦੇ ਥੋਥੇਪਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

ਆਪਿ ਨ ਵੇਹਿ ਚੁਰੂ ਭਰਿ ਪਾਨੀ ॥ ਤਿਹ ਨਿੰਦਹਿ ਜਿਹ ਗੰਗਾ ਆਨੀ ॥

ਬੈਠਤ ਉਠਤ ਕੁਹਿਲਤਾ ਚਾਲਹਿ ॥ ਆਪਿ ਗਏ ਅਉਰਨ ਹੁ ਘਾਲਹਿ ॥

...

...

...

...

ਆਪਿ ਗਏ ਅਉਰਨ ਹੂ ਖੋਵਹਿ ॥ ਆਗਿ ਲਗਾਇ ਮੰਦਰ ਮੈ ਸੋਵਹਿ ॥
ਅਵਰਨ ਹਸਤ ਆਪਿ ਹਹਿ ਕਾਂਠੇ ॥ ਤਿਨ ਕਉ ਦੇਖਿ ਕਬੀਰ ਲਜਾਨੇ ॥

ਨੰ: ੪੫ ਵਿਚ 'ਸਰਾਧ' ਦੀ ਰਸਮ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦਸਦੇ ਹਨ—

ਜੀਵਤ ਪਿਤਰ ਨਾ ਮਾਨੈ ਕੌਊ ਮੂਏ ਸਿਰਾਧ ਕਰਾਹੀ ॥

ਪਿਤਰ ਭੀ ਬਪੁਰੇ ਕਹੁ ਕਿਉ ਪਾਵਹਿ, ਕਉਆ ਕੂਕਰ ਯਾਹੀ ॥

(ਛ) ਅਗਲੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਫਿਰ 'ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਣਿ ਬਜਰ ਕਲ ਛੇਦੀ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਪਦੁ ਪਰਗਾਸਾ', "ਉਲਟਤ ਪਵਨ ਚਕ੍ਰ ਖਟ ਤੇਢੇ ਸੁਰਤਿ ਸੁੰਨ ਅਨਰਾਗੀ", "ਸਹਜ ਕੀ ਅਕਬ ਕਬਾ ਹੈ ਨਿਰਾਗੀ", ਦੁਆਰਾ ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਬੜੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਜਿਵੇਂ "ਪਾਪੁ ਪੁੰਨੁ ਦੁਇ ਬੈਲ ਬਿਸਾਹੇ ਪਵਨੁ ਪੂਜੀ ਪਰਗਾਸਿਓ", "ਘਾਟੀ ਚਦਤ ਬੈਲੁ ਇਕੁ ਥਾਕਾ ਚਲੈ ਗੋਨਿ ਛਿਟਕਾਈ", "ਪਾਹੂ ਘਰਿ ਆਏ ਮੁਕਲਾਉ ਆਏ" "ਲਾਜੁ ਘਡੀ ਸਿਉ ਡੂਟਿ ਪੜੀ ਉਨਿ ਚਲੀ ਪਨਿਹਾਰੀ" ਤੇ "ਜਿਭਗੁਰੁ ਮਿਲੈ ਅੰਧੇਰਾ ਚੂਕੇ, ਇਨ ਬਿਧਿ ਮਾਣਕ ਲਹੀਐ", "ਭਾਗਾ ਝੂਟਾ, ਗਗਨ ਬਿਨਸਿ ਗਇਆ, ਤੇਰਾ ਬੋਲਤੁ ਕਹਾ ਸਮਾਈ" ਦੇ ਭੇਖ ਤੇ ਰਹਸਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਾਂਗ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਰੂਪਕਾਂ ਵਿਚ ਤੋਲਿਆ ਹੈ। ਨੰ: ੫੨—੫੪ ਤੀਕ ਯੋਗ ਦੇ ਭੇਖ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸਥਾਰਦੇ ਤੇ ਵਿਆਖਯੇ ਹਨ। ਨੰ: ੫੫ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਏਕਤਾ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਸੀ ਹੈ ਕਿ "ਏਕ ਜੋਤਿ ਏਕਾ ਮਿਲੀ, ਕਿੰਬਾ ਹੋਇ ਮਹੋਇ"। ਪਦਾ ਨੰ: ੫੭ ਉਪਮਾਵਾਂ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ "ਕਾਲਬੂਤ ਕੀ ਹਸਤਨੀ" ਤੇ 'ਗਜ' ਮਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਸਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ "ਮਰਕਟ ਮੁਸਟੀ ਅਨਾਜ ਕੀ" ਤੇ "ਜਿਉ ਨਲਨੀ ਸੁਅਟਾ ਗਹਿਓ"। ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਸ ਹੁੰਦਿਆਂ "ਅਗਨਿ ਨ ਦਹੈ, ਪਵਨੁ ਨਹੀ ਮਗਨੈ, ਤਸਕਰੁ ਨੇਰਿ ਨ ਆਵੈ"। ਨੰ: ੬੫ ਤੀਕ ਮਾਇਆ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਇਸ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ।

(ਜ) ਨੰ: ੬੬ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਪਮਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ:—ਇਹ ਬਿੰਦੂਬਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ।

ਆਸ ਪਾਸ ਘਨ ਤੁਰਸੀ ਕਾ ਬਿਰਵਾ ਮਾਥ ਬਨਾ ਰਸਿ ਗਾਉ ਰੇ ॥

ਉਆ ਕਾ ਸਰੂਪੁ ਵੇਖਿ ਮੋਹੀ ਗੁਆਰਨਿ, ਮੋ ਕਉ ਛੋਡਿ ਨ ਆਉ ਨ ਜਾਹੁ ਰੇ ॥

ਤੋਹਿ ਚਰਨ ਮਨੁ ਲਾਗੋ ਸਾਰਿੰਗਧਰ, ਸੋ ਮਿਲੈ ਜੋ ਬਝਭਾਗੋ ॥

ਬਿੰਦੂਬਨ ਮਨ ਹਰਨ ਮਨੋਹਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਰਾਵਤ ਗਾਉ ਰੇ ॥

ਜਾ ਕਾ ਠਾਕੁਰੁ ਤੁਹੀ ਸਾਰਿੰਗਧਰ, ਮੋਹਿ ਕਬੀਰਾ ਨਾਉ ਰੇ ॥

ਪਰ ਅਗੇ ਨੰ: ੭੦ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਧਰਨਿ ਅਕਾਸੁ ਦਸੋ ਦਿਸ ਨਾਹੀ ਤਬ ਇਹੁ ਨੰਦੁ ਕਹਾ ਥੋ ਰੇ ॥

ਸੰਕਟਿ ਨਹੀ ਪਰੈ, ਜੋਨਿ ਨਹੀ ਆਵੈ, ਨਾਮ ਨਿਰੰਜਨੁ ਜਾ ਕੋ ਰੇ ॥

ਕਬੀਰ ਕੋ ਸੁਆਮੀ ਐਸੋ ਨਾਕੁਰੁ ਜਾ ਕੈ ਮਾਈ ਨ ਬਾਧੇ ਰੇ ॥

ਨੰ: ੬੭ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਹੀ ਕਲਿਆਨਕਾਰੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤੇ

ਬਿਮਲ ਬਸਤ੍ਰ ਕੇਤੇ ਹੈ ਪਹਿਚੇ, ਕਿਆ ਬਨ ਮਧੇ ਬਾਸਾ ॥

ਕਹਾ ਭਇਆ ਨਰ ਦੇਵਾ ਧੋਖੇ, ਕਿਆ ਜਲਿ ਬੋਰਿਓ ਗਿਆਤਾ ॥

ਨੰ: ੬੮ ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗੇ:—

ਮਨ ਰੇ ਛਾਡਹੁ ਭਰਮੁ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇ ਨਾਚਹੁ ਭਿਆ ਮਾਇਆ ਕੇ ਛਾਂਡੇ ॥

ਸੂਰੁ ਕਿ ਸਨਮੁਖ ਰਨ ਤੇ ਭਰਪੈ, ਸਤੀ ਕਿ ਸਾਂਚੈ ਛਾਂਡੇ ॥

ਭਗਮਗ ਛਾਂਡੇ ਰੇ ਮਨ ਬਉਰਾ ॥

ਅਬ ਤਉ ਜਰੇ ਮਰੇ ਸਿਧਿ ਪਾਈਐ, ਲੀਨੇ ਹਾਥਿ ਸੰਧਉਰਾ ॥

ਫਿਰ ਨੰ: ੭੪ ਵਿਚ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਮਾਈ ਮੋਹਿ ਅਵਰੁ ਨ ਜਾਨਿਓ ਆਨਾਨਾਂ ॥

ਸਿਵ ਸਨਕਾਦਿ ਜਾਸੁ ਗੁਨ ਗਾਵਹਿ ਤਾਸੁ ਬਸਹਿ ਮੋਰੇ ਪ੍ਰਾਨਾਨਾਂ ॥

ਸੋ, ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਨੇ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਅਪਣਾਈ ਹੈ; ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਭੇਖ-ਪਾਖੰਡ, ਅਵਤਾਰ ਪ੍ਰਸਤੀ ਤੇ ਮਾਇਆ-ਮੋਹ ਨੂੰ ਠਿੰਦਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਮਨ-ਪਰਗਾਸ ਦੀ ਲੋੜ ਦਿੜਾਈ ਹੈ।

(੨) ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕੀ

‘ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ’ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ‘ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੈਂਤੀ’ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੱਖਰ ਲਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਕਾ, ਖਖਾ, ਗਗਾ, ਘਘਾ, ਚਚਾ, ਛਛਾ ਆਦਿ ਹੀ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੈਂਤੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਪਰਚਲਤ ਸੀ।

‘ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ’ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸੁਖ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਅਖਰੁ ਨਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਕਹਿ ਕੇ, ਅਖਰਾਂ (ਬੋਲੀ) ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਬਾਵਨ ਅਛਰ, ਲੋਕ ਤੈ, ਸਭੁ ਕਛੁ ਇਨ ਹੀ ਮਾਹਿ ॥

ਏ ਅਖਰ ਖਿਰ ਜਾਹਿਗੇ, ਓਇ ਅਖਰ ਇਨ ਮਹਿ ਨਾਹਿ ॥ ੧ ॥

ਜਹਾ ਬੋਲ ਤਹ ਅਛਰ ਆਵਾ ॥ ਜਹ ਅਬੋਲ ਤਹ ਮਨੁ ਨ ਰਹਾਵਾ ॥

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ।

“ਬਰਖ਼ ਸੀਸ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਓ ਜਾ ਕੋ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਬਿਸਥਾਰ ॥”

ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਵਾਚਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ—

“ਮਨ ਸਮਝਾਵਨ ਕਾਨਨੋ ਕਛੁਅਕ ਪੜੀਐ ਗਿਆਨ ॥

ਜੇਹਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮੌਹ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ :—

ਬਚਾ ਰਚਿਤ ਚਿਤ੍ਰ ਹੈ ਭਾਰੀ ॥ ਤਜਿ ਚਿਤ੍ਰੇ ਚੇਤਹੁ ਚਿਤਕਾਰੀ ॥

ਚਿਤ੍ਰ ਬਚਿਤ੍ਰ ਇਹੋ ਅਵਤੋਰਾ ॥ ਤਜਿ ਚਿਤ੍ਰੇ ਚਿਤ੍ਰ ਰਾਖਿ ਚਿਤੋਰਾ ॥

ਸੰਸਾਰ ਸੁੰਦਰ (ਚਿਤ੍ਰ) ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਬਣਾਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਸਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

ਭਗਤੀ ਲਈ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਕਲਿਆਣ ਲਈ ‘ਮਨ’ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ‘ਬਖ਼ਸ਼ਣ’ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਮਨ ਦੀ ਜਿਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੁਕਤੀ ਹੈ :

ਮਮਾ ਮਨ ਸਿਉ ਕਾਜੁ ਹੈ, ਮਨ ਸਾਧੇ ਸਿਧਿ ਹੋਈ ॥

ਮਨ ਦੀ ਮਨ ਸਿਉ ਕਹੈ ਕਬੀਰਾ ਮਨ ਜਾ ਮਿਲਿਆ ਨ ਕੋਈ ॥ ੩੨ ॥

ਇਹੁ ਮਨੁ ਸਕਤੀ ਇਹੁ ਮਨੁ ਸੀਉ ॥ ਇਹੁ ਮਨ ਪੰਚ ਤਤ ਕੋ ਜੀਉ ॥

ਇਹੁ ਮਨੁ ਲੇ ਜਉ ਉਨਮਨਿ ਰਹੈ ॥ ਤਉ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਕੀ ਬਾਤੇ ਕਹੈ ॥

ਮਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਧ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੁਰਮਤ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਸੁਰਮਾ ਸੁਣੋ :—

ਯਯਾ ਜਉ ਜਾਨਹਿ ਤਉ ਦੁਰਮਤਿ ਹਨਿ ਕਰਿ, ਬਸਿ ਕਾਇਆ ਗਾਉ ॥

ਰਣਿ ਰੂਤਉ ਭਾਜੈ ਨਹੀ ਸੂਰਉ ਥਾਰਉ ਨਾਉ ॥ ੩੪ ॥

ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਪਦ ਵਿਚ (ਨੰ: ੪੫) ਕਬੀਰ ਜੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਰੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਬਾਵਨ ਅਖਰ ਜੋਰੇ ਆਨਿ ॥ ਸਕਿਆ ਨ ਅਖਰੁ ਏਕੁ ਪਛਾਨਿ ॥

ਸਤ ਕਾ ਸਬਦੁ ਕਬੀਰਾ ਕਹੈ ॥ ਪੰਡਿਤ ਹੋਇ ਸੁ ਅਨਭੈ ਰਹੈ ॥

ਪੰਡਿਤ ਲੋਗਹੁ ਕਉ ਬਿਉਹਾਰ ॥ ਗਿਆਨਵੰਤ ਕਉ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰ ॥

ਜਾਕੇ ਜੀਅ ਜੈਸੀ ਬੁਧਿ ਹੋਈ ॥ ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਜਾਨੈਗਾ ਸੋਈ ॥ ੪੫ ॥

(੩) ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਬਿਤੀਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ ॥

'ਪੰਦ੍ਰ ਬਿਤੀਂ' ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਯਤਨ ਦਸੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਅੰਮਾਵਸ ਮਹਿ ਆਸ ਨਿਵਾਰਹੁ', 'ਚਰਨ ਕਮਲ ਗੋਬਿੰਦ ਰੰਗ ਲਾਗਾ', 'ਪਰਿਵਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰ', 'ਚਉਬਹਿ ਚੰਚਲ ਮਨ ਕਉ ਗਹਹੁ', 'ਪੇਸ ਸੁਧਾ ਰਸ ਪੀਵੈ ਕੰਇ', 'ਬੁਝਿਯਾ ਮੋਟਿ ਖਿਮਾ ਗਹਿ ਰਹਹੁ', 'ਸਾਝੈ ਸਤਿ ਕਰਿ ਬਾਤਾ ਜਾਣਿ', 'ਨਉਮੀ ਨਵੈ ਦੁਆਰ ਕਉ ਸਾਧਿ', 'ਦਸਮੀ ਦਹਦਿਸ ਹੋਇ ਅਨੰਦ ॥ ਛੁਟੈ ਭਰਮੁ ਮਿਲੈ ਗੋਬਿੰਦ', 'ਏਕਾਦਸੀ ਏਕ ਦਿਸ ਧਾਵੈ', 'ਚਉਦਸਿ ਚਉਦਹ ਲੋਕ ਮਝਾਰਿ ॥ ਰੋਮ ਰੋਮ ਮਹਿ ਬਸਹਿ ਮੁਰਾਰਿ' ਆਦਿ । ਆਪ ਨੇ ਪਰਚਲਤ ੧੫ ਬਿਤਾਂ ਦੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

(੪) ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਚਾਰ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕੇ ।

ਸਭ ਵਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਨੇ ਮਨ-ਸੁਧੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦਸੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਆਦਿਤ (ਐਤਵਾਰ) ਕਰੈ ਭਗਤਿ ਆਰੰਭ', 'ਸੋਮਵਾਰਿ ਸਸਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਭਰੈ', 'ਮੰਗਲਵਾਰ ਲੈ ਮਾਹੀਤਿ (ਸ੍ਰੋ-ਪੜਤਾਲ ਕਰੇ), ਪੰਚ ਚੋਰ ਕੀ ਜਾਣੈ ਰੀਤਿ', 'ਬੁਧਵਾਰਿ ਬੁਧਿ ਕਰੈ ਪ੍ਰਗਾਸੁ', 'ਬ੍ਰਿਹਸਪਤਿ ਬਿਖਿਆ ਦੇਇ ਬਹਾਇ', 'ਸ਼ੁਕ੍ਰਿਤ ਸਹਾਰੈ ਸੁ ਇਹ ਬੁਤਿ ਚੜੈ ॥ ਅਨੰਦਨੁ ਆਪਿ ਆਪ ਸਿਉ ਲੜੈ', 'ਬਾਵਰ ਥਿਹੁ ਕਰਿ ਰਾਖੈ ਸੋਇ ॥ ਜੋਤਿ ਦੀਵਣੀ ਘਟਿ ਮਹਿ ਜੋਇ, ਆਇ ।

(੩) ਰਾਗ ਆਸਾ

ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਇਹ ਹਨ :

(੧) ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ

ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਵਿਸ਼ਾ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰੋਖਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਸਮੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਘਟਾਈ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਇਹੋ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ । 'ਗੁਰ ਚਰਣ ਲਾਗਿ ਹਮ ਬਿਨਵਤਾ ਪੂਛਤ ਕਹ ਜੀਉ ਪਾਇਆ', 'ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜਿਸੁ ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟੇ ਪੁਨਰਪਿ ਜਨਮ ਨ ਆਵੈ', 'ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਇਉ ਰਾਮਹਿ ਜੋਪਉ ਮੋਟਿ ਜਨਮ ਮਰਨਾ', 'ਸਭ ਜੋਗਰਣ ਰਾਮ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾ ਪਿਛੁ ਪਰਾਨਾ', 'ਹਰਿ ਕਾ ਬਿਲੋਵਨਾ ਬਿਲੋਵਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈ', 'ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਰਾਮ ਗੁਨ ਗਾਵਹੁ ॥ ਹਿੰਦੂ ਭੁਰਖ ਦੋਊ ਸਮਝਾਵਹੁ ॥'

(੨) ਰਸਮੀ ਧਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਖੇਧੀ

ਆਪ ਨੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਸਮੀ ਧਰਮ ਦੀ ਨਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ । ਆਸਾ ਰਾਗ

ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਿਅ ਰਾਗ ਵੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤੀਕ ਇਹ ਵੀ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ।

ਪਾਖੰਡ ਦੀ ਨਖੇਧੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਪਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ :—

ਗਜ ਸਾਢੇ ਤੇ ਤੈ ਧੋਤੀਆ, ਤਿਹਰੇ ਪਾਇਨਿ ਤਗ ॥

ਗਲੀ ਜਿਨ੍ਹਾ ਜਪ ਮਾਲੀਆ, ਲੋਟੇ ਹਥਿ ਨਿਬਗ ॥

ਓਇ ਹਰਿ ਕੇ ਸੰਤ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਬਾਨਾਰਸਿ ਕੇ ਠਗ ॥

ਐਸੇ ਸੰਤ ਨ ਮੈ ਕਉ ਭਾਵਹਿ ॥ ਭਾਲਾ ਸਿਉ ਪੇਡਾ ਗਟਕਾਵਹਿ ॥

ਬਾਸਨ ਮਾਸਿ ਚਰਾਭਹਿ ਉਪਰਿ, ਕਾਠੀ ਧੋਇ ਜਲਾਵਹਿ ॥

ਮਾਧਾ ਧੋਇ ਕਰਹਿ ਦੁਇ ਚੂਲੇ, ਸਾਰੇ ਮਾਣਸ ਖਾਵਹਿ ॥

ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਹਮ ਮਸਕੀਨ ਖੁਦਾਈ ਬੰਦੇ ਤੁਮਰਾ ਸਬੁ ਮਨਿ ਭਾਵੈ ॥

ਅਲਹ ਅਫਲਿ ਦੀਨ ਕੇ ਸਾਹਿਬੁ, ਜੇਰੁ ਨਹੀ ਫੁਰਮਾਵੈ ॥

ਕਾਸੀ ਬੋਲਿਆ ਬਨਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਰੋਜਾ ਧਰੈ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰੈ, ਕਲਮਾ ਫਿਸਤਿ ਨ ਹੋਈ ॥

ਸਤਰਿ ਕਾਬਾ ਘਟ ਹੀ ਭੀਤਰਿ, ਜੋਕਰਿ ਜਾਨੈ ਕੋਈ ॥

ਨਿਵਾਜ ਸੋਈ ਜੋ ਨਿਆਉ ਬਿਚਾਰੈ, ਕਲਮਾ ਅਕਲਹਿ ਜਾਨੈ ॥

ਪਾਚਹੁ ਮੁਸਿ ਮੁਸਲਾ ਬਿਛਾਵੈ, ਤਬ ਤਉ ਦੀਨੁ ਪਛਾਨੈ ॥

ਖਸਮੁ ਪਛਾਨਿ ਤਰਸ ਕਰਿ ਜੀਅ ਮਹਿ, ਮਾਰਿ ਮਣੀ ਕਰਿ ਫੀਕੀ ॥

ਆਪੁ ਜਨਾਇ, ਅਵਰ ਕਉ ਜਾਨੈ, ਤਬ ਹੋਇ ਫਿਸਤ ਸਰੀਕੀ ॥

ਮਾਟੀ ਏਕ ਭੇਖ ਧਰਿ ਨਾਨਾ, ਤਾ ਮਹਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਛਾਨਾ ॥

ਕਹੈ ਕਬੀਰਾ ਫਿਸਤ ਛੋਡਿ ਕਰਿ, ਦੋਜਕ ਸਿਉ ਮਨੁ ਮਾਨਾ ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੦)

ਪਦੇ ਨੰ: ੮ ਤੇ ੨੯ (ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੋਹੇ ਮਹਿ ਦੇਕੈ, ਕਹੈ ਕਬੀਰੁ ਪੁਕਾਰੀ) ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਹਨ।

ਜਾਤ ਪਾਤ ਵਿਰੁਧ ਵੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤੇ ਏਕਤਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਹਮ ਘਰਿ ਸੂਤੁ ਤਨਹਿ ਨਿਤ ਤਾਨਾ ਕੰਠਿ ਜਨੇਉ ਤੁਮਾਰੇ ॥
ਤੁਮੁ ਤਉ ਬੇਚ ਪੜਹੁ ਗਾਇਕੀ, ਗੋਬਿੰਦ ਰਿਦੈ ਹਮਾਰੇ ॥

ਤੂੰ ਚਾਮੁਨੁ ਮੈ ਕਾਸੀ ਕਾ ਜੁਲਹਾ ਬੁਝਹੁ ਮੋਰ ਗਿਆਨਾ ॥
ਤੁਮੁ ਤਉ ਜਾਚੇ ਛੁਪਤਿ ਰਾਜੇ, ਹਰਿ ਸਉ ਮੋਰ ਧਿਆਨਾ ॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੨)

(੩) ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਦੇ ਜੋਗ ਦੇ ਰਹਿਸਵਾਦ ਨੂੰ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ ਨੰ: ੧੭, ੧੮, ਆਦਿ। ਪਦੇ ਨੰ: ੬, ੨੨, ੨੫, ੩੧, ੩੨ ਤੇ ੩੬ਵੀਂ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਤੇ ਛਾਇਆਵਾਦ ਦੇ ਪਦੇ ਹਨ।

ਖੰਧਾ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਕਰਿ ਸੂਈ ਸਬਦੁ ਤਾਗਾ ਮਥਿ ਘਾਲੈ ॥
ਪੰਚ ਤਤੁ ਕੀ ਕਰਿ ਮਿਰਗਾਣੀ ਗੁਰ ਕੈ ਮਾਰਗਿ ਚਾਲੈ ॥
ਦਇਆ ਛਾਹੁਰੀ ਕਾਇਆ ਕਰਿ ਧੂਈ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਕੀ ਅਗਨਿ ਜਲਾਵੈ ॥
ਤਿਸ ਕਾ ਭਉ ਲਏ ਰਿਦ ਅੰਤਰਿ, ਚਹੁ ਜੁਗ ਤਾੜੀ ਲਾਵੈ ॥
ਸਭ ਜੋਗਤਣ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾ ਪਿੰਡੁ ਪਰਾਨਾ ॥
ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੇ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੈ, ਵੇਖਿ ਸਚਾ ਨੀਸਾਨਾ ॥ (੪੭੭)

(੪) ਮਾਇਆ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੜੀ ਦਿਰਤਾ ਨੂੰ ਕਈ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਬੁਠਾਇਆ ਹੈ।

“ਨਕਈ ਕੋ ਠਨਗਨੁ ਬਾਝਾ ਭੈ ॥ ਕਿਨਹਿ ਬਿਬੇਕੀ ਕਾਟੀ ਭੈ ॥ (੪੭੬)
“ਜਬ ਲਗੁ ਤੇਲੁ ਦੀਵੇ ਮੁਖਿ ਬਾਤੀ, ਤਬ ਸੂਝੈ ਸਭੁ ਕੋਈ ॥
ਤੇਲ ਜਲੇ ਬਾਤੀ ਨਹਰਾਨੀ, ਸੁੰਨਾ ਮੰਦਰੁ ਹੋਈ ॥ (੪੭੭)
“ਬਾਤੀ ਸੂਕੀ ਤੇਲੁ ਨਿਖੂਟਾ ॥ ਮੰਦਰੁ ਨ ਬਾਜੈ ਨਟੁ ਪੈ ਸੂਤਾ ॥ (੪੭੮)
“ਸਰਪਨੀ ਤੇ ਊਪਰਿ ਨਹੀ ਬਲੀਆ ॥
ਜਿਨਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹਾਦੇਉ ਛਲੀਆ ॥ (੪੮੦)
“ਲੰਕਾ ਸਾ ਕੋਟੁ ਸਮੁੰਦ ਸੀ ਖਾਈ ॥ ਤਿਹ ਰਾਵਨ ਘਰ ਬਬਰਿ ਨ ਪਾਈ ॥
ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਛੁ ਬਿਰੁ ਨ ਰਹਾਈ ॥ ਵੇਖਤ ਨੈਨ ਚਲਿਓ ਜਗੁ ਜਾਈ ॥
(ਪੰਨਾ ੪੮੧)

(੫) ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਨੰ: (੨) ਵਿਚ ਇਸ ਪਖ ਦੇ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਪਦੇ ਨੰ: ੩੧—੩੬ ਤੀਕ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰੇਲੀ ਤੇ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਲ ਸੰਕੇਤ

ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਇਹ ਸੀ "ਹੀਰੋ ਹੀਰਾ ਬੋਧਿ ਪਵਨ ਮਨੁ ਸਹਜੇ
ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ ॥" ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਕਰੂਪਿ ਕ੍ਰਿਪਾਤਿ ਕੁਲਖਨੀ, ਸਾਹੁਰੇ ਪੈਦੀਐ ਬੁਰੀ ॥ ਅਬ ਕੀ
ਸਰੂਪਿ ਸੁਜਾਨਿ ਸੁਲਖਨੀ, ਸਹਜੇ ਉਦਰਿ ਧਰੀ ॥"

ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰੋਗੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਮਸਿਆਵਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ।
ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਉਤਰ ਹੈ—

ਮੇਰੀ ਬਹੁਰੀਆ ਕੇ ਧਨੀਆ ਨਾਉ ॥ ਲੇ ਰਾਖਿਓ ਰਾਮ ਜਨੀਆ ਨਾਉ ॥
ਇਨ ਮੁੰਡੀਅਨ ਮੇਰਾ ਘਰੁ ਪੁੰਧਰਾਵਾ ॥ ਬਿਰਥਹਿ ਰਾਮ ਰਮਉਆ ਲਾਵਾ ॥
ਕਹਤੁ ਕਬੀਰੁ ਸੁਨਹੁ ਮੇਰੀ ਮਾਈ ॥ ਇਨੁ ਮੁੰਡੀਅਨ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਗਵਾਈ ॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਪਣੀ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਘੁੰਗਟ ਤੋਂ ਵਰਜਦੇ ਹਨ—

ਰਹੁ ਰਹੁ ਰੀ ਬਹੁਰੀਆ ਘੁੰਘਰੁ ਜਿਨਿ ਕਾਏ ॥
ਅੰਤ ਕੀ ਬਾਰ ਲਹੈਗੀ ਨ ਆਏ ॥

ਇਹ ਪਦਾ ਵੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਸੰਬਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਕਰਵਤੁ ਭਲਾ ਨ ਕਰਵਟ ਤੇਰੀ ॥ ਲਾਗੁ ਗਲੇ ਸੁਨੁ ਬੇਨਤੀ ਮੇਰੀ ॥
ਹਉ ਵਾਰੀ ਮੁਖਿ ਫੇਰਿ ਪਿਆਰੇ ॥ ਕਰਵਟੁ ਦੇ ਮੋਕਉ ਕਾਹੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ॥

... ..

ਹਮ ਤੁਮ ਬੀਬੁ ਭਭਿਓ ਨਹੀ ਕੋਈ ॥ ਤੁਮਹਿ ਸੁ ਕੰਤ ਨਾਰਿ ਹਮ ਸੋਈ ॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

ਕੋਰੀ ਕੋ ਕਾਹੁ ਮਰਮੁ ਨ ਜਾਨਾ ॥ ਸਭੁ ਜਗੁ ਆਨਿ ਤਨਾਇਓ ਤਾਨਾ ॥
ਇਹਨਾ ਸਾਰੇ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਰਮਾਰਥ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

(੪) ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ (ਪੰਨਾ ੫੨੪)

ਗੁਜਰੀ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਈ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ
ਪਦੇ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਜਪੇਂਗਾ ਤਾਂ ਬੋਲ ਦੀ ਜੇਨ ਪਵੇਂਗਾ ਅਤੇ

ਚਾਰਿ ਪਾਵ, ਦੁਇ ਸਿੰਗ, ਗੁੰਗ ਮੁਖ, ਤਬ ਕੈਸੇ ਗੁਨ ਗਈ ਹੈ ॥

ਦੂਜਾ ਪਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਗੀ ਜੀਵਨ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਮੁਸਿ ਮੁਸਿ ਰੋਵੈ ਕਬੀਰ ਕੀ ਮਾਈ ॥ ਏ ਬਾਰਿਕ ਕੈਸੇ ਜੀਵਹਿ ਰਘੁਰਾਈ ॥

ਤਨਨਾ ਬੁਨਨਾ ਸਭੁ ਤਜਿਓ ਹੈ ਕਬੀਰ ॥ ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਲਿਖਿ ਲੀਓ ਸਰੀਰ ॥

ਤੇ ਨਾਲ ਭਗਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ

ਜਬ ਲਗੁ ਤਾਗਾ ਬਾਹਉ ਬੋਹੀ ॥ ਤਬ ਲਗੁ ਬਿਸਰੈ ਰਾਮੁ ਸਨੇਹੀ ।

(੫) ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ (੬੫੪—੬)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਰਸਮੀ ਧਰਮ ਕਰ ਤੇ ਪਖੰਡ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਬੁਝ ਪੂਜਾ ਤੇ ਨਿਮਾਜ ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਨਾ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹਨ ਅਤੇ "ਹਿਰਦੈ ਕਪਟੁ ਮੁਖ ਗਿਆਨੀ" ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਪਾਣੀ ਬਿਲੋਵਨ ਤੁਲ ਹਨ ਤਾਂਤੇ "ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜਨ ਭਏ ਖਾਲਸੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਜਿਹ ਜਾਨੀ ॥" ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਬਿਲੋਵਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹਰਿ ਕਾ ਬਿਲੋਵਨਾ ਬਿਲੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਜਾ ਕੇ ਨਿਗਮ ਦੂਧ ਕੇ ਠਾਣਾ ॥ ਸਮੁੰਦੁ ਬਿਲੋਵਨ ਕਉ ਮਾਣਾ ॥

ਤਾ ਕੀ ਹੋਹੁ ਬਿਲੋਵਨ ਹਾਰੀ ॥ ਕਿਉ ਮੇਰੈਗੋ ਛਾਡਿ ਤੁਹਾਰੀ ॥

(੬) ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ (੬੬੧—੬੨)

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ (ਸਨਕ ਸਨੰਦ ਮਹੇਸ਼ ਸਮਾਨਾ ॥ ਸੇਖ ਨਾਗਿ ਤੇਰੇ ਸਰਮੁ ਨ ਜਾਨਾ), ਜੀਵਨ ਦੀ ਡਿੱਠ ਭੰਗਰਤਾ (ਚਿਨ ਤੇ ਪਹਰ, ਪਹਰ ਤੇ ਘੜੀਆ, ਆਵ ਘਟੇ ਤਨੁ ਛੀਜੇ), ਭਗਤੀ ਬਿਨਾ ਆਵਾਗਵਨ (ਸੂਕਰ ਕੂਕਰ ਜੋਨਿ ਭ੍ਰਮੇ ਰਊ ਲਾਜ ਨ ਆਈ) ਦਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਕਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ (ਕਿਆ ਮਾਗਉ ਕਿਵੁ ਬਿਹੁ ਨਾਹੀ) ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ—

ਜੇ ਜਨੁ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਕਵੁ ਜਾਨੈ ਤਾ ਕਉ ਅਚਨ੍ਹਜੁ ਕਾਹੈ ॥

ਜਿਉ ਜਲੁ ਜਲ ਮਹਿ ਪੈਸਿ ਨ ਨਿਕਸੈ ਤਿਉ ਦੁਰਿ ਮਿਲਿਓ ਜੁਲਾਹੈ ॥

(੭) ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ

ਦੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਨੁਖ ਦਿਲ ਨੂੰ ਹਰੀ ਵਲ ਟਿਕਾ ਕੇ ਲਗਾਵੇ ਤਾਂ ਹਰੀ ਪਰਤਖ ਹੋ :—

‘ਟੁਕੁ ਦਮ ਕਰਾਰੀ ਜਉ ਕਰਹੁ, ਹਾਜਿਰ ਹਜੂਰਿ ਖੁਦਾਇ ॥’

(੮) ਰਾਗ ਸੂਰੀ (੭੯੨—੯੩)

ਇਹਨਾਂ ਪੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗਾ ਜਨਮ ਗਵਾ ਰਹਿਆ ਹੈ; ਪਰ ਅੰਤ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੇਖਾ ਦੇਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ।

ਅਮਲ ਸਿਰਾਨੋ ਲੇਖਾ ਦੇਨਾ ॥ ਆਏ ਕਠਿਨ ਦੂਤ ਜਮ ਲੇਨਾ ॥

ਕਿਆ ਤੈ ਖਟਿਆ ਕਹਾ ਗਵਾਇਆ ॥ ਚਲਹੁ ਸਿਤਾਬ ਦੀਬਾਨਿ ਬੁਲਾਇਆ ॥
ਤਬਾ—ਬਰਹਰ ਕੰਧੈ ਬਾਲਾ ਜੀਉ ॥ ਨਾ ਜਾਨਉ ਕਿਆ ਕਰਸੀ ਪੀਉ ॥

ਰੈਨਿ ਗਈ ਮਤ ਦਿਨੁ ਭੀ ਜਾਇ ॥ ਭਵਰ ਗਏ ਬਗ ਬੈਠੇ ਆਇ ॥

ਕਾਏ ਕਰਵੈ ਰਹੈ ਨ ਪਾਨੀ ॥ ਹੰਸੁ ਚਲਿਆ ਕਾਇਆ ਕੁਮਲਾਨੀ ॥

ਕੁਆਰ ਕੀਨਿਆ ਜੈਸੇ ਕਰਤ ਸੀਗਾਰਾ ॥ ਕਿੰਉ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ ਬਾਬੁ ਭਤਾਰਾ ॥

ਕਾਗ ਉਡਾਵਤ ਛੁਜਾ ਪਿਰਾਨੀ ॥ ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਇਹ ਕਥਾ ਸਿਰਾਨੀ ॥

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਮ ਬਾਣੀ ਹੀ ਉਪਰ ਦਿਤੇ ਪਦੇ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਗੜ੍ਹਦ ਹੈ ; ਇਹ
ਸਿੰਗਾਰ ਦਾ ਰੌਮਾਂਚਿਕ ਰੰਗ ਹੈ ।

(੯) ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ (੮੫੫—੫੭)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਬਲਤਾ ਦਸ ਕੇ (ਬਾਰੇ ਬੂਢੇ ਤਰੁਨੇ ਭਈਆ ਸਭਹੁ
ਜਮੁ ਲੈ ਜਈਹੈ ਰੇ), ਪ੍ਰਾਣ ਦੀ ਸਰੋਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ('ਰਾਖੁ ਰਾਖੁ ਮੇਰੇ ਬੀਨੁਲਾ ਜਨੁ ਸਰਨਿ
ਤੁਮਾਰੀ'; 'ਰਾਖਿ ਲਹੁ ਹਮ ਭੇ ਬਿਗੁਰੀ'; 'ਦਰਮਾਦੇ ਨਾਢੇ ਚਰਬਾਰ') ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾਨ
ਮੰਗਦੇ ਹਨ ।

ਸਰਬ ਸੁਖਾ ਕਾ ਏਕੁ ਹਰਿ ਸੁਆਮੀ, ਸੋ ਗੁਰਿ ਨਾਮੁ ਦਇਓ ॥

ਸੰਤ ਪੁਰਲਾਦ ਕੀ ਪੈਜ ਜਿਨਿ ਰਾਖੀ, ਹਰਨਾਖਸੁ ਨਖ ਬਿਦਰਿਓ ॥

ਘਰ ਕੇ ਵੇਵ ਪਿਤਰ ਕੀ ਛੱਡੀ, ਗੁਰ ਕੇ ਸਬਦੁ ਲਇਓ ॥

ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਸਗਲ ਪਾਪ ਖੰਡਨੁ, ਸੰਤਹ ਲੈ ਉਧਰਿਓ ॥

(੧੦) ਰਾਗ ਗੋਂਡ (੮੭੦—੭੩)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨੰ: ੪ ਤੇ ੬ ਨਿਰੋਲ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ
ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ; ਪਦਾ ਨੰ: ੫ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਕਹੁ
ਕਬੀਰ ਇਹੁ ਰਾਮ ਕੀ ਅੰਸ"; ਨੰ: ੧੧ ਵਿਚ ਵਰਤਾਂ ਦੀ ਨਖੇਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ
"ਜਪੀਐ ਨਾਮੁ ਅੰਨ ਕੇ ਸਾਦਿ"; ਪਦਾ ਨੰ: ੭ ਤੇ ੮ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੀ ਬਿਖੁ ਦਾ ਵਰਣਨ
ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਜਰੂਰੀ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਪਦਾ ਨੰ: ੯ ਵਿਚ, ਰੋਚਿਕ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੀ
ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ, ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ—

ਜੈਸੇ ਮੰਦਰ ਮਹਿ ਬਲਹਰ ਨਾ ਠਾਹਰੈ ॥ ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਕੈਸੇ ਪਾਰਿ ਉਤਰੈ ॥

ਕੁੰਡ ਬਿਨਾ ਜਲੁ ਨ ਟੀਕਾਵੈ ॥ ਸਾਧੂ ਬਿਨੁ ਐਸੇ ਅਬਗਤੁ ਜਾਵੈ ॥

ਜਾਰਉ ਤਿਸੈ ਸੁ ਰਾਮੁ ਨ ਚੇਤੈ ॥ ਤਨ ਮਨ ਰਮਤ ਰਹੈ ਮਹਿ ਖੇਤੈ ॥

ਜੈਸੇ ਹਲਹਰ ਬਿਨਾ ਜਿਮੀ ਨਹੀ ਬੋਈਐ ॥ ਸੂਤ ਬਿਨਾ ਕੈਸੇ ਮਣੀ ਪਰੋਈਐ ॥

ਪ੍ਰੰਭੀ ਬਿਨੁ ਕਿਆ ਗੰਠਿ ਚੜ੍ਹਾਈਐ ॥ ਸਾਧੂ ਬਿਨੁ ਤੈਸੇ ਅਬਗਤੁ ਜਾਈਐ ॥
 ਜੈਸੇ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਬਿਨੁ ਬਾਲੁ ਨ ਹੋਈ ॥ ਬਿੰਬ ਬਿਨਾ ਕੈਸੇ ਕਪਰੇ ਹੋਈ ॥
 ਘੋਰ ਬਿਨਾ ਕੈਸੇ ਅਸਵਾਰ ॥ ਸਾਧੂ ਬਿਨੁ ਨਾਹੀ ਦਰਵਾਰ ॥
 ਜੈਸੇ ਬਾਜੇ ਬਿਨੁ ਨਹੀ ਲੀਜੈ ਫੇਰੀ ॥ ਖਸਮਿ ਦੁਹਾਗਨਿ ਤਜਿ ਅਉਹਿਰੀ ॥
 ਕਹੈ ਕਬੀਰੁ ਏਕੈ ਕਰਿ ਕਰਨਾ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਬਹੁਰਿ ਨਹੀ ਮਰਨਾ ॥

(੧੧) ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ (੯੬੮—੭੨)

ਰਾਮਕਲੀ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਿਅ ਰਾਗ ਹੈ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ
 ਜੋਗ ਦੀ ਸਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾਹਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ—

“ਕਾਇਆ ਕਲਾਲਨਿ ਲਾਹਨਿ ਮੇਲਉ ਹੁਰ ਕਾ ਸਬਉ ਗੁਣੁ ਕੀਨੁ ਹੇ ॥”

ਤਬਾ—ਗੁਣੁ ਕਰਿ ਗਿਆਨੁ, ਧਿਆਨੁ ਕਰਿ ਮਹੁਆ, ਭਉ ਭਾਨੀ, ਮਨ ਧਾਰਾ ॥

ਤਬਾ—ਮੁੰਦ੍ਰਾ ਮੋਨਿ, ਦਇਆ ਕਰਿ ਬੋਲੀ, ਖੜ੍ਹ ਕਾ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰੁ ਹੇ ॥

ਬਾਕੀ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਾਹਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਹਾ
 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

ਸੰਤਾ ਮਾਨਉ ਦੂਤਾ ਭਾਨਉ ਇਹ ਕਵਵਾਰੀ ਮੋਰੀ ॥

ਅਤੇ “ਕੋਠਰੇ ਮਹਿ ਕੋਠਰੀ ਪਰਮ ਕੋਠੀ ਬੀਚਾਰਿ ॥

ਗੁਰ ਦੀਨੀ ਬਸਤੁ ਕਬੀਰ ਕਉ ਲੇਵਹੁ ਬਸਤੁ ਸਮੂਹਿ ॥

ਕਬੀਰ ਦੀਈ ਸੰਸਾਰ ਕਉ ਲੀਨੀ ਮਿਸੁ ਮਸਤਕਿ ਡਾਗੁ ॥

ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ—

ਦਾਗੇ ਹੋਹਿ ਸੁ ਰਨ ਮਹਿ ਬੁਝਹਿ ਬਿਨੁ ਦਾਗੇ ਭਾਗਿ ਜਾਈ ॥

ਸਾਧੂ ਹੋਇ ਸੁ ਭਗਤਿ ਪਛਾਨੈ, ਹਰਿ ਲਏ ਖਜਾਨੈ ਪਾਈ ॥

(੧੨) ਰਾਗ ਮਾਰੂ (੧੧੦੨—੧੧੦੫)

ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਵਿਚ ਯੁਧ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲਾ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿਧ
 ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ :—

ਗਗਨ ਦਮਾਮਾ ਬਾਜਿਓ ਪਰਿਓ ਨੀਸਾਨੈ ਘਾਓ ॥

ਖੇਤੁ ਜੁ ਮਾਂਡਿਓ ਸੂਰਮਾ ਅਬ ਜੂਝਨ ਕੇ ਦਾਓ ॥

ਸੂਰਾ ਸੇ ਪਹਿਚਾਨੀਐ ਜੁ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤ ॥

ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਕਰਿ ਮਰੈ ਕਬਹੂ ਨ ਛਾਡੈ ਖੇਤੁ ॥

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਰਸਮੀ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਤੇ ਟਿਆਗ,

ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਸਿਰ ਫੜ ਕੇ ਹੁਮਾ ਭਗਤੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ 'ਅਨੰਦ ਬਿਨੈਸੀ' ਦਸ ਕੇ
ਦਿਖਾ ਕੇ ਕਿ ਹੋ ਇਸ ਰੂਪ ਉਸ ਕਿਹ ਸਮਾ ਗਇਆ ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ।

ਉਦਕ ਸਮੇਦ ਸਲਲ ਕੀ ਸਾਖਿਆ ਨਦੀ ਤਰੰਗ ਸਮਾਵਹਿਗੇ ॥

ਜੁਨਹਿ ਸੰਨ ਮਿਲਿਆ ਸਮਦਰਸੀ ਪਵਨ ਰੂਪ ਹੋਇ ਸਾਵਹਿਗੇ ॥

ਬਹੁਰਿ ਹਮ ਕਾਹੇ ਆਵਹਿਗੇ ॥

ਆਵਨ ਜਾਨਾ ਹੁਕਮੁ ਤਿਸੈ ਕਾ, ਹੁਕਮੈ ਬੁਝਿ ਸਮਾਵਹਿਗੇ ॥

(੧੩) ਰਾਗ ਕੋਠਾਹਾ (੧੧੨੩—੨੪)

ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਚਾਰ ਦਿਨ ਦਾ ਹੈ—'ਚਾਰੇ ਦਿਨ ਅਪਨੀ ਨਉਬਤਿ ਚਲੇ
ਬਜਾਇ'—ਪਰ ਲੋਕੀ ਇਸ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ 'ਟੇਢੀ ਪਾਗ ਟੇਢੇ ਚਲੇ ਲਾਗੇ ਥੀਹੇ ਖਾਨ' ॥
ਕਬੀਰ ਜੀ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਣਜ ਫੜ ਕੇ ਨਾਮ ਦਾ ਵਣਜ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਕਿਨ ਹੀ ਬਨਜਿਆ ਕਾਂਸੀ ਤਾਂਬਾ, ਕਿਨ ਹੀ ਲਉਗ ਸੁਪਾਰੀ ॥

ਸੇਤਹੁ ਬਨਜਿਆ ਨਾਮੁ ਗੋਬਿੰਦ ਕਾ ਐਸੀ ਖੋਪ ਹਮਾਰੀ ॥

(੧੪) ਰਾਗ ਭੈਰਉ (੧੧੫੭—੬੨)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ—ਮੁਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਾਰੇ
ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ "ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕ" ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ
ਅਸਾਂ "ਪੰਡਿਤ ਮੁਲਾਂ ਛਾਡੇ ਦੇਉ" । ਕੁਝ ਪਦੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਜਾਲ ਬਾਰੇ ਹਨ
"ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਜਿਸੁ ਉਦਰੁ ਤਿਸੁ ਮਾਇਆ" । ਪਦਾਂ ਨੰ: ੧੮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਦਾ ਬਿਆਨ
ਹੈ ਕਿ ਕਾਸ਼ੀ ਨੇ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਡੋਬੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿਤੀ ਪਰ ਕਬੀਰ
ਬਚ ਗਿਆ ।

ਬਾਕੀ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਈ ਹੈ :—

ਜਬ ਲਗ ਜਤਾ ਰੋਗੁ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ॥

ਜਬ ਲਗ ਕਾਲਿ ਗ੍ਰਸੀ ਨਹੀਂ ਕਾਇਆ ॥

ਜਬ ਲਗੁ ਬਿਕਲ ਭਈ ਨਹੀਂ ਬਾਨੀ ॥ ਭਜਿ ਲੇਹਿ ਰੇ ਮਨ ਸਾਰਿਗ ਪਾਨੀ ॥

ਕਿਉਂਕਿ

ਇਹੁ ਧਨੁ ਮੇਰੇ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਉ ॥ ਗਾਂਠਿ ਬਾਧਉ ਬੇਚਿ ਨ ਖਾਉ ॥

ਨਾਉ ਮੇਰੇ ਖੇਤੀ ਨਾਉ ਮੇਰੇ ਬਾਰੀ ॥ ਭਗਤਿ ਕਰਉ ਜਨੁ ਸਹਜਿ ਤੁਮਾਰੀ ॥

ਪਦੇ ਨੰ: ੧੦ ਤੇ ੧੭ ਵਿਚ ਰਹਸਵਾਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਿਚ ਹਰੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ

ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।

ਅਗਮ ਦੁਗਮ ਗਤਿ ਰਚਿਓ ਬਾਸ ॥ ਜਾ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਕਰੇ ਪਰਗਾਸ ॥

ਬਿਸੁਲੀ ਚਮਕੈ ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ॥ ਜਿਹੋ ਪਉੜੇ ਪ੍ਰਭ ਬਾਲ ਗੋਬਿੰਦ ॥

ਦੂਜੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ 'ਸੋਦਰੁ' ਵਾਲਾ ਕੁਝ ਸੁਆਦ ਹੈ:

ਕੋਟਿ ਸੂਰ ਜਾ ਕੈ ਪਰਗਾਸ ॥ ਕੋਟਿ ਮਹਾ ਦੇਵ ਅਰੁ ਕਬਿਲਾਸ ॥

ਦੁਰਗਾ ਕੋਟਿ ਜਾ ਕੈ ਮਰਦਨੁ ਕਰੈ ॥ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੋਟਿ ਬੇਦ ਉਚਰੈ ॥

ਜਉ ਜਾਚਉ ਤਉ ਕੇਵਲ ਰਾਮ ॥ ਆਨ ਦੇਵ ਸਿਉ ਨਾਹੀ ਕਾਮ ॥

(੧੫) ਰਾਗ ਬਸੰਤ (੧੧੯੩—੯੫)

ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਪਦਾ; ਇਸ ਵਿਚ ਬਸੰਤ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਅਤੇ ਵਾਈਊ ਮੰਡਲ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ—

ਮਉਲੀ ਧਰਤੀ ਮਉਲਿਆ ਅਕਾਸੁ ॥ ਘਟਿ ਘਟਿ ਮਉਲਿਆ ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥

ਰਾਜਾ ਰਾਮੁ ਮਉਲਿਆ ਅਨਤ ਭਾਇ ॥ ਜਹ ਦੇਖਉ ਤਹ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥

ਦੁਤੀਆ ਮਉਲੈ ਚਾਰਿ ਬੇਦ ॥ ਸਿੰਮ੍ਰਤਿ ਮਉਲੀ ਸਿਉ ਕਤੋਬ ॥

ਸੰਕਰੁ ਮਉਲਿਓ ਜੋਗ ਪਿਆਨ ॥ ਕਬੀਰ ਕੋ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਸਮਾਨ ॥

ਪਦੇ ਨੰ: ੪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ 'ਇਕੁ ਰਾਮੁ ਨ ਛੋਡਉ ਗੁਰਹਿ ਗਾਹਿ ਦਸੀ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਪਦੇ ਡੂੰਘੀ ਰਹਸਵਾਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਏ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨ ਦੀ ਵਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ।

(੧੬) ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ (੧੨੫੧—੨)

ਦੋ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੀ ਰੁਫਤਾ (ਕਹਾ ਨਰ ਗਰਬਜਿ ਬੋਰੀ ਬਾਤ) ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬੇਪਰਵਾਹ ਸਮਰਥਾ ਦਸੀ ਹੈ ।

ਰਾਜਾਸੂਮ ਮਿਤਿ ਨਹੀ ਜਾਨੀ ਤੇਰੀ ॥ ਤੇਰੇ ਸੰਤਨ ਕੀ ਹਉ ਚੇਰੀ ॥

ਹਸਤੋ ਜਾਇ ਸੁ ਰੋਵਤੁ ਆਵੈ, ਰੋਵਤੁ ਜਾਇ ਸੁ ਹਸੈ ॥

ਬਸਤੋ ਹੋਇ ਹੋਇ ਸੋ ਉਜਰੁ, ਉਜਰੁ ਹੋਇ ਸੁ ਬਸੈ ॥

ਜਲ ਤੇ ਥਲ ਕਰਿ, ਥਲ ਤੇ ਕੂਆ, ਕੂਪ ਤੇ ਮੇਰੁ ਕਰਾਵੈ ॥

ਧਰਤੀ ਤੇ ਆਕਾਸ ਚਰਾਵੈ, ਚਰੇ ਅਕਾਸ ਗਿਰਾਵੈ ॥

ਭੇਖਾਰੀ ਤੇ ਰਾਜੁ ਕਰਾਵੈ, ਰਾਜਾ ਤੇ ਭੇਖਾਰੀ ॥

ਖਲ ਮੂਰਖ ਤੇ ਪੰਡਿਤੁ ਕਰਿਬੈ, ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਮੁਗਧਾਰੀ ॥

ਨਾਰੀ ਤੇ ਜੋ ਪੁਰਖੁ ਕਰਾਵੈ ॥ ਪੁਰਖਨ ਤੇ ਜੋ ਨਾਰੀ ॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਸਾਧੂ ਕੇ ਪ੍ਰੀਤਮੁ, ਤਿਸੁ ਮੂਰਤਿ ਬਲਿਹਾਰੀ ॥

(੧੭) ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ (੧੩੪੯—੫੦)

ਪਦਾ ਨੰ: ੧ ਤੇ ਨੰ: ੫ "ਪ੍ਰਗਟੀ ਜੋਤਿ ਮਿਟਿਆ ਅੰਧਿਆਰਾ" ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੇ
ਹਨ । ਇਹ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੇ :

ਤਦੁ ਤੈਲੁ ਨਾਮੁ ਕੀਆ ਬਾਤੀ ਦੀਪਕੁ ਵੇਹੁ ਉਜਾਰਾ ॥

ਜੋਤਿ ਲਾਇ ਜਗਦੀਸ ਜਗਾਇਆ ਬੂਝੈ ਬੂਝਨਹਾਰਾ ॥

ਬਾਕੀ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ :

ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ, ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥

ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ, ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ ॥

ਦਸ ਕੇ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਅਲਹੁ ਏਕੁ ਮਸੀਤਿ ਬਸਤੁ ਹੈ, ਅਵਰੁ ਮੁਲਖੁ ਕਿਸੁ ਕੇਰਾ ॥

ਹਿੰਦੂ ਮੂਰਤਿ ਨਾਮ ਨਿਵਾਸੀ, ਦੁਹੁ ਮਹਿ ਤਤੁ ਨ ਹੋਰਾ ॥ ੧ ॥

ਅਲਹੁ ਰਾਮ ਜੀਵਉ ਤੇਰੇ ਨਾਈ ॥

ਤੂ ਕਰਿ ਮਿਹਰਾਮਤਿ ਸਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਦਖਨਿ ਦੇਸਿ ਹਰੇ ਕਾ ਬਾਸਾ, ਪਛਿਮਿ ਅਲਹ ਮੁਕਾਮਾ ॥

ਦਿਲ ਮਹਿ ਬੋਜਿ ਦਿਲੈ ਦਿਲਿ ਬੋਜਹੁ, ਝੋਹੀ ਠਉਰ ਮੁਕਾਮਾ ॥ ੨ ॥

ਬ੍ਰਹਮਨ ਗਿਆਸ ਕਰਹਿ ਚਉਬੀਸਾ, ਕਾਜੀ ਮਹ ਰਮਜਾਨਾ ॥

ਗਿਆਰਹ ਮਾਸ ਪਾਸ ਕੈ ਰਾਖੇ, ਏਕੈ ਮਾਹਿ ਨਿਧਾਨਾ ॥ ੩ ॥

ਕਹਾ ਉਭੀਸੇ ਮਜਨੁ ਕੀਆ, ਕਿਆ ਮਸੀਤਿ ਸਿਰੁ ਨਾਂਏ ॥

ਦਿਲ ਮਹਿ ਕਪਟੁ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰੈ, ਕਿਆ ਹਜ ਕਾਬੈ ਜਾਂਏ ॥ ੪ ॥

ਏਤੇ ਅਉਰਤ ਮਰਦਾ ਸਾਜੇ, ਏ ਸਭ ਰੂਪ ਰੁਮ੍ਹਾਰੇ ॥

ਕਬੀਰ ਪ੍ਰਗਰਾ ਰਾਮ ਅਲਹ ਕਾ, ਸਭ ਗੁਰਪੀਰ ਹਮਾਰੇ ॥ ੫ ॥

ਕਹਹੁ ਕਬੀਰੁ ਸੁਨਹੁ ਨਰ ਨਰਵੈ, ਪਰਹੁ ਏਕ ਕੀ ਸਰਨਾ ॥

ਕੋਵਲ ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਰੇ ਪ੍ਰਾਨੀ, ਤਬ ਹੀ ਨਿਹਚੈ ਤਰਨਾ ॥ ੬ ॥ ੨ ॥

ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕੇ

(੧੩੬੪-੭੭)

ਇਹਨਾਂ ੨੪੩ (ਅਸਲ ਵਿਚ ੨੩੫; ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੇ) ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਦੋ ਸਤਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਲੋਕ ਦੇ ਤੌਲ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਭਾਏ ਹਨ, ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹਨ; ਆਪ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਏਕਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੇ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸਲੋਕ ਸਮੂਹਕ ਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੇ ਹਨ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋਣਾ ਲੱਭਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨਵੀਨ, ਮੌਲਿਕ ਜਾਂ ਅਲੌਕਿਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਕਾਵਿਕ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ; ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕੋ ਤੌਲ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਣਾ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਹਨ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਮਹਾਨਤਾ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਿਅ ਇਹੋ ਹੀ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ । ਆਮ ਸਾਧੂ ਮਹਾਰਾਮਾ ਇਹ ਸਲੋਕ ਪੜ੍ਹਦੇ, ਸੁਣਾਂਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਬੋਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਸਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ—ਚਬਾਨੀ ਪਰਚਲਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਮਾਨਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਹੈ, ਹੋਇ ਨ ਬਾਰੈ ਬਾਰ ॥

ਜਿਉ ਬਠੁ ਫਲ ਪਾਕੇ ਭੁਇ ਗਿਰਹਿ, ਬਹੁਰਿ ਨ ਲਾਗਹਿ ਭਾਰ ॥ ੩੦ ॥

ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਉਦੇਸ਼ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਕਾਮਿ ਪਰੇ ਹਰਿ ਜਿਮਰੀਐ ਜੈਸਾ ਜਿਮਰਹੁ ਨਿਤ ॥

ਅਮਰਾਪੁਰ ਬਾਸਾ ਕਰਹੁ ਹਰਿ ਗਇਆ ਬਹੋਰੈ ਬਿਤ ॥ ੧੬੩ ॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਮਨ ਗੰਗਾ ਜਲ ਵਾਂਗ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਗਿਆ :

ਕਬੀਰ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਭਇਆ ਜੈਸਾ ਗੰਗਾ ਨੀਰੁ ॥

ਪਾਛੈ ਲਾਗੈ ਹਰਿ ਫਿਰੈ ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਕਬੀਰ ॥ ੫੫ ॥

ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਰਸਤਾ ਹੈ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਕਬੀਰ ਸੁਪਨੈ ਹੂ ਬਰਤਾਇ ਕੈ ਜਿਹ ਮੁਖਿ ਨਿਕਸੈ ਰਾਮੁ ॥

ਤਾਕੈ ਧਗ ਕੀ ਧਾਨਹੀ ਮੇਰੇ ਤਨ ਕੋ ਚਾਮੁ ॥ ੬੩ ॥

ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਜਾ ਦਿਨ ਹਉ ਮੂਆ ਪਾਛੈ ਭਇਆ ਅਨੰਦੁ ॥

ਸੋਹਿ ਮਿਲਿਓ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਨਾ ਸੰਗੀ ਫਜਹਿ ਗੁੰਬਿੰਦੁ ॥ ੬ ॥

ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਜਿਤਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਆਈ ਮੁਜਹਿ ਪਹਿ ਅਨਿਕ ਕਰੇ ਕਰਿ ਭੇਸ ॥

ਹਮ ਰਾਖੇ ਗੁਰ ਆਪਨੇ ਉਨਿ ਕੀਨੇ ਆਵੇਸੁ ॥ ੮ ॥

ਕਬੀਰ ਗਰਬੁ ਨ ਕੀਜੀਐ ਊਚਾ ਦੇਖਿ ਅਵਾਸੁ ॥

ਆਸੁ ਕਾਲਿ ਭੁਇ ਲੇਟਣਾ ਊਪਰਿ ਜਾਮੈ ਘਾਸੁ ॥ ੩੮ ॥

ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਹੋਰ ਪਾਪ ਬ੍ਰਿਤੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ :

ਕਬੀਰਾ ਜਹਾ ਗਿਆਨੁ ਤਹ ਧਰਮੁ ਹੈ ਜਹਾ ਝੂਨੁ ਤਹ ਪਾਪੁ ॥

ਜਹਾ ਲੋਭੁ ਤਹ ਕਾਨੁ ਹੈ ਜਹਾ ਖਿਮਾ ਤਹ ਆਪਿ ॥ ੧੫੫ ॥

ਮਾਇਆ ਤੇ ਜਿਤ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਲਗਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਕਬੀਰ ਸਾਚਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸਬਦੁ ਜੁ ਬਾਹਿਆ ਏਕ ॥

ਲਾਗਤ ਹੀ ਭੁਇ ਮਿਲਿ ਗਵਿਆ ਪਰਿਆ ਕਲੋਜੈ ਛੇਕੁ ॥ ੧੫੭ ॥

ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸੰਤ ਹਨ; ਸੰਤ ਇਕ ਸੁਭਾ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਸੰਤੁ ਨ ਛਾਡੈ ਸੰਤਈ ਜਉ ਕੋਟਿਕ ਮਿਲਹਿ ਅਸੰਤ ॥

ਮਲਿਆਗਰੁ ਭੁਯੋਗੁ ਬੇਵਿਓ, ਤ ਸੀਤਲਤਾ ਨ ਭਜੰਤ ॥ ੧੭੪ ॥

੫. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਨਿਰਗੁਣ ਕਾਵਿਧਾਰਾ ਦਾ ਮੁਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਨਿਰੋਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਨਹੀਂ; ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਹੀ ਹਨ; ਉਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹਨ।

ਪਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਾਧੂ-ਭਗਤੀ ਪਰਧਾਨ ਹਨ; ਮਨ ਦਾ ਸੰਜਮ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿਆਗ ਆਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼

ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ । ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਂਈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਜ੍ਹਾ ਦਸਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵ ਤੇ ਜਗਤ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ) ਬਾਰੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰ; ਨਾਮ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਣ ਵਾਲੇ ਧਾਰਮਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ; ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰੀ, ਧਾਰਮਕ ਸਮਤਾ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤਾਣੇ ਪੋਟੇ ਵਾਂਗ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੁਣੇ ਪਏ ਹਨ । ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹਨ :

ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ

(੧) ਨਿਵਰੈ ਦੂਰਿ ਦੂਰਿ ਫੁਨਿ ਨਿਵਰੈ ਜਿਨਿ ਜੈਸਾ ਕਰਿ ਮਾਨਿਆ ॥
ਅਲਉਤੀ ਕਾ ਜੈਸੇ ਭਇਆ ਬਰੇਡਾ ਜਿਨਿ ਪੀਆ ਤਿਨਿ ਜਾਨਿਆ ॥
ਤੋਰੀ ਨਿਰਗੁਨ ਕਥਾ ਕਾਇ ਜਿਉ ਕਹੀਐ ਐਸਾ ਕੋਇ ਬਿਬੇਕੀ ॥
ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜਿਨਿ ਦੀਆ ਪਲੀਤਾ ਤਿਨਿ ਤੋਸੀ ਝਲ ਦੇਖੀ ॥
(ਗਉੜੀ, ੩੩੩)

ਸਰਗੁਣ ਪ੍ਰਭੂ

ਓਇ ਜੁ ਦੀਸਹਿ ਅੰਬਰਿ ਤਾਰੇ ॥ ਕਿਨਿ ਓਇ ਚੀਤੇ ਚੀਤਨਹਾਰੇ ॥ ੧ ॥
ਕਹੁ ਰੇ ਪੰਡਿਤ ਅੰਬਰੁ ਕਾਸਿਉ ਲਾਗਾ ॥ ਸੂਝੈ ਬੂਝਨਹਾਰੁ ਸਭਾਗਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰ ਕਰਹਿ ਉਜੀਆਰਾ ॥ ਸਭ ਮਹਿ ਪਸਰਿਆ ਬ੍ਰਹਮ ਪਸਾਰਾ ॥੨॥
ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜਾਨੈਗਾ ਸੋਇ ॥ ਹਿਰਦੈ ਰਾਮੁ ਮੁਖਿ ਰਾਮੈ ਹੋਇ ॥ ੩ ॥ ੨੯ ॥
(ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ ੩੨੯)

ਆਪੇ ਪਾਵਕੁ ਆਪੇ ਪਵਨਾ ॥ ਜਾਰੈ ਖਸਮੁ ਤੇ ਰਾਖੈ ਕਵਨਾ ॥ ੧ ॥
ਰਾਮ ਜਪਤ ਤਨੁ ਜਰਿ ਕੀ ਨ ਜਾਇ ॥
ਰਾਮ ਨਾਮ ਚਿਤੁ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਕਾਕੈ ਜਾਰੈ ਕਾਹਿ ਹੋਇ ਹਾਨਿ ॥ ਨਰ ਵਟ ਖੇਲੈ ਸਾਰਿਗ ਪਾਨਿ ॥ ੨ ॥
ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਅਖਰ ਦੁਇ ਭਾਖਿ ॥ ਹੋਇਗਾ ਖਸਮੁ ਤ ਲਇਗਾ ਦਾਖਿ ॥ ੩ ॥
(ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ ੩੨੯)

ਗੁਰੂ

ਤਹ ਪਾਵਸ ਸਿੰਧੂ ਬੂਪ ਨਹੀ ਛਹੀਆ, ਤਹ ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਨਾਹੀ ॥
ਜੀਵਨ ਮਿਰਤੁ ਨ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਬਿਆਪੈ, ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ, ਦੇਉ ਤਹ ਨਾਹੀ ॥੧॥
ਸਹਜ ਕੀ ਅਕਥ ਕਥਾ ਹੈ ਨਿਹਾਰੀ ॥

ਤੁਲਿ ਨਹੀ ਚਢੈ, ਜਾਇ ਨ ਮੁਕਾਤੀ, ਹਲਕੀ ਲਗੈ ਨ ਭਾਰੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਅਰਧ ਉਰਧ ਦੋਉ ਤਹ ਨਾਹੀ, ਰਾਤਿ ਦਿਨਸੁ ਤਹ ਨਾਹੀ ॥
 ਜਲੁ ਨਹੀ ਪਵਨੁ ਪਾਵਕੁ ਫੁਨਿ ਨਾਹੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਤਹਾ ਸਮਾਹੀ ॥ ੨ ॥
 ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਰਹੈ ਨਿਰੰਤਰਿ, ਗੁਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਲਹੀਐ ॥
 ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਬਲਿ ਜਾਉ ਗੁਰ ਅਪੁਨੇ, ਸਤਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ॥੩॥੪॥੪੮॥
 (ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ ੩੩੩)

ਗੁਰ ਕੇ ਬਾਣਿ ਬਸਰ ਕਲ ਛੇਦੀ, ਪੁਗਟਿਆ ਪਦੁ ਪਰਗਾਸਾ ॥
 ਸਕਤਿ ਅਧੋਰ, ਜੇਵੜੀ ਭ੍ਰਮੁ ਬੁਕਾ, ਨਿਰਦਲੁ ਸਿਵ ਘਰਿ ਬਾਸਾ ॥
 (ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ ੩੩੨)

ਨਾਮ

ਗਗਨਿ ਰਸਾਲ ਚੁਐ ਮੇਰੀ ਛਾਨੀ ॥ ਸੰਚਿ ਮਹਾ ਦਸੁ ਤਨੁ ਛਣਿਆ ਕਾਨੀ ॥੧॥
 ਉਆ ਕਉ ਕਹੀਐ ਸਹਜ ਮਤਵਾਰਾ ॥
 ਪੀਵਤ ਰਾਮ ਰਸੁ ਗਿਆਨ ਬੀਚਾਰਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਸਹਜ ਕਲਾਲਨਿ ਜਉ ਮਿਲਿ ਆਈ ॥ ਆਨੰਦਿ ਮਾਤੋ ਅਨਦਿਨੁ ਜਾਈ ॥ ੨ ॥
 ਚੀਨਤ ਚੀਤੁ ਨਿਰੰਜਨ ਲਾਇਆ ॥ ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਤੇ ਅਨਭਉ ਪਾਇਆ ॥੩॥੨੭॥
 (ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ ੩੨੮)

ਮਾਇਆ

(੧) ਬਿਖਿਆ ਬਿਆਪਿਆ ਸਗਲ ਸੰਸਾਰੁ ॥ ਬਿਖਿਆ ਲੈ ਫੂਬੀ ਪਰਵਾਰੁ ॥੧॥
 ਰੇ ਨਰ ਨਾਵ ਚਉਥਿ ਕਤ ਬੋੜੀ ॥
 ਹਰਿ ਸਿਉ ਤੋੜਿ ਬਿਖਿਆ ਸੰਗਿ ਜੋੜੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਸੁਰਿ ਨਰ ਦਾਧੇ ਲਾਗੀ ਆਗਿ ॥ ਨਿਕਟਿ ਨੀਰੁ ਪਸੁ ਪੀਵਸਿ ਨ ਝਾਗਿ ॥੨॥
 ਚੇਤਤ ਚੇਤਤ ਨਿਕਸਿਓ ਨੀਰੁ ॥ ਸੋ ਜਲੁ ਨਿਰਮਲੁ ਕਥਤ ਕਬੀਰੁ ॥ ੩ ॥
 (ਗਉੜੀ, ੩੨੮)

ਮਨ ਤੇ ਸੰਜਮ

(੧) ਰੇ ਜਨ ਮਨੁ ਮਾਧਉ ਸਿਉ ਲਾਈਐ ॥ ਚਤੁਰਾਈ ਨ ਚਤੁਰ ਝੁਜੁ ਪਾਈਐ ॥
 ਪਰਹਰੁ ਲੇਭੁ ਅਰੁ ਲੋਕਾ ਚਾਰੁ ॥ ਪਦਹਰੁ ਕਾਮੁ ਜੋਧੁ ਅਰੰਕਾਰੁ ॥
 ਕਰਮੁ ਕਰਤ ਬਧੋ ਅਹੰਮਭ ॥ ਮਿਲਿ ਪਾਥਰ ਕੀ ਕਰਹੀ ਜੋਭ ॥
 ਕੇਹੁ ਕਬੀਰ ਭਗਤਿ ਕਰਿ ਪਾਇਆ ॥ ਫੋਲੇ ਭਾਇ ਮਿਲੇ ਰਘੁਰਾਇਆ ॥
 (ਗਉੜੀ, ੩੨੮)

(੨) ਅਬ ਮਨੁ ਉਲਟਿ ਸੁਨਾਤਨੁ ਹੁਆ ॥ ਤਬ ਜਾਨਿਆ ਜਬ ਜੀਵਤ ਮੂਆ ॥
ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਸੁਖਿ ਸਹਜਿ ਸਮਾਵਉ ॥

ਆਪਿ ਨ ਡਰਉ ਨ ਆਵਰ ਭਰਾਵਉ ॥ (ਗਉੜੀ, ੩੨੭)

(੩) ਕੰਚਨ ਸਿਉ ਪਾਈਐ ਨਹੀ ਤੋਲਿ ॥ ਮਨ ਦੇ ਰਾਮੁ ਲੀਆ ਹੈ ਮੋਲਿ ॥
ਅਬ ਸੋਹਿ ਰਾਮੁ ਅਪੁਨਾ ਕਰਿ ਜਾਨਿਆ ॥

ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ॥ (ਗਉੜੀ, ੩੨੭)

(੪) ਮਨ ਕਾ ਸੁਭਾਉ ਮਨਹਿ ਬਿਆਪੀ ॥ ਮਨਹਿ ਮਾਰਿ ਕਵਨ ਜਿਧਿ ਥਾਪੀ ॥੧॥
ਕਥਨੁ ਸੁ ਮੁਨਿ ਜੋ ਮਨੁ ਮਾਰੈ ॥

ਮਨ ਕਉ ਮਾਰਿ ਕਹਹੁ ਕਿਸੁ ਤਾਰੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਮਨ ਅੰਤਰਿ ਬੋਲੈ ਸਭੁ ਕੋਈ ॥ ਮਨ ਮਾਰੇ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਈ ॥ ੨ ॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜੋ ਜਾਨੈ ਭੇਉ ॥

ਮਨੁ ਮਧੁ ਸੁਦਨੁ ਤਿਭਵਣ ਦੇਉ ॥ ੩ ॥ ੨੮ ॥ (ਗਉੜੀ, ੩੨੯)

(੫) ਇਸੁ ਮਨ ਕਉ ਨਹੀ ਆਵਨ ਜਾਨਾ ॥

ਜਿਸ ਕਾ ਭਰਮੁ ਗਇਆ ਤਿਨਿ ਸਾਚੁ ਪਛਾਨਾ ॥

ਇਸ ਮਨ ਕਉ ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ ਕਾਈ ॥

ਹੁਕਮੇ ਹੋਇਆ ਹੁਕਮੁ ਬੁਝਿ ਸਮਾਈ ॥

ਇਸ ਮਨ ਕਾ ਕੋਈ ਜਾਨੈ ਭੇਉ ॥

ਇਹ ਮਨਿ ਲੀਲ ਛੋੜੇ ਸੁਖਦੇਉ ॥

ਜੀਉ ਏਕੁ ਅਰੁ ਸਗਲ ਸਰੀਰਾ ॥

ਇਸੁ ਮਨ ਕਉ ਰਵਿ ਰਹੇ ਕਬੀਰਾ ॥ (ਗਉੜੀ, ੩੩੦)

ਜਿਥੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਚਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਹਨ; ਉਥੇ ਆਪ ਦੇ ਕੁਝ ਨਿਖੜਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਘਟੇ ਘਟ ਬਲ (emphasis) ਕਰਕੇ ਭਿੰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਦਿਤਾ ਹੈ :

(੧) ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਬੜਾ ਹੀ ਬਲ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚ ਸਾਂਝ, ਸਮਤਾ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਂਝ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਵਤੀਰੇ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਹੈ; ਸਾਰੀ ਮਨੁਖਤਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰਕ, ਆਤਮਕ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਸਾਂਝ ਹੈ, ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨੂਰ

(ਗੁਰੂ, ਆਤਮਾ) ਦੀ ਲਿਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮ ਬਖੇੜੇ ਨਿਰਮੂਲ ਹਨ। 'ਏਕ ਸੁਰ ਹੋ ਸਬੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਚੋ' ਦਾ ਪਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰਾਗੀ ਦੀ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਵੇਖੋ। ਗਉੜੀ ਤੇ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਖੰਡਨ ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਹੈ। (ਵੇਖੋ, 'ਬਾਣੀ ਸਰਵੇਖਣ' ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦਿਤੀਆਂ ਉਧਾਰਨਾਂ)।

(੨) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪ ਪਹਿਲੇ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਧਾਰਮਕ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਦੇ ਨਿਖੇਧੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਘਟੋ ਘਟ, ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਧਾਰਮਕ ਰਸਮ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੇ ਅੰਤਰੀਵ ਸਦਾਚਾਰਕ ਅਰਥ ਦਸੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ 'ਜੀਵਤ ਪਿਤਰ ਨਾ ਮਾਨੇ ਕੋਊ ਮੂਏ ਸਿਰਾਧ ਕਰਾਹੀ' ਦਾ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤਾ। (ਵੇਖੋ ਬਾਣੀ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਆਸਾ ਤੇ ਰਾਮਕਲੀ)।

(੩) ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਕਥਾ ਹੈ; ਇਹ ਕਥਾ ਸਰੀਰਕ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਵੀ। ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ, ਜਾਤ ਤੇ ਘਰੇਗੀ ਜੀਵਨ ਵਲ ਆਪ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤੇ ਹਨ; ਸਮਕਾਲੀ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਚੌਰ-ਚੁਲਮ ਵਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਕੀਤੇ ਹਨ; ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਗ ਆਪ ਦੇ ਆਤਮਕ ਪਧਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਹੈ।

(੪) ਸਰਬ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਰਸਮੀ ਬੁਤ ਖੂਜਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਰਸਮੀ ਆਰਤੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਾ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

੬. ਸ਼ੈਲੀ

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪਰਮੁਖ ਰੂਪ, ਰਸ ਤੇ ਰੰਗ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜਮ ਪਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ (ੳ) ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਤੇ ਖੇਡਦੀ ਇਹ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। (ਅ) ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ ਉਸੇ ਸਰਬ ਸਾਂਝੀ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਆਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਿਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ; (ੲ) ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਬਹੁਤ

ਘਟ ਸੀ; (ਸ) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਣ ਦੇ ਦਿਤੀ; ਆਦਿ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਵਹੁਤ ਭਿੰਨ ਹੈ, ਉਤਨਾ ਹੀ ਭਿੰਨਾ ਜਿਤਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਕਬੀਰ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਰਵਰਤੀ। ਹੋਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਵਰਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਗਲ ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਢਾਲ, ਰੂਪ, ਰਸ, ਰੰਗ ਆਦਿ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤਭਾ ਵਿਚ—ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀਗਤ—ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸਮਤਾ ਤੇ ਸਾਂਝ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤਿਖੀ, ਚੁਸਤ, ਨਕੀਲੀ, ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ, ਨਾਟਕੀ, ਕਾਵਿਕ-ਨਿਆਏਸ਼ੀਲਤਾ ਵਾਲੀ, ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ, ਕਟਾਖਮਈ, ਭਰਵੀਂ, ਸੰਕੋਚਵੀਂ, ਗੁਟ, ਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਡੂੰਘੇ ਘਾਉ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਵਿਹੁਲੀ ਤੇ ਚੁਭਵੀਂ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪਰੰਪਰਾਈ ਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਮਿਥਿਹਾਸ-ਆਸਰਤ ਹਨ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਮੁਖ ਅਲੰਕਾਰ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਅਲੰਕਾਰ ਪਰਨਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਵਾਲੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਵਾਲਾ ਗੁਝਾ ਤੇ ਸੰਜਮੀ ਹਾਸਾ ਸਦਾ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅਰੰਭ ਸਿਧਾ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਿਧਾ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਆਪ ਝਟ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਬੜੇ ਅਨੋਖੇ, ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਵਿਕਲੋਤਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਅਨੂਠੇ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ। ਰਹਸਮਈ ਸੰਕੋਚ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਮਸਤ ਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਹੈ—ਆਪ ਬੜਾ ਜਿੰਨਾ ਕਹਿ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸੁਝਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਜੀਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਪਰਮਾਣ ਹੈ। ਆਪ 'ਸੋਦਰ', 'ਸੋ ਪੁਰਖ', 'ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲ' ਦੇ ਵਾਈਊ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਮ ਵਾਈਊ-ਮੰਡਲ ਗੰਭੀਰ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਰਸ ਹਾਸ ਦਾ ਵੀ ਹੋਵੇ; ਆਪ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕਰੜੀ ਤੇ ਉਂਦ ਹੈ; ਆਪ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਉਚ-ਜਾਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਮਾਣ ਤੋਂ ਠਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਗੁਝੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰਾਜਸੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਵੀ ਠਿੱਠ ਕਰਨ ਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਮਨਮੁਖਾਂ ਤੇ ਬੀਰੇ ਖਾਨਾਂ ਨੂੰ ਟਿੱਚ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸੰਤ-ਦੋਖੀਆ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਨੂੰ ਟਿਚਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਹ ਦਰਜਾ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ 'ਸੁਧਰੇ'

ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੈ । ਮੰਨਣਾ ਪਏਗਾ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਹਸ, ਪ੍ਰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲਣੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ :

ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨਾਲਿ ਰਲਾਇ ਲਿਖਿਆ ਮਹਲਾ ੫ (ਪੰਨਾ ੩੨੬)

ਅੰਸ ਅਚਰਜੁ ਵੇਖਿਓ ਕਬੀਰ ॥ ਵਧਿਕੈ ਭੋਲੈ ਬਿਰੋਲੈ ਨੀਰੁ ॥

ਹਰੀ ਅੰਗੂਰੀ ਗਦਹਾ ਚਰੈ ॥ ਨਿਤ ਉਠਿ ਹਾਸੈ ਧੀਰੈ ਮਰੈ ॥

ਮਾਤਾ ਭੈਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜਾਇ ॥ ਕੁਇ ਕੁਇ ਚਰੈ ਰਸਾਤਲਿ ਪਾਇ ॥

ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਪਰਗਟੁ ਭਈ ਖੇਡ ॥ ਲੋਲੈ ਕਉ ਚੂਘੈ ਨਿਤ ਭੇਡ ॥

ਰਾਮ ਰਮਤ ਮਤਿ ਪਰਗਟੀ ਆਈ ॥ ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਗੁਰਿ ਸੋਝੀ ਪਾਈ ॥

(ਇਸ ਪਦੇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਪਿਛੇ ਦਿਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਤ ਕਿਵੇਂ ਵਧੀ ।)

ਜੁਲਾਹੇ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਨਵਾਂ ਸਰੀਰ ਵੇਖੋ :

ਗਜ ਨਵ ਗਜ ਦਸ ਗਜ ਇਕੀਸ ਪੁਰੀਆ ਏਕ ਤਨਾਈ ॥

ਸਾਨ ਸੂਤ ਨਵਖੰਡ ਬਹੁਤਰਿ ਪਾਟੁ ਲਗੈ ਅਧਿਕਾਈ ॥ ੧ ॥

ਗਈ ਬੁਨਾਵਨ ਮਾਹੇ ॥ ਘਰਿ ਛੋਡਿਐ ਜਾਇ ਜੁਲਾਹੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਗਜੀ ਨ ਮਿਨੀਐ ਤੋਲਿ ਨ ਤੁਲੀਐ ਪਾਚਨੁ ਸੇਰ ਅਢਾਈ ॥

ਜੋਕਰਿ ਪਾਚਨੁ ਬੇਗਿ ਨ ਪਾਵੈ, ਬਗਰੁ ਕਰੈ ਘਰਹਾਈ ॥ ੨ ॥

ਦਿਨ ਕੀ ਬੈਠ, ਖਸਮ ਕੀ ਬਰਕਸ, ਇਹ ਬੋਲਾ ਕਤ ਆਈ ॥

ਛੂਟੇ ਕੁੰਡੇ ਭੀਗੈ ਪੁਰੀਆ, ਚਲਿਓ ਜੁਲਾਹੇ ਰੀਸਾਈ ॥ ੩ ॥

ਛੋਡੀ ਨਲੀ ਤੰਤੁ ਨਹੀ ਨਿਕਸੈ, ਨਤਰ ਰਹੀ ਉਰਝਾਈ ॥

ਛੋਡਿ ਪਸਾਰੁ ਈਹਾ ਰਹੁ ਬਪੁਰੀ, ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਸਮਝਾਈ ॥ ੪ ॥

(ਗਉੜੀ, ਪੰਨਾ ੩੩੫)

ਇਹੋ ਜਹੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਕਠਨ ਕਵੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

੭. ਚੋਣਵੀਂ ਰਚਨਾ

ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਚੋਤੀ

ਦੇਖੋ ਭਾਈ ਗੁਾਨ ਕੀ ਆਈ ਆਂਧੀ ॥

ਸਭੈ ਉਡਾਨੀ ਕ੍ਰਮ ਕੀ ਟਾਟੀ ਰਹੈ ਨ ਮਾਇਆ ਬਾਂਧੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਦੁਚਿਤੈ ਕੀ ਦੁਇ ਬੁਨਿ ਗਿਰਾਨੀ ਮੇਹੁ ਬਲਿੰਡਾ ਫੁਟਾ ॥
 ਤਿਸਨਾ ਛਾਨਿ ਪਰੀ ਧਰ ਉਪਰਿ ਦੁਰਮਤਿ ਭਾਂਡਾ ਫੁਟਾ ॥ ੧ ॥
 ਆਂਧੀ ਪਾਛੈ ਜੋ ਜਲੁ ਬਰਖੈ ਤਿਹਿ ਤੇਰਾ ਜਨੁ ਛੀਨਾ ॥
 ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮਨਿ ਭਇਆ ਪ੍ਰਗਾਸਾ ਉਦੈ ਭਾਨੁ ਜਬ ਚੀਨਾ ॥ ੨ ॥ ੪੩ ॥
 (ਪੰਨਾ ੩੩੧)

ਰਾਗ ਆਸਾ

ਫੀਲੁ ਰਬਾਬੀ ਬਲਦੁ ਪਖਾਵਜ ਕਉਆ ਭਾਲ ਬਜਾਵੈ ॥
 ਪਹਿਚਿ ਚੋਲਨਾ ਗਦਹਾ ਨਾਚੈ ਭੈਸਾ ਭਗਤਿ ਕਰਾਵੈ ॥ ੧ ॥
 ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਕਕਰੀਆ ਬਰੈ ਪਕਾਏ ॥ ਕਿਨੈ ਬੁਝਨਹਾਰੈ ਖਾਏ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਬੈਠਿ ਮਿਘੁ ਘਰਿ ਪਾਨ ਲਗਾਵੈ ਘੀਸ ਗਲਉਰੈ ਲਿਆਵੈ ॥
 ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੁਸਰੀ ਮੰਗਲੁ ਗਾਵਹਿ ਕਛੁਆ ਸੰਖੁ ਬਜਾਵੈ ॥ ੨ ॥
 ਬੈਸ ਕੋ ਪ੍ਰਤੁ ਬੀਆਹਨ ਚਲਿਆ ਸੁਇਨੇ ਮੰਡਪ ਛਾਵੈ ॥
 ਰੂਪ ਕੰਨਿਆ ਸੁੰਦਰਿ ਬੇਬੀ ਸਸੈ ਸਿੰਘ ਗੁਨ ਗਾਏ ॥ ੩ ॥
 ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਕੀਤੀ ਪਰਬਤੁ ਖਾਇਆ ॥
 ਕਛੁਆ ਕਹੈ ਅੰਗਾਰ ਭਿ ਲੋਰਉ ਲੂਕੀ ਸਬਦੁ ਸੁਨਾਇਆ ॥ ੪ ॥ ੬ ॥
 (ਪੰਨਾ ੪੭੭)

ਆਸਾ ਸ੍ਰੀ ਕਬੀਰ ਜੀਉ

ਪਾਤੀ ਤੋਰੈ ਮਾਲਿਨੀ ਪਾਤੀ ਪਾਤੀ ਜੀਉ ॥
 ਜਿਸੁ ਪਾਹਨ ਕਉ ਪਾਤੀ ਤੋਰੈ ਸੋ ਪਾਹਨ ਨਿਰ ਜੀਉ ॥ ੧ ॥
 ਭੁਲੀ ਪਾਲਨੀ ਹੈ ਏਉ ॥ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜਾਗਤਾ ਹੈ ਏਉ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਪਾਤੀ ਬਿਸਨੁ ਭਾਰੀ ਫੂਲ ਸੰਕਰ ਦੇਉ ॥
 ਤੀਨਿ ਦੇਵ ਪ੍ਰਤਖਿ ਤੋਰਹਿ ਕਰਹਿ ਕਿਸ ਕੀ ਸੇਉ ॥ ੨ ॥
 ਪਾਖਾਨ ਗਵਿ ਕੈ ਮੂਰਤਿ ਕੀਨੀ ਦੇ ਕੈ ਛਾਤੀ ਪਾਉ ॥
 ਸੋ ਏਹ ਮੂਰਤਿ ਸਾਰੀ ਹੈ ਤਉ ਗੜ੍ਹਣ ਹਾਰੈ ਖਾਉ ॥ ੩ ॥
 ਭਾਤੁ ਪਹਿਤਿ ਅਰੁ ਲਾਪਸੀ ਕਰਕਾਰਾ ਕਾ ਸਾਹੁ ॥
 ਭੋਗਨ ਹਾਰੈ ਭੋਗਿਆ ਇਸੁ ਮੂਰਤਿ ਕੇ ਮੁਖ ਛਾਹੁ ॥ ੪ ॥
 ਮਾਲਿਨਿ ਭੁਲੀ ਜਗੁ ਭੁਲਾਨਾ ਹਮ ਭੁਲਾਨੇ ਨਾਹਿ ॥
 ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਹਮ ਰਾਮ ਰਾਖੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਿ ਹਰਿ ਰਾਇ ॥ ੫ ॥ ੧ ॥ ੧੪ ॥
 (ਪੰਨਾ ੪੭੯)

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਜਾ ਕੇ ਨਿਗਮ ਦੂਧ ਕੇ ਠਾਣਾ ॥ ਸਮੁੰਦ ਬਿਲੋਵਨ ਕਉ ਮਾਣਾ ॥
 ਤਾ ਕੀ ਹੋਹੁ ਬਿਲੋਵਨਹਾਰੀ ॥ ਕਿਉ ਮੇਟੈਗੇ ਛਾਡਿ ਤੁਹਾਰੀ ॥ ੧ ॥
 ਚੇਰੀ ਤੂ ਰਾਮੁ ਨ ਕਰਸਿ ਭਤਾਰਾ ॥ ਜਗ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਨ ਅਧਾਰਾ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
 ਤੇਰੇ ਗਲਹਿ ਤਉਕੁ ਪਗ ਬੇਰੀ ॥ ਤੂ ਘਰ ਘਰ ਰਮਈਐ ਫੇਰੀ ॥
 ਤੂ ਅਜਹੁ ਨ ਚੇਤਸਿ ਚੇਰੀ ॥ ਤੂ ਜਮਿ ਬਪੁਰੀ ਹੈ ਚੇਰੀ ॥ ੨ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਕਰਨ ਕਰਾਵਨਹਾਰੀ ॥ ਕਿਆ ਚੇਰੀ ਹਾਥ ਬਿਚਾਰੀ ॥
 ਸੋਈ ਸੋਈ ਜਾਗੀ ॥ ਜਿਤੁ ਲਾਈ ਤਿਤੁ ਲਾਗੀ ॥ ੩ ॥
 ਚੇਰੀ ਤੈ ਸੁਮਤਿ ਕਹਾਂ ਤੈ ਪਾਈ ॥ ਜਾ ਤੇ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਲੀਕ ਮਿਟਾਈ ॥
 ਸੁ ਰਸੁ ਕਬੀਰੇ ਜਾਨਿਆ ॥ ਮੇਰੇ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ॥ ੪ ॥ ੫ ॥
 (ਪੰਨਾ ੬੫੫)

ਰਾਗ ਸੂਹੀ

ਬਰਹਰ ਕੰਪੈ ਬਾਲਾ ਜੀਉ ॥ ਨਾ ਜਾਨਉ ਕਿਆ ਕਰਸੀ ਪੀਉ ॥ ੧ ॥
 ਰੈਨਿ ਗਈ ਮਤ ਦਿਨੁ ਭੀ ਜਾਇ ॥
 ਭਵਰ ਗਏ ਬਗ ਬੈਠੇ ਆਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਕਾਚੈ ਕਰਵੈ ਰਹੈ ਨ ਪਾਨੀ ॥ ਹੰਸੁ ਚਲਿਆ ਕਾਇਆ ਕੁਮਲਾਨੀ ॥ ੨ ॥
 ਕੁਆਰ ਕੰਨਿਆ ਜੈਸੇ ਕਰਤ ਸੀਗਾਰਾ ॥
 ਕਿਉ ਰਲੀਆ ਮਾਨੈ ਬਾਝੁ ਭਤਾਰਾ ॥ ੩ ॥
 ਕਾਗ ਉਡਾਵਤ ਭੁਜਾ ਪਿਰਾਨੀ ॥ ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਇਹ ਕਥਾ ਸਿਰਾਨੀ ॥੪॥੨॥
 (ਪੰਨਾ ੭੯੨)

ਰਾਗੁ ਗੋਡ

ਭੁਜਾ ਬਾਂਧਿ ਛਿਲਾ ਕਰਿ ਭਾਰਿਉ ॥ ਹਸਤੀ ਕ੍ਰੋਧਿ ਮੂੰਡ ਮਹਿ ਮਾਰਿਉ ॥
 ਹਸਤਿ ਛਾਗਿ ਕੈ ਚੀਸਾ ਮਾਰੈ ॥ ਇਆ ਮੂਰਤਿ ਕੈ ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੈ ॥ ੧ ॥
 ਆਹਿ ਮੇਰੇ ਠਾਕੁਰ ਤੁਮਰਾ ਜੋਰੁ ॥ ਕਾਜੀ ਬਕਿਬੇ ਹਸਤੀ ਤੋਰੁ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਰੇ ਮਹਾਵਤ ਤੁਝੁ ਭਾਰਉ ਕਾਟਿ ॥ ਇਸਹਿ ਤੁਰਾਵਹੁ ਘਾਲਹੁ ਸਾਟਿ ॥
 ਹਸਤਿ ਨ ਤੋਰੈ ਧਰੈ ਧਿਆਨੁ ॥ ਵਾਕੈ ਰਿਦੈ ਬਸੈ ਭਗਵਾਨੁ ॥ ੨ ॥
 ਕਿਆ ਅਪਰਾਧੁ ਸਿਤ ਹੈ ਕੀਨਾ ॥ ਬਾਂਧਿ ਪੋਟ ਕੁੰਦਰ ਕਉ ਦੀਨਾ ॥
 ਕੁੰਦਰੁ ਪੋਟ ਲੈ ਲੈ ਨਮਸਕਾਰੈ ॥ ਬੂਝੀ ਨਹੀ ਕਾਜੀ ਅੰਧਿਆਰੈ ॥ ੩ ॥

ਤੀਨਿ ਬਾਰ ਪਤੀਆ ਫ਼ਰਿ ਲੀਨਾ ॥ ਮਨ ਕਠੌਰੁ ਅਜਹੂ ਨ ਪਤੀਨਾ ॥
ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਹਮਰਾ ਗੋਬਿੰਦੁ ॥ ਚਉਬੇ ਪਦ ਮਹਿ ਜਨ ਕੀ ਜਿੰਦੁ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥
(ਪੰਨਾ ੮੭੦)

ਰਾਗ ਬਸੰਤ

ਮਉਲੀ ਧਰਤੀ ਮਉਲਿਆ ਅਕਾਸੁ ॥
ਘਟਿ ਘਟਿ ਮਉਲਿਆ ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥ ੧ ॥
ਰਾਜਾ ਰਾਮੁ ਮਉਲਿਆ ਅਨਤ ਛਾਇ ॥
ਜਹ ਵੇਖਉ ਤਹ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਦੁਤੀਆ ਮਉਲੇ ਚਾਰਿ ਬੇਦ ॥ ਸਿੰਮ੍ਰਿਤਿ ਮਉਲੀ ਸਿਉ ਕਤੋਬ ॥
ਸੰਕਹੁ ਮਉਲਿਓ ਜੋਗ ਧਿਆਨ ॥ ਕਬੀਰ ਕੋ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਸਮਾਨ ॥ ੩ ॥ ੧ ॥
(ਪੰਨਾ ੧੧੯੩)

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ

(੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ:)

੧. ਜੀਵਨ

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਕੁਝ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜਾਤ ਦੇ ਚਮਾਰ ਸਨ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਥਿਤਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ। ਆਪ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤ ਸੇਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਵਲੋਂ ਲਾ-ਪਰਵਾਹ ਸਨ। ਆਪ ਸਦਾ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ; ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪ ਚਮੜੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪ ਦੇ ਦੋਖੀ ਬਣ ਗਏ। ਆਪ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੀਕ ਪਸਰ ਗਈ। ਚਤੰਡ ਦੀ ਰਾਣੀ, ਝਾਲੀ, ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣੀ। ਆਪ ਬਾਰੇ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਤ ਪਾਰਸ ਦੇ ਗਿਆ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਪਾਰਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤਾ; ਆਪ ਦਾ ਘਲਿਆ ਕਸੀਰਾ ਗੰਗਾ ਮਾਈ ਨੇ ਹੱਥ ਬਾਹਰ ਕਢ ਕੇ ਲਇਆ ਅਤੇ ਦੋ ਕੰਗਨ ਭੇਟਾ ਵਜੋਂ ਭੇਜੇ।

ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ੪੦ ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਧਾਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

੨. ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਬੜੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ; ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਰਹਸਵਾਦੀ ਅਲੰਕਾਰਕ ਪਰਣਾਲੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ; ਆਪ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਲੰਕਾਰ ਲਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਫਲਸਫੇ, ਰਹਸਵਾਦ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਸੀ; ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਗੁੰਝਲੀ ਰਾਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਫਾਰਸ ਚਬਾਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਚੋਖਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਬਾਰੇ ਤੇ ਆਪ ਨਿਸਚੇ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਸਨ। ਸਾਧ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਬਨਾਰਸ ਵਾਸ, ਸ੍ਰੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਬਲ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਹੈ।

੩. ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਿਉਰਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮਲ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :

ਨਾਮ ਰਾਗ	ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
੧. ਸਿਰੀ	੧
੨. ਗਉੜੀ	੫ (੪ ਪਦੇ + ੧ ਅਸ਼ਟਪਦ)
੩. ਆਸਾ	੬
੪. ਗੂਜਰੀ	੧
੫. ਸੋਰਠਿ	੭
੬. ਧਨਾਸਰੀ	੩
੭. ਜੈਤਸਰੀ	੧
੮. ਸੂਹੀ	੩
੯. ਬਿਲਾਵਲ	੨
੧੦. ਗੋਂਡ	੨
੧੧. ਰਾਮਕਲੀ	੧
੧੨. ਸਾਹੂ	੨
੧੩. ਕੇਦਾਰਾ	੧
੧੪. ਭੈਰਉ	੧
੧੫. ਬਸੰਤ	੧
੧੬. ਮਲਾਰ	੩
ਜੋੜ	੪੦

੪. ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਸਮੂਹੇ ਤੋਰ ਤੇ ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਆਤਮਕ ਸਰਵੇਖਣ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ :—

(੧) ਸਿਰੀ ਰਾਗ (ਪੰਨਾ ੯੩)

ਇਸ ਇਕ ਪਦੇ ਵਿਚ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਬੜੇ ਠਖਰੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ

ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸੇ ਗਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਪਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਤੰਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥

ਕਠਕ ਕਟਿਕ ਜਲ ਤਰੰਗ ਸੈਸਾ ॥ ੧ ॥

ਜਉਪੈ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੰਤਾ ਅਹੋ ਅਨੰਤਾ ॥

ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ ਕੈਸੇ ਹੁੰਤਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਤੁਮ ਜੁ ਨਾਇਕ ਆਛਹੁ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥

ਪ੍ਰਭ ਤੇ ਜਨੁ ਜਾਨੀਜੈ ਜਨ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ॥ ੨ ॥

ਸਰੀਰੁ ਆਰਾਧੈ ਮੈ ਕਉ ਬੀਚਾਰੁ ਦੇਹੁ ॥

ਰਵਿਦਾਸ ਸਮਦਲ ਸਮਝਾਵੈ ਕਉ ॥ ੩ ॥

(੨) ਰਾਗ ਗਉੜੀ (੩੪੫—੪੬)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਭਾਵ ਲਏ ਤੇ ਗੂਹੜ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਅਵਸਥਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ—(ੳ) ਭਗਤੀ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ; (ਅ) ਭਗਤੀ ਕੀ ਹੈ ; ਅਤੇ (ੲ) ਜਦੋਂ ਭਗਤੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

(ੳ) ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਤ-ਹੀਣ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

(੧) ਮੋਰੀ ਸੰਗਤਿ ਪੋਚ ਸੋਚ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ॥

ਮੇਰਾ ਕਰਮੁ ਕੁਟਿਲਤਾ ਜਨਮੁ ਕੁਭਾਂਤੀ ॥ ੧ ॥

ਰਾਮ ਗੁਜਬੀਆ ਜੀਅ ਕੇ ਜੀਵਨਾ ॥

ਸੋਚਿ ਨ ਬਿਸਾਰਹੁ ਮੈ ਜਨੁ ਤੇਰਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

(੨) ਘਟ ਅਵਘਟ ਭੁਗਰ ਘਣਾ ਇਕੁ ਨਿਰਗੁਣੁ ਬੈਲੁ ਹਮਾਰ ॥

ਰਮਬੀਏ ਸਿਉ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਮੋਰੀ ਪੁੰਜੀ ਰਾਖੁ ਮੁਰਾਰਿ ॥ ੧ ॥

ਕੋ ਬਨਜਾਰੋ ਰਾਮ ਕੋ ਮੇਰਾ ਟਾਂਡਾ ਲਾਇਆ ਜਾਇ ਰੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

(੩) ਕੁਪ ਭਰਿਓ ਜੈਸੇ ਦਾਇਰਾ ਕਛੁ ਦੇਸੁ ਬਿਦੇਸੁ ਨ ਸੁਝ ॥

ਐਸੇ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਬਿਖਿਆ ਬਿਮੋਹਿਆ ਕਛੁ ਆਰਾਪਾਰੁ ਨ ਸੁਝ ॥ ੧ ॥

ਸਗਲ ਭਵਨ ਕੇ ਨਾਇਕਾ ਇਕੁ ਛਿਨੁ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਇ ਜੀ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

(ਅ) ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਇਹ ਹੈ :
 ਸਤਿਗੁਰਿ ਸਤੁ, ਤੋਤਾ ਸਗੀ, ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾ ਚਾਰ ॥
 ਤੀਨੋਂ ਸੁਗ ਤੀਨੋਂ ਦਿਤੋ, ਕਲਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਅਧਾਰ ॥ ੧ ॥

...

...

...

...

ਪਰਮ ਪਰਸ ਗੁਰ ਭੋਟੀਐ ਪੂਰਬ ਲਿਖਤ ਲਿਲਾਟ ॥

ਉਨਮਨ ਮਨ ਮਨ ਹੀ ਮਿਲੇ ਛੁਟਕਤ ਬਸਰ ਕਪਾਰ ॥ ੬ ॥

(ੲ) ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਰਮ-ਅਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਇਕ ਨਗਰੀ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ, ਦੁਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਾਜ ਦਾ ਵੀ ਪੂਰਨ ਚਿਤਰ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਰਲਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬੋਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ ॥ ਦੂਖੁ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ ॥

ਨਾਂ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਸੁ ਨ ਮਾਲੁ ॥ ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ ॥ ੧ ॥

ਅਬ ਸੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਗਹ ਪਾਈ ॥ ਉਹਾਂ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੋਰੇ ਭਾਈ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਕਾਵਿਮੁ ਦਾਇਮੁ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ ॥ ਦੋਮ ਨ ਸੋਮ ਏਕ ਸੋ ਆਹੀ ॥

ਆਬਾਦਾਨ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ ॥ ਉਹਾਂ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ ॥ ੨ ॥

ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵੈ ॥ ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਨ ਕੇ ਅਟਕਾਵੈ ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ ॥ ਜੋ ਹਮਸਹਰੀ ਸੁ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ ॥੩॥੨॥

(੩) ਰਾਗ ਆਸਾ (੪੮੬-੮੭)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਪਰ ਬੜੀ ਕਾਵਿਕ ਕਲਪਨਾ, ਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਕ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਸ ਕੇ, ਨਾਮ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਕੌਮਲਤਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਸਮਰਥ ਵੀ ਹਨ।

ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਇਰੈਡ ਬਾਪੁਰੇ ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੇ ਬਾਸਾ ॥

ਨੀਚ ਰੂਖ ਤੇ ਉਚ ਡੋਰੇ ਹੈ ਗੰਧ ਸੁਗੰਧ ਨਿਵਾਸਾ ॥ ੧ ॥

ਮਾਧਉ ਸਤਸੰਗਤਿ ਸਰਨਿ ਤੁਮਾਰੀ ॥

ਹਮ ਅਉਗਨ ਤੁਮ ਉਪਕਾਰੀ ॥ ੧ ॥

ਦੁਮ ਮਖੜੂਲ ਸੁਪੇਦ ਸਪੀਅਲ ਹਮ ਬਖੁਰੇ ਜਸ ਕੀਰਾ ॥
 ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਮਾਧਉ ਜੈਸੇ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ ॥ ੨ ॥
 ਜਾਤੀ ਓਛਾ ਪਾਤੀ ਓਛਾ ਓਛਾ ਜਨਮੁ ਹਮਾਰਾ ॥

ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਕੀ ਸੇਵ ਨ ਕੀਨੀ ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਚਮਾਰਾ ॥ ੩ ॥ ੩ ॥

ਉਪਰਲੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਰਵਿਦਾਸ ਨੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸੇ ਪੱਖ ਵਿਚੋਂ ਬਿੰਬ ਲੈ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੇਠਲੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਇਹੋ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਉੜੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਬਿਰਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਿੰਬੋਕ ਬੁਧ ਤੇ ਪਰਗਾਸ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਬੜੀ ਠੀਖਣ ਹੈ; ਆਪ ਨੇ ਹੋਰ ਫਲਸਫ਼ੀ ਨੁਕਤੇ ਵੀ ਦਿੱਤਾਏ ਹਨ।

ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਭ੍ਰਿੰਗ ਪਤੰਗ ਕੁੰਚਰ ਏਕ ਦੋਖ ਬਿਨਾਸ ॥
 ਪੰਚ ਦੋਖ ਅਜਾਧ ਜਾ ਮਹਿ ਤਾਕੀ ਕੇਤਕ ਆਸ ॥ ੧ ॥
 ਮਾਧੋ ਅਬਿਦਿਆ ਹਿਤ ਕੀਨ ॥ ਬਿਦੋਕ ਦੀਪ ਮਲੀਨ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਭ੍ਰਿੰਗਦ ਜਨਿ ਅਚੇਤ ਸੰਭਵ ਧੁੰਨ ਪਾਪ ਅਜੋਚ ॥
 ਮਾਨੁਖਾ ਅਵਤਾਰ ਦੁਲਭ ਤਿਹੀ ਸੰਗਤਿ ਧੋਚ ॥ ੨ ॥
 ਜੀਅ ਜੇਤ ਜਹਾ ਕਹਾ ਲਗੁ ਕਰਮ ਕੇ ਬਸਿ ਜਾਇ ॥
 ਕਾਲ ਫਾਸ ਅਬਧ ਲਾਗੇ ਕਛੁ ਨ ਚਲੈ ਉਪਾਇ ॥ ੩ ॥
 ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸ ਉਦਾਸ ਤਜੁ ਭ੍ਰਮੁ ਤਪਨ ਤਪੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨ ॥
 ਭਗਤ ਜਨ ਭੈ ਹਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦ ਕਰਹੁ ਨਿਦਾਨ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥

(੪) ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ (ਪ੨੫)

ਗੁਜਰੀ ਦੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਲਈ ਗਈ ਹੈ; ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ੈ ਇਤਨੀ ਪਵਿਤਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੇਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਡਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਫ਼ੌਰ ਕੇ, ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿੰਬ ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਵਧ ਸਫ਼ਲ ਉਸਤਾਦ ਹਨ।

ਦੂਧੁ ਤ ਬਛਰੈ ਬਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਓ ॥ ਫੂਲੁ ਭਫਰਿ ਜਲੁ ਮੀਨਿ ਬਿਗਾਰਿਓ ॥੧॥
 ਮਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਲੈ ਚਰਾਵਉ ॥
 ਅਵਸੁ ਨ ਫੂਲੁ ਅਨੁਪੁ ਨ ਪਾਵਉ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਮੈਲਾਗਰ ਬੇਰੈ ਹੈ ਕੁਇਅੰਗਾ ॥ ਬਿਖੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਬਸਰਿ ਇਕ ਸੇਗਾ ॥ ੨ ॥
 ਧੂਪ ਖੀਪ ਨਈ ਬੇਦਹਿ ਬਾਸਾ ॥ ਕੈਸੇ ਪੂਜ ਕਰੀਹ ਤੇਰੀ ਦਾਸਾ ॥ ੩ ॥

ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਡਾਵਉ ॥ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਾਵਉ ॥ ੪ ॥
 ਪੂਜਾ ਅਰਚਾ ਆਹਿ ਨ ਤੋਰੀ ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਵਨ ਗਤਿ ਮੋਰੀ ॥ ੫ ॥ ੧ ॥

(੫) ਰਾਗ ਜੋਰਠਿ (੬੫੬—੫੯)

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਬਾਢੇ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਰਹਿਸ ਵੀ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ :—
 ਚਮਰਟਾ ਗਾਂਠਿ ਨ ਜਨਈ ॥ ਲੋਗੁ ਗਠਾਵੈ ਪਨਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਆਰ ਨਹੀ ਜਿਹ ਤੋਪਉ ॥ ਨਹੀ ਰਾਬੀ ਠਾਉ ਰੋਪਉ ॥ ੧ ॥
 ਲੋਗੁ ਗੰਠਿ ਗੰਠਿ ਖਰਾ ਬਿਗੂਚਾ ॥ ਹਉ ਬਿਨੁ ਗਾਠੈ ਜਾਇ ਪਹੂਚਾ ॥ ੨ ॥
 ਰਵਿਦਾਸੁ ਜਧੈ ਰਾਮਨਾਮਾ ॥ ਮੋਹਿ ਸਮ ਸਿਉ ਨਾਹੀ ਕਾਮਾ ॥ ੩ ॥ ੨ ॥

ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ
 ਚਿਤਰਦੇ ਹਨ ।

ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੋਰਾ ॥
 ਜਉ ਤੁਮ ਚੰਦ ਤਉ ਹਮ ਭਏ ਹੈ ਚਕੋਰਾ ॥ ੧ ॥
 ਮਾਧਵੇ ਤੁਮ ਨ ਤੋਰਹੁ ਤਉ ਹਮ ਨਹੀ ਤੋਰਹਿ ॥
 ਤੁਮ ਸਿਉ ਭੋਰਿ ਕਵਨ ਸਿਉ ਜੋਰਹਿ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਜਉ ਤੁਮ ਦੀਵਰਾ ਤਉ ਹਮ ਬਾਤੀ ॥ ਜਉ ਤੁਮ ਤੀਰਥ ਤਉ ਹਮ ਜਾਤੀ ॥ ੨ ॥

... ..

ਬੜੇ ਨਿਹੋਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੀਤ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਜਉ ਹਮ ਬਾਧੈ ਮੋਹ ਫਾਸ, ਹਮ ਪ੍ਰੇਮ ਬੰਸਨਿ ਤੁਮ ਬਾਧੈ ॥
 ਅਪਨੇ ਛੂਟਨ ਕੋ ਜਤਨੁ ਕਰਹੁ ਹਮ ਛੂਟੇ ਤੁਮ ਆਰਾਧੈ ॥ ੧ ॥
 ਮਾਧਵੇ ਜਾਨਤ ਹਹੁ ਜੈਸੀ ਤੈਸੀ ॥ ਅਬ ਕਹਾ ਕਰਹੁਗੇ ਐਸੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਮੀਨੁ ਪਕਰਿ ਫਾਂਕਿਓ ਅਰੁ ਕਾਟਿਓ, ਰਾਂਧਿ ਕੀਓ ਬਹੁ ਬਾਨੀ ॥
 ਖੰਡ ਖੰਡ ਕਰਿ ਛੋਜਨੁ ਕੀਨੋ, ਤਉ ਨ ਬਿਸਰਿਓ ਪਾਨੀ ॥ ੨ ॥
 ਆਪਨ ਬਾਧੈ ਨਾਹੀ ਕਿਸੀ ਕੋ, ਛਾਵਨ ਕੋ ਹਰਿ ਰਾਜਾ ॥
 ਮੋਹ ਪਟਲ ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਬਿਆਪਿਓ, ਭਗਤ ਨਹੀ ਸੰਤਾਪਾ ॥ ੩ ॥
 ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਭਗਤਿ ਇਕ ਬਾਢੀ, ਅਬ ਇਹ ਕਾਸਿਉ ਕਹੀਐ ॥
 ਜਾ ਕਾਰਨਿ ਹਮ ਤੁਮ ਆਰਾਧੈ, ਸੋ ਦੁਖੁ ਅਜਹੂ ਸਹੀਐ ॥ ੪ ॥ ੨ ॥

ਆਪ ਦੀ ਬਿਬੇਕਤਾ ਦੀ ਲਗਨ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ :

ਦੁਲਭ ਜਨਮੁ ਪੁੰਨ ਫਲ ਪਾਇਓ, ਬਿਟਥਾ ਜਾਤ ਅਬਿਬੇਕੈ ॥

ਰਾਜੇ ਇੰਦ੍ਰ ਸਮਸਰਿ ਗ੍ਰਿਹ ਆਸਨ, ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਫਗਤਿ ਕਹਹੁ ਕਿਹ ਲੇਖੈ ॥੧॥

ਨ ਬੀਚਾਰਿਓ ਦਾਜਾ ਰਾਮਕੋ ਰਸੁ, ਜਿਹ ਰਸ ਅਨਰਸ ਬੀਸਰਿ ਜਾਹੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜਾਨਿ ਅਜਾਨ ਭਏ ਹਮ ਬਾਵਰ, ਜਿਓ ਅਸੋਚ ਵਿਵਸ ਜਾਹੀ ॥

ਇੰਦ੍ਰੀ ਸਬਲ ਨਿਬਲ ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ, ਪਰਮਾਰਥ ਪਰਵੇਸ ਨਹੀ ॥ ੨ ॥

ਕਹੀਅਤ ਆਨ ਅਚਰੀਅਤ ਅਨ, ਕਛੁ ਸਮਝ ਨ ਪਰੈ ਅਪਰ ਮਾਇਆ ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਉਦਾਸ ਦਾਸ ਮਤਿ, ਪਰਹਰਿ ਕੋਪੁ ਕਰਹੁ ਜੀਅ ਦਇਆ ॥੩॥

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਹਥ ਤੋਂ ਨੇਰੇ ਸੁਝਦਾ ਹੈ—'ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਹਾਥ ਪੈ ਨੇਰੇ ਸਹਜੇ ਹੋਇ ਸੁ ਹੋਈ'—ਪਰ ਜਿਤਨੇ ਭੀਕ ਹਉਮੈ ਹੈ, ਉਤਨੇ ਭੀਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ—'ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂ ਨਾਹੀ, ਅਬ ਤੂਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ' ।

(੬) ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ (੬੯੪)

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਬਹੁਤ ਜਨਮ ਬਿਛੁਰੇ ਥੇ ਮਾਧਉ, ਇਹੁ ਜਨਮੁ ਤੁਮ੍ਹਾਰੇ ਲੇਖੈ' ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਆਰਤੀ ਜਗਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਆਰਤੀ ਮਜਨੁ ਮੁਰਾਰੇ ॥

ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਬਿਨੁ ਝੂਠੇ ਸਗਲ ਪਾਸਾਰੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਆਸਨੋ ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਉਰਸਾ, ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਕੇਸਰੋ ਲੇ ਛਿਟਕਾਰੇ ॥

ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਅੰਭੁਲਾ ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਚੰਦਨੋ, ਘਸਿ ਸਪੇ ਨਾਮੁ ਲੇ ਤੁਬਹਿ ਕਉ ਚਾਰੇ ॥

ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਈਵਾ ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਬਾਤੀ, ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਤੋਲੁ ਲੇ ਮਾਹਿ ਪਸਾਰੇ ॥

ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਕੀ ਜਿਤਿ ਲਗਾਈ, ਭਇਓ ਉਜਿਆਰੋ ਭਵਨ ਸਗਲਾਰੇ ॥ ੨ ॥

ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਤਾਗਾ ਨਾਮੁ ਫੂਲ ਮਾਲਾ, ਭਾਰ ਅਠਾਰਹ ਸਗਲ ਜੂਠਾਰੇ ॥

ਤੇਰੇ ਕੀਆ ਤੁਬਹਿ ਕਿਆ ਅਰਪਉ, ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਤੁਹੀ ਬਵਰ ਢੋਲਾਰੇ ॥ ੩ ॥

ਦਸ ਅਠਾ ਅਠਸਨੋ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ, ਇਹੈ ਵਰਤਣਿ ਹੈ ਸਗਲ ਸੰਸਾਰੇ ॥

ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸੁ ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਆਰਤੀ, ਸਤਿਨਾਮੁ ਹੈ ਹਰਿ ਭੋਗੁ ਦੁਹਾਰੇ ॥ ੪ ॥ ਕਾ।

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਸੈਣ, ਪੀਪਾ ਜੀ ਤੇ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਹਨ ।

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਭੇਰ ਤੇ ਵਲ ਦਸਦੇ ਹਨ :

ਚਿਤ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਉ ਨੈਨ ਅਵਿਲੋਕਨੋ, ਸੁਵਨਬਾਨੀ ਸੁਜਸੁ ਪੂਰਿ ਰਾਖਉ ॥

ਮਨੁ ਸੁ ਮਪੁਕਰੁ ਕਰਉ ਚਰਨ ਹਿਰਦੇ ਧਰਉ,

ਰਸਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਮ ਨਾਮ ਭਾਖਉ ॥ ੧ ॥

ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੰਥਿਦ ਸਿਉ ਜਿਨਿ ਘਟੈ ॥

ਮੈ ਤਉ ਮੋਲਿ ਮਹਗੀ ਲਈ ਜੀ ਸਰੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਬਿਨਾ ਭਾਉ ਨਹੀ ਉਪਜੈ, ਭਾਵ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਹੋਇ ਤੇਰੀ ॥

ਕਹੈ ਰਵਿਦਾਸੁ ਇਕ ਬੇਨਤੀ ਹਰਿ ਸਿਉ, ਪੈਜ ਰਾਖਹੁ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਮੇਰੀ ॥੨॥੨॥

(੭) ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ (੭੧੦)

ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ 'ਪੰਚ' (ਕਾਮਾਦਿਕ) ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਅਤੰਮਾਦਿਆ ਦੀ ਫਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ।

ਨਾਥ ਕਛੂਆ ਨਾ ਜਾਨਉ ॥ ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਕੈ ਹਾਥਿ ਬਿਕਾਨਉ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਤੁਮ ਕਹੀਅਤ ਹੋ ਜਗਤ ਗੁਰ ਸੁਆਮੀ ॥ ਹਮ ਕਹੀਅਤ ਕਲਿਜੁਗ ਕੇ ਕਾਮੀ ॥

ਇਨ ਪੰਚਨ ਮੇਰੇ ਮਨ ਜੁ ਬਿਗਾਰਿਓ ॥ ਪਲੁ ਪਲੁ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ ਅੰਤਰੁ ਪਾਰਿਓ ॥

... ..

ਬਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਕਹਾ ਕੈਸੇ ਕੀਜੈ ॥ ਬਿਨੁ ਰਘੁਨਾਥ ਸਰਨਿ ਕਾਕੀ ਲੀਜੈ ॥੬॥੧॥

(੮) ਰਾਗ ਸੂਹੀ (੭੯੩—੯੪)

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਪਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜੋ ਪਦੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਉਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੌਤ ਦੀ ਪਰਬਲਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ—

'ਉਚੇ ਮੰਦਰ ਸਾਲ ਰਸੋਈ ॥ ਏਕ ਘਰੀ ਦੁਨਿ ਰਹਨੁ ਨ ਹੋਈ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ

'ਜਨਮੁ ਸਿਰਨੋ ਪੰਥੁ ਨ ਸਵਾਰਾ ॥ ਸਾਂਝ ਪਰੀ ਦਹਦਿਸ ਅੰਧਿਆਰਾ'

ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ—

'ਪੁਰਸਲਾਤ ਕਾ ਪੰਥ ਦੁਹੇਲਾ ॥ ਸੈਗਿ ਨ ਸਾਥੀ ਗਵਨੁ ਇਕੋਲਾ'

ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਹਮਾਂ ਦਾ ਗਿਸਾਬ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

(੯) ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ (੮੫੮)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ "ਪੰਡਿਤ ਸੂਰ ਫਰੂਪਤਿ ਰਾਜਾ ਭਗਤ ਬਰਾਬਰਿ ਅਉਰੁ ਨ ਕੋਇ"; ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨੀਚ ਜਾਤ ਉਚੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ "ਦਾਰਿਦ੍ਰ ਦੇਖਿ ਸਭ ਕੋ ਹਸੈ ਐਸੀ ਦਸਾ ਹਮਾਰੀ ॥ ਅਸਟ ਦਸਾ ਸਿਧਿ ਕਰ ਤਲੈ ਸਭ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੁਮਾਰੀ" । ਜੇ ਭਗਤੀ ਸਾਰੇ ਵਰਨਾਂ ਲਈ ਮਹਾਨਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਬ੍ਰਹਮਨ ਬੈਸ ਸੂਰ ਅਦੁ ਖੜ੍ਹੀ, ਡੋਮ ਚੰਡਾਰ ਮਲੇਛ ਮਨ ਸੋਇ ॥

ਹੋਇ ਪੁਨੀਤ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਤੇ, ਆਪੁ ਤਾਰਿ ਤਾਰੇ ਕੁਲ ਵੋਇ ॥

(੧੦) ਰਾਗ ਗੋਂਡ (੮੭੫)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਟੋਕ ਲੈ ਕੇ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨਾਂ ਤੋਂ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਪਦੇ ਵਿਚ "ਮੁਕੰਦ" ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ "ਮੁਕੰਦ" ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਨਾਲ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਉਪਜਿਓ ਗਿਆਨੁ ਹੁਆ ਪਰਗਾਸ ॥ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਲੀਨੇ ਕੀਟ ਦਾਸ ॥

ਕਹੁ ਰਵਿਦਾਸ ਅਬ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਚੂਕੀ ॥ ਜਪਿ ਮੁਕੰਦ ਸੇਵਾ ਤਾਹੂ ਕੀ ॥

ਦੂਜੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿਤਨੇ ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਕਰਦਾ ਵਿਰੇ ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਨਿੰਦਕ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਅਰਥ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਜੇ ਓਹੁ ਅਨਸਨਿ ਤੀਰਥ ਨਾਵੈ ॥ ਜੇ ਓਹੁ ਦੁਆਦਸ ਸਿਲਾ ਪੂਜਾਵੈ ॥

ਜੇ ਓਹੁ ਕੂਪ ਤਟਾ ਦੇਵਾਵੈ ॥ ਕਰੈ ਨਿੰਦ ਸਭ ਬਿਰਥਾ ਜਾਵੈ ॥

(੧੧) ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ (੯੭੩)

ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁਖ ਬੰਧਨ ਤੇ ਸੰਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਗੰਢ ਟੁਟਦੀ ਹੈ ।

ਲੋਹਾ ਭੰਜਨੁ ਹਿਰਨ ਹੋਇ ਕੈਸੇ ਜਉ ਪਾਰਸਹਿ ਨ ਪਰਸੈ ॥

(੧੨) ਰਾਗ ਮਾਰੂ (੧੧੦੬)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਹ ਦਸੀ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ "ਨੀਦਹੁ ਉਚ ਕਰੈ" ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :

ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨ ਜਪਜਿ ਰਸਨਾ ॥

ਅਵਰ ਸਭ ਛਾਡਿ ਬਚਨ ਰਚਨਾ ॥

ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਰਾ ਜੀਵਤ ॥ ੨੦ ॥ ਭਗਤ ਕੀਰਤੀ ਨਾਮਿ ॥
 ੨੦੨੦/੧੧/੨੩ ਭਗਤ ਕੀਰਤੀ ਨਾਮਿ ॥ ੨੦ ॥ ਭਗਤ ਕੀਰਤੀ ਨਾਮਿ ॥
 (੧੩) ਰਾਗ ਕੋਦਾਰਾ (੧੧੨੪)

ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਠੀਚਾਂ ਨੂੰ ਉਚ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਲਮੀਕ, (ਕੁਤੇ ਖਾਣ ਵਾਲਾ) ਅਜਮਲ, ਪਿੰਗਲਾ ਆਦਿ ਉਚੇ ਹੋ ਗਏ ।

“ਐਸੇ ਦੁਰਮਤਿ ਨਿਸਤਰੇ ਤੂ ਕਿਉ ਨ ਤਰਹਿ ਰਵਿਦਾਸ” ॥

(੧੪) ਰਾਗ ਭੈਰਉ (੧੧੬੭)

ਜੋਗ, ਸੋਨ, ਬੈਰਾਗ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ । ਜਦੋਂ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਕਰਮਾਂ ਭੇਖਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ । ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ :

ਫਲ ਕਾਰਨ ਫੂਲੀ ਬਨਰਾਇ ॥ ਫਲੁ ਲਾਗਾ ਤਬ ਫੂਲੁ ਬਿਲਾਇ ॥

ਗਿਆਨੈ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸੁ ॥ ਗਿਆਨੁ ਭਵਿਆ ਤਹ ਕਰਮਹ ਨਾਸੁ ॥

(੧੫) ਰਾਗ ਬਸੰਤ (੧੧੯੬)

ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :

ਤੂੰ ਕਾਂਇ ਗਰਬਹਿ ਬਾਵਲੀ ॥

ਜੈਸੇ ਭਾਦਉ ਖੰਬਰਾਸੁ ਤੂ ਤਿਸ ਤੋ ਖਰੀ ਉਤਾਵਲੀ ॥

(੧੬) ਰਾਗ ਮਲਾਰ (੧੨੯੩)

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ “ਹਰਿ ਜਪਤ ਤੇਉ ਜਨਾ ਪਦਮ ਕਵਲਾਸਪਤਿ ਤਾਸ ਸਮਝੁਲਿ ਨਹੀ ਆਨ ਕੋਉ” ਭਗਤ ਦੇ ਤੁਲ ਹੋਰ ‘ਕੋਈ’ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਵੀ । ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਟਬਾਂਵਲਾ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤਾ ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ॥

ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਭੰਡਉਤਿ, ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਵਾਸਾ ॥

ਅਤੇ; ਜਾ ਕੇ ਕੁਟੋਬ ਕੇ ਢੋਢ ਸਭ ਢੋਰ ਢੋਵੰਤ ਫਿਰਹਿ ਅਜਹੁ ਬੰਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ॥

ਆਚਾਰ ਸਹਿਤ ਬਿਪ੍ਰ ਕਰਹਿ ਭੰਡਉਤਿ ਤਿਨ ਤਨੈ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾਸਾਨ ਵਾਸਾ ॥

ਇਹ ਦਾਸਾ ਕਿਉਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਦਿਤਾ ਹੈ ਭਗਤ ਹਰੀ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਪਾਣੀ ਗੰਗਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਵਿਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਭਗਤ ਪਵਿਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੁਰਸਰੀ ਸਲਲ ਝੁੰਤ ਬਾਰੁਨੀ ਰੇ ਸੰਤ ਜਨ ਕਰਤ ਨਹੀ ਪਾਨੰ ॥

ਸੁਰਾ ਅਪਵਿਤ੍ਰੁ ਨਤ ਅਵਰ ਜਲ ਰੇ ਸੁਰਸਰੀ ਮਿਲਤ ਨਹਿ ਹੋਇ ਆਨੰ ॥

੫. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ

ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਨਾਮ, ਗੁਰੂ, ਮਨ ਆਦਿ ਦੇ ਭਗਤੀ-ਕਾਇ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਆਪ ਨੇ ਕਰਮ, ਆਵਾਗਵਨ, ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ, ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਾਧ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹਨ :

(੧) ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਤੀਬਰ ਭਾਵਕਤਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨੂੰ ਗਿਰਵਰ-ਸੋਰ, ਚੰਦ-ਚਕੋਰ, ਜਲ-ਮੀਨ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿਤੀ ਹੈ।

(੨) ਆਪ ਨੇ ਰਸਮੀ ਪੂਜਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ। ਬੜੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਨੇ ਰਸਮੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬੁਠਲਾਈ ਹੈ। ਦੂਧ ਬਛਰੇ ਨੇ ਜੁਠਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਫੁਲ ਭਵਰੇ ਨੇ ਜੁਠਾ ਕੀਤਾ ਹੈ—ਪੂਜਾ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਪੂਜਾ ਤੇ ਕੇਵਲ 'ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਉ ਪੂਜ ਚਹਾਵਉ' ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਆਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪੂਜਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਰਤੀ ਵੀ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(੩) ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ, ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਤੋਂ ਵਧ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਗਲ ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਵਸ ਹੋ ਕੇ ਨਿਹੇਰਾ, ਮਿਠੀ ਟੋਕ ਮਟੋਕੀ ਤੇ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ—

‘ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਹੀ ਅੰਤਰੁ ਕੈਸਾ ॥’

‘ਜਉ ਪੈ ਹਮ ਨ ਪਾਪ ਕਰੀਤਾ ਅਹੋ ਅਨੰਤਾ, ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ ਨਾਮੁ ਕੈਸੇ ਹੁੰਦਾ ॥’

‘ਜਉ ਹਮ ਬਾਧੋ ਮੋਹ ਫਾਸ, ਹਮ ਪ੍ਰੇਮ ਬੰਧਨਿ ਤੁਮ ਬਾਧੋ ॥’

(੪) ਆਪਣੇ ਸੇਵਾ ਤੇ ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਅਰਥ ਰਖ ਕੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਂਦੇ ਹਨ।

(੫) ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਅਜੀਬ ਤੇ ਜੀਵਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦੀ ਆਪ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਚਿਤਰ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਉਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸਰਦੇ ਹਨ।

(੬) ‘ਬਿਬੇਕ’ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀ ਲਗਨ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਬਲੀ ਹਨ, ਉਥੇ ਬਿਬੇਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(੭) ਆਪਣੀ ਅਪੂਰਣਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਨੂੰ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ

ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆਪ ਵਿਚ ਆਮ ਹੈ—

‘ਹਮ ਸਰਿ ਦੀਨ, ਦਇਆਲੁ ਨ ਤੁਮ ਸਰਿ, ਅਬ ਪਤੀਆਰ ਕਿਆ ਕੀਜੈ ॥’
‘ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਫਿਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ ॥’

(੮) ਪੰਚ ਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਨ ਆਪ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਸੀ ਹੈ। ਪੰਚ ਦੂਤਾਂ ਦੇ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਪੰਚ ਦੂਤ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਇਨ ਪੰਚਨ ਮੇਰੇ ਮਨ ਜੁ ਬਿਗਾਰਿਓ ॥

ਪਲੁ ਪਲੁ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ ਅੰਤਰੁ ਪਾਰਿਓ ॥

ਇਹਨਾਂ ਪੰਚਾਂ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਬਿਬੇਕ ਦੀਪ ਮਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(੯) ਆਪਣੀ ਨੀਚ ਜਾਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਰਹਿਆ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਦਸੀ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਚ ਜਾਤ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਦੁਖ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਸਗੋਂ ਇਕ ਬੜੇ ਉਸਾਰੂ ਪਖ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਨੀਚ ਜਾਤ ਸਦਾ ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜਾਕੀ ਛੋਤਿ ਜਗਤ ਕਉ ਲਾਕੈ ਤਾ ਪਰ ਤੂਹੀ ਚਰੈ ॥

ਨੀਚਹ ਉਚ ਕਰੈ ਮੇਰਾ ਗੋਬਿੰਦ ਕਾਹੂ ਤੇ ਨ ਡਰੈ ॥

ਨਾਮਦੇਵ ਕਬੀਰ ਤਿਲੋਚਨ ਸਧਨਾ ਸੈਨੁ ਤਰੈ ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸੁ ਸੁਨਹੁ ਰੇ ਸੰਤਹੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇ ਸਭੈ ਸਰੈ ॥

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਰਵਿਦਾਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਾਲਮੀਕ, ਅਜਾਮਲ, ਪਿੰਗਲਾ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਦੀ ਉਧਾਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੁਰਮਤਿ ਸਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਉੱਚੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਕਬੀਰ, ਨਾਮਦੇਵ, ਤਿਲੋਚਨ, ਸਧਨਾ, ਸੈਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੋ ਨੀਚ ਜਾਤ ਸਨ ਤੇ ਮਹਾਨ ਹੋ ਗਏ।

੬. ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ

(੧) ਫਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਸਾਇਦ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ, ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ, ਚਿਕਾਵਲੀ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਉਪ-ਭਾਵਕਤਾ, ਸਰਲਤਾ, ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਆਦਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹਨ। ਕੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਚਿਤਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਰੰਗ ਉਤਪੰਨ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

‘ਕੂਪ ਭਰਿਓ ਜੈਸੇ ਦਾਦਿਰਾ, ਕਛੁ ਦੇਸ ਬਿਦੇਸੁ ਨ ਬੂਝ ॥’

‘ਤੁਮ ਚੰਸਨ ਹਮ ਇਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ, ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੇ ਬਾਸਾ ॥’

‘ਤੁਮ ਮਖਤੂਲ ਸੁਪੇਦ ਸਪੀਅਲ, ਹਮ ਬਪੁਰੇ ਜਸ ਕੀਰਾ ॥’

‘ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਭ੍ਰਿੰਗ ਪਤੰਗ ਕੁੰਚਰ ਏਕ ਦੇਖ ਬਿਨਾਸ ॥’

‘ਮੈਲਾਗਰ ਬੇਦੇ ਹੈ ਭੁਇਅੰਗਾ ॥’

‘ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਸੋਰਾ ॥’

(੨) ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਅੰਸ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਨਿਆਏ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਇਹ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ‘ਪੂਜਾ’ ਤੇ ‘ਆਰਤੀ’ ਵਾਲੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਧ, ਸਨਾਨ, ਫੁਲਾਂ ਨਾਲ ਪੂਜਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਹੀ ਆਰਤੀ ਨਾਮ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਪਰਬਲ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਾਟਕੀ ਅੰਸ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸੰਲਿਖ ਚਿਤਰਨ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਦੁਧ ਤ ਬਛਰੈ ਬਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਓ ॥ ਫੁਲ ਭਵਰਿ ਜਲੁ ਮੀਨਿ ਬਿਗਾਰਿਓ ॥

ਮਾਈ ਗੋਬਿੰਦ ਪੂਜਾ ਕਹਾ ਲੈ ਚਰਾਵਉ ॥ ਅਵਰੁ ਨ ਫੁਲੁ ਅਨੂਪੁ ਨ ਪਾਵਉ ॥ ੧ ॥

(੩) ਆਪ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਸਮਈ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਆਪ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਪਸ਼ਟ, ਭਾਵ ਸਰਲ ਤੇ ਕਾਵਿ ਤਰਲ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੀਬਰ ਭਾਵਕਤਾ ਹੈ।

ਚਿਤ ਸਿਮਰਨ ਕਰਉ, ਨੈਨ ਅਵਲੋਕਨੋ, ਸ੍ਰਵਨ ਬਾਨੀ ਸੁਜਸ ਪੂਰਿ ਰਾਖਉ ॥

ਮਨ ਸੁ ਮਧੁ ਕਰ ਕਰਉ, ਚਰਨ ਹਿਰਦੇ ਧਰਉ, ਰਸਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਮ ਨਾਮ ਭਾਖਉ ॥

(੪) ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਤੇ ਦੇ ਸੰਦਾਂ ਆਦਿ ਦੁਆਲੇ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਬੀਰ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਦੀ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਤੇ ਦੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਪੱਖ ਵੀ ਸੁਝਾਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਤਗ’ ਆਦਿ ਦੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਅਰਥ ਸੁਝਾਏ ਹਨ।

(੫) ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਉਪਮਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਭਰਮਾਰ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਆਰਤੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਲਗਾਈ ਹੈ। ਆਪ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇਕ ਖਿਆਲ ਰਖ ਕੇ ਕਈ ਪੰਜਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਉਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ

‘ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ’ ਆਦਿ ਵਾਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਨਾਮ ਤੇਰੇ ਆਸਨੇ, ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਉਰਸਾ,

ਨਾਮ ਤੇਰਾ ਕੇਸਰੇ, ਲੇ ਛਿਟਕਾਰੇ ॥”

(੬) ਰਵਿਦਾਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹੀ ਖੁਲਾਸਾ-ਪਠ ਹੈ, ਨਿਝਕ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਜੇਤੂ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਹੈ । ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਪਦਾ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਹੈ ।

ਨਾਗਰ ਜਨਾਂ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖਿਆਤ ਚੰਮਾਰੰ ॥

ਰਿਦੈ ਰਾਮ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਨ ਸਾਰੰ ॥

ਅਤੇ—ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਕੁਰਬਾਨੁਲਾ ਵੇਰ ਦੋਵੇਰਾ ਨਿਤਹਿ ਬਾਨਾਰਸੀ ਆਸ ਪਾਸਾ ॥

ਅਬ ਬਿਪ੍ਰ ਪਰਧਾਨ ਤਿਹਿ ਕਰਹਿ ਭੰਡਉਤਿ,

ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਸਰਣਾਇ ਰਵਿਦਾਸੁ ਦਾਸਾ ॥

(੭) ਆਪ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੜੀ ਅਨੋਖੀ ਚਮਕ ਤੇ ਤੀਖਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ:

ਸੁਰਸਰੀ ਸਲਲ ਕ੍ਰਿਤ ਬਾਰੁਨੀ ਰੇ ਸੰਤ ਜਨ ਕਰਤ ਨਹੀ ਪਾਨੰ ॥

ਸੁਰਾ ਅਪਵਿਤ੍ਰੁ ਰਤ ਅਵਰ ਜਲ ਰੇ ਸੁਰਸਰੀ ਮਿਲਤ ਨਹਿ ਹੋਇ ਆਨੰ ॥

ਤਰ ਤਾਰਿ ਅਪਵਿਤ੍ਰੁ ਕਰਿ ਮਾਨੀਐ ਰੇ ਜੈਸੇ ਕਾਗਰਾ ਕਰਤ ਬੀਚਾਰੰ ॥

ਭਗਤਿ ਭਾਗਉਤੁ ਲਿਖੀਐ ਤਿਹ ਉਪਰੇ ਪ੍ਰਜੀਐ ਕਰਿ ਨਮਕਾਰੰ ॥

੭. ਚੋਣਵੀਂ ਰਚਨਾ

ਨੋਟ—ਆਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖ਼ਬਰ ਪੂਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ।

ਪੀਪਾ ਜੀ

(੧੪੨੫—? ਬੀ:)

ਪੀਪਾ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੪੨੫ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਰਿਆਸਤ ਗਯਰੋਨ ਗਯੁ
ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਆਪ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਭਗਤ ਸਨ; ਮਗਰੋਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ
ਦੇ ਚੋਲੇ ਬਣੇ ਅਤੇ ਰਾਜ ਭਾਗ ਤਿਆਗ ਕੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ। ਪੀਪਾ ਜੀ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ
ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਾਖੀਆਂ ਭਗਤ ਮਾਲ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹਨ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਪ ਪੂਰਨ ਸਿਧੀ ਨੂੰ
ਪਰਾਪਤ ਹੋਏ।

ਪੀਪਾ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਆਰਤੀ ਦੇ
ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪੀਪਾ ਜੀ ਨੇ ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਦਸਿਆ ਹੈ
ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਮਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-
ਅਵੇਤ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਕਾਯਉ ਦੇਵਾ ਕਾਇਅਉ ਦੇਵਲ, ਕਾਇਅਉ ਜੰਗਮ ਜਾਤੀ ॥

ਕਾਇਅਉ ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਈਬੋਦਾ, ਕਾਇਅਉ ਪੂਜਉ ਪਾਤੀ ॥ ੧ ॥

ਕਾਇਆ ਬਹੁ ਖੰਡ ਖੋਜਤੇ ਨਵਨਿਧਿ ਪਾਈ ॥

ਨਾ ਕਛੁ ਆਇਖੋ ਨਾ ਕਛੁ ਜਾਇਖੋ, ਰਾਮ ਕੀ ਦੁਹਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ, ਜੋ ਖੋਜੈ ਸੋ ਪਾਵੈ ॥

ਪੀਪਾ ਪ੍ਰਣਵੈ ਪਰਮ ਤਤੁ ਹੈ, ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੋਇ ਲਖਾਵੈ ॥ ੨ ॥ ੧ ॥

ਸੈਣ ਜੀ

(੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ:)।

ਸੈਣ ਜੀ, ਰੀਵਾ ਦੇ ਰਾਜੇ, ਦੇ ਨਾਈ ਸਨ। ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਜਿਥੇ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੀਵਤ ਸਨ। ਆਪ ਸੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਤੇ ਪੁਜੇ।

ਚਵਾਦਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਰਾਤ ਆਪ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਰੈਣ ਸਥਾਈ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਈ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਆਪ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਨਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਸੈਣ ਜੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਗਇਆ ਅਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਰੀਝਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਸੈਣ ਜੀ ਰਾਜੇ ਪਾਸ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਮਾਂ ਮੰਗੀ। ਪਰ ਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਇਨਾਮ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਅਜ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਸੈਣ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਰਾਜਾ, ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਭਗਤ ਜਾਣ ਕੇ, ਆਪ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਉਪਰਲੀ ਕਥਾ ਦਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੈਣ ਜੀ ਕਬੀਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਿਖ ਸਨ।

ਸੁਣ ਪਰਤਾਪ ਕਬੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਿਖ ਹੋਆ ਸੈਣ ਨਾਈ।

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਰਾਤੀਂ ਕਰੈ ਭਲਕੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰੈ ਜਾਈ।

ਆਏ ਸੰਤ ਪਰਾਹੁਣੇ ਕੀਰਤਨ ਹੋਆ ਰੈਣ ਸਥਾਈ।

ਛਛ ਨ ਸਕੇ ਸੰਤ ਜਨ ਰਾਜ ਦੁਆਰ ਨ ਸੇਵ ਕਮਾਈ।

ਸੈਣ ਰੂਪ ਹਰਿ ਹੋਇ ਕੈ ਆਇਆ ਰਾਣੇ ਨੇ ਰੀਝਾਈ।

ਸਾਧ ਜਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਾ ਕਰ ਰਾਜ ਦੁਆਰ ਗਭਿਆ ਸਰਮਾਈ।

ਰਾਣੇ ਦੁਰਹੀਂ ਸਦ ਕੇ ਗਲਹੀਂ ਕਵਾਇ ਖੋਲ੍ਹ ਪੈਨਾਈ।

ਵਸ ਕੀਤਾ ਹਉਂ ਤੁਧ ਅਜ ਬੋਲੈ ਰਾਜਾ ਸੁਣੈ ਲੁਕਾਈ।

ਪਰਗਟ ਕਰੈ ਭਗਤ ਵਡਿਆਈ ॥ ੧੬ ॥

(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ੧੦)

ਸੈਣ ਜੀ ਉਥੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਵੀ ਹੋਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ, ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਸਮੀ ਆਰਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹੈ ਅਤੇ “ਭਜੁ ਪਰਮਾਨੰਦੇ” ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ। ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਵੀ ਆਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ।

ਧੂਪ ਦੀਪ ਘ੍ਰਿਤ ਸਾਜਿ ਆਰਤੀ ॥ ਵਾਰਨੇ ਜਾਉ ਕਮਲਾਪਤੀ ॥ ੧ ॥
 ਮੰਗਲਾ ਹਰਿ ਮੰਗਲਾ ॥ ਨਿਤ ਮੰਗਲੁ ਰਾਜਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਕੋ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਉਤਮ ਦੀਅਰਾ ਨਿਰਮਲ ਬਾਤੀ ॥ ਤੁਹੀਂ ਨਿਰੰਜਨੁ ਕਮਲਾ ਪਾਤੀ ॥ ੨ ॥
 ਰਾਮਾ ਭਗਤਿ ਰਾਮਾਨੰਦੁ ਜਾਨੈ ॥ ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦੁ ਬਖਾਨੈ ॥ ੩ ॥
 ਮਦਨ ਮੂਰਤਿ ਭੈ ਤਾਰਿ ਗੋਬਿੰਦੇ ॥ ਸੈਣੁ ਭਣੈ ਭਜੁ ਪਰਮਾਨੰਦੇ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥

ਰਾਮਾਨੰਦ ਜੀ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਇਸ ਸਬਦ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਆਪ
 ਤੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ
 ਮੂਰਤ ਵੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਸਨ।

ਧੰਨਾ ਜੀ

(੧੪੧੫—? ਈ:)

ਧੰਨਾ ਜਟ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੪੧੫ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਧੂਆਨ
 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਰਜੇ ਪੁਜੇ ਕਿਰਸਾਣ ਸਨ। ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ
 ਦੀ ਠਾਕਰ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਠਾਕਰ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਉਪਜਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੋਂ ਇਕ
 ਠਾਕਰ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਗਵਾ ਕੇ ਛਡਿਆ ਜਿਵੇਂ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਨੇ
 ਬਰਖਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਇਆ ਅਤੇ ਆਪ
 ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਪਰਵਿਰਤ ਹੋ ਗਏ।

ਧੰਨਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਪਦੇ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਕ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵਿਚ ਦਿਤੇ
 ਹਨ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ
 ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ
 ਦਿੰਦੇ ਹਨ :—

ਭ੍ਰਮਤ ਫਿਰਹ ਬਹੁ ਜਨਮ ਜਿਲਾਨੈ, ਭਨੁ ਮਨੁ ਧਨੁ ਨਹੀ ਧੀਰੈ ॥

ਲਾਲਚ ਬਿਖੁ ਕਾਮ ਲੁਬਧ ਰਾਭਾ, ਮਨਿ ਬਿਸਰੈ ਪ੍ਰਭ ਹੀਰੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

...

...

...

...

ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਵੇਸੁ ਗੁਰਹਿ ਧਨੁ ਦੀਆ, ਧਿਆਨੁ ਮਾਨੁ ਮਨੁ ਏਕੁ ਮਏ ॥

ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਮਾਨੀ ਸੁਖੁ ਜਾਨਿਆ, ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਨੈ ਮੁਕਤਿ ਭਏ ॥ ੨ ॥

ਜੋਤਿ ਸਮਾਇ ਸਮਾਨੀ ਜਾਕੈ, ਅਛਲੀ ਪੁਰੁ ਪਹਿਚਾਨਿਆ ॥

ਧੰਨੈ ਧਨੁ ਪਾਇਆ ਧਰਣੀ ਧਰੁ, ਮਿਲਿ ਜਨ ਸੰਤ ਸਮਾਨਿਆ ॥ ੩ ॥ ੧ ॥

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੋਜ਼ੀ ਤੋਂ ਕੇਫ਼ਿਕਰ ਹੋ ਕੇ,
ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ; ਰੋਜ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਦਾ ਹੈ ।

ਰੇ ਰਿਤ ਚੇਤਸਿ ਕੀ ਨ ਦਯਾਲ ਦਮੋਦਰ ਬਿਬਹਿ ਨ ਜਾਨਸਿ ਕੋਈ ॥

ਜੋ ਧਾਵਹਿ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਖੰਡ ਕਉ, ਕਰਤਾ ਕਰੈ ਸੁ ਹੋਈ ॥ ੧ ॥

ਜਨਨੀ ਕੋਰੇ ਉਦਰ ਉਦਕ ਮਹਿ ਪਿੰਡ ਕੀਆ ਦਸ ਦੁਆਰਾ ॥

ਦੋਇ ਅਹਾਰੁ ਅਗਨਿ ਮਹਿ ਰਾਖੈ, ਐਸਾ ਖਸਮੁ ਹਮਾਰਾ ॥

ਕੁੰਮੀ ਜਲ ਮਹਿ, ਤਨ ਤਿਸੁ ਬਾਹਰਿ, ਪੰਖ ਖੀਰੁ ਤਿਨ ਨਾਹੀ ॥

ਪੂਰਨ ਪਰਮਾਨੰਦ ਮਨੋਹਰ, ਸਮਝਿ ਦੇਖੁ ਮਨ ਮਾਗੀ ॥ ੨ ॥

ਪਾਖਾਣਿ ਕੀਟੁ ਗੁਪਤੁ ਹੋਇ ਰਹਤਾ, ਤਾਢੋ ਮਾਰਗੁ ਨਾਹੀ ॥

ਕਹੈ ਧੰਨਾ ਪੂਰਨ ਭਾਹੂ ਕੋ, ਮਤ ਰੇ ਜੀਅ ਡਰਾਂਹੀ ॥ ੩ ॥ ੩ ॥

ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੋਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੰਨਾ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਆਰਤੀ ਦਾ ਇਕ
ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਖੁਲੇ ਖੁਲਾਸੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ
ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਗਇਆ ਹੈ । ਭਗਤੀ ਰੋਟੀ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਕਬੀਰ
ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਭਗਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ
ਸਕਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਇਸ ਦਾ ਗਾਹਿਣਾ ਹੈ :

ਗੋਪਾਲ ਤੈਰਾ ਆਰਤਾ ॥

ਜੋ ਜਨ ਭੁਮਰੀ ਭਗਤਿ ਕਰੰਤੋ ਤਿਨ ਕੇ ਕਾਜ ਸਵਾਰਤਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਦਾਲਿ ਸੀਧਾ ਮਾਗਉ ਘੀਉ ॥ ਹਮਰਾ ਖੁਸੀ ਕਰੈ ਨਿਤ ਜੀਉ ॥

ਪਨ੍ਹੀਆ ਛਾਦਨੁ ਨੀਕਾ ॥ ਅਨਾਜੁ ਮਗਉ ਸਤ ਸੀਕਾ ॥ ੧ ॥

ਗਉ ਭੈਸ ਮਗਉ ਲਾਵੇਰੀ ॥ ਇਕ ਤਾਜਨਿ ਭੁਰੀ ਚੰਗੇਰੀ ॥

ਘਰ ਕੀ ਗੀਹਨਿ ਚੰਗੀ ॥ ਜਨੁ ਧੰਨਾ ਲੇਵੈ ਮੰਗੀ ॥ ੨ ॥ ੧ ॥

ਭੀਖਨ ਜੀ

(੧--੧੫੭੪ ਈ:)

ਸੈਕਾਲਿਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੋ ਦੋ ਪਦੇ, ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ ਵਿਚ, ਭੀਖਨ ਜੀ ਦੇ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ, ਭੀਖਨ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਭੀਖਨ ਜੀ ਸਾਇਦ ਸ਼ੇਖ ਭੀਖਨ ਜੀ ਸਨ ਜੋ ਅਕਬਰ ਦੇ ਹਾਜ਼ ਸਮੇਂ ਲਖਨਊ ਪਰਗਣੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਰੋੜੀ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਸੂਫੀ ਮਤ ਦੇ ਪਰਚਾਰਕ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਹਾਂਤ ੧੫੭੪ ਈ: ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਭੀਖਨ ਜੀ ਉਥੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸੂਫੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਕੁਰਾਨ ਹਿਲਾਜ਼ (ਯਾਦ) ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਭੁੰਘੇ ਰਹਸ ਦੇ ਜਾਣੂ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਧੀ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਸੀ।

ਭੀਖਨ ਜੀ ਨੇ ਸੋਹਣ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਹ ਦਸੀ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਹੀ ਬੁਢੇਪੇ ਦੇ ਦੁਖ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਤੇ ਮਾਨਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਬੁਢੇਪੇ ਦਾ ਯਥਾਰਥਕ ਚਿਤਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਰਤਨ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ:—

ਨੈਨਹੁ ਨੀਰੁ ਬਹੈ ਤਨੁ ਖੀਨਾ, ਭਏ ਕੇਸ ਦੁਪਵਾਨੀ॥

ਰੂਧਾ ਕੰਨੁ ਸਬਦੁ ਨਹੀ ਉਚਰੈ, ਅਬ ਕਿਆ ਕਰਹਿ ਪਰਾਨੀ॥ ੧॥

ਰਾਮਰਾਇ ਹੋਹਿ ਬੈਦ ਬਨਵਾਰੀ॥ ਅਪਨੇ ਜੰਤਹ ਲੇਹੁ ਉਬਾਰੀ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਮਾਥੇ ਪੀਰ ਸਰੀਰਿ ਜਲਨਿ ਹੈ, ਕਰਕ ਕਰੋਜੇ ਮਾਹੀ॥

ਐਸੀ ਬੇਦਨ ਉਪਜਿ ਖਰੀ ਭਈ, ਵਾ ਕਾ ਅਉਖਧੁ ਨਾਹੀ॥ ੨॥

ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਜਲੁ ਨਿਰਮਲੁ, ਇਹੁ ਅਉਖਧੁ ਜਗਿ ਸਾਰਾ॥

ਗੁਰਪਰਸਾਦਿ ਕਹੈ ਜਨ ਭੀਖਨੁ ਪਾਵਉ ਮੋਖ ਦੁਆਰਾ॥ ੩॥ ੧॥

ਦੂਜਾ ਪਦਾ ਹੈ:—

ਐਸਾ ਨਾਮੁ ਰਤਨੁ ਨਿਰਮਲਕੁ ਖੁੰਨਿ ਪਦਾਰਥੁ ਪਾਇਆ॥

ਅਨਿਕ ਜਤਨ ਕਰਿ ਹਿਰਦੈ ਰਾਖਿਆ, ਰਤਨੁ ਨ ਛਪੈ ਛਪਾਇਆ॥ ੧॥

ਹਰਿ ਗੁਨ ਕਹਤਿ ਕਹਨੁ ਨ ਜਾਈ॥ ਜੈਸੇ ਗੂੰਗੇ ਕੀ ਮਿਠਿਆਈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਰਸਨਾ ਰਸਤ, ਸੁਨਤ ਸੁਖੁ ਸੁਵਨਾ, ਚਿਤ ਚੇਤੇ ਸੁਖੁ ਹੋਈ॥

ਕਹੁ ਭੀਖਨ, ਦੁਇ ਨੈਨ ਸੰਤੋਖੇ, ਜਹ ਵੇਖਾਂ ਤਹ ਸੋਈ॥ ੨॥ ੨॥

ਇਹ ਪਦੇ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੂਫੀ ਸ਼ੇਖ ਭੀਖਨ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜੇ ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਇਤਨੀ ਚੰਗੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਭੀਖਨ ਜੀ ਵੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭੀਖਨ ਜੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਹੋਣ।

ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ

(? ਬੀ:)

ਪਰਮਾਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਰਸੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜੋ ਪਾਂਧਰ ਪੁਰ ਦੇ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਸੀ, ਵਾਸੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਪਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਅਨਿਨ ਭਗਤੀ' ਦੀ ਸਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਾਮਾਦਿਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹਨ, ਉਥੇ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਦਾਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਪਦਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵੀ ਅਲੌਚਨਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬੋਲੀ ਚੌਧਵੀਂ—ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ ਅਤੇ ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਪਾਂਧਰ ਪੁਰ ਦੇ ਵਾਸੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੇ ਵਾਸੀ ਸਨ। ਨਾਮਦੇਵ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਭਿੰਨ ਹੈ।

ਤੈ ਨਰ ਕਿਆ ਪੁਰਾਨ ਸੁਨਿ ਕੀਨਾ ॥

ਅਨਪਾਵਨੀ ਭਗਤਿ ਨਹੀ ਉਪਜੀ, ਭੁਖੈ ਦਾਨੁ ਨ ਦੀਨਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਕਾਮੁ ਨ ਬਿਸਰਿਓ, ਲੋਧੁ ਨ ਬਿਸਰਿਓ, ਲੋਭੁ ਨ ਛੂਟਿਓ ਵੇਵਾ ॥

ਪਰਨਿੰਦਾ ਮੁਖ ਤੇ ਨਹੀ ਛੂਟੀ, ਨਿਫਲ ਭਈ ਸਭ ਸੇਵਾ ॥ ੧ ॥

ਬਾਟ ਪਾਰਿ, ਘਰੁ ਮੂਸਿ ਬਿਰਾਨੈ, ਪੇਟੁ ਭਰੈ ਅਪ੍ਰਾਧੀ ॥

ਜਿਹਿ ਪਰਲੋਕ ਜਾਇ ਅਪਕੀਰਤਿ, ਸੋਈ ਅਬਿਦਿਆ ਸਾਧੀ ॥ ੨ ॥

ਹਿੰਸਾ ਤਉ ਮਨ ਤੇ ਨਹੀ ਛੂਟੀ, ਜੀਅ ਦਇਆ ਨਹੀ ਪਾਲੀ ॥

ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ, ਕਥਾ ਪੁਨੀਤ ਨ ਚਾਲੀ ॥ ੩ ॥ ੧ ॥ ੬ ॥

ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ

(੧੫੮੬ ਈ: —)

ਸੰਕਲਿਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ' ਵਿਚ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਇਹ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ) ਉਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨੇਤ੍ਰਹੀਨ ਸੂਰਦਾਸ ਨਹੀਂ ਜੋ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦਾ ਮਹਾਤਮਾ ਭਗਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਨਾਮ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੫੮੬ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ, ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਬਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਅਵਧ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸੰਦੀਲਾ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਫ਼ੈਰਾਬਾਦ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਧ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੈ।"

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ "ਛਾਡਿ ਮਨ ਹਰਿ ਬਿਮੁਖਨ ਕੋ ਸੰਗੁ" ਕੇਵਲ ਇਕ ਸਭਰ ਹੀ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸ਼ਬਦ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਵਲੋਂ ਹੀ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਜੀ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਬੇਮੁਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੇਮੁਖ ਲੋਕ ਸੱਪ, ਹਾਥੀ, ਕਾਂ, ਗਏ, ਪੰਥਰ ਤੇ ਕਾਲੀ ਕਮਲੀ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੇਮੁਖ ਦੋ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਾਇਦ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਲਈ ਛਡ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਸਦਾ ਆਸ ਰਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੇਮੁਖ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋ ਜਾਏ।

ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਖੂਨ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਾਰੰਗ ਮਹਲਾ ੫ ਸੂਰਦਾਸ

ਹਰਿ ਕੇ ਸੰਗ ਬਸੇ ਹਰਿ ਲੋਕ ॥

ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪਿ ਸਰਬਸੁ ਸਭੁ ਅਰਪਿਓ, ਅਨਦ ਸਹਜੁ ਧੁਨਿ ਲੋਕ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਦਰਸਨੁ ਪੇਖਿ ਭਏ ਨਿਰਬਿਖਈ, ਪਾਏ ਹੈ ਸਗਲੇ ਥੋਕ ॥

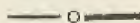
ਆਨ ਬਸਤੁ ਸਿਉ ਕਾਸੁ ਨ ਕਛੁਐ, ਸੁੰਦਰ ਬਚਨੁ ਅਲੋਕ ॥ ੧ ॥

ਸਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਤਸਿ ਆਨ ਜੁ ਚਾਹਤ, ਜਿਉ ਕੁਸਰੀ ਤਨਿ ਜੋਕ ॥

ਸੂਰਦਾਸ ਮਨੁ ਪ੍ਰਭਿ ਹਥਿ ਲੀਨੋ, ਦੀਨੋ ਇਹੁ ਪਰਲੋਕ ॥ ੨ ॥ ੧ ॥ ੮ ॥

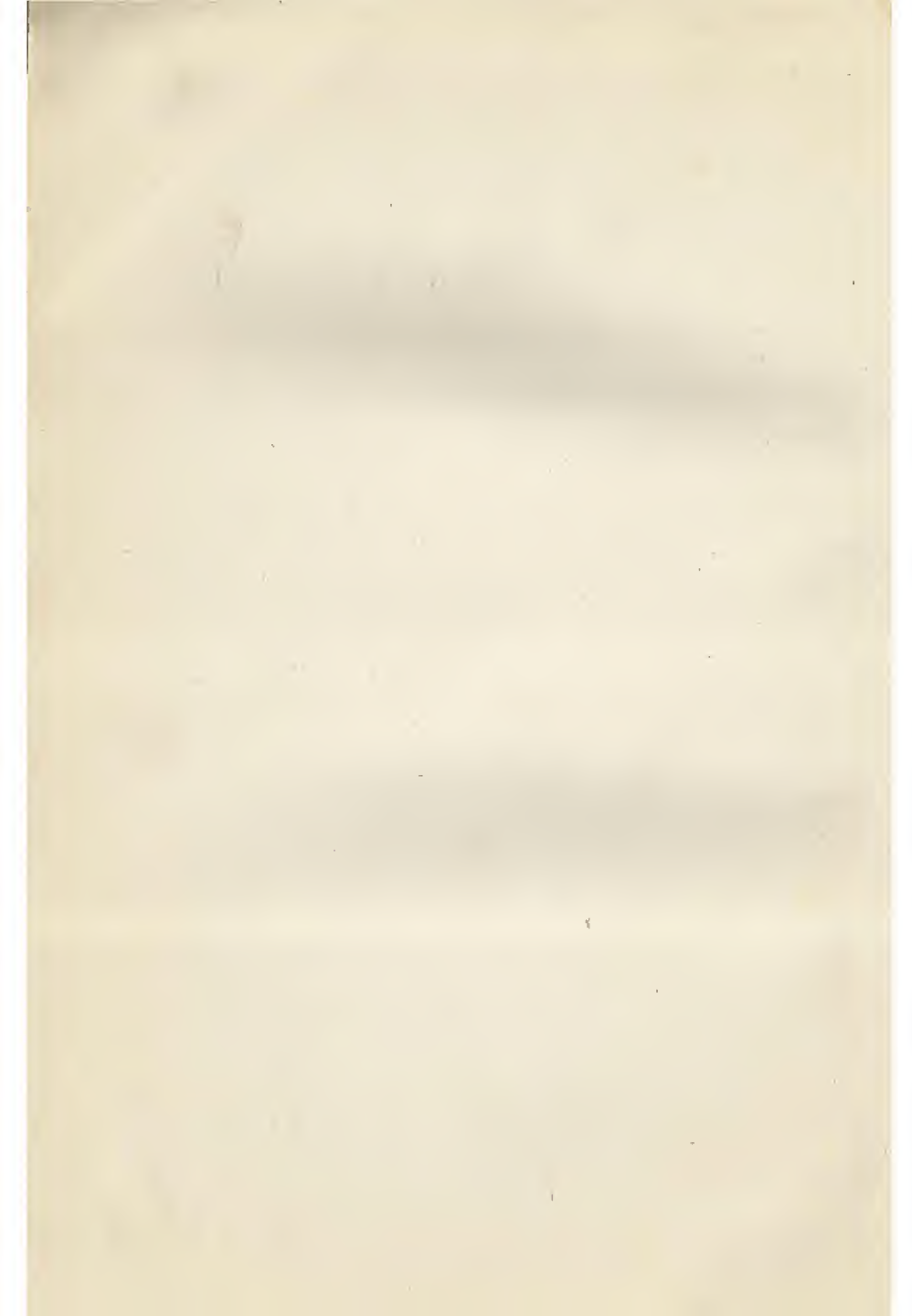
ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਇਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ "ਫਾਤਿ ਮਨ ਹਰਿ ਬਿਸੁਖਨ ਕੋ ਸੰਗੁ" ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹਚਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰੀਵਰਤਨ ਦੇ ਕੇ ਘੋਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਸਨ, ਪਦੇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਇਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਹ ਪਦਾ ਕੇਵਲ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਹਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਸੂਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਦਨ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਬੰਨੋਂ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

ਭਾਰਾ ਦੂਜਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ (੧੪੬੯—੧੫੩੯ ਈ:)

੧. ਜੀਵਨ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਿਲਾ ਸ਼ਿਖੂਪੁਰ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ) ਦੇ ਪਿੰਡ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਏ ਭੋਏ ਵਿਚ, ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ (ਕਲਿਆਨ ਦਾਸ ਜੀ) ਦੇ ਘਰ, ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ, ਬਿਕਰਮੀ ਸੰਮਤ ੧੫੨੬ ਦੀ ਵੈਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤਿੰਨ (ਜਾਂ ਥਰਕ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ) ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ ੧੪੬੯ ਈ: ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਮਹਿਤਾ ਜੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਾਲਕ ਰਾਏ ਬੁਲਾਰ ਜੀ ਦੇ (ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਹੋਇਆ) ਪਰਮੁਖ ਕਾਰਿੰਦੇ ਜਾਂ ਪਟਵਾਰੀ ਸਨ ਤੇ ਚੰਗੇ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬੁਧ ਤੇ ਅਸਧਾਰਨ ਬਾਲਕ ਸਨ ਜੋ ਸਾਧ ਸੇਵਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਭੂ ਭਗਤੀ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੂੰ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚੋਂ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ—ਸ਼ਹਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਠਾਕਰੀ ਆਦਿ—ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਿਵਾਈ ਅਤੇ ਮਸਜਦ ਜਾਂ ਮਦਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਫਾਰਸੀ ਦੀ। ਚਤੁਰਬੁਧ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਬਾਲਕ ਨੇ ਮੁਢਲੀ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਫੇਰੀ ਹੀ ਉਨਤੀ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਪਾਸ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰੂਚੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਦਿਆ ਵਲ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਪਰਮਾਣ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਦੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਤੇ ਮਸਜਦ ਦੇ ਮੌਲਵੀ ਜੀ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਵਿਦਿਆ ਸਬੰਧਤ ਪੁਛਾਂ ਪੁਛ ਕੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਸਕੇ, ਦਿਤੇ। ਪਰ ਪੰਡਤ-ਪਾਥੇ ਤੇ ਮੌਲਵੀ ਇਹ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੀਮਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਅਭਿਆਸ ਅਰੰਭ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਵਧਾ ਲਿਆ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਈ ਤੋਂ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀ, ਵਪਾਰ, ਆਦਿ ਵਿਚ—ਲਗਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਆਪ ਇਹਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਿਰਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਾਧ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹੇ। ਲਗ ਭਗ ੧੮ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤੀਕ ਆਪ ਅਨੇਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹੇ ਜੋ ਕਿ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਬਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਟਿਕਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਝੰਡਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ, ਭੇਖ, ਫਿਰਕੇ, ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਜਾਪਦਾ

ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਭਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਰਬਾਬੀ ਨਾਲ ਜੋ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਦਾ ਸਾਥੀ ਰਹਿਆ, ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਸਨੌਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਬੱਚੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਏ।

ਉਸਰ ਦੇ ਅਗਲੇ ੧੨ ਸਾਲ ਜਾਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ (ਹੁਣ ਜ਼ਿਲਾ ਕਪੂਰਥਲਾ) ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਦੌਲਤ ਖਾਨ ਲੋਧੀ ਦੇ ਮੋਦੀ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਪਦ ਤੇ ਬਿਤਾਏ। ਆਪ ਦਾ ਭਲੀਆ ਭਾਈ ਜੈਰਾਮ ਨਵਾਬ ਦਾ ਇਕ ਉਹਾ ਅਫਸਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪ ਨੂੰ ਮੋਦੀ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਲਗਾਇਆ ਗਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਵਿਹਾਰ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮਾਵਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਲਫਜ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖੋਜ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਉਦਾਨ ਦੇ ਪਾਸੇ ਹੀ ਲੱਗੀ ਰਹੀ। ਆਪ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਰਸਮ ਪਰਸਤੀ, ਵੱਕੇ ਤੇ ਬੰਬੇ ਸਦਾਚਾਰ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਗਿਰਾਵਟ, ਪਰਾਧੀਨਤਾ, ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਧਾਰਮਕ ਖਿੱਚੋਤਾਣ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜਬਰ ਤੇ ਅਨਿਆ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਧਦੀ ਐਸ-ਪਰਸਤੀ ਤੇ ਬੇਸ਼ੋਜ਼ਮੀ ਆਦਿ ਨੂੰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਤੇ ਦੁਖ ਨਾਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਗੇਸ਼ ਮਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਭਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੰਨ ੧੮੯੯ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵੇਰ ਆਪ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਤੋਂ 'ਨਾ ਕੋ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਕੋ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਦਾ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਤੇ ਰਹਿਸ ਝਰਪੂਰ ਨਾਹਰਾ ਲਗਾ ਕੇ, ਤੁਰ ਪਏ। ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਉਤਰ, ਦਖਣ, ਪੂਰਬ, ਪਛਮ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ; ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀ ਧਾਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕਾਬਲ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਅਰਬ ਦਾ ਸੈਰ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਪ ਇਹਨਾਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇਰੇ ਵੀ ਗਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਭੀਰਬਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭੇਖ, ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ, ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਥਾਕੀ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਫਿਰਕੇ ਸਹੀ ਧਰਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਸੀ, ਆਪ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ; ਹਿਮਾਲੀਆ ਵਿਚ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ—ਆਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਧਰਮ ਸਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਜੋਗੀ ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਦੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਫਕੀਰਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀਆ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਸਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਲਗ ਪਗ ੨੨ ਸਾਲ ਆਪ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਰਸਮੀ ਪੂਜਾ, ਵੱਡੀਆਂ ਰਸਮਾਂ, ਭੋਖਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਹਉਮੈ, ਰਾਜ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਦੇ

ਜਦੋਂ ਸਾਧਾਰਕ ਗਿਰਾਵਟ ਆਦਿ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਏ।

ਸੰਨ ੧੫੨੧ ਤੋਂ ਆਪ ਨੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ ਆਪ ਵਸਾਏ ਪਿੰਡ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਵਾਸਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਚਾਰੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਸਾਧਾਰਨ ਕਿਰਤੀ ਗ੍ਰਸਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿਭਾ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ। ਆਪ ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਸਹਿਤ-ਪਤਨੀ ਤੇ ਬਚਿਆਂ ਸਣੇ-ਰਹੇ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਇਥੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਸਤਿਸੰਗ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੰਗਰ ਚਲਾਇਆ।

ਸੰਨ ੧੫੩੬ ਈ: ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਇਥੇ ਹੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾ ਗਏ। ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਪਹਿੰਚੀਆਂ, ਮੰਜੀਆਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਥੇ ਭਾਈ ਸਸਣ, ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਅਤੇ ਸਾਲਸ ਰਾਏ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਏ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਤਾਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜੜ੍ਹ ਪਕੜਦੇ ਗਏ।

ਸੋ ਪਰਤਖ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਰਮੁਖ ਭਾਗ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਹਿਲੇ ੩੦ ਸਾਲ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਤਲਵੰਡੀ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ; ਅਗਲੇ ੨੨ ਸਾਲ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲਗਾਏ; ਅਤੇ ਅੰਤਮ ੧੮ ਸਾਲ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਗ੍ਰਸਤ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਕੋਈ ੭੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬ ਲੈ ਆਂਦਾ—ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੇ ਸਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਧਰਮ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚਾਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੇ; ਆਪ ਨੇ ਨਵੀਂ ਅਰਸੀ ਬਾਣੀ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ; ਆਪ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਰਾਗ ਨੂੰ ਉਚੇਂ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਰਖਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਉਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਲਈ ਮਨੁਖਤਾ ਦੀ ਨਰੋਈ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਰਹੇਗੀ।

੨. ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਛੇ ਦਿਤੇ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਕਾਰਨਾਂ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ :—

(੧) ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬੁਧੀ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਅ-ਸੰਸਾਰਕ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜੋ ਮਾਦੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਖਬਰ ਹੋਣ ਦੀ ਬਾਂਭਗਤੀ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਸਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਸ ਵਿਸ਼ਮਾਦ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਵੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ—ਜਿਸ ਕਵੀ ਨੇ 'ਅਮੁਲ' ਤੇ 'ਸੋਦਰ' ਲਿਖੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਦ, ਵੇਦ, ਜੀਅ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭੇਦ, ਰੂਪ, ਰੰਗ ਆਦਿ ਸਭ ਵਿਚੋਂ ਰਬੀ ਬਾਉਲਾ ਦਿਸ ਆਇਆ, ਕੋਈ ਅਗੰਮੀ ਸੁੰਦਰਤਾ। ਉਸ ਵਿਸ਼ਮਾਦੀ ਰੰਗ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਪਜੀ।

(੨) ਆਪ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਇਕ ਅਤਿ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਸੰਜਮ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ—ਜੀਵਨ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਸਾਖਿਆਤ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਥੇ ਉਪਜਦਾ ਜਾਂ ਉਤਰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ—

ਜਤੁ ਪਾਚਾਰਾ, ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥

ਅਹਰਣਿ ਮਭਿ, ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ ॥

ਭਉ ਖਲਾ, ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ ॥

ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ, ਮੀਂਸ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ ॥

ਦਾ ਅਸਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਇਆ ਗਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੇ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਜਬਰ ਤੇ ਸੰਜਮ ਆ ਗਇਆ ਹੋਵੇ; 'ਉਥੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਟਕਸਾਲ' ਬਣਦੀ ਹੈ।

(੩) ਆਪ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਕਵਿਤਾ 'ਰਚੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ'—ਇਹ ਤੇ ਉਤਰਦੀ ਹੈ; ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ। ਕਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਪਰਸਾਰ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ 'ਖਸਮ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਹੈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਅਜੇ ਪਰਸਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

"ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਬਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ ॥"

(੪) ਕਵਿਤਾ ਆਪ ਲਈ 'ਗੁਰ' ਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੇ ਦੋ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ—'ਗੁਰ' ਜਾਂ ਭਾਵ ਪੂਰਨ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੋਹਜਵਾਦੀ ਗੁਣਾਂ (Graces) ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ; ਗੁਰ (Light) ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ (Sweetness) ਹਨ। 'ਗੁਰ' ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ 'ਗੁਰੂ' ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਗੁਰ' ਤੇ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਇਹ ਸਨ ਆਪ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਉਪਜੀ।)

(੫) ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਕੁਝ ਮਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ। ਉਹ ਉਦੇਸ਼ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੇ ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਸੁਝ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਆਪ ਦਾ ਜ਼ਾਤੀ ਤਜਰਬਾ ਬੜਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਘਰ ਵਿਚ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਰਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਆਪ ਨੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਬਰ ਵੇਖਿਆ, ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਆਪ ਜ਼ਰਵਾਹੇ ਰਹੇ, ਵਾਪਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸੋਦੀ ਰਹੇ। ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਦਾ ਜੀਵਨ ਭੇਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁਦਰਤ ਗੁਚਪਨ ਵਿਚ ਵੇਖੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਪਰਾਪਤ ਸੀ।

(੬) ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਭੇਖ, ਸਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਬੜਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ।

(੭) ਆਪ ਦਾ ਦੋਸ਼ਾਟਨ ਤੇ ਭਰਮਣ ਬੜਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਜਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਭਰਮਣ ਵਧ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਵਧਿਆ। ਆਪ ਦਾ ਅਨੇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਧ ਸੰਤ, ਚੋਰ ਡਾਕੂ, ਟੂਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਜਾਦੂਗਰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਫਕੀਰ, ਜਾਬਰ ਤੇ ਗ਼ਾਲਮ, ਚੰਗੇ ਤੇ ਮੰਦੇ—ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਵੇਖੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੇਖੇ, ਰਗ਼ਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਰੰਗੀਨੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੇਖੀ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਤੇ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ।

(੮) ਆਪ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਜੁਗ-ਗਰਦੀ ਵੇਖੀ; ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਸਿਧੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ; ਬਾਬਰ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵੇਖੀ; ਬਾਬਰ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੇਖਿਆ; ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਵੇਖੀ—ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਰੁਧ ਆਪ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਅਨਿਆ ਵੇਖਿਆ। ਇਸ ਵਿਰੁਧ ਆਪ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ; ਰਤ-ਪੀਣੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਵਡੀਰਾ ਡਿਠਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਹੋ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ੧੫ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਕੋਲਤਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ—ਇਹ ਇਕ ਅਰਸੀ ਕਵੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਰਾਜਸੀ ਅਨਿਆ ਵਿਰੁਧ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਧ ਨੇ ਹੀ ਅੰਸੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਭਗਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ, ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਨੇਤਾ ਵੀ ਹੋ ਨਿਬੜੇ।

(੯) ਅਨੇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਜੋਗੀਆਂ, ਸਾਧਾਂ, ਫਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ

ਹੋਏ, ਵਿਚਾਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਆਪਣੇ ਨਿਕਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਬਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਆਪ ਭਾਰਤੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਥਮ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਹੋ ਨਿਬੜੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜਸੀ ਅਨਿਆਂ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਣ ਵਿਚ, ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜਬਰ ਧਰੇ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਣ ਵਿਚ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਣ ਵਿਚ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿਚ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਾਯਾਵਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਜੰਗ ਦੇ ਹਾਨੀਗਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਦੇਣ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪਿਆਰ ਜਗਾਉਣ ਵਿਚ, ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦਾ ਭਾਵ ਜਗਾਣ ਵਿਚ, ਰਸਮੀ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਠਠਾ ਤੇ ਉਪਹਾਸ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਧਰਮ ਦੇਣ ਵਿਚ, ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸਿਖਾਣ ਵਿਚ, ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਰੂਪ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਰੰਗੀਨੀਆਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ, ਗ੍ਰੰਥ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਤਮ ਮਾਟਗ ਕਹਿਣ ਵਿਚ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਧਾਰਮਕ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਦਲੀਲ ਤੇ ਪਰਖਣ ਵਿਚ, ਕੋਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲ ਦਰਸਾਣ ਵਿਚ, ਚਾਰਜਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਰੋਕੀ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰ ਹਟਾ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਬਲ ਦੇਣ ਵਿਚ, ਖਾਣ ਪੀਣ ਬਾਰੇ ਠੱਕੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਦਿ। ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਸਾਹਸ, ਦਲੇਰੀ, ਜੁਰਤ ਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ਮੀਲੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ। ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਸ਼ੁਕਰ ਤੇ ਗੋਰਖ ਵਿਚ ਸੀ।

੩. ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਿਉਰਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਐਸੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਖ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ) ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਬਨਾਵਟੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ : ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ, ਜੰਗ ਸਿਧ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ, ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟ ਰਾਗ ਆਸਾ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਮਲੀ ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ), ਯੋਗ ਮਾਰਗ, ਸੋਰਠ ਕੀ ਵਾਰ, ਰਾਮਕਲੀ ਰਤਨ ਮਾਲਾ, ਥਿਹੰਗਮ ਬਾਣੀ, ਗੁੜ੍ਹੀ ਪੂਰਬੀ ਬਾਵਨ

ਸਾਖੀ, ਕੱਕੜ ਵਿਚਾਰ, ਭੋਗਲ ਪੁਰਾਣ, ਤਿਲੰਗ ਕੀ ਵਾਰ, ਗਿਆਨ ਸਟੇਦ, ਨਜੀਹਤ ਨਾਮੇ, ਨਾਜਰ ਨਾਮਾ, ਪਾਕ ਨਾਮਾ, ਕਰਨੀ ਨਾਮਾ, ਸਿਹਰਤੀਆਂ, ਰਤਨ ਮਾਲਾ, ਮਲਿਆਹ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ ਤੇ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਗੋਸ਼ਟਾਂ—ਇਹ ਹਨ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦ (ਪਦੇ) ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ', 'ਜੇ ਬੋਲਾਂ ਤਾਂ ਆਖੀਐ ਬੜ ਬੜ ਰਹੇ ਬਹੁਤ' ਆਦਿ ਆਪ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਅਜ ਕਲ ਵੀ ਲੋਕ ਸਲੋਕ ਬਣਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :—

'ਨਾਮ ਖੁਮਾਰੀ ਨਾਨਕਾ ਹੜੀ ਹੋਰੇ ਦਿਨ ਰਾਤ'
ਤੇ 'ਏਕ ਨੇ ਕਹੀ ਔਰ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਮਾਨੀ'
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਦੋਨੋ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ॥

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਬੇਅੰਤ ਸਲੋਕ ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਬਚਨ ਆਪ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਖਵਾਏ ਗਏ ਹਨ—ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕਲਪਨਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਬਚਨ ਸੁਭਾਵਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੋਈ ਉਪਦਰਵ ਦੀ ਗਲ ਨਹੀਂ।

ਸਾਡਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਪੂਰਨ ਅਖੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ। 'ਧੁਤ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬੇਲੋੜਾ ਸਮਝ ਕੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ; 'ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਏਵ ਕਹਤੁ ਹੈ' ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਗ ਨੂੰ ਲਾ-ਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਅਣਸਾਂਝਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ ਛੱਡ ਸਕਦੇ—ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ 'ਸਾਹਿਬ' ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਸੀ; ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਪਉ ਢਾਢੇ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ' ਦੇ ਪਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰੀ ਹੈ—ਉਹ ਖਜ਼ਾਨਾ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੀ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਤੇ ਕੀਤੀ ਰਚਨਾ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਸੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਿਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਖਾਦਨਾ ਕਰਕੇ ਬੀੜ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਵਡਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਸੁਆਰਥੀ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ, ਸਾਧੂ, ਫਕੀਰ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਤਾ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਆਪ ਦੇ (ਨਾਨਕ) ਨਾਮ ਤੇ ਪਰਚਲਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਛੱਡ ਦਿਤੀ ਗਈ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਥਾਣੀ ਦਾ ਵਿਉਂਤਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :

ਨਾਮ ਥਾਣਾ	ਪੰਨੇ	ਅਸਟਪਦੀਆਂ	ਥਾਣੀਆਂ	ਛੰਦ	ਸਲੋਕ	ਪਉੜੀਆਂ
ਸਿਰੀ	੩੩	੧੮	ਜਪੁ	—	੨	—
ਮਾਝ	—	੧	ਪਹਰੇ (੨)	—	੭	—
ਗਉੜੀ	੨੦	੧੮	—	—	੪੬	੨੭
ਆਸਾ	੪੦	੨੨	ਪਣੀ (੩੫)	੨	—	—
ਗੁਜਰੀ	੨	੫	—	੫	੪੫	੨੪
(ਬਿਹਾਗੜਾ)	—	—	—	—	੧	—
ਵਡਹੰਸ	੩	—	—	—	੨	—
ਸੋਰਠ	੧੨	੪	ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ (੫)	੨	੩	—
ਧਨਾਸਰੀ	੯	੨	—	—	੨	—
ਤਿਲੰਗ	੫	੨	ਆਰਤੀ (੧)	੩	—	—
ਸੂਹੀ	੯	੫	—	—	—	—
ਥਿਲਾਵਲ	੪	—	ਸੁਚਜੀ (੧)	੫	੨੩	—
ਰਾਮਕਲੀ	੧੧	੨	ਕੁਚਜੀ (੧)	—	—	—
ਮਾਰੂ	੧੨	੧੨	ਖਿਤੀ* (੨੦)	੨	੨	—
ਤੁਖਾਰੀ	—	—	ਉਅੰਡਾਰ (੫੪)	—	੧੯	—
ਭੈਰਉ	੮	੧	ਮਿਧ ਗੋਸਟਿ (੭੩)	—	—	—
ਬਸੰਤ	੧੦	੮	ਸੋਹਲੇ (੨੨)	—	੧੯	—
ਸਾਰੰਗ	੩	੨	ਬਾਹਰਮਾਹਾ (੧੭)	੫	—	—
ਮਲਾਰ	੯	੫	—	—	—	—
ਪ੍ਰਭਾਤੀ	੧੭	੭	—	—	੩੪	੨੭

ਸਲੋਕ

ਸਹਿਸਾਕ੍ਰਿਤੀ=੪

ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ

ਵਧੀਕ=੩੨

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ੧੯ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ; ਬਿਹਾਗੜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੋ ਮਿਲਕੇ ਹਨ—ਇਸ ਲਈ 'ਬਿਹਾਗੜੇ' ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਮਿਥਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਮਾਝ, ਆਸਾ ਤੇ ਮਲਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ ਤੇ ਉਪਰਲੀ ਗਿਣਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਲੋਕ ਵੀ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਮਿਥੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ:—

(ੳ) ੧੪੬੯ ਤੋਂ ੧੪੯੭ ਤੀਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਝਲਵੰਡੀ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਖੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕ ਤੇ ਕੁਝ ਪਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ 'ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਚੰਡ ਤੇ ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ; ਜਦੋਂ ਆਪ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਗਿਰਾਵਟ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਗਾ ਰਹੇ ਸਨ; ਜਦੋਂ ਆਪ ਹਾਕਮੀ ਜ਼ਬਰ ਤੇ ਜ਼ਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਧੱਕੇ ਤੇ ਅਨਿਆ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾ ਰਹੇ ਸਨ; ਜਦੋਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਚਿਤਰ ਰਹੇ ਸਨ; ਜਦੋਂ ਆਪ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਤੇ ਬਿਰਹੇ ਦੀ ਸਰੋਂਦੀ ਹੁਕ ਮਘ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਉਨਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪ ਵਿਚ ਜੋਸ਼, ਗੁੱਸਾ, ਰੋਸ ਤੇ ਉਪਤਾਕਭਾਵ ਸਨ, ਆਪ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕ ਇਸ ਸੁਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਹਨ ।

(ਅ) ੧੪੯੭ ਤੋਂ ੧੫੨੧ ਤੀਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂਸਤਾਨ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ । ਜਿਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਕਿਸੇ ਪੰਡਤ, ਜੋਗੀ, ਕਾਜ਼ੀ, ਮੁਲਾਂ, ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਚੇ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ; ਜਿਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਚੋਰਾਂ, ਲੁਟੇਰਿਆਂ, ਰੋਗੀਆਂ, ਜਾਲਮਾਂ, ਮੂਰਖਾਂ ਤੇ ਵਿਚਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਰਚੇ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ; ਜਿਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਤੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਚਾਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ; ਜਿਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਰਚੇ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਸੋ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦੇ ਤੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

(ੲ) ੧੫੨੧ ਤੋਂ ੧੫੩੯ ਤੀਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਟਿਕ ਕੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹੇ । ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਛੰਤ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ । ਲੰਮੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਟਿਕਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਸਲਹ ਵਿਚ ਲੰਮੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਚੌੜੇ ਗਿਆਨ,

ਭੁੰਘੀ ਨੀਝ ਅਤੇ ਵਿਸਤੀਰਤ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਸਾਖ ਹੈ; ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਬਚੁਰਗੀ ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ; ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝੇਪਨ ਤੇ ਜੋਰ ਹੈ; ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ ਤੇ ਜੋਰ ਹੈ। ਸੋ ਜਪੁ, ਤਿੰਨੇ ਵਾਰਾ, ਪੱਟੀ, ਥਿਤੀ, ਓਅੰਕਾਰ, ਜਿਧਗੋਸਟਿ, ਬਾਰਹਮਾਯਾ ਅਤੇ ਸੋਹਲੇ ਤੇ ਛੰਡ, ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ।

੪. ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਲਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਥਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਕੌਸਲਤਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਏਗਾ।

ਜਪੁ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—ਪੰਨਾ ੧—੮)

'ਜਪੁ' ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਜੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਰਮੌਰ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਕੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਬਲ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਕੀ ਕਲਾ ਕੌਸਲਤਾ ਦੇ ਹਮਤਕਾਰ ਕਰ ਕੇ। 'ਜਪੁ' ਜੀ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਾ ਤੇ ਕਹਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ, ਮਹਲਾ ਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਪਰ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਨਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਆਦਿ—ਸੁਤੇਸਿਧ ਹੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਤੇ ਪਰਚਲਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਜਪੁ' ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ; 'ਸੋਦਰੂ' ਦੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਹੋਰ ਥਾਂਈਂ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਸੀ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਦੇ ਕਈ ਹਥ ਲਿਖਤੀ ਖਰੜਿਆਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਤੇ 'ਰਾਗ ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧' ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ—ਸੋ ਬਾਣੀ 'ਰਾਗ ਆਸਾ' ਵਿਚ ਹੈ, 'ਸੋਦਰੂ' ਦੇ ਰਾਗ ਆਸਾ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; 'ਆਸਾ' ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ—ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤ—ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦਾ ਰਾਗ ਆਸਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ।

(੧) 'ਜਪੁ' ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਸਦਾਈ' ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਨੇ ਸਦਾਈ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਜਾਂ 'ਸਚਿਆਰ' ਬਣਨਾ ਹੈ। ਸਚ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਮਨੁਖ ਦਾ ਸਰੂਪ 'ਜਪੁ' ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਉਘੜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ :—

ਸਭੁ ਪਾਹਾਰਾ, ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥
 ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ, ਵੇਦੁ ਚਬੀਆਰੁ ॥
 ਭਉ ਖਲਾ, ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ ॥
 ਛਾਂਡਾ ਭਾਉ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ ॥

ੴ ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਮਾਰਗ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ—ਜਿਸ ਦਾ ਭੋਖ :

ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ, ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਬੋਲੀ, ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਬੂਤਿ ॥
 ਖੰਥਾ ਕਾਲੁ, ਕੁਆਰੀ ਕਾਇਆ, ਜੁਗਤਿ ਡੰਡਾ ਪਰਭੀਤਿ ॥
 ਆਈ ਪੰਥੀ, ਸਗਲ ਜਮਾਤੀ, ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ ॥
 ਆਦੇਸੁ ਤਿਸੈ ਆਦੇਸੁ ॥

ਦੇ ਦਸ ਅੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ । ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਨਿਸਚਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਤਤ ਵਸਤੂ ਤੇ
 ਵਡਿਆਈ 'ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ' ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮਾਦੀ ਵਡਿਆਈਆਂ :—

ਜੇ ਜੁਗ ਚਾਰੇ ਆਰਜਾ, ਹੋਰ ਦਸੂਣੀ ਹੋਇ ॥
 ਨਵਾ ਖੰਡਾ ਵਿਚਿ ਜਾਣੀਐ, ਨਾਲਿ ਚਲੈ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥
 ਚੰਗਾ ਨਾਉ ਰਖਾਇ ਕੈ, ਜਸੁ ਕੀਰਤਿ ਜਗਿ ਲੇਇ ॥
 ਜੇ ਤਿਸੁ ਨਦਰਿ ਨ ਆਵਈ, ਤ ਵਾਤ ਨ ਪੁਛੈ ਕੇ ॥

(੨) 'ਸਚਿਆਰ' ਦੇ ਇਸ ਪਧਰ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ 'ਸਚ' ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ
 ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਚਾਈ ਭਗਤ ਦੇ
 ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ । ਸਚ ਜਾਂ ਸਚਾਈ ਦਾ ਸਰੂਪ 'ਜਪੁ' ਵਿਚ ਇਹ ਦਿਤਾ ਹੈ ।

ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਸਚ ਨੂੰ :—

ੴ—ਭਾਵ ਹਰ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ, ਦੇਸ਼, ਜਾਤੀ, ਕੌਮ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਸਰੂਪ ਹੈ । ਜੋ
 ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼, ਜਾਤੀ, ਕੌਮ, ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਮੰਨਦਾ ਹੈ,

ਉਹ ੴ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਸਤਿਨਾਮ—ਹਰ ਗੁਣ, ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਆਪਕ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ
 ਹੈ । ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਸਚ ਕਰਤਾ ਵਿਚ
 ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਏ ।

ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ—ਉਹ ਕਰਤਾਰੀ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਹੈ; ਨਾਲੇ ਚੇਤਨ ਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹੈ ।
 'ਕਰਤਾਰੀ' ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁਖ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ—ਜਿਥੇ ਭੈ ਹੈ ਜਾਂ ਚੇਤ, ਉਥੇ ਪ੍ਰਭੂ ਜਾਂ ਸਚਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਪਧਰ ਤੇ ਪੁਜਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਚਾਈ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਸਕੀਦਾ ਹੈ ।

ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੋ—ਪੂਰਣਤਾ ਹੀ ਸਚਾਈ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ । ਪੂਰਣਤਾ ਤੀਕ ਪੁਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਹੈ ।

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ—ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਜਾਂ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

(੩) ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਭਿਆਸ ਇਹ ਹਨ :

“ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲਾ, ਸਚੁ ਨਾਉ, ਵਡਿਆਈ ਵੀਚਾਰ ॥”

“ਧੌਲੁ ਧਰਮੁ, ਦਇਆ ਕਾ ਪੂਤੁ ॥

ਸੰਤੋਖੁ ਬਾਧਿ ਰਖਿਆ ਜਿਨਿ ਸੂਤਿ ॥

ਜੇ ਕੋ ਬੁਝੈ ਹੋਵੈ ਸਚਿਆਰੁ ॥”

“ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੈ ਜੰਗਿ ॥

ਓਹੁ ਧੰਪੈ ਨਾਵੈ ਕੈ ਰੰਗਿ ॥”

“ਵਿਣੁ ਗੁਣ ਕੀਤੇ, ਭਗਤਿ ਨ ਹੋਵਿ ॥”

“ਸੁਅਸਤਿ ਆਥਿ ਬਾਣੀ ਬਰਮਾਉ ॥

ਸਤਿ ਸੁਹਾਣੁ ਸਦਾ ਮਨਿ ਚਾਉ ॥”

“ਕਰਮੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਕੇ ਨੇੜੇ ਕੇ ਦੂਰਿ ॥”

(੪) ਮਨੁਖ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਸੁਣਨ ਤੇ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ‘ਸਚਿਆਰ’ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ‘ੴ ਸਤਿਨਾਮ’ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਲਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤੇ ਅਸੰਖ ਅਮੂਲ ਤੇ ਬੇਅੰਤ ਹੈ (ਵੇਖੋ ੧੬ ਤੋਂ ੨੭ ਤੀਕ ਪਉੜੀਆਂ) । ਕੋਈ ਜੀਵ ਵਿਕ ਦਸ ਸਚਿਆਰ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਦੀ ਉਨਤੀ ਦੇ ਕਈ ਪੜਾ ਹਨ—ਧਰਮ ਖੰਡ, ਗਿਆਨ ਖੰਡ, ਸਰਮ ਖੰਡ, ਕਰਮ ਖੰਡ ਤੇ ਸਚ ਖੰਡ । ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਸਰਮ ਤੇ ਕਰਮ (ਬਖਸ਼ਸ਼) ਜਦੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਤਦ ‘ਸਚਖੰਡ’ ਦਾ ਵਾਸ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

‘ਸੋਦਹੁ’ ਦੀ ਪਉੜੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਚਿਤਰਕਲਾ ਦਾ ਅਨੂਪਮ ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ ; ‘ਅਸੰਖ’ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ‘ਨਾਮ’ ਦੀ ਕਲਾਮਈ ਭਾਵਕ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸਥਾਰ ਭਰਪੂਰ ਵਿਆਖਿਆ ਹਨ ; ‘ਸੁਣੈ, ਮੰਨੈ’ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਬਰੀਕੀ ਦਰਸਾਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਿਬੰਧਕਾਰੀ ਦਾ ਬਲ । ਵਿਸਮਾਦ, ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ, ਸ਼ਕਤੀ, ਸਮਾਜਿਕਤਾ, ਸੰਤੁਲਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ‘ਜਪੁ’ ਵਰਗੀ ਹੋਰ ਹਦਨਾ ਅਸੁਮਾਨਣੀ ਕਠਨ ਹੈ । ਦਾਗ, ਛੈ,

ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਹਿਣ ਜਿਥੇ ਬਹੁਰੰਗੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵੀ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਦੀ ਖਿਆਲ ਲੜੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ—ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਜਾਦੂ ਹੈ; ਪਰ ਹਰ ਮਨ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਦਿਸ-ਹਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਧਰਮਪੁਜਾ' ਦਿਸ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸਚਾਈ ਦਿਸ ਸਕਦੀ ਹੈ 'ਜਪੁ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਅਗੰਮ, ਅਗਾਧ ਤੇ ਅਨਕ ਤਰੰਗੀ ਹਿਰਦਾ ਹੈ।

(੧) ਸਿਰੀ ਰਾਗ

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕੀਮਤ (ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ) ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ,

ਕੋਟਿ ਕੋਟੀ ਮੋਰੀ ਆਰਜਾ, ਪਵਣੁ ਪੀਅਣੁ ਅਪਿਆਉ ॥

ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਦੁਇ ਗੁਣੈ ਨ ਦੇਖਾ, ਸੁਖਨੈ ਸਉਣ ਨ ਥਾਉ ॥

ਭੀ ਤੇਰੀ ਕੀਮਤਿ ਨਾ ਪਵੈ, ਹਉ ਕੇਵਡੁ ਆਖਾ ਨਾਉ ॥

ਪਰ ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਅਮੀਰ, ਦਾਜਾ, ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਵੇ :

ਮੋਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਉਸਰਹਿ, ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ ॥

ਕਸਤੂਰਿ ਕੁੰਗੁ, ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ, ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ ॥

ਮਤੁ ਦੇਖਿ, ਫੁਲਾ, ਵੀਸਰੈ, ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ॥

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਜੀਉ ਜਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ ॥

ਮੈ ਆਪਣਾ ਗੁਰੁ ਪੂਛਿ ਦੇਖਿਆ ਅਵਰੁ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ॥

ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੈ, ਨਾਮ ਮੰਨਣਾ, ਸੁਨਣਾ, ਖਾਣਾ, ਪੀਣਾ—ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ।

ਸਭਿ ਰਸ ਮਿਠੇ ਮੰਨਿਐ, ਸੁਣਿਐ ਸਾਲੋਣੇ ॥

ਖਟ ਤੁਰਸੀ ਮੁਖਿ ਬੋਲਣਾ, ਮਾਰਣ ਨਾਦ ਕੀਏ ॥

ਛਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਾਉ ਏਕੁ, ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੋਇ ॥

ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ ॥

ਜਿਤੁ ਖਾਯੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ, ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ ॥

ਨਾਮ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਗੁਣ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ :

‘ਗੁਣਵੰਤੀ ਗੁਣ ਵੀਬਰੈ, ਅਉਗੁਣਵੰਤੀ ਝੂਰਿ ॥’

‘ਧ੍ਰਿਗ ਜੀਵਣੁ ਦੋਹਾਗਣੀ, ਮੁਠੀ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ॥’

ਨਾਮ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸਰੂਪ ਸੇਵਕ ਦਾ ਹੈ, ਪਦਾ ਨੰ: ੨੩ ਵਿਚ ਇਸ

ਰਾਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਅਫਲ ਛਲਾਈ ਨਹ ਛਲੈ, ਨਹ ਘਾਉ ਕਟਾਰਾ ਕਰਿ ਸਕੈ ॥
ਜਿਉ ਸਾਹਿਬੁ ਰਾਖੈ ਤਿਉ ਰਹੈ, ਇਸੁ ਲੋਭੀ ਕਾ ਜੀਉ ਫਲਪਲੈ ॥ ੧ ॥
ਬਿਨੁ ਤੋਲ ਦੀਵਾ ਕਿਉ ਜਲੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਧੋਈ ਪੁਰਾਣ ਕਮਾਈਐ ॥ ਭਉ ਵਰੀ ਇਤੁ ਤਨਿ ਪਾਈਐ ॥
ਸਚ ਬੁਝਣੁ ਆਣਿ ਜਲਾਈਐ ॥ ਇਹੁ ਤੋਲੁ ਦੀਵਾ ਇਉ ਜਲੈ ॥
ਕਰਿ ਚਾਨਣੁ ਸਾਹਿਬੁ ਤਉ ਮਿਲੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਇਤੁ ਤਨਿ ਲਾਗੈ ਬਾਣੀਆ ॥ ਸੁਖੁ ਹੋਵੈ ਸੇਵ ਕਮਾਣੀਆ ॥
ਸਭ ਦੁਨੀਆ ਆਵਣ ਜਾਣੀਆ ॥ ੩ ॥
ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ ॥ ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣ ਪਾਈਐ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਾਂਹ ਲੁਡਾਈਐ ॥ ੪ ॥ ੩੩ ॥

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਹੈ ; ਬਲਵਾਨ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਨਰੋਈ ਭਾਵਕਤਾ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਚਿਤਰਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੁਨਿਆਦ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਭਰਤੀ ਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਦਸ ਕੇ (ਆਪੋ ਗੀਰਾ ਨਿਰਮਲਾ ਆਪੇ ਰੰਗੁ ਮਜੀਠ) ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਰਾਧਨ ਦੀ ਪਰੋਹਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਚ ਗੁਰ ਸਬਦ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—

ਹਰਿ ਜੀਉ ਇਉ ਪਿਰੁ ਰਾਵੈ ਨਾਰਿ ॥
ਤੁਧੁ ਭਾਵਨਿ ਸੋਹਾਗਣੀ, ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਲੈਹਿ ਸਵਾਰਿ ॥
ਗੁਰਸਬਦੀ ਸੀਗਾਰੀਆ ਤਨੁ ਮਨੁ ਪਿਰ ਕੈ ਪਾਸਿ ॥

ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵ ਮਛਲੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮਨ, ਤਨ ਜੂਠਾ ਤੇ ਬੂਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਪੁ, ਤਪੁ, ਸੰਜਮ ਵਿਅਰਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਚਰਨੀ ਲਗ ਕੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਛਾਈ ਚੇ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਗਿਆਨੁ ਨ ਹੋਇ ॥
ਪੁਛਹੁ ਬ੍ਰਹਮੇ ਨਾਰਦੈ ਬੇਦ ਬਿਆਸੈ ਕੋਇ ॥

ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਨੰ: ੧੧ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੁਦਰਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਉਧਾਰਣਾਂ ਲੈ ਕੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਚਿਤਰਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਇਸ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋ

ਸਕਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਅਲੰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸ਼ਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ।

ਪੰਨਾ ੭੧—੭੩ ਤੇ ਦਿਤਾ ੨੪ ਬੰਦਾਂ ਦਾ ਲੰਮਾ ਸ਼ਬਦ 'ਜੋਗੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਗੀਆ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਮਾਤਮਾ ਜੋਗੀ ਤੇ ਭੋਗੀ ਸਭ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਹਾੜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਗਟ ਹੈ ; ਪਰ ਸਾਭਗੁਰ ਬਾਬੂ ਨ ਪਾਇਓ, ਸਭ ਮੋਹੀ ਮਾਇਆ ਜਾਲਿ ਜੀਉ' ॥

ਦੋ 'ਪਹਿਰਿਆ' ਵਿਚ ਮਨੁਖੀ ਉਮਰ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਮੰਨ ਕੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਹੀ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ ਵਿਚ ਲੰਘਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਬਾਲ, ਜੋਬਨ, ਬੁਢੇਪਾ ਤੇ ਮੌਤ ਲੰਘਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਚਾਹੀਦਾ ਇਹ ਹੈ :

ਪਤਿ ਸੋਤੀ ਜਾਵੈ, ਸਹਜਿ ਸਮਾਵੈ, ਸਗਲੇ ਦੂਖ ਮਿਟਾਵੈ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਛੂਟੈ, ਸਾਚੇ ਤੇ ਪਤਿ ਪਾਵੈ ॥

'ਪਹਰੇ' ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਖਿਆਲ, ਸਤਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਟੋਕ ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਏ ਗਏ ਹਨ ।

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ੭ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸ਼ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਭਗਤੀ ਵਿੜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਹਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਨਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਤ ਪਾਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਫਕਤ ਜਾਤੀ, ਫਕਤ ਨਾਉ ॥ ਸਜਨਾ ਜੀਆ ਇਕਾ ਛਾਉ ॥

ਆਪਹੁ ਜੇ ਕੋ ਭਲਾ ਕਹਾਏ ॥ ਨਾਨਕ ਤਾ ਪਰੁ ਜਾਪੈ ਜਾ ਪਤਿ ਲੇਖੈ ਪਾਇ ॥

'ਦਾਤੀ ਸਾਹਿਬ ਸੰਦੀਆ ਕਿਆ ਚਲੈ ਤਿਸੁ ਨਾਲਿ ॥'

'ਕਿਆ ਹੰਸੁ ਕਿਆ ਬਗੁਲਾ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੋਇ ॥'

ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਹਰ ਖਿੜਾਈ ਹੈ ।

(੨) ਰਾਗ ਮਾਝ

ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਜੋ ਮਾਰੂ ਸੋਹਲਿਆਂ ਦੇ ਤੋਲ ਤੇ ਹੋਈ ਹੈ, ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਮਿਤ੍ਰ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਸੁਖ ਦਾਤਾ, ਗੁਰਮਤੀ ਮੰਨਿ ਵਸਾਵਣਿਆ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ :

ਪੋਣੀਅੜੈ ਜਿਨਿ ਜਾਤਾ ਪਿਆਰਾ ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝੈ ਤਤੁ ਬੀਚਾਰਾ ॥

ਆਵਣੁ ਜਾਣਾ ਠਾਕਿ ਰਹਾਇ, ਸਚੇ ਨਾਮਿ ਸਮਾਵਣਿਆ ॥

ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮਲਕ ਮੁਰੀਦ ਤਬਾ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਸੋਹੀਆ' ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਪੁਨੀ ਤੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵੀਦ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰਤੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਖੇਲ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਅਰੰਮੁ ਹੈ, ਆਪਿ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਤੀ ॥
 ਰੰਗ ਪਰੰਗ ਉਪਾਰਜਨਾ, ਬਹੁ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਭਾਤੀ ॥
 ਤੂੰ ਜਾਣਹਿ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈਐ, ਸਭੁ ਖੇਲੁ ਤੁਮਾਤੀ ॥

ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ 'ਮੋਹ ਠਰਉਲੀ' ਦੇ 'ਪੈਧ' ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਦਾ ਖੇਲ ਹੈ, ਸਨਮ ਮਰਨ (ਕਾਇਆ ਚੰਸ) ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਵਿਜੋਗ ਦਾ ਖੇਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਚੇ ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਬਣਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਧਰਮ ਕਰਮ ਵੀ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ।

ਜੀਵਦਿਆਂ ਮਰੁ ਮਾਰਿ ਨ ਪਛੋਤਾਈਐ ॥

ਬੂਠਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰ ਕਿਨਿ ਸਮਝਾਈਐ ॥

ਵਾਰ ਮਾਝ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਸਲੋਕ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੀ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਾਝ ਰਾਗ, ਸ਼ਾਇਦ, ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਗ ਹੈ, ਮਾਝੇ ਦੋਸ਼ ਦਾ; ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀਨ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਗਿਰਾਵਟ ਤੇ ਖਿਚੋਤਾਣ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਹੈ:—

(੧) ਕਲਿ ਕਾਤੀ, ਰਾਜੇ ਕਾਜਾਣੀ, ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਭਰਿਆ ॥

ਕੂੜੁ ਅਮਾਥਸ, ਸਚੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਦੀਸੈ ਨਾਹੀ ਕਹ ਚੜਿਆ ॥

(੨) ਸੋ ਜੀਵਿਆ ਜਿਸੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ ॥

ਨਾਨਕ ਅਵਰ ਨ ਜੀਵੈ ਕੋਇ ॥

ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਬੀ ਜਾਇ ॥ ਸਭੁ ਹਰਾਮੁ ਜੋਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ ॥

ਰਾਜਿ ਰੰਗੁ, ਮਾਲਿ ਰੰਗੁ, ਰੰਗਿ ਰਤਾ ਸਚੈ ਨੰਗੁ ॥

ਨਾਨਕ ਠਗਿਆ ਮੁਠਾ ਜਾਇ ॥ ਫਿਣੁ ਨਾਵੈ ਪਤਿ ਗਇਆ ਗਵਾਇ ॥

(੩) ਮਿਹਰ ਮਸੀਤ, ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ, ਹਕੁ ਹਲਾਣੁ ਕੁਰਾਣੁ ॥

ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ, ਸੀਲੁ ਚੋਜਾ, ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ॥

ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ। ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਵਾਲੀ ਕਟਾਖਸ, ਭੇਜੀ, ਸਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ, ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਨੁਕ ਨਾਲ ਗਲ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਚੁਰਗੀ ਦਾ ਸੰਕੋਚ, ਸਿਧੀ ਜਾਦੀ ਸਰਲਤਾ, ਤੇ ਗੁਝਾ ਹਾਸਾ ਹਨ। ਇਹ ਸਲੋਕ ਕਲਾ ਕਿਰਤ ਦੇ ਚੰਗੇ ਉਤਮ ਨਮੂਨੇ ਹਨ।

(੩) ਰਾਗ ਗਉੜੀ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ

ਅਮਰ ਹੈ—ਰਿਹੁ ਨ ਮੂਆ ਜੋ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ' ਪਰ ਕਾਇਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ :—

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਾਇਆ ਰਹੈ ਸੁਖਾਲੀ, ਬਾਜੀ ਇਹੁ ਜੰਸਾਰੇ ॥

ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਮੁਖੁ ਕੂੜੁ ਕਮਾਵਹਿ, ਬਹੁਨੁ ਉਠਾਵਹਿ ਭਾਰੇ ॥

ਇਹ ਪੰਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਦੇ ਭਾਰ ਥਲੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਚਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਭਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਹੈ :

ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਬੂਝੈ ਮਾਨੈ ਨਾਉ ॥ ਤਾਕੈ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰੈ ਜਾਉ ॥

ਆਪਿ ਭੁਲਾਏ ਨਉਤ ਨ ਨਾਉ ॥ ਤੂੰ ਸਮਝਾਵਹਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਉ ॥

ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਚਲੈ ਮੈ ਨਾਲਿ ॥ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਬਾਪੀ ਸਭ ਕਾਲਿ ॥

ਨਾਮ 'ਨਿਰਭਉ ਕਾ ਸੋਹੇਲਾ' ਹੈ ਜੋ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਨਿਰਭਉ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦਾ ਨੰ: ੧੯ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਲਪਨਾ, ਸਰੋਂਦੀ ਭਾਵਕਤਾ, ਕੌਮਲ ਹੋਮਾਦਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਕਲਾ ਚਿਤਰਾਂ ਤੇ ਆਤਮਕ ਸੋਹਾਗਣ ਦੇ ਸਿਖਾਂਤ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਉਤਮ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਜਮੂਨ 'ਪ੍ਰੇਮ ਪਰਾਇਣ ਪ੍ਰੀਤਮ ਰਾਉ' ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਦਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਮਾਇਆ ਤੇ ਕਾਮਾਦਿਕ ਮਗਰ ਨਹੀਂ ਟੁਰਦਾ :

‘ਮਨੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਕਾਇਆ ਉਦਿਆਨੈ ॥ ਗੁਰੁ ਅੰਕਸੁ ਸਚੁ ਸਬਦੁ ਨੀਸ਼ਾਨੈ ॥’

ਕੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾ ਵੀ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਨਿਰਗੁਣ ਰਾਮੁ ਗੁਣਤ ਵਸਿ ਹੋਇ’ ਤਾਂ ਤੇ ਮਨ ਜੈਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇਗਾ, ਐਸਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ‘ਜੈਸਾ ਸੇਵੈ ਤੈਸੈ ਹੋਇ ॥’ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਨੰ: ੯ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮਿਥਿਹਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਗਰਬ’ ਨੇ ਬੜਿਆਂ ਬੜਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਨਾਲ ਗਰਬ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪਧਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਦਸੀ ਹੈ :—

‘ਮੂੰਹੁ ਨਿਮਾਨਝੀਆ ਜੀਉ, ਬਿਨੁ ਧਨੀ ਪਿਆਰੇ ॥’

‘ਬਾਝਹੁ ਪਿਆਰੇ, ਕੋਇ ਨ ਸਾਰੇ, ਏਕਲਝੀ ਕੁਰਲਾਏ ॥’

ਪਰ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

‘ਮੇਰੀ ਇਛ ਪੁਨੀ ਜੀਉ. ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨੁ ਆਇਆ ॥’

ਜੋ ‘ਨਾਮ ਕਾ ਵਾਪਾਰੁ ਮੀਠਾ, ਭਗਤਿ ਲਾਹਾ ਅਨਦਿਨੈ’ ਹੈ।

(੫) ਰਾਗ ਆਸਾ

ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸੋਦਰੁ' ਹੈ ਜੋ 'ਜਪੁ' ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਪਉੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਕਲਪਨਾ, ਭਾਵਕਤਾ, ਭਾਵਨਾ, ਚਿਤਰਾਂ, ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਸਰਵੋਤਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਸੋਦਰੁ' ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ :

ਸੋਈ ਸੋਈ ਸਦਾ ਸਚੁ ਸਾਹਿਬੁ, ਸਾਚਾ ਸਾਚੀ ਨਾਈ ॥

ਹੈ ਭੀ ਹੋਸੀ ਜਾਇ ਨ ਜਾਸੀ, ਰਚਨਾ ਜਿਨਿ ਰਚਾਈ ॥

ਰੰਗੀ ਰੰਗੀ ਭਾਤੀ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜਿਨਸੀ ਮਾਇਆ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ॥

ਕਰਿ ਕਰਿ ਵੇਖੈ ਕੀਤਾ ਆਪਣਾ, ਜਿਵ ਤਿਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ॥

ਅਤੇ ਪਉਣ, ਪਾਣੀ, ਬੈਸੰਤਰੁ, ਚਿਤ੍ਰ ਗੁਪਤੁ, ਈਸਰੁ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਦੇਵੀ, ਇੰਦ੍ਰ, ਜਤੀ ਜਤੀ ਸੰਤੋਖੀ, ਪੰਡਿਤ, ਰਿਖੀਸਰੁ, ਬੇਦ, ਮੋਹਣੀਆਂ—ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ ਏਕੈ ਹੈ' ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪੋ ਕਿਉਂਕਿ :

‘ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਸਵਾਰਣਹਾਰਾ’

‘ਨਾਨਕ ਨਾਵੈ ਬਾਤੁ ਸਨਾਤਿ’

‘ਕਰਮ ਧਰਮ ਸਚੁ ਸਾਚਾ ਨਾਉ’

ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ 'ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੂਰਿ ਨਾਹੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਤੂੰ ਹੈ'। ਪਦਾ ਨੰ: ੩੦ ਤੇ ੩੯ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪਦਾ ਨੰ: ੩੦ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ 'ਗੁਰ ਗੁਰ ਏਕੋ ਵੇਸ ਅਨੇਕ' ਕਰਕੇ ਦਸਦਾ ਹੈ ਭਾਵ ਸਾਰੇ ਪੈਰੋਬਰ ਤੇ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਇਕੋ ਲੂਰ ਤੋਂ ਹੋਸ਼ਨੀ ਲੈ ਕੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਹਕਦਾਰ ਹਨ। ਪਦਾ ਨੰ: ੩੯ ਬਾਬਰਵਾਣੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਅਲੋਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਨੂਪਮ ਹੈ। ਦੁਖ-ਪੀੜ ਨੇ ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ ਸਮਰਥਾ ਵੀ ਵਧ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ :

ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਡਰਾਇਆ ॥

ਆਪੇ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ, ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਏ, ਤੋਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ ॥ ੧ ॥

ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ ॥

ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ, ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨ ਹੋਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ, ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ ॥

ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੰਨੀ, ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ ॥

ਆਪੇ ਸੋੜਿ ਵਿਛੋੜੇ ਆਪੇ, ਵੇਖੁ ਤੇਰੀ ਫਡਿਆਈ ॥ ੨ ॥

ਜੇ ਕੋ ਨਾਉ ਧਰਾਏ ਵਡਾ, ਸਾਦ ਕਰੇ ਮਨਿ ਭਾਵੇ ॥

ਖਸਮੇ ਨਦਰੀ ਕੀੜਾ ਆਵੈ, ਜੋਏ ਚੁਗੈ ਦਾਣੇ ॥

ਮਰਿ ਮਰਿ ਜੀਵੈ ਤਾਂ ਕਿਛੁ ਪਾਏ, ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਫਖਾਣੇ ॥ ੩ ॥

ਬਾਬਰ, ਲੋਧੀਆਂ ਤੇ ਰਖ—ਤਿਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਬੰਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਮ
ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਸਹੀ ਕਰਤਵ ਸਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ੧੦ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ
ਕੇ ਹਉਮੈ, ਮਾਇਆ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਕਾਮਾਧਿਕ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ
ਅਸ਼ਾਂਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਲੋਕੀ ਅਨੇਕ ਕਰਮ ਧਰਮ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ,
ਪਰ ਹਾਲਤ ਇਹ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ :

ਜਗੁ ਬੰਦੀ, ਮੁਕਤੋ ਹਉ ਮਾਰੀ ॥ ਜਗਿ ਗਿਆਨੀ, ਵਿਦਲਾ ਆਚਾਰੀ ॥

ਜਗਿ ਪੰਡਿਤ, ਵਿਦਲਾ ਵੀਚਾਰੀ ॥ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਛੋਟੇ ਸਭ ਫਿਰੈ ਅਹੰਕਾਰੀ ॥

ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਭਗਤੀ (ਬਾਂਧਾ ਛੁੱਟੇ, ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ)
ਵਿਚ ਲਗਣ ਨਾਲ ਹੋਣੀ ਹੈ—ਗੁਰੂ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੈ (ਉਤਮ ਸੰਗਤਿ ਉਤਮ ਹੋਵੇ)।

ਆਪੁ ਵੀਚਾਰੈ, ਸੁਪਰਥੇ ਠੀਰਾ ॥ ਏਕ ਵਿਸਟਿ ਭਾਰੈ ਗੁਰ ਪੂਰਾ ॥

ਅਤੇ— ਉਤਰਿ ਅਵਧੂਟਿ, ਸਰਵਰਿ ਨਾਵੈ ॥ ਬਕੈ ਨ ਬੋਲੈ ਹਰਿਗੁਲ ਗਾਵੈ ॥

ਜਲ ਆਕਾਸੀ ਸੁੰਨਿ ਸਮਾਵੈ ॥ ਰਸੁ ਸਤੁ ਬੋਲਿ, ਮਹਾ ਰਸੁ ਪਾਵੈ ॥

ਅਰਾਲੀਆਂ ਦੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਬਾਬਰ ਦੇ ਐਸਨਾਬਾਦ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਜੋ ਦੇਸ
ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਹੋਈ, ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਨਾਂ ਕੇਵਲ
ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਨੂਪਮ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਪਧਰ,
ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹਾਨਤਾ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਾਹਰ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ
ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵੀ ਅਨੂਪਮ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੇ ਨਾਂ
ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਕ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਅਤਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ
ਦੀ ਦੇਸ-ਭਰਤੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਕਾਰਨ ਵਿਹਨਾਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਕਾਵਿਕ, ਭਾਵਕ ਤੇ
ਦਰਦ ਦਾ ਬਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਖੋਜ ਨੂੰ 'ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਤੇਰਾ ਅੰਤੁ ਨ
ਪਾਇਆ' ਕਹਿਕੇ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਬਰ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਇਤਾਈਆਂ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਕੀਤੀ :

ਜਿਨ ਜਿਰਿ ਸੋਹਨਿ ਪਈਆ, ਮਾਂਗੀ ਪ ਇ ਸੰਧੂਹੁ ॥

ਸੇ ਸਿਰ ਕਾਤੀ ਮੁੰਨੀਅਨਿ, ਗਲ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ਧੂੜਿ ॥

ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਦੁਇ ਵੈਰੀ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹੀ ਰਖੇ ਰੰਗ ਲਾਇ ॥

ਦੂਤਾ ਨੋ ਫੁਰਮਾਇਆ, ਲੈ ਚਲੇ ਪਤਿ ਗਵਾਇ ॥

ਇਕ ਹਿੰਦਵਾਣੀ ਅਥਰ ਤੁਰਕਾਣੀ ਭਟਿਆਣੀ ਠਕੁਰਾਣੀ ॥

ਇਕਨ੍ਹਾ ਪਿਰਣ ਸਿਰ ਖੁਰ ਪਾਏ, ਇਕਨ੍ਹਾ ਵਾਸ ਮਸਾਣੀ ॥

ਜਿਨ੍ਹ ਕੇ ਖ਼ੈਕੇ ਘਰੀ ਨ ਆਇਆ, ਤਿਨ੍ਹ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਥਿਧਾਣੀ ॥

ਜੈਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡਾ ਦੋਸ਼, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਹੈ, ਉਥੋਂ ਸਾਹਾ ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਧਰਮ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਗਇਆ ਸਮਝੋ ।

ਕਾਫ਼ੀ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਕੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲਗਣ ਲਈ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਜਿਨੀ ਆਤਮ ਚੀਨਿਆ, ਪਰਮਾਤਮੁ ਜੋਈ ॥

ਏਕੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿਰਖੁ ਹੈ, ਫਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹੋਈ ॥

ਤੇ 'ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਖ ਮੋਇਆ ਜਪਿ ਨਾਮੁ ਮੁਰਾਰੇ' ॥

ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੀ 'ਪਟੀ' ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਟੇਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ੩੫ ਬੰਦਾਂ ਦੀ ਢਚਨਾ ਹੈ, ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਪਖ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਪੰਡਿਤ ਮਨੁਖ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਆਚਰਨ ਚਿਤਰਨਾ ਹੈ :—

'ਮਨ ਕਾਹੇ ਭੂਲੇ ਮੂੜ ਮਨਾ ॥ ਜਬ ਲੇਖਾ ਦੇਵਹਿ, ਬੀਰਾ ਤਉ ਪੜਿਆ' ॥

ਭੈਰੋ ਬਿਆਨੁ ਬੁਝੈ ਜੇ ਕੋਈ, ਪੜਿਆ ਪੰਡਿਤੁ ਜੋਈ ॥

ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਹਿ ਏਕੋ ਜਾਣੈ, ਤਹ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਈ ॥ ੪ ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਤਿੰਨਾਂ ਅਖਰਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਸ, ਈ, ਓ, ਓ, ਕ, ਖ.....ਬ, ਭ, ਮ, ਯ, ਰ, ਲ, ਵ, ਝ; ਹ ਤੇ ਅ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਟੀ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ 'ਨਾਨਕ ਸਾਇਰ ਇਵ ਕਹਿਆ' ਕਹਿ ਕੇ 'ਸਾਇਰ' ਦੀ ਪਧਤੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਹਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਤ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਪਟੀ ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦਸੀ । ਸਾਇਦ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸੇ ਹਵਾਇਤ ਨੂੰ ਪਰਵਾਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ

ਪਾਈ ਲਿਖੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰੋਖਨਾ ਲੈਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਟੀ ਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਸੁਖ ਜੀਵ-ਇਸ਼ਤੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀ ਹੈ :—

ਅਨਹਦੇ ਅਨਹਦੁ ਵਾਜੈ, ਰੁਣ ਬੁਣਕਾਰੈ ਰਾਮ ॥

ਮੇਰਾ ਮਨੋ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਰਾਤਾ, ਨਾਲ ਪਿਆਰੈ ਰਾਮ ॥

ਅਨਦਿਨੁ ਰਾਤਾ ਮਨੁ ਬੈਰਾਗੀ, ਸੁੰਨ ਮੰਡਲਿ ਘਰੁ ਪਾਇਆ ॥

ਪਰ ਇਸ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—‘ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਅਪਰੰਪਰੁ ਪਿਆਰਾ, ਸਤਿਗੁਰਿ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ’। ਗੁਰੂ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ‘ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਬੈਰਾਗੀ, ਅਨਹਦ ਰੁਣਬੁਣਕਾਰੈ’।

ਛੰਤ ਨੰ : ੪ ਵਿਚ ਅਜੀਬ, ਲੰਮੀ ਜਹੀ, ਮਿਠੀ ਮਧੁਰਾੜੀ ਜਹੀ ਚਾਲ ਤੇ ਲੈਂ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਧੂਹ ਪਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ :—

ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਰਹਿ ਸਿ ਸੂਕਹਿ ਨਾਹੀ, ਨਾਨਕ ਖੀੜ ਨਾ ਖਾਹਿ ਜੀਉ ॥

ਨਾਮੁ ਲੈਨਿ ਸਿ ਸੋਹਹਿ ਤਿਨ ਸੁਖ ਫਲ ਹੋਵਹਿ, ਮਾਨਹਿ ਸੇ ਜਿਣਿ ਜਾਹਿ ਜੀਉ ॥

ਛੰਤ ਨੰ: ੫ ਖਿਆਲ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ, ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਸਾਮਿਗਰੀ ਅਤੇ ਮਧੁਰਾੜੀ ਲੈਂ-ਚਾਲ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਹੀ ਉੱਚੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਣਾ ਹੈ ਕਿ :

ਬਿਖੁ ਫਲੁ ਮੀਨਾ ਚਾਰਿ ਦਿਨ, ਫਿਰਿ ਹੋਵੈ ਤਾਤਾ ਰਾਮ ॥

ਇਸ ਲਈ ‘ਸਚੁ ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਚੇਤਿ ਰੇ ਮਨ ।’

‘ਵਾਰ ਆਸਾ’ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਰਜੇ ਤੇ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ੨੨ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਰਬ ਸੋਫਟ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਦੇ ਜਿਥੇ ਇਹ ਕਾਰਨ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ (ਸਾਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾਲ ਸਲੋਕ ਵੀ ਬਹੁਤ ਆਪ ਦੇ ਹੀ ਹਨ) ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸਾਹੀ ਰੰਗੀਨੀ, ਹਉਮੈ ਦੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸਬੂਲ ਰੂਪ, ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਮੁਰਦਾ ਤੇ ਅਥੋਧਿਕ ਰਸਮਾਂ, ਧਾਰਮਕ ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਰਾਜਸੀ ਧੜਾ ਤੇ ਅਨਿਆ, ਜਾਤ ਪਾਤ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਰੋਸ, ਅਮੀਰੀ ਦੀ ਬਦਤਮੀਜ਼ੀ, ਮਹਿਕੁਮਾਂ ਦੀ ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ, ਕਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਤੇ ਰਬੀ ਨਿਆਕਾਜ਼ੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਆਦਿ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅੰਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਥੇ ਇਹ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੋਹਜਵਾਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ

ਬੜਾ ਸਾਹਸ, ਬਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿਤਰ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਇਖਲਾਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਪਰਤਨ ਵਿਚੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕਦਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ, ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ, ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮਾਣ, ਆਪਣੀ ਬਲੀ ਦੇ ਗੌਰਵ, ਆਪਣੀਆਂ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ, ਹਾਕਮੀ ਜ਼ਬਰ ਵਿਰੁਧ ਖਲੋਣ ਆਦਿ ਦੇ ਸ੍ਰੇ-ਮਾਣ ਵਾਲੇ ਸੁਝਾ ਵੀ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸ੍ਰੇ-ਮਾਣ ਤੇ ਸ੍ਰੇ-ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲਾ ਆਚਰਨ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ (ਨਾਮ ਭਗਤੀ) ਸਰਬ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਧਰਮ ਹੈ।

ਸਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਗੰਭੀਰ, ਝੰਝੂਟਾ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਪਰਾਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਧੌਕੇ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੀਣ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ :

ਗਊ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਕਹੁ ਲਾਵਹੁ, ਗੋਬਰਿ ਤਰਣੁ ਨ ਜਾਈ ॥

ਧੋਤੀ ਟਿਕਾ ਤੈ ਜਪਮਾਲੀ, ਧਾਨੁ ਮਲੇਛਾ ਖਾਈ ॥

ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ, ਸੰਜਮੁ ਕੁਰਕਾ ਛਾਈ ॥

ਛੋਡੀਲੇ ਪਾਖੰਡਾ ॥ ਨਾਮਿ ਲਇਆ ਜਾਹਿ ਤਰੈਦਾ ॥ ੧ ॥

ਮਾਣਸ ਖਾਣੇ ਕਰਹਿ ਨਿਵਾਜ ॥ ਛੁਰੀ ਵਗਾਇਨਿ ਤਿਨ ਗਲਿ ਤਾਗ ॥

ਤਿਨ ਘਰਿ ਬ੍ਰਹਮਣ ਪੂਰਹਿ ਨਾਦ ॥ ਉਨਾ ਭਿ ਆਵਹਿ ਓਈ ਸਾਦ ॥

ਕੂੜੀ ਰਾਸਿ ਕੂੜਾ ਵਾਪਾਰ ॥ ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਕਰਹਿ ਆਹਾਰੁ ॥

ਸਰਮ ਧਰਮ ਕਾ ਭੋਰਾ ਦੂਰਿ ॥ ਨਾਨਕ ਕੂੜੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰਿ ॥

ਮਧੈ ਟਿਕਾ ਤੋੜਿ ਧੋਤੀ ਕਖਾਈ ॥ ਹਥਿ ਛੁਰੀ ਜਗਤ ਕਾਸਾਈ ॥

ਨੀਲ ਵਸਤੂ ਪਹਿਰਿ ਹੋਵਹਿ ਪਰਵਾਣੁ ॥ ਮਲੇਛ ਧਾਨੁ ਲੇ ਪੂਜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ ॥

ਅਭਾਖਿਆ ਕਾ ਕੁਨਾ ਬਕਰਾ ਖਾਣਾ ॥ ਚਉਕੇ ਉਪਰਿ ਕਿਸੈ ਨ ਜਾਣਾ ॥

ਦੇ ਕੈ ਦਉਕਾ ਕਵੀ ਕਾਰ ॥ ਉਪਰਿ ਆਇ ਬੈਠੇ ਕੂੜਿਆਰ ॥

ਮਤੁ ਭਿਟੈ ਵੇ ਮਤੁ ਭਿਟੈ ॥ ਇਹੁ ਅੰਨੁ ਅਜਾਣਾ ਫਿਟੈ ॥

ਤਨਿ ਫਿਟੈ ਫੋੜ ਕਰੇਨਿ ॥ ਮਨਿ ਸੁਠੇ ਜੁਲੀ ਭਰੇਨਿ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਧਿਆਈਐ ॥ ਸੁਚਿ ਹੋਵੈ ਤਾ ਸਚੁ ਖਾਈਐ ॥

ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਜਾਇਜ਼ ਹਕ ਲਈ ਸਾਰੀ ਭਾਰਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਇਹੋ ਹੀ ਪਹਿਲਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ ਐਲਾਨ ਸੀ : -

ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ, ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ, ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੋਸਤੀ, ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ ॥

ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ, ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ ॥

ਜੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ, ਜਿਤ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ ॥

ਨਾਲ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਭਗਤੀ ਕਰੇਗਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਸ਼, ਇਹ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇਗਾ ; ਇਸਤ੍ਰੀ ਜਾਮਾ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰ ਸੀ :—

ਜਿਤੁ ਮੁਖਿ ਸਦਾ ਸਾਲਾਹੀਐ, ਭਾਗਾ ਰਤੀ ਚਾਰਿ ॥

ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਊਜਲੇ, ਤਿਤੁ ਸਚੈ ਦਰਬਾਰਿ ॥

ਵਾਰ ਆਸਾ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਦੋ ਸਲੋਕ ਸਿਖਰ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਫਲਸਫਈ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਹੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਣ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜੁਮਾਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਫਲ ਜਾਂ ਦੰਡ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੋਵੇਗਾ । ਇਸ ਲਈ ਸੇਵਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰਸਾਂ ਵਿਚ । ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਣ ਦਾ ਚਾਕਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਜਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ :—

ਨਾਨਕ ਜੀਅ ਉਪਾਇਕੈ ਲਿਖਿ ਨਾਵੈ ਧਰਮੁ ਬਹਾਲਿਆ ॥

ਓਥੈ ਸਚੈ ਹੀ ਸਚਿ ਨਿਬੜੈ, ਚੁਣਿ ਵਖਿ ਕਢੈ ਜਸਮਾਲਿਆ ॥

ਬਾਉ ਨ ਪਾਇਨਿ ਕੂੜਿਆਰੁ, ਮੁਹੁ ਕਾਲੈ ਦੋਜਕਿ ਚਾਲਿਆ ॥

ਤੇਰੈ ਨਾਇ ਰਤੇ ਸੇ ਜਿਨਿ ਗਏ, ਚਾਰਿ ਗਏ ਸਿ ਨਗਣ ਵਾਲਿਆ ॥

ਲਿਖਿ ਨਾਵੈ ਧਰਮੁ ਬਹਾਲਿਆ ॥ ੨ ॥

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਕੀ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਪਖ ਤੋਂ ਤੇ ਕੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪਖ ਤੋਂ, ਜਿਥੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਲੈ, ਰਾਗ, ਮਹੁਰਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ, ਮੌਲਿਕਤਾ, ਸਤਿਅੰਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਮਿਠਾਸ, ਵਿਦਿਆ, ਸਿਖਿਆ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਾਹਸ ਹਨ, ਉਥੇ ਕਟਾਖਸ਼, ਹਾਸ, ਚੋਟ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਤਿਖੀ ਜ਼ਰਬ ਲਗਾਣ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵੀ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਤਨੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਰਵਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਤਨੀ ਵਾਰ ਆਸਾ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ।

(੫) ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ 'ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਈ ਲਖਣਾ' ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ 'ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਹੋਇ'; ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ "ਪੂਜਾ ਕੀਚੈ, ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ, ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਪੂਜ ਨ ਹੋਇ"।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਦਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ 'ਅੰਤੁ ਨ ਪਰਹਿ ਸੁਮਾਰ', ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਭੇਖ ਧਾਰਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ; ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਫੇਦ ਨਹੀਂ ਹੈ—'ਬਡੇ ਭਾਗ ਗੁਰੁ ਸੇਵਹਿ ਅਪੁਨਾ, ਭੇਦੁ ਨਾਹੀ ਗੁਰਦੇਵ ਮੁਹਾਰ', 'ਚਰਿ ਜਲੁ ਨਿਰਮਲੁ ਮਨੁ ਇਸਨਾਨੀ, ਮਜਨੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਭਾਈ।' ਤਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(੬) ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ

ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਬੜੀ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਜੋ ਰਤੇ ਸਹਿ ਆਪਣੇ' ਦਾ ਕੌਮਲ ਤੇ ਭਾਵਕ ਚਿਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਹੈ—ਸ਼ੁਰੂ ਨਾਲ ਰਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਦਸ਼ਾ 'ਅਮਲੀਆ' ਵਰਗੀ ਦਸੀ ਹੈ। ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਤੜਪ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਪੱਧਰ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੋਹੀ ਰੁਣਝੁਣ ਲਾਇਆ ਭੈਣੇ ਸਾਵਣ ਆਇਆ' ਦੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਤੇ ਸੋਹਣੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਮੋਹੀ ਰੁਣਝੁਣ ਲਾਇਆ, ਭੈਣੇ ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ ॥

ਤੇਰੇ ਮੂੰਧ ਕਟਾਰੇ ਸੇਵਭਾ, ਤਿਨਿ ਲੋਭੀ ਲੋਭ ਲੁਭਾਇਆ ॥

ਤੇਰੇ ਦਰਸਨ ਵਿਦਹੁ ਖੰਨੀਐ ਵੰਝਾ, ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਵਿਦਹੁ ਕੁਰਬਾਣੇ ॥

ਜਾ ਤੁ ਤਾ ਮੈ ਮਾਣ ਕੀਆ ਹੈ, ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਕੋਹਾ ਮੇਰਾ ਮਾਣੇ ॥

ਚੁੜਾ ਭੰਨੁ ਪਲੰਘ ਸਿਉ ਮੁੰਧੇ, ਸਣ ਬਾਹੀ ਸਣੁ ਬਾਹਾ ॥

ਏਤੇ ਵੇਸ ਕਰੇਦੀਏ ਮੁੰਧੇ, ਜਹੁ ਰਾਤੇ ਅਵਰਾਹਾ ॥

ਨਾ ਮਨੀਅਰੁ ਨ ਚੁੜੀਆ, ਨਾ ਸੇ ਵੰਗੁੜੀਆਹਾ ॥

ਜੋ ਸਹ ਕੰਠਿ ਨ ਲਗੀਆ, ਜਲਨੁ ਸਿ ਬਾਹੜੀਆਹਾ ॥

ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਰੋਮਾਂਸ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਿਲ-ਪਿਚਕੇ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਦਰਸਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਦੇ ਹਨ। ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਆਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਕੌਮਲ, ਉਕਸਾਉ ਸਿੰਗਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ:—

ਜੇਕਰ ਬੰਨ੍ਹ ਲੇਇਣ, ਦੇਣ ਰੀਸਾਲਾ ॥ ਸੋਹਣੇ ਨਕ ਜਿਨ ਲੰਮੇ ਵਾਲਾ ॥
ਕੰਧਨ ਕਾਇਆ ਸੁਭਿਨੇ ਕੀ ਢਾਲਾ ॥ ਸੋਢੇਨ ਵਾਲਾ ਕ੍ਰਿਸਨ ਮਾਲਾ ॥
ਜਪਹੁ ਤੁਮੀ ਸਹੇਲੀਹੋ ॥

ਭੈਰੀ ਚਾਲ ਸੁਹਾਵੀ ਮਧੁਰਾੜੀ ਬਾਣੀ ॥ ਕੁਹਕਨਿ ਕੋਕਿਲਾ, ਤਰਲ ਜੁਆਣੀ ॥
ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਲਾਹੁਣੀਆਂ ਅੰਕਤ ਕੀਰੀਆਂ ਹਨ ਜੋ
ਜਿਹਦੇ ਅਵਸਰ ਤੇ ਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਹਨ । ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਚੀ
ਮਿਲਾਪ ਗੁਰਮੁਖ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਹੈ :

ਮਰਣੁ ਮਣਜਾ ਸੂਰਿਆ ਹਕੁ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਇ ਮਰਨਿ ਪਰਵਾਣੈ ॥
ਸੂਰੇ ਸੇਵੀ ਆਗੈ ਆਖੀਅਹਿ, ਦਰਗਹ ਪਾਵਹਿ ਸਾਚੀ ਮਾਣੈ ॥
ਮਾਇਆਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਨੇ ਖਾ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਉਹ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਧੜੇ ਖਾਂਦੇ
ਹਨ । ਨਾਮ ਭਰਤੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਬਿਰਾਜਦੇ ਹਨ ।
ਵਡਰੰਸ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਭਿੰਨ ਸਲੋਕ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ
ਮਿਲਦਿਆਂ ਢਿਲ ਨ ਹੋਵਈ, ਜੇ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਕਰੈ ।
ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਕਮਲ, ਰੁਮਾਂਚਿਕ, ਲੋਕ ਪਧਰੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜੋਰ ਹੈ ।

(੭) ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਦੇ ਖਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਗੁਰੂ ਦੀ
ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਤੁਰਿਆ ਹੋ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

“ਜਿਉ ਜਲਨਿਧਿ ਕਾਰਣਿ ਤੁਮ ਜਗਿ ਆਏ, ਸੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਗੁਰਪਾਹੀ ਜੀਉ ॥
ਤੇ “ਗੁਰ ਸਾਖੀ ਅੰਤਰਿ ਜਾਗੀ ॥ ਤਾ ਚੰਚਲ ਮਤਿ ਤਿਆਗੀ ॥
ਗੁਰ ਸਾਖੀ ਕਾ ਉਜੀਆਰਾ ॥ ਤਾ ਮਿਟਿਆ ਸਗਲ ਅੰਧਾਰਾ” ॥
ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਇਹ ਹੈ—
ਮਨੁ ਹਾਲੀ, ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਰਣੀ, ਸਰਸੁ ਪਾਣੀ, ਤਨੁ ਖੇਤੁ ॥
ਨਾਮੁ ਬੀਜੁ, ਸੰਤੋਖ ਸੁਹਾਗਾ, ਰਖੁ ਗਰੀਬੀ ਵੇਸੁ ॥
ਭਾਉ ਕਰਮ ਕਰਿ ਜੰਮਸੀ, ਸੇ ਘਰ ਭਾਗਨ ਦੇਖੁ ॥

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਪਾਖੰਡਿ ਮੈਲ ਨ
ਚੁਕਈ” ਤੇ “ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚਿ ਬੈਰਾਗੁ ਨ ਹੋਵੀ” । ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਹ
ਭਰਮ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੰਦਰ ਹੋ ਹੈ ।

‘ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਭਰਮਿ ਵਿਗੁਚੀਐ ਭਾਈ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਦੇਉ ਅਲਖੁ ॥’

ਗੁਰੂ ਨਾਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ :

‘ਬਿਨੁ ਪਲੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਵਸੈ ਭਾਈ, ਨਾਨਕ ਮਿਲਣੁ ਸੁਭਾਇ ।’

ਸੋਰਠਿ ਗਗ ਵਿਚ ਪਾਣੀ, ਅੰਧੇਰੇ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਚਿਤਰ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤ ਕੇ ਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਸੋਰਠਿ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚਲੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸਚਾਈ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵਤੀਰਾ ਮੰਨੇ ਹਨ :

ਸੋਰਠਿ ਸਦਾ ਸੋਹਾਵਣੀ ਜੇ ਸਚਾ ਮਨਿ ਹੋਇ ॥

ਦੇਦੀ ਮੈਲ, ਨ ਕਤੁ ਮਨਿ, ਜੀਭੈ ਸਚਾ ਸੋਇ ॥

(੮) ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ‘ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ ਨੀਤ ਨਵਾ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਦਾਤਾਰੁ’ ਮੰਨਿਆ ਹੈ; ਹੈ ਵੀ ਸਭ ਅੰਦਰਿ ‘ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ’; ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹਿਰਦਾ ਤਪਦਾ ਹੈ—‘ਤਪੈ ਹਿਆਉ ਜੀਅੜਾ ਬਿਲਲਾਇ’—ਪਰ ਉਹ ਮਿਲਦਾ ਆਪਣੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ—‘ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਆਖਣੁ ਤੇਰਾ ਨਾਉ’ । ਪਦੇ ਨੰ: ੮ ਵਿਚ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ—‘ਖੜ੍ਹੀਆ ਤ ਧਰਮੁ ਛੋਡਿਆ, ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਗਹੈ’ ਤੇ ਪਦਾ ਨੰ: ੯ ਆਪ ਦੀ ‘ਆਰਤੀ’ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਭੁੰਘਾਈ ਹੈ, ਉਥੇ ਚਿਤਰਾਂ, ਲੇ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਸੋਹਜਵਾਦੀ ਚਮਤਕਾਰ ਵੀ ਹਨ :

ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ, ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ, ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ ॥

ਧੁਪੁ ਮਲਆਨਲੈ, ਪਵਣੁ ਚਵਰੇ ਕਰੇ, ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੁਲੈਤ ਜੋਤੀ ॥ ੧ ॥

ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ਭਵ ਖੰਡਨਾ, ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ॥

ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਥਾਜੰਤ ਤੇਰੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸਹਸ ਤਵ ਨੈਨ, ਨਨ ਨੈਨ ਹਹਿ ਤੋਹਿ, ਕਉ ਸਹਸ ਮੂਰਤਿ ਨਨਾ ਏਕ ਤੋਹੀ ॥

ਸਹਸ ਪਦ ਬਿਮਲ ਨਨ ਏਕ ਪਦ, ਗੰਧ ਬਿਨੁ ਸਹਸ ਭਵ ਗੰਧ, ਇਵ ਚਲਤ ਮੋਹੀ ॥ ੨ ॥

ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ ॥ ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ, ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ ॥

ਗੁਰਸਾਖੀ ਜੋਤਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ॥ ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੁ ਆਰਤੀ ਹੋਇ ॥ ੩ ॥

ਹਰਿ ਚਰਣ ਕਵਲ, ਮਖਰੰਦ ਲੋਭਿਤ ਮਨੋ, ਅਨਦਿਨੋ ਮੋਹਿ ਆਹੀ ਪਿਆਸਾ ॥

ਕ੍ਰਿਪਾ ਜਲੁ ਵੇਹਿ, ਨਾਨਕ ਸਾਰਿੰਗ ਕਉ, ਹੋਇ ਜਾਤੇ ਤੇਰੈ ਨਾਇ ਵਾਸਾ ॥

੪ ॥ ੧ ॥ ੭ ॥ ੯ ॥

ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਸ, ਬਗਲੇ, ਸਾਗਰ ਤੇ ਰਤਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ
ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਗਰ ਹੈ, ਸਿਖਿਆ ਰਤਨ ਹਨ, ਹੋਸ ਗੁਰਮੁਖ ਹਨ
ਕੇ ਗੁਰਮ ਮਨਮੁਖ। ਮਨ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਗੁਰੂ ਹੀ ਦੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਓਹੀ ਅਕਥ ਹਰੀ ਦੇ
ਗੁਣ ਗਾਥਾ ਕੇ ਮੇਲ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਗਰੁ ਰਤਨੀ ਭਰਪੂਰੇ ॥ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸੰਤ ਚੁਗਹਿ ਨਹੀਂ ਦੂਰੇ ॥
ਹਰਿ ਰਸੁ ਚੋਗ ਚੁਗਹਿ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵੈ ॥ ਸਰਬਰ ਮਹਿ ਹੋਸੁ ਪ੍ਰਾਨਪਤਿ ਪਾਵੈ ॥੧॥
ਕਿਆ ਬਗੁ ਬਪੁੜਾ ਛਪੜੀ ਨਾਇ ॥
ਕੀਚੜਿ ਝੂਥੈ ਮੇਲੁ ਨ ਜਾਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਇਹ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੇ ਉਚੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ—ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ
ਕਰਕੇ।

(੯) ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ

ਤਿਲੰਗ ਦੇ ਦੋ ਪਦੇ ਬਾਬਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਾਰਨ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਇਹਨਾਂ
ਦੀ ਬੋਲੀ ਰੇਖਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਵਧ ਹੈ—ਮਜ਼ਮੂਨ ਭਗਤੀ ਤੇ
ਨਿਮਰਤਾ ਹਨ।

ਯਕ ਅਰਜ ਗੁਫਤਮ ਪੇਸਿ ਤੈ, ਦਰ ਗੋਸ ਕੁਨ ਕਰਤਾਰ ॥
ਹਕਾ ਕਬੀਰ ਕਰੀਮ ਤੂ, ਬੇਅੰਬ ਪਰਵਦਗਾਰ ॥ ੧ ॥
ਦੁਨੀਆ ਮੁਕਾਮੇ ਫਾਨੀ, ਤਹਕੀਕ ਇਲ ਦਾਨੀ ॥
ਮਮ ਸਰ ਮੂਇ ਅਜਰਾਈਲ ਗਿਰਫਤਾਰ, ਇਲ ਹੋਚਿ ਨ ਦਾਨੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਅਗਲੇ ਦੋ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਇਆਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੇ ਮਜ਼ੀਨੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਣ ਦੀ
ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਸਿੰਗਾਰ ਬਨਾਣਾ ਕਹਿਆ ਹੈ।

ਇਆਨੜੀਏ ਮਾਨੜਾ ਕਾਇ ਕਰੇਹਿ ॥
ਆਪਨੜੈ ਘਰਿ ਹਰਿ ਰੰਗੋ, ਕੀ ਨ ਮਾਣੇਹਿ ॥
ਸਹੁ ਨੇੜੈ ਧਨ ਕੰਮਲੀਏ, ਬਾਹਰੁ ਕਿਆ ਦੂਢੇਹਿ ॥
ਭੈ ਕੀਆ ਦੇਹਿ ਸਲਾਈਆ, ਨੈਣੀ ਭਾਵ ਕਾ ਕਰਿ ਸੀਚਾਰੋ ॥
ਤਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਜਾਣੀਐ ਲਾਗੀ, ਜਾ ਸਹੁ ਧਰੇ ਪਿਆਰੋ ॥ ੧ ॥

ਪਦਾਂ ਨੰ: ੫ ਬਾਬਰ ਦੇ ਜਬਰ ਵਿਰੁਧ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਏਸ ਦੀ ਦੁਰਗਤੀ ਤੇ ਪਾਏ
ਕੀਰਨੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੋਂ ਇਸ ਪਦੇ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਥਾਨ

ਹੈ। ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੇਦਪੁਰ ਦੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਦੇ ਦੀ ਜਿਥੇ ਵਿਸ਼ਿਆਰਥਮਕ ਮਹਾਨਤਾ ਬਹੁ ਪਖੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਰੋਸ ਦਾ ਬਲਵਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੈ।

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
 ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਝ ਲੈ ਕਬਾਲਹੁ ਧਾਇਆ, ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
 ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਵੇਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ, ਕੂੜ ਫਿਰੇ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
 ਕਾਜੀਆ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ, ਅਗਦੁ ਪੜੇ ਸੈਤਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
 ਮੁਸਲਮਾਨੀਆ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ, ਕਸਟ ਮਹਿ ਕਰਹਿ ਖੁਦਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
 ਜਾਤਿ ਸਨਾਤੀ ਹੋਰਿ ਹਿਦਵਾਣੀਆ, ਏਹਿ ਡੀ ਲੋਧੈ ਲਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
 ਖੂਨ ਕੇ ਜੋਹਿਲੇ ਗਾਵੀਅਹਿ ਨਾਨਕ, ਰਤੁ ਕਾ ਕੁੰਗੁ ਪਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥ ੭ ॥

ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਰੂਪ ਦਾ 'ਰਾਇਸੇ' ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅੰਤਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸੁਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ 'ਰਾਇਸਾ ਪਿਆਰੇ ਕਾ ਰਾਇਸਾ ਜਿਤੁ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਹੋਈ'। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਾੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਜਿਨਿ ਕੀਆ ਤਿਨਿ ਦੇਖਿਆ, ਕਿਆ ਕਹੀਐ ਰੇ ਭਾਈ ॥

ਆਪੇ ਜਾਣੈ ਕਰੇ ਆਪਿ, ਜਿਨਿ ਵਾੜੀ ਹੈ ਲਾਈ ॥ ੧ ॥

(੧੦) ਰਾਗ ਸੂਹੀ

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਘਰੋਗੀ ਤੇ ਦੰਪਤੀ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਘਰੋਗੀ ਰਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਬੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਂਡੇ (ਹਿਰਦਾ), ਦੁਧ (ਨਾਮ) ਤੇ ਸਮਾਇਣ ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਸਿਮਰਣ ਨੂੰ ਦਹੀ ਬਿਲੋਣ ਦੇ ਘਰੋਗੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:

ਭਾਂਡਾ ਹੋਇ ਬੈਸਿ ਬੁਧੁ ਦੇਵਹੁ, ਤਉ ਦੁਧੋ ਕਉ ਜਾਵਹੁ ॥

ਦੁਧੁ ਕਰਮ ਫੁਨਿ ਸੁਰਤਿ ਸਮਾਇਣੁ, ਹੋਇ ਨਿਰਾਸ ਜਮਾਵਹੁ ॥ ੧ ॥

ਜਪਹੁ ਤ ਏਕੋ ਨਾਮਾ ॥ ਅਵਰਿ ਨਿਰਾਫਲ ਕਾਮਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਇਹੁ ਮਨੁ ਬੀਟੀ ਹਾਥਿ ਕਰਹੁ ਫੁਨਿ ਨੇਤ੍ਰਉ ਨੀਦ ਨ ਆਵੈ ।

ਰਸਨਾ ਨਾਮੁ ਜਪਹੁ ਤਬ ਮਥੀਐ ਇਨ ਬਿਧਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪਾਵਹੁ ॥ ੨ ॥

ਪਦੇ ਨੰ: ੫ ਤੇ ੬ ਵੀ 'ਭਾਂਡੇ' ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ।

ਪਦਾ ਨੰ: ੩ 'ਮੁਲਤਾਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਝਲੰਡਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸ਼ੇਖ ਸਜਣ ਪ੍ਰਤੀ ਉਦਯੋਗ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਠਗ ਸੀ ਜੋ ਉੱਤਰ ਉੱਤਰ ਸੰਸਨ ਤੇ ਸਖੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।' ਉਸ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਗੌਰਜ਼ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਉਸ ਨੂੰ 'ਕੌਰ', 'ਮਾੜੀ', 'ਬਗ' ਤੇ 'ਸਿੰਮਲ' ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸਖੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹਾਨਤਾ ਵਾਲਾ ਪਦਾ ਹੈ :

ਉਜਲੁ ਕੈਹਾ ਖਿਲਕਣਾ, ਘੋਰਿਮ ਕਾਲੜੀ ਮਸੁ ॥
 ਪੋਤਿਆ ਸੂਠਿ ਨ ਉਤਰੈ, ਜੇ ਸਉ ਧੋਵਾਂ ਤਿਸੁ ॥ ੧ ॥
 ਸਜਣ ਸੇਈ ਨਾਲ ਮੈ, ਚਲਦਿਆ ਨਾਲਿ ਚਲੈਨ੍ਹਿ ॥
 ਜਿਥੈ ਲੇਖਾ ਮੰਗੀਐ, ਤਿਥੈ ਖੜੇ ਇਸੈਨ੍ਹਿ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਕੋਠੇ ਮੰਡਪ ਮਾੜੀਆ, ਪਾਸਹੁ ਚਿਤਵੀਆਹਾ ॥
 ਢਠੀਆ ਕੰਮਿ ਨ ਆਵਨੀ ਵਿਚਹੁ ਸਖਣੀਆਹਾ ॥ ੨ ॥
 ਬਗਾ ਬਗੀ ਕਪੜੇ, ਤੀਰਥ ਮੰਤ੍ਰਿ ਵਸੈਨ੍ਹਿ ॥
 ਘੁਟਿ ਘੁਟਿ ਜੀਆ ਖਾਵਣੇ ਬਗੈ ਨ ਕਹੀਅਨ੍ਹਿ ॥ ੩ ॥
 ਸਿੰਮਲ ਰੁਖੁ ਸਰੀਰੁ ਮੈ, ਮੈ ਜਨ ਦੇਖ ਭੁਲੈਨ੍ਹਿ ॥
 ਜੇ ਫਲ ਕੰਮਿ ਨ ਆਵਨੀ, ਤੇ ਗੁਣ ਮੈ ਭਨਿ ਹੋਨ੍ਹਿ ॥ ੪ ॥
 ਅੰਧੁਲੈ ਭਾਰ ਉਠਾਇਆ, ਝੁਗਰ ਵਾਟ ਬਹੁਤੁ ॥
 ਅਖੀ ਲੋਤੀ ਨ ਲਹਾ, ਹਉ ਚੜਿ ਲੰਘਾ ਕਿਤੁ ॥ ੫ ॥
 ਚਾਕਰੀਆ ਚੰਗਿਆਈਆ, ਅਵਰੁ ਸਿਆਣਪ ਕਿਤੁ ॥
 ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ ਤੂੰ, ਬਧਾ ਛੁਟਹਿ ਜਿਤੁ ॥ ੬ ॥

ਪਦਾ ਨੰ: ੪ 'ਜਪ ਤਪ ਕਾ ਬੰਧ ਬੇੜਲਾ ਜਿਤੁ ਲੰਘਹਿ ਵਹੇਲਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਨੂੰ, ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤਰਣ ਲਈ, ਬੇੜਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਫਤੀਹ ਦੀ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਬੇੜਾ ਬੰਧਿ ਨ ਮਾਕਿਓ' ਵਿਚ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰ ਤਰਣ ਲਈ ਬੇੜਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪਦਾ ਨੰ: ੭ ਤੇ ੮ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਮੁਦੇ ਤੋਰ ਤੇ ਟਿਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ।

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਦਿਆਂ ਵਾਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤੇ ਹਨ ਤੇ 'ਕੋਤ ਮਿਲਾਵੇ' ਲਈ 'ਗੁਣਵੰਤੀ' ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਗੁਣਵੰਤੀ ਉਹ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ

ਨਾਮ ਜਪਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉਪਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਮੈਂ ਅੰਧੁਲੇ ਹਰਿਨਾਮੁ ਲਕੁਦੀ 'ਟੋਹਣੀ' ॥

ਰਹਉ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਟੋਕ ਨ ਮੋਹੈ ਮੋਹਣੀ ॥

'ਕੁਚਜੀ' ਤੇ 'ਸੁਚਜੀ' ਦੇ ਜੀਵਨ ਚੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ 'ਨਾਵਾਂ' ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਕੁਚਜੀ' ਨੇ "ਸੁਇਨਾ ਰੁਖਾ ਰੰਗੁਲਾ ਮੋਤੀ ਤੇ ਮਾਣਿਕ੍ਯ ਜੀਉ" ਨਾਲ ਚਿਤ ਲਾਇਆ ਹੈ ਪਰ 'ਸੁਚਜੀ' ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਚਿਤ ਲਾਇਆ ਹੈ "ਜਾ ਤੂ ਤਾ ਮੈ ਸਤੁ ਕੋ, ਤੂ ਸਾਹਿਬ ਮੇਰੀ ਰਾਸਿ ਜੀਉ" ।

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਜੀਵ ਇਸਤ੍ਰੀ ਬੋਲਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ "ਬਾਬਾ ਮੈ ਵਰੁ ਦੇਹਿ, ਮੈ ਹਰਿ ਵਰੁ ਭਾਵੈ, ਤਿਸ ਕੀ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ" । ਹਰੀ ਜੀਵ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ "ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਏ"; ਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ "ਹਉ ਬਿਸਮ ਭਈ ਦੇਖਿ ਗੁਣਾ, ਅਨਹਦ ਸਬਦ ਅਗਾਜਾ ਰਾਮ"; ਵਿਆਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ "ਵੀਵਾਹੁ ਹੋਆ ਸੋਭ ਸੇਤੀ, ਪੰਚ ਸਬਦੀ ਆਇਆ" । ਗੁਰੂ ਹੀ ਜੀਵ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ੨੩ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ "ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ ਕਉ ਸਿਫਤਿ ਜਿਨਾ ਦੇ ਵਾਤਿ" ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਸੂਹੇ ਰੰਗ (ਮਾਇਆ) ਪਿਛੇ ਲਗੇ ਹਨ, ਉਹ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਮਜੀਠੀ ਰੰਗ (ਨਾਮ) ਪਿਛੇ ਲਗੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੰਗ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੰਦੇ । ਚੋਗੀ, ਠੱਗੀ, ਪਾਖੰਡ ਕਰਮ, ਤੀਰਥ ਵਰਤ, ਪਾਠ ਪੂਜਾ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ । ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਉਤਮ ਹੈ ।

ਸੂਹਾ ਰੰਗੁ ਸੁਪਨੈ ਨਿਸੀ, ਬਿਨੁ ਤਾਗੇ ਗਲਿ ਹਾਰੁ ॥

ਸਚਾ ਰੰਗੁ ਮਜੀਠ ਕਾ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ ॥

ਨਾਨਕ ਪ੍ਰੇਮ ਮਹਾਰਸੀ, ਸਭਿ ਬੁਰਿਆਈਆ ਛਾਰੁ ॥

ਪਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ :—

ਦੀਵਾ ਬਲੈ ਅੰਧੇਰਾ ਜਾਇ ॥ ਬੇਦ ਪਾਠ ਮਤਿ ਧਾਪਾ ਧਾਇ ॥

ਉਗਵੈ ਸੂਰੁ ਨ ਜਾਪੈ ਚੰਦੁ ॥ ਜਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਅਗਿਆਨੁ ਮਿਟੈਤੁ ॥

(੧੧) ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦਸੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ 'ਘਟ ਹੀ

ਭੀਰਵਿ' ਵਿਹੀਂ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਮਨੁਖ ਮਾਇਆ ਦਾ ਮੋਹ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਲਗ ਪਏ ।

ਰਾਜੁ ਰੂਪੁ ਝੂਠਾ ਇਨ ਚਾਰਿ ॥ ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਚਾਨਣੁ ਅੰਧਿਆਰਿ ॥

ਚਖਿ ਛੋੜੀ ਸਹਸਾ ਨਹੀ ਕੋਇ ॥ ਬਾਪੁ ਦਿਸੈ ਵੇਜਾਤਿ ਨ ਹੋਇ ॥

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭਾਵ ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ, ਕਰਨੀ ਹੈ । ਮਨਮੁਖ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿਚ ਭੇਦ ਕਥਨੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਕਰਨੀ ਦਾ ਹੈ । ਮਨਮੁਖ ਕਥਨੀ ਹੈ ਪਰੁ ਰਹਤ ਨ ਹੋਈ । ਗਲਾਂ ਮਨਮੁਖ ਚੰਗੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਅੰਤਰਿ ਰੂਪੁ, ਪੜਹਿ ਨਾਟ ਸਾਲਾ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਗੁਰਮੁਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਬਦ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਸਾਲ ਬਿਕਾਲ ਸਬਦਿ ਭਏ ਨਾਸੁ' ।

ਬਿਲਾਵਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਣੀ 'ਚਿਤੀ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਟੋਕ ਦੁਆਰਾ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਤੋਂ ਉਤੇਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਹਾਨ ਹੈ 'ਮਮਤਾ ਜਾਲ ਤੇ ਰਹੈ ਉਦਾਸਾ ॥ ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕ ਹਮ ਤਾ ਕੇ ਦਾਸਾ ॥' ਪਾਖੰਡ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੁਕਤ ਹੋਇਦਾ ਹੈ, 'ਗੁਰਪਰਸਾਦਿ ਪਰਮਪਦ ਪਾਈ' । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 'ਏਕੰਕਾਰੁ' ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ—ਫ਼ੂਹਾ, ਬਿਸਨ, ਮਹੇਸ, ਚਾਰੇ ਬੇਦ, ਪੰਚ ਭੂਤ, ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ, ਸਾਤ ਸਮੁੰਦਰ, ਨਵਖੰਡ, ਆਦਿ ਸਭ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਹਨ । ਪਰ ਮਹਾਨ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪਸਾਰੇ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਰਹਿ ਕੇ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

ਬਿਲਾਵਲ ਦੇ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ 'ਮੈ ਆਧਾਰੁ ਤੇਰਾ, ਤੁ ਖਸਮੁ ਮੇਰਾ, ਮੈ ਰਾਣੁ ਤਕੀਆ ਤੇਰਓ' ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਇਆ ਹੈ । ਪ੍ਰਾਭੂ ਪਤੀ 'ਮੁੰਧ ਨਵੇਲੜੀਆ ਗੋਇਲਿ ਆਈ ਰਾਮ', ਕਾਮ ਰੂਪ ਨਿਵਾਰ ਕੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਤ ਦਿਨ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, 'ਭਿੰਨੜੀ ਰੈਣਿ ਭਲੀ ਦਿਨਸ ਸੁਹਾਏ ਰਾਮ' ।

ਬਿਲਾਵਲ ਰਾਗ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਹੈ ।

(੧੨) ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਜੋਗੀ-ਭੋਖ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ 'ਜੀਅੜਾ ਥਿਰ' ਰਖਣ ਦਾ ਮੁਖ ਉਪਾਵ ਸਿਮਰਨ ਭਗਤੀ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ; ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਥਿਰ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ; ਨਹੀਂ ਤੇ :

ਕਬਹੁ ਜੀਅੜਾ ਉਡਿ ਚੜਤੁ ਹੈ ਕਬਹੁ ਜਾਇ ਪਇਆਲੇ ॥

ਲੋਭੀ ਜੀਅੜਾ ਥਿਰੁ ਨ ਰਹਤੁ ਹੈ ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾ ਭਾਲੇ ॥

ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੇ ਜੋਗੀ ਦਾ ਭੋਖ ਇਹ ਹੈ :

ਸੁਰਤਿ ਸਬਦੁ ਸਾਖੀ ਮੇਰੀ ਸਿੰਫੀ ਬਾਜੈ ਲੋਕੁ ਸੁਣੇ ॥

ਪਤੁ ਝੋਲੀ ਮੰਗਣ ਕੈ ਤਾਈ ਭੀਖਿਆ ਨਾਮੁ ਪੜੇ ॥ ੧ ॥

ਬਾਬਾ ਗੰਗਖੁ ਜਾਗੈ ॥

ਗੋਰਖੁ ਸੋ ਜਿਨਿ ਗੋਇ ਉਠਾਲੀ, ਕਰਤੇ ਬਾਰ ਨ ਲਾਗੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਅਤੇ ਤੁਧਨੋ ਨਿਵਣੁ ਮੰਨਣੁ ਤੇਰਾ ਨਾਉ ॥ ਸਾਰੁ ਛੇਟ, ਬੈਸਣ ਕਉ ਥਾਉ ॥

ਸਤ ਸੰਤੋਖ ਹੋਵੈ ਅਰਦਾਸਿ ॥ ਤਾ ਸੁਣਿ ਸਦਿ ਬਹਾਲੇ ਪਾਸਿ ॥ ੧ ॥

ਇਹਨਾਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜੋਗੀ ਰੇਖ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਰਖੀ ਹੈ; ਬਾਹਰਲੇ ਭੋਖ ਵਾਲੇ ਜੋਗ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਮ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਖਣੁ ਮਣੁ ਏਹੀ ਮਨ ਏਰਾਗੀ ॥ ਸੁਰਤਿ ਸਬਦੁ ਧੁਨਿ ਅੰਤਰਿ ਜਾਗੀ ॥

ਵਾਜੈ ਅਨਹਦੁ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਲੀਣਾ ॥ ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਸਚਿ ਨਾਮਿ ਪਤੀਣਾ ॥

ਪ੍ਰਾਣੀ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਸੁਖੁ ਪਾਈਐ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ, ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਸਮਾਈਐ ॥

ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਨੰ: ੧ ਦੀ ਪਦਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ; ਇਸ ਵਿਚ ਕਲਜੁਗ ਦਾ ਸਹੀ ਰੂਪ ਮਨੁਖ ਦਾ ਖੋਟਾ ਸੁਭਾ ਦਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸਮਝੀ ਤਬਦੀਲੀ । ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਂ ਤੇ ਇਕੋ ਕੁਝ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁਖੀ ਸੁਭਾ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ; ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁਖ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਲਜੁਗ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਸੋਈ ਚੰਦੁ ਚੜਹਿ ਸੋ ਤਾਰੇ, ਸੋਈ ਦਿਨੀਅਰੁ ਤਪਤ ਰਹੈ ॥

ਸਾ ਧਰਤੀ ਸੋ ਪਉਣੁ ਝੁਲਾਰੇ, ਜੁਗ ਜੀਅ ਖੋਲੇ ਥਾਵ ਕੈਸੇ ॥ ੧ ॥

ਜੀਵਨ ਤਲਬ ਨਿਵਾਰਿ ॥

ਹੋਵੈ ਪਰਵਾਣਾ, ਕਰਹਿ ਧਿਛਾਣਾ, ਕਲਿ ਲਖਣ ਵੀਚਾਰਿ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਕਿਤੇ ਦੇਸਿ ਨ ਆਇਆ ਸੁਣੀਐ, ਤੀਰਥ ਪਾਸਿ ਨ ਬੈਠਾ ॥

ਦਾਤਾ ਦਾਨੁ ਕਰੇ ਤਹ ਨਾਹੀ, ਮਹਲ ਉਸਾਰਿ ਨ ਬੈਠਾ ॥ ੨ ॥

ਸੋ ਕੋ ਸਤੁ ਕਰੇ ਸੋ ਛੀਜੈ, ਤਪ ਘਰਿ ਤਪੁ ਨ ਹੋਈ ॥

ਸੋ ਕੋ ਨਾਉ ਲਏ ਬਦਨਾਵੀ, ਕਲ ਕੇ ਲਖਣ ਏਈ ॥ ੩ ॥

'ਚਿਅੰਕਾਰ' ਜੋ ਦਖਣੀ ਤਰਜ ਦੀ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ

ਸ਼ੁਕਮ-ਅੰਕੁਰ ਦਾ ਜਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈ ਵਿਵਾਹ ਵਿਚ
ਮਿਲ ਗਈ। “ਓਅੰਕਾਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਰੀ-ਓਅੰਕਾਰ
ਦਾ ਜਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ੫੨ ਅੱਖਰ ਲੈ ਕੇ ਪਟੀ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ
ਹੈ। .....ਅੰਤ ਵਿਚ ਪਟੀ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਚਤੁਰ ਦਾਸ
ਗਾਇ ਪੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਗਈ” — (ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ੯੨੯)। ਕੇਂਦਰੀ ਖਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ
ਪਰ ਕੁਝ ਓਅੰਕਾਰ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਮਾਇਆ ਦਾ ਖੇਲ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ
ਗਲ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ
ਦੀ ਸੂਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਭਵਜਲ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ ॥ ਓਅੰਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ ॥
ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਲ ਜੁਗ ਭਏ ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੇਦ ਨਿਰਮਏ ॥
ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਬਦਿ ਉਧਰੇ ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਤਰੇ ॥
ਓਨਮ ਅਖਰ ਸੁਣਹੁ ਬੀਚਾਰੁ ॥ ਓਨਮ ਅਖਰ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਸਾਰੁ ॥ ੧ ॥
ਸੁਣਿ ਪਾਂਡੇ ਕਿਆ ਲਿਖਹੁ ਜੋਜਾਲਾ ॥
ਲਿਖੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਗੁਰਮੁਖਿ ਗੋਪਾਲਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਸਸੈ ਸਭੁ ਜਗੁ ਸਹਜਿ ਉਪਾਇਆ, ਤੀਨਿ ਭਵਨ ਇਕ ਜੋਤੀ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਸਣੁ ਪਰਾਪਤਿ ਹੋਵੈ, ਚੁਣਿ ਲੈ ਮਾਣਕ ਮੋਤੀ ॥
ਸਮਝੈ ਸੂਝੈ ਪੜਿ ਪੜਿ ਬੂਝੈ, ਅੰਤਿ ਨਿਰੰਤਰਿ ਸਾਚਾ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਦੇਖੈ ਸਾਚੁ ਸਮਾਲੇ, ਬਿਨੁ ਸਾਚੇ ਜਗੁ ਕਾਚਾ ॥ ੨ ॥

ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ (ਆਈ=ਆਬਿ) ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ :—

ਆਬਿ ਵਿਗੁਣਾ ਜਗੁ ਜਮ ਪੰਖੁ ॥ ਆਈ ਨ ਮਿਟਣ ਕੇ ਸਮਰਥੁ ॥
ਆਬਿ ਸੈਲ ਨੀਚ ਘਰਿ ਹੋਇ ॥ ਆਬਿ ਦੇਖਿ ਨਿਵੈ ਜਿਸ ਦੋਇ ॥
ਆਬਿ ਹੋਇ ਤਾ ਮੁਗਧ ਜਿਆਨਾ ॥ ਭਗਤਿ ਬਿਹੁਨਾ ਜਗੁ ਬਹੁਰਾਨਾ ॥
ਸਭ ਮਹਿ ਵਰਤੈ ਏਕੈ ਸੋਇ ॥ ਜਿਸਨੋਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਤਿਸੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ॥੧੪॥

ਗੁਰੂ ਹੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਤੇ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਪਾਧਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀਐ ਚਾਣੜਿਆ ਮਤਿ ਵੇਇ ॥
ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਹੁ, ਨਾਮੁ ਸੰਗਰਹੁ, ਲਾਹਾ ਜਗੁ ਮਹਿ ਲੇਇ ॥
ਸਚੀ ਪਟੀ, ਸਚੁ ਮਨਿ, ਪੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰੁ ॥

ਨਾਨਕ ਸੋ ਪੜਿਆ ਸੋ ਪੰਡਿਤੁ ਬੀਨਾ, ਜਿਸੁ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਗਲਿ ਹਾਰੁ ॥

੫੪ ॥ ੧ ॥

ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੈਲੀ ਇਤਨੀ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ, ਰੇਗਮਈ, ਤਿਖੀ ਛੰਦ ਚਾਲ ਵਾਲੀ, ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਭਰਪੂਰਤਾ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸੰਕੋਚਵੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :-

‘ਗੁਰ ਸਾਗਰ ਰਤਨੀ ਨਹੀਂ ਤੋਟ’

‘ਟੁਟੈ ਨੇਹੁ ਕਿ ਬੋਲਹਿ ਸਹੀ,

‘ਟੁਟਿ ਪਰੀਤਿ ਗਈ ਬੁਰ ਬੋਲਿ’

‘ਥਿਰੁ ਨਾਹਾਇਣੁ, ਥਿਰੁ ਗੁਰੁ, ਥਿਰੁ ਸਾਚਾ ਬੀਚਾਰੁ’

‘ਪਾਪ ਬੁਰਾ ਪਾਪੀ ਕਉ ਪਿਆਰਾ’

‘ਬਾਣੀ ਬਿਰਲਉ ਬੀਚਾਰਸੀ ਜੇ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ’

‘ਲੇਖੁ ਨ ਮਿਟਈ ਹੇ ਸਖੀ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਕਰਤਾਰਿ’

ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਭੁਖੀ ਪਿਆਸੀ ਆਤਮਾ ਭਟਕ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਦਰਿਆ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਪਹਾੜ ਹਨ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪ ਦੁਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਟਕਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਰਾਗ ਦੀ ‘ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਬੜੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਸਿਧਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਿਵਾਦ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ੭੩ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ‘ਇਸ ਵਿਚ ਹਨ ਯੋਗ ਤੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤੀ ਹੈ।’ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤਿਆਗ ਤੇ ਹਨ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਸੇ ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਵਲ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਰਸਾਈ ਹੈ।

ਕਿਆ ਭਵੀਐ ਸਭਿ ਸੂਚਾ ਹੋਇ ॥

ਸਾਚ ਸਬਦ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਕੋਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਤੇ-ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲੁ ਨਿਰਾਲਮੁ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈਸਾਣੇ ॥

ਸੁਰਤਿ ਸਬਦੁ ਭਵ ਸਾਗਰ ਤਰੀਐ, ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਵਖਾਣੇ ॥

ਜੋਗੀ ਅਨੇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਸੁਆਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਤੀ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਫਲਸਫੇ ਬਾਰੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਤਰ ਇਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਲਸਫੇ

ਸੁਖਾਨਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਵਿਸਮਾਦ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਸੁੰਨ ਵਿਚੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ,
ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਆਦਿ ਕਉ ਬਿਸਮਾਦੁ ਬੀਚਾਰੁ ਕਬੀਅਲੇ, ਸੁੰਨ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਸ ਲੀਆ ॥
ਅਕਲਪਤ ਮੁਦ੍ਰਾ ਗੁਰਗਿਆਨੁ ਬੀਚਾਰੀਅਲੇ, ਘਟਿ ਘਟਿ ਸਾਚਾ ਸਰਬ ਜੀਆ ॥
ਗੁਰਸਬਦ ਦਾ ਨਬੇੜਾ ਇਹ ਹੈ :

ਸਬਦੇ ਕਾ ਨਿਬੇੜਾ ਸੁਣਿ ਤੂ ਅਉਧੂ, ਬਿਨ ਨਾਵੇ ਜੋਗੁ ਨ ਹੋਈ ॥
ਨਾਮੇ ਰਾਤੇ ਅਨਦਿਨੁ ਮਾਤੇ, ਨਾਮੇ ਤੇ ਸੁਖੁ ਹੋਈ ॥
ਨਾਮੇ ਹੀ ਤੇ ਸਭੁ ਪਰਗਟੁ ਹੋਵੈ, ਨਾਮੇ ਸੋਝੀ ਪਾਈ ॥
ਬਿਨੁ ਨਾਵੇ ਭੋਖ ਕਰਹਿ ਬਹੁਤੇਰੇ, ਸਚੈ ਆਪਿ ਖੁਆਈ ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਨਾਮੁ ਪਾਈਐ ਅਉਧੂ, ਜੋਗੁ ਜੁਗਤਿ ਤਾ ਹੋਈ ॥
ਕਰਿ ਬੀਚਾਰੁ ਮਨਿ ਦੇਖਹੁ, ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ ॥ ੭੨ ॥

ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੋਸਟਿ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੇ ਵਾਚ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦੀ
ਹੈ । ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਹੋਇ' ਕਿ ਨਾਮ
ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣਮਾ—ਸਿਧ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ 'ਨਾਟਕ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਲਟਕਾਓ ਹੈ ।

ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ੧੯
ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਸਚੇ ਜੋਗ ਨੂੰ
ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਅਉਧੂਤੀਆ, ਉਦਾਸੀਆ, ਪਾਖੰਡੀਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ
ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਹੈ; ਨਾਲੇ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਨੀ
ਗਿਰਾਵਟ ਹੈ ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਇਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਧਰਮ ਹੈ—

ਸਤੀ ਪਾਪੁ ਕਰਿ ਸਤੁ ਕਮਾਹਿ ॥ ਗੁਰ ਦੀਖਿਆ ਘਰਿ ਦੇਵਣ ਜਾਹਿ ॥
ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖੈ ਖਟਿਐ ਛਾਉ ॥ ਛਾਵੈ ਆਵਉ ਭਾਵੈ ਜਾਉ ॥
ਸਾਸਤੁ ਬੇਦੁ ਨ ਮਾਨੈ ਕੋਇ ॥ ਆਪੇ ਆਪੇ ਪੂਜਾ ਹੋਇ ॥
ਕਾਜੀ ਹੋਇ ਕੈ ਬਹੈ ਨਿਆਇ ॥ ਫੇਰੇ ਤਸਬੀ ਕਰੇ ਖੁਦਾਇ ॥
ਬਢੀ ਲੈ ਕੈ ਹਕੁ ਗਵਾਏ ॥ ਜੇ ਕੋ ਪੁਛੈ ਤਾ ਪਤਿ ਸੁਣਾਏ ॥
ਤੁਰਕ ਮੰਤ੍ਰ ਕਨਿ ਰਿਦੈ ਸਮਾਹਿ ॥ ਲੋਕ ਮੁਹਾਵਹਿ ਚਾੜੀ ਖਾਹਿ ॥
ਚਉਕਾ ਦੇ ਕੈ ਸੁਚਾ ਹੋਇ ॥ ਐਸਾ ਹਿੰਦੂ ਵੇਖਹੁ ਕੋਇ ॥
ਜੋਗੀ ਗਿਰਹੀ ਜਟਾ ਬਿਭੂਤ ॥ ਆਗੈ ਪਾਛੈ ਰੋਵਹਿ ਪੂਤ ॥

ਜੋਗੁ ਨ ਪਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਗਥਾਈ ॥ ਕਿਤੁ ਕਾਰਣਿ ਸਿਰਿ ਛਾਈ ਪਾਈ ॥
ਨਾਨਕ ਕਲਿ ਕਾ ਏਹੁ ਪਰਵਾਣੁ ॥ ਆਪੇ ਆਖਣੁ ਆਪੇ ਜਾਣੁ ॥

(੧੩) ਰਾਗ ਮਾਰੂ

ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨ ਦੇ ਦੋ ਪਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੈ, ਪਦਮਨਿ (ਕੰਵਲ) ਪਖ ਅਤੇ ਦਾਦਰ (ਭੱਡੂ) ਪਖ। ਕੰਵਲ ਤੇ ਭੱਡੂ ਦੋਵੇਂ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੰਵਲ ਚਿਕੜ, ਜਾਲੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭੱਡੂ ਜਾਲਾ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹਨ, ਕੰਵਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਰ ਸਾਕਤ ਭੱਡੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਰ ਮਨ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੋ ਪਖਾਂ ਦਾ ਘੋਲ ਹੈ।

ਬਿਮਲ ਮਝਾਰਿ, ਬਸਸਿ ਨਿਰਮਲ ਜਲ, ਪਦਮਨਿ ਜਾਵਲ ਰੇ ॥

ਪਦਮਨਿ ਜਾਵਲ ਜਲ ਰਸ ਸੰਗਤਿ, ਸੰਗ ਦੇਖ ਨਹੀ ਰੇ ॥ ੧ ॥

ਦਾਦਰ ਤੂ ਕਬਹਿ ਨ ਜਾਨਸਿ ਰੇ ॥

ਭਖਸਿ ਸਿਬਾਲੁ, ਬਸਸਿ ਨਿਰਮਲ ਜਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨ ਲਖਸਿ ਰੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਪੰਡਤਿ ਸੰਗਿ ਵਸਹਿ ਜਨ ਮੂਰਖ, ਆਗਮ ਸਾਸ ਸੁਨੇ ॥

ਆਪਨਾ ਆਪ ਤੂ ਕਬਹੁ ਨ ਛੋਡਸਿ, ਸੁਆਨ ਪੂਛਿ ਜਿਉ ਰੇ ॥ ੪ ॥

ਇਕਿ ਪਾਪੰਡੀ ਨਾਮਿ ਨ ਰਾਚਹਿ, ਇਕਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਚਰਣੀ ਰੇ ॥

ਪੂਰਬਿ ਲਿਖਿਆ ਪਾਵਸਿ ਨਾਨਕ, ਰਸਨਾ ਨਾਮੁ ਜਪਿ ਰੇ ॥ ੫ ॥ ੪ ॥

ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਇਕ ਲੜਾਈ ਹੈ, ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵੀ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਲਈ :

ਜਹਸਾ ਤੋੜੇ ਭਰਮੁ ਚੁਕਾਏ ॥ ਜਹਸੇ ਜਿਫਤੀ, ਧੜਖੁ ਚੜਾਏ ॥

ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਮਰੈ, ਮਨੁ ਮਾਰੈ, ਸੁੰਦਰਿ ਜੋਗਾਧਾਰੀ ਜੀਉ ॥

ਹਉਮੈ ਜਲਿਆ, ਮਨਹੁ ਵਿਸਾਰੈ ॥ ਜਮਪੁਰਿ ਵਸਹਿ ਖੜਗ ਕਰਾਰੈ ॥

ਅਬ ਕੈ ਕਹਿਐ ਨਾਮੁ ਨਾ ਮਿਲਈ, ਤੂ ਸਹੁ ਜੀਅਭੇ ਭਾਰੀ ਜੀਉ ॥ ੪ ॥

ਭਗਤ ਨੂੰ ਮਨ ਨਾਲ ਯੁਧ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ :

ਸੂਰ ਸਹੁ ਸੋਸਿ ਲੈ, ਸੌਮ ਸਹੁ ਧੋਖਿ ਲੈ, ਜੁਗਤਿ ਕਰ ਮਰਤੁ ਸੁ ਸਨਬੰਧੁ ਕੀਜੈ ॥

ਮੀਨ ਕੀ ਚਪਲ ਸਿਉ ਜੁਗਤਿ ਮਨੁ ਰਾਖੀਐ, ਉਡੈ ਨਹ ਹੰਸਾ, ਨਹ ਕੰਧੁ ਛੀਜੈ ॥ ੧ ॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪਦਾ ਨੰ: ੬ ਤੇ ੭ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਸੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਲਾਲਾ ਗੋਲਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਭਗਤ ਹਾਂ, ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਭੂਤਨਾ, ਬੇਤਾਲਾ ਆਦਿ ਪਏ ਕਹਿਣ। ਮਨ ਨੂੰ ਜਿਤਣ ਮਗਰੋਂ ਕੋਈ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਮੂਲ ਖਰੀਦੀ ਲਾਲਾ ਗੋਲਾ, ਮੇਰਾ ਨਾਉ ਸਭਾਗਾ ॥

ਗੁਰ ਕੀ ਬਚਨੀ ਹਾਰਿ ਬਿਕਾਨਾ, ਜਿਤੁ ਲਾਇਆ ਤਿਤੁ ਲਾਗਾ ॥ ੧ ॥

ਤੋਰੇ ਲਾਲੇ ਕਿਆ ਚਤੁਰਾਈ ॥

ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਰਣਾ ਜਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਇਹਨਾਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿੰਦਨੀਯ
ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ; ਨਿਜਾਤ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਹੈ ।

ਬਿਖੁ ਬੇਹਿਕਾ ਲਾਵਿਆ, ਦੀਆ ਸਮੁੰਦ ਮੰਬਾਰਿ ॥

ਕੰਧੀ ਦਿਸਿ ਨ ਆਵਈ, ਨਾ ਉਰਵਾਰੁ ਨ ਪਾਰੁ ॥

ਵੰਡੀ ਹਾਥਿ ਨ ਖੇਵਟੂ, ਜਲੁ ਸਾਗਰੁ ਅਸਰਾਲੁ ॥ ੧ ॥

ਬਾਬਾ ਜਗੁ ਫਾਬਾ ਮਹਾ ਜਾਲਿ ॥

ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਉਬਰੇ, ਸਚਾ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ ਬੇਹਿਬਾ, ਸਬਦਿ ਲੰਘਾਵਣਹਾਰੁ ॥

ਤਿਥੈ ਪਛਣੁ ਨ ਪਾਵਕੋ, ਨਾ ਜਲੁ ਨਾ ਆਕਾਰੁ ॥

ਤਿਥੈ ਸਚਾ ਸਚਿ ਨਾਇ, ਭਵਜਲ ਤਾਰਣ ਹਾਰੁ ॥ ੨ ॥

ਪਰ 'ਮਨਮੁਖ ਕਉ ਆਲਸੁ ਘਣੈ, ਫਾਥੈ ਓਜਾੜੀ ॥'

ਮਨਮੁਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਾਸ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕੁਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਮਨਮੁਖੁ ਲਹਰਿ ਘਰੁ ਤਨਿ ਵਿਗੁਚੈ, ਅਵਰਾ ਕੇ ਘਰ ਹੋਰੈ ॥

ਗ੍ਰਿਹ ਬਰਮੁ ਗਵਾਏ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨ ਭੋਟੈ, ਦੁਰਮਤਿ ਘੂਮਨ ਘੋਰੈ ॥

ਦਿਸੈਤਰੁ ਭਵੈ ਪਾਠ ਪੜਿ ਬਾਕਾ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਹੋਇ ਵਧੈਰੈ ॥

ਕਾਚੀ ਪਿੰਡੀ ਸਬਦੁ ਨ ਚੀਨੈ, ਉਦਰੁ ਭਰੈ ਸੈਸੇ ਢੋਰੈ ॥ ੧ ॥

ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਦਸ਼ਾ ਦਿਵੇਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਨਹੀਂ ਆਖਦਾ,
ਜਾਗਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਮਾ ਹੈ ।

ਨਾ ਜਾਣਾ ਮੂਰਖੁ ਹੈ ਕੋਈ, ਨਾ ਜਾਣਾ ਸਿਆਣਾ ॥

ਸਦਾ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਰੰਗੇ ਰਾਤਾ, ਅਨਦਿਨੁ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣਾ ॥ ੧ ॥

ਬਾਬਾ ਮੂਰਖੁ ਹਾਂ, ਨਾਵੈ ਬਲਿ ਜਾਉ ॥

ਤੂ ਕਰਤਾ ਤੂ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ, ਤੋਰੈ ਨਾਮਿ ਤਰਾਉ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਮੂਰਖੁ ਸਿਆਣਾ ਏਕੁ ਹੈ, ਏਕੋ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਨਾਉ ॥

ਮਰਖਾ ਸਿਰਿ ਮੂਰਖੁ ਹੈ, ਜਿ ਮੰਨੈ ਨਾਹੀ ਨਾਉ ॥ ੨ ॥

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ੧੬ ਬੰਦਾਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਹੋਕਾਂ ਵਾਲੇ ਸੋਹਲੇ ਵੀ ਕੇਵਲ ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਵਿਚ ਹੀ ਆਏ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸੁੰਨ ਦਸ਼ਾ ਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਣੇ ਪਾਸਾਰੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ । ਅਜ੍ਹੇਤ ਇਹਨਾਂ ਸੋਹਲਿਆਂ ਦਾ ਮਿਥਾਂਤ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹਸਤੀ ਦਰਸਾਈ ਹੈ । ਸੋਹਲਿਆਂ ਦੀ ਛੰਦ ਚਾਲ ਧੀਮੀ ਮਿਠੀ ਲੋਹੀ ਵਾਂਗ ਲੰਮੀ ਹੋਕ ਵਾਲੀ ਹੈ । ਸਾਰਾ ਪੁਲਾੜ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਨਲਪਨਾ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਕਦੇ ਦਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ :—

ਅਰਬਦ ਨਰਬਦ ਧੁੰਬੁਕਾਰਾ ॥ ਧਰਣਿ ਨ ਗਗਨਾ, ਹੁਕਮ ਅਪਾਰਾ ॥

ਨਾ ਵਿਰੁ ਰੈਨਿ, ਨ ਚੰਦੁ ਨ ਸੂਰਜੁ, ਸੁੰਨ ਸਮਾਪਿ ਲਗਾਇਦਾ ॥ ੧ ॥

ਪਾਣੀ ਨ ਥਾਲੀ, ਪਉਣ ਨ ਪਾਣੀ ॥ ਓਪਤਿ ਖਪਤਿ ਨ ਆਵਣ ਜਾਣੀ ॥

ਖੰਡ ਪਤਾਲ ਸਪਤ ਨਹੀ ਸਾਗਰ, ਨਦੀ ਨ ਨੀਰੁ ਵਹਾਇਦਾ ॥ ੨ ॥

ਫਿਰ ਰਚਨਾ ਬਣੀ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ।

ਆਪੇ ਸਜਿ ਸੂਰਾ ਪੂਰੇ ਪੂਰਾ ॥ ਆਪੇ ਗਿਆਨਿ ਧਿਆਨਿ ਗੁਰ ਸੂਰਾ ॥

ਕਾਲੁ ਜਾਲੁ ਜਮੁ ਜੋਹਿ ਨ ਸਾਕੈ, ਸਾਚੇ ਸਿਉ ਲਿਵ ਲਾਈ ਹੇ ॥ ੩ ॥

ਆਪੇ ਪੁਰਖੁ ਆਪੇ ਹੀ ਨਾਰੀ ॥ ਆਪੇ ਯਾਸਾ ਆਪੇ ਸਾਰੀ ॥

ਆਪੇ ਪਿੜ ਬਾਧੀ ਜਗੁ ਖੋਲੈ, ਆਪੇ ਕੀਮਤਿ ਪਾਈ ਹੇ ॥ ੪ ॥

ਆਪੇ ਭਵਰੁ ਫੁਲੁ ਫਲੁ ਭਰਵਰੁ ॥ ਆਪੇ ਜਲੁ ਬਲੁ ਸਾਗਰੁ ਸਰਵਰੁ ॥

ਆਪੇ ਮਛੁ ਕਛੁ ਕਰਣੀ ਕਰੁ, ਤੇਰਾ ਰੂਪੁ ਨ ਲਖਣਾ ਜਾਈ ਹੇ ॥ ੫ ॥

ਸਾਰੀ ਥਾ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤਿ ਪਸਰ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਨੇ ਸਮਝ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹੁੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :—

ਹਰਿ ਧਨੁ ਸੰਚਹੁ ਰੇ ਜਨ ਭਾਈ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਿ ਰਚਹੁ ਸਰਣਾਈ ॥

ਤਸਕਰੁ ਚੋਰੁ ਨ ਲਾਗੈ ਤਾਕਉ, ਧੁਨਿ ਉਪਜੈ ਸਬਦਿ ਜਗਾਇਆ ॥ ੧ ॥

ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਦੀ ਮਾਰੂ ਤਾਗ ਦੀ ਵਾਹ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਕੁਚਜੀ' ਤੇ 'ਸੁਚਜੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਦਸੇ ਹਨ :

ਮ: ੧—ਮਹਲ ਕੁਚਜੀ ਮੜਵੜੀ ਕਾਲੀ ਮਨਹੁ ਕਸੂਧ ॥

ਜੇ ਗੁਣ ਹੋਵਨਿ ਤਾ ਪਿਰ ਰਵੈ, ਨਾਨਕ ਅਵਗੁਣ ਮੁੰਧ ॥

ਮ: ੧—ਮਾਚ ਸੀਲ ਸਚੁ ਸੰਜਮੀ ਸਾ ਪੂਰੀ ਪਰਵਾਰਿ ॥

ਨਾਨਕ ਅਹਿਨਿਸਿ ਸਦਾ ਭਲੀ ਪਿਰ ਕੈ ਹੇਤਿ ਪਿਆਰਿ ॥

ਇਹ ਸੁਚਜਾ ਜਾਂ ਗੁਣਵੰਤਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਵਿਣੁ ਗਾਹਕ ਗੁਣੁ ਵੇਰੀਐ ਤਉ ਗੁਣ ਸਰਧੀ ਜਾਇ ।
 ਗੁਣ ਕਾ ਗਾਹਕੁ ਜੇ ਮਿਲੈ ਤਉ ਗੁਣੁ ਲਾਖ ਵਿਕਾਇ ॥
 ਗੁਣ ਤੇ ਗੁਣ ਮਿਲਿ ਪਾਈਐ ਸਤਿਗੁਰ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇ ॥
 ਪਰ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਬੇਦ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿਸਦੇ ਹਨ :—
 ਮਾਂਦਲੁ ਬੇਦਿ ਸਿ ਬਾਜਨੈ, ਘਣੈ ਧੜੀਐ ਜੋਇ ॥
 ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ ਰੂ: ਬੀਜਉ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ॥

(੧੪) ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ

ਤੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਛੰਤ ਹੀ ਰਚੇ ਹਨ ਪਰ ਪਹਿਲੇ ੧੭ ਬੰਦਾਂ ਦੇ ਛੰਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਤੇ ਛੰਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਵਿਯੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਛੰਤ ਸੰਜੋਗ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੀ; ਤੁਖਾਰ ਦਾ ਰੂਪ ਸਰਦੀ ਜਾਂ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਮੁਰਬਾਈ ਆਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਛੰਤ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਵਾਹ ਦਾ ਗੀਤ ਜਾਂ ਮਿਲਾਪ ਹੈ । ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ "ਪ੍ਰਿਅ ਬਾਬੂ ਦੁਹੇਲੀ, ਕੋਇ ਨ ਬੋਲੀ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਵਾਂ" ਦੀ ਕੁਮਿਕਾ ਦਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ-ਇਸ਼ਕੀ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਿਅ ਤੋਂ ਵਿਛੁੜੀ ਹੈ ਕਿ "ਰਚਨਾ ਰਾਚਿ ਰਹੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ" ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਸਾਇਆ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਇਆ ਹੈ । ਅਗਲੇ ੧੨ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਟੇਕ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦੁਖ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਸਾਵਣਿ, ਸਰਸ ਮਨਾ, ਘਣ ਵਰਸਹਿ ਰੁਤਿ ਆਏ ॥
 ਮੈਂ ਮਨਿ ਤਨਿ ਸਹੁ ਭਾਵੈ, ਪਿਰ ਪਰਵੇਸਿ ਸਿਧਾਏ ॥
 ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ, ਮਰੀਐ ਹਾਵੈ, ਵਾਮਨਿ ਚਮਕਿ ਡਰਾਏ ॥
 ਜੇਜ ਇਕੋਲੀ, ਖਰੀ ਦੁਹੇਲੀ, ਮਰਣੁ ਭਇਆ ਦੁਖੁ ਮਾਏ ॥
 ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਨੀਦ ਭੁਖ ਕਹੁ ਕੈਸੀ, ਕਾਪੜੁ ਤਨਿ ਨ ਸੁਖਾਵਏ ॥
 ਨਾਨਕ ਸਾ ਜੋਹਾਗਣਿ ਕੰਤੀ, ਪਿਰ ਕੈ ਅੰਕਿ ਸਮਾਵਏ ॥ ੯ ॥

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ, ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ, ਜੀਵ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪੁਜਦਾ ਹੈ ਤੇ

ਫਲਗੁਨਿ ਮਨਿ ਰਹਸੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਭਾਇਆ ॥
 ਅਨਦਿਨੁ ਰਹਸੁ ਭਇਆ, ਆਪੁ ਗਵਾਇਆ ॥
 ਮਨ ਮੋਹੁ ਚੁਕਾਇਆ, ਜਾ ਤਿਸੁ ਛਾਇਆ, ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਘਰਿ ਆਏ ॥

ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਦ-ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਬੇਦਸ ਮਾਹ ਰੁਤੀ ਬਿਤੀ ਵਾਰ ਛਲੇ ॥

ਘੜੀ ਮੂਰਤ ਪਲ ਸਾਰੇ, ਆਏ ਸਹਜਿ ਮਿਲੇ ॥

ਪ੍ਰਭ ਮਿਲੇ ਪਿਆਰੇ, ਕਾਰਜ ਸਾਰੇ, ਕਰਤਾ ਸਭ ਬਿਧਿ ਜਾਣੈ ॥

ਜਿਨਿ ਸੀਗਾਰੀ ਤਿਸਹਿ ਪਿਆਰੀ, ਮੇਲ ਭਇਆ ਰੰਗੁ ਮਾਣੈ ॥

ਘਰਿ ਸੇਜ ਸੁਹਾਵੀ, ਸਾ ਪਿਰਿ ਰਾਵੀ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਸਤਕਿ ਭਾਗੈ ॥

ਨਾਨਕ ਅਹਿਨਿਸਿ ਰਾਵੈ ਪ੍ਰੀਤਮੁ, ਹਰਿ ਵਰੁ ਬਿਦੁ ਸੋਹਾਗੈ ॥ ੧੭ ॥ ੧ ॥

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਸ ਤੀਕ ਇਤਨੀ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਹਾਵ ਭਾਵ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਵਿਸਤੀਰਤ ਚਿਤਰ ਸ਼ਾਲਾ ਵਾਲੀ, ਇਤਨੀ ਟੁੰਡਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ, ਕੁਦਰਤ-ਮਨੁਖ ਏਕਤਾ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਉਪਜੀ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਨਾਲ ਬਦਲਦੀ ਰੁਤ ਦਾ ਸੂਖਮ ਚਿਤਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਰੁਤਾਂ ਦੇ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਮਿਟ ਭੁਖ ਨੂੰ ਸਬਦਾਂ, ਚਿਤਰਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ । 'ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅੰਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ । ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਸੱਦਾ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪੈਰੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਸ਼ਬਦਾਰਥ ੧੧੦੭) ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਬਾਕੀ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ 'ਤਾਰਾ ਚੜਿਆ ਲੰਮਾ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਪਰ ਵਿਰ ਵੀ ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ ਇਸਤ੍ਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਹਰੇ (ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ) ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਸੌਂਹ ਵਿਚ 'ਨੀਂਦ ਵਿਆਪੀ' ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, 'ਫੋਲਾਵੜੈ ਝੁਲੀ' ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਅੰਤ ਤੇ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ 'ਏ ਮਨ ਮੇਰਿਆ ਤੂੰ ਸਮਝ ਅਚੇਤ ਇਆਇਆ ਰਾਮ' ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਓਟ ਲੈ :

ਏ ਮਨ ਮੇਰਿਆ ਬਿਨੁ ਪਉੜੀਆਂ ਮੰਦਰਿ ਕਿਉ ਚੜੈ ਰਾਮ ॥

ਏ ਮਨ ਮੇਰਿਆ ਬਿਨੁ ਬੋੜੀ ਘਰਿ ਨ ਅੰਬੜੈ ਰਾਮ ॥

ਪਾਰਿ ਸਾਜਨੁ, ਅਪਾਰੁ ਪ੍ਰੀਤਮੁ, ਗੁਰ ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਲੰਘਾਵਏ ॥

ਮਿਲਿ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਕਰਹਿ ਰਲੀਆ, ਫਿਰਿ ਨ ਪਛੋਤਾਵਏ ॥

ਕਰਿ ਦਇਆ ਦਾਨੁ ਦਇਆਲ ਸਾਚਾ, ਹਰਿਨਾਮ ਸੰਗਤਿ ਪਾਵਉ ॥

ਨਾਨਕੁ ਪਇਐ-ਪੈ ਸੁਣਹੁ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਮਨੁ ਸਮਝਾਵਓ ॥

(੧੫) ਰਾਗ ਫੈਰਉ

ਫੈਰਉ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਮੰਨੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਨ
ਨਾਮ ਵਿਚ ਲਗਾ ਕੇ ਸਿਰੇ ਪਾਸੇ ਪਾ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ
ਜਾਵਾ ਹੈ 'ਮਨੁ ਰਾਜਾ, ਮਨੁ ਮਨ ਤੇ ਮਾਨਿਆ, ਮਨਸਾ ਮਨਹਿ ਸਮਾਈ ॥' ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾ
ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਖੁਆਰ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਅਜਾਈਂ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ।

‘ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਜਗੁ ਰੋਗਿ ਬਿਆਪਿਆ, ਦੁਬਿਧਾ ਭੁਭਿ ਭੁਭਿ ਮਰੀਐ ॥’

‘ਨੇਤ੍ਰੀ ਧੁੰਧਿ ਕਰਨ ਫਏ ਬਹਰੇ, ਮਨਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਨ ਜਾਨੀ ॥’

‘ਫਗਰੀ ਚਾਲ ਨੇਤ੍ਰ ਫੁਨਿ ਅੰਧਲੇ, ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਨਹੀ ਛਾਈ ॥’

‘ਬਿਨੁ ਹਰਿਨਾਮ ਕੋ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਵਸਿ, ਭੁਭਿ ਮੁਏ ਬਿਨੁ ਪਾਨੀ ॥’

ਅਸਟਪਦੀ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਸਿਰੇ ਰਸਾਂ, ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ,
ਹਉਮੈ ਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਸਿਆ ਪਇਆ ਹੈ; ਅਰੋਗ ਗੁਰਮੁਖ ਹੈ ।

‘ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਰਾ ਸਬਦਿ ਸਲਾਹੈ, ਮਨਿ ਸਾਚਾ ਤਿਸੁ ਹੋਗੁ ਗਇਆ ॥’

(੧੬) ਰਾਗ ਬਸੰਤ

ਇਹ ਬਸੰਤ ਰੂਪ ਦੀ ਹੰਗੀਨੀਆਂ ਬਿਆਨਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ
ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਤੇ ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਬਸੰਤ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਮਾਹਾ ਮਾਹ ਮੁਮਾਰਖੀ, ਚੜਿਆ ਸਦਾ ਬਸੰਤੁ ॥

ਪਰਫੜੁ ਚਿਤ ਸਮਾਲਿ ਸੋਇ, ਸਦਾ ਸਦਾ ਗੋਬਿੰਦੁ ॥ ੧ ॥

ਭੋਲਿਆ ਹਉਮੈ ਸੁਰਤਿ ਵਿਸਾਰਿ ॥

ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ ਬੀਚਾਰਿ ਮਨ, ਗੁਣ ਵਿਚਿ ਗੁਣੁ ਲੈ ਸਾਰਿ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਕਰਮ ਪੇੜੁ, ਸਾਖਾ ਹਰੀ, ਧਰਮੁ ਫੁਲੁ, ਫਲੁ ਗਿਆਨੁ ॥

ਪਤ ਪਰਾਪਤਿ, ਛਾਵ ਘਣੀ, ਚੁਕਾ ਮਨ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥

ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ “ਜਗੁ ਕਉਆ, ਨਾਮੁ ਨਹੀ ਚੀਤਿ” ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ
ਵਿਸਥਾਰਿਆ ਹੈ। ਮਨ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਭੁਲਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਧੈਖਤੁ ਸਭ ਨੂੰ ਪਇਆ ਹੋਇਆ
ਹੈ; ਦੁਬਿਧਾ ਦੁਰਮਤਿ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਬਵਿਆਪੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ
ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ । ਨਾਮ ਤੋਂ ਵਿਵਰਜਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ ਹੈ :

ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਕਉ ਅਲਹੁ ਕਹੀਐ, ਸੇਖਾਂ ਆਈ ਵਾਰੀ ॥

ਦੇਵਲ ਦੇਵਤਿਆ ਕਰੁ ਲਾਗਾ, ਐਸੀ ਕੀਰਤਿ ਚਾਲੀ ॥

ਕੂਜਾ ਬਾਂਗ ਨਿਵਾਸ ਮੁਸਲਾ, ਨੀਲ ਰੂਪ ਬਨਵਾਰੀ ॥
ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆ ਸਭਨਾ ਜੀਆ, ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ ॥
ਸੋ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਸੇਤ ਕਿਥੋ ?

(੧੭) ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ

ਸਾਰੰਗ ਪ੍ਰਾਭੁ ਪਿਆਸ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਦੂਹਿ ਨਾਹੀ ਮੋਰੇ ਪ੍ਰਾਭੁ ਪਿਆਰਾ' ਸੁਝਾਇਆ ਹੈ ਪਰ 'ਕੁਚਿਲ ਕੁਰੂਪਿ ਕੁਨਾਰਿ ਕੁਲਖਨੀ ਪਿਰ ਕਾ ਸਹਜੁ ਨ ਜਾਨਿਆ' । ਜੇ ਨੀਚ ਇਸਕ੍ਰੀ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲਗੇ ਤਾਂ 'ਹਰਿ ਕੈ ਨਾਮ ਰਚੀ ਸੋਹਾਗਨਿ ਨਾਨਕ ਰਾਮ ਭਤਾਰਾ' ।

ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰੀਨਾਮ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ 'ਹਰਿ ਕੀ ਪਿਆਸ, ਪਿਆਸੀ ਕਾਮਨਿ, ਦੇਖਉ ਰੈਨਿ ਸਬਾਈ' ਤੇ 'ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਕਿਉ ਧੀਰੋ ਮਨੁ ਮੇਰਾ' ਇਹ ਪਿਆਸ ਨਾਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਮਿਟਦੀ ਹੈ ।

ਸੁਧ ਚਸ ਨਾਮੁ ਮਹਾ ਰਸੁ ਮੀਠਾ, ਨਿਜ ਘਰਿ ਤਤੁ ਗੁਸਾਈ ॥

ਤਹ ਹੀ ਮਨੁ ਜਹ ਹੀ ਤੈ ਰਾਖਿਆ, ਐਸੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪਾਈ ॥

ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਵਾਰ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ੩੩ ਸਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਸੀ ਹੈ :—

ਕਲਿ ਹੋਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ, ਖਾਜੁ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰੁ ॥

ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਭਉਕਣਾ, ਜੁਛਾ ਧਰਮੁ ਬੀਚਾਰੁ ॥

ਜਿਨ ਜੀਵੰਦਿਆ ਪਤਿ ਨਹੀ, ਮੁਇਆ ਮੰਦੀ ਜੋਇ ॥

ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੈ ਨਾਨਕਾ, ਕਰਤਾ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਇ ॥ ੧ ॥

ਰੰਨਾ ਹੋਈਆ ਬੋਧੀਆ, ਪੁਰਸ ਹੋਏ ਸਬੀਆਦ ॥

ਸੀਲੁ ਸੰਜਮੁ ਸੁਚ ਭੰਨੀ, ਖਾਣਾ ਖਾਜੁ ਅਹਾਜੁ ॥

ਸਰਮੁ ਗਇਆ ਘਰਿ ਆਪਣੈ, ਪਤਿ ਉਠਿ ਚਲੀ ਨਾਲਿ ॥

ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਏਕੁ ਹੈ, ਅਉਰੁ ਨ ਸਚਾ ਭਾਲਿ ॥ ੨ ॥

ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੈ 'ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਬਹੁ ਦੇਇ ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੋਇ' । ਇਹ ਜਾਚ ਨਾਮ ਵਿਚੋਂ ਆਉਣੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਨਾਮ ਭਿਰੂਣ ਮੁਕਤਿ ਕਿਉ ਹੋਇ' ।

(੧੮) ਰਾਗ ਮਲਾਰ

ਮਲਾਰ ਬਰਖਾ ਰੁਤ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ

ਜੇ 'ਨਾਨਕ ਹੁਤਿ ਸੁਹਾਵੀ ਸਾਈ, ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਹੁਤਿ ਕੋਹੀ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੀਕਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਰਹੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ 'ਦੁਖੁ ਵੇਡੈਕਾ ਇਕ ਦੁਖੁ ਭੁਖ' ਦੁਖ ਵਿਡੇਕੇ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਸੁਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :—

ਬਰਸੁ ਘਨਾ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਭੀਨਾ ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬੂੰਦ ਸੁਹਾਨੀ, ਹੀਅਰੈ, ਗੁਰਿ ਮੋਹੀ ਮਨੁ ਹਰਿ ਰਸਿ ਲੀਨਾ ॥

ਸਹਜਿ ਸੁਖੀ ਵਰਕਾਮਣਿ ਪਿਆਰੀ, ਜਿਸੁ ਗੁਰਬਚਨੀ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ॥

ਹਰਿ ਵਰਿ ਨਾਂਰਿ ਭਈ ਸੋਹਾਗਣਿ, ਮਨਿ ਤਨਿ ਪ੍ਰੇਮੁ ਸੁਖਾਨਿਆ ॥

ਅਵਗਣ ਤਿਆਗਿ ਭਈ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਅਸਕਿਰੁ ਕਰੁ ਸੋਹਾਗੁ ਹਰੀ ॥

ਸੋਗ ਵਿਸੋਗ ਤਿਸੁ ਕਏ ਨ ਵਿਆਪੈ, ਹਰਿ ਪ੍ਰਭਿ ਅਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੀ ॥

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਕ ਪਿਆਸ ਦਸੀ ਹੈ ਕਿ 'ਪ੍ਰਿਉ ਪ੍ਰਿਉ ਕਰੈ ਸਭੈ ਹੈ ਜੋਤੀ, ਗੁਰ ਭਾਵੈ ਪ੍ਰਿਉ ਪਾਈ' ਤੇ 'ਜੋਤੀ ਹੈ ਤੇਤੀ ਝੁਪੁ ਜਾਚੈ' ਪਰ 'ਪਿਰੁ ਨਜੀਕਿ ਨ ਬੂਝੈ ਬਪੁਜੀ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਦਿਖਾਈ' ਤੇ 'ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਸਬਦਿ ਬੁਝਾਈ'। ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੀਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ ਮੀਠੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰ ॥

ਜਿਨਿ ਖੀਤੀ ਤਿਸੁ ਮੋਖ ਦੁਆਰ ॥

ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦਰਦਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ।

ਆਪੀ ਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿ ਆਪੁ ਪਛਾਣਿਆ ॥

ਅੰਬਰੁ ਧਰਤਿ ਵਿਛੋੜਿ ਚੰਦੇਆ ਤਾਣਿਆ ॥

ਵਿਣੁ ਥੰਮਾ ਗਗਨੁ ਰਹਾਇ ਸਬਦੁ ਨੀਸਾਣਿਆ ॥

ਸੂਰਜੁ ਚੰਦੁ ਉਪਾਇ, ਜੋਤਿ ਸਮਾਣਿਆ ॥

ਦੂਤ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

ਦੋਵੇ ਤਰਫਾ ਉਪਾਇ ਇਕੁ ਵਰਤਿਆ ॥

ਬੇਢ ਬਾਣੀ ਵਰਤਾਇ ਅੰਦਰਿ ਵਾਦੁ ਘੜਿਆ ॥

ਪਰਵਿਰਤਿ ਨਿਰਵਿਰਤਿ ਹਾਨਾ ਦੋਵੇ ਵਿਚਿ ਧਰਮ ਫਿਰੈ ਰੈਬਾਰਿਆ ॥

ਮਨਮੁਖ ਕਰੇ ਕੂੜਿਆਰ ਤਿਨ੍ਹੀ ਨਿਹਚਉ ਦਰਗਹ ਹਾਰਿਆ ॥

ਮਨੁਖ ਦੁਖਿਧਾ ਤੇ ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਫਸ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਇਹ ਵੀ ਹੁਕਮ ਹੈ ।

ਆਪੇ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇ ਕੈ, ਗੁਣ ਅਉਗਣ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ ॥

ਤੈ ਗੁਣ ਸਰਬ ਸੰਸਾਰੁ ਹੈ, ਨਾਮਿ ਨ ਪਰੈ ਖਿਆਰੁ ॥

ਗੁਣ ਛੋਡਿ ਅਵਗਣ ਕਮਾਵਦੇ, ਦਰਗਹ ਹੋਹਿ ਖੁਆਰੁ ॥

ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਮਨੁਖ ਦੀ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਹੈ :—

ਸਚਾ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਿ ਸਚੁ ਸਮਾਲਿਆ ॥

ਅੰਤਿ ਖਲੋਆ ਆਇ ਜਿ ਸਤਿਗੁਰ ਅਗੈ ਘਾਲਿਆ ॥

ਪੋਹਿ ਨ ਸਕੈ ਜਮ ਕਾਲੁ, ਸਚਾ ਰਖਵਾਲਿਆ ॥

ਗੁਰ ਸਾਖੀ ਜੋਤਿ ਜਗਾਇ, ਦੀਵਾ ਬਾਲਿਆ ॥

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ ਜੋ ਮਲਾਰ (ਮੀਂਹ) ਤੇ ਬਬੀਰੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ—ਮਲਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਅਤੇ ਬਬੀਰਾ ਸਿੱਖ ਦਾ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਮਾਸ' ਬਾਰੇ ਦੋ ਸਲੋਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇ ਹਕਦਾਰ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਕਾਵਿਕ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ, ਕਾਵਿਕ ਨਿਆਂ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਤਮ ਨਮੂਨੇ ਹਨ । ਮਾਸ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀ ਹੈ ?

ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਸਹੁ ਨਿੰਮਿਆ, ਮਾਸੈ ਅੰਦਰਿ ਵਾਸੁ ॥

ਜੀਉ ਪਾਇ ਮਾਸੁ ਮੁਹਿ ਮਿਲਿਆ, ਹਭੁ ਚੰਮੁ ਤਨੁ ਮਾਸੁ ॥

ਮਾਸਹੁ ਬਾਹਰਿ ਕਢਿਆ, ਮੰਮਾ ਮਾਸੁ ਗਿਰਾਸੁ ॥

ਮੁਹੁ ਮਾਸੈ ਕਾ, ਜੀਭ ਮਾਸੈ ਕੀ, ਮਾਸੈ ਅੰਦਰਿ ਸਾਸੁ ॥

ਵਡਾ ਹੋਆ ਵੀਆਹਿਆ, ਘਰਿ ਲੈ ਆਇਆ ਮਾਸੁ ॥

ਮਾਸਹੁ ਹੀ ਮਾਸੁ ਉਪਜੈ, ਮਾਸਹੁ ਸਭੇ ਸਾਕੁ ॥

... ..

ਪਾਂਡੇ ਤੂ ਜਾਣੈ ਹੀ ਨਾਹੀ, ਕਿਥਹੁ ਮਾਸੁ ਉਪੰਨਾ ॥

ਤੋਇਅਹੁ ਅੰਨੁ ਕਮਾਵੁ ਕਪਾਹਾ, ਤੋਇਅਹੁ ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਗੰਨਾ ॥

... ..

ਤੋਇਅਹੁ ਭਾਵ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ।

(੧੯) ਰਾਗ ਪਰਭਾਤੀ

ਇਹ ਪਰਭਾਤ ਸਮੇਂ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ ; ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਪਰਕਾਸ਼, ਗਿਆਨ, ਚਾਨਣ, ਸੂਰਜ ਕਿਰਨ, ਮਤਿ, ਬੁਧ, ਵਿਬੇਕ ਆਦਿ ਹਨ ।
ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ 'ਨਾਇ ਤੇਰੇ ਚਰਣਾ, ਨਾਇ ਖਤਿ ਪੂਜਾ' ॥ ਨਾਉ ਤੇਰਾ
ਗਹਣਾ ਮਤਿ ਮਕਸੂਦ' । ਇਹ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਹੀ ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ :

ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੈ, ਪੜਿ ਖੜਿ ਪਾਵੈ ਮਾਨੁ ॥

ਆਪਾ ਮਧੇ ਆਪੁ ਪਰਗਾਸਿਆ, ਪਾਇਆ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ॥ ੧ ॥

ਨਾਮ ਬਿਨਾਂ ਆਚਾਰ ਨਹੀਂ ਤੇ ਆਚਾਰ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁਖ ਨਹੀਂ :

ਭੂਲ ਚੁਕ ਤੇਰੇ ਵਰਬਾਰਿ ॥

ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਕੈਸੇ ਆਚਾਰ ॥

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ 'ਦੁਬਿਧਾ ਬਉਰੀ ਮਨੁ ਬਉਹਾਇਆ' ਵਾਕ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ
ਸਾਇਆ ਤੇ ਉਪਰ ਉਠ ਕੇ 'ਇਸੁ ਜਗ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਕਰਣੀ ਹੈ ਸਾਰੁ' ਤੀਕ ਪੁਜਣਾ ਹੈ ।
ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਹੀ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰਸਤਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :

ਜਿਉ ਮਨ ਦੇਖਹਿ ਪਰਮਨੁ ਤੈਸਾ ॥ ਜੈਸੀ ਮਨਸਾ ਤੈਸੀ ਵਸਾ ॥

ਜੈਸਾ ਕਰਮੁ ਤੈਸੀ ਲਿਵ ਲਾਵੈ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਪੂਛਿ ਸਹਜ ਘਰੁ ਪਾਵੈ ॥

ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਨੰ: ੪ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ
ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਭੁਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਭੁਲਣ ਵਿਚਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਕੋਈ, ਕਰਤਾ ਆਪਿ ਨ ਭੁਲੈ ॥

ਨਾਨਕ ਸਚਿ ਨਾਮਿ ਨਿਸਤਾਰਾ, ਕੇ ਗੁਰਪਰਸਾਦਿ ਅਘੁਲੈ ॥

ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਲਾ ੧

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਪੰਨਾ ੧੨੫੩) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੇਠ ਦਿਤੇ
ਚਾਰ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ । 'ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ
ਇਕ ਬਣਾਉਣੀ ਜਹੀ ਬੋਲੀ ਪਰਚਲਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਗਾਥਾ' ਜਾਂ 'ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ।
ਇਹ ਸਾਧਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਉਤੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸੁਮੱਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਹ ਵਧੇ ਵਧੇ
ਸੂਬਿਆਂ ਦੋਆ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਵਖੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, (ਸ਼ਬਦਾਰਥ,
੧੨੫੩) । ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ 'ਯਕ ਅਰਜ ਗੁਫਤਰ' ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਦੇ ਸ਼ਬਦ
ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਇਕ ਸਰੂਪ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ
ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਚਾਰ ਨਿਸਚੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲਗਣਾ
ਹੈ—ਇਹੋ ਸਾਰੀ ਮਨੁਖਤਾ ਦਾ ਪਰਮ ਧਰਮ ਹੈ : ਪਾਪੰਭ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੈ ।

ਪਤ੍ਰਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਢੇ ॥ ਸਿਲ ਪੁਸਤਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੀ ॥
 ਮੁਖਿ ਬੂਠ ਬਿਰੁਖਨ ਸਾਰੇ ॥ ਤੋਪਾਲ ਤਿਹਾਲ ਬਿਚਾਰੇ ॥
 ਗਲਿ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕ ਲਿਲਾਟੇ ॥ ਦੁਇ ਏਤੀ ਬਸਤ੍ਰ ਕਪਾਟੇ ॥
 ਜੋ ਜਾਨਸਿ ਬ੍ਰਹਮੰ ਕਰਮੰ ॥ ਸਭ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚੈ ਕਰਮੰ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਨਿਸਚੈ ਧ੍ਰਿਵੈ ॥ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਟ ਨ ਪਾਵੈ ॥ ੧ ॥
 ਨਿਹਫਲੰਤਸ੍ਰੁ ਜਨਮਸ੍ਰੁ ਜਾਵਦ ਬ੍ਰਹਮ ਨ ਬਿਦੰਤੇ ॥
 ਸਾਗਰੰ ਸੰਸਾਰਸ੍ਰੁ ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਤਰਹਿ ਕੇ ॥
 ਥਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥੁ ਹੈ, ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬੀਚਾਰਿ ॥
 ਕਾਰਣੁ ਕਰਤੇ ਵਸਿ ਹੈ ਜਿਨਿ ਕਲ ਰਖੀ ਧਾਰਿ ॥ ੨ ॥
 ਜੋਗ ਸਬਦੇ ਗਿਆਨ ਸਬਦੇ, ਬੇਦ ਸਬਦੇ ਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਹ ॥
 ਖੁੜੀ ਸਬਦੇ ਸੂਰ ਸਬਦੇ, ਸੂਦ੍ਰ ਸਬਦੇ ਪਰਾਕ੍ਰਿਤਹ ॥
 ਸਰਬ ਸਬਦੇ ਤ ਏਕ ਸਬਦੇ, ਜੋ ਕੋ ਜਾਨਸਿ ਛੇਉ ॥
 ਨਾਨਕ ਤਾਕੋ ਦਾਸੁ ਹੈ, ਸੋਈ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਉ ॥ ੩ ॥
 ਏਕ ਕ੍ਰਿਸਨੰ ਤ ਸਰਬ ਦੇਵਾ, ਦੇਵ ਦੇਵਾ ਤ ਆਤਮਹ ॥
 ਆਤਮੰ ਸ੍ਰੀ ਬਾਸੁਦੇਵਸ੍ਰੁ ਜੋ ਕੋਈ ਜਾਨਸਿ ਛੇਵ ॥
 ਨਾਨਕ ਤਾਕੋ ਦਾਸੁ ਹੈ, ਸੋਈ ਨਿਰੰਜਨ ਦੇਵ ॥ ੪ ॥

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸੇ ਰੂਪ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ੬੭ ਸਲੋਕ ਰਚੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹਨ ।

ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮਹਲਾ ੧

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਥਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ੩੨ ਉਹ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ ਜੋ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮਾ ਸਕੇ । ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵੀ ਸਲੋਕ ਇਸੇ ਸਿਰਲੇਖ ਥਲੇ ਦਰਜ ਹਨ । ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਵੀ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਗਾਏ ਹਨ, ਜੋ ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਮੇਂ ਸਕੇ, ਉਹ ਇਥੇ ਦੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਕਾਵਿ-ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਉਤਮ ਨਮੂਨੇ ਹਨ । ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦੀ ਦਾ ਰੰਗ ਵਧ ਹੈ । ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ, ਸੰਕੋਚ ਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸਲੋਕ ਅਨੂਪਮ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿਕ ਧਰ ਫਰੀਦ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਕਾਵਿ-ਚਿਤਰਾਂ ਕਰ ਕੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕ ਸੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਵਿਚ ਸਰਵ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ ।

ਚੇਤੇਨ ਤੋਰ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਕੜੀ ਨਹੀਂ ਰਖੀ ਗਈ ਪਰ
ਜਿ ਵਾਈਉ ਮੰਡਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹੈ, ਇਥੇ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ; ਨਾਮ-ਭਗਤੀ
ਤੇ ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰਧਾਨ ਹਨ ; ਹਉਮੈ ਤੇ ਮੋਹ ਦਾ ਖੰਡਨ ਹੈ ।

ਉਤੰਗੀ ਪੈਉਹਰੀ ਗਹਿਰੀ ਗੰਢੀਰੀ ॥

ਸਮੁਤਿ ਸੁਹੀਆ ਕਿਵ ਕਰੀ, ਨਿਵਣੁ ਨ ਜਾਇ ਬਣੀ ॥

ਗਚੁ ਜਿ ਲਗਾ ਭਿੜਵੜੀ ਸਖੀਏ ਪਉਲ ਹਰੀ ॥

ਸੇ ਭੀ ਵਹਦੇ ਭਿਨੁ ਮੈ, ਮੁੰਧ ਨ ਗਰਬ ਬਣੀ ॥ ੧ ॥

ਸੁਣਿ ਮੁੰਧੇ ਹਰਣਾਖੀਏ, ਗੂੜਾ ਵੈਣ ਅਪਾਰੁ ॥

ਪਹਿਲਾ ਵਸਤੁ ਸਿਵਾਣਿ ਕੈ, ਤਾ ਕੀਚੈ ਵਾਪਾਰੁ ॥ ੨ ॥

... ..

ਮਨਹੁ ਜਿ ਅੰਧੈ ਘੁਪ, ਕਹਿਆ ਬਿਰਦੁ ਨ ਜਾਣਨੀ ॥

ਮਨਿ ਅੰਧੈ ਉਂਧੈ ਕਵਲ, ਦਿਸਨਿ ਖਰੇ ਕਰੂਪ ॥

ਇਕਿ ਕਹਿ ਜਾਣਨਿ ਕਹਿਆ ਬੁਝਨਿ, ਤੇ ਨਰ ਸੁਖੜ ਸਰੂਪ ॥

ਇਕਨਾ ਸਾਦੁ ਨ ਬੋਦੁ ਨ ਗੀਆ ਰਸੁ, ਰਸੁ ਕਸੁ ਨ ਜਾਣੀਤਿ ॥

ਇਕਨਾ ਸਿਧਿ ਨ ਦੁਧਿ ਨ ਅਕਲਿ ਸਰ, ਅਖਰ ਕਾ ਭਉ ਨ ਲਹੀਤਿ ॥

ਨਾਨਕ ਤੇ ਨਰ ਅਸਲਿ ਖਰ ਜਿ ਬਿਨੁ ਗੁਣ ਗਰਬ ਕਰੀਤਿ ॥ ੧੫ ॥

ਪਬਰ ਕੁੰ ਹਰੀਆਵਲਾ ਕਵਲਾ ਕੰਚਨ ਵੰਨਿ ॥

ਕੈ ਦੁਖੜੈ ਸਤਿਓਹਿ ਕਾਲੀ ਹੋਈਆ ਦੋਹਰੀ, ਨਾਨਕ ਮੈ ਤਨਿ ਭੰਗੁ ॥

ਜਾਣਾ ਪਾਣੀ ਨਾ ਲਹਾਂ ਸੈ ਸੋਤੀ ਮੇਰਾ ਸੰਗੁ ॥

ਜਿਤੁ ਭਿਨੇ ਤਨੁ ਪਰਫੁੜੈ ਚੜੈ ਚਵਗਣਿ ਵੰਨੁ ॥ ੩੦ ॥

ਰਸਿ ਨ ਕੋਈ ਜੀਵਿਆ, ਪਹੁਚਿ ਨ ਚਲਿਆ ਕੋਇ ॥

ਗਿਆਨੀ ਜੀਵੈ ਸਦਾ ਸਦਾ, ਸੁਰਤੀ ਹੀ ਪਤਿ ਹੋਇ ॥

ਸਰਫੈ ਸਰਫੈ ਸਦਾ ਸਦਾ, ਏਵੈ ਗਈ ਵਿਹਾਇ ॥

ਨਾਨਕ ਕਿਸਨੋ ਆਖੀਐ, ਵਿਣੁ ਪੁਛਿਆ ਹੀ ਲੈ ਜਾਇ ॥ ੩੧ ॥

ਪੂਰੇ ਕਾ ਕੀਆ ਸਭ ਕਿਛੁ ਪੂਰਾ, ਘਟਿ ਵਧਿ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ ॥

ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਐਸਾ ਜਾਣੈ, ਪੂਰੇ ਮਾਂਹਿ ਸਮਾਂਹੀ ॥ ੩੩ ॥

੫. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਰੂਪਾਂ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਕੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਕਲਾ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ।

੧. ਦੇਸ਼ ਦਰਦ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਭਗਤ ਸਨ, ਪਰ ਭਗਤੀ ਤੇ ਆਪ ਕੌਣੇ ਬੈਠ ਕੇ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਪਰਚਾਰ ਕਰੇ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦਰਦ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ, ਕੌਮ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ। ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਹੋਈ, ਆਪ ਦੇਸ਼ ਕੌਮ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ, ਰਾਜਸੀ, ਧਾਰਮਕ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅੰਤ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਵੀ ਇਹ ਲੋੜ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਚੁਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਯਤਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਸਾਰੀ ਮੁਸਕਾਹੀਨ ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਦਰਦ ਤੀਬਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਰਦ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਹੈ; ਸਮਾਜਕ ਹੋਣੀ ਤੋਂ ਆਪ ਅੰਤ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਨ। ਹਾਂ, ਉਸ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਆਪ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਆਚਰਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬਲ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਹੈ। ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਉਖਾਠ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਦਿਸਦੀ ਸੀ:—

(੧) ਕਲਿ ਹੋਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ, ਖਾਜ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰ॥

(੨) ਕੂੜੁ ਬੋਲਿ ਬੋਲਿ ਭਉਕਣਾ, ਚੂਕਾ ਧਰਮੁ ਖੀਚਾਰੁ॥

(੩) ਜਿਨ ਸੀਵੈਵਿਆ ਪਤਿ ਨਹੀ, ਮੁਇਆ ਮੰਦੀ ਜੋਇ॥

ਜਿੰਨੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ, ਹੇਠ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਗਮਨ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਦਿਤਰਿਆ ਹੈ, ਇਤਨੀ ਕਮਾਲ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਨਹੀਂ ਪਈ:

ਕਲ ਆਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ ਖਾਸ ਹੋਆ ਮੁਰਦਾਰ ਗੁਜਾਈ ।
 ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਕਮਾਂਵਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ ।
 ਪਰਜਾ ਅੰਧੀ ਗਯਾਨ ਬਿਨ ਕੂੜ ਕੁਸ਼ੱਤ ਮੁਖਹੁ ਆਲਾਈ ।
 ਢੇਲੇ ਸਾਜ ਵਜਾਇੰਦੇ ਨਚਣ ਗੁਰੂ ਬਹੁਤ ਬਿਧ ਭਾਈ ।
 ਸੇਵਕ ਬੈਠਣ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰ ਉਠ ਘਰੀਂ ਤਿਨਾੜੇ ਜਾਈ ।
 ਕਾਜੀ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਵਤੀ ਵੱਢੀ ਲੈ ਕੇ ਹੱਕ ਗਵਾਈ ।
 ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖੈ ਦਾਮ ਹਿਤ ਡਾਵੇਂ ਆਇ ਕਿਥਾਉਂ ਜਾਈ ।
 ਵਰਤਿਆ ਪਾਪ ਸਭਸ ਜਗ ਮਾਹੀ । [ਵਾਰ ੧—੩੦

ਇਸ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਅੱਠ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਆਪ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਹ ਅੱਠ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕੀਆਂ ਸਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਸਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ । ਸਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਸਥਾਪਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧਰਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦਵਾਈ ਹੀ ਸਾਰੇ ਰੋਗ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਅੱਠ ਚਿੰਨ੍ਹ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਪਰਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਹਨ । ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਅੱਠਾਂ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅੱਜ ਉਤਨਾ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੀ; ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਲਾਤ ਅੱਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ । ਆਸੀਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਦੱਸੇ ਰੋਗ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।

੧. ਧਾਰਮਕ ਵਿਚੋਤਾਣ

‘ਕਲ ਆਈ ਕੁਤੇ ਮੁਹੀ’ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚੋਤਾਣ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਵਿਸਥਾਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ :—

“ਭਈ ਗਿਲਾਨ ਜਗਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਰਨ ਆਸਰਮ ਉਪਾਏ ।
 ਦਸ ਨਾਮ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਜੋਗੀ ਬਾਕ੍ਸ਼ ਪੰਥ ਚਲਾਏ ।
 ਜੰਗਮ ਅਤੇ ਸਹੇਵੜੇ ਵਗੇ ਹਿਰੰਬਰ ਵਾਦ ਕਰਾਏ ।
 ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰ ਕਰ ਸਾਸਤਰ ਵੇਦ ਪੁਰਾਨ ਲਛਾਏ ।

ਖਟ ਦਰਸਨ ਬਹੁ ਵੇਰ ਕਰ ਨਾਲ ਛੱਤੀਸ ਪਾਖੰਡ ਚਲਾਏ ।

ਤੋਤ ਮੰਤ ਰਾਸਾਇਣਾਂ ਕਰਾਮਾਤ ਕਾਲਖ ਲਪਟਾਏ ।

[ਵਾਰ ੧—੧੯

ਵਿਰ—ਚਾਰ ਵਰਨ ਚਾਰ ਮਜ਼ਹਬਾ ਜਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਣੇ ।

ਖੁਦੀ ਬਖੀਲੀ ਤਕੱਬਰੀ ਖਿੰਚੋਤਾਣ ਕਰੇਨ ਧਿਡਾਣੇ ।

ਧਾਰਮਕ ਪਖਪਾਤ ਤੇ ਖਿੰਚੋਤਾਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਬਿਨਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਵੰਡ ਸਗੋਂ ਵੱਧ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹੋ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ :—

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕਲਿਜੁਗ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦਿਖਾਯਾ ।

ਚਾਰੇ ਪੈਰ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਨ ਇਕ ਵਰਨ ਕਹਾਯਾ ।

ਨਾਨਾ ਰੇਕ ਬਰਾਬਰੀ ਪੈਰੀ ਪਵਣਾ ਜਗ ਵਰਤਾਯਾ ।

[ਵਾਰ ੧—੨੩

ਧਰਮ ਦੀ ਬਿਨਾਅ ਤੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਧਰਮ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਨ ਏਕਤਾ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਸਹੀ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਇਕੋ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਦਸਾ ਹੈ, ਸੁਭ ਆਚਰਨ ਹੈ ਜੋ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜੋਗੀ ਤੇ ਜੰਗਮ ਸਭ ਲਈ ਇਕੋ ਹੈ । ਉਸ ਦਸਾ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਸਾਧਨ 'ਨਾਮ' ਹੈ । ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਸਾ ਤੇ ਪੁਜਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਉਸ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਹਨ—ਜੇ ਉਹ ਅਸਲ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ ।

ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ ਆਪ ਦਾ ਹੈ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣ ਜੋ ਜੋਗੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ:—

ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਭੋਲੀ ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ ॥

ਖਿੰਥਾ ਕਾਲੁ ਕੁਆਹੀ ਕਾਇਆ ਜੁਗਤਿ ਭੰਡਾ ਪਰਤੀਤਿ ॥ [ਜਪੁਜੀ

ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ :—

ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ ॥

[ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮ: ੧

ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ :

ਮਿਹਰ ਮਸੀਤਿ ਸਿਦਕੁ ਮੁਸਲਾ ਹਕੁ ਹਲਾਲੁ ਕੁਰਾਣੁ ॥

ਸਰਮੁ ਸੁਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ॥ [ਮਾਝ ਵਾਰ ਮ: ੧

ਅਤੇ ਹਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ :

ਸਤੁ ਪਾਹਾਰਾ ਪੀਰਸੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥

ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ ॥

ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ ॥

ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ ॥ [ਜਪੁਜੀ

ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਇਹ ਆਚਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਧਰਮ, ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੀਰਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਫਲਸਫਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਕਦੇ ਝਗੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ ।

ਛਿਆ ਘਰ ਛਿਆ ਗੁਰ ਛਿਆ ਉਪਦੇਸ ॥

ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਏਕੋ ਵੇਸ ਅਨੇਕ ॥

ਬਾਬਾ ਜੈ ਘਰਿ ਕਰਤੇ ਕੀਰਤਿ ਹੋਇ ॥

ਸੋ ਘਰੁ ਰਾਖੁ ਵਡਾਈ ਤੋਇ ॥ [ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੧

ਭਾਵੇਂ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਛੇ ਰਚਣਹਾਰ ਗੁਰੂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਛੇਆਂ ਨੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਫਲਸਫੇ ਦਸੇ ਹਨ । ਪਰ ਨਿਸਚਾ ਕਰੋ ਕਿ ਇਸ ਸਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵੇਸ ਅਨੇਕ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਹਨਾਂ ਵਖ ਵਖ ਵੇਸਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਸਤਤ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਲੋਂ ਰਖਿਆ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ—ਇਹੋ ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਹੈ ।

ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ 'ਸਾਂਝਾ ਧਰਮ' ਦੱਸਣਾ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਖੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਗਮਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੰਤਵ ਸੀ ।

੨. ਰਾਜਸੀ ਪਾਪ

'ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਕਮਾਂਵਦੇ ਉਲਟੀ ਵਾੜ ਖੇਤ ਕਉ ਖਾਈ'—ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਅਧੋਗਤੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਅਧੋਗਤੀ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਥਾਈਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :—

(ੳ) ਲਬੁ ਪਾਪੁ ਦੁਇ ਰਾਜਾ ਮਹਿਤਾ ਕੂੜ ਹੋਆ ਸਿਕਦਾਰ ॥

(ਅ) ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ ॥

(ੲ) ਕਲਿ ਕਾਤੀ ਰਾਜੇ ਕਾਸਾਈ ਧਰਮੁ ਪੰਖ ਕਰਿ ਉਡਰਿਆ ॥

ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਆਚਰਨ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਸੀ । ਰਾਜੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਖਾ ਰਹੇ ਸਨ । ਫਿਰ ਪਰਜਾ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਵਾੜ ਖੇਤ ਨੂੰ ਖਾਣ ਲਗ ਪਏ ਤਾਂ ਖੇਤ ਦਾ

ਸਹਾਇਕ ਕੌਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਰਾਜੇ ਪਾਪ ਨਾ ਕਰਨ, ਨਿਆਂ ਕਰਨ (ਇਹ ਰਾਜੇ ਦੀ ਚੁਲੀ ਹੈ) ਤਾਂ ਇਹ ਦਸਾ, ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਦੀ ਚੁਲੀ ਧਰਮ ਨਿਆਂ ਹੈ।

੩. ਅੰਧੀ ਪਰਜਾ

‘ਪਰਜਾ ਅੰਧੀ ਗੰਧਾਨ ਬਿਨ, ਕੂੜ ਕੁਸ਼ਤ ਮੁਖਹੁ ਆਲਾਈ’ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤੀਜਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਹ ਦੱਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਗ਼ੈਰਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਅਗੇ ਸਿਰ ਸੁਟੀ ਬੈਠੀ ਹੈ।

(ੳ) ਜੋ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਧੀ ਜਾਇ, ਸਭ ਹਰਾਮੁ ਜੋਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ ॥

(ਅ) ਅੰਧੀ ਰਜਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੁਣੀ ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਹਦਾਰ ॥

ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਰਾਇਆ ਕਿ ਲੋਕ ਧਰਮ ਕਰਨ, ਕੂੜ-ਕੁਸ਼ਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦੇਣ ਕਿ ਉਹ ਨਿਆਂ ਤੇ ਸਤ ਨਾਲ ਰਾਜ ਕਰਨ।

੪. ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ

ਧਰਮ ਅਲੋਪ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦਸਾ ਦੀ ਜ਼ੁਮੇਵਾਰੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਤੇ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਇਹੋ ਗੱਲ ਕਹੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ:—

ਫਿਰ ਪੁੱਛਣ ਸਿਧ ਨਾਨਕਾ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਕੜਾ ਵਰਤਾਰਾ।

ਸਭ ਸਿਧੀਂ ਏਹ ਬੁਝਿਆ ਕਲਿ ਤਾਰਨ ਨਾਨਕ ਅਵਤਾਰਾ।

ਬਾਬੇ ਕਹਿਆ ਨਾਥ ਜੀ ਸਚ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਕੂੜ ਅੰਧਾਰਾ।

ਕੂੜ ਅਮਾਵਸ ਵਰਤਿਆ ਹਉਂ ਛਾਨਣ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੰਸਾਰਾ।

ਪਾਪ ਗਿਰਾਸੀ ਪ੍ਰਿਥਮੀ ਧੌਲ ਖੜਾ ਧਰ ਹੋਠ ਪੁਕਾਰਾ।

ਸਿਧ ਛਪ ਬੈਠੇ ਪਰਬਤੀਂ ਕੋਣ ਜਗਤ ਕਉ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ।

[ਵਾਰ ੧—੨੯]

‘ਸਿਧ ਛਪ ਬੈਠੇ ਪਰਬਤੀਂ’ ਕੋਣ ਜਗਤ ਕਉ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ’ ਇਹ ਨਿਹੇਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਸੀ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਸਣਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ : ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਛਪੇ ਬੈਠੇ ਹੋ !

ਇਹੋ ਕੁਝ ਉਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਵੈਸ਼ਨੋ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ:—

ਗਿਆਨੀ ਨਚਹਿ ਵਾਜੇ ਵਾਵਹਿ ਰੁਪ ਕਰਹਿ ਸੀਗਾਰੁ ॥

ਉਚੇ ਕੂਕਹਿ ਵਾਦਾ ਗਾਵਹਿ ਜੋਧਾ ਕਾ ਵੀਚਾਰੁ ॥

ਮੂਰਖ ਪੰਡਿਤ ਹਿਕਮਤਿ ਹੁਸਤਿ ਸੰਜੇ ਕਰਹਿ ਪਿਆਰੁ ॥

[ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਮ: ੧

ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਕ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ, ਜੋਗੀ ਕੇਂਦਰਾਂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਥੇ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ।

੫. ਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ

‘ਸੇਵਕ ਬੈਠਨ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰ ਉਠ ਘਰੀ’ ਤਿਨਾੜੇ ਜਾਈ—ਗੁਰੂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਪੱਲੇ ਆਤਮਕ ਬਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਚੋਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਸੀ:

(ੳ) ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆ, ਸਭਨਾ ਜੀਆ, ਬੋਲੀ ਅਵਰੁ ਤੁਮਾਰੀ ॥

[ਬਸੰਤ ਮ: ੧

(ਅ) ਨੀਲ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰਿ ਹੋਵਹਿ ਪਰਥਾਣੁ ॥

ਮਲੇਛ ਧਾਨ ਲੇ ਪੂਜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ ॥

(ੲ) ਅਭਾਖਿਆ ਕਾ ਕੁਠਾ ਬਕਰਾ ਖਾਣਾ ॥

(ਸ) ਗਊ ਬਿਰਾਹਮਣ ਕਉ ਕਰੁ ਲਾਵਹੁ ਗੋਬਰਿ ਤਰਣੁ ਨ ਜਾਈ ॥

ਧੋਤੀ ਟਿਕਾ ਤੈ ਜਪਮਾਲੀ ਧਾਨੁ ਮਲੇਛਾ ਖਾਈ ॥

ਅੰਤਰਿ ਪੂਜਾ ਪੜਹਿ ਕਤੋਬਾ ਸੰਜਮੁ ਤੁਰਕਾ ਭਾਈ ॥

[ਵਾਰ ਆਸਾ ਮ: ੧

ਪਰਜਾ ਦੀ ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਿਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਸ੍ਵੈ-ਮਾਣ ਕਾਇਮ ਰਖਣ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਸਕਣ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲੀਲ ਨਾ ਕਰੋ।

੬. ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ

‘ਕਾਜੀ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ਵਤੀ, ਵੱਢੀ ਲੈ ਕੇ ਹੱਕ ਗਵਾਈ’—ਅਦਲ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਜਾ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਨਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਥੇ ਦੁਖ ਤੇ ਅਸਾਂਤੀ ਹੋਣੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ। ਹਨੇਰ-ਗਰਦੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

੭. ਘਰੋਗੀ ਜੀਵਨ

“ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖੇ ਦਾਮ ਹਿਤ”—ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਗਿਰਾਵਟ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਗਇਆ, ਕੇਵਲ ਮਾਇਆ ਹੀ ਉਪਰਲੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਾਧਨ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਖ ਦੀ ਖੱਟੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦੀ ਸੀ, ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਸਾਰਾ ਕੌਮੀ ਜੀਵਨ ਵਿਗੜ ਗਇਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :—

ਰੇਨਾ ਹੋਈਆ ਬੋਧੀਆ ਪੁਰਸ ਹੋਏ ਸਭੀਆਵ ॥

ਸੀਲੁ ਸੰਸਮੁ ਸੁਚ ਭੰਨੀ ਖਾਣਾ ਖਾਸੁ ਅਧਾਜੁ ॥

ਸਰਮੁ ਗਭਿਆ ਘਰਿ ਆਪਣੈ ਪਤਿ ਉਠਿ ਚਲੀ ਨਾਲਿ ॥

ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਏਕੁ ਹੈ ਅਉਰੁ ਨ ਸਭਾ ਭਾਲਿ ॥

[ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ਮ: ੧

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਪੁਰਖ ਦੀ ਖੱਟੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਵੇਸੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਘਰ ਆਵੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਆਵੇ। ਇਹ ਗਿਰਾਵਟ ਬੜੀ ਦੁਖਦਾਈ ਸੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਪਰਧਾਨ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ।

੮. ਪਾਪ

ਵਰਤਿਆ ਪਾਪ ਸਭਸ ਜਗ ਮਾਹੀ”—ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਪਾਪ ਹੀ ਪਾਪ ਸੀ।

ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣਾ ਗਾਵੈ ਗੀਤ ॥ ਭੁਖੇ ਮੂਲਾਂ ਘਰੇ ਮਸੀਤਿ ॥

ਮਖਟੂ ਹੋਇ ਕੈ ਕੰਨ ਪੜਾਏ ॥ ਫਕਰੁ ਕਰੇ ਹੋਰੁ ਜਾਤਿ ਗਵਾਏ ॥

ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਸਦਾਏ ਮੰਗਣ ਜਾਇ ॥ ਤਾ ਕੈ ਮੂਲਿ ਨ ਲਗੀਐ ਪਾਇ ॥

ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਰੁ ਦੇਇ ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਜੋਇ ॥

[ਸਾਰੰਗ ਵਾਰ ਮ: ੧

ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ।

ਇਹ ਅੱਠ-ਪੱਖੀ ਗਿਰਾਵਟ ਸੀ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਨੇ ਇਸ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ੧੪੬੯ ਈ: ਤੋਂ ੧੭੦੮ ਈ: ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ। ਕੰਮ ਬੜਾ ਦੀਰਘ ਤੇ ਔਖਾ ਸੀ। ਸਫਲਤਾ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਬਿਵਾਧਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ। ਜੇ ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬਾਨ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਹਾਲਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੁੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਜਾਗਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਥੀੜ ਥੰਨ ਕੇ ਧਾਰਮਕ ਏਕਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿਤਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਧਾਰਮਕ ਲੀਹ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆਪੋਗਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਵਿਚ ਆ ਕੁਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਦਕੇ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ—ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ, ਯੁਧਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ਖਾਲਸਈ ਪ੍ਰਗਰਾਮ ਵਿਚ।

ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੁੜ ਗਿਰਾਵਟ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਉਪਜਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਕਲਿਆਨ ਲਈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ।

ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਦਸ਼ਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਇਲਾਜ ਮੰਨਿਆ। ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਕੌਮ ਵਿਚ ਇਹ ਆਚਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਨਾਮ ਕੌਮ ਵਿਚ ਇਹ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਤੇ ਜਿਥੇ ਇਹ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਗੁਣ ਆ ਜਾਣ, ਉਥੇ ਨਾ ਆਚਰਨ-ਹੀਣਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਰਿਸ਼ਵਤ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਜਬਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ ਜਬਰ ਸਹਿੰਦਾ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪਧਰ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪੁਜਾਣਾ ਹੈ :—

ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ, ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥

ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ, ਵੇਦੁ ਹਬੀਆਰੁ ॥

ਭਉ ਖਲਾ, ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ ॥

ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ, ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤਿਤੁ ਵਾਲਿ ॥

ਇਹ ਅਠ ਗੁਣ ਹਨ, ਮਨੁੱਖ ਦੇ—ਜਤ, ਧੀਰਜ, ਮਤ, ਵੇਦ, ਗਿਆਨ, ਭਉ (ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ), ਤਪ (ਮਿਹਨਤ), ਭਾਉ (ਪਿਆਰ ਆਦਰਸ਼) ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਮਿਠਾ, ਸ਼ਾਂਤ, ਪਵਿਤਰ, ਸੀਤਲ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਆਚਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪ ਭਗਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਕਵੀ ਲਗ ਭਗ ਇਹੋ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਉਹ ਚੇਤਨਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮੰਤਵ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉਪਰ ਦਸੀ ਅਠ-ਪਖੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

੨. ਜੀਵਨ ਘੋਲ

ਸਮਾਜ, ਕੌਮ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਉਧਾਰ ਲਈ ਲੋੜ ਤੇ ਤਦ ਹੀ ਹੈ ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ; ਜੇ ਉਸ ਨੇ ਤਿਆਗੀ, ਬੈਰਾਗੀ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ, ਉਦਾਸੀ, ਸੰਨਿਆਸੀ, ਭਿਖਸੂ ਆਦਿ ਦਾ ਭੇਡ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਵਿਚੋਂ ਪਰੇ ਹੀ ਹਟ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ? ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਸਹਿਜ ਵਾਲਾ, ਸੰਤੁਲਤ, ਸਮਦਰਸ਼ੀ, ਘਰੇਲੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਉਲਾਰ ਤੇ ਭਾਂਜ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਛੱਡ ਕੇ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਭਜੇ ਫਿਰਨਾ, ਜੋਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋ ਕੇ ਬਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ, ਭਸਮ ਬਿਕ੍ਰਤ ਮਲ ਕੇ ਪਰਵਾਰ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਜਾਣਾ, ਜੰਗਮ ਸਰੋਵਰਾਂ ਬਣ ਜਾਣਾ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਆਸਰਾ ਕਰ ਜਾਣਾ, ਅਪਰਜ ਆਦਿ ਹੋਣ ਦਾ ਪਾਖੰਡ ਕਰਨਾ, ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨਾ ਖਚਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕਿ ਘਰ ਲਈ ਯੋਗ ਕਮਾਈ ਨਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਸਭ ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਵਿਚੋਂ ਭਾਂਜ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਣੇ ਪਏ ਹਨ, ਪਰ ਵਾਰ ਮਾਝ, ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ, ਵਾਰ ਆਸਾ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਰਾਗ ਆਸਾ, ਸੋਰਠਿ ਤੇ ਰਾਮਕਲੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਅਤੇ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਭਜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਹਾਠੀ ਬਾਣੀ' ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜਤ, ਧੀਰਜ, ਸੰਤੋਖ, ਧਰਮ, ਸੁਚ ਆਦਿ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਆ ਹੈ। ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਗੁਸਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ—ਸਹਿਜ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਜੋਗੀ ਘਰ ਆ ਜਾ, ਅਤੇ ਇਹ ਜੋਗ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈ :—

ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖ, ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ, ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਛੁਤਿ ॥

੩. ਚੌੜਾ ਗਿਆਨ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ "ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ" ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਪਵਣੂ ਦੀ (ਪਵਣੂ ਗੁਰੂ)। ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਤੇ 'ਵਾਰ ਆਸਾ' ਦੇ ਸਲੋਕ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ (ਕੁਦਰਤ) ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ, ਬਹੁਪਖਤਾ ਤੇ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਬਿਬੇਕ, ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਤੇ "ਅਸੰਖ" "ਅਮੁਲ" ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ 'ਚੰਗਿਆਈਆ ਬੁਰਿਆਈਆ ਵਾਚੈ ਧਰਮ ਹਦੂਰਿ' ਤੇ 'ਲੇਖੈ ਬੋਲਣ

ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ—ਉਸ ਨੂੰ ਸਚ ਤੇ ਝੂਠ, ਪਾਪ ਤੇ ਪੁੰਨ, ਸਥਿਰ ਤੇ ਅਸਥਿਰ ਦਾ ਭੇਦ ਪਤਾ ਲਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਹੋਵੇ (ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ)। 'ਵਾਰ ਆਸਾ' ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਰਸਮਾਂ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਗਲੀਲ ਨਾਲ ਪਰਖਿਆ ਹੈ—ਇਹ ਵੀ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਭਗਤ ਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ 'ਨਿਰਮਲ' ਤੇ 'ਨਿਰੰਕਾਰੀ' ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਰਸਮਾਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ, ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਹੋਣਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਪਰ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨੀ ਹੀ ਇਹ ਗਲ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹਨ—ਕੇਵਲ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਇਸ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਮਨੁਖ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ

ਆਪ ਨੇ ਭੇਖਾਂ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਿਤਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰ ਹਟਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣ, ਖੜ੍ਹੀ, ਵੇਸ, ਤੇ ਸੂਦਰ ਸਭ ਲਈ ਇਕੋ ਮਹਾਨ ਧਰਮ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਿਤੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਹਨ :

ਜੋਗ ਸਬਦੈ ਗਿਆਨ ਸਬਦੈ, ਬੰਦ ਸਬਦੈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਹ ॥

ਖੜ੍ਹੀ ਸਬਦੈ ਸੂਰ ਸਬਦੈ, ਸੂਦ੍ਰ ਸਬਦੈ ਪਰਾਕ੍ਰਿਤਹ ॥

ਸਰਬ ਸਬਦੈ ਏਕ ਸਬਦੈ, ਜੇ ਕੋ ਜਾਣੈ ਭੇਉ ॥

ਨਾਨਕੁ ਤਾਕਾ ਦਾਸੁ ਹੈ, ਸੋਈ ਨਿਰੰਜਨ ਵੇਉ ॥

ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਮਨੁਖ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਖਲਾਕ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਜੋਗੀ—ਸਭ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮੰਨਿਆਂ। ਮਨੁਖ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਇਖਲਾਕ ਕਰ ਕੇ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਕ ਭੇਖ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਲੇਬਲ ਜਾਂ ਜਾਤ, ਜਿਨਸ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਰ ਕੇ। ਨੀਚ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਜਨਮ-ਦਾਤਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਦਾ ਮਨੁਖ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ; ਤੇ ਮਨੁਖ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ' ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹਨ।

(ੴ) ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

ਆਪ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰ ਸੁਧਾਰਕ ਅਤੇ ਸਰੋਚੀ ਕਵੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਸਨ—ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਵਿਚ ਗਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਿਰਹੀ ਤੇ ਜਸਬਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅਲਾਪਣ ਵਾਲੇ ; ਆਪ ਸਨ ਆਪਣੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ਾਦ ਮਸਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਜੀਵਨ

ਜਾਚ ਸਿਖਾਣਾ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਸੀ। ਹਰ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਲਈ ਕੁਝ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ ਜੋ ਡੂੰਘੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ। ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਸਚਿਆਈਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇਸ-ਕੌਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਢਲਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਗੁਰੂ, ਨਾਮ ਤੇ ਮਨੁਖ ਬਾਰੇ ਬੜੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਗ ਭਗ ਥੋੜੇ ਵਧ ਬਲ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦੁਰਹਾਇਆ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੁਆਲੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੜੇ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਅੰਕਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

(ੳ) ਬ੍ਰਹਮ

(੧) ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਰੂਪ 'ਨਿਰਗੁਣ' ਸਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ੧ ਓ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਜੋ 'ਆਦਿ ਸਚੁ, ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ, ਹੈਭੀ ਸਚੁ, ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ' ਹੈ; ਜੋ 'ਆਦਿ, ਅਨੀਲ, ਅਨਾਦਿ, ਅਨਾਹਤਿ' ਹੈ, ਜੋ 'ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਆਖੀਐ, ਪੂਰੇ ਤਖਤਿ ਨਿਵਾਸ' ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

(੨) ਦੂਜਾ ਸਰੂਪ ਨਾਮ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜਾਂ 'ਸਰਗੁਣ' ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਦਿਸਦਾ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੂਪ ਹੈ—'ਕੇਤਾ ਤਾਣੁ ਸੁਆਲਿਹੁ ਰੂਪੁ' ਵਾਲਾ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਸਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ।

'ਆਪੇ ਰਸੀਆ ਆਪਿ ਰਸ ਆਪੇ ਹਾਵਣਹਾਰੁ' ॥

ਤੇ 'ਜੇਤਾ ਸਬਦੁ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਤੇਤੀ, ਜੇਤਾ ਰੂਪੁ ਕਾਇਆ ਤੇਰੀ' ॥

ਤੇ 'ਸਰਬ ਜੋਤਿ ਰੂਪੁ ਤੇਰਾ ਦੇਖਿਆ, ਸਗਲ ਭਵਨ ਤੇਰੀ ਮਾਇਆ' ॥

(੩) ਗੁਰੂ-ਸਰੂਪ—ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਓ, ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚਿ ਆਖੁ ਰਖਿਓਨੁ, ਕਰਿ ਪਰਗਟ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ ॥

(੪) ਬੰਧਪ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਆਪ ਹੀ ਮਨੁਖ ਦਾ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਪਿਰ ਬੰਧਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ 'ਅਦ੍ਵੈਤ' ਹੈ। ਪਰ ਜਿੰਨੇ ਭੀਕ ਉਹ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਰਚਨਾ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਸਿਸਟ ਅਦ੍ਵੈਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਜੀਵ-ਆਤਮਾ

(੧) ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਥਨਾਸ਼ੀ ਤੱਤ ਹੈ :

ਦੇਹੀ ਮਾਣੀ ਬੈਲੈ ਪਉਣੁ ॥ ਬੁਝੁ ਰੇ ਗਿਆਨੀ ਮੂਆ ਹੈ ਕਉਣੁ ॥

ਮੂਈ ਸੁਰਤਿ ਬਾਦੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ॥ ਓਹੁ ਨ ਮੂਆ ਜੋ ਦੇਖਣਹਾਰੁ ॥

(੨) ਇਹ ਅਥਨਾਸ਼ੀ ਜੋਤਿ (ਆਤਮਾ) ਸਭ ਜੀਵ ਜੰਤੂਆਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੈ :

ਏਕਾ ਸੁਰਤਿ ਜੇਤੇ ਹੈ ਜੀਅ ॥ ਸੁਰਤਿ ਵਿਹੂਣਾ ਕੋਇ ਨ ਕੀਅ ॥

ਇਸੇ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਹੰਸ' ਕਿਹਾ ਹੈ ।

ਕਾਇਆ ਹੰਸਿ ਸੰਜੋਗੁ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਇਆ ॥

ਭਿਨਿ ਹੀ ਕੀਆ ਵਿਸੋਗੁ ਜਿਨਿ ਉਪਾਇਆ ॥

ਇਸ ਜੋਤਿ ਦੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ :—

ਜਾਣਹੁ ਜੋਤਿ, ਨ ਪੁਛਹੁ ਜਾਤੀ, ਅਗੈ ਜਾਤਿ ਨ ਹੇ ॥

(੩) ਪਰ 'ਜੋਤਿ' ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸੀਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਵਿਚ ਹੈ :—

‘ਤੂ ਪੂਰਾ ਹਮ ਉਰੇ ਹੋਏ, ਤੂ ਗਉਰਾ ਹਮ ਹਉਰੇ’ ॥

ਹਉਮੈ ਕਰ ਕੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਆਵਾਗਵਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਹਉ ਵਿਚਿ ਆਇਆ, ਹਉ ਵਿਚਿ ਗਇਆ ॥

ਹਉ ਵਿਚਿ ਜੰਮਿਆ, ਹਉ ਵਿਚਿ ਮੂਆ ॥

(੪) ਇਹ ਆਤਮਾ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਹਉਮੈ ਦੇ ਨਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

ਜਿਨੀ ਨਾਮ ਧਿਆਇਆ, ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ ॥

ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ, ਕੋਤੀ ਛੁਟੀ ਨਾਲਿ ॥

(ੲ) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ

(੧) ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰੇ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ :

ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਰਵਿ ਰਹੇ, ਸਿਵ ਸ਼ਕਤੀ ਕਾ ਮੇਲ ॥

ਤ੍ਰਿਹੁ ਗੁਣ ਬੰਧੀ ਦੇਹੁਰੀ, ਜੋ ਆਇਆ ਜਗਿ ਸੋ ਬੇਲੁ ॥

ਇਹ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤ੍ਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਮਨ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ । ਪੰਚ ਤੱਤ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਪਜੇ ਹਨ ।

ਇਹ ਮਨੁ ਪੰਚ ਤਤੁ ਤੇ ਸਨਮਾ ॥

ਸੰਜੋਗੁ ਤੇ ਵਿਜੋਗੁ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਖੇਡ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ :

‘ਵਿਸਮਾਦੁ ਸੰਜੋਗੁ ਵਿਸਮਾਦੁ ਵਿਜੋਗੁ’ ॥

‘ਸੰਜੋਗੁ ਵਿਜੋਗੁ ਦੁਇ ਕਾਰ ਚਲਾਵਹਿ’ ॥

(੨) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ, ਆਪੀਨੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ ॥

ਦੁਯੀ ਕਵਰਤਿ ਸਾਜੀਐ, ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਛਿਨੋ ਚਾਉ ॥

ਇਹ ਪਾਸਾਰਾ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ :

‘ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ ॥

ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰੀਆਉ’ ॥

‘ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ, ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ’ ॥

(੩) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਬੜਾ ਹੀ ਮਹਾਨ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਬਹੁ ਰੰਗੀ ਹੈ :

ਪਾਤਾਲਾ ਪਾਤਾਲ, ਲਖ ਅਗਾਸਾ ਆਗਾਸ

ਓੜਕ ਓੜਕ ਡਾਲਿ ਥਕੈ, ਵੇਦ ਕਹਨਿ ਇਕ ਢਾਤ ॥

(੪) ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ‘ਸਚ’ ਸਰੂਪ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਲਈ :—

ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਖੰਡ, ਸਚੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ॥

ਸਚੇ ਤੇਰੇ ਲੋਅ, ਸਚੇ ਆਕਾਰ ॥

(੫) ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ :

ਭੈ ਵਿਚਿ ਪਵਣੁ ਢਹੈ ਸਦਵਾਉ ॥

ਭੈ ਵਿਚਿ ਚਲਹਿ ਲਖ ਦਰੀਆਉ ॥

(ਸ) ਗੁਰ-ਭਗਤੀ

(੧) ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਆਤਮ ਉੱਠਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਆਤਮ-ਉੱਠਤੀ ਨਹੀਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ; ਨਾ ਹੀ ਹਉਮੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਬਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਓ, ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਇਆ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚਿ ਆਪੁ ਰਖਿਓਨੁ, ਕਰਿ ਪਰਗਟੁ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ ॥

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਏ।

ਨਦਰਿ ਬਰਹਿ ਜੇ ਆਪਣੀ ਤਾ ਨਦਰੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਇਆ ॥

ਏਹ ਜੀਉ ਬਹੁਤੇ ਜਨਮ ਭਰੀਮਿਆ ਤਾ ਸਤਿਗੁਰਿ ਸਬਦੁ ਸੁਣਾਇਆ ॥

(੨) ਗੁਰੁ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ :

‘ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਏਕੇ ਵੇਸ ਅਨੇਕ’ ॥

‘ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਦੇ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੇਦੇ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਚਿਆ ਸਮਾਈ’ ॥

‘ਭੇਦ ਨਾਹੀ ਗੁਰਦੇਵ ਮੁਰਾਰ’ ॥

(੩) ਗੁਰੂ ਮਨੁਖੀ ਮਤਿ, ਬੁਧੀ, ਮਨ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਪਰੀਵਰਤਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :—

‘ਮੰਤ ਸਭਾ ਗੁਰੁ ਪਾਈਐ, ਮੁਕਤਿ ਪਦਾਰਥ ਪੈਣੁ’ ॥

‘ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਭਉਜਲੁ ਲੰਘੀਐ, ਦਰਗਹ ਪਤਿ ਪਰਵਾਣੁ’ ॥

‘ਗੁਰ ਕੀ ਮਤਿ ਜੀਓ ਆਈ ਕਾਰਿ’ ॥

‘ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਇ, ਦੁਖ ਅਨੂਰਾ ਵਿਚਹੁ ਜਾਇ’ ॥

(੪) ਗੁਰੁ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਹੀ ਹੈ ; ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਹੈ :—

‘ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰੁ’ ॥

‘ਤਬਲਬਾਜ ਬੀਚਾਰੁ ਸਦਾਇ ਸੁਣਾਇਆ’ ॥

‘ਗੁਰ ਵਾਕੁ ਨਿਰਮਲੁ ਸਦਾ ਚਾਨਣੁ, ਨਿਤ ਸਾਚੁ ਤੀਰਥੁ ਮਜਨਾ’ ॥

(ਹ) ਨਾਮ-ਭਗਤੀ

(੧) ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਹੀ ਆਤਮਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਸਠਾਤਨ ਮਾਰਗ ਹੈ :—

ਸਾਸਤ੍ਰੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਨਾਮੁ ਦ੍ਰਿੜਮੰ ॥

(੨) ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਬੜੀ ਸਮਰਥ ਚੀਜ਼ ਹੈ :

‘ਭਗਤਿ ਤੇਰੀ ਹੋਰਾਨ ਦਰਦੁ ਗਵਾਵਹੀ’ ॥

‘ਭਰੀਐ ਮਤਿ ਪਾਪਾ ਕੇ ਸੰਗਿ, ਓਹੁ ਧੋਪੈ ਨਾਵੈ ਕੇ ਰੰਗਿ’ ॥

‘ਤਿਨ ਮੁਖਿ ਟਿਕੇ ਨਿਕਲਹਿ, ਜਿਨ ਮਨਿ ਸਚਾ ਨਾਉ’ ॥

‘ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ, ਨਾਹੀ ਮਨਿ ਭੰਗੁ’ ॥

‘ਅੰਤਰਿ ਨਾਮੁ, ਕਮਲੁ ਪਰਗਯਾ’ ॥

‘ਬਾਧਾ ਛੂਟੈ, ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ’ ॥

(੩) ਨਾਮ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹਰ ਜੀਵ ਵਿਚ ਹੈ :

‘ਜੇਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ, ਵਿਨੁ ਨਾਵੈ ਨਾਹੀ ਕੋ ਥਾਉ’ ॥

‘ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਬ੍ਰਹਮ ਲੁਕਾਇਆ’ ॥

‘ਆਤਮ ਮਹਿ ਤਾਮ੍ਹ, ਰਾਮ ਮਹਿ ਆਤਮ’ ॥

(੪) ਨਾਮ ਮਨੁਖ ਅੰਦਰ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :

‘ਨਾਨਕ ਨਿਰਗੁਣਿ ਗੁਣੁ ਕਰੇ, ਗੁਣਵੰਤਿਆ ਗੁਣੁ ਦੇ’ ॥

(੫) ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਭ, ਧਿਆਨ ਤੇ ਸੁਰਤ ਦੁਆਰਾ । ਇਹੋ ਰਹਿਸ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਉਨਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਸਿਮਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕ ਨਾਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਹਰੀ, ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਮੁਰਾਰ, ਆਦਿ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਸਤਿਨਾਮੁ’ ਪੁਰਾਤਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ।

(ਕ) ਧਰਮਾਚਾਰ

ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਆਚਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਜ਼ਬਤ ਤੇ ਸੰਜਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨਿਰਨੇਮ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਧਰਮਾਚਾਰ, ਆਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਧਰਮਾਚਾਰ ਵਿਚ ਕੁਕਰਮ ਤੇ ਕਾਮਾਦਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹਨ ।

(੧) ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਧਰਮ, ਸੂਚ, ਜਤ, ਧੀਰਜ ਦੇ ਗੁਣ ਪਾਰਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ :

ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ, ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥ ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ ॥

(੨) ਪ੍ਰਭੂ ਭੈ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

ਭੈ ਬਿਨੁ ਕੋਇ ਨ ਲੰਘਿਸਿ ਪਾਰਿ ॥ ਭੈ ਭਉ ਰਾਖਿਆ ਭਾਇ ਸਵਾਰਿ ॥

(੩) ਕੀਰਤਨ ਆਤਮ ਉਨਤੀ ਲਈ ਬੜਾ ਸਹਾਇਕ ਹੈ । ਇਹ ਵੀ ਭਗਤੀ ਹੈ :—

ਜੈ ਘਰਿ ਕੀਰਤਿ ਆਖੀਐ, ਕਰਤੇ ਕਾ ਹੋਇ ਬੀਚਾਰੋ ॥

ਤਿਤੁ ਘਰਿ ਗਾਵਹੁ ਸੋਹਿਲਾ, ਸਿਵਰਿਹੁ ਸਿਰਜਣਹਾਰੋ ॥

(੪) ਸਾਧੂ ਸੰਗਤਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ ; ਸਾਧੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸੰਤ ਸੇਵਾ ।

‘ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਕੋਸੀ ਜਾਣੀਐ ॥ ਜਿਥੈ ਦੇਕੋ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ’ ॥

(੫) ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਅਰਦਾਸ-ਬੇਨਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਹਰ ਲਈ ।

ਜੇ ਦਰਿ ਮਾਂਗਤੁ ਕੁਕ ਕਰੇ, ਮਹਲੀ ਖਸਮ ਸੁਣੇ ॥

ਭਾਵੇ ਪੀਰਕ ਭਾਵੇ ਧਕੈ, ਏਕ ਵਡਾਈ ਦੇਇ ॥

(੬) ਕਾਮਾਦਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਭਗਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ :

ਲਬੁ ਕੁਤਾ, ਕੂੜੁ ਬੁਰੜਾ, ਠਾਗਿ ਖਾਧਾ ਮੁਰਦਾਰ ॥

ਪਰਨਿੰਦਾ ਪਰਮਲੁ ਮੁਖਿ ਸੁਧੀ, ਅਗਨਿ ਨੂੰਧ ਚੰਡਾਲ ॥

(੭) ਮਾਇਆ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਭਗਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ :

ਬਾਬਾ ਮਾਇਆ ਰਚਨਾ ਧੋਹ ॥

ਅੰਧੈ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਨਾ ਤਿਸੁ ਝਿਹ ਨ ਓਹੁ ॥

(੮) ਮਨੁਖਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਆਚਰਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸੇਵ ਕੀਤੀ ਸੰਤਖੀਏਂ ਜਿਨ੍ਹੀ ਸਚੇ ਸਚੁ ਪਿਆਇਆ ॥

ਓਨ੍ਹੀ ਮੰਦੇ ਪੈਰੁ ਨ ਰਖਿਓ, ਕਰਿ ਸੁਕ੍ਰਿਤੁ ਧਰਮੁ ਕਮਾਇਆ ॥

(੯) 'ਭਾਣੇ' ਵਿਚ ਰਾਜੀ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਭਗਤੀ ਹੈ :

ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਸੁਝੈ, ਤ ਹਉਮੈ ਕਰੈ ਨ ਕੋਇ ॥

੬. ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਰ ਗੁਰ-ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਖੜਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਹੈ; ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵਖਰੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਜਿੰਘ ਦੀ ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਰਲਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਇੰਨੀ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਰ ਸਤਰ ਪਿਛੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੱਖਾ ਸੁਭਾ ਝਲਕ ਦੇ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨੂਠੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪਿਛੇ ਕੁਝ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਰਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਆਪ ਦੀਆਂ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹਨ।

(੧) ਰਮਝ

ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਸਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡੂੰਘੀ ਰਮਝ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸੱਤਰ ਅੱਜੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਟਪ ਚੁਕੇ ਹੋਏ ਵਰਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਤੇ ਚੇਤਨ ਬ੍ਰਿਧ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਸਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਦੀ ਗਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਦਮ ਸਮਝ ਵੀ

ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਪਰ ਸੋਚਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਰਥੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਜੀਵਨ ਅਸਲੀਅਤ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭਲਕਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੜੇ ਪਰਥਲ ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ ਆਪ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਹਰ ਕਥਨ ਵਿਚ ਖਜ਼ੂਰਗੀ ਦੀ ਰਮਜ਼ ਦਾ ਰੋਹਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(੨) ਭਰਪੂਰਤਾ

ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕੋ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੁੰਦਾ; ਸਗੋਂ ਨਵੇਂ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਖਿਆਲ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਭਰਿਆ ਆ ਰਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤੇ ਨਿਕੀ ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਭੂਸੀ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(੩) ਨਾਟਕੀਪਨ

ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਹਰਕਤਾਂ, ਭੁਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਵੇਲੇ, ਨਾਟਕੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਪਦੇ ਦਾ ਆਰੰਭ, ਨਿਭਾ ਤੇ ਅੰਤ ਬਿਲਕੁਲ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪਹਿਲੋਂ ਨਾ ਅਨੁਮਾਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਅਨੋਖੇ ਭਾਵ ਲਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਸਮਾਦ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(੪) ਗੋਹਜ਼ ਹਾਸ਼ਾ

ਆਪ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਵਾਲੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਵਾਲੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ। ਹਰ ਥਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਬੇਜੋੜ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਆਪ ਗੁਹਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਟੋਕ, ਕਟਾਖਸ਼, ਮਸਕਰੀ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਠਠਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਤਾ, ਧਿਆਨ ਰਖਣ ਨਾਲ, ਲਗਦਾ ਹੈ।

(੫) ਬੌਧਿਕਤਾ

ਆਪ ਉਸ ਵਤੀਰੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੌਧਿਕ ਮਿਆਰ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਐਸੇ ਰਸਮਾਂ, ਭੋਖਾਂ, ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਆਪ ਪਿਲੀ ਉਡਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਲਾਜਲੀ ਦੇ ਕੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪਰਧਾਨ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਬੌਧਿਕਤਾ ਪਰਧਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

(੬) ਸੰਤੁਲਤਕਤਾ

ਆਪ ਇਕ ਸਖਤ ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੱਜ ਜਾਂ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਅਰਥਾਤ ਹਨ, ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ। ਹੁਕਮ, ਕਹਮ ਤੇ ਫਲ, ਸਜਾ ਤੇ ਫਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹਰ ਸ਼ਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਰਿਆਇਤ ਦੀ ਆਸ ਆਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦਾ। ਕਰੜੇ ਪੂਰਾ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੌਰਵਾਲ ਦੀ ਕਰੜਾਈ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ; ਭਾਵਨਾ ਜਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਖਤ ਲਹਿਜੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ; ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੀਚੀਦਗੀ ਵਾਲੀ, ਸੰਖੇਪਤਾ ਵਾਲੀ, ਬਹੁ-ਅਰਥ ਸੁਝਾਣ ਵਾਲੀ।

(੭) ਕੌਮਲਤਾ

ਭਾਵੇਂ ਕਰੜਾਈ, ਹੁੰਦੀ, ਪੀਚੀਦਗੀ, ਸੰਖੇਪਤਾ, ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਰੜੇ ਨਿਆਂਕਾਰ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਪਿਆਰ ਵੀ ਅਥਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਪਸਾਰਥਨਾ ਤੇ ਦੁਆ ਹੈ। ਕਰੜੀ ਸਜਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਫਿਰ ਪਿਘਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ—ਹਰ ਪਦੇ ਵਿਚ, ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ।

(੮) ਵੇਗ

ਆਪ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸਤਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਬੁਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅਗਲੀ ਸਤਰ ਵਿਚ ਆਪ ਕੀ ਕਹਿਣਗੇ। ਨਾਟਕ ਹੈ, ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਆਪ ਦੀ ਕਲਮ ਦਾ ਵੇਗ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੇਗਾ; ਪਰ ਅਗਲੀ ਸਤਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਸਬਦਾਵਲੀ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਚਿਤਰ ਸਦਾ ਅਛੱਪੇ ਤੇ ਅਬੁਝ ਹੋਣਗੇ।

(੯) ਹੜ

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਖਾੜ ਖਾੜ ਤੇ ਗੜ ਗੜ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ; ਇਵੇਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਹੜ ਜਿਹਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—ਦਬਾ ਦਬ ਪਿਛੋਂ ਹੋਰ ਖਿਆਲ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭਾਂਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਰੁਖ ਕਰੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੂਫਾਨ ਜਿਹਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ। ਵਾਰ ਆਸਾ ਦੇ ਸਲੋਕ ਤੇ ਜਪੁ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਤੂਫਾਨ ਵੇਖੋ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਹੜ ਹੈ।

(੧੦) ਅਪਹੁੰਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ

ਆਪ ਦੇ ਸਿਥੇ ਸਿਆਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਪਹੁੰਚ ਜਿਹੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁਨਾਰਾ ਜਿਹਾ ਬਣ ਖੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਚੋਟੀ ਨਜ਼ਰ ਚੁਕ ਕੇ ਵੇਖ ਸਕਣਾ ਬੜਾ ਕਠਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਝਾਕਦੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ

ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਿਥੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ, ਕਿਥੇ ਪੁਜ ਗਏ ਹਨ—ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਡਦੇ ਨਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਰਸਾਤਲਤਾ ਦਸਣ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਵੀ ਪਾਤਾਲ ਤੋਂ ਉਥੇ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦੇ।

(੧੧) ਫਤਵਾਬਾਜ਼ੀ

ਆਪ ਹੋਰਾਂ ਤੇ ਵੀ ਫਤਵੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਤੀਕੇ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਦਸ ਕੇ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਸੁਝਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਤਵੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ।

(੧੨) ਤਿਲਕਟਾਪਨ

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੱਥ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਰ ਤਿਲਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਥ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਮਤਕਾਰ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਜਕੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੀਆਂ; ਸਾਰੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਕੰਨ ਨਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਰਖ ਸਕਦੇ; ਆਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਧਿਆਨ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਾਦੂ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਰ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

(੧੩) ਖੁਰਦਰਾਪਨ

ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕੂਲਾ ਕੂਲਾ, ਨਰਮ ਨਰਮ, ਰੇਸ਼ਮੀ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੈ; ਸਗੋਂ ਬੜਾ ਖੁਰਦਰਾ ਜਿਹਾ। ਜਿਵੇਂ ਭੂਰੇ ਜਾਂ ਦੇਸੀ ਖੱਦਰ ਦੀ ਛੋਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਿਖੇ ਤਿਖੇ, ਖੋਹਰੇ ਖੋਹਰੇ, ਗਰਮ ਗਰਮ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਹਿਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਗਰਾਮੀਨ ਪੇਂਡੂ ਮੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹੈ।

(੧੪) ਜੋਸ਼

ਆਪ ਜਦੋਂ ਵੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਬੋਲਦੇ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਜੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇਜ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹੁਕਮਰਾਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(੧੫) ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਉਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਪਾਤਾਲਾਂ ਪਾਤਾਲ ਤੇ ਉਡ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਗਗਨਾਂ ਦੇ ਥਾਲ ਤੇ ਵਿਚਰ ਰਹਿਆ ਹੈ—ਬੜੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੀਕ ਆਪ ਦੇ ਚਿਤਰਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਡਾਈ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਹਮੰਡ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਲਾਇਆ ਹੈ।

(੧੬) ਬਿਰਹੋਂ ਦਰਦ

ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਸਤਰ ਵਿਚੋਂ ਬਿਰਹੋਂ ਦਾ ਦਰਦ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਦੇਸ਼ ਦਾ ਚਰਚ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਕਸਕਾਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਆਪ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦਾ ਦਾਰੂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

(੧੭) ਕਾਹਲ

ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਪਾਸ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹੈ, ਸਮਾਂ ਥੋੜਾ ਹੈ; ਕਰਨ ਜੋਗਾ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਂ ਥੋੜਾ ਹੈ। ਆਪ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਉਪਹਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੁਨਰੀ ਜਾਂ ਖਿਆਲੀ ਕਵਿਆਈ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਪਰ ਆਪ ਦਾ ਹਰ ਛਿਕਹਾ ਸੰਕੇਤਕ ਜਿਹਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰ ਸੰਢੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਸਥਾਰ ਆਪ ਨਿਪਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

(੧੮) ਲਗਨ

ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਸਤਰ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ; ਆਪ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦ ਲਗਨ ਦੀ ਗਵਾਹ ਹੈ, ਹਰ ਸਤਰ ਹੀ, ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਧੁੰਨ ਸੀ।

(੧੯) ਬੋਲਿਹਾਜ਼ ਨਿਭਰਤਾ

ਆਪ ਬੋਲਿਹਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਹਰ ਬੁਰਾਈ, ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੇ ਅਵੇਰਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਦੂਜੇ ਥਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਦਾ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਆਪ ਦੇ ਮਿਆਰ ਤੇ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦਾ—ਟਿਕੜਕ ਹੋ ਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਕਹਿ ਸੁਣਾਂਦੇ ਹਨ

(੨੦) ਨਿਧੜਕਤਾ

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤਲੀ ਤੇ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਕੁਰੇ ਸਨ—ਸੋ

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੋਲਣ ਕਾ ਚਾਉ ॥ ਸਿਰੁ ਧਰਿ ਤਲੀ ਗਲੀ ਮੋਰੀ ਆਉ ॥

ਬਿਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪੈਰੁ ਧਰੀਜੈ ॥ ਸਿਰ ਦੀਜੈ ਕਾਣਿ ਨ ਕੀਜੈ ॥

(ਸਲੋਕ ਮ: ੧, ਪੰਨਾ ੧੪੧੨)

ਇਹ ਸਰੂਪ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਹੈ—ਇਹੋ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਭਗਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ (ੳ) ਰਾਗ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਤੇ ਸੁਭ ਸੰਜੋਗ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ; (ਅ) ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਵਲੀ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਲਏ ਹਨ। (ਮੌਲਿਕ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਪਰੰਪਰਾਈ ਹੀ ਹਨ); (ੲ) ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਧਾਰਾਵਾਂ ਤੇ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਦੇ ਪਰਯੋਗਾਂ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ; ਬਹੁਤੇ ਪਿੰਗਲਾ ਮਗਰ ਨਹੀਂ ਪਏ; (ਸ) ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਰਧਾਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਰਸ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ; (ਹ) ਐਸੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਸਥਾਨਕ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ—ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਜਿਹੀ; (ਕ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਉਹ ਰੱਖੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨਿਤ ਹੈ; (ਖ) ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸੂਝ ਦੀ ਸਹੁਲਤ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ; (ਗ) ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮੁਖ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ; (ਘ) ਸਰੋਂ ਦੀ ਪਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਬੋਲੇ ਹਨ; ਤੇ (ਙ) ਸਲੋਕ, ਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਛੰਤਾਂ, ਵਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ, ਭਾਵ ਤੇ ਅਰਥ ਅਸੀਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ' ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਰਸਾ ਦਿਤੇ ਹਨ।

੭. ਚੋਣਵੀਂ ਰਚਨਾ

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ)

ਅਛਲ ਛਲਾਈ ਨਹ ਛਲੈ ਨਹ ਘਾਉ ਕਟਾਰਾ ਕਰਿ ਸਕੈ ॥

ਜਿਉ ਸਾਹਿਬੁ ਰਾਖੈ ਤਿਉ ਰਹੈ ਇਸੁ ਲੰਭੈ ਕਾ ਜੀਉ ਫਲਪਲੈ ॥ ੧ ॥

ਬਿਨੁ ਤੋਲ ਦੀਵਾ ਕਿਉ ਜਲੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਧੋਬੀ ਪੁਰਾਣ ਕਮਾਈਐ ॥ ਛੁਟਿ ਵਟੀ ਇਤੁ ਤਨਿ ਪਾਈਐ ॥

ਸਚੁ ਬੂਝਣੁ ਆਇ ਜਲਾਈਐ ॥

ਇਹੁ ਤੋਲੁ ਦੀਵਾ ਇਉ ਜਲੈ ॥ ਕਰਿ ਚਾਨਣੁ ਸਾਹਿਬ ਤਉ ਮਿਲੈ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਬਿਤੁ ਤਨਿ ਲਾਗੈ ਬਾਣੀਆ ॥ ਮੁਖ ਹੋਵੈ ਸੇਵ ਕਮਾਣੀਆ ॥

ਸਭ ਦੁਨੀਆ ਆਵਣ ਜਾਣੀਆ ॥ ੨ ॥

ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵ ਕਮਾਈਐ ॥ ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਾਹ ਲੁਭਾਈਐ ॥ ੪ ॥ ੩੩ ॥ (ਪੰਨਾ ੨੫ - ੨੬)

ਜੋਗੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਗੀਆ ਤੂੰ ਭੋਗੀ ਅੰਦਰਿ ਭੋਗੀਆ ॥
ਤੋਰਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਇਆ ਸੁਰਗਿ ਮਛਿ ਪਾਇਆਲਿ ਜੀਉ ॥
ਹਉ ਵਾਰੀ ਹਉ ਵਾਰਣੈ ਕੁਰਬਾਣੁ ਤੇਰੇ ਨਾਵ ਨੇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਤੁਧੁ ਸੰਸਾਰੁ ਉਪਾਇਆ ॥ ਸਿਰੇ ਸਿਰਿ ਪੰਧੇ ਲਾਇਆ ॥
ਵੇਖਹਿ ਕੀਤਾ ਆਪਣਾ ਕਰਿ ਕੁਦਰਤਿ ਪਾਸਾ ਢਾਲਿ ਜੀਉ ॥ ੨ ॥
ਪਰਗਟਿ ਪਾਹਾਰੈ ਜਾਪਦਾ ॥ ਸਭੁ ਨਾਵੈ ਨੇ ਪਰਤਾਪਦਾ ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਬੁ ਨ ਪਾਇਓ ਸਭ ਮੋਹੀ ਮਾਇਆ ਜਾਲਿ ਜੀਉ ॥ ੩ ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਕਉ ਬਲਿ ਜਾਈਐ ॥ ਜਿਤੁ ਮਿਲਿਐ ਪਰਮਗਤਿ ਪਾਈਐ ॥
ਸੁਰ ਨਰ ਮੁਨਿ ਜਨ ਲੋਚੇ ਸੇ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀਆ ਬੁਝਾਇ ਜੀਉ ॥ ੪ ॥
ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਕੇਸੀ ਜਾਣੀਐ ॥ ਜਿਥੈ ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਵਸਾਈਐ ॥
ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਬੁਝਾਇ ਜੀਉ ॥ ੫ ॥
ਇਹੁ ਜਗਤੁ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਇਆ ॥ ਆਪਹੁ ਤੁਧੁ ਖੁਆਇਆ ॥
ਪਰਤਾਪੁ ਲਗਾ ਦੋਹਾਗਣੀ ਭਾਗ ਜਿਨਾ ਕੇ ਨਾਹਿ ਜੀਉ ॥ ੬ ॥
ਦੋਹਾਗਣੀ ਕਿਆ ਨੀਸਾਣੀਆ ॥ ਖਸਮਹੁ ਘੁਬੀਆ ਫਿਰਹਿ ਨਿਮਾਣੀਆ ॥
ਮੈਲੇ ਵੇਸ ਤਿਨਾ ਕਾਮਣੀ ਦੁਖੀ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਇ ਜੀਉ ॥ ੭ ॥
ਜੋਹਾਗਣੀ ਕਿਆ ਕਰਮੁ ਕਮਾਇਆ ॥ ਪੂਰਬਿ ਲਿਖਿਆ ਫਲੁ ਪਾਇਆ ॥
ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਕੋ ਆਪਣੀ ਆਪੇ ਲਏ ਮਿਲਾਇ ਜੀਉ ॥ ੮ ॥
ਹੁਕਮੁ ਜਿਨਾ ਨੋ ਮਨਾਇਆ ॥ ਤਿਨ ਅੰਤਰਿ ਸਬਦੁ ਵਸਾਇਆ ॥
ਸਹੀਆ ਸੇ ਜੋਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਸਹ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰੁ ਜੀਉ ॥ ੯ ॥
ਜਿਨਾ ਭਾਣੇ ਕਾ ਰਸੁ ਆਇਆ ॥ ਤਿਨ ਵਿਚਹੁ ਭਰਮੁ ਦੁਕਾਇਆ ॥
ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰੁ ਐਸਾ ਜਾਣੀਐ ਜੋ ਸਭਸੈ ਲਏ ਮਿਲਾਇ ਜੀਉ ॥ ੧੦ ॥
ਸਤਿਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਫਲੁ ਪਾਇਆ ॥ ਜਿਨਿ ਵਿਚਹੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਦੁਕਾਇਆ ॥
ਦੁਰਮਤਿ ਕਾ ਦੁਖੁ ਕਰਿਆ ਭਾਗੁ ਬੈਠਾ ਮਸਤਕਿ ਆਇ ਜੀਉ ॥ ੧੧ ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤੇਰੀ ਬਾਣੀਆ ॥ ਤੇਰਿਆ ਭਗਤਾ ਰਿਦੈ ਸਮਾਣੀਆ ॥
ਸੁਖ ਸੇਵਾ ਅੰਦਰਿ ਰਖਿਐ ਆਪਣੀ ਨਦਰਿ ਕਰਹਿ ਨਿਸਤਾਰਿ ਜੀਉ ॥ ੧੨ ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲਿਆ ਜਾਣੀਐ ॥ ਜਿਤੁ ਮਿਲਿਐ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੀਐ ॥
 ਸਤਿਗੁਰੁ ਬਾਬੁ ਨ ਪਾਇਓ ਸਭ ਥਕੀ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ਜੀਉ ॥ ੧੩ ॥
 ਹਉ ਸਤਿਗੁਰੁ ਵਿਣਹੁ ਘੁਮਾਇਆ ॥ ਜਿਨਿ ਭ੍ਰਮਿ ਭੁਲਾ ਮਾਰਗਿ ਪਾਇਆ ॥
 ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਜੇ ਆਪਣੀ ਆਪੇ ਲਏ ਰਲਾਇ ਜੀਉ ॥ ੧੪ ॥
 ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇਆ ॥ ਤਿਨਿ ਕਰਤੇ ਆਪੁ ਲੁਕਾਇਆ ॥
 ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇਆ ਜਾ ਕਉ ਜੋਤਿ ਧਰੀ ਕਰਤਾਰਿ ਜੀਉ ॥੧੫॥

... ..
 ... ..

ਤੋਰੀਆ ਸਦਾ ਸਦਾ ਚੰਗਿਆਈਆ ॥ ਮੈ ਰਾਤਿ ਦਿਹੈ ਵਡਿਆਈਆ ॥
 ਅਣਮੰਗਿਆ ਦਾਨੁ ਦੇਵਣਾ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਸਮਾਲਿ ਜੀਉ ॥ ੨੪ ॥ ੧ ॥
 (ਪੰਨਾ ੭੧—੭੩)

(ਗਉੜੀ ਵਿਚੋਂ)

ਹਰਣੀ ਹੋਵਾ ਬਨਿ ਬਸਾ ਕੰਦ ਮੂਲ ਚੁਣਿ ਖਾਉ ॥
 ਗੁਰਪਰਸਾਈ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਵਾਰਿ ਵਾਰਿ ਹਉ ਜਾਉ ਜੀਉ ॥ ੧ ॥
 ਮੈ ਬਨਜਾਰਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ॥ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਵਖਰੁ ਵਾਪਾਰੁ ਜੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਕੋਕਿਲ ਹੋਵਾ ਅੰਬਿ ਬਸਾ ਸਹਜਿ ਸਬਦ ਬੀਚਾਰੁ ॥
 ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਦਰਸਨਿ ਰੂਪਿ ਅਪਾਰੁ ॥ ੨ ॥
 ਮਛੁਲੀ ਹੋਵਾ ਜਲਿ ਬਸਾ ਜੀਅ ਜੰਤੁ ਸਭਿ ਸਾਰਿ ॥
 ਉਰਵਾਰਿ ਪਾਰਿ ਮੇਰਾ ਸਹੁ ਵਸੈ ਹਉ ਮਿਲਉਗੀ ਬਾਹੁ ਪਸਾਰਿ ॥
 ਨਾਗਨਿ ਹੋਵਾ ਧਰ ਵਸਾ ਸਬਦੁ ਬਸੈ ਭਉ ਜਾਇ ॥
 ਨਾਨਕ ਸਦਾ ਸੋਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਇ ॥ ੪ ॥ ੨ ॥ ੧੯ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੫੭)

(ਵਡਹੰਸ ਵਿਚੋਂ)

ਮੇਰੀ ਹੁਣ ਬੁਣ ਲਾਇਆ ਭੈਣੇ ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ ॥
 ਤੇਰੇ ਮੂੰਹਿ ਕਰਾਰੇ ਜੇਵਡਾ ਤਿਨਿ ਲੋਭੀ ਲੋਭ ਲੁਭਾਇਆ ॥
 ਤੇਰੇ ਦਰਸਨ ਵਿਣਹੁ ਖੰਨੀਐ ਵੰਞਾ ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਵਿਣਹੁ ਕੁਰਬਾਣੇ ॥
 ਜਾ ਤੂ ਤਾ ਮੈ ਮਾਣੁ ਕੀਆ ਹੈ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਕੇਹਾ ਮੇਰਾ ਮਾਣੇ ॥
 ਬੂੜਾ ਭੰਨੁ ਪਲੰਘੁ ਸਿਉ ਮੂੰਹੇ ਸਣੁ ਬਾਹੀ ਸਣੁ ਬਾਹਾ ॥

ਏਥੇ ਵੇਸ ਕਰੀਦੀਏ ਮੁੰਧੇ ਸਹੁ ਰਾਤੇ ਅਵਰਾਹਾ ॥
 ਨਾ ਮਨੀਅਰੁ ਨ ਚੂੜੀਆ ਨਾ ਸੇ ਵੰਗੁੜੀਆਹਾ ॥
 ਜੋ ਸਹ ਕੰਠਿ ਨ ਲਗੀਆ ਜਲਨੁ ਸਿ ਬਾਹੜੀਆਹਾ ॥
 ਸਭਿ ਸਹੀਆ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਗਈਆ ਹਉ ਦਾਧੀ ਕੈ ਦਰਿ ਜਾਵਾ ॥
 ਅੰਮਲੀ ਹਉ ਖਰੀ ਸੁਰਜੀ ਤੈ ਸਹ ਏਕਿ ਨ ਭਾਵਾ ॥
 ਮਾਠਿ ਗੁੰਦਾਣੀ ਪਟੀਆ ਭਰੀਐ ਮਾਰਾ ਸੰਧੂਰੇ ॥
 ਅਗੈ ਗਈ ਨ ਮੰਨੀਆ ਮਰਉ ਵਿਸੂਰਿ ਵਿਸੂਰੇ ॥
 ਮੈ ਰੋਵੈਦੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਰੁਨਾ ਰੁਨੜੇ ਵਣਹੁ ਪੰਖੇਰੂ ॥
 ਇਕੁ ਨ ਰੁਨਾ ਮੇਰੇ ਤਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ ਜਿਨਿ ਹਉ ਪਿਰਹੁ ਵਿਛੋੜੀ ॥
 ਸੁਪਨੈ ਆਇਆ ਭੀ ਗਇਆ ਮੈ ਜਲੁ ਭਰਿਆ ਰੋਇ ॥
 ਆਇ ਨ ਸਕਾ ਰੁਝ ਕਨਿ ਪਿਆਰੇ ਭੋਜਿ ਨ ਸਕਾ ਕੋਇ ॥
 ਆਉ ਸਭਾਗੀ ਨੀਦੜੀਏ ਮਲੁ ਸਹੁ ਦੇਖਾ ਸੋਇ ॥
 ਤੋ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਬਾਤ ਜਿ ਆਖੈ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕਿਆ ਦੀਜੈ ॥
 ਜੀਸੁ ਵਢੇ ਕਰਿ ਬੈਸਣੁ ਦੀਜੈ ਫਿਣੁ ਸਿਰ ਸੇਢ ਕਰੀਜੈ ॥
 ਕਿਉ ਨ ਮਰੀਜੈ ਸੀਅੜਾ ਨ ਦੀਜੈ ਜਾ ਸਹੁ ਭਇਆ ਵਿਛਾਣਾ ॥ ੧ ॥ ੩ ॥
 (ਪੰਨਾ ੫੫੭—੫੮)

(ਸੁਹੀ ਵਿਚੋਂ)

ਕਰਾ ਰੰਗੁ ਕਸੁੰਭ ਕਾ ਬੋੜੜਿਆ ਦਿਨ ਚਾਰਿ ਜੀਉ ॥
 ਫਿਣੁ ਨਾਵੈ ਕੂਮਿ ਕੁਲੀਆ ਠਗਿ ਮੁਠੀ ਕੂੜਿਆਰਿ ਜੀਉ ॥
 ਸਚੇ ਸੇਤੀ ਰਤਿਆ ਜਨਮੁ ਨ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਜੀਉ ॥ ੧ ॥
 ਰੰਗੇ ਕਾ ਕਿਆ ਚੰਗੀਐ ਜੋ ਰਤੇ ਰੰਗੁ ਲਾਇ ਜੀਉ ॥
 ਰੰਗਣ ਵਾਲਾ ਸੇਫੀਐ ਸਚੇ ਸਿਉ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ਜੀਉ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਚਾਰੇ ਕੁੰਡਾ ਸੇ ਭਵਹਿ ਬਿਨੁ ਭਾਗਾ ਧਨੁ ਨਾਹਿ ਜੀਉ ॥
 ਅਵਗਣਿ ਮੁਠੀ ਜੇ ਫਿਰਹਿ ਬਧਿਕ ਬਾਇ ਨ ਪਾਹਿ ਜੀਉ ॥
 ਗੁਰਿ ਰਾਖੇ ਸੇ ਉਬਰੇ ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਮਨ ਮਾਹਿ ਜੀਉ ॥ ੨ ॥
 ਚਿਟੇ ਜਿਨ ਕੇ ਕਪੜੇ ਮੈਲੇ ਚਿਤ ਕਠੌਰ ਜੀਉ ॥
 ਤਿਨ ਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਨ ਊਪਜੈ ਦੂਜੈ ਵਿਆਧੇ ਚੋਰ ਜੀਉ ॥
 ਮੂਲੁ ਨ ਬੂਝਹਿ ਆਪਣਾ ਸੇ ਪਸੂਆ ਸੇ ਢੋਰ ਜੀਉ ॥ ੩ ॥

ਨਿਤ ਨਿਤ ਖੁਸੀਆ ਮਨੁ ਕਰੇ ਨਿਤ ਨਿਤ ਮੰਗੈ ਸੁਖ ਜੀਉ ॥
 ਕਰਤਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਈ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਲਗਾਹਿ ਦੁਖ ਜੀਉ ॥
 ਸੁਖ ਦੁਖ ਦਾਤਾ ਮਨਿ ਵਸੈ ਤਿਤੁ ਤਨਿ ਕੈਸੀ ਭੁਖ ਜੀਉ ॥ ੪ ॥
 ਬਾਕੀ ਵਾਲਾ ਤਲਬੀਐ ਸਿਰਿ ਮਾਰੇ ਜੰਦਾਰੁ ਜੀਉ ॥
 ਲੇਖਾ ਮੰਗੈ ਦੇਵਣਾ ਪੁਛੇ ਕਰਿ ਬੀਚਾਰੁ ਜੀਉ ॥
 ਸਚੇ ਕੀ ਲਿਵ ਉਬਰੈ ਬਖਸੇ ਬਖਸਣਹਾਰੁ ਜੀਉ ॥ ੫ ॥
 ਅਨ ਕੇ ਕੀਜੈ ਮਿਤੜਾ ਖਾਨੁ ਰਣੈ ਮਰਿ ਜਾਇ ਜੀਉ ॥
 ਬਹੁ ਰੰਗ ਦੇਖਿ ਭੁਲਾਇਆ ਭੁਲਿ ਭੁਲਿ ਆਵੈ ਜਾਇ ਜੀਉ ॥
 ਨਦਰਿ ਪੂਛੁ ਤੇ ਛੁਟੀਐ ਨਦਰੀ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਇ ਜੀਉ ॥ ੬ ॥
 ਗਾਫਲ ਗਿਆਨ ਵਿਗੁਣਿਆ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਗਿਆਨੁ ਨ ਭਾਲਿ ਜੀਉ ॥
 ਬਿੰਦੋਤਾਣ ਵਿਗੁਣੀਐ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਦੁਇ ਨਾਲਿ ਜੀਉ ॥
 ਬਿਨੁ ਸਬਦੇ ਭੈ ਰਤਿਆ ਸਭ ਜੋਹੀ ਜਮ ਕਾਲਿ ਜੀਉ ॥ ੭ ॥
 ਜਿਨਿ ਕਰਿ ਕਾਰਣੁ ਧਾਰਿਆ ਸਭਜੈ ਦੇਇ ਆਧਾਰੁ ਜੀਉ ॥
 ਜੋ ਕਿਉ ਮਨਹੁ ਵਿਸਾਰੀਐ ਸਦਾ ਸਦਾ ਦਾਤਾਰ ਜੀਉ ॥
 ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਨ ਵੀਸਰੈ ਨਿਧਾਰਾ ਆਧਾਰੁ ਜੀਉ ॥ ੮ ॥ ੧ ॥ ੨ ॥

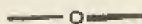
(ਪੰਨਾ ੭੫੧)

(ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚੋਂ)

ਤਾਰਾ ਚੜਿਆ ਲੰਮਾ ਕਿਉ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲਿਆ ਰਾਮ ॥
 ਸੇਵਕ ਪੂਰ ਕਰੰਮਾ ਸਤਿਗੁਰਿ ਸਬਦਿ ਦਿਖਾਲਿਆ ਰਾਮ ॥
 ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਦਿਖਾਲਿਆ ਸਚੁ ਸਮਾਲਿਆ ਅਹਿਨਿਸਿ ਦੇਖਿ ਬੀਚਾਰਿਆ ॥
 ਧਾਵਤ ਪੰਚ ਰਹੇ ਘਰੁ ਜਾਣਿਆ ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਬਿਖੁ ਮਾਰਿਆ ॥
 ਅੰਤਰਿ ਜੋਤਿ ਭਈ ਗੁਰ ਸਾਖੀ ਚੀਨੇ ਰਾਮ ਕਰੰਮਾ ॥
 ਨਾਨਕ ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ ਪਤੀਭੇ ਤਾਰਾ ਚੜਿਆ ਲੰਮਾ ॥ ੧ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਗਿ ਰਹੇ ਚੁਕੀ ਅਭਿਮਾਨੀ ਰਾਮ ॥
 ਅਨਦਿਨੁ ਭੋਰੁ ਭਇਆ ਸਾਚਿ ਸਮਾਨੀ ਰਾਮ ॥
 ਸਾਚਿ ਸਮਾਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਨਿ ਭਾਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਬਤੁ ਜਾਗੇ ॥
 ਸਾਚੁ ਨਾਮੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਗੁਰਿ ਦੀਆ ਹਰਿ ਚਰਨੀ ਲਿਵ ਲਾਗੇ ॥
 ਪ੍ਰਗਟੀ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਮਹਿ ਜਾਤਾ ਮਨਮੁਖਿ ਫਰਮਿ ਭੁਲਾਣੀ ॥

ਨਾਨਕ ਭੋਰੁ ਭਇਆ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ਜਾਗਤ ਰੋਣਿ ਵਿਹਾਣੀ ॥ ੨ ॥
 ਅਉਗੁਣ ਵੀਸਰਿਆ ਗੁਣੀ ਘਰੁ ਕੀਆ ਰਾਮ ॥
 ਏਕੋ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਅਵਰੁ ਨ ਥੀਆ ਰਾਮ ॥
 ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸੋਈ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ਮਨ ਹੀ ਤੇ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ॥
 ਜਿਨਿ ਜਲ ਬਲ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਘਟੁ ਘਟੁ ਥਾਪਿਆ ਸੇ ਪ੍ਰਭ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਿਆ ॥
 ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥ ਅਪਾਰਾ ਤ੍ਰਿਬਿਧਿ ਮੋਟਿ ਸਮਾਈ ॥
 ਨਾਨਕ ਅਵਗਣ ਗੁਣਹੁ ਸਮਾਣੇ ਐਸੀ ਗੁਰਮੁਤਿ ਪਾਈ ॥ ੩ ॥
 ਆਵਣ ਜਾਣ ਰਹੇ ਚੁਕਾ ਭੋਲਾ ਰਾਮ ॥
 ਹਉਮੈ ਮਾਰਿ ਮਿਲੇ ਜਾਚਾ ਚੋਲਾ ਰਾਮ ॥
 ਹਉਮੈ ਗੁਰਿ ਬੋਈ ਪਰਗਟੁ ਹੋਈ ਚੁਕੈ ਸੋਗ ਸੰਤਾਪੈ ॥
 ਜੋਤੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ਆਪੁ ਪਛਾਤਾ ਆਪੈ ॥
 ਪੈਈਅੜੈ ਘਰਿ ਸਬਦਿ ਪਤੀਣੀ ਸਾਹੁਰੜੈ ਪਿਰ ਭਾਣੀ ॥
 ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਈ ਚੁਕੀ ਕਾਣਿ ਲੋਕਾਣੀ ॥ ੪ ॥ ੩ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੧੦)

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ (੧੫੦੪—੧੫੫੨ ਈ:)

੧. ਜੀਵਨ:

(ਗੁਰੂ) ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਮਲ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਪਿੰਡ ਮਤੇ ਦੀ ਸਰਾਂ (ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਵਿਖੇ ਮਿਤੀ ੩੧ ਮਾਰਚ, ੧੫੦੪ ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਮਲ ਜੀ ਚੰਗੇ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਧਨਾਢ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਤਖ਼ਤ ਮਲ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁਸਦੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦਾ ਚੰਗਾ ਰਸੂਖ ਸੀ। ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਮਲ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾ ਨਿਘਾ ਤੇ ਮਿਠਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਦਸੇ ਘਰੇਲੀ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਸੁਤੋਸਿਧ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਸਾਂਝੇ ਤੇ ਗਠ ਪਰਵਾਰਾਂ ਦੇ ਬਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸ੍ਰੀ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪਿੰਡ ਸੰਘਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸ੍ਰੀ ਦੇਵੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸਪੁਤਰੀ, ਖੀਵੀ ਜੀ, ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਸੰਨ ੧੫੧੯ ਈਸਵੀ ਵਿਚ।

ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਘਰੇਲੀ ਹਾਲਾਤ ਕਰ ਕੇ ਕਈ ਖਾਈਂ ਵਾਸ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਮਤੇ—ਦੀ—ਸਰਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਪਿੰਡ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤਖ਼ਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਥੇਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਨਾਂਗੋ—ਦੀ—ਸਰਾਂ ਨਾਂ ਦਾ ਵਸਿਆ ਤੇ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਮਲ ਜੀ ਤੇ ਪਰਵਾਰ ਉਥੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਸੰਨ ੧੫੧੯ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਮਲ ਜੀ ਦੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਅਣਬਣ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਉਹ ਪਿੰਡ ਛਡ ਕੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਹਰੀ-ਕੇ-ਪਤਨ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਆਪਣਾ ਵਿਹਾਰ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਮਗਰੋਂ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦੇ ਸਹੁਰਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਪਿੰਡ ਸੰਘਰ ਹੀ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਆਰੰਭ ਦਿਤਾ। ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਮਲ ਜੀ ਦੀ ਭੈਣ ਪਿੰਡ ਖਡੂਰ (ਤਹਿਸੀਲ ਭਰਨ ਭਾਰਨ) ਵਿਖੇ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਘਰ ਤੇ ਖਡੂਰ ਲਾਗੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਸਨ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਖਡੂਰ, ਆਪਣੀ ਭੂਆ ਪਾਸ ਆਸ ਸੀ।

ਭਾਈ ਫੇਰੂ ਮਲ ਜੀ ਦੇਵੀ ਭਗਤ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਜਵਾਲਾ-ਮੁਖੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ

ਲਈ, ਸਭੋਂ ਸਾਥੀਆਂ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਵੀ ਦੇਵੀ ਭਗਤ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੫੨੬ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਏ ਮਗਰੋਂ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਹੋਰ ਦੇਵੀ—ਭਗਤਾਂ ਸਣੇ ਦਰ ਸਾਲ ਜਵਾਲਾ ਮੁਖੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾ ਗੁਜਰਦਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਲੜਕੇ ਤੇ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ।

ਇਕ ਸਵੇਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਟੋਭੇ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਸਿਖ ਭਾਈ ਜੋਧ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਭਾਗ ਸੁਣਿਆਂ। ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇਛਾ ਜਾਗ ਪਈ। ਸੋ ਸੰਨ ੧੫੩੨ ਵਿਚ ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਮਿਲੇ। ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਦੇਵੀ-ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਰੰਭ ਦਿਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਿਦਕ ਦੇ ਸਦਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ੧੫੩੯ ਵਿਚ ਗੁਰਗਦੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ੧੫੩੯ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ। ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਖਡੂਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਪਤ-ਵਾਸ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਮਗਰੋਂ ਪਰਗਟ ਹੋ ਕੇ, ਗੁਰਗਦੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੇਂਦਰ ਖਡੂਰ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਆਪ ਲਗ ਭਗ ੧੩ ਸਾਲ ਗੁਰਗਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ। ਸੰਨ ੧੫੫੨ ਵਿਚ ਆਪ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ ਤੇ ਗੁਰਗਦੀ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ (ਗੁਰੂ) ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਜੋ ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਹੋਏ।

ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਗਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣ ਅਗੇ ਕਰਾਂਗੇ। ਸੰਨ ੧੫੪੦ ਵਿਚ ਹਮਾਯੂੰ ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ ਪਾਸੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਖਡੂਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਖਡੂਰ ਦੇ ਤਪੇ ਸ਼ਿਵਨਾਥ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ; ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਬਾਧਕ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਚਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਕਸਰਤ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੀਕ ਪਿੰਡੋਂ ਪਿੰਡ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਫਿਰ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

੨. ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਰਚਿਤ ਬਾਣੀ ਤੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਬਾਰਲੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪਰਸਾਰ ਲਈ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਕ ਦੀ

ਰਚਨਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੇਂਡੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵਧਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਪਰਚਲਤ ਸਰੂਪ ਬਹੁਤ ਹੋਂਦ ਤੀਕ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਖੜੂਰ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਥੇ ਆਪ ਅਧਿਆਪਕ ਬਣ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਏ। ਦੂਜੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਇਹੋ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਸਨ। ਤੀਜੇ, ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਟਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਹੋਣ।

ਦਿੱਨੀ ਪਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਇਹ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਬੜੀ ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਸੰਭਵ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ:—

(੧) ਆਪ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਮਾਡਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮੇ। ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾ ਜਿਵੇਂ 'ਬੀਜੇ ਬਿਖੁ ਮੰਗੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ', 'ਵਡਾਰੂ ਸਿਉ ਨੇਹੁ', 'ਪਾਣੀ ਅੰਦਰਿ ਲੀਕ ਜਿਉ ਤਿਸਦਾ ਥਾਉ ਨ ਥੇਹੁ' ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਿਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਨ।

(੨) ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਕੀਤਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

(੩) ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਭਗਤ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਜਾਗ ਲਗੀ। ਆਪ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਕੌਮਲ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰਪੂਰ ਸੀ। ਇਹੋ ਭਗਤੀ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ।

(੪) ਦੇਵੀ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਦੇਵੀ-ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਹੀ ਆਪ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰਖ ਦੀ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਆਪ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰਖ ਸੀ, ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਭਾਈ ਜੋਧ ਜੀ ਪਾਸੋਂ 'ਵਾਰ ਆਸਾ' ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਇਆ। ਆਪ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਿਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਪਰ ਆਪ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪਏ ਕਰਦੇ।

ਪਿਛੇ ਅੰਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੂਝ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹਿਜੇ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਨੁਭਵੀ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਸਾਹਿਤਕ ਸੀ।

(੫) ਗੁਰ-ਸੇਵਾ ਤੇ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਚਮਕੀ। ਆਪ ਦਾ ਜਿਗਰਾ ਵਧੇਰੇ ਕੌਮਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਇਆ। ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਪ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਸੇਵਕ ਤੇ ਭਾਗਤ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹੈ।

(੬) ਕੇਵਲ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਸਿਧੇ ਭੌਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਹਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੂਰੇ ਸਤ ਸਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਗਦੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜੁਮਾਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਛੋਹ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਧਰਮ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਸੁਣੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਬੜਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

(੭) ਆਪ ਦੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਗਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਅਨੇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਇਆ—ਭੱਪਿਆਂ, ਜੋਗੀਆਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ, ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਤੇ ਹਮਾਯੂੰ ਵਰਗੇ ਭਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਲ। ਆਪ ਨੇ ਪਰਚਾਰ ਹਿਤ ਯਾਤਰਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ।

(੮) ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਨਾਲ, ਤੇ ਇਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਆਪ ਤੇ ਰਬੀ ਸਪਸ਼ਟ ਦਾ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹਾ। ਆਪ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਨ—ਸ਼ਬਦ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ।

੩. ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਕੇਵਲ ੬੨ ਸਲੋਕ ਅੰਕਤ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਿਲਤ ਹਨ :—

ਨੰ:	ਵਾਰ ਦਾ ਨਾਂ	ਵਾਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਮਹਲਾ	ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
੧.	ਵਾਰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ	ਮ: ੪	੨
੨.	ਵਾਰ ਮਾਝ	ਮ: ੧	੧੨
੩.	ਵਾਰ ਆਸਾ	ਮ: ੧	੧੪ (੧੫)
੪.	ਵਾਰ ਸੌਰਠਿ	ਮ: ੪	੧
੫.	ਵਾਰ ਸੂਹੀ	ਮ: ੩	੧੧
੬.	ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ	ਮ: ੩	੭
੭.	ਵਾਰ ਮਾਰੂ	ਮ: ੩	੧
੮.	ਵਾਰ ਮਾਰੂ	ਮ: ੫	੧
੯.	ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ	ਮ: ੪	੮
੧੦.	ਵਾਰ ਮਲਾਰ	ਮ: ੧	੫

ਜੋਤ ੬੨ (੬੨)

੪. ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜਾਏ ਸਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਆਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਾਂਗ ਰੰਗ ਵੀ ਰਖਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਛਾਪ ਵੀ ਪਰਤਖ ਹੈ।

(੧) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ

ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਪਿਆਰ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸੀ, ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇਚਵਾਂ ਭਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫਾ 'ਪ੍ਰਾਣ-ਪ੍ਰੇਮ' ਤੇ 'ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੇਮ' ਦਾ ਹੈ, ਸੋ :

ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈ ਨਾ ਨਿਵੈ, ਸੋ ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਭਾਰਿ ॥

ਨਾਨਕ ਜਿਸੁ ਪਿੰਜਰ ਮਹਿ ਬਿਰਹਾ ਨਹੀ, ਸੋ ਪਿੰਜਰੁ ਛੈ ਜਾਰਿ ॥

ਆਪ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਇਥੇ ਹੈ :

ਜਿਸੁ ਪਿਆਰੇ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਮਰਿ ਚਲੀਐ ॥

ਪ੍ਰਿੰਗੁ ਜੀਵਣੁ ਸੰਸਾਰਿ ਤਾਕੈ ਪਾਛੈ ਜੀਵਣਾ ॥

(੨) ਵਾਰ ਮਾਝ

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ੧੨ ਸਲੋਕ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਹਨ :

(ੳ) ਕਰਮ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ :—

ਪਉਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ ॥

ਵਿਨਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਵਾਈ ਦਾਇਆ ਖੇਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ ॥

ਚੰਗਿਆਈਆ ਬੁਰਿਆਈਆ ਵਾਢੈ ਧਰਮੁ ਹਦੂਰਿ ॥

ਕਰਮੀ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਕੇ ਨੇੜੈ ਕੇ ਦੂਰਿ ॥

(ਪਰ) ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ ॥

ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਹੋਰ ਕੋਤੀ ਫੁਟੀ ਨਾਲਿ ॥

(ਪਰ) ਦੇਏ ਥਾਵਹੁ ਦਿਤਾ ਚੰਗਾ ਮਨਮੁਖਿ ਐਸਾ ਜਾਣੀਐ ॥

ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ ਚਤੁਰਾਈ ਤਾਕੀ ਕਿਆ ਕਰਿ ਆਖਿ ਵਖਾਣੀਐ ॥

ਅੰਤਰਿ ਬਹਿਕੈ ਕਰਮ ਕਮਾਵੈ, ਸੋ ਚਹੁ ਕੁੰਡੀ ਜਾਣੀਐ ॥

ਜੋ ਧਰਮ ਕਮਾਵੈ ਤਿਸੁ ਧਰਮ ਨਾਉ ਹੋਵੈ, ਪਾਪਿ ਕਮਾਵੈ ਪਾਪੀ ਜਾਣੀਐ ॥

ਤੂੰ ਆਪੇ ਖੋਲ ਕਰਹਿ ਸਭਿ ਕਰਤੇ ਕਿਆ ਦੂਜਾ ਆਖਿ ਵਖਾਣੀਐ ॥

ਸਿਚਰੁ ਤੇਰੀ ਜੋਤਿ ਤਿਥਰੁ ਜੋਤੀ ਵਿਚ ਤੂੰ ਬੋਲਹਿ,

ਵਿਣੁ ਜੋਤੀ ਕੋਈ ਕਿਛੁ ਕਰਿਹੁ ਦਿਖਾ ਸਿਆਣੀਐ ॥

ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਦਰੀ ਆਇਆ ਹਰਿ ਇਕੋ ਸੁਖਤੁ ਸੁਜਾਣੀਐ ॥

(ਅ) ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ 'ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣਿ ਕੈ ਤਉ ਖਸਮੈ ਮਿਲਣਾ' ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ :

ਅਖੀ ਬਾਝਹੁ ਵੇਖਣਾ ਵਿਣੁ ਕੰਨਾ ਸੁਨਣਾ ॥

ਪੈਰਾ ਬਾਝਹੁ ਚਲਣਾ ਵਿਣੁ ਹਥਾ ਕਰਣਾ ॥

ਜੀਭੈ ਬਾਝਹੁ ਬੋਲਣਾ, ਇਉ ਜੀਵਤ ਮਰਣਾ ॥

ਅਤੇ 'ਭੈ ਕੇ ਚਰਣ, ਕਰ ਭਾਵ ਕੇ, ਲੇਇਣ ਸੁਰਤਿ ਕਰੇਇ' ॥

ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ।

ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਤੇ ਯਤਨ ਇਹ ਹਨ ।

ਚਉਥੈ ਪਹਰਿ ਸਬਾਹ ਕੈ ਸੁਰਤਿਆ ਉਪਜੈ ਚਾਉ ॥

ਤਿਨਾ ਵਰੀਆਵਾ ਸਿਉ ਦੋਸਤੀ, ਮਨਿ ਮੁਖਿ ਸਚਾ ਨਾਉ ॥
 ਓਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੰਡੀਐ ਕਰਮੀ ਹੋਇ ਪਸਾਉ ॥
 ਕੰਚਨ ਕਾਇਆ ਕਸੀਐ ਵੀਨੀ ਚੜੈ ਚੜਾਉ ॥
 ਜੇ ਹੋਵੇ ਨਦਰਿ ਸਰਾਫ ਕੀ ਬਹੁੜਿ ਨ ਪਾਈ ਤਾਉ ॥
 ਸਤੀ ਪਹਰੀ ਸਤੁ ਭਲਾ ਬਹੀਐ ਪੜਿਆ ਪਾਸਿ ॥
 ਓਥੇ ਪਾਪੁ ਪੁੰਨੁ ਬੀਚਾਰੀਐ ਕੂੜੈ ਘਟੈ ਰਾਸਿ ॥
 ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਰਤਾਂ ਗੁਰੂ-ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਸੇਤ ਸੇਵਾ ਹਨ :
 ਸੋਈ ਪੂਰੇ ਸਾਹ ਜਿਨੀ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ ॥
 ਅਨੀ ਵੇਪਰਵਾਹ ਰਹਨਿ ਇਕਤੈ ਰੰਗਿ ॥
 ਦਰਸਨਿ ਰੂਪ ਅਥਾਹ ਭਿਰਲੇ ਪਾਈਅਹਿ ॥
 ਕਰਮਿ ਪੂਰੇ ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ ਪੂਰਾ ਜਾਕਾ ਬੋਲੁ ॥
 ਨਾਨਕ ਪੂਰਾ ਜੋ ਕਰੇ ਘਟੈ ਨਾਹੀ ਤੋਲੁ ॥

ਸੰਤ-ਸੇਵਾ

ਮੰਤ੍ਰੀ ਹੋਇ ਅਨੂਹਿਆ ਨਾਗੀ ਲਗੈ ਸਾਇ ॥
 ਆਪਣੇ ਹਥੀ ਆਪਣੇ ਦੇ ਕੂਢਾ ਆਪੇ ਲਾਇ ॥
 ਹੁਕਮੁ ਪਇਆ ਧੁਰਿ ਖਸਮ ਕਾ ਅਤੀ ਹੂ ਧਕਾ ਖਾਇ ॥
 ਗੁਰਮੁਖ ਸਿਉ ਮਨਮੁਖੁ ਅੜੈ ਵੁਥੈ ਹਕਿ ਨਿਆਇ ॥
 ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਸ੍ਵੈ-ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ :
 ਨਾਨਕ ਪਰਖੇ ਆਪ ਕਉ ਤਾ ਪਾਰਖੁ ਜਾਣੁ ॥
 ਰੋਗੁ ਢਾਕੁ ਦੋਵੈ ਬੁਝੈ ਤਾ ਵੇਦੁ ਸੁਜਾਣੁ ॥
 ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਚਤਮ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਭੂ ਪਛਾਣ ਹੀ ਹੈ :—
 'ਨਿਹਫਲੰ ਤਸਿ ਜਨਮਸਿ ਜਾਵਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨ ਥਿੰਦਤੇ ॥
 ਸਾਗਰੰ ਸੰਸਾਰ ਸਿ ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਤਰਹਿ ਕੇ ॥'

(੩) ਵਾਰ ਆਸਾ

ਇਹਨਾਂ ੧੪ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਚੇ ਚਾਕਰ (ਸੇਵਕ) ਜਾਂ ਸਚੇ ਆਸ਼ਕ (ਭਗਤ) ਜਿਸ ਦੀ ਹਉਮੈ ਨਵਿਰਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ 'ਸਲਾਮ ਜਵਾਬ' ਤੇ 'ਹਿਸਾਬ' ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ, ਦਾ ਆਚਰਨ ਦਸਿਆ ਹੈ :

(੧) ਇਹ ਕਿਨੋਹੀ ਆਸਕੀ ਦੂਜੇ ਲਗੈ ਜਾਇ ॥

- ਨਾਨਕ ਆਸਕੁ ਕਾਢੀਐ ਸਦੇ ਹੀ ਰਹੈ ਸਮਾਇ ॥
 ਚੰਗੇ ਚੰਗਾ ਕਰਿ ਮੰਨੈ ਮੰਦੈ ਮੰਦਾ ਹੋਇ ॥
 ਆਸਕੁ ਏਹੁ ਨ ਆਖੀਐ ਜਿ ਲੇਖੈ ਵਰਤੈ ਸੋਇ ॥
 (੨) ਸਲਾਮ ਜਥਾਬੁ ਦੋਵੇ ਕਰੇ ਮੁੰਢਹੁ ਘੁਬਾ ਜਾਇ ॥
 ਨਾਨਕ ਦੋਵੇ ਕੂੜੀਆ ਥਾਇ ਨ ਕਾਈ ਪਾਇ ॥
 (੩) ਚਾਕਰੁ ਲਗੈ ਚਾਕਰੀ ਨਾਲੇ ਗਾਰਬੁ ਵਾਦੁ ॥
 ਗਲਾ ਕਰੇ ਘਣੇਰੀਆ ਖਸਮ ਨ ਪਾਏ ਸਾਦੁ ॥
 ਆਪੁ ਗਵਾਇ ਸੇਵਾ ਕਰੇ ਤਾ ਕਿਛੁ ਪਾਏ ਮਾਨੁ ॥
 ਨਾਨਕ ਜਿਸਨੈ ਲਗਾ ਤਿਸੁ ਮਿਲੈ ਲਗਾ ਸੋ ਪਰਵਾਨੁ ॥
 (੪) ਏਹ ਕਿਨੇਹੀ ਚਾਕਰੀ ਜਿਤੁ ਭਉ ਖਸਮ ਨ ਜਾਇ ॥
 ਨਾਨਕ ਸੇਵਕੁ ਕਾਢੀਐ ਜਿ ਸੇਤੀ ਖਸਮ ਸਮਾਇ ॥

(੪) ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸਲੋਕ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਆਮ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ :

ਨਕਿ ਨਥ ਖਸਮ ਹਥਿ ਕਿਰਤੁ ਧਕੇ ਦੇ ॥
 ਜਹਾ ਦਾਣੇ ਤਹਾ ਖਾਣੇ ਨਾਨਕਾ ਸਭੁ ਹੋ ॥

(੫) ਵਾਰ ਸੂਹੀ

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕ ਦੋ ਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਕਿ ਜੀਵਨ-ਬੋਝ ਚਿਰਾ ਹੈ ; ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੰਚਣ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ—ਜਿਵੇਂ :

ਮ: ੨ ॥ ਜਿਨੀ ਚਲਣੁ ਜਾਣਿਆ ਸੋ ਕਿਉ ਕਰਹਿ ਵਿਥਾਰ ॥
 ਚਲਣੁ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਨੀ, ਕਾਜ ਸਵਾਰਣਹਾਰ ॥
 ਮ: ੨ ॥ ਰਾਤਿ ਕਾਰਣਿ ਧਨੁ ਸੰਚੀਐ, ਭਲਕੇ ਚਲਣੁ ਹੋਇ ॥
 ਨਾਨਕ ਨਾਲਿ ਨ ਚਲਈ, ਫਿਰ ਪਛੁਤਾਵਾ ਹੋਇ ॥

ਦੂਜੇ, ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕ, ਆਦਰਸ਼ਕ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਰੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

ਮ: ੨ ॥ ਜਿਨਾ ਭਉ ਤਿਨ ਨਾਹਿ ਭਉ, ਮੁਖੁ ਭਉ ਨਿਭਵਿਆਹ ॥
 ਨਾਨਕ ਏਹੁ ਪਟੰਤਰਾ, ਤਿਤੁ ਵੀਥਾਇ ਗਇਆਹ ॥

ਮ: ੨ ॥ ਨਾਨਕ ਤਿਨਾ ਬਸੰਤੁ ਹੈ, ਜਿਨਿ ਘਰਿ ਵਸਿਆ ਕੰਤੁ ॥
ਜਿਨ ਕੇ ਕੰਤ ਦਿਸਾਪੁਰੀ, ਜੇ ਅਹਿਨਿਸਿ ਫਿਰਹਿ ਜਲੰਤ ॥

ਮ: ੨ ॥ ਪਹਿਲ ਬਸੰਤੈ ਆਗਮਨਿ, ਤਿਸਕਾ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰੁ ॥
ਨਾਨਕ ਸੋ ਸਾਲਾਹੀਐ, ਜਿ ਸਭਸੈ ਦੇ ਆਧਾਰ ॥

ਮ: ੨ ॥ ਮਿਲਿਐ ਮਿਲਿਆ ਨਾ ਮਿਲੈ, ਮਿਲੈ ਮਿਲਿਆ ਜੇ ਹੋਇ ॥
ਅੰਤਰ ਆਤਮੈ ਜੋ ਮਿਲੈ, ਮਿਲਿਆ ਕਹੀਐ ਸੋਇ ॥

ਮ: ੨ ॥ ਕਿਸਹੀ ਕੋਈ ਕੋਇ, ਮੰਝੁ ਨਿਮਾਣੀ ਇਕੁ ਤੂ ॥
ਕਿਉ ਨ ਮਰੀਜੈ ਹੋਇ, ਜਾ ਲਗੁ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਹੀ ॥

ਮ: ੨ ॥ ਜਾ ਸੁਖੁ ਤਾ ਸਹੁ ਰਾਵਿਓ, ਦੁਖਿ ਭੀ ਸੰਮੁਲਿਓਇ ॥
ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸਿਆਣੀਏ, ਇਉ ਕੰਤ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਇ ॥

ਆਪ ਦਾ ਹੇਠ ਦਿਤਾ ਸਲੋਕ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—

ਬਥਾ ਚਟੀ ਜੋ ਭਰੇ, ਨਾ ਗੁਣ ਨਾ ਉਪਕਾਰੁ ॥

ਸੋਤੀ ਖੁਸੀ ਸਵਾਰੀਐ, ਨਾਨਕ ਕਾਰਜੁ ਸਾਰੁ ॥

(੬) ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ

ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਅਮੋਲਤ ਰਤਨ ਹੈ ਪਰ ਪਾਰਖੂ ਹੀ ਇਹਦੀ ਸਾਰ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹਦੀ ਸਾਰ ਦਾ ਕੀ ਪਤਾ ਹੈ। ਅਨ੍ਹਾ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚਾਰੇ ਦੇ ਵੀ ਕੀ ਵਸ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਜਾਖਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇ।

ਮ: ੨ ॥ ਨਾਨਕ ਅੰਧਾ ਹੋਇ ਕੈ, ਰਤਨਾ ਪਰਖਣ ਜਾਇ ॥
ਰਤਨਾ ਸਾਰ ਨ ਜਾਣਈ, ਆਵੈ ਆਪੁ ਲਖਾਇ ॥

ਮ: ੨ ॥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਧਾ ਜੋ ਕੀਆ, ਕਰੇ ਸੁਜਾਖਾ ਹੋਇ ॥
ਜੇਹਾ ਜਾਣੈ ਤੇਰੇ ਵਰਤੈ, ਜੇ ਸਉ ਆਖੈ ਕੋਇ ॥

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਦਾ ਹੇਠ ਦਿਤਾ ਸਲੋਕ ਆਮ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ :

ਸਲੋਕ ਮ: ੨ ॥ ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਾ ਮਤਿ ਕਰਹੁ ਚਿੰਤਾ ਤਿਸ ਹੀ ਹੋਇ ॥
ਜਲ ਮਹਿ ਜੰਤ ਉਪਾਇਅਨੁ ਤਿਨਾ ਡਿ ਰੋਜੀ ਵੇਇ ॥
ਓਥੈ ਹਟੁ ਨ ਚਲਈ, ਨਾ ਕੋ ਕਿਰਸ ਕਰੇਇ ॥
ਸਉਦਾ ਮੂਲਿ ਨ ਹੋਵਈ, ਨਾ ਕੋ ਲਏ ਨ ਵੇਇ ॥
ਜੀਆ ਕਾ ਆਹਾਰੁ ਜੀਆ, ਖਾਣਾ ਏਹੁ ਕਰੇਇ ॥

ਵਿਚਿ ਉਪਾਏ ਸਾਇਰਾ ਤਿਨਾ ਭਿ ਸਾਰ ਕਰੇਇ ॥
ਨਾਨਕ ਚਿੰਤਾ ਮਤ ਕਰਹੁ, ਚਿੰਤਾ ਤਿਸ ਹੀ ਹੋਇ ॥

(੭) ਵਾਰ ਮਾਰੂ ਮ: ੩

ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਬਾਰੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਹੈ :
ਆਪੇ ਜਾਣੈ, ਕਰੇ ਆਪਿ, ਆਪੇ ਆਣੈ ਰਾਸਿ ॥
ਤਿਸੈ ਅਗੈ ਨਾਨਕਾ, ਖਲਿਦਿ ਕੀਚੈ ਅਰਦਾਸਿ ॥

(੮) ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ

ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਸਲੋਕ ਦਿਤੇ ਹਨ ।
ਗੁਰ-ਭਗਤੀ

ਮ: ੨ ॥ ਗੁਰੁ ਕੁੰਜੀ, ਪਾਹੂ ਨਿਵਲੁ, ਮਨੁ ਕੋਠਾ, ਤਨੁ ਛਤਿ ॥
ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਮਨ ਕਾ ਤਾਕੁ ਨ ਉਘੜੈ, ਅਵਰ ਨ ਕੁੰਜੀ ਹਥ ॥

ਪ੍ਰਭੂ-ਮਹਿਮਾ

ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਿਮਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਫਿਰ
ਜਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ।

ਮ: ੨ ॥ ਆਪਿ ਉਪਾਏ ਨਾਨਕਾ ਆਪੇ ਰੁਖੈ ਵੇਕ ॥
ਮੰਦਾ ਕਿਸਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕੁ ॥
ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕ ਹੈ, ਵੇਖੈ ਪੈਧੈ ਲਾਇ ॥
ਕਿਸੈ ਥੋੜਾ ਕਿਸੈ ਅਗਲਾ, ਖਾਲੀ ਕੋਈ ਨਾਹਿ ॥
ਆਵਹਿ ਨੰਗੇ ਜਾਹਿ ਨੰਗੇ, ਵਿਚੇ ਕਰਹਿ ਵਿਥਾਰ ॥
ਨਾਨਕ ਦੁਕਸੁ ਨ ਜਾਣੀਐ, ਅਗੈ ਕਾਈ ਕਾਰ ॥

ਕਾਮਲ ਮਨੁਖ ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਇਥੋਂ 'ਸਾਕਤੁ ਲਾਏ ਰਾਸਿ' ਤੇ 'ਜਿਨ ਵਡਿਆਈ
ਭੇਰੇ ਨਾਮ ਕੀ ਤੇ ਰਤੇ ਮਨ ਮਾਹਿ' ਤੇ 'ਸਿਫਤਿ ਜਿਨਾ ਕਉ ਬਖਸੀਐ ਸੇਈ ਧੋਤੇਦਾਰ' ॥

(੯) ਵਾਰ ਮਲਾਰ

ਇਸ ਵਾਰ ਦੇ ਦੋ ਸਲੋਕ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ-ਤੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਵਣ ਵਿਚ (ਜੋ ਮਲਾਰ,
ਮੀਂਹ) ਦੁਹਾਗਣੀ ਵਖੀ ਹਨ ਤੇ ਸੁਹਾਗਣੀ ਸੁਖੀ ਹਨ : 'ਨਾਨਕ ਸੁਖਿ ਸਵਨੁ ਸੁਹਾਗਣੀ
ਜਿਨ ਸਹ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰ' । ਇਕ ਸਲੋਕ ਵੈਦ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਹੈ ਕਿ 'ਵੈਦਾ ਵੈਦੁ ਸੁਵੈਦੁ ਰੁ
ਪਹਿਲਾ ਰੋਗ ਪਛਾਣ ॥ ਐਸਾ ਦਾਹੁ ਲੋੜਿ ਲਹੁ ਜਿਉ ਵੇਵੈ ਰੋਗਾ ਘਾਇ' ॥

ਇਕ ਸਲੋਕ ਕਲਜੁਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਸਦਾ ਹੈ :

ਮ: ੨ ॥ ਨਾਉ ਫਕੀਰੈ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਮੂਰਖ ਪੰਡਿਤੁ ਨਾਉ ॥
 ਅੰਧੇ ਕਾ ਨਾਉ ਪਾਰਖੂ, ਏਵੈ ਕਰੇ ਗੁਆਉ ॥
 ਇਲਤਿ ਕਾ ਨਾਉ ਚਉਧਰੀ, ਕੂੜੀ ਪੂਰੇ ਥਾਉ ॥
 ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਣੀਐ, ਕਲਿ ਕਾ ਏਹੁ ਨਿਆਉ ॥

ਤੇ ਪੰਜਵਾਂ ਸਲੋਕ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ :

ਮ: ੨ ॥ ਨਾਨਕ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆ ਵਡਿਆਈਆ ਅਗੀ ਸੇਤੀ ਜਾਲਿ ॥
 ਏਨੀ ਜਲੀਏਂ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿਆ, ਇਕ ਨ ਚਲੀਆ ਨਾਲਿ ॥

੫. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ

ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਚਾਰ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਖੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ । ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਦੀ ਕਰੜੀ ਅਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ ।

ਆਪ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹਨ :

(੧) ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਬਿਰਹੋਂ ਪਰਬਲ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਇਕ-ਟੁਕ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਆਪ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਰ ਤੇ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣ ਤੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਵੈਰਾਗ ਉਪਜਿਆ ਤੇ ਆਪ ਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਗਏ । ਬੜੀ ਕਠਨਾਈ ਨਾਲ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗਦੀ ਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਭਾਵਕ ਪਧਰ ਤੇ ਬਿਰਹੋਂ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਇਹ ਦੋ ਸਲੋਕ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਬਣ ਚੁਕੇ ਹਨ :

ਜਿਸੁ ਪਿਆਰੇ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਤਿਸੁ ਆਗੈ ਮਰਿ ਚਲੀਐ ॥

ਧ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਨੁ ਸੰਸਾਰਿ ਤਾਕੈ ਪਾਛੈ ਜੀਵਣਾ ॥

ਅਤੇ ਜੋ ਸਿਰੁ ਸਾਈ ਨ ਨਿਵੈ ਸੋ ਸਿਰੁ ਦੀਜੈ ਭਾਰਿ ॥

ਨਾਨਕ ਜਿਸੁ ਪਿੰਜਰ ਮਹਿ ਬਿਰਥਾ ਨਹੀ, ਸੋ ਪਿੰਜਰੁ ਲੈ ਜਾਰਿ ॥

(੨) ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਆਪ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਤ

ਗਿਆ ਹੈ ; ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿਖ ਨੇ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ
ਕੁਝੀ ਵਿਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ।

ਇਹ ਕਿਨੇਹੀ ਚਾਕਰੀ ਜਿਤੁ ਭਉ ਖਸਮ ਨ ਜਾਇ ॥

ਨਾਨਕ ਜੇਵਕੁ ਕਾਢੀਐ ਜਿ ਸੋਤੀ ਖਸਮ ਸਮਾਇ ॥

ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਵੀ ਆਦਰਸ਼ ਇਹੋ ਹੈ । ਹਰੀ ਤੇ ਹਰੀ-ਜਨ ਇਕੋ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ
ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ । 'ਲੇਖੋ' ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ।

'ਆਸਕੁ ਏਹੁ ਨ ਆਖੀਐ ਜਿ ਲੇਖੈ ਵਰਤੈ ਸੋਇ' ॥

(੩) ਪਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗੁਰੂ-ਭਗਤ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤ ਕਿਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਹੋ
ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉਤਰ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚਟੀ' ਨਾ ਪਈ
ਹੋਵੇ ਸਗੋਂ 'ਸੋਤੀ ਖੁਸ਼ੀ' ਇਸ ਪਾਸੇ ਲਗਾ ਹੋਵੇ; ਦੂਜੇ, ਜੋ 'ਵਿਖਾਰ' ਵਿਚ ਨਾ ਪੈ ਜਾਏ,
ਪਦਾਰਥ ਦੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਵਿਚ; ਤੀਜੇ, ਜੋ ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ 'ਚਿੰਤਾ' ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰ
ਸਕੇ, ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਧੀਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਚੌਥੇ ਜਿਸ ਦੇ
ਮਨ ਦਾ 'ਤਾਕੁ' ਗੁਰੂ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਵੇ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕ ਪਿਛੇ ਅੰਕਤ
ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ ।

ਆਪ ਨੇ ਆਸਕਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਮ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀ-
ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਜਿਵੇਂ :

ਅਖੀ ਬਾਝਹੁ ਵੇਖਣਾ, ਵਿਣੁ ਕੰਨਾ ਸੁਨਣਾ ॥

ਪੈਰਾ ਬਾਝਹੁ ਚਲਣਾ, ਵਿਣੁ ਹਥਾ ਕਰਣਾ ॥

ਸਿਖ ਜਾਂ ਆਸਕ ਆਪਣੇ 'ਨੇਮ' ਦਾ ਪਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ
ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਖ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨੇਮ ਨੂੰ ਵਾਰ ਮਾਝ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਚਉਚੇ ਪਹਰਿ ਸਬਾਹ ਕੈ ਸੁਰਤਿਆ ਉਪਜੈ ਚਾਉ ॥

ਤਿਨਾ ਵਰਿਆਵਾ ਸਿਉ ਦੇਸਤੀ, ਮਨਿਮੁਖਿ ਸਰਾ ਨਾਉ ॥

ਇਹੋ ਨੇਮ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ
ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਜੋ ਸਿਖੁ ਅਖਾਇ ॥

ਸੁ ਭਲਕੇ ਉਠਿ ਹਰਿਨਾਮੁ ਧਿਆਵੇ ॥

ਉਦਮੁ ਕਰੇ ਭਲਕੇ ਪਰਭਾਤੀ, ਇਸਨਾਨੁ ਕਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰਿ ਨਾਵੈ ॥

ਇਹ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ।

(੪) ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਦਾਣੇ ਦਾਣੇ ਤੇ ਮੋਹਰ' ਦਾ ਪਰਚਲਤ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹੋ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲੋਕ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਹੇਠ ਦਿਤਾ ਸਲੋਕ ਲਿਖ ਕੇ, ਬਝਾਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਦਖਲ ਨਿਕੀ ਮੋਟੀ ਹਰ ਗਲ ਵਿਚ ਹੈ ।

ਨਕਿ ਨਥ ਖਸਮ ਹਥ ਕਿਰਤੁ ਧਕੇ ਦੇ ॥

ਜਹਾ ਦਾਣੇ ਤਹਾ ਖਾਣੇ ਨਾਨਕਾ ਸਚੁ ਹੋ ॥

੬. ਸੈਲੀ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਖਸਮ' ਤੇ 'ਚਾਕਰ' ਸਚ ਮੁਚ ਇਕ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਆਪ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਸੰਤੋਖ, ਤਿਖੇ ਵੇਗ, ਟੋਕ, ਕਟਾਖਸ, ਹਾਸੇ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ । ਪਾਖੰਡੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਭਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਗ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਹਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੈਲੀ ਦੀ ਛਾਪ ਆਪ ਦੀ ਸੈਲੀ ਉਪਰ ਹੈ । ਰਾਗ ਆਪ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ ਤੇ ਰਚਨਾ ਥੋੜੇ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਹੇਠ ਦਿਤੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਉਪਰਲੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਪਰੋਖਤਾ ਕਰ ਦੇਣਗੀਆਂ :

(੧) 'ਮੰਕੀ ਹੋਇ ਅਨੂਹਿਆ ਨਾਗੀ ਲਗੇ ਜਾਇ ॥

ਆਪਣ ਹਥੀ ਆਪਣੇ ਦੇ ਕੂਚਾ ਆਪੇ ਲਾਇ' ॥

(੨) 'ਦੇ'ਦੇ ਬਾਵਹੁ ਦਿਤਾ ਚੰਗਾ ਮਨਮੁਖਿ ਐਸਾ ਜਾਣੀਐ' ॥

(੩) 'ਅਖੀ ਬਾਝਹੁ ਵੇਖਣਾ ਵਿਣੁ ਕੰਨਾ ਸੁਣਨਾ' ॥

(੪) 'ਭੈ ਕੇ ਚਰਣ, ਕਰ ਭਾਵ ਕੇ, ਲੋਇਣ ਸੁਰਤਿ ਕਰੋਇ' ॥

(੫) 'ਸਲਾਮ ਜਬਾਬੁ ਦੋਵੈ ਕਰੇ ਮੁੰਦਹੁ ਘੁਬਾ ਜਾਇ' ॥

(੬) ਨਾਉ ਫਕੀਰੇ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਮੁਰਖੁ ਪੰਡਿਤੁ ਨਾਉ ॥

ਅੰਧੇ ਕਾ ਨਾਉ ਪਾਰਖੁ, ਦੋਵੈ ਕਰੇ ਗੁਆਉ ॥

ਇਲਤਿ ਕਾ ਨਾਉ ਚਉਧਰੀ, ਕੂੜੀ ਪੂਰੇ ਥਾਉ ॥

ਨਾਨਕ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਣੀਐ, ਕਲਿ ਕਾ ਏਹੁ ਨਿਆਉ ॥

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ (੧੪੭੯-੧੫੭੪ ਈ:)

੧. ਜੀਵਨ

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੫ ਪਈ ੧੪੭੯ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਬਾਸਰਕੇ ਤਹਿਸੀਲ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਤੇਜ ਭਾਨ ਜੀ ਸੀ, ਜੋ ਬਨਾ ਖੜੀ ਗੋਤ ਦੇ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤ ਸਨ ਅਤੇ ਵਾਹੀ ਤੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਰਾਮ ਕੌਰ ਸੀ, ਜੋ ਬੜੇ ਪਵਿਤਰ ਵਿਚਾਰ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਸੇਵੀ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੫੦੨ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਬੱਚੇ ਮੋਹਨ ਤੇ ਮੋਹਰੀ ਅਤੇ ਦੋ ਧੀਥੀਆਂ ਦਾਨੀ ਤੇ ਭਾਨੀ ਹੋਏ।

੨. ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

(ਗੁਰੂ) ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਪਿਆ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦਾ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਮੇਲ ਜੋਲ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਵਧਿਆ। ਆਪ ਜਦੋਂ ਜਵਾਨ ਹੋਏ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਭੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਹਰ ਸਾਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਲਗ ਪਗ ਵੀਹ ਸਾਲ ਆਪ ਹਰਦੁਆਰ ਹਰ ਸਾਲ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਭਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦਾ ਕਈ ਵੈਸ਼ਨਵ ਤੇ ਹੋਰ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ, ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ, ਰਹਿਸਵਾਦ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਪਤਾ ਲਗਾ। ਵੈਸ਼ਨਵ ਨਾਮ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹਨ। ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਮੇਲੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕੀਰਤਨ ਲਈ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ (ਬਾਣੀ) ਦੀ ਪਰਖ ਰੁਚੀ ਉਪਜੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਅਨੇਕ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਸੁਣੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੁਝ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰ (ਗੁਰੂ) ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਗੱਦੀ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਮ ਵੈਸ਼ਨਵ

ਭਗਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਪੁਜੀ। ਸੰਨ ੧੫੪੦ ਤੀਕ ਆਪ ਵੈਸ਼ਨਵ ਭਗਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ।

੧੫੪੦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਗਤ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਖਸੀ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਤੀਬਰ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਸਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਆਰੰਭ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬੀਬੀ ਅਮਰੇ ਆਪ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਕ ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। (ਗੁਰੂ) ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਤੇ ਭਗਤੀ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਸੂਝ ਭੇ ਹੈ ਹੀ ਸੀ। ਆਪ ਬਾਣੀ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਏ। ਪਤਾ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤੇ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦੀ ਚੁੰਬਕ ਉੱਚੀ ਛੋਹ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਚਮਕਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਚਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਉਦਾਉ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਕ, ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਪਰਮਾਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। (ਗੁਰੂ) ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਆਪ ਭੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਪ੍ਰਥੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਥੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਉਘੜ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਿਥੇ ਆਪ ਭਗਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਨ ਨਾਲ ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਆਪ ਨੇ ਘਾਲੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਹਿਜੇ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਲਭਣੀ ਕਠਨ ਹੈ। ਆਪ ਪੂਰੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ (੧੫੪੦ ਤੋਂ ੧੫੫੨ ਤੀਕ) ਰੰਗ ਦਰਿਆ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਖਡੂਰ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਪਾਣੀ ਦੀ ਗਾਗਰ ਲਿਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸੇਵਾ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਘਾੜਿਆ।

੧੫੫੨ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਣ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਆਪ ੧੫੭੩ ਸੰਨ ਵਿਚ ੯੪ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ। ੨੨ ਸਾਲ ਦੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਸਮਾਜਕ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ : ਜਿਵੇਂ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨਾ, ਵਿਧਵਾ ਵਿਵਾਹ ਪਰਚਲਤ ਕਰਨਾ, ਪਰਦੇ ਦੀ ਰਸਮ ਨੂੰ ਹਟਾਣਾ ਤੇ ਛੂਤ ਛਾਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ। ਆਪ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਸਿਖ ਤੀਰਥ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ। ਵਿਸਾਖੀ

ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਜੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਲਗਵਾਣੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ। ਬ੍ਰਿਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪਰਦੁਆਰ ਤੀਕ ਮੁੜ ਲੋਕ ਉਧਾਰ ਲਈ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਭਟਕਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੁਚਾ ਸਕਣ। ਆਪ ੭੨ ਤੋਂ ੯੪ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਉਸਾਰੂ ਤੇ ਮਹਾਨ ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਪਰਚਾਰ ਮੰਜੀਆ ਸਥਾਪਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹਨਾਂ ਹੀ ੨੨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਅਨੋਖਾ ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਨੇ ੭੨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਮਗਰੋਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਲਗ ਪਗ ੯੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਾਹਕਾਰ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਅਨੰਦ' ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਿਤੀ। ਆਪ ਦੀ ੭੨ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਕਾਰ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਹੈ।

੩. ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਿਉਰਾ

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੬੦੪ ਸੰਨ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਪ ਦੀ ਕੋਈ ਬਾਣੀ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਤ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਈ ਬਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ੧੭ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :

ਰਾਗ	ਪਦੇ	ਅਸਟਪਦੀਆ	ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ	ਛੰਤ	ਸਲੋਕ	ਵਾਰਾਂ ਪਉੜੀਆਂ
ਸਿਰੀ	੩੧	੮	—	—	੩੩	—
ਮਾਝ	—	੩੨	—	—	੩	—
ਗਉੜੀ	੧੮	੯	—	੫	੭	—
ਆਸਾ	੧੩	੧੫	ਪੱਟੀ—੧੮ ਪਉੜੀਆਂ	੨	—	—
ਗੁਜਰੀ	੭	੧	—	—	੪੨	੨੨
ਬਿਹਾਗੜਾ	—	—	—	—	੩੩	—
ਵਡਹੰਸ	੯	੨	ਅਲਾਹਣੀਆਂ—੪	੬	੪੦	—
ਸੋਰਠਿ	੧੨	੩	—	—	੪੮	—

ਧਨਾਸਰੀ	੯	—	—	—	—	—
ਸੂਹੀ	—	੪	—	੭	੧੬	੨੦
ਬਿਲਾਵਲ	੬	੧ ਵਾਰ ਸਤ-੧੦ ਪਉੜੀਆਂ	—	—	੨੪	—
ਰਾਮਕਲੀ	੧	੫ ਅਨੰਦ-੪੦ ਪਉੜੀਆਂ	—	—	੨੩	੨੧
ਮਾਹੁ	੫	੧ ਸੋਹਲੇ-੨੪	—	—	੨੪	੨੨
ਭੈਰਉ	੨੧	੨	—	—	—	—
ਬਸੰਤ	੨੦	—	—	—	—	—
ਸਾਰੰਗ	—	੩	—	—	੨੩	—
ਮਲਾਰ	੧੩	੩	—	—	੨੬	—
ਪ੍ਰਭਾਤੀ	੭	੨	—	—	—	—
ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ						
ਤੇ ਵਧੀਕ	—	—	—	—	੬੭	—

ਬਿਹਾਗੜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਕੋਵਲ ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕ ਹੀ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਗਿਣਿਆ ਗਇਆ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੯ ਰਾਗ ਰਚਨਾ ਲਈ ਵਰਤੇ । ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸਿਵਾਏ ਤਿਲੰਗ ਤੇ ਤੁਖਾਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ ।

੪. ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਰਾਗ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ।

(੧) ਸਿਰੀ ਰਾਗ

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਮੁਖ ਮਜ਼ਮੂਨ ਗੁਰ-ਬਗਤੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪਰਗਾਸ ਹਨ—“ਸਤਿਗੁਰ ਮਨ ਕਾਮਨਾ ਤੀਰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਇ ਬੁਝਾਇ” ਤੇ ‘ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਾਦਿ ਮਨੁ ਜੀਤਿਆ’ ਅਤੇ ‘ਹਿਰਦੈ ਕਮਲੁ ਪ੍ਰਕਾਸਿਆ ਲਾਗਾ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨ’, ‘ਸਚੁ ਸੰਜਮੁ ਕਰਣੀ ਸੋ ਕਰੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਪਰਗਾਸੁ’, ‘ਹਿਰਦੈ ਜਿਨ ਕੈ ਹਰਿ ਵਸੈ ਤਿਤੁ ਘਟਿ ਹੈ ਪਰਗਾਸੁ’ । ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ—‘ਸਬਦਿ ਮਿਲਹਿ ਤਾ ਹਰਿ ਮਿਲੈ ਸੇਵਾ ਪਵੈ ਸਭ ਥਾਇ’ । ਪਰਗਾਸ ਨਾਲ ਮਨ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—‘ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਸੇ ਨਿਰਮਲੇ’ । ਨਿਰਮਲ ਹੈ: ‘ਜਿਨ ਗੁਣ ਤਿਨ ਸਦ ਮਨਿ

ਵੀ, ਅਉਗੁਣ ਵੰਤਿਆ ਦੂਰਿ'। ਸ਼ਬਦ ਫਾਲੇ ਗੁਰਮੁਖ ਆਮ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਖਰੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: 'ਸੋ ਜਨੁ ਰਲਾਇਆ ਨਾ ਰਲੈ ਜਿਸੁ ਅੰਤਹਿ ਬਿਬੇਕ ਬੀਚਾਰੁ'। ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਲੋਕ ਖੁਆਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਹਰੀ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—'ਰਿਨਾ ਅਨੰਦੁ ਸਦਾ ਸੁਖੈ ਜਿਨਾ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਆਧਾਰੁ'। ਸੋ ਗੁਰ, ਪਰਗਾਸ ਤੇ ਅਨੰਦੁ ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ 'ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਮਗੁ ਨ ਜਾਣੈ' ਅਤੇ 'ਸੋ ਜਨ ਸਚੇ ਨਿਰਮਲੇ ਜਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਲਿ ਪਿਆਰ' ਅਤੇ 'ਮਨਮੁਖ ਹੁੰਦੇ ਸੁਕਿ ਗਏ ਨਾ ਫਲ ਤਿਨਾ ਛਾਉ'। 'ਮਾਇਆ ਵਿਚਿ ਸਹਜੁ ਨ ਉਪਜੈ ਮਾਇਆ ਦੂਜੈ ਕਾਇ' ਪਰ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸੁ ਜਗ ਸਹਿ ਚਾਨਣੁ ਕਰਮਿ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਏ'।

ਜਿਹੀ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤ' ਹੈ 'ਰੇਰੁ ਬਿਰਹਾ ਸਭੁ ਧਾਤੁ ਹੈ ਜਬ ਲਗੁ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਹੋਇ'। ਹਉਮੈ, ਪਛਾਈ, ਮਾਇਆ ਦੇ ਰੰਗ ਕੂੜੇ-ਹਨ, ਸੂਰਮਾ ਉਹ ਹੈ, 'ਨਾਨਕ ਸੋ ਸੂਰਾ ਵਰੀਆਮੁ ਜਿਨਿ ਵਿਦਹੁ ਦੁਸਟ ਅਹੰਕਾਰੁ ਮਾਰਿਆ'। ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਉਪਜਦੀ ਹੈ।

(੨) ਮਾਝ ਰਾਗ

ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ੩੨ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ—'ਗੁਰਮਤੀ ਪਰਗਾਸੁ ਹੋਆ' ਤੇ 'ਗੁਰਸਾਖੀ ਮਿਟਿਆ ਅੰਧਿਆਰਾ' ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਧਿਆਰਾ ਮਿਟਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਦਰਿ ਸਚੈ ਸੋਭਾ ਪਾਵਣਿਆ'। ਸਰੀਰ ਬੜੀ ਅਮੋਲਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਇਸੁ ਕਾਇਆ ਅੰਦਰਿ ਵਸਤੁ ਅਸਿਖਾ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚੁ ਮਿਲੈ ਤਾ ਵੇਖਾ', 'ਅੰਦਰਿ ਹੀਰਾ ਲਾਲੁ ਬਣਾਇਆ॥ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਪਰਖਿ ਪਰਖਾਇਆ॥' ਅੰਧਿਆਰਾ ਕੀ ਹੈ?—'ਪੰਚ ਦੂਤਿ ਮੁਹਿਰਿ ਸੰਸਾਰਾ, ਮਨਮੁਖ ਅੰਧੇ ਸੁਖਿ ਨ ਸਾਰਾ' ਤੇ 'ਕਰਿ ਅਵਗਣ ਪਛੋਤਾਵਣਿਆ'। ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਭੂ ਵਲੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ 'ਇਹੁ ਜਗੁ ਵਾੜੀ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮਾਲੀ, ਸਦਾ ਸਮਾਲੇ ਕੋ ਨਹੀਂ ਖਾਲੀ' ਅਤੇ 'ਸਭਨਾ ਉਪਰਿ ਨਦਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਭੇਰੀ, ਕਿਸੇ ਥੋੜੀ ਕਿਸੇ ਘਨੇਰੀ'। ਸੋ ਸਰੀਰ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਹਨਾਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਮਾਝ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਪ੍ਰਭੂ ਰੈ' ਵਿਚ ਜੀਣਾ ਹੈ 'ਨਾਨਕ ਭੈ ਵਿਚਿ ਜੋ ਮਰੈ ਸਹਿਲਾ ਆਇਆ ਸੋਇ'।

(੩) ਰਾਗ ਗਉੜੀ

ਗਉੜੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੈ। 'ਗੁਰਿ ਮਿਲਿਐ ਹਰਿ ਮੇਲਾ

ਹੋਈ' ਕਿਉਂਕਿ 'ਸਤਿਗੁਰ ਕੈ ਭਾਇ ਭਰਮੁ ਭਉ ਜਾਇ' । ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸਦਾ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ, 'ਸਚੀ ਬਾਣੀ ਜੁਗ ਚਾਰੇ ਜਾਪੈ' ਤੇ 'ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਜੁਗ ਚਾਰੇ ਹੋਈ' । ਸੰਸਾਰ ਸਦਾ ਹੀ 'ਛੁਟੇ ਗੁਰ ਪਰਗਾਸ' ਹੁੰਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ ।

ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ 'ਮਨ ਕਾ ਸੂਤਕ' ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਮਾਇਆ ਕਾ ਮੁਹਤਾਜੁ ਪੀਡਿਤੁ ਕਰਾਵੈ' । ਵੇਦ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੀ 'ਭੰਗੁਣਾ' ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਹਨ ਪਰ 'ਨਾਮੁ ਅਸੋਲਕੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਵੈ' । ਇਸ ਲਈ 'ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਜੋ ਮੁਹੁ ਫੇਰੇ ਤੇ ਵੇਖੁਖਿ ਬੁਰੇ ਦਿਸੰਨਿ' ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਛੰਤਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਧਨ ਰੈਣਿ ਸੁਹੇਲੜੀਏ ਜੀਉ ਹਰਿ ਸਿਉ ਚਿਤੁ ਲਾਏ' ਹੈ । ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਸੀਗਾਰ ਵੀ ਨਾਮ ਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ 'ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਵਸਾਏ ਐਸਾ ਕਰੇ ਸੀਗਾਰੇ' । ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੁਖਦਾਈ ਹੋਵੇਗੀ, 'ਚਾਕਰੀ ਵਿਡਾਣੀ ਖਰੀ ਦੁਖਾਲੀ ਆਪੁ ਵੇਚਿ ਧਰਮੁ ਗਵਾਇ' ।

ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮ: ੪ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ 'ਮਾਇਆ ਧਾਰੀ ਅਤਿ ਅੰਨਾ ਬੋਲਾ ਸਬਦੁ ਨ ਸੁਣਈ ਬਹੁ ਰੋਲੁ ਘਚੋਲਾ ॥' ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਹੰਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਿਠ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਜਿਨਿ ਗੁਰੁ ਗੋਪਿਆ ਆਪਣਾ ਤਿਸੁ ਠਉਰ ਨ ਠਾਉ' ।

(ੳ) ਰਾਗ ਆਸਾ

ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ' ਸਭ ਸਾਸਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਉਤਮ ਹੈ ; ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰ ਸਬਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਧਰਮ, ਮਤ, ਸਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਪੁਜ ਸਕਦਾ । ਸਬਦ ਨਾਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਨਾਮ ਸਵਾਰਣਹਾਰਾ' ਹੈ । ਜੋ ਨਾਮ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ 'ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਲਗੇ ਦੁਖੁ ਪਾਇਆ'—'ਮਨੁ ਚੰਚਲੁ ਬਹੁ ਚੋਟਾ ਖਾਇ' । ਗੁਰੂ 'ਸਾਗਰੁ' ਹੈ, 'ਸਾਇਰੁ' ਹੈ ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ' ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ ਕਿ 'ਸਤਿਗੁਰ ਹਮਰਾ ਭਰਮੁ ਗਵਾਇਆ' ਤੇ, 'ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਭਖਾਂ ਸਿਰਿ ਤਪੁ ਸਾਰੁ' ਹੈ । ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਾਂਤਿ, ਗਿਆਨ, ਮਤਿ ਉਤਮ ਆਦਿ ਉਪਜਦੇ ਹਨ । ਦੂਜਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹਨਾਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਲਿਆ ਹੈ—'ਘਰੇ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਵਸੁ ਹੈ ਬਾਹਰਿ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ', 'ਬਾਹਰੁ ਭਾਲੇ ਸੁ ਕਿਆ ਲਹੈ ਵਸੁ ਘਰੇ ਅੰਦਰਿ ਪਾਈ' ਪਰ 'ਦੋਹਾਗਣੀ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਇਨੀ ਨ ਜਾਣਨਿ ਪਿਰ ਕਾ ਸੁਆਉ' । ਭਾਵੇਂ 'ਦੋਹੀ ਵਿਚਿ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹੈ, ਪਾਈਐ ਗੁਰ ਕੈ ਹੋਤਿ ਅਪਾਰਿ' ।

ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੀ ਪੱਟੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚੀ ਪੌਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਵਾਲਾ ਲਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪੜ੍ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕੀ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ 'ਮਨ ਐਸਾ ਲੇਖਾ ਤੂੰ ਕੀ ਪੜਿਆ—ਲੇਖਾ ਦੇਣਾ ਤੇਰੇ ਸਿਰਿ ਰਹਿਆ'। ਪਾਧੇ ਤੇ ਪੰਡਤ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ 'ਬਿਖਿਆ' ਸਿਖਾਲਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ 'ਪਹਿਲਾ ਫਾਹਾ ਪਇਆ ਪਾਧੇ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਗਲਿ ਚਾਟੜਿਆ'। ਸਚਾ ਪਾਧਾ ਗੁਰੂ ਹੈ 'ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਝੁ ਗੁਰੁ ਨਹੀ ਕੋਈ ਨਿਗੁਰੇ ਕਾ ਹੈ ਨਾਉ ਬੁਰਾ'। ਮਨਮੁਖ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ, ਦੁਖ ਦਾ ਆਹਰ ਹੈ।

ਛੇਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ 'ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣੁ, ਮਨ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲਿ ਹੈ ਗੁਰਮਤੀ ਰੰਗੁ ਮਾਣ' ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਪਹਿਚਾਨ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ 'ਬੇਰਾਗੁ' ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਧਾਵਨ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਸਤਿਗੁਰ ਮਿਲਿਐ ਧਾਵਤੁ ਬੰਸਿਆ ਨਿਜ ਘਰਿ ਵਸਿਆ ਆਏ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(੫) ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ

ਗੁਜਰੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹਨ :

(ੳ) ਪ੍ਰਿਥੁ ਇਵੇਹਾ ਜੀਵਣਾ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਪਾਇ ॥

(ਅ) ਹਰਿ ਕੀ ਕੁਮ ਸੇਵਾ ਕਰਹੁ, ਦੂਜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਹੁ ਨ ਕੋਇ ਜੀ ॥

(ੲ) ਜੁਗ ਮਾਹਿ ਨਾਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਹੈ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਇਆ ਜਾਇ ॥

(ਸ) ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਤੇ ਗੁਰੁ ਹੋਇਆ ਵੇਖਹੁ ਤਿਸ ਕੀ ਰਜਾਇ ॥

ਤੇ (ਹ) ਰਾਮ ਰਾਮ ਸਭੁ ਕੋ ਕਹੈ ਕਹਿਐ ਰਾਮੁ ਨ ਹੋਇ ॥

ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਰਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸੈ ਤਾ ਫਲੁ ਪਾਵੈ ਕੋਇ ॥

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, 'ਨਾਚੁ ਰੇ ਮਨ ਗੁਰ ਕੈ ਆਗੈ'।

ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਜੀਵਣ ਦੀ ਬਿਧਿ' ਹੈ—'ਇਹੁ ਜਗਤੁ ਮਮਤਾ ਮੁਖਾ ਜੀਵਣ ਕੀ ਬਿਧਿ ਨਾਹਿ' ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਿਧਿ ਹੈ 'ਗੁਰ ਕੈ ਭਾਣੈ ਜੋ ਚਲੈ ਤਾ ਜੀਵਣ ਪਦਵੀ ਪਾਹਿ' ਭਾਵੇਂ 'ਗੁਰ ਕੀ ਸਿਖ ਕੋ ਵਿਰਲਾ ਲੇਵੈ'। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ 'ਮੁਕਤਿ ਦੁਆਰਾ ਸੋਕਲਾ ਸਹਜੇ ਆਵਉ ਜਾਉ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਇਹ ਕਹਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਨੂੰ 'ਗਾਰੜੁ' ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ 'ਮਾਇਆ ਹੋਈ ਨਾਗਨੀ ਜਗਤਿ ਰਹੀ ਲਪਟਾਇ' ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਉਮੈ, ਮੋਹ, ਮਮਤਾ ਨੂੰ ਜਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ 'ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਬਾਣੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ ਤਿਸੁ ਜੇਵਡੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ'। ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਚੋਲਾ ਰੂਪ ਵਿਚ—'ਆਪੇ ਗੁਰੁ ਚੋਲਾ ਹੈ ਆਪੇ, ਆਪੇ ਦਸੇ ਘਾਟੁ'।

(ਬਿਹਾਗੜਾ)

ਬਿਹਾਗੜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਭਵ ਸਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹਨ:—(ੳ) ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸੁਖ ਪਾਈਐ ਹੋਰਥੈ ਸੁਖਿ ਨ ਭਾਲਿ, (ਅ) ਮਨੁ ਕਠੋਰੁ ਸਥਾਇ ਭੇਦਿ ਤੂੰ ਸਾਂਤਿ ਵਜੈ ਮਨਿ ਆਇ, (ੲ) ਨਸ਼ੇ ਵਿਰੁਧ ਕਿਹਾ ਹੈ—'ਜਿਤੁ ਪੀਤੈ ਮਤਿ ਦੂਰਿ ਹੋਇ ਬਰਲ ਪਵੈ ਵਿਚਿ ਆਇ। ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਆ ਨ ਪਛਾਣਈ ਖਸਮਹੁ ਧਕੇ ਖਾਇ', 'ਤੂਠਾ ਮਦੁ ਮੂਲਿ ਨ ਪੀਰਦੀ ਜੇ ਕਾ ਪਾਰਿ ਵਸਾਇ', (ਸ) ਸੱਚੀ ਮੌਤ ਕੀ ਹੈ, 'ਜੇਕਰਿ ਸਾਹਿਬੁ ਮਨਹੁ ਨ ਵੀਸਰੈ ਤਾ ਸਹਿਲਾ ਮਰਣਾ ਹੋਇ' ।

(੬) ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ

ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਮਨਿ ਮੈਲੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਮੈਲਾ ਤਨਿ ਥੋਤੈ ਮਨੁ ਹਛਾ ਨ ਹੋਇ' ਤੇ 'ਇਸੁ ਮਨ ਕਉ ਹੋਰੁ ਸੰਜਮੁ ਕੋ ਨਾਹੀ ਵਿਣੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸਰਣਾਈ' ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ 'ਮਾਇਆ ਸੋਹੁ ਗੁਬਾਰੁ' ਤੋਂ ਬਚਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਤੇ ਹਉਮੈ ਹੈ ਅਤੇ 'ਹਉਮੈ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਵਿਰੋਧੁ ਹੈ ਦੁਇ ਨ ਵਸਹਿ ਇਕ ਠਾਇ'। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ 'ਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਹਜ ਬੇਰਾਗੁ' ਹੈ। ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਬਿਖੁ ਸੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਏ ਗੁਰਮਤਿ ਬੁਧਿ ਪਾਈ' ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਛੰਤਾ ਵਿਚ 'ਆਪਣੇ ਪਿਰ ਕੇ ਰੰਗਿ ਰਤੀ ਮੁਈਏ ਸੋਭਾਵੇਤੀ ਨਾਰ' ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲੈ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲਗਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ—'ਰਤਨ ਪਦਾਰਥ ਵਣਜੀਅਹਿ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਬੁਝਾਈ ਰਾਮ'। ਨਾਮ ਹੀ ਸੱਚਾ ਸੰਚਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਦਾ ਖੂਹ ਮਨੁਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, 'ਅੰਤਰਿ ਪੂਰਣਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰਿਆ ਸਬਭੇ ਕਾਇ ਪੀਐ ਪਨਿਹਾਰੀ'। ਅਲਾਹਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਉਹ ਨਾਮ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ 'ਸਾਧਨ ਰੰਡ ਨ ਕਬਹੂ ਬੈਸਈ ਨਾ ਕਦੇ ਹੋਵੈ ਸੋਗੁ'। ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮਾਇਆ ਸੋਹ ਕਾ ਕਚਾ ਚੋਲਾ ਤਿਤੁ ਪੈਧੈ ਪਗੁ ਖਿਸੈ' ਨੂੰ ਲਾਹ ਦੇਵੇ ਤੇ 'ਪਿਰ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ਸੋ ਸਚਾ ਚੋਲਾ ਤਿਤੁ ਪੈਧੈ ਤਿਖਾ ਨਿਵਾਰੇ' ਦਾ ਚੋਲਾ ਪਹਿਨ ਲਵੇ।

(੭) ਰਾਗ ਸੌਰਠਿ

ਰਾਗ ਸੌਰਠਿ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਨੁਖ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰਸਥਾਇ ਦੁਆਰਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—'ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਜਗ ਅੰਤਰਿ ਹੋਰਥੈ ਸੁਖੁ ਨਾਹੀ', 'ਭਗਤਿ ਖਜਾਨਾ ਭਗਤਨ ਕਉ ਦੀਆ ਨਾਉ ਹਰਿ ਧਨੁ

ਸਚੁ ਸੋਇ' ਹੈ। 'ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਗਤਿ ਕਰਹਿ ਪ੍ਰਭ ਭਾਵਹਿ' ਜੋ ਭਗਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਹਨ। ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਦਾ ਤੂੰ ਰਖਦਾ ਹਰਿ ਜੀਉ ਪੂਰਿ ਤੂੰ ਰਖਦਾ ਆਇਆ' ਸਗੋਂ 'ਨਿਗੁਣਿਆ ਨੇ ਆਪੇ ਬਖਸਿ ਲਏ ਭਾਈ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਲਾਇ' ॥

ਸੋਰਠਿ ਮ: ੪ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ੪੮ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਹਨ :

(ੳ) 'ਸਫਲਿਓ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੋਵਿਆ ਧੰਨੁ ਜਨਮੁ ਪਰਵਾਣੁ' ॥

(ਅ) 'ਮਤੁ ਜਾਣਹੁ ਜਗੁ ਜੀਵਦਾ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਮੁਇਆਸੁ' ॥

ਜਾਂ 'ਮਾਇਆ ਮੁਸਤਾ ਸੋਹਣੀ ਜਿਨਿ ਵਿਣੁੰ ਦੰਤਾ ਜਗੁ ਖਾਇਆ' ॥

(ੲ) 'ਘਰ ਹੀ ਮਹਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਭਰਪੂਰੁ ਹੈ ਮਨਮੁਖਾ ਸਾਦੁ ਨ ਪਾਇਆ' ॥

(ਸ) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ ?

'ਬਾਲ ਵਿਚਿ ਤੇ ਵਸਤੁ ਪਈਓ ਹਰਿ ਭੋਜਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਾਰੁ' ॥ (ਮੁਦਾਵਣੀ)

(ਹ) 'ਬਿਨੁ ਕਰਮੈ ਨਾਉ ਨ ਪਾਈਐ ਪੂਰੈ ਕਰਮਿ ਪਾਇਆ ਜਾਇ' ॥

(ਕ) ਸ਼ੇਖ, ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ।

(੮) ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਧਨਾਸਰੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਧਨ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹੁ ਧਨੁ ਅਖੁਣੁ ਨ ਨਿਖੁਟੈ ਨ ਜਾਇ, ਪੂਰੈ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਦਿਖਾਇ', 'ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਅਤਿ ਅਪਾਰਾ', 'ਸਚਾ ਧਨੁ ਅੰਤਰਿ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲੈ' ਹੈ ਪਰ 'ਸਾਚੇ ਕਾ ਗਾਹਕੁ ਵਿਰਲਾ ਕੋ ਜਾਣੁ' ਅਤੇ 'ਕਾਚਾ ਧਨੁ ਸੋਚਹਿ ਮੂਰਖ ਗਾਵਾਰ'। ਇਸੇ ਕਥੇ ਧਨ ਦੁਆਰਾ 'ਅਭਿਮਾਨ ਵਧਦਾ ਹੈ 'ਬਿਖਿਆ ਕਾ ਧਨੁ ਬਹਤੁ ਅਭਿਮਾਨੁ'।

(੯) ਰਾਗ ਸੂਹੀ

ਸੂਹੀ ਦੀਆਂ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ 'ਕਾਇਆ ਕਾਮਣਿ ਅਤਿ ਸੁਆਲਿਓ ਪਿਰੁ ਵਸੈ ਜਿਸੁ ਨਾਲੈ' ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਵੈ ਸੁ ਕਾਇਆ ਖੋਜੈ ਹੋਰ ਸਭ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਈ'। ਅਗਲੀ ਅਸਟਪਦੀ 'ਦੁਨੀਆ ਨ ਸਾਲਾਹਿ ਜੋ ਮਰਿ ਵੈਵਸੀ' ਵਿਚ ਸਿਆਣਪ ਵਾਲੀਆਂ ਅਖਾਉਤਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀ ਲੈ ਤੇ ਰਾਗ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਵਾਕ ਇਹ ਹਨ :

'ਨਿੰਦਾ ਭਲੀ ਕਿਸੈ ਕੀ ਨਾਹੀ ਮਨਮੁਖ ਮੁਗਧ ਕਰੰਨਿ' ॥

'ਏ ਮਨ ਜੈਸਾ ਸੇਵਹਿ ਤੈਸਾ ਹੋਵਹਿ ਤੇਹੋ ਕਰਮ ਕਮਾਇ' ॥

‘ਮਹਾਪੁਰਖਾ ਕਾ ਬੋਲਣਾ ਹੋਵੈ ਕਿਤੈ ਪਰਥਾਇ’ ॥

‘ਗੁਣਕਾਰੀ ਗੁਣ ਸੰਘਰੈ ਅਵਰਾ ਉਪਦੇਸਨਿ’ ॥

‘ਮਨੁ ਮੈਲਾ ਸਚੁ ਨਿਰਮਲਾ ਕਿਉਕਰਿ ਮਿਲਿਆ ਜਾਇ’ ॥

‘ਸੁਇਨਾ ਰੁਪਾ ਪਾਪ ਕਰਿ ਥਰਿ ਜੰਚੀਐ ਚਲੈ ਨ ਚਲਦਿਆ ਨਾਲ’ ॥ ਆਦਿ ।

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ‘ਸੁਖ ਸੋਹਿਲੜਾ ਹਰਿ ਧਿਆਵਹੁ’ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਹਨ—‘ਜੇ ਲੋੜਹਿ ਵਹੁ ਬਾਲੜੀਏ ਤਾ ਗੁਰਚਰਨੀ ਚਿਤੁ ਲਾਏ ਰਾਮ ॥ ਸਦਾ ਹੋਵਹਿ ਸੋਹਾਗਣੀ ਹਰਿ ਜੀਉ ਮਰੇ ਨ ਜਾਏ ਰਾਮ’ ॥

ਸੂਹੀ ਮ: ੩ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦਾ ਉਲਟ ਵਰਤਾਰਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ‘ਸੂਹੇ ਵੇਸਿ ਦੋਹਾਗਣੀ ਪਰ ਪਿਰੁ ਰਾਵਣ ਜਾਇ’ ਵਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ‘ਪਿਰੁ ਫੋਡਿਆ ਘਰਿ ਆਪਣੇ ਮੋਹੀ ਦੂਜੇ ਭਾਇ’ ਦਾ ਆਚਾਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਮੁੱਥੇ ਸੂਹਾ ਪਰਚਰਹੁ ਲਾਲੁ ਕਰਹੁ ਸੀਗਾਰੁ’ । ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿਆ ਹੈ :

ਜਿ ਪ੍ਰਭੁ ਸਾਲਾਹੇ ਆਪਣਾ ਸੋ ਸੋਭਾ ਪਾਏ ॥

ਹਉਮੈ ਵਿਚਹੁ ਦੂਰਿ ਕਰਿ ਸਚੁ ਮੰਨਿ ਵਸਾਏ ॥

ਸਚੁ ਬਾਣੀ ਗੁਣ ਉਚਰੈ ਸਚਾ ਸੁਖ ਪਾਏ ॥

ਮੇਲੁ ਭਇਆ ਚਿਰੀ ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਗੁਰਪੁਰਖਿ ਮਿਲਾਏ ॥

ਮਨੁ ਮੈਲਾ ਇਵ ਸੁਧੁ ਹੈ ਹਰਿਨਾਮੁ ਧਿਆਏ ॥

(੧੦) ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ

ਬਿਲਾਵਲ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖਾ ਜਨਮ ਕੀਮਤੀ ਹੈ ਤੇ ‘ਪਉੜੀ ਫੁੜਕੀ ਫਿਰਿ ਹਾਥਿ ਨ ਆਵੈ ਅਹਿਲਾ ਜਨਮ ਗਵਾਇਆ’ । ਇਹ ਜਨਮ ਸਫਲ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ‘ਜਤੁ ਸੰਜਮ ਤੀਰਥ ਓਨਾ ਜੁਗਾ ਕਾ ਧਰਮੁ ਹੈ ਕਲਿ ਮਹਿ ਕੀਰਤਿ ਹਰਿਨਾਮਾ’ । ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ‘ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਜਿਸਨੋ ਸਤਿ ਆਵੈ ਸੋ ਸਤਿਗੁਰ ਮਾਹਿ ਸਮਾਨਾ’ । ਬਿਲਾਵਲ ਦੀ ਅਸਟਪਦੀ ਵਿਚ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਗੁਰਿ ਕਹਿਆ ਸਾ ਕਾਰ ਕਮਾਵਹੁ’ ਕਿਉਂਕਿ ਕਮਾਈ ਬਿਨਾ ‘ਜਗੁ ਕਉਆ ਮੁਖਿ ਚੁੰਚ ਗਿਆਨ’ ਹੈ ।

ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਣੀ ‘ਸਤ ਵਾਰ’ ਹੈ । ਹਰ ਇਕ ਵਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਹੀ ‘ਮਾਇਆ ਸੋਹੁ ਉਪਾਇਆ’ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ‘ਭਰਮਿ’ ਭੁਲਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ‘ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵਹਿ ਸੇ ਵਡਭਾਗੀ’ । ਦੂਜੇ ‘ਸਤਵਾਰ’ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਬਿਤੀ ਵਾਰ ਸਭਿ ਸਬਦਿ ਸੁਹਾਏ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵੇ ਤਾ ਫਲੁ ਪਾਏ’ ।

ਬਿਲਾਵਲ ਮ: ੪ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ।

(ੳ) 'ਬਿਲਾਵਲੁ ਤਬ ਹੀ ਕੀਜੀਐ ਜਬ ਮੁਖਿ ਹੋਵੇ ਨਾਮੁ ॥

(ਅ) ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਬਿਲਾਵਲੁ ਨ ਹੋਵਈ ਮਨਮੁਖਿ ਥਾਇ ਨ ਪਾਇ ॥

(ੲ) ਸ੍ਰੋਮੁ ਬਿੰਦਹਿ ਤੇ ਸ੍ਰਾਹਮਣਾ ਜੇ ਚਲਹਿ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਇ ॥

(ਸ) ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਅਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ॥

ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ ਤਿਤੈ ਲੋਹੁ ਉਬਾਰਿ ॥

ਸਤਿਗੁਰਿ ਸੁਖੁ ਵੇਖਾਲਿਆ ਸਚਾ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਿ ॥

ਨਾਨਕ ਅਵਰੁ ਨ ਸੁਝਹੀ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਬਖਸਣ ਹਾਰੁ' ॥

(੧੧) ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਰਾਮਕਲੀ ਦੇ ਛੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਇਹ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿ, ਤ੍ਰੇਤ੍ਰੇ, ਦੁਆਪੁਰਿ ਤੇ ਕਲਸੁਗਿ ਵਿਚ 'ਸਭ ਜੁਗ ਮਹਿ ਸਾਚਾ ਏਕੇ ਸੋਈ' ਰਹਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਜੁਗ ਗੁਜਰਦੇ ਗਏ ਹਨ ਮਨੁਖਾਂ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਤਾਂ ਵੀ ਸਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਰਹੀ ਹੈ—'ਸਭ ਜੁਗ ਮਹਿ ਨਾਮੁ ਉਤਮੁ ਹੋਈ' ਜਾਂ 'ਨਾਨਕ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਨਾਮਿ ਵਡਿਆਈ ਹੋਈ' । ਰਾਮਕਲੀ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਚੇ ਜੋਗੀ ਦੇ ਲਛਣ ਇਹ ਦਸੇ ਹਨ : 'ਸਰਮੈ ਦੀਆ ਮੁੰਦਾ ਕੇਲੀ ਪਾਇ ਜੋਗੀ ਖਿੰਬਾ ਕਰਿ ਤੂ ਦਇਆ' ਤੇ ਇਹ ਮੁੰਦਾ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ 'ਕਾਇਆਂ ਨਗਰੀ ਮਹਿ ਮੰਗਿਣਿ ਦੜਹਿ ਜੋਗੀ ਤਾ ਨਾਮੁ ਪਲੈ ਪਾਈ ॥ ਇਹ ਸਰੀਰੁ ਸਰਵਹੁ ਹੀ ਸੰਤਹੁ ਇਸਨਾਨੁ ਕਰੇ ਲਿਵਲਾਈ ॥' ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ 'ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਹੋਰ ਪੂਜ ਨ ਹੋਵੀ ਭਰਮਿ ਭੂਲੀ ਲੋਕਾਈ ॥'

ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ੪੦ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਅਨੰਦੁ' ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੈ । ਕ੍ਰਮ ਵਾਰ ਹਰ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹਨ : ਰਾਗਮਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਇਖਲਾਕੀ ਜੁਰਤ, ਸੁਭ ਚਿਤਵਨ, ਰਜੇਂਦਾ, ਸ੍ਵੈ-ਕਾਬੂ, ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਲਗਨ, ਸੁਲਭੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ, ਨਿਰਮਲ ਮਨ, ਸ੍ਵੈ-ਅਰਪਣ, ਭੋਲਾ ਭਾਵ, ਲੰਮੀ ਨਦਰ, ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਮਾਨਵ ਭਗਤੀ, ਆਪਾ ਵਾਰਨਾ, ਅੰਤਸਕਰਣ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰਤਾ, ਆਤਮ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ, ਪਵਿਤਰਤਾ, ਬਿਬੇਕ, ਸਚ ਗ੍ਰਹਿਣ, ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਇਕ ਹੋਣਾ, ਮਨਮੁਖਤਾ, ਮੁਕਤੀ, ਸੁਭ ਪਰੇਰਨਾ, ਸਿਵਮ, ਸਚ ਦਾ ਪਿਆਰ, ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ, ਸਾਂਵਾਪਨ, ਕ੍ਰਿਤਗਤਤਾ, ਮਾਇਆ ਵਲ ਯੋਗ ਵਤੀਰਾ, ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਉੱਠਤੀ, ਜੀਤ ਦਾ ਜਬਰ, ਅੰਦਰਲੀ ਜੋਤਿ, ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨਿਵਾਸ, ਸਫਲ ਸਰੀਰ, ਇਥੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ, ਪਵਿਤਰ ਸਰਵਣ, ਆਤਮ ਸੂਝ, ਸਚ ਪ੍ਰਾਇਣਤਾ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ । ਅਨੰਦੁ ਪਰਾਪਤੀ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਰਮੁਖ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ । ਇਸ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ

ਅਧਿਆਤਮਕ, ਧਾਟਮਕ, ਇਖਲਾਕੀ ਤੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾ ਦਿਤੇ ਹਨ ।

ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸ਼੍ਰੀਦਰ ਜੋ ਆਪ ਦਾ ਪੜ੍ਹਤਾ ਸੀ, ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਸਦ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅੰਤਤ ਹਨ ਜਿਹਨਾ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ 'ਰਾਮਦਾਸ ਪੈਰੀ ਪਾਇਆ' ਹੈ (ਰਾਮਦਾਸ ਸੋਢੀ ਤਿਲਕ ਦੀਆਂ ਹੈ) ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮੈਂ ਪਿਛੇ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿਆਹੁ ਨਿਰਥਾਨੁ ਜੀਉ' ਅਤੇ ਰੁਦਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਿਤ੍ਰ ਪਿਆਰਿਆਂ ਪਾਸ ਜਾ ਰਹਿਆ ਹਾਂ :

‘ਹਰਿ ਭਾਣਾ ਗੁਰ ਭਾਇਆ, ਗੁਰੁ ਜਾਵੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪਾਸਿ ਜੀਉ’ ॥

‘ਮਤ ਮੈ ਪਿਛੈ ਕੋਈ ਰੋਵਸੀ, ਸੋ ਮੈ ਮੂਲਿ ਨ ਭਾਇਆ’ ॥

‘ਮਿਤ੍ਰੁ ਪੈੜੈ, ਮਿਤ੍ਰੁ ਬਿਗਸੈ, ਜਿਸੁ ਮਿਤ੍ਰ ਦੀ ਪੈਜ ਭਾਵੈ’ ॥

ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰੂਪ ਤੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਸਭ ਵਿਚ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ।

ਆਪੇ ਆਪਿ ਵਰਤਦਾ ਆਪਿ ਤਾੜੀ ਲਾਈਅਨੁ ॥

ਆਪੇ ਹੀ ਉਪਦੇਸਦਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਤੀਆਈਅਨੁ ॥

ਇਕਿ ਆਪੇ ਉਝੜਿ ਪਾਇਅਨੁ ਇਕਿ ਭਗਤੀ ਲਾਈਅਨੁ ॥

ਜਿਸੁ ਆਪਿ ਬੁਝਾਏ ਸੋ ਬੁਝਸੀ ਆਪੇ ਨਾਇ ਲਾਈਅਨੁ ॥

ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਹਿਆਈਐ ਸਚੀ ਵਡਿਆਈ ॥

ਕਲਿਆਨ ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ‘ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਹਜੇ ਦਾ ਖੇਤੁ ਹੈ ਜਿਸ ਨੋ ਲਾਏ ਭਾਉ, ਭਾਉ ਬੀਜੇ ਨਾਉ ਉਗਵੈ, ਨਾਮੇ ਰਹੈ ਸਮਾਇ ॥’ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ‘ਮਨਮੁਖ ਦੁਖ ਦਾ ਖੇਤੁ ਹੈ, ਦੁਖੁ ਬੀਜੇ ਦੁਖ ਖਾਇ ।’

(੧੨) ਰਾਗ ਮਾਰੂ

ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ‘ਮਾਰੂ ਤੇ ਸੀਤਲੁ ਕਰੇ ਮਨੁਹਰੁ ਕੰਚਨੁ ਹੋਇ’ । ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁਖ ਦੇ ‘ਪਿਛਲੇ ਗੁਨਹ ਬਖਸ਼ਾਇ ਜੀਉ, ਅਥ ਤੁ ਮਾਰਗਿ ਪਾਇ’ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਨਾਮ ਵਾਲੇ ਮਨੁਖ ਵਿਚਲੇ ਹਨ : ‘ਸਚਿ ਰਤੇ ਸੇ ਟੋਲਿ ਲਹੁ ਸੇ ਵਿਰਲੇ ਸੰਸਾਰਿ’ । ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ‘ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਸਾਰ ਸੋਈ ਜਾਣੈ ਜਿਸਨੋਂ ਨਦਰਿ ਤੁਮਾਰੀ ਜੀਉ ॥’

ਮਾਰੂ ਸੋਹਲਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੋਹਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ—‘ਜੁਗ ਛਤੀਹ ਕੀਓ ਗੁਕਾਰਾ, ਤੁ ਆਪੇ ਜਾਣਹਿ ਸਿਰਜਣਹਾਰਾ’ ਇਹਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਵਿਚੋਂ ‘ਕਾਇਆ ਕੰਚਨ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਾ, ਤਿਥੈ ਹਰਿ

ਵਸੇ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਨ ਪਾਰਾਵਾਰਾ' । ਜੋ ਮਨੁਖ ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਤੇ ਨਾਮ
 ਧਿਆਨ ਦਰੀ ਨੂੰ ਚੋਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਸਭ ਵਖੁ' ਲਭਦੀ ਹੈ—ਮੇਰੇ ਕਰਤੈ ਇਕ ਬੁਝਤ
 ਸਭਾਈ, ਇਸੁ ਦੇਹੀ ਵਿਚਿ ਸਭ ਵਖੁ ਪਾਈ ॥ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਣਜਹਿ ਰੰਗਿ ਰਾਤੇ ਗੁਰਮੁਖਿ
 ਕੇ ਨਾਮੁ ਪਾਇਦਾ' ॥

ਮਾਰੂ ਮ: ੩ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸਲੋਕ ਬੋਲੇ ਹੀ ਹਨ, ਪਉੜੀਆਂ ਆਪ
 ਹੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਆਮ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਉਸਤਤ ਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ
 'ਗੁਰ ਤੇ ਗਿਆਨੁ ਪਾਇਆ ਅਤਿ ਖੜਗ ਕਰਾਰਾ' ਤੇ 'ਐਥੈ ਸੁਖਦਾਤਾ ਮਨਿ ਵਸੈ ਅੰਤਿ ਹੋਇ
 ਸਭਾਈ' ਤਾਂ ਤੇ 'ਮਾਇਆ ਵੇਖਿ ਨ ਭੁਲੁ ਤੂੰ ਮਨਮੁਖ ਸੂਰਖਾ' । ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦਾ ਰਾਗ
 ਹੈ ਪਰ 'ਸੂਰੇ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਅਹੰਕਾਰਿ ਮਰਹਿ ਦੁਖ ਪਾਵਹਿ' ਸਗੋਂ ਸੂਰੇ ਉਹ ਹਨ 'ਮਨੁ
 ਮਾਣਕੁ ਜਿਨਿ ਪਰਖਿਆ ਗੁਰ ਸਭਦੀ ਵੀਰਾਰਿ' ਤੇ ਜਿਹੜਾ 'ਮਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹੀ ਵਾਚਣੀ ਸੁਖੀ ਹੁ
 ਸੁਖ ਸਾਰ' । ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ।

(੧੩) ਰਾਗ ਭੈਰਉ

ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਦਾ ਜਾਤ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਚੌਕਣ ਲਈ
 ਕਾਰੀ ਸੱਟ ਹੈ : 'ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰੀਅਹੁ ਕੋਈ ॥ ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੇ ਸੋ ਬ੍ਰਹਮਣ ਹੋਈ ॥'
 ਤੇ 'ਬਾਰੇ ਵਰਨ ਆਖੈ ਸਭੁ ਕੋਈ ॥ ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਿੰਦੇ ਤੇ ਸਭ ਓਪਤਿ ਹੋਈ ॥' 'ਮਾਟੀ ਏਕ ਸਗਲ
 ਸੰਸਾਰਾ ॥ ਬਹੁ ਬਿਧਿ ਭਾਂਡੇ ਘੜੇ ਕੁਮਾਰਾ ॥' ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੋਗੀ,
 ਗ੍ਰਿਹੀ, ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਮੁਨਿ ਦੇ ਲਛਣ ਦਸੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਚੌਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਉਧਾਰ
 ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਹੈ 'ਕਲਜੁਗ ਮਹਿ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਉਰਧਾਰੁ ॥ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਮਾਥੈ ਪਾਵੈ
 ਛਾਰੁ ॥' ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਆ ਕਿ ਸਦਾ ਹੀ ਸਨਕਾਦਿਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਨਾਮ-
 ਪ੍ਰੀਤਿ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ 'ਨਾਮੇ ਉਧਰੇ ਸਭਿ ਜਿਤਨੇ ਲੋਅ ॥' ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਦੁਬਿਧਾ
 ਮਨਮੁਖ ਰੋਗਿ ਵਿਆਪੇ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਜਲਹਿ ਅਧਿਕਾਈ ॥' ਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕ 'ਮਮਤਾ ਕਾਲਿ
 ਸਭਿ ਰੋਗਿ ਵਿਆਪੇ ਤਿਨ ਜਮ ਕੀ ਹੈ ਸਿਰਿ ਕਾਰਾ ॥' ਅਤੇ 'ਕਲਿ ਮਹਿ ਪ੍ਰੇਤ ਜਿਨੀ ਰਾਮੁ ਨ
 ਪਛਾਤਾ ॥' ਨਾਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੇ ਕੀਤੀ 'ਪ੍ਰਹਲਾਦੁ ਦੁਬਿਧਾ ਨ ਪੜੇ ਹਰਿਨਾਮੁ ਨ
 ਛੋਡੇ ਡਰੈ ਨ ਕਿਸੈ ਦਾ ਡਰਾਇਆ ॥'

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ 'ਭਗਤਾ ਕੀ ਪੈਜ ਰਖਹਿ ਤੂ ਆਪੇ ਏਹ
 ਭੇਰੀ ਵਡਿਆਈ ॥' ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਸਾਰੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਪ੍ਰਹਲਾਦ ਦੇ ਜੀਵਨ
 ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜੋ ਉਪਰਲੇ ਕਥਨ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਹੈ । ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਵਿਚ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ
 ਪੈਜ ਬਾਰੇ ਬਾਹਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ।

(੧੪) ਰਾਗ ਬਸੰਤ

ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ 'ਮਨੁ ਤਨੁ ਤੇਰਾ ਹਰਿਆ ਹੋਵੇ
ਇਕੁ ਹਰਿਨਾਮਾ ਫਲੁ ਪਾਇ ॥' ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਸਦਾ ਬਸੰਤ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
'ਸਦਾ ਬਸੰਤੁ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰੇ', 'ਮੰਨ ਬਸੰਤੁ ਹਰੇ ਸਭਿ ਲੋਇ' ਕਿਉਂਕਿ

'ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਸਬਦਿ ਜਲਾਏ ॥ ਮਨੁ ਤਨੁ ਹਰਿਆ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਏ ॥'

'ਸਫਲਿਓ ਬਿਰਖੁ ਹਰਿ ਕੈ ਦੁਆਰਿ ॥ ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ ਨਾਮ ਪਿਆਰਿ ॥'

(੧੫) ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ

ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ
ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਮਨ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

'ਮਨ ਕੇ ਤਰੰਗ ਸਬਦਿ ਨਿਵਾਰੇ ਰਸਨਾ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਈ ॥'

'ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਿ ਸਦਾ ਰੰਗਿ ਰਾਤੇ ਹਉਮੈ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਮਾਰੀ ॥'

'ਸਬਦਿ ਮਰੈ ਤਾਂ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਸੂਝੈ ਅਨਦਿਨੁ ਏਕੋ ਜਾਣੇ ॥'

'ਹਰਿ ਗਹਿਰ ਗੰਢੀਰੁ ਗੁਣੀ ਗਹੀਰੁ ਗੁਰਕੈ ਸਬਦਿ ਪਛਾਨਿਆ ॥'

ਸਾਰਗ ਮ: ੪ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਹੁ-ਪਖੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ
ਮਾਇਆ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਮਨੁਖ ਦੀ ਪਛਾਣ :

'ਮੂਰਖ ਅੰਧੇ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਸੇਵਹਿ ਮਾਇਆ ਕੈ ਬਿਉਹਾਰੀ ॥'

ਤੇ ਆਤਮ ਉੱਨਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸਚਾਈ ਹੈ :

'ਸਚੁ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾ ਥੀਐ ਨਾਮੁ ਨ ਮੈਲਾ ਹੋਇ ॥'

(੧੬) ਰਾਗ ਮਲਾਰ

ਮਲਾਰ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ :

'ਏਹ ਤ੍ਰਿ-ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਜਿਨਿ ਜਗਤੁ ਭੁਲਾਇਆ ਜਨਮ ਮਰਣ ਕਾ ਸਹਸਾ ॥

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਏਕੋ ਜਾਣੈ ਚੁਕੈ ਮਨਹੁ ਅੰਦੇਸਾ ॥'

ਹਉਮੈ ਰੋਗ ਹੈ, ਨਾਮ ਮਨੁਖ ਦੀ ਹਉਮੈ ਕਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਚਉਥੇ
ਪਦ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ :

'ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਸਿਵ ਘਰਿ ਜੰਮੈ ਵਿਚਹੁ ਸਕਤਿ ਗਵਾਇ' ॥

ਤੇ 'ਹਰਿ ਕੈ ਨਾਇ ਸਦਾ ਹਰੀਆਵਲੀ ਫਿਰਿ ਸੁਕੈ ਨਾ ਕੁਮਲਾਇ' ॥

ਵਾਰੇ ਮਲਾਰ ਮ: ੧ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ੨੬ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਬਰਖਾ ਦਾ ਹੈ :

‘ਉਂਨਵਿ ਉਂਨਵਿ ਆਇਆ ਵਰਸੈ ਨੀਰੁ ਨਿਖੰਗੁ ॥’

ਇਹ ਬਰਖਾ ਬਾਣੀ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਮੇਘ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਮੇਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ।

‘ਜਿਨਿ ਏਹੁ ਮੇਘੁ ਪਠਾਇਆ ਤਿਸੁ ਰਾਖਹੁ ਮਨ ਮਾਂਹਿ ॥’

ਸ਼ਬਦ ਮੇਘ ਖਿਨਾਂ ‘ਕਲਮਲਿ ਹੋਈ ਮੇਦਨੀ’ ਤੇ ਬਬੀਰਾ (ਜੀਵ ਰੂਪ ਪਖੀਰਾ) ਪ੍ਰਕਾਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ :

‘ਮਲਾਰੁ ਸੀਤਲ ਰਾਗੁ ਹੈ ਹਰਿ ਧਿਆਇਐ ਸਾਂਤਿ ਹੋਇ ॥’

(੧੭) ਰਾਗ ਪ੍ਰਭਾਤੀ

ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ ‘ਸਹਲ ਜਨਮੁ ਤਿਸ ਪ੍ਰਾਨੀ ਕੇਰਾ ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮਿ ਸਮਾਨਾ ॥’ ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਭੋਜਨੁ ਹਰਿ ਦੇਇ ॥ ਕੋਟਿ ਮਧੇ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਲੇਇ ॥’ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ‘ਹਰਿ ਮੰਦਰ’ ਹੈ ‘ਹਰਿ ਮੰਦਰੁ ਦੇਹੁ ਸਰੀਰੁ ਹੈ ਗਿਆਨਿ ਰਤਨ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ॥’ ਤੇ ‘ਹਰਿ ਮੰਦਰੁ ਦੇਹ ਜਗਤੁ ਹੈ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਯੋਗਧਾਰ ॥’ ਪਰ ‘ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਮਹਿ ਮਨ ਲੋਹਟੁ ਹੈ ਮੋਹਿਆ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ॥’ ਇਥੇ ‘ਭੈ ਭਾਇ ਜਾਗੇ ਸੇ ਜਨ ਜਾਗੂਣ ਕਰਹਿ ਹਉਮੈ ਸੈਲੁ ਉਤਾਰਿ ॥’

ਸ਼ਲੋਕ ਚਾਰਾ ਤੇ ਵਧੀਕ

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਥਲੇ ਆਪ ਦੇ ੬੭ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

(ੳ) ‘ਮਾਇਆ ਮੋਹਿ ਜਗੁ ਭਰਮਿਆ’ ॥ (ਅ) ‘ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਕਾ ਚੋਲੜਾ ਸਭ ਗਲਿ ਆਏ ਪਾਇ’ ॥ (ੲ) ‘ਮਨਮੁਖ ਚੰਦਲ ਮਤਿ ਹੈ’ ॥ (ਸ) ‘ਅਜੀ ਖਤੇ ਬਹੁਤੁ ਕਮਾਵਦੇ’ ॥ (ਹ) ‘ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਢੇ ਕਦੇ ਨਾਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੰਤਰਿ ਸੁਰਤਿ ਗਿਆਨ’ ॥ (ਕ) ‘ਬਾਬੀਰਾ ਤੂੰ ਸਚੁ ਚਉ ਸਚੇ ਸਉ ਲਿਵ ਲਾਇ’ ॥ (ਖ) ‘ਨਾਉ ਲਈਐ ਪਰਮੇਸਰੈ ਭੰਨਣ ਘੜਣ ਸਮਰਥੁ’ ॥ ਤੇ (ਗ) ‘ਭੁਲਿਆ ਆਇ ਸਮਝਾਇਸੀ ਜਾਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇ, ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਬਾਹਰੀ ਕਰਣ ਪਲਾਹ ਕਰੇ’ ॥ ਆਦਿ ।

੫. ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾ : ਅਨੰਦੁ

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਛਾਣੀ 'ਅਨੰਦੁ' ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਨ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ, ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਖਰ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਕ ਸਫਲ ਪ੍ਰਤੱਧ ਕਾਵਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਫਲਸਫਾ ਅਤਿ ਸਰਲ ਪਰ ਤਰਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਰਸਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਇੰਨੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਹੈ ਕਿ ਲਗ ਪਗ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ ਜਿਵੇਂ ਮਾਇਆ, ਮਨ, ਆਦਿ ਜੋ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਥੇ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਨਮ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਬਾਣੀ, ਸੰਗਤ, ਕੀਰਤਨ ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਕਰਾਮਾਤ ਹੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ—ਹਰ ਪਉੜੀ ਐਨ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ ਤੇ 'ਅਨੰਦੁ' ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਭਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਾਧਨ ਅਨੰਦ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੈ। 'ਅਨੰਦ' ਦੀ ਛੇਦਾ ਬੇਦੀ ਸਾਰੀ ਇਕੋ ਪਧਰ ਤੇ ਇਕੋ ਰਸ ਵਿਚ ਤੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਇਕ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਦੀ ਤੋਰ ਜਾਂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਕਿਧਰੇ ਫਿਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। 'ਛੰਤ' ਦੀ ਚਾਲ ਤੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। 'ਅਨੰਦ' ਸਿਲਾਪ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੰਦ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਵਾਹ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ 'ਛੰਤ' ਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ 'ਅਨੰਦੁ' ਵਿਚ ਛੰਤ ਦੀ ਚਾਲ ਵਾਲਾ ਛੰਦ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। 'ਅਨੰਦ' ਵਿਚ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਵੇਖਿਆਂ ਕੋਈ ਬਿੰਬ, ਚਿਤ੍ਰ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਬਿੰਬਾਂ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਹੇਠਲੇ ਚਿਤ੍ਰ ਵੇਖੋ :

‘ਰਾਗ ਰੰਤਨ ਪਰਵਾਰ ਪਰੀਆ ਸਬਦ ਗਾਵਣ ਆਈਆ ॥’

‘ਅੰਗੀਕਾਰੁ ਓਹੁ ਕਰੇ ਤੇਰਾ ਕਾਰਜ ਮਛਿ ਸਵਾਰਣਾ ॥’

‘ਨਾਮੁ ਜਿਨ ਕੈ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਵਾਸੇ ਸਬਦ ਘਨੇਰੇ ॥’

‘ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਸਾਰਿਆ ॥’

‘ਸੁਰਿ ਨਰ ਮੁਨਿ ਜਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਖੋਜੈ’

‘ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਵਾਲਹੁ ਨਿਕੀ ਏਤੁ ਮਾਰਗਿ ਜਾਣਾ ॥’

‘ਜੈਸੀ ਅਗਨਿ ਉਦਰ ਮਹਿ ਤੈਸੀ ਬਾਹਰਿ ਮਾਇਆ ॥’

‘ਹਰਿ ਜੀਉ ਗੁਣਾ ਅੰਦਰਿ ਰਖਿ ਕੈ ਵਾਜਾ ਪਵਣ ਵਜਾਇਆ ॥’

ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਇਹੋ ਰਚਨਾ ਆਪ ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਹੈ।

(ੳ) ਰਵਾਇਤ ਝੁੰਗੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਸੋਹਰੀ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤਰ 'ਅਨੰਦ' ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਸੰਨ ੧੫੪੪ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ' (ਵੇਧੋ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ੯੧੭)। ਇਹ 'ਅਨੰਦ' ਜੀ ਉਹ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਤਰ ਬਾਬਾ 'ਸੁੰਦਰ' ਜੀ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਸਿਖ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਅੰਤਮ ਉਪਦੇਸ਼ 'ਸਦੁ' (ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਸਫਾ ੯੨੩-੨੪) ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੌਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਦਾਤ ਸਮਝ ਕੇ ਮਾਣਦੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਰਾਜ-ਜੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ (ਆਸਾ, ਸੋਰਠਿ, ਬਿਲਾਵਲ) ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਲ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ, ਬਾਲ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਰੋਗਤਾ, ਸੁਭ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਣ ਦੇ ਅਵਸਰ, ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਰਾਮ-ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਅਰੋਗ ਹੋਣ ਤੇ ਸੁਲਹੀ ਦੇ ਟਲਣ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਕਿਵੇਂ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਜਾਚ ਦਸੀ ਹੈ—ਸਾਰਿਆਂ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ੬ ਦੀ ਹੈ; ਭਾਵ—ਛਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਸੁਗੰਧ, ਮੰਦਰਿ, ਰੰਗਰਸ, ਪਾਣ ਪਟੰਬਰ, ਜੇਜ ਸੋਈਜੇ, ਆਦਿ ਤੇ ਵਰਜਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਨ ਵਿਚ ਜਹੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ (Gratitude) ਦੀ ਰੱਖੀ ਹੈ—ਦਾਤ ਪਿਆਰੀ ਕਰਕੇ ਦਾਤਾਰ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਨਾ, ਇਹ ਉਹ ਕਰਤਵ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦਾ; ਆਮ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ। ਜੋ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਣੇ, ਜੋ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਹ ਮੌਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਐਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਅੰਜੇ ਵੇਂ ਢਕਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਯਕੀਨਨ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਝ ਤੇ ਵਸੀਲੇ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ; ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਸਹਾਇਕ ਹੋਏ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਪੁਸ਼ਤਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਪਰਵੇਸ਼' ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਹੈ—'ਧੰਨਵਾਦ' ਕਹਿਣ ਦੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਅਪਣਾਈ ਹੈ।

(ਅ) ਬਾਣੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਝਟ ਪਤਾ ਲਗਦਿਆਂ ਹੀ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਰਾਗ ਦਾ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਨੂੰ ਕਾਂਡ (Chapters) ਦਾ ਨਾਂ ਪਤਾ ਲਗਦਿਆਂ ਝਟ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ

ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਕੰਮ ਘਟ ਲੋਕ ਹੀ ਕਰਨਗੇ। 'ਰਾਮਕਲੀ' ਰਾਗ 'ਯੋਗੀਆ' ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦ 'ਯੋਗੀਆ' ਨੂੰ ਸੰਖੇਪਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। 'ਯੋਗ' ਦਾ ਮੰਤਵ 'ਮਨ ਦਾ ਕਾਬੂ' (Stillness of mind) ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਮਨ ਦੇ ਕਾਬੂ' ਤੇ ਲਗ ਪਗ ਅਧੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ (Terminology) 'ਯੋਗ' ਦੀ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਨ; ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 'ਯੋਗ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਮਤ-ਭੇਦ ਨਹੀਂ' ਸੀ, ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਧਨ ਆਪਣੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੰਤਵ ਉਹੋ ਹੀ ਰਖਦੇ ਹਨ (ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖ ਹੀ ਦੇਖ ਲਓ)। ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾ 'ਮਨ ਦਾ ਕਾਬੂ' ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ 'ਯੋਗ' ਦੇ ਵਧ ਹੋਣਗੇ।

(ੳ) ਬਾਣੀ ਮ: ੩ ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੀ ਹੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ। ਸੰਸਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬੁਢੇਪਾ ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਡਿਗਦੀਆਂ ਹਨ'। ਬੁਢੇਪੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ; ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਦਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਗੁਰਮੁਖ ਬੁਢੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ; 'ਕਾਲੀ ਪਉਲੀ ਸਾਹਿਬ' ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੇਵਲ ਕਹਿਣਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਅਨੰਦ' ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੀ ਪਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ; ਇੰਨੀ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਭਰਪੂਰ, ਰਸ ਵਿਚ ਛਲਕਦੀ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪਧਰ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਉਹ ਉਦੋਂ ਇਸ 'ਲਿਵ' ਵਿਚ ਲਗੇ, ਜਦੋਂ ਸੰਸਾਰ ਕੰਮਕਾਰ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਉਦੋਂ ਇਕ ਕੌਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲੀ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਮਤ-ਹੀਣ ਤੇ ਸੱਤਰੇ ਬਹੱਤਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਉਦੋਂ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ, ਘੋੜੇ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਹਰਦੁਆਰ ਤੀਕ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹ-ਵਿਚਾਰੀਏ (Liberal) ਮਹਾਂ-ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸਿਸਾਲ ਆਪ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਬਾਣੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ।

(ਸ) ਹਰ ਖੁਸ਼ੀ ਗ਼ਮੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਰੰਜਨਾ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਭੋਗਾਂ ਤੇ ਇਹ ਬਾਣੀ (ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ) ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਬੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀ ਹੀ ਬਾਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਰਹਰਾਸਿ' ਵਿਚ ਨਿਤਨੇਮ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ, ਸ਼ਾਮਲ ਵੀ ਹੈ।

(ਵਿਸ਼ਾ)

(ੳ) ਖੁਸ਼ੀ (ਅਨੰਦ) ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਖੁਸ਼ੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?

ਕੀ ਉਹ 'ਆਦਰਸ਼' ਕੀ ਹੈ ? ਜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀ ਕਰਨਾ ? ਇਸੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਸ ਸ਼ਾਲ ਦੇ ਕਈ ਉਤਰ ਚਿੱਠੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਮੈਂ ਰੱਬ-ਬਖਸ਼ੀ ਬੁਧ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਰਬ ਪਰਵਾਨ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਈ ਲੁਕੇ ਮੰਤਵ ਇਹ ਉਤਰ ਦੇਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਸਮਝ ਹੀ ਖਿੰਨੀ ਹੈ । ਬਾਣੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਅੰਤਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਇਹ ਉਤਰ ਚਰਜ ਹੈ । ਖੁਸ਼ੀ ਇਕ ਸੰਗੀਤ-ਮਈ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ, ਇਕ ਅਨਹਦ ਰਾਗ ਹੈ, ਇਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ (Harmony) ਹੈ ; ਇਹ 'ਰਾਗ ਰਤਨ' ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ । ਇਹ ਸੌਂਦਰੇ ਵਾਲੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ । ਇਹ ਸੰਸਾਰ-ਸੰਗੀਤ (Music of sphere) ਹੈ । ਇਹ ਸਭ ਕਾਸੇ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ (Harmony) ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਰੇ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ ।

(੧) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕਠਨ ਚੀਜ਼ ਹੈ । To be at peace with oneself—ਇਹ ਤਦ ਹੋ ਸਕੀਦਾ ਹੈ ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਲਿਵ ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਏ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸਹੀ ਮੰਤਵ ਕੀ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਅਸਲੀਅਤ ਕੀ ਹੈ ; ਮੈਂ ਕੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ; ਮੇਰਾ ਨਮੂਨਾ (Model) ਕੌਣ ਹੈ ; ਮੇਰਾ ਮਨ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕਾਬੂ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆ (ਸਰੀਰ, ਸਰਵਣ, ਰਸਨਾ, ਕਰਨ) ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਕਾਬੂ ਕਿੰਨਾ ਹੈ ; ਮੇਰੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਿਲਕੁਲ, ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਕਹਿ ਰਹਿਆ ਹਾਂ—ਵੇਖੋ ਪਉੜੀਆਂ ੬, ੭, ੧੩, ੧੪, ੧੮, ੧੯, ੨੦, ੩੧, ੩੨, ੩੭ ।

ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਨਹੀਂ ਉਸ ਪਾਸ ਖੁਸ਼ੀ ਕਿਥੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਡਾ ਅਮੀਰ ਹੋਵੇ ।

(੨) ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ 'ਲਿਵ' (ਪਉੜੀ ੬) ਤੇ ਕੋਈ 'ਖੋਜ' (ਪਉੜੀ ੧੩) ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਕਿਸ ਕੌਮ ਮਗਰ ਪਇਆ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ । ਸੰਸਾਰਕ ਕੌਮ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤੀਕ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਆਦਰਸ਼ ਉੱਚਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿੰਨੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਗਨ ਮੰਗਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਤਨੀ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅਨੰਦ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ 'ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿੰਘਾਸਨ' ਤੇ ਜਾ ਚੜ੍ਹਨਾ ਹੈ ; ਸਾਰੰਗ ਪਾਣਿ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਣਾ ਹੈ । 'ਚਰਗ ਬਾਰ ਲੁਡਾਣੇ' ਵਾਲਾ ਹੈ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਵੀ, ਵਜ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਪਰ ਨਿਕੇ

ਨਿਕੇ ਆਦਰਸ਼ ਸਿਧ ਕਰਨ ਬਿਨਾਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਵਡਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਿਧ ਹੋਇਆ ਹੈ ?
 Happy are the people who have found their work.
 Happy are they who can sing at their work. ਆਪਣਾ ਕੰਮ
 ਲਭ ਲੈਣਾ ਤੇ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਭਨ ਮਨ ਪਾ ਸਕਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ
 ਕਰ ਸਕਣਾ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਛਣ ਹਨ। ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਜੋ
 ਪਿਆਨ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੁਰ ਹੋਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ।

(੩) ਪਰ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਆਪਣੀ
 ਮਾਇਆ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਣਾ, ਆਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨ ਤੇ ਵਜੂਦ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ
 ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ 'ਜਾਤ ਦੀ ਰੋਹੜ-ਕਿਰਲੀ ਸ਼ਤੀਰ ਨੂੰ ਜੱਫਾ' ਮਾਰਨ ਦਾ
 ਜਤਨ ਨਾ ਕਰ ਲਏ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਭਲੀ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਤੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ (ਵੇਖੋ ਮਨ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ—੨, ੧੦,
 ੧੧, ੧੮, ੧੯) ਵਸੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਖਾਨਦਾਨ ਰਬ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਰੱਬ ਦਾ
 ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਥਾਹ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(੪) ਭਾਵੇਂ ਤਾਕਤ—ਸਮਰੱਥਾ ਕਿੰਨੀ ਹੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਕਾਬੂ
 ਨਹੀਂ ਹੈ (Self-control, Control of all faculties) ਤਾਂ ਤਾਕਤ
 ਜਾਇਆ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮਨ, ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
 ਇਹਦੇ ਸਾਧਨ ਦਸੇ ਹਨ, ਤੇ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੈ-ਕਾਬੂ ਪਰਾਪਤ ਕਰੋ।

(੫) ਅਨੰਦ ਹੋਇਆ, ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸ੍ਰੈ-ਕਾਬੂ, ਸ੍ਰੈ-ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦੇ
 ਸੁਭਾ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਵਡੀ ਗੱਲ ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸ੍ਰੈ-ਕਾਬੂ ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਧਨ ਕੀ ਹਨ ?
 ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਸਿਧੇ ਵੀ ਤੇ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ, ਉਪਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ
 ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

(੧) ਇਕ ਆਦਰਸ਼, ਲਗਨ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ੍ਰੈ-ਕਾਬੂ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਚਾ
 ਵਿਚਾਰ (ਪਰੰਤ ਨਹੀਂ) ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੈ। where there
 is a will, there is way—ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ
 ਹੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ ਇਹ ਢੰਗ।

(੨) ਪਰ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਚਸੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ
 ਇਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। 'ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ'। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ
 ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ? ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ

ਹੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। (੧) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਮੂਨਾ (model) ਜਿਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਢਾਲਣਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ, ਲਭ ਗਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦਾਅ ਤੇ ਲਾ ਦਿਤਾ—ਸਾਰੇ ਤੀਰਥ ਕਰਮ ਭੁਲਾ ਦਿਤੇ। ਆਪਣੀ model personality ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਆ ਗਿਆ; (੨) ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਨੋਖੀ ਲਗਨ ਨਜ਼ਰ ਆ ਗਈ—ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਰਤੱਖ ਵੇਖਿਆ; (੩) ਇਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਸੱਚਾ (mould) ਸਮਝ ਕੇ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ੩੮ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੇ ਗਉੜੀ ਮ: ੧ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪ ਢਾਲਣਾ—ਉਸ ਦੀ ਹਰਕਤ ਵੇਖਣਾ, ਹਰ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ। ਭਾਵ 'ਗੁਰੂ' ਤੇ 'ਬਾਣੀ' ਦੀ ਇਸ ਖੂਬੀ ਪਰਘਪਤੀ ਦੇ ਅਸਲ ਸਾਧਨ ਹਨ—ਉਸ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਢਾਲਣਾ। (੪) ਪਰ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਜ਼ਰੂਰ ਪੂਰਨ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਸ ਆਦਰਸ਼ ਤੀਕ ਉਸ ਨੇ ਲੈ ਜਾਣਾ, ਉਹ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਵੇ। ਰੱਬ ਹੈ ਉਹ ਆਦਰਸ਼। (੫) ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸਾਹੀਆਂ ਭੁਖਾਂ' ਗੁਰੂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਯਕੀਨਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਕ, ਸਾਹਿਤਕ, ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਸਾਹੀਆਂ ਭੁਖਾਂ ਸ੍ਰੋ-ਕਾਬੂ ਨਾਲ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੋਰ ਬੇਅੰਤ ਸੁਝਾ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਤੋਂ ਸੋਚਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਜੇ ਠੀਕ ਰਾਹੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪੈ ਜਾਏ, ਕਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਹੈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ—ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਿਛੋਕੜ।

(੩) ਵਿਘਨ

ਉਪਰਲੇ ਸਿਧੇ ਤਰੀਕੇ ਹਨ ਪਰ ਹੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। To be forewarned! ਭਾਵ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ; ਕੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਇਸ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪੰਧਾਉਆਂ ਨੂੰ ਆਈਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਸੁਝਾ 'ਸਹਸਾ' ਤੇ 'ਮਾਇਆ' ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਹਨ ਜਾਂ ਇਕੋ ਗੱਲ। ਕਮਾਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ, ੯ਵੀਂ ਤੇ ੨੦ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੀਕ।

(੧) ਮਾਇਆ ਦਾ ਰੂਪ ਤੇ ਪਾਪ ਕਰ ਸਕਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੈ ਭਾਵ ਸਰੀਰ, ਜੀਭ, ਕੰਨਾਂ, ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਗਲਤ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਇਸਤਿਮਾਲ; ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਤਲੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਰਦਿਆ ਹੈ। ਮਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਹੈ। 'ਮਨ ਮੈਲਾ' ਹੋਏ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪਾਪ ਹੈ। ਇਹ ਮਾਇਆ ਹੈ; ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨ ਹੋਣਾ ਹੀ 'ਸਹਸਾ' ਹੈ।

(੨) ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਕਿਉਂ ਮਾਇਆ ਵਲ ਖਿਚਿਆ ਜਾ ਕੇ ਪਾਪ ਦਾ ਭਾਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਤਰ ਕੁਟੰਬ ਦਾ ਪਿਆਰ ਹੈ (ਪਉੜੀ ੧੦) ਪਰ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪ ਹੈ (ਪਉੜੀ ੧੧) ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਭਾਰ ਕਿਉਂ ਲੈ ਲਇਆ ਹੈ।

(੩) ਦੁਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ [੧] ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਰੁਪਿਆ ਕਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਕਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ; [੨] ਰੁਪਿਆ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਚੰਦਲਤਾ, ਡੋਲਣਾ, ਭਟਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ; [੩] ਧੋਖਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਪਾਂ ਬਾਝੋਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ; [੪] ਪਰ ਮਾਇਆ ਦੀ ਲਗਨ ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੀ ਲਗਨ ਹੈ, ਇਹ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੇ ਬੁਝਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ—ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਰਖਣਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ; [੫] ਮਨ ਦਾ ਸੁਭਾ ਮੋਹ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮੋਹ 'ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿਆਰ' ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸਿਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਉਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਨੂੰ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਤਰੀਕਾ-ਵਿਚਾਰ (rational ਵਿਚਾਰ) ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (Psychology) ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ।

ਸੋ ਜੇ 'ਮਾਇਆ ਦੀ ਲਗਨ' ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਮਨੁਖ ਗੁਰੂ—ਰੱਬ ਵਲ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸ੍ਵੈ-ਕਾਬੂ ਤੇ ਸ੍ਵੈ-ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਵਿਚੇ ਅਟਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

(੪)

ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ' ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਸੁਝਾ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਝਾ (Implications) ਇੰਨੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਸੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਤੋਂ ਵਰਤਮਾਨ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸਮਝੋਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਭਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ।

ਜਿਤਨਾ 'ਅਨੰਦ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ-ਪੱਖ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਇਤਨਾ ਹੀ ਕਲਾ-ਪੱਖ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਬਲਵਾਨ ਵਿਚਾਰ ਬਲਵਾਨ ਕਲਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪ. ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਗੁਰੂ, ਨਾਮ, ਸਨ, ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਜੀਵਨ ਯੁਗਤ ਹੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਤਾਣੇ ਪੋਟੇ ਦੀ ਝਰ੍ਹਾਂ ਗਢ੍ਰਧ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਆਪ ਦੇ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਤੇ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਵਿਚ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਵਿਲਖਣ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਕਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

(ੳ) ਗੁਰ-ਭਗਤੀ

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਝਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ (ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ) ਜੋ ਵੀ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਮਿਹਰ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਵਿਰਧੀਆਂ ਤੇ 'ਜਿਨਿ ਗੁਰ ਗੋਪਿਆ ਆਪਣਾ' ਦੀ ਖੂਬ ਖਬਰ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਗੱਦੀ ਨੂੰ ਸੁਰਖਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਥਨ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿਆ ਹੈ।

“ਇਕਾ ਬਾਣੀ ਇਕੁ ਗੁਰੁ ਇਕੋ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰ” (ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ, ੬੪੬) ਅਤੇ ‘ਕਚੀ ਬਾਣੀ’ ਤੇ ‘ਸਚੀ ਬਾਣੀ’ ਦੇ ਨਿਰਨੇ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ।

ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ ॥

ਬਾਣੀ ਤ ਗਾਵਹੁ ਗੁਰੂ ਕੋਰੀ ਬਾਣੀਆ ਸਿਰਿ ਬਾਣੀ ॥

(ਅਨੰਦੁ)

ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕਚੀ ਹੈ ਬਾਣੀ ॥

ਬਾਣੀ ਤ ਕਚੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਝਹੁ, ਹੋਰ ਕਚੀ ਬਾਣੀ ॥

ਕਹਦੇ ਕਚੇ, ਸੁਣਦੇ ਕਚੇ, ਕਚੀ ਆਖਿ ਵਖਾਣੀ ॥ (ਅਨੰਦੁ)

ਗੁਰ ਸਬਦ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਮ ਕਰਕੇ ਦਸਿਆ।

(ਅ) ਨਾਮ ਭਗਤੀ

ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਵੀ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਹੀ

ਕਿ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਹੀ ਕਲਿਜੁਗ ਵਿਚ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਹੀ ਕਿ ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਰਮੁੱਖ ਮਾਰਗ ਨਾਮ ਹੀ ਸੀ। ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਅਨੰਦੁ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਨੁਸਾਰ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਸਤੁ ਸੰਜਮ ਭੀਰਥ ਓਨਾ ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਧਰਮੁ ਹੈ,

ਕਲਿ ਮਹਿ ਕੀਰਤਿ ਹਰਿਨਾਮਾ ॥ (ਬਿਲਾਵਲ)

ਵੇਦਾ ਮਹਿ ਨਾਮੁ ਉਤਮੁ ਸੋ ਸੁਣਹਿ ਨਾਹੀ,

ਫਿਰਹਿ ਜਿਉ ਬੇਤਾਲਿਆ ॥

ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਜਿਨ ਸਚੁ ਤਜਿਆ ਕੂੜੇ ਲਾਗੇ,

ਤਿਨੀ ਜਨਮੁ ਜੂਐ ਹਾਰਿਆ ॥ (ਅਨੰਦੁ)

(ੳ) ਸਰੀਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ

ਮਨੁਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ 'ਹਰਿਮੰਦਰ' ਕਹਿਆ ਹੈ; ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵੀ 'ਹਰਿਮੰਦਰ' ਕਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦਾਹਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅਮੋਲਕ ਤੋਂ ਅਮੋਲਕ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਜੋ 'ਕਾਇਆ' ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ—ਨਾਮ ਵੀ 'ਕਾਇਆ' ਮੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਵੀ ਇਸੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਹੈ।

ਹਰਿਮੰਦਰੁ ਏਹੁ ਸਤੀਰੁ ਹੈ ਗਿਆਨਿ ਰਤਨਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ॥

ਮਨਮੁਖ ਮੂਲੁ ਨ ਜਾਣਨੀ ਮਾਣਸਿ ਹਰਿਮੰਦਰੁ ਨ ਹੋਇ ॥

ਹਰਿਮੰਦਰੁ ਹਰਿ ਜੀਉ ਸਾਜਿਆ ਰਖਿਆ ਹੁਕਮਿ ਸਵਾਰਿ ॥

ਪੁਰਿ ਲੇਖੁ ਲਿਖਿਆ ਸੁ ਕਮਾਵਣਾ ਕੋਇ ਨ ਮੋਟਣਹਾਰੁ ॥

ਸਬਦੁ ਚੀਨਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ਸਚੈ ਨਾਇ ਪਿਆਰ ॥

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਬਦੇ ਸੋਹਣਾ ਫੰਚਨੁ ਕੰਟੁ ਅਪਾਰ ॥

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੧੩੪੬)

(ਸ) ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ

ਸਰੀਰ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਉਨਤੀ ਲਈ ਅਵੱਸ਼ਕ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦਾ ਸਾਰੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਤੇ ਕਾਬੂ ਹੋਵੇ। 'ਅਨੰਦੁ' ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਬਤ ਦਮਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸੰਜਮ ਦੀ ਸਾਰ ਹੈ; ਕੇਵਲ ਇੰਦ੍ਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਾਰੂ ਪ੍ਰਭੂ-ਭਗਤੀ ਦੇ ਕਰਤਵ ਵਿਚ ਲਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

“ਏ ਰਸਨਾ ਤੂ ਅਨਰਸਿ ਰਾਚਿ ਹਰੀ ਤੇਰੀ ਪਿਆਸ ਨ ਜਾਇ ॥
 ਪਿਆਸ ਨ ਜਾਇ ਹੋਰਤੁ ਕਿਤੇ ਜਿਚਰੁ ਹਰਿ ਰਸੁ ਪਲੈ ਨ ਪਾਇ ॥
 ਹਰਿ ਰਸੁ ਪਾਇ ਪਲੈ, ਪੀਐ ਹਰਿ ਰਸੁ,
 ਬਹੁੜਿ ਨ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਲਾਗੈ ਆਇ ॥”

ਅਤੇ “ਏ ਸੁਵਣਹੁ ਮੇਰਿਹੋ, ਸਾਚੈ ਸੁਨਣੈ ਨੋ ਪਠਾਏ ॥” ਆਦਿ ।

(ਹ) ਮਨੁਖੀ ਹੋਣੀ

ਆਪ ਨੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਅਨੰਦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਅਨੰਦ ਉਦੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁਖ ਪੂਰੀ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਧਾਰਮਕ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਅਨੰਦਸਥੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸਾਧਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ; ਭਾਵ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੀ ਧੁਨ ਚਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਮਨ-ਬਚਨ ਤੇ ਕਰਮ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਤੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ।

“ਰਾਗ ਰਤਨ ਪਰਵਾਰ ਪਰੀਆ ਸਬਦ ਗਾਵਣ ਆਈਆ ॥”

ਸਹਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਤੇ ਪਰਗਾਸ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਉਚਤਮ ਅਨੰਦ ਸਿਖਿਆ ਹੈ । ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਤੇ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ ।

ਜਿਨੀ ਸੁਣਿ ਕੈ ਮੰਨਿਆ ਤਿਨਾ ਨਿਜ ਘਰਿ ਵਾਸੁ ॥

ਗੁਰਮਤੀ ਸਾਲਾਹਿ ਸਚੁ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਗੁਣਤਾਸੁ ॥

ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਜੇ ਨਿਰਮਲੇ ਹਉ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰੈ ਜਾਸੁ ॥

ਹਿਰਦੈ ਜਿਨਕੈ ਹਰਿ ਵਸੈ ਤਿਤੁ ਘਟਿ ਹੈ ਪਰਗਾਸੁ ॥ (ਸਿਰੀ, ੨੭)

(ਕ) ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ

ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਠੋਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਕਿਥੋਂ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਦਿਤੇ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਰਾਗ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਸਹਾਨ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ-ਜਸ ਤੇ ਨਾਮ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਰਾਗਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੇ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਵਿਚਾਰ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹਨ ।

‘ਗੁਜਰੀ ਜਾਤਿ ਗਵਾਹਿ ਜਾ ਸਹੁ ਪਾਏ ਆਪਣਾ’ ॥

‘ਸਬਦ ਰਤੇ ਵਡਹੰਸ ਹੈ ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਉਰਿਧਾਰਿ’ ॥

‘ਸੋਰਠਿ ਸਦਾ ਸੁਹਾਵਣੀ ਜੇ ਸਚਾ ਮਨਿ ਹੋਇ’ ॥

‘ਧਨਾਸਰੀ ਧਨਵੰਤੀ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ ਜਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ’ ॥

‘ਹਰਿ ਉਤਮੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਗਾਵਿਆ ਕਰਿ ਨਾਦੁ ਬਿਲਾਵਲੁ ਰਾਗੁ’ ॥

‘ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਤਾ ਬਨਿਆ ਸੀਗਾਰ’ ॥

‘ਕੇਦਾਰਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਜਾਣੀਐ ਭਾਈ ਸਬਦੇ ਕਰੇ ਪਿਆਰੁ’ ॥

ਗੁਰਦਾਣੀ ਨੂੰ ਕੀਰਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਪਰੋਚਨਾ ਦਿਤੀ :

“ਆਵਹੁ ਸਿਖ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕੇ ਪਿਆਰਿਹੋ ਗਾਵਹੁ ਸਚੀ ਬਾਣੀ ॥”

(ਖ) ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਅਗਰਗਾਮੀ ਕੀਮਤਾਂ

ਆਪ ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਿਚ ਪਰਮੁੱਖ ਦੋਪਤੀ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਟੀਕਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ :

“ਧਨ ਪਿਰ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਬਹਨਿ ਇਕਠੇ ਹੋਇ ॥

ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੁਇ ਮੂਰਤੀ ਧਨ ਪਿਰੁ ਕਹੀਐ ਜੋਇ ॥”

ਆਪ ਨੇ ਸਤੀ ਦੀ ਰਸਮ ਵਿਰੁਧ ਇਵੇਂ ਲਿਖਿਆ :

“ਸਤੀਆ ਏਹਿ ਨ ਆਖੀਅਨਿ ਜੋ ਮੜਿਆ ਲਗਿ ਜਲੰਨਿ ॥

ਨਾਨਕ ਸਤੀਆ ਜਾਣੀਅਨਿ ਜਿ ਬਿਰਹੇ ਚੋਟ ਮਰੰਨਿ ॥”

ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਨਖੋਧੀ ਕੀਤੀ :

“ਝੂਠਾ ਮਦੁ ਮੂਲਿ ਨ ਪੀਚਈ ਜੋ ਕਾ ਪਾਰਿ ਵਸਾਇ ॥”

ਤੇ ਪਰਦੇ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਤੇ ਵਿਧਵਾ ਵਿਵਾਹ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ :

(ਗ) ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਖੋਧੀ

ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ “ਮਨ ਕਾਮਨਾ ਤੀਰਥੁ” ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ

‘ਹਰਿ ਸੇਤੀ ਮਨੁ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਘਰ ਹੀ ਮਾਹਿ ਉਦਾਸ ॥’

ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਭੇਖਾਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟ ਨਖੋਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਬਹੁ ਭੇਖ ਕਰਿ ਭਰਮੀਐ ਮਨਿ ਹਿਰਦੈ ਕਪਟੁ ਕਮਾਇ ॥

ਹਰਿ ਕਾ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਵਈ ਮਰਿ ਵਿਸਟਾ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇ ॥

ਮਨ ਰੇ ਗ੍ਰਿਹ ਹੀ ਮਾਹਿ ਉਦਾਸੁ ॥

ਸਬੁ ਸੰਜਮੁ ਕਰਣੀ ਸੇ ਕਰੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹੋਇ ਪਰਗਾਸੁ ॥

(ਸਿਰੀ, ੨੬)

(੫) ਭਗਤ ਬਾਲੀ ਦੀ ਅਲੋਚਨਾ

ਫਰੀਦਾਬਾਦੀ ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਜਾਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਲੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਉਲਾਰ ਵਿਚਾਰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸਾਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਲੋਕ ਅੰਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:—

ਫਰੀਦ—ਫਰੀਦਾ ਪਾਤਿ ਪਟੋਲਾ ਧਜ ਕਰੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਉ ॥

ਜਿਨੀ ਵੇਸੀ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਸੇਈ ਵੇਸ ਕਰੇਉ ॥ ੧੦੩ ॥

ਮ: ੩—ਕਾਇ ਪਟੋਲਾ ਪਾਤਤੀ ਕੰਬਲੜੀ ਪਹਿਰੇਇ ॥

ਨਾਨਕ ਘਰ ਹੀ ਬੈਠਿਆ ਸਹੁ ਮਿਲੈ ਜੇ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਕਰੇਇ ॥

ਫਰੀਦ—ਫਰੀਦਾ ਕਾਨੀ ਜਿਨੀ ਨ ਰਾਵਿਆ ਧਉਲੀ ਰਾਵੈ ਕੋਇ ॥

ਕਰਿ ਸਾਂਈ ਜਿਉ ਪਿਰਹੜੀ ਰੰਗੁ ਨਵੇਲਾ ਹੋਇ ॥ ੧੨ ॥

ਮ: ੩—ਫਰੀਦਾ ਕਾਲੀ ਧਉਲੀ ਸਾਹਿਬੁ ਸਦਾ ਹੈ ਜੋਕੋ ਚਿਤਿ ਕਰੇ ॥

ਆਪਣਾ ਲਾਇਆ ਪਿਰਮੁ ਨ ਲਗਈ ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥

ਏਹੁ ਪਿਰਮੁ ਪਿਆਲਾ ਖਸਮ ਕਾ ਜੈ ਭਾਵੈ ਤੈ ਦੇਇ ॥ ੧੩ ॥

ਆਪ ਨੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤੀ ਭਗਤ—ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਨਾਮਦੇਵ, ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਬਾਲੀ ਵਿਚ ਉਜਤਤ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਧਨ ਦਸਿਆ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਭਗਤਾਂ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਸਾਧਨ ਗੁਰੁਭਗਤੀ ਤੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ।

(੬) ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਨ

ਬ੍ਰਿਥ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਨ ਇਕ ਕ੍ਰਿਸਮਾ ਹੈ। ਆਪ ਵਡਹੰਸ ਰਾਗ ਦੀਆਂ 'ਅਲਾਣੀਆਂ' ਵਿਚ ਵੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੀ ਹਨ ਭਾਵੇਂ 'ਅਲਾਣੀਆਂ' (Dirge) ਮੌਤ ਦਾ ਗੀਤ ਹਨ। ਆਪ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਦ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਦਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ

੭. ਕਾਵਿ ਸ਼ੈਲੀ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਗਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਉਮਰ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤਜਰਬੇ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ

ਪਰਦਾਨ ਹੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰੰਗਣ ਚਾੜੀ।

ਆਪ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ “ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ” ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਮਨੁਖ ਮਾਤਰ ਲਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਬਾਣੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਲੀਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਦਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ‘ਅਨੰਦ’ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ, ਪੂਰਨ ਅਭੇਦਤਾ :—

ਅਨੰਦੁ ਸੁਣਹੁ ਵਡਭਾਗੀਹੋ ਸਗਲ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰੇ ॥

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਇਆ ਉਤਰੇ ਸਗਲ ਵਿਸੂਰੇ ॥

ਇਸ ਦਸ਼ਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਨਾਮ:—

“ਸਾਚਾ ਨਾਮੁ ਮੇਰਾ ਆਧਾਰੈ ॥

ਸਾਚੁ ਨਾਮੁ ਅਧਾਰੁ ਮੇਰਾ ਜਿਨਿ ਰੁਖਾ ਸਭਿ ਗਵਾਈਆ ॥

ਕਰਿ ਸਾਂਤਿ ਸੁਖ ਮਨਿ ਆਇ ਵਸਿਆ ਜਿਨਿ ਝਿਛਾ ਸਭਿ ਪੁਜਾਈਆ ॥”

ਇਹ ਨਾਮ ਪਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ, ਗੁਰੂ ਛੋਹ ਵਿਚੋਂ—

“ਦੂਖ ਰੋਗ ਸੰਤਾਪ ਉਤਰੇ ਸੁਣੀ ਸਚੀ ਬਾਣੀ ॥”

ਬਾਣੀ ਨੇ ਮਨੁਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਇਹ ਬਣਾਈ ਹੈ:—

“ਜਿਨੀ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਿਆ ਤਿਨੀ ਪਾਇਆ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ॥

ਅੰਤਰਿ ਹਰਿਰਸੁ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਚੂਕਾ ਮਨਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥

ਹਿਰਦੈ ਕਮਲੁ ਪ੍ਰਗਾਸਿਆ ਲਾਗਾ ਸਹਜਿ ਧਿਆਨੁ ॥

ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਹਰਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪਾਇਆ ਦਰਗਹਿ ਮਾਨੁ ॥”

(ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ਸ਼ਬਦ ੬)

ਬਾਣੀ ਨੇ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ “ਘਰਿ ਸਭਾਗੈ” ਬਣਾਣਾ ਹੈ, ਦੇਹ ਨੂੰ “ਲਿਵ” ਦੇਣੀ ਹੈ, “ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਕਿਲਵਿਖ ਕਟੇ ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਸਾਰਿਆ” ਕਰਨਾ ਹੈ, ਮਨ “ਨਿਰਮਲੁ” ਕਰਨਾ ਹੈ, “ਚੰਚਲ, ਚਤੁਰਾਈ” ਤੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਹਟਕਣਾ ਹੈ, ਸੱਚ ਦੀ “ਸਮਾਲ” ਸਿਖਾਣੀ ਹੈ, “ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ” ਪਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ; “ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ” ਬਣਾਣੀ ਹੈ; ਮਨੁਖ ਨੂੰ “ਪਵਿਤ੍ਰ” ਕਰਕੇ “ਸਹਜੁ” ਵਿਚ ਪੁਚਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਆਪ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸਿਧਾਂਤ।

ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਆਪ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ,
 ਮਾਤਾ, ਸੇਵਾ, ਸਿਦਕ ਤੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗੀ
 ਹੀ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਹਨ। ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਿਦਕ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਦਿਤੀ ਸੀ—
 ਜਾਂ ਦਾ ਮਾਣ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਨਿਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਤਾਣ। ਗੁਰੂ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਖਿਰਦੋਂ ਨੇ
 ਤਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਣ ਚਾਕਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਭਿਜ ਕੇ ਲਿਖਿਆ
 ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਗੰਭੀਰ ਸੰਜੀਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਬੇ-ਕਾਬੂ
 ਕਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਮਨਮੁਖ ਨਾਲ ਵੀ ਗੁੱਸਾ, ਖਿੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ
 ਤੇ ਈਰਖਾ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ। ਹਰ ਕਥਨ ਆਪ ਦਾ
 ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਨਾਲ ਹੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਵੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ।
 ਜਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨਣ ਵਿਚ ਆਪ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ
 ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸਨ।
 ਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੰਕੋਚ ਕਰ ਕੇ ਇਤਨੀ ਗੁਟਦਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ
 ਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਵਰਤੇ ਅੱਖਰ ਬੜੇ ਸਾਦਾ ਤੇ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਹੀ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ
 ਨੇ 'ਅਨੰਦੁ' ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹਨ। 'ਅਨੰਦੁ' ਵਿਚ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਾਕਿਆਂ ਦੇ
 ਆਪ ਨੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਦੁਨੀਵੇਂ
 ਦੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿਤੀ। ਵੇਖੋ :

‘ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੋਏ ਸੇ ਜਨਾ, ਜਿਨੀ ਹਰਿ ਧਿਆਇਆ’ ॥

ਹਰਿ ਧਿਆਇਆ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੋਏ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਿਨੀ ਧਿਆਇਆ ॥

ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਕੁਟੰਬ ਸਹਿਤ ਸਿਉ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਸੰਗਤਿ ਸਥਾਈਆ ॥

ਕਹਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਸੁਣਦੇ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਸੇ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਜਿਨੀ ਮੰਨਿ ਵਸਾਇਆ ॥

ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਸੇ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਜਿਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਧਿਆਇਆ’ ॥

(ਅਨੰਦ, ੧੭)

ਉੜੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਮ ਬਾਣੀ, ਕੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੇ ਕੀ ਕਬੀਰ ਜੀ
 ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਕਠਨ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਸਰਲਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ,
 ਤੇ ਲਈ ਇਹ ਅਸਥਾਪਨੀ ਗਉੜੀ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖੋ :

ਬਿਸ ਜੁਗ ਕਾ ਧਰਮੁ ਪੜਹੁ ਤੁਮ ਭਾਈ ॥

ਪੂਰੈ ਗੁਰਿ ਸਭ ਸੋਝੀ ਪਾਈ ॥

ਐਥੈ ਅਗੈ ਹਰਿਨਾਮੁ ਸਥਾਈ ॥

ਰਾਮ ਪੜਹੁ ਮਨਿ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰੁ ॥

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਮੈਲੁ ਉਤਾਰ ॥ (ਪੰਨਾ ੨੩੦)

ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਨਿਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੀ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਅਜੀਬ ਰੰਗ ਖੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਵਾਯੂ ਮਛਲ ਤੇ ਭਾਵ ਉਹ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਸਿਦਕ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਤੀਕ ਪੁਜਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਆਸ਼ਾ ਤੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਉਘੜਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਦਿਤੀ "ਪਵਿਤ੍ਰ" ਦੀ ਪਉੜੀ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੀ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪਰੋੜਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਆਸ਼ਾਨੀ ਨਾਲ ਆਪ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ, ਅਸਟਪਦੀ, ਸ਼ਲੋਕ ਆਦਿ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇੰਨੀ ਆਸ਼ਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੇ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿਓ। ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਹੀ ਉਪਰਲਾ ਅਮਲ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਿਛੇ 'ਅਨੰਦ' ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦੇ ਫਥਵੇਂ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਸੇ ਪਰੀਵਰਤੀ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਵਿ 'ਅਨੰਦ' ਤੇ 'ਵਾਰ' ਬੜੇ ਸਫਲ ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ।

ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਵੀ ਦੀਰਘ ਤਜਰਬੇ ਨਾਲ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ, ਦਲੀਲ, ਭਾਵ, ਭਾਵਨਾ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪੱਧਰ ਇਕ ਰਸ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਉਪਰਾ, ਤੇ ਨੁਕਹੀਣ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਉਹ ਇਕ ਰਸ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸੋਜ਼ਦ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਪਰੇ ਫਿਕ ਹੈ, ਨਾ ਬੇਲੋੜੀ ਚੋਚਲਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਅਨਉਚਿਤ ਪਰਯੋਗ ਹਨ। ਬ੍ਰਿਥ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਨੂਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਸਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਨਾ ਆਪ ਬਹੁਤੇ ਰੂਪਕ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਉਪਮਾ ਪਰ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਬੜੇ ਯੋਗ ਥਾਂ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਰਸ ਦੀ ਰਸਾਤਮਕਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਆਪ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਈ ਹੈ ਪਰ ਵਣਜ ਸੌਂਦੇ ਤੇ ਵਾਪਾਰ ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਜਰਬਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਥਾਂ ਆਪ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਹੈ। 'ਸਤਿਗੁਰ' ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਜੋ ਵੀ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਆਪ ਨੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ—ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਹੈ। ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਆਹ, ਮੌਤ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਕਰਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੁਆਲੇ 'ਛੋਰਾ' ਤੇ 'ਅਨੰਦ' ਨੂੰ ਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਦੁਆਲੇ 'ਅਲਾਹਣੀਆਂ' ਤੇ 'ਸਦ' ਨੂੰ ਖੂਬ ਚਲਾਇਆ ਹੈ।

ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਅਸਲ ਟੋਕ ਬਿਰਹੋਂ ਕੁਠਾ, ਨਿਰਮਲ ਸੂਧ ਹੋ ਚੁਕਾ ਆਪ ਦਾ ਮਨ ਹੀ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਚਲਿਆ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਆ ਗਇਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਆਪ ਦੀ ਕਲਾ ਕਲਾ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਬਨਾਵਟ ਤੇ ਉਪਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਹੋ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਆਪ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਣਪਛਿਆ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ ਗਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਛਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਕਲਾਕਾਰ ਹੁੰਦਿਆਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਛੰਦਾਬੰਦੀ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਤਜਰਬੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਪਰ 'ਵਾਰ' ਤੇ 'ਛੰਤ' ਦੇ ਛੰਦ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨਿਖਰਦੀ ਦਿਸੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਰ ਤਾਰੀਖ) ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਇੰਨੀ ਦੁਵੰਦ ਰਹਿਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਾਰਤਕ ਵਾਂਗ ਬਲੌਰੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ।

੮. ਚੋਣਵੀਂ ਰਚਨਾ

ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ (ਪੰਨਾ - ੬੮-੬੯)

ਸਹਜੈ ਨੋ ਸਭ ਲੋਚਦੀ ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਪਾਇਆ ਨ ਜਾਇ ॥
 ਪਤਿ ਪਤਿ ਪੰਡਿਤ ਜੋਤਕੀ ਬਕੈ ਭੋਖੀ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਇ ॥
 ਗੁਰ ਭੇਟੇ ਸਹਜੁ ਪਾਇਆ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਰਜਾਇ ॥ ੧ ॥
 ਛਾਈ ਰੇ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਸਹਜੁ ਨ ਹੋਇ ॥
 ਸਬਦੈ ਹੀ ਤ ਸਹਜੁ ਉਪਜੈ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਸਦੁ ਸੋਇ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਸਹਜੇ ਗਾਵਿਆ ਥਾਇ ਪਵੈ ਬਿਨੁ ਸਹਜੈ ਕਥਨੀ ਬਾਇ ॥
 ਸਹਜੇ ਹੀ ਭਗਤਿ ਉਪਜੈ ਸਹਜਿ ਪਿਆਰਿ ਬੈਰਾਗਿ ॥
 ਸਹਜੇ ਹੀ ਤੇ ਸੁਖ ਸਾਤਿ ਹੋਇ ਬਿਨੁ ਸਹਜੈ ਜੀਵਣੁ ਬਾਇ ॥ ੨ ॥
 ਸਹਜਿ ਸਾਲਾਹੀ ਸਦਾ ਸਦਾ ਸਹਜਿ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇ ॥
 ਸਹਜੇ ਹੀ ਗੁਣ ਉਚਰੈ ਭਗਤਿ ਕਰੇ ਨਿਫ ਲਾਇ ॥
 ਸਬਦੈ ਹੀ ਹਰਿ ਮਨਿ ਵਸੈ ਰਸਨਾ ਹਰਿ ਰਸੁ ਖਾਇ ॥ ੩ ॥
 ਸਹਜੇ ਕਾਨੁ ਵਿਭਾਰਿਆ ਸਚ ਸਰਣਾਈ ਪਾਇ ॥

ਸਹਜੇ ਹਰਿਨਾਮੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸਚੀ ਕਾਰ ਕਮਾਇ ॥
 ਸੇ ਵਡਭਾਗੀ ਜਿਨੀ ਪਾਇਆ ਸਹਜੇ ਰਹੇ ਸਮਾਇ ॥ ੪ ॥
 ਮਾਇਆ ਵਿਚਿ ਸਹਜੁ ਨ ਉਪਜੈ ਮਾਇਆ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ॥
 ਮਨਮੁਖ ਕਰਮ ਕਮਾਵਣੇ ਹਉਮੈ ਜਲੈ ਸਲਾਇ ॥
 ਸੰਮਣੁ ਮਰਣੁ ਨ ਚੁਕਈ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਆਵੈ ਜਾਇ ॥ ੫ ॥
 ਤਿਹੁ ਗੁਣਾ ਵਿਚਿ ਸਹਜੁ ਨ ਪਾਈਐ ਤੈ ਗੁਣ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਇ ॥
 ਪੜੀਐ ਗੁਣੀਐ ਕਿਯਾ ਕਥੀਐ ਜਾ ਮੁੰਢਹੁ ਘੁਬਾ ਜਾਇ ॥
 ਬਉਥੈ ਪਦ ਮਦ ਮਹਿ ਸਹਜੁ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਲੈ ਪਾਇ ॥ ੬ ॥
 ਨਿਰਗੁਣ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹੈ ਸਹਜੇ ਜੋਝੀ ਹੋਇ ॥
 ਗੁਣਵੰਤੀ ਸਾਲਾਹਿਆ ਸਚੇ ਸਚੀ ਸੋਇ ॥
 ਭੁਲਿਆ ਸਹਜਿ ਮਿਲਾਇਸੀ ਸਬਦਿ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਇ ॥ ੭ ॥
 ਬਿਨੁ ਸਹਜੇ ਸਭੁ ਅੰਧੁ ਹੈ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਗੁਬਾਰੁ ॥
 ਸਹਜੇ ਹੀ ਜੋਝੀ ਪਈ ਸਚੇ ਸਬਦਿ ਅਪਾਰਿ ॥
 ਆਪੇ ਬਖਸਿ ਮਿਲਾਇਅਨੁ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਕਰਤਾਰਿ ॥ ੮ ॥
 ਸਹਜੇ ਅਦਿਸਤੁ ਪਛਾਣੀਐ ਨਿਰਭਉ ਜੋਤਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ॥
 ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਵਣ ਹਾਰ ॥
 ਪੂਰੇ ਸਬਦਿ ਸਲਾਹੀਐ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਰਾਵਾਰੁ ॥ ੯ ॥
 ਗਿਆਨੀਆ ਕਾ ਧਨੁ ਨਾਮੁ ਹੈ ਸਹਿਜ ਕਰਹਿ ਵਾਪਾਰੁ ॥
 ਅਨਇਨੁ ਲਾਹਾ ਹਰਿਨਾਮੁ ਲੈਨਿ ਅਖੁਟ ਭਰੇ ਭੰਡਾਰ ॥
 ਨਾਨਕ ਤੋਰਿ ਨ ਆਵਈ ਦੀਏ ਦੇਵਣ ਹਾਰ ॥ ੧੦ ॥ ੬ ॥ ੨੩ ॥

ਸੂਹੀ ਵਿਰੋ (ਪੰਨਾ ੭੫੫—੭੫੬)

ਦੁਨੀਆ ਨ ਸਾਲਾਹਿ ਜੋ ਮਰਿ ਵੰਬਸੀ ॥
 ਲੋਕਾ ਨ ਸਾਲਾਹਿ ਜੋ ਮਰਿ ਖਾਕੁ ਬੀਈ ॥ ੧ ॥
 ਵਾਹੁ ਮੋਰੇ ਸਾਹਿਬਾ ਵਾਹੁ ॥
 ਗੁਰਮੁਖ ਸਦਾ ਸਲਾਹੀਐ ਸਚਾ ਵੇਪਰਵਾਹੁ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਦੁਨੀਆ ਕੋਰੀ ਦੋਸਤੀ ਮਨਮੁਖ ਦਇ ਮਰੰਨਿ ॥
 ਜਮ ਪੁਰਿ ਬਧੇ ਮਾਰੀਅਹਿ ਵੇਲਾ ਨ ਲਾਹੰਨਿ ॥ ੨ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਨਮੁ ਸਕਾਰਥਾ ਸਚੈ ਸਬਦਿ ਲਗੇਨਿ ॥

ਆਤਮ ਰਾਮੁ ਪ੍ਰਗਾਸਿਆ ਸਹਜੇ ਸੁਖਿ ਰਹੰਨਿ ॥ ੩ ॥
 ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਫਿਸਾਰਿਆ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਰਚੰਨਿ ॥
 ਤਿਸਨਾ ਕੁਖ ਨ ਉਤਰੈ ਅਨਦਿਨੁ ਜਲਤ ਫਿਰੰਨਿ ॥ ੪ ॥
 ਦੁਸਟਾ ਨਾਲਿ ਦੋਸਤੀ ਨਾਲਿ ਸੰਤਾ ਵੇਰੁ ਕਰੰਨਿ ॥
 ਆਪਿ ਫੁਥੇ ਕੁਟੰਬ ਸਿਉ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਛੇਬੰਨਿ ॥ ੫ ॥
 ਨਿੰਦਾ ਭਲੀ ਕਿਸੈ ਕੀ ਨਾਹੀ ਮਨਮੁਖ ਮੁਗਧ ਕਰੰਨਿ ॥
 ਮੂਹ ਕਾਲੇ ਤਿਨ ਨਿੰਦਕਾ ਨਰਕੇ ਘੋਰਿ ਪਵੰਨਿ ॥ ੬ ॥
 ਏ ਮਨ ਜੈਸਾ ਸੇਵਹਿ ਤੈਸਾ ਹੋਵਹਿ ਤੇਹੇ ਕਰਮ ਕਮਾਇ ॥
 ਆਪਿ ਬੀਜਿ ਆਪੇ ਹੀ ਖਾਢਣਾ ਕਹਣਾ ਕਿਛੁ ਨ ਜਾਇ ॥ ੭ ॥
 ਮਹਾਪੁਰਖਾ ਕਾ ਬੋਲਣਾ ਹੋਵੈ ਕਿਤੈ ਪਰਥਾਇ ॥
 ਓਇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੇ ਭਰਪੂਰ ਹਹਿ ਓਨਾ ਤਿਲੁ ਨ ਤਮਾਇ ॥ ੮ ॥
 ਗੁਣਕਾਰੀ ਗੁਣ ਸੰਘਰੇ ਅਵਰਾ ਉਪਵੇਸ਼ਿਨਿ ॥
 ਸੇ ਵਡਭਾਗੀ ਜਿ ਓਨਾ ਮਿਲਿ ਰਹੇ ਅਨਦਿਨੁ ਨਾਮੁ ਲਏਨਿ ॥ ੯ ॥
 ਦੇਸੀ ਰਿਜਕੁ ਸੰਬਾਹਿ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ਮੇਦਨੀ ॥
 ਰੋਕੇ ਹੈ ਦਾਤਾਰੁ ਸਚਾ ਆਪਿ ਧਣੀ ॥ ੧੦ ॥
 ਸੋ ਸਚੁ ਤੇਰੈ ਨਾਲਿ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲਿ ॥
 ਆਪੇ ਬਖਸੇ ਮੇਲਿ ਲਏ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਸਦਾ ਸਮਾਲਿ ॥ ੧੧ ॥
 ਮਨੁ ਮੈਲਾ ਸਚੁ ਨਿਰਮਲਾ ਕਿਉਕਰਿ ਮਿਲਿਆ ਜਾਇ ॥
 ਪ੍ਰਭੁ ਮੇਲੇ ਤਾ ਮਿਲਿ ਰਹੈ ਹਉਮੈ ਸਬਦਿ ਜਲਾਇ ॥ ੧੨ ॥
 ਸੋ ਸਹੁ ਸਚਾ ਵੀਸਰੈ ਧ੍ਰਿਗੁ ਜੀਵਣੁ ਸੰਸਾਰਿ ॥
 ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਨਾ ਵੀਸਰੈ ਗੁਰਮਤੀ ਵੀਚਾਰਿ ॥ ੧੩ ॥
 ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਲੇ ਤਾ ਮਿਲਿ ਰਹਾ ਸਾਚੁ ਰਖਾ ਉਰਧਾਰਿ ॥
 ਮਿਲਿਆ ਹੋਇ ਨ ਵੀਛੁੜੈ ਗੁਰ ਕੈ ਹੋਤਿ ਪਿਆਰਿ ॥ ੧੪ ॥
 ਪਿਰੁ ਸਾਲਾਹੀ ਆਪਣਾ ਗੁਰ ਕੇ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰਿ ॥
 ਮਿਲਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ਸੋਭਾਵੰਤੀ ਨਾਰਿ ॥ ੧੫ ॥
 ਮਨਮੁਖ ਮਨੁ ਨ ਭਿਜਈ ਅਤਿ ਮੈਲੇ ਚਿਤਿ ਕਠੋਰ ॥
 ਸਪੈ ਦੁਖੁ ਪੀਆਈਐ ਅੰਦਰਿ ਵਿਸੁ ਨਿਕੋਰ ॥ ੧੬ ॥
 ਆਪਿ ਕਰੇ ਕਿਸੁ ਆਖੀਐ ਆਪੇ ਬਖਸਣਹਾਰੁ ॥

ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਮੈਲੁ ਉਤਰੈ ਤਾ ਸਚੁ ਬਣਿਆ ਸੀਗਾਰੁ ॥ ੧੭ ॥
 ਸਚਾ ਸਾਹੁ ਸਚੇ ਵਣਜਾਰੇ ਉਥੈ ਕੂੜੇ ਨਾ ਟਿਕੰਨਿ ॥
 ਓਨਾ ਸਚੁ ਨ ਭਾਵਈ ਦੁਖ ਹੀ ਸਾਹਿ ਪਰੰਨਿ ॥ ੧੮ ॥
 ਹਉਮੈ ਮੈਲੁ ਜਗੁ ਫਿਰੈ ਜੰਮੈ ਵਾਰੈ ਵਾਰ ॥
 ਪਇਐ ਕਿਰਤਿ ਕਮਾਵਣਾ ਕੋਇ ਨ ਮੋਟਣਹਾਰ ॥ ੧੯ ॥
 ਸੰਤਾ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੈ ਤਾ ਸਚਿ ਲਗੈ ਪਿਆਰੁ ॥
 ਸਚੁ ਸਲਾਹੀ ਸਚੁ ਮਨਿ ਵਰਿ ਸਚੈ ਸਚਿਆਰੁ ॥ ੨੦ ॥
 ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਪੁਰੀ ਮਤਿ ਹੈ ਅਹਿਨਿਸਿ ਨਾਮੁ ਬਿਆਇ ॥
 ਹਉਮੈ ਮੇਰਾ ਵਡੇਰਾ ਹੈ ਵਿਚਹੁ ਨਾਕਿ ਰਹਾਇ ॥ ੨੧ ॥
 ਗੁਰੁ ਸਲਾਹੀ ਆਪਣਾ ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਲਾਗਾ ਪਾਇ ॥
 ਤਨੁ ਮਨੁ ਸਉਪੀ ਆਗੈ ਧਰੀ ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਇ ॥ ੨੨ ॥
 ਖਿੰਚੋਤਾਣਿ ਵਿਗੁਚੀਐ ਏਕਸੁ ਸਿਉ ਲਿਵਲਾਇ ॥
 ਹਉਮੈ ਮੇਰਾ ਛਾਡ ਤੂ ਤਾ ਸਚਿ ਰਹੈ ਸਮਾਇ ॥ ੨੩ ॥
 ਸਤਿਗੁਰ ਨੋ ਮਿਲੇ ਸਿ ਭਾਇਰਾ ਸਚੈ ਸਬਦਿ ਲਗੰਨਿ ॥
 ਸਚਿ ਮਿਲੇ ਜੇ ਨ ਵਿਛੁੜਹਿ ਦਰਿ ਸਚੈ ਦਿਸੰਨਿ ॥ ੨੪ ॥
 ਜੇ ਭਾਈ ਜੇ ਸਜਣਾ ਜੇ ਸਚਾ ਸੇਵੰਨਿ ॥
 ਅਵਗਣ ਵਿਕਣਿ ਪਲੁਰੰਨਿ ਗੁਣ ਕੀ ਸਾਝ ਕਰੰਨਿ ॥ ੨੫ ॥
 ਗੁਣ ਕੀ ਸਾਝ ਸੁਖੁ ਊਪਜੈ ਸਚੀ ਭਗਤਿ ਕਰੰਨਿ ॥
 ਸਚੁ ਵਡੇਸਹਿ ਗੁਰ ਸਬਦ ਸਿਉ ਲਾਗਾ ਨਾਮੁ ਲਏਨਿ ॥ ੨੬ ॥
 ਸੁਣਿਨਾ ਰੂਪਾ ਪਾਪ ਕਰਿ ਕਰਿ ਸੰਚੀਐ ਚਲੈ ਨਾ ਚਲਦਿਆ ਨਾਲਿ ॥
 ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਨਾਲਿ ਨ ਚਲਸੀ ਸਭ ਮੁਠੀ ਜਮਕਾਲਿ ॥ ੨੭ ॥
 ਮਨ ਕਾ ਤੋਸਾ ਹਰਿਨਾਮ ਹੈ ਹਿਰਦੈ ਰਖਹੁ ਸਮਾਲਿ ॥
 ਏਹੁ ਖਰਚੁ ਅਦੁਟੁ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਿਬਰੈ ਨਾਲਿ ॥ ੨੮ ॥
 ਏ ਮਨ ਮੂਲਹੁ ਭੁਲਿਆ ਸਾਸਹਿ ਪਤਿ ਗਵਾਇ ॥
 ਇਹ ਜਗਤੁ ਮੋਹਿ ਦੂਜੇ ਵਿਆਪਿਆ ਗੁਰਮਤੀ ਸਚੁ ਧਿਆਇ ॥ ੨੯ ॥
 ਹਰਿ ਕੀ ਕੀਮਤਿ ਨਾ ਪਵੈ ਹਰਿ ਜਸੁ ਲਿਖਣੁ ਨ ਜਾਇ ॥
 ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਮਨੁ ਤਨੁ ਚਪੈ ਹਰਿ ਸਿਉ ਰਹੈ ਸਮਾਇ ॥ ੩੦ ॥
 ਜੇ ਸਹੁ ਮੇਰਾ ਰੰਗਲਾ ਰੰਗੇ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ ॥

ਕਾਮਣਿ ਰੰਗੁ ਤਾ ਚੜੈ ਜਾ ਪਿਰ ਕੈ ਅੰਕਿ ਸਮਾਇ ॥ ੩੧ ॥

ਚਿਰੀ ਵਿਛੋਨੇ ਭੀ ਮਿਲਨਿ ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵੀਨਿ ॥

ਅੰਤਰਿ ਨਵਿਨਿਧਿ ਨਾਮੁ ਹੈ ਖਾਨਿ ਖਰਚਨਿ ਨ ਨਿਖੁਟੇਈ

ਹਰਿ ਗੁਣ ਸਹਸਿ ਰਵੀਨਿ ॥ ੩੨ ॥

ਨਾ ਓਇ ਜਨਮਹਿ ਨਾ ਮਰਹਿ ਨਾ ਉਇ ਦੁਖ ਸਹੰਨਿ ॥

ਗੁਰਿ ਰਾਖੇ ਜੋ ਉਬਰੇ ਹਰਿ ਸਿਉ ਕੋਲ ਕਰੰਨਿ ॥ ੩੩ ॥

ਸਜਣ ਮਿਲੇ ਨ ਵਿਵੁੜਹਿ ਜਿ ਅਨਦਿਨੁ ਮਿਲੇ ਰਹੰਨਿ ॥

ਇਸ ਜਗ ਮਹਿ ਵਿਰਲੇ ਜਾਣੀਅਹਿ ਨਾਨਕ ਸਰੁ ਰਹੰਨਿ ॥ ੩੪ ॥

ਮਾਰੂ ਵਿਚੋਂ (ਪੰਨਾ ੧੦੫੧-੫੨)

ਆਪੇ ਆਪੁ ਉਪਾਇ ਉਪੰਨਾ ॥ ਸਭ ਮਹਿ ਵਰਤੈ ਏਕੁ ਪਰਛੰਨਾ ॥

ਸਭਨਾ ਸਾਰ ਕਰੇ ਜਗ ਜੀਵਨੁ ਜਿਨਿ ਆਪਣਾ ਆਪੁ ਪਛਾਤਾ ਹੇ ॥ ੧ ॥

ਜਿਨਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਏ ॥ ਜਿਰਿ ਸਿਰਿ ਧੋਧੈ ਆਪੇ ਲਾਏ ॥

ਜਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਸੁ ਆਪੇ ਸੋਲੇ ਜਿਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਏਕੋ ਜਾਤਾ ਹੇ ॥ ੨ ॥

ਆਵਾਗਉਣ ਹੈ ਸੰਸਾਰਾ ॥ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਬਹੁ ਚਿਤੈ ਬਿਕਾਰਾ ॥

ਬਿਰੁ ਸਾਰਾ ਸਾਲਾਹੀ ਸਦਹੀ ਜਿਨਿ ਹਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਪਛਾਤਾ ਹੇ ॥ ੩ ॥

ਇਕਿ ਮੂਲਿ ਲਗੇ ਓਨੀ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ॥

ਭਾਲੀ ਲਾਗੇ ਤਿਨੀ ਜਨਮੁ ਗਵਾਇਆ ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਫਲ ਤਿਨ ਜਨ ਕਉ ਲਾਗੇ ਜੋ ਬੋਲਹਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਤਾ ਹੇ ॥ ੪ ॥

ਹਮ ਗੁਣ ਨਾਹੀ ਕਿਆ ਬੋਲਹੁ ਬੋਲ ॥ ਤੂ ਸਬਨਾ ਵੇਖਹਿ ਤੋਲਹਿ ਤੋਲ ॥

ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਉ ਰਾਖਹਿ ਰਹਣਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਏਕੋ ਜਾਤਾ ਹੇ ॥ ੫ ॥

ਜਾ ਤੁਧੁ ਭਾਣਾ ਤਾ ਸਚੀ ਕਾਰੈ ਲਾਏ ॥ ਅਵਗਣ ਛੋਡਿ ਗੁਣ ਮਾਹਿ ਸਮਾਏ ॥

ਗੁਣ ਮਹਿ ਏਕੇ ਨਿਰਮਲ ਸਾਰਾ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਪਛਾਤਾ ਹੇ ॥ ੬ ॥

ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਏਕੋ ਸੋਈ ॥ ਦੂਜੀ ਦੁਰਮਤਿ ਸਬਦੇ ਧੋਇ ॥

ਏਕਸੁ ਮਹਿ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕਾ ਸਮਾਣਾ ਅਪਣੈ ਰੰਗਿ ਸਦ ਰਾਤਾ ਹੇ ॥ ੭ ॥

ਕਾਇਆ ਕਮਲੁ ਹੈ ਕੁਮਲਾਣਾ ॥ ਮਨਮੁਖੁ ਸਬਦੁ ਨ ਬੁਝੈ ਇਆਣਾ ॥

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਕਾਇਆ ਖੋਜੇ ਪਾਏ ਜਗਜੀਵਨ ਦਾਤਾ ਹੇ ॥ ੮ ॥

ਕੋਟ ਗਹੀ ਕੇ ਪਾਪ ਨਿਵਾਰੇ ॥ ਸਦਾ ਹਰਿ ਜੀਉ ਰਾਖੇ ਉਰਧਾਰੇ ॥

ਜੋ ਬਿਛੇ ਸੋਈ ਫਲੁ ਪਾਏ ਜਿਉ ਰੰਗੁ ਮਜੀਠੈ ਰਾਤਾ ਹੇ ॥ ੯ ॥

ਮਨਮੁਖੁ ਗਿਆਨੁ ਕਥੇ ਨ ਹੋਈ ॥ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਆਵੈ ਠਹੁਰ ਨ ਕੋਈ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਿਆਨੁ ਸਦਾ ਸਾਲਾਹੈ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਏਕੈ ਜਾਤਾ ਹੋ ॥ ੧੦ ॥
 ਮਨਮੁਖੁ ਕਾਰ ਕਰੇ ਸਭਿ ਦੁਖ ਸਥਾਏ ॥ ਅੰਤਰਿ ਸਬਦੁ ਨਾਹੀ ਕਿਉਂ ਦਰਿ ਜਾਏ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਬਦੁ ਵਸੈ ਮਨਿ ਸਾਰਾ ਸਦ ਸੇਵੇ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਹੋ ॥ ੧੧ ॥
 ਜਹ ਵੇਖਾ ਤੂ ਸਭਨੀ ਥਾਈ ॥ ਪੂਰੈ ਗੁਰਿ ਸਭ ਸੋਝੀ ਪਾਈ ॥
 ਨਾਮੋ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ ਸਦਾ ਸਦ ਇਹੁ ਮਨੁ ਨਾਮੋ ਰਾਤਾ ਹੋ ॥ ੧੨ ॥
 ਨਾਮੋ ਰਾਤਾ ਪਵਿਤੁ ਸਰੀਰਾ ॥ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਭੁਭਿ ਮੁਏ ਬਿਨੁ ਨੀਰਾ ॥
 ਆਵਹਿ ਜਾਵਹਿ ਨਾਮੁ ਨਹੀ ਯੁਝਹਿ ਇਕਨਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਬਦੁ ਪਛਾਤਾ ਹੋ ॥ ੧੩ ॥
 ਪੂਰੈ ਸਤਿਗੁਰਿ ਬੁਝ ਨੁਝਾਈ ॥ ਵਿਨੁ ਨਾਵੈ ਮੁਕਤਿ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਈ ॥
 ਨਾਮੋ ਨਾਮਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ ਸਹਜਿ ਰਹੈ ਰੰਗਿ ਰਾਤਾ ਹੋ ॥ ੧੪ ॥
 ਕਾਇਆ ਨਗਰੁ ਢਹੈ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ॥ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਚੂਕੈ ਨਹੀ ਢੇਰੀ ॥
 ਸਾਚੁ ਸਲਾਹੈ ਸਾਚਿ ਸਮਾਵੈ ਜਿਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਏਕੈ ਜਾਤਾ ਹੋ ॥ ੧੫ ॥
 ਜਿਸਨੈ ਨਦਰਿ ਕਰੇ ਸੋ ਪਾਏ ॥ ਜਾਚਾ ਸਬਦੁ ਵਸੈ ਮਨਿ ਆਏ ॥
 ਨਾਨਕ ਨਾਮਿ ਰਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਦਰਿ ਸਾਚੈ ਸਾਚੁ ਪਛਾਤਾ ਹੋ ॥ ੧੬ ॥ ੮ ॥

ਭੋਰਉ ਵਿਚੋਂ (ਪੰਨਾ ੧੧੨੮)

ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰੀਅਹੁ ਕੋਈ ॥
 ਬ੍ਰਹਮ ਬਿੰਦੇ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਹੋਈ ॥ ੧ ॥
 ਜਾਤਿ ਕਾ ਗਰਬੁ ਨ ਕਰਿ ਮੂਰਖਿ ਗਵਾਰਾ ॥
 ਇਸੁ ਗਰਬ ਤੇ ਝਲਹਿ ਬਹੁਤੁ ਵਿਕਾਰਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਚਾਰੇ ਵਰਨ ਆਖੈ ਸਭੁ ਕੋਈ ॥
 ਬ੍ਰਹਮੁ ਬਿੰਦ ਤੇ ਸਭ ਓਪਤਿ ਹੋਈ ॥ ੨ ॥
 ਮਾਵੀ ਏਕ ਸਗਲ ਸੰਸਾਰਾ ॥
 ਬਹੁਬਿਧਿ ਭਾਂਡੇ ਘੜੈ ਕੁਮਾਰਾ ॥ ੩ ॥
 ਪੰਚ ਤਤੁ ਮਿਲਿ ਦੇਹੀ ਕਾ ਆਕਾਰਾ ॥
 ਘਟਿ ਵਧਿ ਕੋ ਕਰੈ ਬੀਚਾਰਾ ॥ ੪ ॥
 ਕਹਤੁ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਜੀਉ ਕਰਮ ਬੰਧੁ ਹੋਈ ॥
 ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਦੇ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਈ ॥ ੫ ॥ ੧ ॥

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ

(੧੫੩੪-੧੫੮੧ ਈ:)

੧. ਜੀਵਨ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ (ਮਗਰੋਂ ੧੫੭੪ ਈ: ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ) ਦਾ ਜਨਮ ੨੫ ਸਤੰਬਰ, ੧੫੩੪ ਈਸਵੀ (ਕਤਕ ਵਦੀ ੨, ੧੫੮੧ ਬਿਕਰਮੀ) ਨੂੰ ਸੋਢੀ ਹਰਿਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਚੂਨੇ ਮੰਡੀ, ਲਾਹੌਰ (ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਲਾਲ ਖੂਹ ਹੈ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਦੇ ਪਾਤਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਬੜੇ ਲੋਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਪਰ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਘਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੇਠਾ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਹੋਣਾ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਘਰ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਪਾਣ ਬਝਾਈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਕਾਇਦਾ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਮੂਲੀ ਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਧਾਰਮਕ ਝੁਕਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਮਾਣ, ਆਪ ਨੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਿਖ ਵਿਦਵਤਾਂ ਦਾ ਜਿੱਕਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੜਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾ ਉਦੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਆਪ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ, ਕੋਈ ੧੫੫੩ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਆਏ। ੧੫੫੩ ਤੋਂ ੧੫੭੪ ਤੀਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ, ਸੇਵਾ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਮਾਂਜਿਆ ਲਿਸਕਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰ-ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਭੋਖ, ਧਰਮ, ਕਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਸਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਮ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਕਵਾਜ਼ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨਕਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੂਝ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ

ਫਲ ਕੇ ਉਠਿ ਹਰਿਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ', 'ਇਸਨਾਨ ਕਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਵੈ', 'ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪੁ ਜਾਪੈ', 'ਚੜੈ ਦਿਵਸੁ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਾਵੈ'—ਏ ਜ਼ਬਤ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ। ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਮਾਣ ਤੁਣ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਜੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਸੀ, ਦੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਆਪ ਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਇਆ। ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ ਗੁਰ ਪੁਤਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਬ ਗੁਣ ਸਪੰਨ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੈ ਲਈ। ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੇ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਤੀਜਾ ਪੜਾ ੧੫੭੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਗੱਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸਤ ਸਾਲ ਭਾਵ ੧੫੮੧ ਈਸਵੀ ਤੀਕ ਆਪ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਰਹੇ। ਇਹ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਰਹਿਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਤ ਸਾਲ ਦੀ ਆਉਂਧੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਵਿਚੋਂ ਘਟਾ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ। ਚਾਲ੍ਹੀ ਸਾਲ ਦੀ ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਸਿਖ ਲਹਿਰ ਦੀ ਫਾਗ ਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ, ਮਹਾਨ ਤੀਰਥ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਸਾਰਿਆ, ਬਾਣੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਮਸੰਦ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਤੋਰੀਆਂ।

ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਤੇ ਸਾਧਨ ਉਪਰ ਗਿਣੇ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਹੀ ਸੀ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਕਈ ਦੇਣਾਂ ਹਨ ਪਰ ਅਸਲ ਦੇਣ 'ਬਾਣੀ' ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਹਰਿਮੰਦਰ' ਹੈ।

੨. ਬਾਣੀ ਤੇ ਰਾਗ

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਤੇ ਮਹਾਨ ਵੀ। ਅਕਾਰ ਕਰਕੇ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਬਾਣੀ ਪਧਰ, ਰੂਪ, ਰਸ ਤੇ ਵੰਨਗੀ ਕਰਕੇ ਮਹਾਨ ਵੀ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਜਾਤੀ ਰੰਗ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ—ਵੰਨਗ ਤੇ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨੇ ਲੋਇਣਾ', 'ਨੀਰ ਵਰੈ ਵਹਿ ਚਲੈ ਜੀਉ', ਉਸ ਰੰਗ ਦਾ ਪਰਮੁਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਵੰਨਗ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਛੇਦ ਬੰਦੀ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਲਿਆਂਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਰਾਗ-ਨੀਂਹ ਨੂੰ ਵਿਸਤੀਰਣ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਥੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰ ਕੇ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੮ ਤੋਂ ਇਕ ਦਸ ੩੦ ਤੇ ਲੈ ਆਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੮ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਗ ਸਨ—ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਅਯਾ,

ਗੁਜਰੀ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਚੋਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ । ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸਲੋਕ ਹੀ ਲਿਖੇ, ਕਿਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਉਪਰਲੇ ੧੬ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ੧੭ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੩੦ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ । ਉਪਰਲੇ ੧੬ ਰਾਗ ਤੇ ੧੧ ਰਾਗ ਹੋਰ । ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ੧੧ ਰਾਗ ਇਹ ਸਨ—ਏਵ-ਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਗੋਂਡ, ਨਟ-ਨਾਰਾਇਣ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਕੇਦਾਰਾ, ਕਾਨੜਾ, ਤੇ ਕਲਿਆਣ ।

੩੦ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਖੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਕਸ਼ਮਲਤਾ, ਸੂਖਸ਼ਮਤਾ ਤੇ ਸੂਝ ਨਾਲ ਆਪ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਮਾਣ ਆਪ ਦੇ ਆਸਾ ਤੇ ਸੂਹੀ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਆਸਾ ਦੇ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੇਰਾਗ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸੂਹੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ।

੩. ਬਾਣੀ ਦਾ ਬਿਉਰਾ

ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ੭ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ, ੧੫੭੪ ਤੋਂ ੧੫੮੧ ਤੀਕ । ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਦਾ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਿਉਰਾ ਇਥੇ ਉਪਸੰਧਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :—

ਰਾਗ	ਪਦੇ	ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ	ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ	ਛੰਤ	ਸਲੋਕ	ਵਾਰਾਂ (ਪਉੜੀਆਂ)
ਸਿਰੀ	੬	—	ਪਹਰੇ—੧	੧	—	੧(੨੧)
			ਵਣਜਾਰਾ—੧			
ਮਾਝ	੭	੧	—	—	੨	—
ਗਉੜੀ	੩੨	—	ਕਰਹਲ—੨	—	੫੩	੧(੨੮)
ਆਸਾ	੧੬	—	—	੧੪	—	—
ਗੁਜਰੀ	੭	੧	—	—	—	—
ਏਵ ਗੰਧਾਰੀ	੬	—	—	—	—	—
ਬਿਹਾਗੜਾ	੬	—	—	—	੨	੧(੨੧)

੩੬੧

ਵਡਹੰਸ	੩	—	ਘੋੜੀਆਂ—੨	੪	—	੧(੨੧)
ਸੋਰਠਿ	੯	—	—	—	੭	੧(੨੯)
ਜੈਤਸਿਰੀ	੧੧	—	—	—	—	—
ਧਨਾਸਰੀ	੧੩	—	—	੧	—	—
ਟੋਡੀ	੧	—	—	—	—	—
ਬੇਰਾੜੀ	੬	—	—	—	—	—
ਤਿਲੰਗ	੨	—	—	—	—	—
ਸੂਹੀ	੧੫	੨	—	੬	—	—
ਬਿਲਾਵਲ	੭	੬	—	੨	੨	੧(੧੩)
ਰਾਮਕਲੀ	੬	—	—	—	—	—
ਨਟ-ਨਾਰਾਇਣ	੯	੬	—	—	—	—
ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ	੬	—	—	—	—	—
ਮਾਰੂ	੮	—	—	—	੬	—
ਤੁਘਾਰੀ	—	—	—	੪	—	—
ਕੋਦਾਰਾ	੨	—	—	—	—	—
ਗੋਂਡ	੬	—	—	—	—	—
ਭੋਹਉ	੭	—	—	—	—	—
ਬਸੰਤ	੭	੧	—	—	—	—
ਸਾਰੰਗ	੧੩	੨	—	—	੬	੧(੩੫)
ਮਲਾਰ	੯	—	—	—	—	—
ਕਾਨੜਾ	੧੨	੬	—	—	੩੦	੧(੧੫)
ਕਲਿਆਨ	੭	੬	—	—	—	—
ਪ੍ਰਭਾਤੀ	੭	—	—	—	—	—

(੩੭ ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ)

ਕੁਲ	੨੪੬	੩੧	੬	੩੨	੧੩੮	੮ (੧੮੩)
-----	-----	----	---	----	-----	---------

[ਨੋਟ:—ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ੩੧ ਰਾਗ ਹਨ। ੩੧ਵਾਂ ਰਾਗ 'ਜੈਸਾਵੰਤੀ' ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ੪ ਪਦੇ ਹਨ।]

ਆਪ ਨੇ ੩੦ ਹਾਠਾਂ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਰ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ੨੭੬ ਪਦੇ ਰਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੁਪਦੇ, ਤ੍ਰਿਪਦੇ ਤੇ ਪੰਜ ਪਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ੩੧ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ; ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪਹਰੇ, ਵਣਜਾਰਾ, ਕਰਹਲੇ ਤੇ ਘੋੜੀਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਛੰਤ ਵੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਆਪ ਨੇ ੩੨ ਛੰਤ ਰਚੇ ਹਨ। ਸਲੋਕ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੈ, ਪਰ ਸਲੋਕ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ੧੩੮ ਸਲੋਕ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਹਨ, ਚਾਢੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਅਰਸੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ੧੪ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤੇ ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਵਾਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ੮ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ੮ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ੧੮੨ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ।

੪. ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਤੜਪ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਰੋਂਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ; ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਆਮ ਧਾਰਮਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹਨ; ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤੜਪ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹਨ ਤੇ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਛੰਤ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਮਾਹ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਭਾਵਕ ਤੇ ਰੋਮਾਂਚਿਕ ਹਨ; ਸਲੋਕ ਤੇ ਵਾਰਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਉਸਤਤੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਛੰਦ ਬੰਦੀ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਪਰਮਾਣ ਹਨ।

ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਬੰਧਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀ। ਇਹ ਚਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮਸਲੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਨਾਮ, ਮਨ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਚ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਦਾਚਾਰ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਉਂਦਾਰ ਬਾਰੇ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਵਿਚ ਵਿਘਨਕਾਰੀ ਸਿਧ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਰਤਵਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਨ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਧਿਆਨ, ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ, ਸਾਧ-ਸੰਗਿ, ਸੰਤ-ਸੇਵਾ, ਕੀਰਤਨ, ਸਰੀਰਕ ਸੇਵਾ, ਪਾਠ-ਵਿਚਾਰ, ਪੁੰਨ-ਦਾਨ, ਸਤਿ ਸੰਗਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਦਾ ਜਾਗਣਾ, ਸੌਚ-ਇਸ਼ਨਾਨ, ਸਦਾਚਾਰਕ ਕਰਮ ਤੇ ਵਡੀਰਾ, ਸਭ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹਨ।

ਅਸ ਕਰਕੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਪੰਜੋਗਤਾ, ਬਹੁ-ਰੂਪੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਲੋਭ, ਪਖੰਡ, ਭੋਖ, ਭਰਮ, ਅਗਿਆਨਤਾ, ਗੁਰ ਨਿੰਦਾ, ਸਾਧ ਵਿਰੋਧ, ਸੰਤ ਨਿੰਦਾ, ਰਿਧੀਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ, ਤੇ ਆਪ ਹੁਦਰਾ-ਪਨ ਆਤਮਕ ਅਵੁਨਤੀ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਰਬ-ਸਾਝੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ । ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਿਚ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਹੋ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੰਗ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੋਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਝੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸ ਕਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਰਾਗ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕੇਗੀ । ਦੂਜੇ, ਕੁਝ ਐਸੇ ਵਿਚਾਰ ਲਭਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਦਿਤੇ ਹੋਣ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਲਕਤਾ ਦੀ ਆਭਾ ਲਭਦੀ ਹੋਵੇ ।

ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਗ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ । ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਰੇ ਤਾਣੇ ਪੇਟੇ ਵਾਂਗ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਸਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

(੧) ਸਿਰੀ ਰਾਗ

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਨਾਮ ਕਰੇ ਪਰਗਾਸੁ' ਤੇ 'ਰਤਨੁ ਚੇਵੈ ਪਰਗਾਸਿ'— ਨਾਮ ਪਰਗਾਸ ਲਈ ਗੁਰ ਸ਼ਰਣ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ 'ਬਿਰਹੁ ਅਤਿ ਅਗਲਾ' ਸਾਂਤ ਹੋਵੇ । 'ਸਤਿਗੁਰ ਵਚਨੁ ਰਤਨੁ ਹੈ ਜੋ ਮੰਨੇ ਸੁ ਹਰਿ ਰਸੁ ਖਾਇ' । ਪਹਿਲੇ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨੂੰ 'ਸਭ ਚਲੀ ਰੇਣਿ ਵਿਹਾਣੀ' ਦਸ ਕੇ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ 'ਹਰਿ ਸੇਵਹੁ ਖਿਨੁ ਖਿਨੁ ਢਿਲ ਮੂਲਿ ਨ ਕਰਿਹੁ ਜਿਤੁ ਅਸਥਿਰੁ ਜੁਗ ਜੁਗ ਹੋਵਹੁ' । ਛੰਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਰ ਨੂੰ 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਅਥਨਾਸੀ ਨਾ ਕਦੇ ਮਰੈ ਨ ਜਾਇਆ' ਜਾਣ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ 'ਸਾਹੁਰੜੈ ਕੰਮ ਸਿਖੈ' ਕੇ ਵੀਆਹੁ ਕਰਾਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਆਹੁ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨੇ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ 'ਅਗਿਆਨੁ ਅੰਧੇਰਾ ਕਟਿਆ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਪ੍ਰਭੁ ਬਲਾਇਆ' ਹੈ । ਵਣਜਾਰੇ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਵਣਜ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ 'ਜਿਨ ਵਖਰੁ ਲਾਇਅੜਾ ਹਰਿ ਰਾਸਿ' ਕਿਉਂਕਿ ਐਸੇ ਵਣਜਾਰੇ 'ਗੁਰਮੁਖਾ' ਦਰਿ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਸੇ ਆਇ ਮਿਲੇ ਹਰਿ ਪਾਸਿ' । ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮੁਖ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਹਰਿ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ਵਡੀ ਹੈ' ਹੈ ।

ਹਰਿ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ਵਡੀ ਹੈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਹਰਿ ਕਾ ॥
 ਹਰਿ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ਵਡੀ ਹੈ ਜਾ ਨਿਆਉ ਹੈ ਧਰਮ ਕਾ ॥
 ਹਰਿ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ਵਡੀ ਹੈ ਜਾ ਫਲੁ ਹੈ ਜੀ ਕਾ ॥
 ਹਰਿ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ਵਡੀ ਹੈ ਜਾ ਨ ਸੁਣਈ ਕਹਿਆ ਚੁਗਲਕਾ ॥
 ਹਰਿ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ਵਡੀ ਹੈ ਅਪੁਛਿਆ ਦਾਨ ਦੇਵਕਾ ॥ ੬ ॥

ਮਾਝ

ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਜਸੂਨ ਹੈ 'ਕੋਈ ਆਣਿ ਮਿਲਾਵੈ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ
 ਜੀਵਾਇਆ' ਤੇ 'ਹਉ ਰਹਿ ਨ ਸਕਾਂ ਬਿਨੁ ਦੇਖੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮੇ ਨੀਹੁ ਵਹੇ ਵਹਿ ਚਲੈ ਜੀਉ' ਹੈ।
 ਇਹ ਮਿਲਾਪ ਗੁਰੂ ਕਰਾਂਦਾ ਹੈ 'ਉਪਦੇਸ਼ੁ ਕਰੇ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ
 ਪਰਉਪਕਾਰੀਆ ਜੀਉ'। ਅਸਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ 'ਅਗਿ ਪੁਰਖੁ ਅਪਰੰਪਰੁ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ
 ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ 'ਤੁਧੁ ਸਾਲਾਹੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਮੇਰੇ'। ਇਹ ਅਸਟਪਦੀ ਮਾਰੂ ਸੋਹਲਿਆਂ
 ਦੇ ਸ਼ੁਰ ਤੇ ਲੈਅ ਵਿਚ ਚਲਦੀ ਹੈ।

ਗਉੜੀ

ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਇਹ ਲਾਇਆ
 ਹੈ ਕਿ 'ਕਿਛੁ ਰੂਪੁ ਨਹੀ' ਕਿਛੁ ਜਾਤਿ ਨਾਹੀ ਕਿਛੁ ਵੰਗੁ ਨ ਮੇਰਾ'। ਪਰ ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਹਾਂ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ
 'ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਹੈ ਇਆਣੇ' ਤੇ ਤੂੰ ਹੈ 'ਚੋਜੀ ਮੇਰੇ ਗੋਵਿੰਦਾ ਚੋਜੀ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰਿਆ'।
 ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਗੁਰੁ ਰਾਹੀਂ 'ਗੁਰ ਸਿਖ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੁਰੁ ਮਿਲਿ ਆਘਾਇ'—ਇਸ
 ਲਈ ਮਿਲਾਪ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸਾਵਣਿ ਵਰਸੁ ਅਮ੍ਰਿਤਿ ਜਗ ਛਾਇਆ ਜੀਉ ॥

ਮਨੁ ਮੋਰੁ ਕੁਹੁ ਕਿਰਅੜਾ ਸਬਦੁ ਮੁਖਿ ਪਾਇਆ ॥

ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੁਠੜਾ ਮਿਲਿਆ ਹਰਿ ਰਾਇਆ ਜੀਉ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰੇਮਿ ਦਤੰਨਾ ॥

ਕਰਹਲੇ (ਕਰਹਲ ਸਿੰਧੀ ਵਿਚ ਉਠ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਵਿਚ ਮਨ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼
 ਕੀਤਾ ਹੈ 'ਮਨ ਕਰਹਲਾ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖੁ ਧਿਆਇ' ਕਿਉਂਕਿ 'ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਖੜਕੁ ਹਥਿ
 ਧਾਰਿਆ ਜਮੁ ਮਾਰਿਅੜਾ ਜਮਕਾਲਿ'। ਗੁਰੂ ਪਾਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਮ ਨੂੰ
 ਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਂਦਾ ਹੈ 'ਹਮ ਪੰਥੀ ਮਨ ਕਰਹਲੇ ਹਰਿ ਤਰਵਰੁ
 ਪੁਰਖੁ ਅਕਾਲਿ'।

ਮ: ੪ ਦੀ ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ

ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਵਿਰਧੀਆਂ ਦੀ ਗਤ ਬਣਾਈ ਹੈ ਤੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ—

ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਭਨਾ ਦਾ ਭਲਾ ਮਨਾਇਦਾ ਤਿਸ ਦਾ ਬੁਰਾ ਕਿਉ ਹੋਈ ॥

ਕੋਈ ਨਿੰਦਾ ਕਰੇ ਪੂਰੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕੀ ਤਿਸਨੇ ਫਿਟੁ ਫਿਟੁ ਕਰੈ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰ ॥

ਅਤੇ—ਸਤਿਗੁਰੁ ਧਰਤੀ ਧਰਮ ਹੈ ਤਿਸ ਵਿਚਿ ਸੇਹਾ ਕੋ ਬੀਜੇ ਤੇਹਾ ਫਲੁ ਪਾਏ ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਵੇਂ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—

ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਾ ਖੜਗ ਸੰਜੋਊ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹੈ ਜਿਤੁ ਕਾਲ ਕੰਟਕੁ ਮਾਰਿ ਵਿਭਾਰਿਆ ॥

ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਪੀਆਂ, ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਤੇ ਨਿੰਦਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :—

ਜੇ ਗੁਰ ਕੀ ਸਰਣਾਈ ਫਿਰਿ ਓਹੁ ਆਵੈ ਤਾ ਪਿਛਲੇ ਅਉਗਣ ਬਖਸਿ ਲਇਆ ॥

ਅਤੇ ਹੋਇਆ ਕੀ :—

ਗੁਰਿ ਬਾਬੈ ਫਿਟਕੇ ਸੋ ਫਿਟੇ ਗੁਰਿ ਅੰਗਦਿ ਕੀਤੇ ਕੂੜਿਆਰੇ ॥

ਗੁਰਿ ਤੀਜੀ ਪੀੜੀ ਵੀਚਾਰਿਆ ਕਿਆ ਹਥਿ ਏਨਾ ਵੇਚਾਰੇ ॥

ਗੁਰੂ ਚਉਥੀ ਪੀੜੀ ਟਿਕਿਆ ਤਿਨਿ ਨਿੰਦਕੁ ਦੁਸਟ ਸਭਿ ਤਾਰੇ ॥

ਰਾਗ ਆਸਾ

ਰਾਗ ਆਸਾ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, 'ਜੇਸੇ ਹੰਸੁ ਸਰਵਰ ਬਿਨੁ ਰਹਿ ਨ ਸਕੈ ਤੇਸੇ ਹਰਿ ਜਨ ਕਿਉ ਰਹੈ ਹਰਿ ਸੇਵਾ ਬਿਨੁ' । ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੇ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਲਾਈ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਧੜੇ ਬਣਾਏ ਹਨ 'ਕਿਸਹੀ ਧੜਾ ਕੀਆ ਮਿਤ੍ਰ ਸੁਤ ਨਾਲਿ ਭਾਈ.....' ਪਰ 'ਹਮਾਰਾ ਧੜਾ ਹਰਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ' ਨਾਲ ਹੈ ।

ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਭੰਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤੀ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :—

ਗੁਰੁ ਗੋਵਿੰਦੁ ਗੋਬਿੰਦੁ ਗੁਰੁ ਹੈ ਨਾਨਕੁ ਭੇਦੁ ਨ ਭਾਈ ॥

ਤੇ 'ਗੁਰੁ ਸਿਖ ਸਿਖੁ ਗੁਰੁ ਹੈ ਏਕੋ ਗੁਰੁ ਉਪਦੇਸੁ ਚਲਾਏ ॥

ਤੇ ਉਮਾਹ ਵਿਚ ਕਹਿਆ ਹੈ :—

‘ਜੀਵਨੇ ਮੈ ਜੀਵਨ ਪਾਇਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਭਾਏ ਰਾਮ’ ॥

‘ਨਾਨਕ ਢਾਤਿ ਕਰੀ ਪੁਛ ਢਾਤੈ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ’ ॥

‘ਹਰਿ ਅਮ੍ਰਿਤੁ ਭਿੰਨੇ ਲੋਇਣਾ ਮਨ ਪ੍ਰੇਮ ਰਤਨਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥

ਮਨ ਰਾਮਿ ਕਸਵਟੀ ਲਾਇਆ ਕੰਚਨੁ ਸੋਵਿੰਨਾ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੰਗਿ ਚਲੁਲਿਆ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੈ ਭਿੰਨਾ ॥

ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਮੁਸਕਿ ਝਕੌਲਿਆ ਸਭੁ ਜਨਮੁ ਧਨੁ ਧੰਨਾ ॥

ਗੁਜਰੀ

ਗੁਜਰੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਹੇ ਗੁਰੂ
'ਗੁਰਿ ਦਇਆ ਨਾਮ ਪਰਗਾਸੁ'। 'ਮੋਕਉ ਰਾਮ ਨਾਮ ਪਰਗਾਸਿ'। 'ਮਿਲਿ ਸੰਗਤਿ ਗੁਣ
ਪਰਗਾਸਿ' ਦੇਹ। ਇਹ 'ਪਰਗਾਸਿ' ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰੀਤ ਬਣੇ ਤਾਂ
'ਜਬ ਅਤਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਰਿ ਸਿਉ ਬਨਿ ਆਈ ਤਬ ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰੇ ਸੁ ਮੋਰੇ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਭਾਈ'।
ਗੁਜਰੀ ਦੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਤੀਬਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ—'ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਜੀਅਰਾ ਰਹਿ
ਨ ਸਕੈ ਜਿਉ ਥਾਲਕੁ ਖੀਰ ਅਧਾਰੀ'।

ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ

ਵਿਚ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਕਿਵੇਂ ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਦੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗਦਾ ਹੈ
'ਸਗਲੀ ਰੈਣਿ ਸੋਈ ਅੰਧਿਆਰੀ ਗੁਰ ਕਿੰਚਤ ਕਿਰਪਾ ਜਾਗੇ' ਤੇ ਅੰਤਮ ਰੂਪ ਇਹ ਹੈ 'ਸੇਵਕ
ਜਨ ਬਨੇ ਠਾਕੁਰ ਲਿਵ ਲਾਗੇ'।

ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ

ਬਿਹਾਗੜੇ ਦੇ ਛੰਤਾ ਵਿਚ 'ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੜੀਏ' ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਦਸਿਆ ਹੈ 'ਮਨਮੁਖਾ
ਨੋ ਹਰਿ ਦੂਰਿ ਹੈ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੜੀਏ ਸਭ ਬਿਰਥੀ ਘਾਲ ਗਵਾਈਐ ਰਾਮ' ਤੇ 'ਹਰਿ ਹਰਿ ਬਾਝੁ
ਉਡੀਣੀਆ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੜੀਏ ਜਿਉ ਜਲ ਬਿਨੁ ਕਮਲ ਉਦਾਸੇ ਰਾਮ'। ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਿ
'ਗੁਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹਰਿ ਮੁਖਿ ਚੋਇਆ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦੜੀਏ, ਫਿਰਿ ਮਰਦਾ ਬਹੁੜਿ ਜੀਵਾਇਆ ਰਾਮ'।

ਬਿਹਾਗੜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ 'ਆਪੇ ਤੰਤੁ ਪਰਮ ਤੰਤੁ ਸਭੁ ਆਪੇ, ਆਪੇ ਠਾਕੁਰੁ ਦਾਸੁ
ਭਇਆ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹਰੀ ਆਪ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ—ਉਹ ਆਪੇ ਹੀ
ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। 'ਆਪੇ ਸੂਖਮੁ ਭਾਲੀਐ ਆਪੇ ਪਾਸਾਏ'।

ਰਾਗ ਵਡਹੰਸ

ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪਦਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਵੇਰਾਗ ਤੇ ਬਿਰਹਾ ਦਸਿਆ ਹੈ 'ਮੈ ਮਨਿ
ਵਡੀ ਅਸ ਹਰੇ ਕਿਉਕਰਿ ਹਰਿ ਦਰਸਨ ਪਾਵਾ'। ਘੋੜੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਹ ਨੂੰ ਤੇਜਣ (ਘੋੜੀ)
ਮੰਨਿਆ ਹੈ 'ਦੇਹ ਤੇਜਣੜੀ ਹਰਿ ਨਵਰੰਗੀਆ ਰਾਮ'। ਇਸੇ ਦੇਹ-ਘੋੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ
ਤੀਕ ਪੁਜਣ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 'ਦੇਹ ਘੋੜੀ ਜੀ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਰਾਮ'। ਮਨੁਖ ਨੂੰ

ਜੀਨ, ਕੜੀਆਲ ਪਾ ਕੇ ਖੂਬ ਇਸ ਦੇਹ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।
ਵਡਹੰਸ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਗੁਰ ਮਹਿਮਾ' ਹੈ:—

“ਸਭਿ ਆਖਹੁ ਸਤਿਗੁਰ ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਜਿਨਿ ਦਾਨੁ ਹਰਿਨਾਮੁ ਮੁਖਿ ਦੀਆ ॥”

“ਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੋਹਲੁ ਹਰਿ ਨਾਮ ਕਾ ਵਡਵਾਗੀ ਸਿਖ ਗੁਣ ਸਾਂਝ ਕਰਾਵਹਿ ॥”

ਰਾਗ ਸੌਰਠਿ

ਸੌਰਠਿ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਹਾਗੜੇ ਦੀ ਵਾਰ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲਇਆ ਹੈ ਕਿ
'ਆਪੇ ਆਪਿ ਵਰਤਦਾ ਪਿਆਰਾ ਆਪੇ ਆਪਿ ਅਪਾਹੁ' ਹੈ । ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਪਰਿਚਾਨ
ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ? ਉਤਰ ਹੈ—

ਅਥਰੁ ਚਰੈ ਤਾ ਸਿਧਿ ਹੋਈ ਸਿਧੀ ਤੇ ਬੁਧਿ ਪਾਈ ॥

ਪ੍ਰੇਮ ਕੇ ਸਰ ਲਾਗੇ ਤਨ ਭੀਤਰਿ ਤਾ ਭ੍ਰਮੁ ਥਾਟਿਆ ਜਾਈ ॥

ਸੌਰਠਿ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਨਕ ਆਰਾਧਿਆ ਸਭਿ ਆਖਹੁ ਧੰਨੁ ਧੰਨੁ
ਧੰਨੁ ਗੁਰੁ ਸੋਈ' ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ 'ਜਿਨਾ ਗੁਰੁ ਗੋਪਿਆ ਆਪਣਾ ਤੇ ਨਰ
ਬੁਰਿਆਰੀ' । ਗੁਰੂ “ਹਰਿ ਪੂਰਖ ਅਗੰਮੁ” ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—'ਗੁਰਿ ਪੂਰੇ
ਵੇਖਾਲਿਆ ਗੁਰ ਸੇਵਾ ਪਾਈਐ' ।

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਧਨਾਸਰੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੈ—

ਹਮ ਅੰਧਲੇ ਅੰਧ ਬਿਖੈ ਬਿਖ ਰਾਤੇ ਕਿਉ ਚਾਲਹੁ ਗੁਰਚਾਲੀ ॥

ਸਤਗੁਰੁ ਦਇਆ ਕਰੇ ਸੁਖਦਾਤਾ ਹਮ ਲਾਵੈ ਆਪਨ ਪਾਲੀ ॥

ਗੁਰਸਿਖ ਮੀਤ ਚਲਹੁ ਗੁਰ ਚਾਲੀ ॥

ਜੇ ਗੁਰੁ ਕਹੈ ਸੋਈ ਭਲ ਮਾਨਹੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਥਾ ਨਿਰਾਲੀ ॥

ਫੈਤ ਵਿਚ 'ਹਰਿ ਜੀਉ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੇ' ਦੀ ਯਾਦਨਾ ਦਸੀ ਹੈ ।

ਜੈਤਸਰੀ

ਜੈਤਸਰੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਆਲਸੀਆ ਉਘਲਾਨਾ'
ਵਿਚ ਉੱਠਣੀ ਹੋਈ ਤੇ

ਮੇਰੈ ਹੀਅਰੈ ਰਤਨੁ ਨਾਮੁ ਹਰਿ ਬਸਿਆ ਗੁਰਿ ਹਾਥੁ ਧਰਿਓ ਮੇਰੈ ਮਾਥਾ ॥

ਤਾਂ ਤੇ ਹੇ ਲੋਕੇ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ 'ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਸੁ ਯੂਸਰਿ ਪਾਵਹੁ ਮਿਲਿ ਸਤਸੰਗਿ

ਉਮਾਰਾ ਰਾਮ' ॥

ਟੋਡੀ

ਦੇ ਪਦੇ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ 'ਹਰਿ ਹਿਰਦੈ ਮਨਿ ਤਨਿ ਮੀਠਾ ਲਾਗਾ ਮੁਖਿ ਮਸਤਕਿ
ਜਾਗੁ ਬੰਗੋਰਾ' ।

ਬੈਰਾੜੀ

ਮ: ੪ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਮੇਕਰ ਕ੍ਰੋੜਿ ਭੇਤੀਸ ਧਿਆਇਓ ਨਹੀ ਜਾਨਿਓ
ਹਰਿ ਮਰਮਾਮ' । ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ—

ਕਾਇਆ ਨਗਰਿ ਬਸਤ ਹਰਿ ਸੁਆਮੀ ਹਰਿ ਨਿਭਤਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਨਿਰੰਕਾਰਾ ॥

ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ

ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਐਸਾ ਬਾਜੀ ਸੈਸਾਰੁ ਨ ਚੇਤੇ ਹਰਿ ਨਾਮਾ' ਦਸਿਆ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ
'ਸਭਿ ਆਏ ਹੁਕਮਿ ਪਸਮਾਹੁ, ਹੁਕਮਿ ਸਭ ਵਰਤਨੀ' ।

ਰਾਗ ਸੂਹੀ

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰਿਨਾਮ ਨੂੰ 'ਹਰਿਨਾਮਾ ਹਰਿ ਰੰਝੁ ਹਰਿ ਰੰਝੁ
ਮਜੀਠੈ ਰੰਝੁ ॥' ਜੋ 'ਗੁਰਿ ਤੁਠੈ ਹਰਿ ਰੰਝੁ ਚਾੜਿਆ ਫਿਰਿ ਬਹੁੜਿ ਨ ਹੋਵੀ ਝੰਝੁ' ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ
ਜਪਣ ਨਾਲ 'ਠੀਰ ਜਾਤਿ ਹਰਿ ਜਪਤਿਆ ਉਤਮ ਪਦਵੀ ਪਾਇ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰਿਨਾਮ ਦਾ
ਵਾਪਾਰ ਰਤਨਾ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਿਆਰ ਕਥ ਦਾ ਵਾਪਾਰ ਹੈ । ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੀਆਂ
ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ 'ਕੋਈ ਆਣਿ ਮਿਲਾਵੈ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਪਿਆਰਾ'
ਭਗਤ ਦੇ ਸਾਹਸ ਦਾ ਅਨੂਪਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ:—

ਬਖਸ਼ੁ ਬਾਗੀ ਮੀਹੁ ਵਰਸੈ ਭੀ ਗੁਰੁ ਦੇਖਣ ਜਾਈ ॥

ਸਮੁੰਦੁ ਸਾਗਰੁ ਹੋਵੈ ਬਹੁ ਖਾਰਾ ਗੁਰਸਿਖੁ ਲੰਘਿ ਗੁਰ ਪਹਿ ਜਾਈ ॥

ਜਿਉ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਲ ਬਿਨੁ ਹੈ ਮਰਤਾ ਤਿਉ ਸਿਖੁ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਮਰਿ ਜਾਈ ॥

ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ 'ਸੁਰਿ ਨਰ ਗਣ ਗੰਧਰਬ ਮਿਲਿ ਆਏ ਅਪੂਰਬ ਜੰਡ ਬਣਾਈ'
ਅਪੂਰਬ ਜੰਡ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਉਹ ਪਤੀ ਪਰਾਪਤ
ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਇਆ ਮੈ ਸਾਚਾ ਨ ਕਦੇ ਮਰੈ ਨ ਜਾਈ' ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮਿਲਾਪ
ਨਾਲ 'ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬੁਝਿ ਗਈ ਆਸੇ' । ਲਾਵਾਂ ਵੀ ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦਾ ਇਕ ਛੰਤ ਹਨ ।

ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ

ਬਿਲਾਵਲ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਹਰਿ ਕੀਏ ਹਮਾਰੀ ਸਫਲ ਜਾਤਾ' ਭਾਵ ਸਫਲ
ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜੋ 'ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਬੋਹਿਥੁ ਹੈ ਕਲਜੁਗਿ ਖੋਵਣੁ ਗੁਰੁ ਸਬਦਿ

ਤਰਹੁ' ਨਾਮ ਬੋਹਿਬੁ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ 'ਜਿਸੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੋਟੇ ਸੁ ਕੰਥਨੁ ਹੋਵੈ'। ਛੋਟ ਮੰਗਲਾ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮਾਣਸ ਜਨਮ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ—'ਜਿਨ ਮਾਣਸ ਜਨਮਿ ਨ ਪਾਇਆ ਤਿਨੁ ਭਾਗ ਮੰਦੋਰਾ ਰਾਮ'। ਬਿਲਾਵਲ ਮ: ੪ ਦੀ ਵਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ 'ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚਿ ਨਾਵੈ ਦੀ ਵਡੀ ਵਡਿਆਈ ਹਰਿ ਕਰਤੇ ਆਪਿ ਵਧਾਈ' ਹੈ।

ਰਾਗ ਗੋਂਡ

ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ 'ਜੇ ਮਨਿ ਚਿਤਿ ਆਸ ਰਖਹਿ ਹਰਿ ਉਪਰਿ ਤਾ ਮਨ ਚਿੰਦੇ ਅਨੇਕ ਅਨੇਕ ਫਲ ਪਾਈ' ਪਰ 'ਆਸ ਪਰਮਿਤ੍ਰੀ' ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ।

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਰਾਮਕਲੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਡੇ ਭਾਗ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ 'ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵੈ' ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਰਤਨੁ ਜਵੇਹਰੁ ਲਾਲੁ ਹਰਿਨਾਮਾ ਗੁਰਿ ਕਾਢਿ ਤਲੀ ਦਿਖਲਾਇਆ' ਹੈ।

ਰਾਗ ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ

ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਮ ਪਾਪ ਧੋ ਦਿੰਦਾ ਹੈ' 'ਕਿਲ ਬਿਖ ਦੋਖ ਗਏ ਸਭ ਨੀਕਰਿ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਮੈਲੁ ਹਰੇ'। ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਬਾਣੀ ਦਸਿਆ ਹੈ 'ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਰੇ'।

ਰਾਗ ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ

ਮਾਲੀ ਗਉੜੇ ਦੇ ਛਕੇ ਵਿਚ ਨਾਮ ਨੂੰ 'ਰੰਗੁ ਮਜੀਠ' ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਦਸੀ ਹੈ 'ਕਮਲ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਭਇਆ ਗੁਰੁ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਜਪਿਓ ਭਸੁ ਭਉ ਭਾਗਾ'।

ਰਾਗ ਮਾਰੂ

ਮਾਰੂ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ 'ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ' ਹੈ ਤੇ ਨਾਮ ਜਾਪ ਨਾਲ ਸੁਕ, ਜਨਕ, ਸੁਦਾਮਾ, ਪ੍ਰ., ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਬਿਦਰੁ, ਨਾਮਾ, ਜੈਦੇਉ, ਕਬੀਰ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਬੇਸੁਆ, ਅਜਾਮਲ, ਉਗ੍ਰਸੈਣਿ, ਧਨਾ, ਬਾਲਮੀਕ, ਆਦਿ ਦਾ ਉਧਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। 'ਕਲਚੁਗਿ ਨਾਮੁ ਪ੍ਰਧਾਨੁ ਪਦਾਰਥੁ' ਹੈ। ਸੋਹਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ 'ਨਾਮੁ ਅਜਾਚੀ' ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਮ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ 'ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਸੁਰੁ ਨਿਸਿ ਮਿਟਿਆ ਅੰਧਿਆਰਾ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ

ਕੁਖਾਰੀ ਦੇ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ 'ਅੰਤਰਿ ਪਿਰੀ ਪਿਆਰੁ ਕਿਉ ਪਿਰ ਬਿਨੁ ਜੀਵੀਐ ਰਾਮ' ਦਾ ਤੀਬਰ ਵਰਣਨ ਹੈ। 'ਨਾਵਨੁ ਪੁਰਬ ਅਭੀਚੁ' ਵਾਲਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਛੰਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਤੀਰਥ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ।

ਰਾਗ ਕੈਦਾਰਾ

ਦੋ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਗੁਰ ਭਗਤੀ—'ਸਤਿਗੁਰੁ ਕੇ ਚਰਨ ਧੋਇ ਧੋਇ ਪੂਜਹੁ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਹਨ।

ਭੈਰਉ

ਦੋ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਬੋਲਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਸਫਲ ਸਾ ਘਰੀ' ਦਸੀ ਹੈ ਤੇ 'ਧੰਨੁ ਸੁ ਵੰਸੁ ਧੰਨ ਸੋ ਪਿਤਾ ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਤਾ ਜਿਨਿ ਜਨ ਜਣੇ' ਦਸੀ ਹੈ।

ਬਸੰਤ

ਬਸੰਤ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਏਕੋ ਹਰਿ ਰਵਿਆ ਸਰਬ ਥਾਈ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ 'ਜਪਤਿ ਅਜਾਤਿ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਧਿਆਵੈ ਸਭਿ ਪੂਰੇ ਮਾਨਸ ਤਿਨਫੇ'। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਵਿਹੂਣ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਮਿਰਤਕ ਕਿਹਾ ਹੈ—'ਇਹ ਮਿਰਤਕੁ ਮਝਾ ਸਰੀਰ ਹੈ ਸਭੁ ਜਗੁ ਜਿਤੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਵਸਿਆ' ॥

ਸਾਰੰਗ

ਸਾਰੰਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਸੰਗਤਿ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹੀ ਹੈ 'ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਮਜਨੁ ਕੀਆ ਸਭ ਸੰਗਤਿ ਪਗ ਨਾਏ ਧੂਰਿ' ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਗੁਣ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ 'ਸਭ ਦੂਖਨ ਕੋ ਹੀਤਾ ਸਭ ਸੂਖਨ ਕੋ ਦਾਣਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਗੁਨ ਗਾਉ' ਹਨ। ਸਾਰੰਗ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਨ-ਮਤਿ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਵਸ ਕਰਨਾ ਦਸਿਆ ਹੈ 'ਮਤਿ ਖਬੇਰੁ ਵਸਿ ਹੋਇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਧਿਆਈ' ਤੇ ਫਿਰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲਗਦਾ ਹੈ।

ਮਲਾਰ

ਮਲਾਰ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ—'ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਗੰਦਾਵਰੀ ਸਰਸੁਤੀ ਤੇ ਕਰਹਿ ਉਦਮੁ ਧੂਰਿ ਸਾਧੂ ਕੀ ਭਾਈ' ਤੇ 'ਜਿਉ ਜਲ ਦੁਧ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਾਢੇ ਚੁਣਿ ਹੰਸੁਲਾ ਤਿਉ ਦੇਹੀ ਤੇ ਚੁਣਿ ਕਾਢੇ ਸਾਧੂ ਹਉਮੈ ਤਾਤਿ ॥'

ਕਾਨੜਾ

ਕਾਨੜਾ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਧ ਜਨਾ ਤੇ ਸੰਤ ਜਨਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ।

ਹਰਿਕੇ ਸੰਤ ਸੰਤ ਭਲ ਨੀਕੇ ਮਿਲਿ ਸੰਤ ਜਨਾ ਮਲੁ ਲਹੀਆ ॥
 ਹਉਮੈ ਦੁਰਤੁ ਗਇਆ ਸਭੁ ਨੀਕਰਿ ਜਿਉ ਸਾਬੁਨਿ ਕਾਪਰੁ ਕਰਿਆ ॥

ਤੇ 'ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਥਾ ਸੁਨੀ ਮਿਲਿ ਸੰਗਤਿ ਮਨੁ ਕੋਰਾ ਹਰਿ ਰੰਗਿ ਫੇਨ' ।
 ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਸੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ
 ਹੈ । ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਰਸ ਹੈ ਤੇ 'ਲੇਹਾ ਹਿਰਨੁ ਹੋਵੈ ਸੰਗਿ ਪਾਰਸ, ਗੁਨੁ ਪਾਰਸ ਕੋ ਹੋਇ ਆਵੈਗੇ' ।
 ਵਾਰ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦਸੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ 'ਜਨਮੁ ਪਦਾਰਥੁ ਜੀਤਿਆ ਕਦੇ ਨ ਆਵੈ
 ਹਾਰਿ' ਜੇਤੂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਜੇਤੂ 'ਆਪਿ ਤਰਹਿ ਸੰਗੀ ਤਰਾਹਿ ਸਭ
 ਕੁਟੰਬੁ ਤਰਾਵੈ' । ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਉਛਲਦਾ ਸਰੋਵਰ ਹੈ—'ਭਗਤਿ ਸਰੋਵਰ ਉਡਲੈ ਸੁਭਰ
 ਭਰੇ ਵਹਿਨਿ' ॥ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਰਾਗ ਕਲਿਆਨ

ਕਲਿਆਨ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ 'ਹਰਿ ਜਨੁ ਗੁਨੁ ਗਾਵਤ ਹਸਿਆ' । ਪਰ
 ਹਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਕੀ ਹੈ ? 'ਹਰਿ ਕੇ ਨਾਮ ਅਸੰਖ ਅਗਮ ਹਰਿ ਅਗਮ ਅਗਮ ਹਰਿ ਰਾਇਆ' ।
 ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ:—

ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸੁਰੁ ਸੁਆਮੀ ਦੂਖ ਨਿਵਾਰਣੁ ਨਾਰਾਇਣੁ ॥
 ਸਗਲ ਭਗਤ ਜਾਚਹਿ ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਭਵਨਿਪਿ ਤਟਲੁ ਹਰਿ ਚਿੰਤਾਮਣਿ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਜਗਦੀਸ ਦਮੋਦਰ ਹਰਿ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਗੋਬਿੰਦੇ ॥

ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—

ਕਾਸਟ ਮਹਿ ਜਿਉ ਹੈ ਫੈਸੇਤਰੁ ਮਥਿ ਸੰਜਮਿ ਕਾਢਿ ਝੜੀਜੈ ॥
 ਰਾਮਨਾਮੁ ਹੈ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈ ਤਤੁ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਢਿ ਲਈਜੈ ॥

੩—

ਕਾਇਆ ਨਗਰੁ ਨਗਰੁ ਹੈ ਨੀਕੋ ਵਿਚਿ ਸਉਦਾ ਹਰਿ ਰਸੁ ਕੀਜੈ ॥

ਰਾਗ ਪਰਭਾਤੀ

ਪਰਭਾਤੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ, ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਦੁਰ
 ਭਗਤੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । 'ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਮੁ ਸੀਤਲ ਜਲੁ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ
 ਪੀਆ ਰਸੁ ਝੀਕ' ।

੫. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰ

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਥਰੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

(੧) ਅਦ੍ਰਿਤ

ਜਿਥੋਂ ਭੀਕ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਆਪ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਅਦ੍ਰਿਤ ਤੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਸਰ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਉਚੇਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੇਖੋ ਪੰਨਾ ੬੦੪-੬੦੭।

ਆਪੇ ਅੰਤਰ ਸੋਚ ਸੋਚ ਉਤਭੁਜ ਆਪੇ ਖੰਡ ਆਪੇ ਸਭ ਲੋਭਿ ॥

ਆਪੇ ਸੂਤੁ ਆਪੇ ਬਹੁ ਮਣੀਆ ਕਰਿ ਸਕਤੀ ਜਗਤੁ ਪਰੋਭਿ ॥

ਆਪੇ ਹੀ ਸੂਤਧਾਰੁ ਹੈ ਪਿਆਰਾ ਸੂਤੁ ਖਿੰਚੇ ਢਹਿ ਢੇਰੀ ਹੋਭਿ ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਣਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ੨੪ਵੀਂ ਅਸਟਪਦੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ' ਵਿਚ ਇਸੇ ਅਦ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਨੁਰੂਪਿਆ ਹੈ।

(੨) ਗੁਰ ਭਗਤੀ

ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰ-ਉਪਾਸ਼ਨਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਤਨਾ ਹੀ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰ ਭਗਤੀ ਪਰਮੁਖ ਵਿਸ਼ਾ ਕਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਵਿਚੋਂ ਪਾਇਆ। ਗਉੜੀ, ਵਡਹੰਸ ਤੇ ਸੋਰਠਿ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਉਸਤਤ ਹੈ।

(੩) ਪਰਗਾਸ਼ੁ

ਨਾਮ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਹੀ, ਪਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਮੁਖ ਮੰਗ ਆਪ ਦੀ ਪਰਗਾਸ਼ੁ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਰਮੁਖ ਮੰਗ ਨਿਰਮਲਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਰਮੁਖ ਮੰਗ 'ਅਨੰਦ' ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਮੁਖ ਮੰਗ 'ਨਾਮ' ਭਗਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਰਮੁਖ ਮੰਗ 'ਸੂਭ ਕਰਮਨ' ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਗੂਜਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਇਕੋ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਚਾਰ ਵਾਰੀ 'ਪਰਗਾਸ਼ੁ' ਦੀ ਦਾਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ—

ਹਰਿ ਕੇ ਜਨ ਸਤਿਗੁਰ ਸਤਪੁਰਖਾ ਹਉ ਬਿਨਉ ਕਰਉ ਗੁਰ ਪਾਸਿ ॥

ਹਮ ਕੀਹੋ ਕਿਰਮ ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣਾਈ ਕਰਿ ਦਇਆ ਨਾਮੁ ਪਰਗਾਸਿ ॥੧॥

ਮੇਰੇ ਮੀਤ ਗੁਰਵੇਵ ਮੇ ਕਉ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਪਰਗਾਸਿ ॥
 ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਮੁ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਾਨ ਸਖਾਈ ਹਰਿ ਕੀਰਤਿ ਹਮਰੀ ਰਹਰਾਸਿ ॥
 ਹਰਿਜਨ ਕੇ ਵਡਭਾਗ ਵਡੇਰੇ ਜਿਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਰਧਾ ਹਰਿ ਪਿਆਸ ॥
 ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਤ੍ਰਿਪਤਾਸਹਿ ਮਿਲਿ ਸੰਗਤਿ ਗੁਣ ਪਰਗਾਸਿ ॥

(ੳ) ਬਿਹਬਲਤਾ

ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਭਾਵਕ ਬਿਹਬਲਤਾ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਪਭਾਵਕਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੀਕ ਪੁਜੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਰਾਇਆ ॥

ਕੋਈ ਆਇ ਮਿਲਾਵੈ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਜੀਵਾਇਆ ॥

ਹਉ ਰਹਿ ਨ ਸਕਾ ਬਿਨੁ ਵੇਖੇ ਪ੍ਰੀਤਮਾ ਮੈ ਨੀਰੁ ਵਹੈ ਵਹਿ ਚਲੈ ਜੀਉ ॥

ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਬਿਹਬਲਤਾ ਇਸ ਰੂਪ ਤੇ ਸਤਰ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਪੁਜਦੀ ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨਾਲ ਘ੍ਰਿਣਾ ਵੀ ਉਲਟੇ ਪਾਸੇ ਇਸੇ ਸੀਮਾ ਤੀਕ ਪੁਜਦੀ ਹੈ । ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਹੈ ।

(ੲ) ਕੰਠਨ ਕਾਇਆ ਤੇ ਦੋਹ ਤੇਜਣ

ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੌਣੇ ਦਾ ਕਿਲਾ ਕਹਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਿਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਗੁਰਮੁਖ ਊਢਿ ਊਢੇਇਆ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਲਧਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥

ਕੰਠਨ ਕਾਇਆ ਕੋਟ ਗੜ ਵਿਚਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਿਧਾ ॥

ਆਪ ਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਘੋੜੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਆਤਮਕ ਪੈਂਡਾ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਮੰਜਲ ਤੇ ਪੁਜੀਦਾ ਹੈ ।

(ੳ) ਜੁਗ ਤੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਚਾਰ ਜੁਗਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਗਿਣੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਲਜੁਗ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਜੁਗ ਹੈ । ਮਾਰੂ ਹਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਚੋਹਾਂ ਜੁਗਾਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਲੀਕਿਆ ਹੈ—ਜਨਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਜਮਲ, ਗੰਨਕਾ ਆਦਿ ਤੀਕ ।

(ੴ) ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੂਹੀ ਹਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ

ਕੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜੋ 'ਏਕ ਜੋਤਿ' ਹੋਣਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ 'ਲਾਵਾਂ' ਦੇ ਸੂਹੀ ਗਾਗ ਦੇ ਫੰਤ ਵਿਚ ਸਫਲ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ।

(੮) ਇਤਿਹਾਸ ਉਲੀਕਣ

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੇ ਨਿੰਦਕਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਾਹ ਗਉੜੀ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਤੁਧਾਰੀ ਛੰਤ ਵਿਚ। ਵਾਰਾਂ ਜੰਜਾਰ-ਵਿਭਾਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹਨ।

(੯) ਪਰਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਦਰ

ਆਪ ਨੇ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧੀ 'ਹਰਿ ਕੇ ਕੀਏ' ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰਦਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ:—

ਕਾਹੇ ਪ੍ਰਭ ਬਗਰਤ ਹਉ ਸੰਗਿ ਬਾਪ ॥

ਜਿਨ ਕੇ ਜਣੇ ਬਝੀਰੇ ਤੁਮ ਹਉ ਤਿਨ ਸਿਉ ਬਗਰਤ ਪਾਪ ॥

(ਸਾਰੰਗ ਮ: ੪)

੬. ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਕਾਹ ਬਲ ਤੇ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਧਾਰ ਨਿਰੋਲ ਜਾਤੀ ਤਜਰਬਾ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਝੋਂਹ ਤੇ ਉਠਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਜਾਤੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਇਸ ਛੰਤ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ:—

ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨੇ ਲੋਇਣਾ ਮਨੁ ਪ੍ਰੇਮਿ ਰਤੀਨਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥

ਮਨ ਰਾਮਿ ਕਸਵਟੀ ਲਾਇਆ ਕੰਚਨੁ ਸੋਵਿਣਾ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਚੰਗਿ ਚਲੂਲਿਆ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੋ ਭਿੰਨਾ ॥

ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਮੁਸਕਿ ਬਕੋਲਿਆ ਸਭ ਜਨਮੁ ਧਨੁ ਧੰਨਾ ॥ ੧ ॥

ਹਰਿ ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਣੀ ਮਨੁ ਮਾਰਿਆ ਅਛੀਆਲੇ ਅਣੀਆ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥

ਜਿਸੁ ਲਾਗੀ ਪੀਰ ਪਿਰੰਮ ਕੀ ਸੋ ਜਾਣੈ ਜਰੀਆ ॥

ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੁ ਸਬਦਿ ਵਿਗਾਸਿਆ ਜਪਿ ਅਨਤੁ ਭਰੰਗਾ'। ਪ੍ਰੇਮ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੀਬਰਤਾ ਪਰਚਾਨ ਕੀਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਣੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿੰਨਿਆ ਤੇ 'ਜਿਸੁ ਲਾਗੀ ਪੀਰ ਪਿਰੰਮ ਕੀ ਸੋ ਜਾਣੈ ਜਰੀਆ'—ਪ੍ਰੇਮ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਜਰਿਆ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਕਲਾ ਹਰਿਤ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਅਨੁਭਵ ਨੇ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪ ਦੇ 'ਪੀਰ ਪਿਰੰਮ' ਨੂੰ

ਗਵਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਰੰਗਤਾ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਆਪ ਦੇ ਸੁਹਜਵਾਦੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਿਰ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਰਾਗ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਤੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ, ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਥਾਈਂ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂਤਿਕ ਰੂਪ ਨਿਰਾਰਥਕ ਵਰਣ ਲਾ ਕੇ ਤੱਲ ਵਿਚ ਲੰਮਿਆ ਹੋ ਪਏ ਹਨ, ਪਰ ਲੈ ਰਸ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿਤਾ। 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨੇ ਲੋਇਣਾ' ਤੇ 'ਨੀਰੂ ਵਹੇ ਵਹਿ ਚਲੈ' ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਰਮਾਰ ਹੋਣੀ ਆਪ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਵਹਿਲ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੈ।

੨. ਚੋਣਵੀਂ ਰਚਨਾ

ਰਾਗ ਆਸਾ (ਪੰਨਾ ੪੪੮—੪੪੯)

ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨੇ ਲੋਇਣਾ ਮਨੁ ਪ੍ਰੇਮਿ ਰਤੰਨਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥
 ਮਨੁ ਰਾਮਿ ਕਸਵਣੀ ਲਾਇਆ ਕੰਚਨੁ ਸੋਵੰਨਾ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੰਗਿ ਚਲੂਲਿਆ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੈ ਭਿੰਨਾ ॥
 ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਮੁਸਕਿ ਝਕੋਲਿਆ ਸਭੁ ਜਨਮੁ ਧਨੁ ਪੰਨਾ ॥ ੧ ॥
 ਹਰਿ ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਣੀ ਮਨੁ ਮਾਰਿਆ ਅਣੀਆਲੇ ਅਣੀਆ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥
 ਜਿਸੁ ਲਾਗੀ ਪੀਰ ਪਿਰੰਮ ਕੀ ਸੋ ਜਾਣੈ ਜਰੀਆ ॥
 ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਸੋ ਆਖੀਐ ਮਰਿ ਜੀਵੈ ਮਰੀਆ ॥
 ਜਨ ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਮੇਲਿ ਹਰਿ ਜਗੁ ਦੁਤਰੁ ਤਰੀਆ ॥ ੨ ॥
 ਹਮ ਮੂਰਖ ਮੁਗਧ ਸਰਣਾਗਤੀ ਮਿਲੁ ਗੋਵਿੰਦ ਰੰਗਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥
 ਗੁਰਿ ਖੂਹੈ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਇਕ ਮੰਗਾ ॥
 ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੁ ਸਬਦਿ ਫਿਗਾਸਿਆ ਜਪਿ ਅਨਤ ਤਰੀਆ ॥
 ਮਿਲਿ ਸੰਤ ਜਨਾ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਨਾਨਕ ਸਤਸੰਗਾ ॥ ੩ ॥
 ਦੀਨ ਦਇਆਲ ਸੁਣਿ ਬੇਨਤੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਹਰਿ ਰਾਇਆ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥
 ਹਉ ਮਾਗਉ ਸਰਣਿ ਹਰਿਨਾਮ ਕੀ ਹਰਿ ਹਰਿ ਮੁਖਿ ਪਾਇਆ ॥
 ਭਗਤਿ ਵਛਲੁ ਹਰਿ ਬਿਰਦੁ ਹੈ ਹਰਿ ਲਾਜ ਰਖਾਇਆ ॥
 ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਸਰਣਾਗਤੀ ਹਰਿਨਾਮਿ ਤਰਾਇਆ ॥

ਰਾਗ ਸੂਹੀ (ਪੰਨਾ ੭੫੭—੭੫੮)

ਕੋਈ ਆਣਿ ਮਿਲਾਵੈ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਪਿਆਰਾ

ਹਉ ਤਿਸੁ ਪਹਿ ਆਪੁ ਵੇਚਾਈ ॥ ੧ ॥

ਦਰਸਨੁ ਹਰਿ ਦੇਖਣ ਕੈ ਤਾਈ ॥

ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਹਿ ਤਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਲਹਿ ਹਰਿਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਿਆਈ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਜੇ ਸੁਖ ਦੇਹਿ ਤ ਤੁਝਹਿ ਅਰਾਧੀ ਦੁਖਿ ਭੀ ਤੁਝੈ ਪਿਆਈ ॥ ੨ ॥

ਜੇ ਭੁਖ ਦੇਹਿ ਤ ਇਤਹੀ ਰਾਜਾ ਦੁਖ ਵਿਚਿ ਸੁਖ ਮਨਾਈ ॥ ੩ ॥

ਤਨੁ ਮਨੁ ਕਾਟਿ ਕਾਟਿ ਸਬੁ ਅਰਪੀ ਵਿਚਿ ਅਗਨੀ ਆਪੁ ਜਲਾਈ ॥ ੪ ॥

ਪਖਾ ਫੇਰੀ ਪਾਣੀ ਢੋਵਾ ਜੋ ਦੇਵਹਿ ਜੋ ਖਾਈ ॥ ੫ ॥

ਨਾਨਕੁ ਗਰੀਬੁ ਢਹਿ ਪਇਆ ਦੁਆਰੈ ਹਰਿ ਮੇਲਿ ਲੈਹੁ ਫਡਿਆਈ ॥ ੬ ॥

ਅਖੀ ਕਾਢਿ ਧਰੀ ਚਰਣਾ ਤਲਿ ਸਭ ਧਰਤੀ ਫਿਰਿ ਮਤ ਪਾਈ ॥ ੭ ॥

ਜੇ ਪਾਸਿ ਬਹਾਲਹਿ ਤਾ ਤੁਝਹਿ ਅਰਾਧੀ ਜੇ ਮਾਰਿ ਕਢਹਿ ਭੀ ਪਿਆਈ ॥੮॥

ਜੇ ਲੋਕੁ ਸਲਾਹੇ ਤਾ ਤੈਰੀ ਉਪਮਾ ਜੇ ਨਿੰਦੈ ਤ ਫੋਡਿ ਨ ਜਾਈ ॥੯॥

ਜੇ ਤੁਧੁ ਢਲਿ ਰਹੈ ਤਾ ਕੋਈ ਕਿਹੁ ਆਖਉ ਤੁਧੁ ਵਿਸਰਿਐ ਮਰਿ ਜਾਈ॥੧੦॥

ਥਾਰਿ ਢਾਰਿ ਜਾਈ ਗੁਰ ਉਪਰਿ ਪੈ ਪੈਰੀ ਸੰਤ ਮਨਾਈ ॥ ੧੧ ॥

ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰਾ ਭਇਆ ਢਿਢਾਨਾ ਹਰਿ ਤਉ ਦਰਸਨ ਕੈ ਤਾਈ ॥ ੧੨ ॥

ਬਖਤੁ ਬਾਗੀ ਮੀਹੁ ਵਰਸੈ ਭੀ ਗੁਰੁ ਦੇਖਣ ਜਾਈ ॥ ੧੩ ॥

ਸਮੁੰਦੁ ਸਾਗਰੁ ਹੋਵੈ ਬਹੁ ਖਾਰਾ ਗੁਰਸਿਖੁ ਲੰਘਿ ਗੁਰ ਪਹਿ ਜਾਈ ॥ ੧੪ ॥

ਜਿਉ ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਲ ਬਿਨੁ ਹੈ ਮਰਤਾ ਤਿਉ ਸਿਖੁ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਮਰਿ ਜਾਈ ॥੧੫॥

ਜਿਉ ਧਰਤੀ ਸੋਭ ਕਰੇ ਜਲੁ ਬਰਸੈ ਤਿਉ ਸਿਖੁ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਬਿਗਸਾਈ ॥੧੬॥

ਸੇਵਕ ਕਾ ਹੋਇ ਸੇਵਕੁ ਵਰਤਾ ਕਰਿ ਕਰਿ ਬਿਨਉ ਬੁਲਾਈ ॥ ੧੭ ॥

ਨਾਨਕ ਕੀ ਬੇਨੰਤੀ ਹਰਿ ਪਹਿ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਗੁਰ ਸੁਖੁ ਪਾਈ ॥ ੧੮ ॥

ਤੁ ਆਪੇ ਗੁਰੁ ਚੋਲਾ ਹੈ ਆਪੇ ਗੁਰ ਵਿਚੁ ਵੇ ਤੁਝਹਿ ਪਿਆਈ ॥ ੧੯ ॥

ਜੇ ਤੁਧੁ ਸੇਵਹਿ ਸੋ ਤੁਹੈ ਹੋਵਹਿ ਤੁਧੁ ਸੇਵਕ ਪੈਸ ਰਖਾਈ ॥ ੨੦ ॥

ਭੰਡਾਰ ਭਰੇ ਭਗਤੀ ਹਰਿ ਤੇਰੇ ਜਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਸੁ ਦੇਵਈ ॥ ੨੧ ॥

ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਦੇਹਿ ਸੋਈ ਜਨੁ ਪਾਏ ਹੋਰ ਨਿਹਫਲ ਸਭ ਚਰੁਰਾਈ ॥ ੨੨ ॥

ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਸਿਮਰਿ ਗੁਰੁ ਅਪੁਨਾ ਸੋਇਆ ਮਨੁ ਜਾਗਾਈ ॥ ੨੩ ॥

ਏਕੁ ਦਾਨੁ ਮੰਗੈ ਨਾਨਕੁ ਵੇਚਾਰਾ ਹਰਿ ਦਾਸਨਿ ਦਾਸੁ ਕਰਾਈ ॥ ੨੪ ॥

ਜੇ ਗੁਰੁ ਬਿੜਕੇ ਤ ਮੀਠਾ ਲਾਗੈ ਜੋ ਬਖਸੈ ਤ ਗੁਰੁ ਵਡਿਆਈ ॥ ੨੫ ॥
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੋਲਹਿ ਸੋ ਬਾਇ ਪਾਏ ਮਨਮੁਖਿ ਕਿਛੁ ਬਾਇ ਨ ਪਾਈ ॥ ੨੬ ॥
 ਪਾਲਾ ਕਕਰੁ ਵਰਛ ਵਰਜੈ ਗੁਰਸਿਖੁ ਗੁਰੁ ਦੇਖਣ ਜਾਈ ॥ ੨੭ ॥
 ਸਭੁ ਦਿਨਸੁ ਰੋਣਿ ਦੇਖਉ ਗੁਰੁ ਅਪੁਨਾ ਵਿਚਿ ਅਖੀ ਗੁਰੁ ਪੈਰ ਧਰਾਈ ॥ ੨੮ ॥
 ਅਨੇਕ ਉਪਾਵ ਕਰੀ ਗੁਰੁ ਕਾਰਣਿ ਗੁਰੁ ਡਾਵੈ ਸੋ ਬਾਇ ਪਾਈ ॥ ੨੯ ॥
 ਰੋਣਿ ਦਿਨਸੁ ਗੁਰੁ ਚਰਣ ਅਰਾਧੀ ਦਇਆ ਕਰਹੁ ਮੇਰੇ ਸਾਈ ॥ ੩੦ ॥
 ਨਾਨਕ ਕਾ ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਗੁਰੁ ਹੈ ਗੁਰੁ ਮਿਲਿ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਈ ॥ ੩੧ ॥
 ਨਾਨਕ ਕਾ ਪ੍ਰਭੁ ਪੂਰਿ ਰਹਿਓ ਹੈ ਜਤ ਕਤ ਤਤ ਭੋਜਾਈ ॥ ੩੨ ॥ ੧ ॥

ਰਾਗ ਸੂਹੀ (੭੭੩—੭੭੪)

ਹਰਿ ਪਹਿਲੜੀ ਲਾਵ ਪਰਵਿਰਤੀ ਕਰਮ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ ॥
 ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੇਦ ਧਰਮੁ ਦ੍ਰਿੜਹੁ ਪਾਪ ਤਜਾਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ ॥
 ਧਰਮੁ ਦ੍ਰਿੜਹੁ ਹਰਿਨਾਮੁ ਧਿਆਵਹੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਨਾਮੁ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ॥
 ਸਤਿਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਆਰਾਧਹੁ ਸਭਿ ਕਿਲਵਿਖ ਪਾਪ ਗਵਾਇਆ ॥
 ਸਹਜ ਅਨੰਦੁ ਹੋਆ ਵਡਭਾਗੀ ਮਨਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਮੀਠਾ ਲਾਇਆ ॥
 ਜਨੁ ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਲਾਵ ਪਹਿਲੀ ਆਰੰਭੁ ਕਾਜੁ ਰਚਾਇਆ ॥ ੧ ॥
 ਹਰਿ ਦੂਜੜੀ ਲਾਵ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਮਿਲਾਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ ॥
 ਨਿਰਭਉ ਭੈ ਮਨੁ ਹੋਇ ਹਉਮੈ ਮੈਲੁ ਗਵਾਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ ॥
 ਨਿਰਮਲੁ ਭਉ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਇਆ ਹਰਿ ਵੇਖੈ ਰਾਮੁ ਹਦੂਰੇ ॥
 ਹਰਿ ਆਤਮ ਰਾਮੁ ਪਸਾਰਿਆ ਸੁਆਮੀ ਸਰਬ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ ॥
 ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਹਰਿ ਪੁਛੁ ਏਕੋ ਮਿਲਿ ਹਰਿ ਜਨ ਮੰਗਲ ਗਾਏ ॥
 ਜਨ ਨਾਨਕ ਦੂਜੀ ਲਾਵ ਚਲਾਈ ਅਨਹਦ ਸਬਦ ਵਜਾਏ ॥ ੨ ॥
 ਹਰਿ ਤੀਜੜੀ ਲਾਵ ਮਨਿ ਚਾਉ ਭਇਆ ਬੈਰਾਗੀਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ ॥
 ਸੰਤ ਜਨਾ ਹਰਿ ਮੇਲੁ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਵਡਭਾਗੀਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ ॥
 ਨਿਰਮਲੁ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਇਆ ਮੁਖਿ ਬੋਲੀ ਹਰਿ ਬਾਣੀ ॥
 ਸੰਤ ਜਨਾ ਵਡਭਾਗੀ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਕਬੀਐ ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ ॥
 ਹਿਰਦੈ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਧੁਨਿ ਉਪਜੀ ਹਰਿ ਜਪੀਐ ਮਸਤਕਿ ਭਾਗੁ ਜੀਉ ॥
 ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ ਤੀਜੀ ਲਾਵੈ ਹਰਿ ਉਪਜੈ ਮਨਿ ਬੈਰਾਗੁ ਜੀਉ ॥ ੩ ॥
 ਹਰਿ ਚਉਥੜੀ ਲਾਵ ਮਨਿ ਸਹਜੁ ਭਇਆ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਿਲਿਆ ਸੁਭਾਇ ਹਰਿ ਮਨਿ ਤਨਿ ਮੀਠਾ ਲਾਇਆ ਬਲਿਰਾਮ ਜੀਉ॥
 ਹਰਿ ਮੀਠਾ ਲਾਇਆ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭ ਭਾਇਆ ਅਨਦਿਨੁ ਹਰਿ ਨਿਵਲਾਈ ॥
 ਮਨ ਰਿੰਦਿਆ ਫਲੁ ਪਾਇਆ ਸੁਆਮੀ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਵਜੀ ਵਾਧਾਈ ॥
 ਹਰਿ ਪ੍ਰਭਿ ਠਾਕੁਰਿ ਕਾਜੁ ਰਚਾਇਆ ਧਨ ਹਿਰਦੈ ਨਾਮਿ ਵਿਗਾਸੀ ॥
 ਜਨ ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੇ ਚਉਥੀ ਲਾਵੈ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਪ੍ਰਭੁ ਅਵਿਨਾਸੀ ॥ ੪ ॥ ੨ ॥

ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ (ਪੰਨਾ ੮੦੦)

ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੁ ਸੂਦੁ ਵੈਸੁ ਕੋ ਜਾਪੈ ਹਰਿ ਮੰਤ੍ਰੁ ਜਪੈਨੀ ॥
 ਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਕਰਿ ਪੂਜਹੁ ਨਿਤੁ ਸੇਵਹੁ ਦਿਨਸੁ ਸਭ ਰੈਨੀ ॥ ੧ ॥
 ਹਰਿ ਜਨ ਦੇਖਹੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨੈਨੀ ॥
 ਜੋ ਇਛਹੁ ਸੋਈ ਫਲੁ ਪਾਵਹੁ ਹਰਿ ਬੋਲਹੁ ਗੁਰਮਤਿ ਬੋਨੀ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਅਨਿਕ ਉਪਾਯ ਚਿਤਵੀਅਹਿ ਬਹੁਤੇਰੇ ਸਾ ਹੋਵੈ ਜਿ ਬਾਤ ਹੋਵੈਨੀ ॥
 ਅਪਨਾ ਭਲਾ ਸਭੁ ਕੋਈ ਬਾਛੈ ਸੇ ਕਰੇ ਜਿ ਮੇਰੇ ਚਿਤਿ ਨ ਚਿਤੈਨੀ ॥ ੨ ॥
 ਮਨ ਕੀ ਮਤਿ ਤਿਆਗਹੁ ਹਰਿ ਜਨ ਏਹਾ ਬਾਤ ਕਠੈਨੀ ॥
 ਅਨਦਿਨੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਿਆਵਹੁ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਮਤਿ ਲੈਨੀ ॥ ੩ ॥
 ਮਤਿ ਸੁਮਤਿ ਭੈਰੋ ਵਜਿ ਸੁਆਮੀ ਹਮ ਜੰਤ ਤੂ ਪੁਰਖੁ ਜੰਤੈਨੀ ॥
 ਜਨ ਨਾਨਕ ਕੇ ਪ੍ਰਭ ਕਰਤੇ ਸੁਆਮੀ ਜਿਉ ਛਾਵੈ ਤਿਵੈ ਬੁਝੈਨੀ ॥ ੪ ॥ ੫ ॥

ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ (ਪੰਨਾ ੧੧੧੬—੧੧੧੭)

ਨਾਵਨੁ ਪੁਰਖੁ ਅਭੀਚੁ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਦਰਸੁ ਭਇਆ ॥
 ਦੁਰਮਤਿ ਮੈਲੁ ਹਰੀ ਅਗਿਆਨੁ ਅੰਧੇਰੁ ਗਇਆ ॥
 ਗੁਰ ਦਰਸੁ ਪਾਇਆ ਅਗਿਆਨੁ ਗਵਾਇਆ ਅੰਤਰਿ ਜੋਤਿ ਪ੍ਰਗਾਸੀ ॥
 ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਖ ਖਿਨ ਮਹਿ ਬਿਨਸੇ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਪ੍ਰਭੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ॥
 ਹਰਿ ਆਪਿ ਕਰਤੇ ਪੁਰਖੁ ਕੀਆ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕੁਲ ਖੇਤਿ ਨਾਵਣਿ ਗਇਆ ॥
 ਨਾਵਨੁ ਪੁਰਖੁ ਅਭੀਚੁ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਦਰਸੁ ਭਇਆ ॥ ੧ ॥
 ਮਾਰਗਿ ਪੰਥਿ ਚਲੇ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਸੰਗਿ ਸਿਖਾ ॥ ੨ ॥
 ਪ੍ਰਥਮ ਆਏ ਕੁਲਖੇਤਿ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖੁ ਹੋਆ ॥
 ਖਬਰਿ ਭਈ ਸੰਸਾਰਿ ਆਏ ਤੂੰ ਲੋਆ ॥
 ਵੇਖਣਿ ਆਏ ਭੀਨਿ ਲੋਕ ਸੁਰਿ ਨਰ ਮੁਨਿ ਜਨ ਸਭਿ ਆਇਆ ॥

ਜਿਨ ਪਰਸਿਆ ਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਤਿਨ ਕੇ ਕਿਲਵਿਖ ਨਾਸ ਗਵਾਇਆ ॥
 ਜੋਗੀ ਵਿਗੈਬਰ ਸੰਨਿਆਸੀ ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਕਰਿ ਗਏ ਗੋਸਟਿ ਢੋਆ ॥
 ਪ੍ਰਥਮ ਆਏ ਕੁਲਖੇਤਿ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਚੁਰੁ ਹੋਆ ॥ ੩ ॥
 ਦੁਤੀਆ ਜਮੁਨ ਗਏ ਗੁਰ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪਨੁ ਕੀਆ ॥
 ਜਾਗਾਤੀ ਮਿਲੇ ਵੇ ਛੇਟ ਗੁਰ ਪਿਛੈ ਲੰਘਾਇ ਦੀਆ ॥
 ਸਭ ਛੁਟੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪਿਛੈ ਜਿਨਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ॥
 ਗੁਰ ਬਚਨਿ ਮਾਰਗਿ ਜੋ ਪੰਥਿ ਚਾਲੇ ਤਿਨ ਜਮੁ ਜਾਗਾਤੀ ਨੇੜਿ ਨ ਆਇਆ ॥
 ਸਭ ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਜਗਤੁ ਬੋਲੇ ਗੁਰ ਕੈ ਨਾਇ ਲਇਐ ਸਭਿ ਛੁਟਕਿ ਗਇਆ ॥
 ਦੁਤੀਆ ਜਮੁਨ ਗਏ ਗੁਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਜਪਨੁ ਕੀਆ ॥ ੪ ॥
 ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਆਏ ਸੁਰਸਰੀ ਤਹ ਕਉਤਕੁ ਚਲਤੁ ਭਇਆ ॥
 ਸਭ ਮੋਹੀ ਦੇਖਿ ਦਰਸਨੁ ਗੁਰ ਸੰਤ ਕਿਨੈ ਆਵੁ ਨ ਦਾਮੁ ਲਇਆ ॥
 ਆਵੁ ਦਾਮੁ ਕਿਛੁ ਪਇਆ ਨ ਬੋਲਕ ਜਾਗਾਤੀਆ ਮੋਹਣ ਮੁੰਦਣਿ ਪਈ ॥
 ਭਾਈ ਹਮ ਕਰਹ ਕਿਆ ਕਿਸੁ ਪਾਸਿ ਮਾਂਗਹ ਸਭ ਭਾਗਿ ਸਤਿਗੁਰ ਪਿਛੈ ਪਈ ॥
 ਜਾਗਾਤੀਆ ਉਪਾਥ ਸਿਆਣਪ ਕਰਿ ਵੀਚਾਰੁ
 ਭਿਠਾ ਭੰਨਿ ਬੋਲਕਾ ਸਭਿ ਉਠਿ ਗਇਆ ॥
 ਤ੍ਰਿਤੀਆ ਆਏ ਸੁਰਸਰੀ ਤਹ ਕਉਤਕੁ ਚਲਤੁ ਭਇਆ ॥ ੫ ॥
 ਮਿਲਿ ਆਏ ਨਗਰ ਮਹਾਜਨਾ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਓਟ ਗਹੀ ॥
 ਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਗੋਵਿੰਦੁ ਪੁਛਿ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਕੀਤਾ ਸਹੀ ॥
 ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ੍ਰੁ ਸਭਨੀ ਸਹੀ ਕੀਤਾ
 ਸੁਕਿ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਿ ਕਰਿ ਗੁਰ ਗੋਵਿੰਦੁ ਧਿਆਇਆ ॥
 ਦੇਹੀ ਨਗਰਿ ਕੋਟਿ ਪੰਚ ਚੋਰ ਵਟਵਾਰੇ ਤਿਨ ਕਾ ਥਾਉ ਥੇਹੁ ਗਵਾਇਆ ॥
 ਕੀਰਤਨ ਪੁਰਾਣ ਨਿਤ ਪੁੰਨ ਹੋਵਹਿ ਗੁਰਬਚਨਿ ਨਾਨਕਿ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਲਹੀ ॥
 ਮਿਲਿ ਆਏ ਨਗਰ ਮਹਾਜਨਾ ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਓਟ ਗਹੀ ॥ ੬ ॥ ੪ ॥ ੧੦ ॥

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (੧੫੬੩—੧੬੦੬ ਈ:)

੧. ਜੀਵਨ

(ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ੧੫ ਅਪਰੈਲ ੧੫੬੩ ਈ: ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਭਾਨੀ ਜੀ ਦੀ ਕੁਖੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਗੋਇੰਦਵਾਲ (ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਹੋਰ ਭਾਈ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਸਨ। (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਸਾਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਆਪ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਤ ਸਰੂਪ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਦੇਵ ਜੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰਕਤ ਸੁਭਾ ਦੇ ਸਨ। (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ੧੫੭੬ ਨੂੰ (ਮਾਤਾ) ਗੰਗਾ ਦੇਵੀ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਤੇ ੧੫੮੫ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਘਰ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ) ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

੧ ਸਤੰਬਰ ੧੫੮੧ ਨੂੰ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ ਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਲਈ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਕਠਨਾਈ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ, ਵਡੇ ਭਰਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝ ਕੇ ਗੱਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮੁਜ਼ਤਹਿਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਾਂਭ ਲਈ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਅਨਿਆ ਬਾਰੇ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਈ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਿਰੁਧ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਉਕਸਾ ਲਿਆ। ਵਿਰੋਧ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਕਠਨ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਿਸ ਲਈ ਕਲੇਸ਼ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਛੱਡ ਕੇ (ਗੁਰੂ ਕੀ) ਵਡਾਲੀ ਜਾ ਰਹੇ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦਾ ਪਾਜ਼ ਉਘੜ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਰੋਵਰ ਪੱਕਾ ਕਰਾਇਆ, ਸੰਤੋਖਸਰ ਬਣਵਾਇਆ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦਾ ਤਾਲ ਰਚਿਆ,

ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਛਿਹਰਟਾ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰਾ, ਬਾਉਲੀ ਸਾਹਿਬ ਲਾਹੌਰ, ਰਾਮ ਸਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀਆਂ ਠੀਕਾਂ ਰਖੀਆਂ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਤੇ ੧੬੦੧ ਈ: ਤੋਂ ੧੬੦੪ ਈ: ਤੀਕ ਰਾਮਸਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੀੜ ਬੱਧੀ।

੩੦ ਮਈ ੧੬੦੬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਵਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

੨. ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਤੀ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ (ਗੁਰੂ) ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਦੋਹਰਤਾ (ਅਰਜਨ ਦੇਵ) ਬਾਣੀ ਦਾ ਬੋਹਿਥਾ (ਜਹਾਜ਼) ਹੋਵੇਗਾ। ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਦੀ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਵਿਚ ਇਸ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦਾ ਪ੍ਰਥਲਾ ਕਰਮ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਵਿਚਿਆ ਭੀ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਬਾਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਦਾਹਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰਤਖ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਰੂਪ), ਡਾਰਸੀ, ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀਆਂ, ਬ੍ਰਜੀ, ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਦੁਆਬੀ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸਹਿਜ ਤੇ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ 'ਬਹੁ ਜਾਸਤੁ ਬਹੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਪੇਖੇ ਸਰਬ ਦਵੌਲਿ' ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਪ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਗਿਆਤ ਸਨ। ਜੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਚਮਕਾਇਆ।

(੨) ਦੂਜੇ, ਆਪ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਜੋ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਗਿਰਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਾਰਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਭਗਤੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਅਡੋਲ ਚਿਤ ਰੱਖਿਆ। ਜਿੰਨਾ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੁਖ ਕਲੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਰਥਾ ਵਿਰੋਧੀਆ

ਕਾਰਨ ਵਧ ਸੀ, ਉਨੀ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਂਝੀ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਦਾ ਕਿਤੇ ਨਾਮ ਭੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਝੁਲ੍ਹ ਝੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਗ ਆਪ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਸਾਖੀ ਹੈ।

(੩) ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭੀਕ ਸਿਖੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬੜਾ ਚੌੜਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਸਿਖ ਤੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ। ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚੋਂ ਲਾਭ ਹੀ ਲਾਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿਖੀ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਸਬੰਧ ਰੁਖਣ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ।

ਆਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾ ਦੀ ਝੜੀ ਸੁਝ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਆਪ ਮਨੁੱਖੀ ਆਸਾਂ ਤੇ ਭੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਸਮਝ ਸਕੇ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੀਆਂ ਆਸਾਂ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਭੈ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਆਸ਼ਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

(੪) ਆਪ ਕੇਵਲ ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਂ ਸੰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਪਰਲੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਜੀਅ ਚੁਰਾਣਾ ਆਪ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਜਿਥੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਔਕੜ ਵਾਪਰੀ, ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਲਭਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲ ਤੇ ਔੜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਦੋ ਅਣੇ, ਤਿੰਨ ਅਣੇ ਤੇ ਚਾਰ ਅਣੇ ਖੂਹ ਲਗਵਾਏ ਅਤੇ ਅਰਬਰ ਪਾਸ ਕਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਾਝੇ ਦਾ ਮੁਆਮਲਾ ਮੁਆਵ ਕਰਨ ਲਈ ਬੈਠਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ। ਅਨਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕਣਾ ਆਪ ਨੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੀਰਬਲ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ੧) ਘਰ ਪ੍ਰਤੀ ਲਾਇਆ ਕਰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸ ਕਰ ਤੋਂ ਬਚ ਗਇਆ। ਨਿਆਂ ਲਈ ਹੀ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

(੫) ਆਪ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਬਣੀ ਗਈ। ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਭਗਤਾਂ, ਭਟਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਬਾਣੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਕਰਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਨਿਪੁੰਨ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚਮਕਾਇਆ। ਆਪ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ 'ਸੁਖਮਨੀ'

੧੬੦੧ ਤੋਂ ੧੬੦੪ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਗਇਆ ।

੩. ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸੁਰਖਸਤ ਸਾਂਝੀ ਪਈ ਹੈ । ਰਾਗ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ੩੦ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:—

ਨਾਮ ਰਾਗ	ਪਦੇ	ਅਸ਼ਟਪਦੀਆ	ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਵਾਂ	ਛੰਤ	ਸਲੋਕ	ਪਉੜੀਆਂ
ਸਿਰੀ	੩੦	੩	ਪਹਰੇ—੧	੨	੧	—
ਮਾਝ	੪੩	੫	ਬਾਰਹਮਾਹ (੧੪) ਚਿਨ ਰੈਣ	—	—	—
ਗਉੜੀ	੧੭੨	੧੫	ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਸੁਖਮਨੀ, ਥਿਤੀ	੪	੫੦	੨੬
ਆਸਾ	੧੬੮	੨	ਬਿਰਹੜੇ (੩)	੧੪	—	—
ਗੁਜਰੀ	੩੨	੨	—	—	੪੨	੨੧
ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ	੩੮	—	—	—	—	—
ਬਿਹਾਗੜਾ	੧	—	—	੯	੨	—
ਵਡਹੰਸ	੯	—	—	੩	—	—
ਸੋਰਠਿ	੯੪	੩	—	—	—	—
ਧਨਾਸਰੀ	੫੮	੧	—	੧	—	—
ਜੈਤਸਿਰੀ	੧੩	—	—	੩	੪੦	੨੦
ਟੋਡੀ	੨੯	—	—	—	—	—
ਬੈਰਾੜੀ	੧	—	—	—	—	—
ਤਿਲੰਗ	੫	—	—	—	—	—
ਸੂਹੀ	੫੮	੫	ਗੁਣਵੰਤੀ (੧)	੧੧	—	—
ਝਿਲਾਵਲ	੧੨੯	੨	—	੫	—	—
ਗੌਂਡ	੨੨	੧	—	—	—	—
ਰਾਮਕਲੀ	੬੦	੮	ਰੁਤੀ	੬	੪੪	੨੨
ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ	੧੦	—	—	—	—	—

ਸਾਲੀ ਗੁੰਝਾ	੮	—	—	—	—	—
ਸਾਬੂ	੩੧	੬	ਅੰਜਲੀਆਂ (੨)	—	੬੭	੨੩
			ਸੋਹਲੇ (੧੪)			
ਤੁਖਾਰੀ	—	—	—	੧	—	—
ਕੋਦਾਰਾ	੧੫	—	—	੧	—	—
ਭੋਰਉ	੫੭	੩	—	—	—	—
ਬਸੰਤ	੨੧	੨	—	—	—	—
ਸਾਰੰਗ	੧੩੯	—	—	੧	੩	੧
ਮਲਾਰ	੩੦	—	—	੧	੩	੧
ਕਾਨੜਾ	੫੦	—	—	੧	—	—
ਕਲਿਆਨ	੧੦	—	—	—	—	—
ਪ੍ਰਭਾਤੀ	੧੫	੩	—	—	—	—

ਹੋਰ ਥਾਣੀਆਂ (ਹਾਗਾਂ ਤੋਂ ਅਗੇ) ਗਾਥਾ (੨੪) — ਸਲੋਕ ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ ੬੭
 — ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ ੪
 ਵੁਨਹੇ (੨੩) — ਸਲੋਕ ਵਰੀਦ ਜੀ ੫
 ਚਉਬੋਲੇ (੧੧) — ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ੨੨
 ਸਵਦੀਏ (੨੦) —
 ਮੁੰਦਾਵਣੀ (੨) —

ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਆਪ ਨੇ ੧੫੮੧ ਤੋਂ ੧੬੦੪ ਤੀਕ ਕੀਤੀ। ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ੧੬੦੨ ਤੋਂ ੧੬੦੪ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾ ਸਾਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਰਹੇ ਜਾਣ ਦੇ, ਸੁਲਹੀ ਖਾਨ ਦਾ ਹਲਾ ਕਰਨ ਦੇ, ਬਾਲਕ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ ਦੇ, ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਜਹਿਰ ਦਿਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਆਦਿ। ਗੁਰਗਦੀ ਦੇ ਉਪਰ ਦਸੇ ੨੨ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਕਲਮ ਨਿਰੰਤਰ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ।

੪. ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

(੧) ਸਿਰੀ ਰਾਗ

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੋ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਲਏ ਗਏ ਹਨ :—

(੧) 'ਪ੍ਰਾਣੀ ਤੂੰ ਆਇਆ ਲਾਗਾ ਲੈਣਿ ॥ ਲਗਾ ਕਿਤੁ ਕੁਫਕੜੇ ਸਭ ਮੁਕਦੀ ਚਲੀ
ਰੈਣਿ ॥'—ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੈਸ਼ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੈ ਪਰ ਮਨੁਖ ਆਇਆ ਦੇ ਧੰਧਿਆਂ ਵਿਚ ਲਗਾ
ਪਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤੋਂ ਮੌਤ ਸਿਰ ਤੇ ਕੂਕ ਰਹੀ ਹੈ । ਮਨੁਖ ਚਾਰ ਦਿਨ ਲਈ ਆ ਕੇ ਮਾਇਆ
ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੁਖ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

'ਗੋਇਲ ਆਇਆ ਗੋਇਲੀ ਕਿਆ ਤਿਸੁ ਭੰਨੁ ਪਸਾਰ ॥

ਤੇ 'ਮਿਠਾ ਕਰ ਕੇ ਖਾਇਆ ਕਉੜਾ ਉਪਜਿਆ ਸਾਦੁ ॥'

(੨) ਦੂਜਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਸਫਲ ਮੂਰਤੁ ਸਫਲਾ ਘੜੀ ਜਿਤੁ ਸਚੇ ਨਾਲਿ
ਪਿਆਰੁ ॥' ਅਤੇ 'ਸੋਈ ਧਿਆਈਐ ਜੀਅਤੇ ਸਿਰਿ ਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ॥'—ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ
ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ 'ਪਰਥਾਨ' ਹੁੰਦੇ ਹਨ—'ਜਿਨ ਮਨਿ ਵਸਿਆ
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਸੇ ਪੂਰੇ ਪਰਥਾਨ ॥' ਨਾਮ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

(੩) ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੇਰੇ ਮਨ ਹਰਿ ਭਜੁ ਸਦਾ
ਇਕ ਰੰਗਿ ॥' ਕਿਉਂਕਿ 'ਰਸਨਾ ਸਚਾ ਸਿਮਰੀਐ ਤਨੁ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਹੋਇ ॥'

(੪) ਨਾਮ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੋ ਗੁਰੂ ਮਹਾਨ ਹੈ । 'ਗੁਰੂ ਦਾਤਾ
ਸਮਰਥੁ ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥ ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਗੁਰੁ ਕੁਬੰਦਾ
ਲਏ ਤਰਾਇ ॥'

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨੰ: ੨੨ ਕਲਪਨਾ, ਭਾਵਕਤਾ ਤੇ ਕਲਾ ਪ੍ਰਥੋਂ
ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰ ਇਹ ਲਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ
ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤਦੀ ਹੈ । ਜੋਰ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ
ਦੀ ਸਾਰੀ ਮਹਾਨਤਾ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਾਥ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ।

ਤਿਚਰੁ ਵਸਹਿ ਸੁਹੇਲੜੀ ਜਿਚਰੁ ਸਾਥੀ ਨਾਲਿ ॥

ਜਾ ਸਾਥੀ ਉਠੀ ਚਲਿਆ ਤਾ ਧਨ ਖਾਣੁ ਰਾਲਿ ॥ ੧ ॥

ਮਨਿ ਬੇਰਾਗੁ ਭਇਆ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਣੈ ਕਾ ਚਾਉ ॥

ਧੰਨੁ ਸੁ ਤੇਰਾ ਥਾਨੁ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜਿਹਰੁ ਵਜਿਆ ਕੰਤੁ ਘਰਿ ਜੀਉ ਜੀਉ ਸਭਿ ਕਹਾਹਿ ॥
 ਜਾ ਉਠੀ ਚਲਸੀ ਕੰਤੁ ਤਾ ਕੋਇ ਨ ਪੁਛੈ ਤੇਰੀ ਬਾਤ ॥ ੨ ॥
 ਪੋਣੀਅਤੇ ਸਹੁ ਸੇਵਿ ਤੂੰ ਸਹੁਦਰੈ ਸੁਖਿ ਵਸੁ ॥
 ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਚਜ ਆਖਾਰੁ ਸਿਖੁ ਤੁਧੁ ਕਏ ਨ ਲਗੈ ਵਖੁ ॥ ੩ ॥
 ਸਭਨਾ ਸਹੁਰੈ ਵੇਝਣਾ ਸਭਿ ਮੁਕਲਾਵਣਹਾਰ ॥

ਨਾਨਕ ਪੰਨੁ ਜੋਹਾਗਣੀ ਜਿਨ ਸਹ ਨਾਲ ਧਿਆਰੁ ॥ ੪ ॥ ੨੩ ॥ ੯੩ ॥

ਜਿਹੀ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ 'ਦਿਤਿ ਆਵੈ ਉਸੁ ਪਾਟਬ੍ਰਹਮੁ ਲਗੈ ਨ
 ਤਤੀ ਵਾਉ ॥' ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮਨ ਬੰਜਿ' ਦੁਆਰਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਪਰ
 ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

'ਕਿਰਪਾ ਕਰੇ ਜਿਸੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੋਵੈ ਸਾਧੂ ਸੰਗੁ ॥

ਜਿਉ ਜਿਉ ਓਹੁ ਵਧਾਣੀਐ ਤਿਉ ਤਿਉ ਹਰਿ ਸਿਉ ਰੰਗੁ ॥

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ 'ਪੈ ਪਾਇ
 ਮਨਾਈ ਸੋਇ ਜੀਉ ॥' ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਜੋਗੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਗੀਆ' ਵਾਂਗ,
 ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਬੜੇ ਉੱਚੇ ਪਧਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ
 ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਹਉ ਗੁਸਾਈ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ' ਆਖਦੇ ਹਨ
 ਜਿਸ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ 'ਨਿਹਤੇ ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਮੈ ਗੁਰਿ ਬਾਪੀ ਦਿਤੀ ਕੰਡ ਜੀਉ' ਕਾਮਾਦਿਕ
 ਵੇਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਤਕੇ ਇਕ ਐਸਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਥੇ 'ਸਭ ਦੁਖਾਲੀ ਵੁਠੀਆ ਇਹੁ ਹੋਆ
 ਹਲੇਮੀ ਰਾਜੁ ਜੀਉ' ਕਿਉਂਕਿ 'ਮੈ ਬਧੀ ਸਚੁ ਧਰਮਸਾਲ ਹੈ'। ਕਲਾਤਮਕ ਪਧਰ ਤੋਂ ਇਹ ਗੁਰੂ
 ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਿਹੱਲ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿੰਡ 'ਘੁਘ ਗਿਰਾਉ'
 ਦਾ ਵਾਈਉ ਮੰਡਲ ਜਿਥੇ ਹਲ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਬੀਜ ਬੀਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਾਹਰ (ਪੰਚ)
 ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਘੁਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਛਿੱਤਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ—ਬਧਾ ਹੈ,
 ਬੜੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ।

ਆਪ ਦੇ 'ਪਹਿਰੇ' ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ ਕਿ 'ਉਠਿ ਚਲੇ ਕਮਾਣਾ ਸਾਥ'
 ਤੇ 'ਉਠੀ ਤਕੜੇ ਪਾਏ ਹਾਥ' ਦਾ। ਛੇਤਾਂ ਵਿਚ 'ਮਨ ਪਿਆਰਿਆ ਜੀਉ ਮਿਤ੍ਰਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸਮਾਲੇ'
 ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਏਆ ਹੈ। ਡਥੇ ਛੇਤ ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਰਚੇ ਹਨ ਤੇ ਛੇਤ
 ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਸੰਤ ਭਾਖਾ ਵਿਚ। ਲਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਹੀ ਡਥਣਾ ਕਹਿੰਦੇ
 ਹਨ।

ਜਿਹੀ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਚਿਤ੍ਰ-ਵਚਿਤ੍ਰ ਹੈ:—

‘ਕਸਤੂਰੀ ਕੈ ਭੋਲਣੈ ਗੰਢੇ ਭੰਮਿ ਪਈਆਸੁ’ ॥
ਕਸਤੂਰੀ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਮੈਂ ਗੰਢੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਡਿਗੀ ਹਾਂ ।

(੨) ਰਾਗ ਮਾਝ

ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਏ ਹਨ :-

(ੳ) ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ‘ਗੁਰਦਰਸ਼ਨ’ ‘ਮੇਰਾ ਮਨ ਲੋਚੈ ਗੁਰਦਰਸਨ ਭਾਈ’
ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸਨ ਲਈ ਲੋਚਾ ਹੈ । ‘ਸਾ ਰੁਤਿ ਸੁਹਾਵੀ ਜਿਤੁ ਤੁਧੁ ਸਮਾਲੀ, ਸੋ ਕੰਮੁ ਸੁਹੇਲਾ ਜੋ
ਤੇਰੀ ਘਾਲੀ ।’

(ਅ) ਲੋਚਾ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਰਸਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ‘ਜੇਹਾ ਡਿਠਾ ਮੈ ਤੇਹੋ
ਕਹਿਆ’ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਾਰੇ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ ਹੈ: ‘ਤੂੰ ਸਾਂਝਾ
ਸਾਹਿਬ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ’, ‘ਸਭੁ ਕੋ ਆਸੈ ਤੇਰੀ ਬੈਠਾ’, ‘ਅਸੋਘ ਦਰਸਨ ਬੇਅੰਤ ਅਪਾਰਾ’, ‘ਨਾ ਕੋ
ਮੂਰਖ ਨਾ ਕੋ ਸਿਆਣਾ, ਵਰਤੈ ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੇਰਾ ਭਾਣਾ’, ‘ਦੁਖ ਰਦੇ ਜਾ ਵਿਸਰਿ ਜਾਵੈ’,
‘ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਅਜੂਨੀ ਸੰਭੋ ਮਨ ਸਿਮਰਤ ਠੰਢਾ ਥੀਵਾਂ ਜੀਉ’, ‘ਤੂੰ ਸੰਤਨ ਕਾ ਸੰਤ ਤੁਮਾਰੇ
ਸੰਤ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁ ਮਾਨਾ ਜੀਉ’, ‘ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੰਧੁ ਤੂੰ ਮੇਰਾ
ਭ੍ਰਾਤਾ, ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਸਭਨੀ ਥਾਈ ਤਾ ਭਉ ਕੇਹਾ ਕਾਝਾ ਜੀਉ’ ।

ਬਿਰਹਾ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਭਾਵਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਚੌੜੇ ਅਧਿਐਨ ਵਾਲੇ
ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚਿਤ੍ਰਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਤੂੰ ਜਲਨਿਧਿ ਹਮ ਮੀਨ ਤੁਮਾਰੇ ॥ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ ਬੂੰਦ ਹਮ ਚਾਤ੍ਰਕ ਤਿਖਹਾਰੇ ॥

ਤੁਮਰੀ ਆਸ ਪਿਆਸਾ ਤੁਮਰੀ ਤੁਮ ਹੀ ਸੰਗਿ ਮਨੁ ਲੀਨਾ ਜੀਉ ॥

ਜਿਉ ਬਾਰਿਕੁ ਪੀ ਖੀਰੁ ਅਘਾਵੈ ॥ ਜਿਉ ਨਿਰਧਨੁ ਧਨੁ ਦੇਖਿ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ ॥

ਤ੍ਰਿਖਾਵੰਤ ਜਲੁ ਪੀਵਤ ਠੰਢਾ ਤਿਉ ਹਰਿ ਸੰਗਿ ਬਿਹੁ ਮਨੁ ਭੀਨਾ ਜੀਉ ॥

ਜਿਉ ਅੰਬਿਆਰੇ ਦੀਪਕੁ ਪਰਗਾਸਾ ॥ ਭਰਤਾ ਚਿਤਵਤ ਪੂਰਨ ਆਸਾ ॥

ਮਿਲਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਜਿਉ ਹੋਤ ਅਨੰਦਾ ਤਿਉ ਹਰਿ ਰੰਗਿ ਮਨੁ ਰੰਗੀਨਾ ਜੀਉ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੦੪)

ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ‘ਪੇਡ’ ਕਿਹਾ ਹੈ ‘ਤੂੰ ਪੇਡੁ ਸਾਖ ਤੇਰੀ ਫੂਲੀ’ ।

(ੲ) ਨਾਮ ਹੀਣ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਉਜਾੜ ਮੰਨਿਆ ਹੈ :

ਜਿਥੈ ਨਾਮੁ ਜਪੀਐ ਪ੍ਰਭੁ ਪਿਆਰੇ ॥ ਸੋ ਅਸਥਲ ਜੋਇਨ ਚਉਬਾਰੇ ॥

ਜਿਥੈ ਨਾਮੁ ਨ ਜਪੀਐ ਮੇਰੇ ਕੋਇਦਾ ਸੇਈ ਨਗਰ ਉਜਾੜੀ ਜੀਉ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੦੫)

(ਸ) ਮਾਝ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਥਾਨਕ ਰਾਗ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਰਹਾ, ਵਿਛੋੜਾ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਹਨ। ਹੇਠ ਦਿਤੀਆਂ ਕੁਝਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਗ ਦੀ ਸਥਾਨਕਤਾ ਦਸੀ ਹੈ—
 'ਮੀਰ ਪਇਆ ਪਰਮੇਸਰਿ ਪਾਇਆ ॥ ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਭਿ ਸੁਖੀ ਵਸਾਇਆ' ਅਤੇ 'ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਿ ਪ੍ਰਭਿ ਮੇਘੁ ਪਠਾਇਆ, ਜਲਿ ਥਲਿ ਮਹੀਅਲਿ ਚਹਦਿਸਿ ਵਰਸਾਇਆ'।

ਮਾਝ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰੂ ਸੋਹਲਿਆਂ ਦੀ ਬਰਜ਼ ਕੁਕਾਂਤ ਵਿਚ 'ਨਾਮੁ ਰਚਨ ਲੈ ਗੁਣਾ ਰਖਿਆ' ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ ਕਿ :—

‘ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਰਬਤੁ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਓਲਾ ਤੁਮ ਸੰਗਿ ਲਵੈ ਨ ਲਾਵਣਿਆ’ ॥

‘ਐਥੇ ਓਥੇ ਤੂੰ ਹੈ ਰਖਵਾਲਾ’ ॥

‘ਤੇਸਾ ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮ ਲੈ ਤੇਰੇ ਕੁਲਹਿ ਨ ਲਾਗੈ ਗਾਲਿ ਜੀਉ’ ॥

‘ਸਰਨਿ ਆਵੈ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਤਾ ਫਿਰਿ ਕਾਹੇ ਬੂਝੈ’ ॥ ਆਦਿ।

‘ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਮਾਝ ਮ: ੫’ ਆਪ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਪਦਤੀ ਦੀ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ‘ਕਿਰਤਿ ਕਰਮ ਕੇ ਵੀਛੋੜੇ’ ਦੀ ‘ਧੋਨੁ ਦੁਧੈ ਤੇ ਬਾਹਰੀ’ ‘ਜਲ ਬਿਨੁ ਸਾਖ ਕੁਮਲਾਵਤੀ’ ਵਾਲੀ ਦੁਰਦਸਾ ਦਸੀ ਹੈ; ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਐਸੀ ਦੁਰਦਸਾ ਵਿਚੋਂ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ‘ਮਾਹ ਚਿਵਸ ਸੂਰਤ ਭਲੇ’ ਹੁੰਦੇ ਦਸੇ ਹਨ। ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਪਈ ਇਸਤ੍ਰੀ (ਜਨ) ਲਈ ਦੁਹਾਗਣ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋਏ ਭਗਤ ਲਈ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ। ਸੁਹਾਗਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ‘ਫਲਗੁਣਿ’ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੁਆਰਾ ਦਸੀ ਹੈ।

ਫਲਗੁਣਿ ਅਨੰਦ ਉਪਾਰਜਨਾ ਹਰਿ ਸਜਣ ਪ੍ਰਗਟੇ ਆਇ ॥

ਸੰਤ ਸਹਾਈ ਰਾਮ ਕੇ ਕਤਿ ਕਿਰਪਾ ਦੀਆ ਮਿਲਾਇ ॥

ਸੋਸ ਸੁਹਾਵੀ ਸਰਬ ਸੁਖ ਹੁਣਿ ਦੁਖਾ ਨਾਹੀ ਜਾਇ ॥

ਇਛੁ ਖੁਨੀ ਵਡਡਾਗਣੀ ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਹਰਿ ਗਾਇ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੬)

ਬਾਰਹਮਾਹ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰੁਤਾਂ ਤੇ ਹਰ ਰੁਤ ਦੇ ਵਾਈਉ-ਮੰਡਲ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਹਰ ਰੁਤ ਵਿਚ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਵੇਂ ਬਦਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਮਨੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਵਿਚ ਭਗਤ ਮਨ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਬੜੀ ਭਾਵਕਤਾ ਨਾਲ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਦਿਤੇ ਹਨ।

ਕਲਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਛੰਦ ਚਾਲ ਦੀ ਪਕਿਆਈ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਕੌਮਲਤਾ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਯੋਗਤਾ, ਵਾਈਉ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕਤਾ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ—ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਸਰੋਂਦੀ ਹੈ, ਧਾਰਮਕ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਈ ਹੈ, ਆਸ਼ਾ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਨਿਮੋਰਤਾ ਸਪੰਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੁਖਾਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਬਾਰਹਮਾਹ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਰੋਂਦੀ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਵਾਲਾ, ਆਤਮ ਬਿਆਨ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਘਟ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ।

ਰਚਨਾ 'ਦਿਨ ਰੈਣਿ' ਵਿਚ 'ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਚ ਜੋ ਸੁਭ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦਸੇ ਹਨ' ਜਿਵੇਂ :

‘ਸੇਵੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਆਪਣਾ ਹਰਿ ਸਿਮਰੀ ਦਿਨੁ ਸਭਿ ਰੈਣਿ’ ॥

(ਇਹੋ ਹੀ ਉਤਮ ਕੰਮ ਹੈ) ਕਿਉਂਕਿ ‘ਦਿਨ ਰੈਣਿ ਜਿਸੁ ਨ ਵਿਸਰੈ ਸੋ ਹਰਿਆ ਹੋਏ ਜੰਤ’। ਜਿਮਰਨੁ ‘ਮਿਲਿ ਸਾਧੂ (ਗੁਰੂ) ਗੁਣ ਗਾਉ’ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਰਚਨਾ ਲੋਕ-ਕਾਵਿ ਪਧਰੀ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

(੩) ਰਾਗ ਗਉੜੀ

ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਕਿਨ ਬਿਧਿ ਕੁਸਲੁ ਹੋਰ ਮੇਰੇ ਭਾਈ, ਕਿਉ ਪਾਈਐ ਹਰਿਨਾਮ ਸਹਾਈ” ਕਿਉਂਕਿ ਅਛਮਾਇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦੇਖ ਲਇਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਕੁਸਲੁ ਨ ਗ੍ਰਹਿ ਮੇਰੀ ਸਭ ਮਾਇਆ’ ਅਤੇ ਨਾਹੀ ‘ਰਾਜ ਕਮਾਵੈ’ ਕਰਕੇ ਸੁਖ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਗ਼ੱਲਤਾਨ ਰਿਹਾਂ ਅਸੀਂ “ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ ॥ ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ ॥” ਆਦਿ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਵੀ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰਸਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾ ਪਇਆ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਝੁੱਧੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਨਾਮ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲਗਾ ਹੈ।

ਗਉੜੀ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਮ: ਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ‘ਕੇਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਪ੍ਰਿਉ ਪਰਮੇਸਰੁ ਕਰਿ ਜਾਨਿਆ ਧੰਨੁ ਸਦੀ ਵਰਗਹ ਪਰਵਾਨਿਆ’। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲ ਪਏ ਫਿਰ ‘ਹਰਖ ਅਨੰਤ ਸੋਗ ਠਹੀ ਬੀਆ’ ਪ੍ਰਭੂ ਮੀਤ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ‘ਮੀਤ ਕੇ ਕਰਤਖ ਕੁਸਲ ਸਮਾਨਾ’ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁਖ ਆਤਮਘਾਤੀ ਹੈ ‘ਨਾਮੁ ਨ ਜਪਹਿ ਤੇ ਆਤਮਘਾਤੀ’। ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਾਂ ਨੰ: ੩੧ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਤਿਹਾਸਕ ਗਵਾਹੀ

ਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਪਾਸ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਥਾਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ
ਪਿਉ ਦਾਦੇ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਆਖਦੇ ਹਨ :—

ਪੀਉ ਦਾਦੇ ਦਾ ਬੋਲਿ ਭਿਠਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ॥

ਤਾ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਭਇਆ ਨਿਧਾਨਾ ॥

ਗਉੜੀ ਹੇਠੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਰਾਮ ਕੋ ਬਲ ਪੂਰਨੁ ਭਾਈ' ਦਸਿਆ ਹੈ; ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਦੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ 'ਦਯਾ ਗੁਸਾਈ ਮੀਰਲਾ ਤੂੰ ਸੰਗਿ ਹਮਾਰੈ ਖਾਸੁ ਜੀਉ'; ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਵਿਚ 'ਬੋਝਤ ਪੋਝਤ ਭਈ ਬੈਰਾਗਨ ਪ੍ਰਭ ਦਰਸਨ ਕਉ ਹਉ ਫਿਰਤਿ ਤਿਸਾਈ' ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤੀਬਰਤਾ ਦਸੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪੂਰਬ ਕਰਮ ਅੰਕੁਰ ਜਬ ਪੂਰਣੇ ਭੇਟਿਓ ਪੁਰਖੁ ਰਸਿਕ ਬੈਰਾਗੀ' ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ ਵਿਚ 'ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਕਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਹੋਇ ਉਧਾਰੁ' ਦਾ ਰਸਤਾ ਦ੍ਰਿੜਾਇਆ ਹੈ। ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ ਵਿਚ 'ਪਾਇਓ ਬਾਲ ਬੁਧਿ ਸੁਖ ਰੇ' ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਗਉੜੀ ਮਾਝ ਵਿਚ 'ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬਹੁ ਮਾਣ ਕਰਹੇ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬਹੁ ਮਾਣੁ' ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮੀਠੇ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਉ ਜਿੰਦੂ ਤੂੰ ਮੀਠੇ ਹਰਿਗੁਣ ਗਾਉ' ਅਤੇ 'ਅੰਚਲੁ ਗਹਿ ਕੈ ਸਾਧ ਕਾ ਤਰਣਾ ਇਹੁ ਸੰਸਾਰੁ'।

ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ ਦੀਆਂ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਢਲਵਾਲ ਹੈ 'ਹਿੰਦੂਪੁਰੀ ਮਹਿ ਸਰਪਰ ਮਰਣਾ, ਬ੍ਰਹਮਪੁਰੀ ਨਿਹਚਲ ਨਹੀ ਰਹਣਾ, ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ ਕਾ ਹੋਇਆ ਕਾਲਾ'—ਜਿਥੇ ਮਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਮੌਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇਵਲ, ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਹੈ।

'ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਿਸੁ ਕਿਰਪਾ ਕਰੈ, ਨਿਹਚਲ ਥਾਨੁ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਤਰੈ' ॥

ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਜਿਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੂਰਮਾ ਹੈ। ਗਉੜੀ ਮਾਝ ਦੀਆਂ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ 'ਸੋਈ ਹੋਏ ਭਗਤ ਜਿਨਾ ਕਿਰਪਾਰੀਆ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਨਾਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁਖ ਦਾ ਮਨ ਸੀਤਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬਲਤੋ ਜਲਤੋ ਤਉ ਕਿਆ ਗੁਰ ਬੰਦਨੁ ਜੀਤਲਾਇਓ' ॥

ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਦੇ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ 'ਮੇਰੇ ਮਨਿ ਬੈਰਾਗੁ ਭਇਆ ਜੀਉ ਕਿਉ ਦੇਖਾ ਪ੍ਰਭ ਦਾਤੇ' ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ 'ਹਉ ਮਨੁ ਅਰਪੀ ਸਭੁ ਤਨ ਅਰਪੀ, ਅਰਪੀ ਸਭਿ ਦੇਸਾ' ਤੀਕ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਰਾਮ, ਨਰਇਣ, ਗੋਵਿੰਦ, ਹਰਿ, ਮਾਧੋ, ਮੁਰਾਰਿ, ਮੁਕੰਦ, ਦੁਖ ਹਰਣ, ਦੀਨ ਸਰਣ, ਸ੍ਰੀਬਧ, ਯਾਸੋਦਰ, ਸ੍ਰੀ ਰੰਗੋ, ਮਨੋਹਰ, ਭਗਤਿ ਵਡਲੁ ਆਦਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਥੇ ਪੁਜਦੇ ਹਨ :

‘ਸਖੀ ਵਸਿ ਆਇਆ ਫਿਰਿ ਛੋਡਿ ਨ ਜਾਈ ਇਹ ਰੀਤਿ ਭਲੀ ਭਗਵੰਤੈ’ ॥
ਅੰਤਿ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਹੈ । ਮਿਲਾਪ ਕੈਸਾ ਹੈ ?

ਸਖੀ ਨਾਲਿ ਵਸਾ ਅਪੁਨੇ ਨਾਹ ਪਿਆਰੇ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੁ ਹਰਿ ਸੰਗਿ ਹਿਲਿਆ ॥

ਸੁਣਿ ਸਖੀਏ ਮੇਰੀ ਨੀਦ ਭਲੀ ਮੈ ਆਪਨੜਾ ਪਿਰੁ ਮਿਲਿਆ ॥

ਕ੍ਰਮੁ ਬੋਝਿਓ ਸਾਂਤਿ ਸਹਜਿ ਸੁਆਮੀ ਪਰਗਾਸੁ ਭਇਆ ਕਉਨੁ ਖਿਲਿਆ ॥

ਵਰੁ ਪਾਇਆ ਪ੍ਰਭੁ ਅੰਤਰਸਾਮੀ ਨਾਨਕ ਸੋਹਾਗੁ ਨ ਟਲਿਆ ॥

(ਪੰਨਾ ੨੪੯)

ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਮ: ੫ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੈਂਤੀ ਜਾਂ ਫਾਰਸੀ ਸੀਹਰਫ਼ੀ ਵਾਂਗੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ੫੨ ਅਖਰਾਂ ਦੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਨੂੰ ਬਾਵਨ-ਅਖਰੀ ਆਖਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਬਾਣੀ ਇਸ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਅਖਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹੈ (ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ੨੫੦) । ਅਖਰਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦਾ ਲਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਜਾ, ਧਧਾ, ਠੰਠਾ, ਰਾਰਾ, ਲਲਾ, ਆਦਿ । ਬਾਵਨ-ਅਖਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ੫੫ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਪਉੜੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸਲੋਕ ਹੈ । ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਚਿਤ ਪੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਵਰਤੇ, ਸਾਧਾਰਨ ਪਦਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਸਲੋਕਾਂ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਬਾਣੀ ਕੇਵਲ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਵਿਚ ਭੇਦ ਇਹ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਵਰਣਮਾਲਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਖਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਸਲੋਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਆਮ ਕਥ ਕੇ ਦੋ ਜਾਂ ਵਧ ਸਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।

(੧) ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਲੰਮੀ ਬਾਣੀ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ :

ਆਪਹਿ ਕੀਆ ਕਰਾਇਆ ਆਪਹਿ ਕਰਨੈ ਸੋਗੁ ॥

ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਦੂਸਰ ਹੋਆ ਨਾ ਹੋਗੁ ॥

ਤੇ—ਨਿਰੰਕਾਰ ਆਕਾਰ ਆਪਿ ਨਿਰਗੁਨ ਸਰਗੁਨ ਏਕ ॥

ਏਕਹਿ ਏਕ ਬਖਾਨਯੋ ਨਾਨਕ ਏਕ ਅਨੇਕ ॥

(੨) ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪਰਯੋਜਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਪਤਿਤ ਤੋਂ ਪਵਿਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਕ੍ਤ ਹੈ :

‘ਗੁਰਦੇਵ ਕਰਤਾ, ਸਭਿ ਪਾਪ ਹਰਤਾ, ਗੁਰਦੇਵ ਪਤਿਤ ਪਵਿਤ ਕਰਾ’ ॥

(੩) ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪਤਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ‘ਮਾਇਆ’ ਕਹੀ ਹੈ :

ਇਨਿ ਮਾਇਆ ਤ੍ਰੈ-ਗੁਣ ਬਸਿ ਕੀਨੇ ॥

ਆਪਨ ਮੋਹ ਘਟੇ ਘਟਿ ਦੀਨੇ ॥

(੪) ‘ਮਾਇਆ’ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੂਪ ਬੇਅਰਥ ਹਨ । ਕੇਵਲ ‘ਪ੍ਰੀਤਿ ਭਗਵੰਤ’ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ।

ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਕੁਲੀਨ ਚਤੁਰ ਮੁਖਿ ਕਿਆਨੀ ਧਨਵੰਤ ॥

ਮਿਰਤਕ ਕਹੀਅਹਿ ਨਾਨਕਾ ਜਿਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਹੀ ਭਗਵੰਤ’ ॥

ਸਿਮਰਨ ਦਾਤ ਹੋ ਜੋ ਤਰਲੇ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਤਰਲਾ ਇਹ ਹੈ :

ਹੇ ਅਚੁਤ ਹੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਬਿਨਾਸੀ ਅਘਨਾਸ ॥

ਹੇ ਪੂਰਨ ਹੇ ਸਰਬ ਮੈ ਦੁਖਭੰਜਨ ਗੁਣਤਾਸ ॥

ਹੇ ਸੰਗੀ ਹੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਭ ਟੇਕ ॥

ਹੇ ਗੋਬਿੰਦ ਹੇ ਗੁਣ ਨਿਧਾਨ ਜਾ ਕੈ ਸਦਾ ਬਿਬੇਕ ॥

ਹੇ ਅਪਰੰਪਰ ਹਰਿ ਹਰੇ ਹਰਿ ਭੀ ਹੋਵਨਹਾਰ ॥

ਹੇ ਸੰਤਹ ਕੈ ਸਦਾ ਸੇਗਿ ਨਿਧਾਰਾ ਆਧਾਰ ॥

ਹੇ ਨਾਕਰ ਹਉ ਦਾਸਰੋ ਮੈ ਨਿਰਗੁਨ ਗੁਨ ਨਹੀ ਕੋਇ ॥

ਨਾਨਕ ਦੀਜੈ ਨਾਮ ਦਾਨ ਰਾਖਉ ਚੀਐ ਪਰੋਇ ॥ ੫੫ ॥

ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਛੇਦ ਚਾਲ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਹੈ, ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜੋ ਸਹਲਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ, ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ, ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਨਿਘ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ।

ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਅੰਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤਤ, ਹਾਵ ਤੇ ਭਾਵ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਕੁੰਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹਨ । ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪ ਨੇ ‘ਰਾਮਸਰ’ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕੀਤੀ ਜਿਥੇ ੧੬੦੪ ਤੀਕ ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ।

ਸੁਖਮਨੀ ਮਧਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤਵਰਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ

(ਡਾ: ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ)। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ੨੪ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਨਾਲ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀਆਂ ਕੁਲ ੧੯੭੦ ਸਤਰਾਂ ਹਨ।

ਸੁਖਮਨੀ ਦੀਆਂ ੧੦, ੧੧, ੧੬, ੨੧, ੨੨ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਰਜਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਮਾ ਦਾ ਇਕ ਸਰੂਪ ਇਹ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਰੇ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਵਿਰਾਟ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਰੂਪ ਕੁਦਰਤ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਗਤੀ, ਗਿਆਨ, ਯੋਗ ਤੇ ਕਰਮ ਸਾਰੇ ਮਾਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਭਗਤੀ ਜਾਂ ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਭਗਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਸਾਧ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾ ਆਰਮਕ ਮੰਡਲ ਇਕੋ ਕਹਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣ ਕਰਮ ਜਾਂ ਧਰਮ 'ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮ ਜਪਿ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮੁ' ਕਹਿਆ ਹੈ। ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਹਰ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰਕ ਤੱਤ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਸਰੋਂਦ ਕਲਾ ਤੇ ਸਰੋਂਦੀ ਭਾਵਕਤਾ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਵੀ ਇਕੋ ਹੀ ਪੂਰੇ ਜੋਬਨ ਤੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਸੂਝ, ਭਾਰਤੀ ਫਲਸਫ਼ੇ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਤਰ ਸਤਰ ਵਿਚੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੈ।

ਗਉੜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮਾ: ਪ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਮੰਜਦੀ ਕੀ ਵਾਰ ਕੀ ਧੁਨਿ ਉਪਰਿ ਗਾਵਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕ, ਦੋਹੇ ਤੇ ਡਥਣੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿ ਨਿਘੋ ਤੇ ਸਰੋਂਦੀ ਭਾਵ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

‘ਭਲਕੇ ਉਨਿ ਪਗਾਹੁਣਾ ਮੇਰੈ ਘਰਿ ਆਵਉ ॥

ਪਾਉ ਪਖਾਲਾ ਤਿਸ ਕੇ ਮਨਿ ਤਨਿ ਨਿਤ ਭਾਵਉ ॥’

੩—ਚਿਤੀ ਦੁਹਕੀ ਪਹੁ ਫੁਟੀ ਵਗਨਿ ਬਹੁਤੁ ਤਰੰਗ ॥

ਅਚਰਜ ਰੂਪ ਸੰਤਨ ਰਚੇ ਨਾਨਕ ਨਾਮਹਿ ਰੰਗਿ ॥

ਸਾਰੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਮ ਨਿਧਾਨ ਹੈ ਸਿਲਿ ਪੀਵਹੁ ਭਾਈ’ ਲਈ ਪਰੋਚਨਾ ਹੈ। ਨਾਮ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ‘ਦਾਮਨੀ ਚਮਤਕਾਰ ਤਿਉ ਵਰਤਾਰਾ ਜਗ ਧੋ’ ਹੈ। ਨਾਮ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਸਲ ਕੰਮ ਹੈ। ਨਾਮ ਪਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮਨ ਰਤਾ ਗੋਵਿੰਦ ਸੰਗਿ ਸਚੁ ਭੋਜਨੁ ਜੋੜੇ ॥
 ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗੀ ਹਰਿਨਾਮ ਸਿਉ ਏ ਹਸਤੀ ਘੋੜੇ ॥
 ਰਾਜ ਮਿਲਖ ਖੁਸੀਆ ਘਣੀ ਬਿਆਇ ਮੁਖੁ ਨ ਮੋੜੇ ॥
 ਚਾਚੀ ਦਰਿ ਪ੍ਰਭ ਮੰਗਣਾ ਦਰੁ ਕਢੇ ਨ ਛੋੜੇ ॥
 ਨਾਨਕ ਮਨਿ ਤਨਿ ਚਾਉ ਏਹੁ ਨਿਭ ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਲੋੜੇ ॥ ੨੧ ॥ ੧ ॥

(੪) ਰਾਗ ਆਸਾ

ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ (੧) ਸਾਇਆ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ ਹੈ—‘ਜਿਨਿ ਲਾਈ ਪ੍ਰੀਤਿ ਸੋਈ ਫਿਰਿ ਖਾਇਆ’ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ‘ਸੀਲ ਸੰਜਮ’ ਨੂੰ ਗਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। (੨) ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਭਉ ਨਹੀ ਤਸਕਰ ਪਉਣ ਨ ਪਾਨੀ’। (੩) ਮਨੁਖੀ ਜੀਵਨ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਅਵਰ ਜੋਨਿ ਤੇਰੀ ਪਨਿਹਾਰੀ, ਇਸੁ ਧਰਤੀ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਸਿਕਦਾਰੀ’ (ਪੰਨਾ ੩੭੪) ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ ‘ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਮਿਲਿ ਹਰਿਰਸੂ’ ਪਾਣਾ ਹੈ। ‘ਗੁਰਤੈ ਸਬਦਿ ਬਠਾਵਹੁ ਇਹੁ ਮਨੁ’ ਕਰਨਾ ਹੈ। (੪) ਜੋ ਮਨੁਖ ‘ਪ੍ਰਥਮੇ ਮਨੁ ਪਰਬੋਧੈ ਅਪਨਾ ਪਾਛੈ ਅਵਰ ਗੋਝਾਵੈ’ ॥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸਤਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ‘ਲਾਲ ਚੋਲਨਾ’ ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਹਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਰ ਕੇ ਮਨੁਖ ਇਥੇ ਪੁਜਦਾ ਹੈ, ‘ਨਾ ਓਹੁ ਮਹਤਾ ਨ ਹਮ ਡਰਿਆ’। (੫) ਪੰਨਾ ੩੭੧ ਤੇ ‘ਪ੍ਰਥਮੇ ਮਤਾ ਜਿ ਪੜੀ ਚਲਾਵਉ’ ਦਾ ਚਉਪਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੁਲਹੀ ਖਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੁਝ ਨਾ ਵਿਗਾੜ ਸਕਿਆ ਤੇ ‘ਦੁਸਮਨ ਦੂਤ ਮੁਏ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ’।

ਆਸਾ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਪੰਚ ਮਨਾਏ ਪੰਚ ਗੁਸਾਏ’ ਭਾਵ ਪੰਜ ਗੁਣ (ਸਚ, ਧਰਮ, ਗਿਆਨ, ਜਾਤਿ ਤੇ ਸਹਜ) ਮਨਾਏ ਜਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪੰਜ ਐਂਗੂਣ ਕਾਮਾਦਿਕ ਦੂਰ ਕੀਤੇ, ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਇਨ੍ਹਿ ਬਿਧਿ ਨਰਾਹੁ ਵੁਠਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ’। ਹਰੀਨਾਮ ਨਿਹਚਲ ਹੈ।

ਬਿਰਹਤਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਜੋ ਜੀਅ ਰੁਝ ਤੇ ਬੀਛੁਰੇ ਪਿਆਰੇ ਜਨਮਿ ਮਰਹਿ ਬਿਖੁ ਖਾਇ’। ‘ਬਿਰਹੜੇ’ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਗੀਤ ਚੁੰਦੇ ਹਨ।

ਫੰਤਾ ਵਿਚ ‘ਅਨਦੋ ਅਨਦੁ ਘਣਾ ਮੇ ਸੋ ਪ੍ਰਭੂ ਡੀਠਾ ਰਾਮ’ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੰਦ ‘ਪੰਚ ਦੁਸਟ ਓਇ ਭਾਗਿ ਗਇਆ’ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ

‘ਬਿਖਮੋ ਬਿਖਮ ਅਖਾੜਾ ਮੈ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਜੀਤਾ ਰਾਮ’ ॥
ਪੰਜਾਂ ਤੇ ਫਤਹਿ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ‘ਬਿਰ ਸੁਹਾਗ’ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਰਸ ਦਸਿਆ ਹੈ।

ਨਸਿ ਵੰਵਹੁ ਕਿਲ ਵਿਖਹੁ ਕਰਤਾ ਘਰਿ ਆਇਆ ॥

ਦੂਤਹ ਦਹਨੁ ਭਇਆ ਗੋਵਿੰਦੁ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ॥
ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ‘ਭਿੰਨੀ ਭੈਨੜੀਐ’ ਦਾ ਹੋ ਗਇਆ।

ਭੈਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਕਲਾ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸਿਖਰ ਤੇ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਭਾਵ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ।

(੫) ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ‘ਸੈਲ ਪਥਰ ਮਹਿ ਜੰਤ ਉਪਾਏ ਤਾਕਾ ਰਿਜਕੁ ਆਗੈ ਕਰਿ ਧਰਿਆ’ ਦਾ ਭੇਦ ਦਸਿਆ ਹੈ; ਪਾਖੰਡੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਮ ਦੀ ਨਖੇਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ; ‘ਮਭਾ ਕਰੈ ਪਛਮ ਕੈ ਭਾਈ ਪੂਰਬ ਹੀ ਲੈ ਜਾਤ’ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਪਤਿਤ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਲੀਏ ਕਰਿ ਅਪਨੇ ਸਗਲ ਕਰਤ ਨਮਸਕਾਰੋ’ ਤੇ ਪੁਜਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਨਾਮਦੇਉ ਕ੍ਰਿਲੋਚਨ ਕਬੀਰ ਦਾਸਰੋ ਮੁਕਤਿ ਭਇਓ ਚਮਿਆਰੋ’ ਨੂੰ। ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ‘ਅਪਜਸੁ ਮਿਟੈ ਹੋਵੈ ਜਗਿ ਕੀਰਤਿ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਦੀਐ’ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ‘ਰਾਜਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹੀਅਹਿ ਭੂਮਨ ਮਹਿ ਭੂਮਾ’ ਬੜੀ ਰਸਾਤਮਕ ਤੇ ਕਲਾਮਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰਚਲਤ ਨਾਮ ਜਿਵੇਂ ਦਇਆਲ, ਕੇਸਵ, ਭਵ ਸਿੰਧ ਆਦਿ ਗਿਣੇ ਹਨ।

ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨੁਕਤੇ ਲਏ ਹਨ ਪਰ ਜੋਰ ਇਹਨਾਂ ਗਲਾਂ ਤੇ।

(੧) ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਤੀ ਰਤਿਆ ਦਰਗਹ ਪਾਈਐ ਠਾਉ ॥

(੨) ਕੁੜਹੁ ਕਰੇ ਵਿਣਾਸੁ ਧਰਮੇ ਤਗੀਐ ॥

(੩) ਮੋਹਿ ਨਿਰਗੁਣ ਇਥੈ ਥਾਉ ਸੰਤ ਧਰਮਸਾਲੀਐ ॥

(੪) ਜਿਸ ਦੇ ਹੋਵੈ ਵਲਿ ਸੁ ਕਰੇ ਨ ਹਾਰਦਾ ॥

(੫) ਬਨਿ ਭੀਹਾਵਲੈ ਹਿਕੁ ਸਾਬੀ ਲਧਮੁ ਦੁਖ ਹਰਤਾ ਹਰਿਨਾਮਾ ॥

(੬) ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਭੇਇਐ ਪੂਰੀ ਹੋਵੈ ਸੁਗਤਿ ॥

ਹਸੇਦਿਆਂ ਖੇਲੇਦਿਆਂ ਪੈਨੇਦਿਆਂ ਖਾਵੇਦਿਆਂ ਵਿਚੇ ਹੋਵੈ ਮੁਕਤਿ ॥

ਜਾਂ ਉਦਮੁ ਕਰੋਦਿਆ ਜੀਉ ਤੂੰ ਕਮਾਵਿਆ ਸੁਖ ਭੰਭੁ,
ਧਿਆਇਦਿਆ ਤੂੰ ਪ੍ਰਭੁ ਮਿਲੁ ਨਾਨਕ ਉਤਰੀ ਚਿੰਤ ॥
ਤੇ (੭) ਜਿਨੀ ਪਛਾਤਾ ਹੁਕਮੁ ਤਿਨ ਕਦੇ ਨ ਰੋਵਣਾ ॥

(੬) ਰਾਗ ਦੇਵਗੋਧਾਰੀ

ਦੇਵਗੋਧਾਰੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਸੋ ਪ੍ਰਾਣੁ' 'ਸੁਖਦਾਈ ਜੀਅਨ ਕੇ ਦਾਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ
ਜਾਕੀ ਬੰਨੀ' ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰਾਪਤ ਹੋਏ ਫਲ ਦਾ
ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(੭) ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ

ਵਿਚ ਇਕੋ ਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ 'ਦੂਤਨ ਸੰਗਰੀਆ ॥ ਰੁਇਅੰਗਨਿ
ਬਸਰੀਆ' ॥ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ 'ਹਰਿਕਾ ਏਕੁ ਅਰੰਭਉ ਦੇਖਿਆ ਮੇਰੇ ਲਾਲ ਜੀਉ ਜੋ ਕਰੇ ਸੁ ਧਰਮ
ਨਿਆਏ ਰਾਮ'। ਇਹ ਹਰੀ 'ਸੰਤਨ ਕੇ ਪਰਸਾਦਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ਰਾਮ'। ਬੜੇ ਸਰੋਂਦੀ
ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਹਿਆ ਹੈ 'ਵਸੁ ਸੁਖ ਰੈਨੜੀਏ ਪ੍ਰਿਅ ਪ੍ਰੇਮ ਲਗਾ ॥ ਘਟੁ ਦੁਖ ਨੀਦੜੀਏ ਪਰਸਉ
ਸਦਾ ਪਗਾ'। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੁਹਾਗ ਕਮਾਲ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਕੀ ਹੈ—

ਤਿਆਗਿ ਚਲਤੀ ਮਹਾ ਚੰਚਲਿ ਦੋਖ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜੋਗੀ ॥

(੮) ਰਾਗ ਵਛਹੰਸੁ

ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਅਤਿ ਉਚਾ ਤਾਕਾ ਦਰਬਾਰ' ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ 'ਧਨੁ ਸੁ ਵੇਲਾ,
ਜਿਤੁ ਦਰਸਨ ਕਰਣਾ' ਦੇ ਭਾਵ ਦਿਤੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਚਾ ਹੈ 'ਤੂ ਵਡਦਾਤਾ ਅੰਤਰਜਾਮੀ' ਹੈ ਤੇ
ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ 'ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਮਨ ਤਨ ਆਧਾਰੀ' ॥

(੯) ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਰਤਮ ਨਾਲੋਂ
ਫਰਤਾਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵਧੇਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ—'ਹਰਿ ਜੀਉ ਤੇਰੀ ਦਾਤੀ ਰਾਜਾ, ਮਾਣਸ ਬਪੁੜਾ ਕਿਆ
ਜਾਣਾਹੀ ਕਿਆ ਤਿਸ ਕਾ ਮੁਹਤਾਜਾ' ਤੇ 'ਸੋਈ ਸਚੁ ਅਰਥਣਾ ਭਾਈ ਜਿਸ ਤੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ
ਹੋਇ'। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ ਸਮਰਥ ਹੈ ਅਤੇ 'ਪਿਤਾ ਪੂਤ ਕਿਰਪਾਲਾ' ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ
ਦੇਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ—ਕੀ ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਕੀ ਧਰਮ ਤੇ ਮੋਖ।

ਜੈਸੀ ਭੂਖ ਤੈਸੀ ਕਾ ਪੂਰਕੁ ਸਗਲ ਘਟਾ ਕਾ ਸੁਆਮੀ ॥

ਨਾਨਕ ਪਿਆਸ ਲਗੀ ਚਰਸਨ ਕੀ ਪ੍ਰਭੁ ਮਿਲਿਆ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥

(ਪੰਨਾ ੬੧੩)

ਗੁਣ ਗਾਵਹੁ ਪੂਰਨ ਅਭਿਨਾਸੀ ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਬਿਖੁ ਜਾਰੇ ॥

ਮਹਾ ਬਿਖਮੁ ਅਗਨਿ ਕੇ ਸਾਗਰੁ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ ਉਪਾਰੇ ॥

(ਪੰਨਾ ੬੧੫)

ਪਦਮਾਤਮਾ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਸਗਲ ਬਨਸਪਤਿ ਮਹਿ ਬੈਸੰਤਰੁ ਸਗਲ ਦ੍ਰੁਧ ਮਹਿ ਘੀਆ ॥ ਉਚ ਨੀਚ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ਘਟਿ ਘਟਿ ਮਾਧਉ ਜੀਆ' ।

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦੇ ਐਸੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਦਾਂ ਨੰ: ੩੬, ੪੦, ੪੨, ੪੩, ੪੬, ੪੮, ੪੯, ੫੪, ੫੬, ੫੭, ੫੮, ੭੦ ਆਦਿ । ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਰਧਾ, ਸਿਦਕ ਤੇ ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ ।

ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ 'ਸਭੁ ਜਗੁ ਜਿਨਹਿ ਉਪਾਇਆ ਭਾਈ ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥੁ' ਤੇ ਇਸ ਲਈ 'ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਲਾਹੀਐ ਭਾਈ ਜਿਸ ਤੇ ਜਾਪੈ ਤਬੁ' ਦਾ ਹੀ ਮਸ਼ਮੂਨ ਚਲ ਰਹਿਆ ਹੈ । 'ਪਾਠ ਪੜ੍ਹਿਓ ਅਰੁ ਬੇਦੁ ਬੀਚਾਰਿਓ ਨਿਵਲਿ ਭੁਅੰਗਮ ਸਾਧੋ' ਵਾਲੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿਲਖਣ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਧਾਰਮਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਤੂੰ ਕੋਈ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਤੀ ਤੇ 'ਹਰਿ ਕੀਰਤ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਹੈ ਸਿਰਿ ਕਰਮਨ ਕੈ ਕਰਮ' ਮੰਨਿਆ ਹੈ ।

(੧੦) ਠਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਧਨਾਸਰੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਣ ਮੰਗੀ ਹੈ ।

‘ਹਾ ਹਾ ਪ੍ਰਭ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ॥

ਹਮ ਤੇ ਕਿਛੁ ਨ ਹੋਇ ਮੇਰੇ ਸੁਆਮੀ ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਅਪਨਾ ਨਾਮੁ ਦੇਹੁ ॥’

(ਪੰਨਾ ੬੭੫)

ਸਾਡੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਇਹ ਹੈ 'ਦਾਤਿ ਪਿਆਰੀ ਵਿਸਰਿਆ ਦਾਤਾਰ' । ਮੈਨੂੰ ਤੇਰਾ ਹੀ ਭਰਵਾਸਾ ਹੈ 'ਘਰਿ ਬਾਹਰਿ ਤੇਰਾ ਭਰਵਾਸਾ ਕੂ ਜਨ ਕੈ ਹੈ ਸੰਗਿ' ਫਿਰ ਮਸ਼ਮੂਨ ਇਹ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਬਚਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਗੁਰ ਕਾ ਬਚਨ ਬਸੈ ਜੀਅ ਨਾਲੇ ॥

ਜਲ ਨਹੀ ਭੂਬੈ ਤਸਕਰੁ ਨਹੀ ਲੇਵੈ ਭਾਹਿ ਨ ਸਾਕੈ ਜਾਲੇ ॥

ਧਨਾਸਰੀ ਦੀ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਤਰਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, 'ਕੋਈ ਐਸੇ ਹੇ ਭੋਟੇ ਸੰਤੁ ਮੇਰੇ ਲਾਹੈ ਸਗਲ ਚਿੰਤ ਠਾਕੁਰ ਸਿਉ ਮੇਰਾ ਰੰਗੁ ਲਾਵੈ' ਤੇ ਛੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ

ਸੁਕਰਾਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ 'ਸਿੰਜਾਰੂ ਜਾਗਰੂ ਮਹਾ ਬਿਖੜਾ ਪਲ ਏਕ ਮਾਹਿ ਤਰਾਇਆ' ।

(੧੧) ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ

ਜੈਤਸਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਰਮ ਮਿਤਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਕੋਈ ਜਾਨੈ ਕਵਨੁ ਈਹਾ ਜਗਿ ਮੀਤੁ' । ਮਾਇਆ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ 'ਈਹਾ ਸੁਖ ਮਾਗੇ ਸੁਖ ਉਜਲ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਭੇਤਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਯਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ 'ਸੁਣਿ ਯਾਰ ਹਮਾਰੇ ਸਜਣ ਇਕ ਕਰਉ ਬੇਨੰਤੀਆ' ਪਰ ਯਾਰ ਹੈ 'ਉਚਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰ' ।

ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਹ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਪਰਾਪਤੀ ਹੈ । ਪਉੜੀਆਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸਲੋਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਜਾਂ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਲੋਕ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੈ । ਪਉੜੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਇਕੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸਾਰੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਾਇਆ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਧ੍ਰਿਗ ਹੈ; ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਨਮੂਨਾ ਵੇਖੋ:

ਸਲੋਕ—ਬਸੰਤਿ ਸੁਰਗ ਲੋਕਹ ਜਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨਵ ਬੰਡਣਹ ॥

ਬਿਸਰੰਤ ਹਰਿ ਗੋਪਾਲਹ ਨਾਨਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਦਿਆਨ ਭਵਮਣਹ ॥ ੧ ॥

ਕਉਤਕ ਕੋਢ ਤਮਾਸਿਆ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵਸ ਨਾਉ ॥

ਨਾਨਕ ਕੋੜੀ ਨਰਕ ਬਰਾਬਰੇ ਉਜਤੁ ਸੋਈ ਬਾਉ ॥ ੨ ॥

ਪਉੜੀ—ਮਹਾ ਭਇਆਨ ਉਦਿਆਨ ਨਗਰ ਕਰਿ ਮਾਨਿਆ ॥

ਝੂਠ ਸਮਗ੍ਰੀ ਪੇਖਿ ਸਚੁ ਕਰਿ ਜਾਨਿਆ ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧਿ ਅਹੰਕਾਰਿ ਫਿਰਹਿ ਦਵਾਨਿਆ ॥

ਸਿਰਿ ਲਗਾ ਸਮਝੰਤੁ ਤਾ ਪਛੁਤਾਨਿਆ ॥

ਬਿਨੁ ਪੂਰੇ ਗੁਰਦੇਵ ਫਿਰੈ ਸੈਤਾਨਿਆ ॥ ੯ ॥

(੧੨) ਰਾਗ ਟੋਡੀ

ਟੋਡੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ 'ਫਲ' ਕਹਿਆ ਹੈ, 'ਮਾਈ ਮਾਇਆ ਛਲੁ, ਕ੍ਰਿਣ ਕੀ ਅਗਨਿ ਮੇਘ ਕੀ ਛਾਇਆ ਗੋਬਿੰਦ ਭਜਨ ਬਿਨੁ ਹਝ ਕਾ ਜਲੁ' । ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਲਝ ਪਕੜਿਆ ਹੈ ਉਹ 'ਬੇਪਰਵਾਹ ਸਦਾ ਰੰਗਿ ਹਰਿ ਕੈ ਜਾਕੋ ਪਾਖੁ ਸੁਆਮੀ' ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ 'ਐਸੇ ਗੁਨੁ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਕੀਨ, ਪਰਿ ਦੋਖ ਅਰੁ ਅਹੰਕਾਰਿ ਫਿਰਿ ਰਨ ਤੇ ਸਗਲ ਦੂਰਿ ਕੀਨ' ।

(੧੩) ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ

ਰਾਗ ਬੈਰਾੜੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ 'ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਨਾਨਕ ਸਤਿ ਪਾਈ' ਹੈ ਕਿ 'ਸਰਬ ਸੁਖ ਹਰਿ ਨਾਮਿ ਵਡਾਈ' ਵਿਚ ਹੈ ।

(੧੪) ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ

ਦੋ ਪਦਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਡਾਰਸੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਰਲਾ ਹੈ । ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹਨ 'ਮਿਹਰਵਾਨੁ ਸਾਹਿਬੁ ਮਿਹਰਵਾਨ, ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ ਮਿਹਰਵਾਨੁ' ਤੇ 'ਕਰਤੇ ਕੁਚਰਤੀ ਮੁਸਤਾਕੁ' ਭਾਵ ਹੇ ਕਰਤਾਰ, ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਕੁਚਰਤ ਵੇਖ ਕੇ ਤੇਰਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ ।

(੧੫) ਰਾਗ ਸੂਹੀ

ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਬਾਜੀਗਰ ਕਹਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਂਗ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਏਕੋ ਏਕੰਕਾਰਾ' ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਹਰ ਪਾਸੇ, ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਆਈ ਹੈ, ਉਹ ਸੁਹਾਗਣਾਂ ਹਨ । ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਿਆਰ ਛੱਡ ਕੇ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਕੇ ਪਾਪੀਆਂ (ਪਾਹਣ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਬਹੁਤੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਲਈ ਅਰਚਾਸ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਤ ਨੂੰ ਧਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਰ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿਤੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿੰਗਾਰ ਰਸ ਵਿਚ ਸੰਜੋਗ ਲਈ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਕਲਾ, ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ ਪਟਿਲਾ ਪਦਾ ਹੀ ਅਦਭੁਤ ਹੈ :

ਬਾਜੀਗਰਿ ਜੈਸੇ ਬਾਜੀ ਪਾਈ ॥ ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਭੇਖ ਦਿਖਲਾਈ ॥

ਸਾਂਗ ਉਤਾਰਿ ਚੰਮ੍ਰਿਓ ਪਾਸਾਰਾ ॥ ਭਭ ਏਕੋ ਏਕੰਕਾਰਾ ॥ ੧ ॥

ਕਥਨ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸਟਿਓ ਬਿਨਸਾਇਓ ॥

ਕਤਹਿ ਗਇਓ ਉਹੁ ਕਤ ਤੇ ਆਇਓ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਜਲ ਤੇ ਉਠਹਿ ਅਨਿਕ ਤਰੰਗਾ ॥ ਕਨਿਕ ਭੂਖਨ ਕੀਨੇ ਬਹੁ ਰੰਗਾ ॥

ਬੀਜੁ ਬੀਜਿ ਦੇਖਿਓ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰਾ ॥ ਫਲ ਪਾਕੋ ਤੇ ਏਕੰਕਾਰਾ ॥ ੨ ॥

ਸਹਸ ਘਰਾ ਮਹਿ ਏਕੁ ਆਕਾਸੁ ॥ ਘਰ ਫੁਟੈ ਤੇ ਓਹੀ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥

ਭਰਮ ਲੋਭ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਕਾਰ ॥ ਭ੍ਰਮ ਫੁਟੈ ਤੇ ਏਕੰਕਾਰ ॥ ੩ ॥

ਓਹੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬਿਨਸਤ ਨਾਹੀ ॥ ਨਾ ਕੋ ਆਵੈ ਨਾ ਕੋ ਜਾਹੀ ॥

ਗੁਰਿ ਪੂਰੈ ਹਉਮੈ ਮਲੁ ਧੋਈ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਮੋਰੀ ਪਰਮਗਤਿ ਹੋਈ ॥੪॥੧॥

ਸੂਹੀ ਕਾਫੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀਆਂ ਬੜੀ ਮਿਠਾਸ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਪਹਿਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ :

‘ਜੇ ਡਿਠੇ ਮਨੁ ਧੀਰੀਐ ਕਿਲਵਿਖ ਵੰਢਨਿ ਦੂਰੇ ॥

ਸੋ ਕਿਉ ਵਿਸਰੈ ਮਾਉ ਮੈ ਜੋ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ ॥’

ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ :

‘ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਸੁਖੁ ਨਾਹਿ ਸਰਖਰ ਹਾਇਆ’ ॥

ਗੁਣਵੰਤੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧ ਰੂਪ ਦੀ ਸਤਿੰਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ :—

‘ਹਉ ਆਪਹੁ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਣਈ ਮੈ ਕਹਿਆ ਸਭੁ ਹੁਕਮਾਉ ਜੀਉ’ ॥

ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਧੂਰ ਤੋਂ ਬਾਣੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਭਾਵਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ‘ਜੇ ਦੀਸੇ ਗੁਰ ਸਿਖੜਾ ਤਿਸ ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਲਾਹਉ ਪਾਇ ਜੀਉ’ ਦੀ ਧੁਨੀ ਲਾਈ ਹੈ।

ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਬਾਵਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਸ਼ੁਭੇ (ਮਾਇਆ) ਦਾ ਪਿਆਰ ਛਡ ਕੇ ‘ਨਾਮ ਮਜੀਠਾ’ ਵਿਹਾਜਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ; ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ‘ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵਜਹਿ ਵਾਜੇ ਅਨਹਦਾ ਬੁਠਕਾਰੇ’ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦਸਿਆ ਹੈ ; ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਹ ਸੁਭਾ ਚਿਤ੍ਰ ਦਿਤਾ ਹੈ—

ਮਿਠ ਬੋਲੜਾ ਜੀ ਹਰਿ ਸਜਣੁ ਸੁਆਮੀ ਮੇਰਾ ॥

ਹਉ ਸੰਮਲਿ ਥਕੀ ਜੀ ਓਹੁ ਕਦੇ ਨ ਬੋਲੈ ਕਉਰਾ ॥

ਕਉੜਾ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਨੈ ਪੂਰਨ ਭਗਵਾਨੈ ਅਉਗਣੁ ਕੈ ਨ ਚਿਤਾਰੇ ॥

ਪਤਿਤ ਪਾਵਨੁ ਹਰਿ ਬਿਰਦੁ ਸਦਾਏ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਨਹੀ ਭੰਨੈ ਘਾਲੇ ॥

ਘਟ ਘਟ ਵਾਸੀ ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇਰੈ ਹੀ ਤੇ ਨੇਰਾ ॥

ਨਾਨਕ ਵਾਸੁ ਸਦਾ ਸਰਣਾਗਤਿ ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਜਣੁ ਮੇਰਾ ॥ ੧ ॥

(੧੫) ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲੁ

(੧) ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਯਾਤਰਾ ਦਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਇਹਨੂੰ ਸਫਲ ਹੋਂਦਾ ਦਸਿਆ ਹੈ :—

‘ਗੁਰੁ ਭੋਇਆ ਹੈ ਮੁਕਤਿ ਚਾਤਾ ॥ ਹਰਿ ਕੀਈ ਹਮਾਰੀ ਸਫਲ ਜਾਤਾ’ ॥

ਤਥਾ ‘ਕਿਉ ਤਰੀਐ ਬਿਖਿਆ ਸੰਸਾਰੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੋਹਿਬੁ ਪਾਵੈ ਪਾਰਿ’ ॥

ਗੁਰੂ ਕੀ ਹੈ ?

ਸਫਲ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰਦੇਉ ਸੁਆਮੀ ਸਰਬ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰੇ ॥

ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸਰ ਸਦਾ ਸਦਾ ਹਸੂਰੇ ॥

(੨) ਇਪਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਨੂੰ ਮਹਾ ਰਸੁ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਆਦਾਂ ਨੂੰ

ਬਿਖ ਰਸ :

‘ਬਿਖੈ ਬਨ ਫੀਕਾ ਤਿਆਗਿ ਹੀ ਸਖੀਏ, ਨਾਮੁ ਮਹਾਰਸੁ ਪੀਓ’ ॥

(੩) ਹਰਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ :—‘ਏਕ ਰੂਪ ਸਗਲੋ ਪਾਸਾਰਾ’ ॥

(੪) ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਰਸ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ :

‘ਤਾਤੀ ਵਾਉ ਨ ਲਗਈ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਰਨਾਈ’ ॥

ਅਜ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਾ ਪਰਿਪਰਾਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰ ਖਿਚਿਆ ਹੈ :

ਪ੍ਰਭ ਤੁਝ ਬਿਨਾ ਨਹੀ ਹੋਰ ॥ ਮਨਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਚੰਦ ਚਕੋਰ ॥

ਜਿਉ ਮੀਨ ਜਲ ਸਿਉ ਹੋਤੁ ॥ ਅਲਿ ਕਮਲ ਭਿੰਨੁ ਨ ਭੇਤੁ ॥

ਜਿਉ ਚਕਵੀ ਸੂਰਜ ਆਸ ॥ ਨਾਨਕ ਚਰਨ ਪਿਆਸ ॥

ਜਿਉ ਤਰੁਨਿ ਭਰਤ ਪਰਾਨ ॥ ਜਿਉ ਲੋਭੀਐ ਧਨੁ ਦਾਨੁ ॥

ਜਿਉ ਦੂਧ ਜਲਹਿ ਸੰਜੋਗੁ ॥ ਜਿਉ ਮਹਾ ਖੁਧਿਆਰਥ ਭੋਗੁ ॥

ਜਿਉ ਮਾਤ ਪ੍ਰਭਹਿ ਹੋਤੁ ॥ ਹਰਿ ਸਿਮਰਿ ਨਾਨਕ ਨੇਤੁ ॥

(ਪੰਨਾ ੮੩੮)

ਛੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੰਗਲ ਗਾਂਦਿਆਂ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ‘ਭਾਗ ਸੁਲਖਣਾ ਹਰਿ ਕੰਤ ਹਮਾਰਾ ਰਾਮ’ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਅੰਧੁਲੇ ਟੋਹਨੀ’ ਹੈ ; ਉਹ ‘ਨਵਲ ਨਵਤਨ ਨਾਹੁ ਬਾਲਾ’ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ‘ਸੁੰਦਰ ਜਾਂਤਿ ਦਇਆਲ’ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ ਉਹ

‘ਨਾਨਕ ਜਿਨਿ ਪ੍ਰਭ ਪਾਇਆ ਆਪਣਾ ਸਾ ਅਵਲ ਸੁਹਾਗਨਿ ਰਾਮ’ ॥

ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ‘ਜਲੁ ਜਲਹਿ ਜਮਾਇਆ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਮੀਕੋ ਰਾਮ’ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(੧੭) ਰਾਗ ਗੋਂਡ

ਗੋਂਡ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਰਝਿਆ ਪਾਇਆ ਹੈ—‘ਵਾਕਿਓ ਮੀਨ ਕਪਿਕ ਕੀ ਨਿਆਈ ਤੂ ਉਰਝਿ ਰਹਿਓ ਕੁਸੰਭਾਇਲੇ’ ਤੇ ‘ਜੀਅ ਪ੍ਰਾਨਿ ਕੀਏ ਜਿਨਿ ਸਾਜਿ ॥ ਮਾਟੀ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਰਖੀ ਨਿਵਾਜਿ’ ਨੂੰ ਭੁਲ ਗਇਆ ਹੈ । ਹੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੂੰ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਕਰ ਤੇ ਨਾਮ ਜਪੁ । ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦੇ ਵਿਚ (ਨੰ: ੧੯) ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਸੀ ਹੈ :

ਅਚਰਜ ਕਥਾ ਮਹਾ ਅਨੂਪ ॥ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪ ॥

ਨਾ ਇਹੁ ਬੁਢਾ ਨਾ ਇਹੁ ਬਾਲਾ ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਦੂਖੁ ਨਹੀ ਜਮ ਜਾਲਾ ॥

ਨਾ ਇਹ ਬਿਨਸੈ ਨਾ ਇਹੁ ਜਾਇ ॥ ਆਦਿ ਸੁਗਾਦੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥
 ਨਾ ਇਸੁ ਉਸਨੁ ਠਹੀ ਇਸੁ ਸੀਤੁ ॥ ਨ ਇਸੁ ਦੁਸਮਨੁ ਨਾ ਇਸੁ ਮੀਤੁ ॥
 ਨਾ ਇਸੁ ਹਰਖੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਸੋਗੁ ॥ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਇਸਕਾ ਇਹ ਕਰਨੈਜੋਗੁ ॥
 ਨਾ ਇਸੁ ਬਾਪੁ ਨਹੀ ਇਸੁ ਮਾਇਆ ॥ ਇਹੁ ਅਧਰੰਪਰੁ ਹੋਤਾ ਆਇਆ ॥
 ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਕਾ ਇਸੁ ਲੇਪੁ ਨ ਲਾਗੈ ॥ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਸਦ ਹੀ ਜਾਗੈ ॥
 (ਪੰਨਾ ੮੬੮)

ਗੋਂਡ ਵਿਚ ਇਕੋ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ ।

(੧੮) ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਰਾਮਕਲੀ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ (੧) ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਕਿਰਪਾ ਕਰਹੁ ਈਨ ਕੇ ਦਾਤੇ ਮੇਰਾ ਗੁਣ ਅਵਗੁਣ ਨ ਬੀਚਾਰਹੁ ਕੋਈ ॥

ਮਾਣੀ ਕਾ ਕਿਆ ਧੋਧੈ ਸੁਆਮੀ ਮਾਣਸ ਕੀ ਗਤਿ ਏਹੀ ॥

(੨) ਸਚੇ ਜੋਗੀ ਤੇ ਸਿਧ ਦੇ ਗੁਣ ਦਸੇ ਹਨ; (੩) ਜੀਵਨ ਤੇ ਜੋਤਿ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਵਨੈ ਮਹਿ ਪਵਨੁ ਸਮਾਇਆ ॥ ਜੋਤੀ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਰਲਿ ਜਾਇਆ ॥

ਮਾਣੀ ਮਾਣੀ ਹੋਈ ਏਕ ॥ ਰੋਵਨਹਾਰੇ ਕੀ ਕਵਨ ਟੇਕ ॥

(੪) 'ਰਾਮ ਨਾਮ ਸਿਮਰਿ ਤੂ ਜੀਵਹਿ ਫਿਰਿ ਨ ਖਾਈ ਮਹਾਕਾਲ'—ਦਸਿਆ ਹੈ; (੫) ਮਾਇਆ ਦੀ ਨਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਸੰਚਹਿ ਚਰਬੁ ਦੇਹਿ ਦੁਖੁ ਲੋਗੁ' ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਗੋਤ ਇਹ ਹੈ 'ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਉ ਤਿਆਗਿ ਦਈ ॥ ਤਬ ਓਹ ਚਰਣੀ ਆਇ ਪਈ'; (੬) ਸਚੇ ਸੰਤ, ਸਾਧ ਤੇ ਭਗਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਆਦਿ ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸਗਲ ਕਰਮ ਧਰਮ ਜੁਗ ਸੋਧੇ ॥

ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਇਹੁ ਮਨੁ ਨ ਪ੍ਰਬੋਧੈ' ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ

ਜਿਤੁ ਕੋ ਲਾਇਆ ਤਿਤ ਹੀ ਲਗਾਨਾ ॥ ਨਾ ਕੋ ਮੂੜੁ ਨਹੀ ਕੋ ਸਿਆਨਾ ॥

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਜਿਸੁ ਦੇਵੈ ਨਾਉ ॥ ਨਾਨਕ ਤਾ ਕੈ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ ॥

ਕਿਉਂਕਿ

'ਜਿਉ ਸਾਧਨਿ ਕਾਪਰ ਉਜਲ ਹੋਤ ॥ ਨਾਮ ਜਪਤ ਸਭੁ ਭ੍ਰਮੁ ਭਉ ਏਤ ॥'

ਛੰਤਾ ਵਿਹੋਂ ਪਹਿਲਾ ਛੰਤ ਮਿਠਾਸ ਕਰਕੇ ਬੜਾ ਉਤਮ ਮੰਨਿਆ ਗਇਆ ਹੈ:

ਸਾਜਨੜਾ ਮੇਰਾ ਸਾਜਨੜਾ ਨਿਕਰਿ ਖਲੋਇਅੜਾ ਮੇਰਾ ਸਾਜਨੜਾ ॥

ਜਾਨੀਅੜਾ ਹਰਿ ਜਾਨੀਅੜਾ ਨੈਣ ਅਲੋਇਅੜਾ ਹਰਿ ਜਾਨੀਅੜਾ ॥

ਨੈਣ ਅਲੋਇਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਸੋਇਆ ਅਤਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਿਅ ਗੂੜਾ ॥
 ਨਾਲਿ ਹੋਵੇਦਾ ਲਹਿ ਨ ਸਕੈਦਾ ਸੁਆਉ ਨ ਜਾਣੈ ਮੂੜਾ ॥
 ਮਾਇਆ ਮਦਿ ਮਾਤਾ ਹੋਵੀ ਬਾਤਾ ਮਿਲਣੁ ਨ ਜਾਈ ਭਰਮ ਧੜਾ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਨਹੀ ਸੂਝੈ ਹਰਿ ਸਾਜਨੁ ਸਭ ਕੈ ਨਿਕਟਿ ਖੜਾ ॥

ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਛੰਤਾਂ ਵਿਚ ਛੰਤ ਨੰ: ੫ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਹੀ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬਾਕੀ ਛੰਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ (ਕਈ ਹੱਥ ਲਿਖਤੀ ਥੀੜਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਛੰਤ ਚਾਰ ਖੰਦਾਂ ਦਾ ਦਿਤਾ ਹੈ) । ਇਵੇਂ ਹੀ ਬਸੰਤ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ ਵੀ ਨਾ ਮੁਕੰਮਲ ਹੈ ।

ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ 'ਰੁਤੀ' ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਛੇ ਰੁਤਾਂ ਬਸੰਤ, ਗ੍ਰੀਸਮ, ਬਰਸਾਤ, ਸਰਦ, ਸਿਸੀਅਰ ਤੇ ਹਿਮਕਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਰੁਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਭੂ ਲਵੀ ਸਿਰ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਸਾਰੀ ਥਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ 'ਰੁਤੀ ਮਾਹ ਮੂਰਤ ਘੜੀ ਗੁਣ ਉਚਰਤ ਸੋਭਾਵੰਤ ਜੀਉ' । ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿਤਾ ਹੈ:

ਰੁਤਿ ਸਰਸ ਬਸੰਤ ਮਾਹ ਚੇਤੁ ਵੈਸਾਖ ਦੁਖ ਮਾਸੁ ਜੀਉ ॥
 ਹਰਿ ਜੀਉ ਨਾਹੁ ਮਿਲਿਆ ਮਉਲਿਆ ਮਨੁ ਤਨੁ ਸਾਸੁ ਜੀਉ ॥
 ਘਰਿ ਨਾਹੁ ਨਿਹਚਲੁ ਅਨਦੁ ਸਖੀਏ ਚਰਨ ਕਮਲ ਪ੍ਰਫੁਲਿਆ ॥
 ਸੁੰਦਰੁ ਸੁਘੜੁ ਸੁਜਾਣੁ ਬੋਤਾ ਗੁਣ ਗੋਵਿੰਦ ਅਮੁਲਿਆ ॥
 ਵਡਭਾਗਿ ਪਾਇਆ ਦੁਖੁ ਗਵਾਇਆ ਭਈ ਪੂਰਨ ਆਸ ਜੀਉ ॥
 ਬਿਨਵੰਡਿ ਨਾਨਕ ਸਰਣਿ ਤੇਰੀ ਮਿਟੀ ਜਮ ਕੀ ਤ੍ਰਾਸ ਜੀਉ ॥

ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮ: ੫ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਰਾ 'ਜੈਸਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੁਣੀਦਾ ਤੈਸੇ ਹੀ ਸੇ ਗੀਰੁ' ਹੈ । ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਵਡੀ ਹੂ ਵਡਾ ਅਪਾਰੁ ਤੇਰਾ ਮਰਤਬਾ ॥
 ਰੰਗ ਪਰੰਗ ਅਨੈਕ ਨ ਜਾਪਨਿ ਕਰਤਬਾ ॥
 ਜੀਆ ਮੀਦਰਿ ਜੀਉ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਜਾਣਲਾ ॥
 ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਤੇਰੈ ਵਸਿ ਤੇਰਾ ਘਰੁ ਭਲਾ ॥
 ਤੇਰੈ ਘਰਿ ਆਨੇਦੁ ਵਧਾਈ ਤੁਧੁ ਘਰਿ ॥
 ਮਾਣੁ ਮਰਤਾ ਤੇਜੁ ਆਪਣਾ ਆਪਿ ਜਰਿ ॥
 ਸਰਬ ਕਠਾ ਬਰਪੂਰੁ ਵਿਸੈ ਜਤਕਤਾ ॥
 ਨਾਨਕ ਦਾਸਨਿ ਦਾਸੁ ਤੁਧੁ ਆਗੈ ਬਿਨਵਤਾ ॥ ੧੮ ॥

ਸੀਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਤੁ ਘਿਣਾਵਣੇ ॥
ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬੇਦ ਪੜਾਵਣੇ ॥
ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਤੀਰਥ ਨਾਈਐ ॥
ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਧਰਤੀ ਧਾਈਐ ॥
ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਕਿਤੈ ਸਿਆਣਪੈ ॥
ਨਾ ਤੂੰ ਆਵਹਿ ਵਸਿ ਬਹੁਤਾ ਦਾਨ ਦੇ ॥
ਸਭੁ ਕੋ ਤੇਰੈ ਵਸਿ ਅਗਮ ਅਗੋਥਰਾ ॥
ਤੂੰ ਭਗਤਾ ਕੈ ਵਸਿ ਭਗਤਾ ਤਾਣੁ ਤੇਰਾ ॥ ੧੦ ॥

(੧੯) ਨਰ ਨਾਰਾਇਣ

ਦੋ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪਿਆਸ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਇਆ ਹੈ :—

‘ਮਨਿ ਪਿਆਸ ਬਹੁਤੁ ਦਰਸਾਵੈ’ ॥

(੨੦) ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ

ਦੋ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ‘ਨਾਨਕ ਮਾਥਾ ਸੰਤ ਚਰਨ’ ਤੇ ‘ਹਰਿ ਸਮਰਥ ਕੀ ਸਰਨਾ’ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਇਆ ਹੈ :

‘ਕਰਨਿ ਹਰਿ ਜਸੁ ਨੇਕੁ ਦਰਸਨੁ ਰਸਨਿ ਹਰ ਕੁਨ ਗਾਉ’ ॥

(੨੧) ਰਾਗ ਮਾਰੂ

ਦੋ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ੇ ਲਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

(੧) ਭਵਧੈ ਧਰਤਿ ਅਕਾਸੁ ਨਖੜਾ ਜਿਨ ਉਪਰਿ ਅਮਰੁ ਕਰਾਰਾ’ ਦਾ ।

(੨) ਪਦਾ ਨੰ: ੨ ਵਿਚ ਪ੍ਰ, ਬਾਲਮੀਕ, ਜੁਪਰਾਰੋ, ਬਧਿਕ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਬਿਦਰੁ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਸੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਤੇ ਕਹਿਆ ਹੈ :
‘ਆਇਓ ਸਾਮ ਨਾਨਕ ਓਟ ਚਰਿ ਕੀ, ਲੀਜੈ ਭੁਜਾ ਪਸਾਰੈ’ ॥

(੩) ਪਦਾ ਨੰ: ੪ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਹਉਮੈ’ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਹੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਹੈ :

‘ਜਿਨਿ ਰਚਿ ਰਚਿਆ ਪੁਰਖਿ ਬਿਧਾਤੇ ਨਾਲੇ ਹਉਮੈ ਪਾਈ’ ॥

(੪) ਪਦਾ ਨੰ: ੫ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤੀਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਘਟਦਾ ਹੈ—
‘ਸੇਵਕ ਕੀ ਓੜਕਿ ਨਿਬਹੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥

ਜੀਵਤ ਸਾਹਿਬੁ ਸੇਵਿਓ ਅਪਨਾ ਚਲਤੇ ਰਾਖਿਓ ਚੀਤਿ' ॥

ਪਦਾ ਨੰ: ੬ ਵੀ—'ਅਬ ਮੋਹਿ ਜੀਵਨ ਪਦਵੀ ਪਾਈ' ॥

(੫) ਮਨੁਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਲਗ ਗਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮਨੁਖ ਜਨਮ ਨਾਮ ਬੀਜਣ ਦੀ ਰੁਤ ਹੈ।

ਤੇ ਮਨ ਵਤ੍ਰ ਬੀਜਣ ਨਾਉ ॥

ਬੋਝਿ ਖੇਤੀ ਲਾਇ ਮਨੁਆ ਭਲੇ ਸਮਉ ਜੁਆਉ ॥

(੬) ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ :

ਫੂਰੇ ਆਂਗਾ ਭਰਮ ਕਾ ਮਨਹਿ ਭਇਓ ਪਰਗਾਸੁ ॥

ਕਾਈ ਬੇਰੀ ਪਗਹ ਤੇ ਗੁਰਿ ਬੀਨੀ ਬੰਦਿ ਖਲਾਸੁ ॥

(੭) 'ਏਕ ਕਵਾਵੈ ਤੇ ਸਭਿ ਹੋਆ' ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ ਪਦਾ ਨੰ: ੧੭ ਵਿਚ।

ਮਾਰੂ ਅੰਜੁਲੀ ਦੇ ਸਬਦ ਵਿਚ 'ਵੇਦੋ ਨ ਵਾਈ ਭੈਣੋ ਨ ਭਾਈ, ਏਕੋ ਸਹਾਈ ਰਾਮ ਹੈ' ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ।

ਮਾਰੂ ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਜਨਮ ਨੂੰ ਦੁਰਲਭ ਕਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਹੋਏ ਰਸ ਛਡ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲਗ। ਮਾਰੂ ਅੰਜੁਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਚਿਲਚਸਪ ਹਨ :

ਜਿਸ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਹੁਤੁ ਤਿਸੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਚਿੰਤਾ ॥ ਜਿਸੁ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬੋਰੀ ਸੁ ਫਿਰੈ ਭ੍ਰਮੰਤਾ ॥

ਦੁਹੁ ਬਿਵਸਥਾ ਤੇ ਜੋ ਮੁਕਤਾ ਸੋਈ ਸੁਹੇਲਾ ਭਾਲੀਐ ॥

ਤੇ ਬਿਰਥੈ ਹੇਠਿ ਸਭਿ ਜੰਤ ਇਕਠੇ ॥ ਇਕ ਤਤੇ ਇਕਿ ਬੋਲਨਿ ਮਿਠੇ ॥

ਅਸਤੁ ਉਦੇਤੁ ਭਇਆ ਉਠਿ ਚਲੇ ਸਿਉ ਜਿਉ ਅਉਧ ਵਿਹਾਣੀਆ ॥

ਮਾਰੂ ਸੋਹਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਿਭਾਏ ਹਨ ਕਿ (੧) ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਭ ਉਤਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਹੈ 'ਗਗਨੁ ਰਹਾਇਆ ਹੁਕਮੇ ਚਰਣਾ'। (੨) ਆਤਮਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਮੇਲ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। 'ਸੰਗੀ ਜੋਗੀ ਨਾਰਿ ਲਪਟਾਣੀ'—ਨਾਰ ਦਹੀ ਹੈ; ਪਰ ਆਤਮਾ ਕੀ ਕਰਦੀ ਹੈ 'ਆਈ ਆਗਿਆ ਪਿਦਹੁ ਬੁਲਾਇਆ ॥ ਨਾ ਧਨ ਪੁਤ੍ਰੀ ਨ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ ॥ ਉਠਿ ਸਿਧਾਇਓ ਛੂਟਹਿ ਮਾਟੀ ਦੇਖੁ ਨਾਨਕ ਮਿਥਨ ਮੋਹਾਸਾ ਹੇ। (੩) ਗੁਰੂ ਮਹਾਨ ਹੈ; (੪) ਮਨੁਖ ਜਨਮ ਮਹਾਨ ਹੈ—

'ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਸਬਾਈ ॥ ਮਾਣਸ ਕਉ ਪ੍ਰਭਿ ਦੀਈ ਵਡਿਆਈ ॥

ਇਸੁ ਪਉੜੀ ਤੇ ਜੋ ਨਰੁ ਚੁਕੈ ਸੋ ਆਇ ਜਾਇ ਦੁਖੁ ਪਾਇਦਾ' ॥

(੫) 'ਮੁਕਤਿ ਬਪੁਤ੍ਰੀ ਭੀ ਗਿਆਨੀ ਤਿਆਗੇ ॥ (੬) ਸੋਹਲੇ ਨੰ: ੧੧ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਰਚਲਤ

ਨਾਂਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਸੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁ ਸੂਦਨ, ਦਾਸੋਦਰ, ਰਿਖੀਕੋਸ, ਗੋਵਰਧਨਧਾਰੀ ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ, ਨਰਸਿੰਘ, ਨਾਰਾਇਣ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ ਆਦਿ—ਬਹੁਤੇ ਨਾਂਵ ਵੈਸ਼ਨਵ ਹਨ, ਤੇ (੭) ਸੋਹਲਾ ਨੰ: ੧੨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਰਹਿਸਵਾਦ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤ ਕੇ 'ਇਹ ਦਰਵੇਸ਼ ਕਬੂਲੁ ਦਰਾ' ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਸੇ ਹਨ। (ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੋਹਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ)।

ਮਾਰੂ ਵਾਰ ਮ: ੫ ਵਿਚ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਡਖਣੋ' ਵਰਤੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਲਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਮਿਠਾਸ ਵਧੇਰੇ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਡਖਣਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦਸੀ ਹੈ ਤੇ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਬੇਅੰਤਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਸਾਰਾ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰਸਤਾ ਇਹ ਹੈ :

ਸਲੋਕ—ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ ਜੀਵਣ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ ॥

ਹੋਹੁ ਸਭਨਾ ਕੀ ਦੇਣੁਕਾ ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੇ ਪਾਸਿ ॥

ਪ੍ਰਭੂ ਇਹ ਹੈ :—

ਪਉੜੀ—ਕੀਮਤਿ ਕਹਣੁ ਨ ਜਾਈਐ ਸਚੁ ਸਾਹ ਅਭੋਲੈ ॥

ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਗਿਆਨੀ ਧਿਆਨੀਆ ਕਉਣੁ ਤੁਧੁ ਨੋ ਤੋਲੈ ॥

ਭੰਨਣ ਘੜਣ ਸਮਰਥੁ ਹੈ ਓਪਤਿ ਸਭ ਪਰਲੈ ॥

ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥੁ ਹੈ ਘਟਿ ਘਟਿ ਸਭ ਬੋਲੈ ॥

ਰਿਜਕੁ ਸਮਾਰੇ ਸਭਸੈ ਕਿਆ ਮਾਣਸੁ ਭੋਲੈ ॥

ਗਹਿਰ ਗਭੀਰੁ ਅਥਾਹੁ ਤੂ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਅਮੋਲੈ ॥

ਸੋਈ ਕੰਮੁ ਕਮਾਵਣਾ ਕੀਆ ਸੁਰਿ ਮਉਲੈ ॥

ਤੁਧਹੁ ਬਾਹਰਿ ਕਿਛੁ ਨਹੀ ਨਾਨਕੁ ਗੁਣ ਬੋਲੈ ॥ ੨੩ ॥

(੨੨) ਤੁਖਾਰੀ

ਤੁਖਾਰੀ ਗਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਫੰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ 'ਆਸ ਪਿਆਸੀ ਪਿਰ ਕੈ ਤਾਈ ਜਿਉ ਚਾਕ੍ਰਕੁ ਬੂੰਦੇਰੇ'। ਪ੍ਰਭੂ ਕੌਸਾ ਹੈ ?

ਨਿਰਗੁਣੁ ਰਾਖਿ ਲੀਆ ਸੰਤਨ ਕਾ ਸਦਕਾ ॥

ਸਤਿਗੁਰਿ ਢਾਕਿ ਲੀਆ ਮੋਹਿ ਪਾਪੀ ਪੜਦਾ ॥

ਢਾਕਨਹਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹਮਾਰੇ ਜੀਅ ਪ੍ਰਾਨ ਸੁਖ ਦਾਤੇ ॥

ਅਬਿਨਾਸੀ ਅਬਿਗਤ ਸੁਆਮੀ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਬਿਧਾਤੇ ॥

ਉਸਤਤਿ ਕਹਣੁ ਨ ਜਾਇ ਤੁਮਾਰੀ ਕਉਣੁ ਕਹੈ ਤੂ ਕਦ ਕਾ ॥

ਨਾਨਕ ਦਾਸੁ ਤਾ ਕੈ ਬਲਿਹਾਰੀ ਮਿਲੈ ਨਾਮੁ ਹਰਿ ਨਿਮਕਾ ॥੪॥੧॥੧੧॥

(੨੩) ਰਾਗ ਕੋਦਾਰਾ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਏ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸੁਖ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ—‘ਖੁਲੇ ਕਪਟ ਧਪਟ ਬੁੱਝੇ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜੀਵਉ ਪੇਖਿ ਵਰਸਾਰੀ’ । ਪ੍ਰਭੂ ਪਰਾਪਤੀ ਕੀ ਹੈ ? ‘ਚਰਨ ਕਮਲ ਧਿਆਨ ਭੀਤਰਿ ਘਟਿ ਘਟਹਿ ਸੁਆਮੀ ਸੁਝੈ’ ।

ਕੋਦਾਰਾ ਦੇ ਛੰਤ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰ ਕੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹਨ ‘ਨਿਰਗੁਣੁ ਨੀਚੁ ਅਨਾਥੁ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਬੀਚਾਰੇ’ ।

(੨੪) ਰਾਗ ਭੈਰਉ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨੰ: ੧ ਤੇ ਨੰ: ੩ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ । ਨੰ: ੧ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅਜੋਨੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ‘ਜਨਮ ਮਰਣ ਤੇ ਰਹਤ ਨਾਰਾਇਣ’ । ਇਸ ਲਈ ‘ਸੋ ਮੁਖੁ ਜਲਉ ਜਿਉ ਕਹਹਿ ਠਾਕੁਰੁ ਜੋਨੀ’ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਅਸਟਮ ਥੀਤਿ ਗੁਵਿੰਦ ਜਨਮਾਸੀ’ । ਨੰ: ੩ ਵਿਚ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ’ ਇਸ ਲਈ ‘ਵਰਤ ਨ ਰਹਉ ਨ ਮਹ ਰਮਦਾਨਾ’ ਜਾਂ ‘ਪੂਜਾ ਕਰਉ ਨ ਨਿਵਾਜ ਗੁਜਾਰਉ’ । ਸੈਂ ਤੇ ਕੇਵਲ ‘ਏਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਲੇ ਰਿਦੈ ਨਮਸਕਾਰਉ’ ਕਰਦਾ ਹਾਂ । ਪਦਾ ਨੰ: ੪ ਵਿਚ ਵਿਭਿਨਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਥੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕਾਮਾਦਿਕ ਦੇ ਮਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਨੂੰ ‘ਸੰਤ ਸੰਗਿ ਲੇ ਚੜਿਓ ਸ਼ਿਕਾਰ’ ਕਰਿਆ ਹੈ । ਪਦਾ ਨੰ: ੯ ਬਾਲਕ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਣ ਖਿਡਾਵੇ ਦੁਆਰਾ ਜਹਿਰ ਦੇਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ ਕਿ ‘ਲੇਖੁ ਨ ਲਾਗੋ ਭਿਲਕਾ ਮੂਲਿ’ । ਬਾਕੀ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ‘ਪ੍ਰਭੂ ਆਰਾਧਨ ਨਿਰਮਲ ਗੀਤਿ’ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਨਿਬਾਹਿਆ ਹੈ ਜੋ ‘ਕਲਜੁਗਿ ਮਹਿ ਇਕ ਨਾਮਿ ਉਧਾਰੁ’ ਹੈ । ਪਦਾ ਨੰ: ੨੪ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਹੈ :

ਸਤਿਗੁਰ ਮੇਰਾ ਬੇ ਮੁਹਤਾਜੁ ॥ ਸਤਿਗੁਰ ਮੇਰੇ ਸਚਾ ਸਾਜੁ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਮੇਰਾ ਸਭਸ ਕਾ ਦਾਤਾ ॥ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ ॥

ਗੁਰ ਸੇਸਾ ਨਾਹੀ ਕੋ ਦੇਵ ॥ ਜਿਸੁ ਮਸਤਕਿ ਭਾਗੁ ਸੁ ਲਾਗਾ ਸੇਵ ॥

ਭੈਰਉ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੇ ਅਸਟਪਦੀਆਂ ਸੁਖਮਨੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਪਹਿਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ :

ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਸੋਈ ਵਡ ਰਾਜਾ ॥ ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਤਿਸੁ ਪੂਰੇ ਕਾਜਾ ॥

ਜਿਸੁ ਨਾਮੁ ਰਿਦੈ ਤਿਨਿ ਕੋਟਿ ਧਨ ਪਾਏ ॥ ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਜਨਮੁ ਬਿਰਥਾ ਜਾਏ ॥

ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ‘ਕੋਟਿ ਬਿਸਨ ਕੀਨੇ ਅਵਤਾਰ’ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਤੀਜੀ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਹੈ ।

(੨੫) ਰਾਗ ਬਸੰਤ

ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਪਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਵਿਚ
ਕਲਾਤਮਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਮਨੁ ਤਨੁ ਮਉਲਿਓ ਅਤਿ ਅਨੁਪ ॥ ਸੂਕੇ ਨਾਹੀ ਛਾਵ ਧੂਪ ॥

ਸਗਲੀ ਰੁਝੀ ਹਰਿਆ ਹੋਇ ॥ ਸਦ ਬਸੰਤ ਗੁਰ ਮਿਲੇ ਵੇਵ ॥

ਬਿਰਖ ਜਮਿਓ ਹੈ ਪਾਰਜਾਤ ॥ ਫੂਲ ਲਗੇ ਫਲ ਰਤਨ ਭਾਂਤਿ ॥

ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਆਘਾਨੇ ਹਰਿ ਗੁਣਹ ਗਾਇ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਧਿਆਇ ॥

ਇਹ ਹੌਲੀਆਂ ਦੀ ਰੁਤ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਹੌਲੀ 'ਹੌਲੀ ਕੀਨੀ ਸੰਤ ਸੇਵ' ਹੈ। ਅਸਲ
ਬਸੰਤ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਹੀ ਹੈ 'ਤਿਸੁ ਬਸੰਤੁ ਜਿਸੁ ਪ੍ਰਾਣੁ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ' ॥

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸੜੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਅਜਾਮਲ, ਬਾਲਮੀਕ, ਗਨਿਕਾ,
ਬਧਿਕੁ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਬਸੰਤ ਕੀ ਵਾਰ ਮ: ੫ ਆਪ ਦੀ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਫਿਰ
ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਬਸੰਤ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
'ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਕੈ ਹੋਹੁ ਹਰਿਆ ਭਾਈ'। ਨਾਮ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਹਰਾ ਭਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ
ਹੈ। ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਰੋਗ ਸੋਗ ਸਭਿ ਮਿਟਿ ਗਏ ਨਿਤ ਨਵਾ ਨਿਰੋਆ' ਹੋਈਦਾ ਹੈ।

(੨੬) ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ

ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ (੧) 'ਬਚਨੁ ਗੁਰੂ ਜੋ ਪੂਰੈ ਕਹਿਓ ਮੈ ਛੀਕਿ ਗਾਂਠਰੀ ਬਾਧਾ' ॥

(੨) 'ਗੋਬਿੰਦੁ ਨ ਭਜੈ ਅਹੰਬੁਧਿ ਮਾਤਾ ਜਨਮੁ ਸੁਐ ਜਿਉ ਹਾਰੈ' ॥

(੩) 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਹੈ ਸਾਧ ਸੰਤਨ ਕੀ ਠਾਹਰ ਨੀਕੀ ਧਿਆਨ ਕਉ' ॥

(੪) 'ਮੋਹਨ ਘਰਿ ਆਵਹੁ ਕਰਹੁ ਜੋਦਰੀਆ' ॥

(੫) 'ਅਬ ਮੋਰੋ ਪੰਚਾ ਤੇ ਸੰਗੁ ਤੁਰਾ' ॥

(੬) 'ਝੂਠੋ ਮਾਇਆ ਕੋ ਮਦ ਮਾਨੁ' ॥

(੭) 'ਪੋਥੀ ਪਰਮੇਸਰ ਕਾ ਥਾਨ' ॥

ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਏ ਹਨ। ਤੇ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜੋ ਜੋ ਤਰਿਓ ਪੁਰਾਤਨੁ ਨਵਤਨੁ ਭਗਤਿ
ਭਾਇ ਹਰਿ ਦੇਵਾ'—ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਤਰਿਆ ਹੈ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ 'ਗੁਸਾਈ ਪਰਤਾਪੁ ਤੁਹਾਰੋ ਡੀਰਾ' ਤੇ 'ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ
ਅਚਰਜ ਸਤਾ' ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ।

ਛੱਤ ਵਿਚ 'ਪੂਰਨ ਮਨਮੋਹਨ ਘਟ ਘਟ ਸੋਹਨ' ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਨੁਖ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਸੱਤਾ ਖਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ 'ਜਬ ਪਿੰਚੈ ਤਬ ਛਾਈ' ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

(੨੭) ਰਾਗ ਮਲਾਰ

ਮਲਾਰ ਮੀਂਹ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ । ਜੋ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮੀਂਹ ਦੇ ਚਾਰੇ ਮਲਾਰਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਬਰਸੈ ਮੇਘੁ ਸਖੀ ਘਰਿ ਪਾਹੁਨ ਆਏ ॥

ਮੋਹਿ ਦੀਨ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਥਿ ਠਾਕੁਰ ਨਵਨਿਧਿ ਨਾਮਿ ਸਮਾਏ ॥

ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭੋਜਨ ਬਹੁ ਕੀਏ ਬਹੁ ਬਿੰਜਨ ਮਿਸਟਾਏ ॥

ਕਰੀ ਪਾਕਸਾਲ ਸੌਚ ਪਵਿਤ੍ਰਾ ਹੁਣਿ ਲਾਵਹੁ ਭੋਗੁ ਹਰਿ ਰਾਏ ॥

ਘਰਿ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਪਾਹੁਨ ਪਰਮਾਰਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਥੇ 'ਕੀਤੁ ਰੰਗੀਲਾ' ਕਹਿਆ ਹੈ । ਅਗੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹੀ 'ਜਿਸ ਕਾ ਪਿਤਾ ਤੂ ਹੈ ਮੇਰੇ ਸੁਆਮੀ ਤਿਸੁ ਬਾਰਿਕ ਭੂਖ ਕੋਸੀ' ਪਿਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਓਟ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਰ ਹੀਲਾ ਕਾਗਦ ਦੀ ਬੇੜੀ ਵਾਂਗ ਨਿਕੰਮਾ ਹੈ 'ਕਾਗਰ ਨਾਵ ਲੰਘਹਿ ਕਤ ਸਾਗਰੁ ਬ੍ਰਿਥਾ ਕਬਤ ਹਮ ਭਰਤੇ' ।

ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮੇਘ ਕਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਣੀ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰੇ 'ਬਰਸੁ ਮੇਘ ਜੀ ਤਿਲੁ ਬਿਲਮੁ ਨ ਲਾਉ' 'ਘਨਿਹਰ ਬਰਸਿ ਸਗਲ ਜਗੁ ਛਾਇਆ' ।

ਛੱਤ ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਮਾ ਨੂੰ 'ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਿੰਧੁ' ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਲਾਰ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਜਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ।

(੨੮) ਰਾਗ ਕਾਨੜਾ

ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਸੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ 'ਹਲਤਿ ਪਲਤਿ ਮੁਖ ਉਜਲ ਭਇਆ' 'ਹਿਰਦੈ ਆਈ ਸਾਂਤਿ' 'ਅਗਿਆਨ ਭਹਮੁ ਬਿਨਸੈ ਦੁਖ ਭੋਰ' ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਾਮ ਜਪਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਵਲ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਏਥੇ ਬਿੰਜਨ ਪਰੋਸਨਹਾਰੈ, ਜਿਹ ਭੋਜਨੁ ਕੀਨੋ ਤੇ ਕ੍ਰਿਪਤਾਰੈ' । ਹਰੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਆ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਦੇਣ ਲਈ 'ਸੰਤਨ ਪਹਿ ਆਪਿ ਉਧਾਰਨ ਆਇਓ' । ਸੰਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਭੇਟਣ ਨਾਲ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 'ਸੰਤ ਚਰਨ ਧਰਉ ਮਾਥੈ ਚਾਂਦਨਾ ਗ੍ਰਿਹਿ ਹੋਇ ਅਧੋਰੈ' । ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਜੇਵਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

ਕਹਨ ਕਹਾਵਨ ਕਉ ਕਈ ਕੇਤੇ ॥

ਐਸੇ ਜਨੁ ਬਿਰਲੇ ਹੈ ਜੇਵਕੁ ਸੋ ਤਤ ਜੋਗ ਕਉ ਬੇਤੇ ॥

ਦੁਖੁ ਨਾਹੀ ਸਭੁ ਸੁਖੁ ਹੀ ਹੈ ਰੇ ਏਕੈ ਏਕੀ ਨੇਤੇ ॥

ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸਭੁ ਭਲਾ ਹੀ ਹੈ ਰੇ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਭੁ ਸੋਤੈ ॥
 ਸੋਗੁ ਨਾਹੀਂ ਸਦਾ ਹਰਖੀ ਹੈ ਰੇ ਫੋਡਿ ਨਾਹੀਂ ਕਿਛੁ ਲੇਤੈ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਨੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹੈ ਕਤ ਆਵੈ ਕਤ ਰਮਤੈ ॥ ੨੨ ॥

੩— ਮੁਕਤ ਲਾਲ ਅਨਿਕ ਭੋਗ ਬਿਨੁ ਨਾਮ ਨਾਨਕ ਹਾਤ ॥
 ਰੂਪ ਭੋਜਨੁ ਭੁਮਿ ਸੈਨਿ ਸਖੀ ਪ੍ਰਿਅ ਸੰਗਿ ਸੁਖਿ ਬਿਹਾਤ ॥ ੪੨ ॥

ਛੇਤ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਭ ਮਿਲੇ ਸੁਆਮੀ ਸੁਪਹਗਾਮੀ' ਦਿਛੁ ਮਨ ਦੀ ਪੁੰਨੀਆ' ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਲਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜਤਨ ਮਾਇਆ ਕੇ ਕਾਮਿ ਨ ਆਏ' ।

(੨੯) ਰਾਗ ਕਲਿਆਨ

ਰਾਗ ਕਲਿਆਨ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਮੇਰੇ ਲਾਲਨ ਕੀ ਸੋਢਾ ਸਦ ਨਵ ਤਨ ਮਨ ਰੰਗੀ ਸੋਢਾ' ਕੀਤੀ ਹੈ । ਹਰੀ ਕਲਿਆਨ ਕਦਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਪਤਿਤ ਤੋਂ ਪਾਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ 'ਹਰਿ ਚਰਨ ਸਰਨ ਕਲਿਆਨ ਕਰਨ ॥ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮੁ ਪਤਿਤ ਪਾਵਨੋ' ।

(੩੦) ਰਾਗ ਪਰਛਾਤੀ

ਰਾਗ ਪ੍ਰਛਾਤੀ ਦਿਆਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਨਿਮਖ ਨ ਵਿਸਾਰਹੁ ਸੇਵਹੁ ਸਾਹਿਗਪਾਨੀ' ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦਿਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਦਾਤਿ ਕਰੇ ਨਹੀਂ ਪਛੋਤਾਵੈ' । ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ 'ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਨਕ ਗੁਰਦੇਵ' । ਨਾਮ ਨਾਲ ਮੇਲ ਉਤਰਦੀ ਹੈ 'ਉਤਰੀ ਮੈਲੁ ਨਾਮ ਕੈ ਰੰਗਿ' ਤੇ 'ਮੁਖੁ ਉਜਲੁ ਸਾਚੇ ਦਰਬਾਰ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ ਵਿਚ 'ਛਲ ਨਾਗਨਿ ਸਿਉ ਮੇਰੀ ਟੂਟਨਿ ਹੋਈ' ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿਤੀ ਹੈ । ਪਰ 'ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕਿਨੈ ਨ ਪਾਈ ਪਰਮਗਤੇ' ।

ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮ: ੫ (ਪੰਨਾ ੧੩੫੩—੬੦)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪਰਮਾਣ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ (ਗਾਥਾ ਜਾਂ ਸਾਧ ਬੋਲੀ) ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਢੰਗ ਜੋ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਇਹ ਰਚਨਾ ਸੰਤ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਹੈ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਤਿਲੋਗ ਰਾਗ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਰੇਖਤਾ ਵਿਚ ਹਨ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ । ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਸਦੀ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਦਿੰਨੀ ਸਰੋਂਦੀ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ ।

ਇਹਨਾਂ ੬੭ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਵੰਧੀਆਂ, ਸਰੀਰ, ਮਾਇਆ ਆਦਿ ਦਾ ਆਸਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਵਲ ਹਰੀ ਹੀ ਸਰਬ ਸਮਰਥ ਤੇ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹਨ। ਕੀਰਤਨ, ਦਇਆ, ਧਰਮ ਕਰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਹੈ, ਜੰਜਾਲ ਤੇ ਘਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ। ਹਰੀ ਦੇ ਪਠਾਏ ਸਾਧ ਜਨ ਪੂਰਨ ਸਾਂਤ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਦੁਖਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਰੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਕਾਮਾਦਿਕ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੀ ਸਿਮਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਪਰੀਵਰਤਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਮੂਨੇ

ਨਹ ਬਿਲੰਬ ਧਰਮੰ ਬਿਲੰਬ ਖਾਪੰ ॥ ਦ੍ਰਿੜਤ ਨਾਮੰ ਤਜੰਤ ਲੋਭੰ ॥

ਸਰਣਿ ਸੰਤੰ ਕਿਲਬਿਖ ਨਾਸੰ ॥ ਪ੍ਰਾਪਤੰ ਧਰਮ ਲਖਿਣ ॥

ਨਾਨਕ ਸਿਹ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨ ਮਾਧਵਹ ॥ ੧੦ ॥

ਅੰਧਕਾਰ ਸਿਮਰਤ ਪ੍ਰਕਾਸੰ ਗੁਣ ਰਮੰਤ ਅਘ ਖੰਡਨਹ ॥

ਰਿਦ ਬਸੰਤਿ ਭੋਭੀਤ ਦੁਤਹ ਕਰਮ ਕਰਤ ਮਹਾ ਨਿਰਮਲਹ ॥

... .. ॥ ੧੧ ॥

ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਧਨੰ ਰੂਪੰ ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਸੂਰਗ ਰਾਜਨਹ ॥

ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਭੋਜਨੰ ਬਿੰਜਨੰ ਨਚ ਦੁਰਲਭੰ ਸੂਫ ਅੰਬਰਹ ॥

... ..

ਦੁਰਲਭੰ ਏਕ ਭਗਵਾਨ ਨਾਮਹ ਨਾਨਕ ਲਬਧਿੰ ਸਾਧਸੰਗਿ ਕ੍ਰਿਪ ਪ੍ਰਭੰ ॥੩੫॥

ਹੇ ਕਾਮੰ ਨਰਕ ਬਿਸ੍ਵਾਸੰ ਬਹੁ ਜੋਨੀ ਭ੍ਰਮਾਵਣਹ ॥

ਚਿਤ ਹਰਣੰ ਤ੍ਰੈ ਲੋਕ ਗੰਮ੍ਹੋ ਜਪ ਤਪ ਸੀਲ ਬਿਦਾਰਣਹ ॥

ਅਲਪ ਸੁਖ ਅਵਿਤ ਚੰਦਲ ਉਚ ਨੀਚ ਸਮਾਵਣਹ ॥

ਤਵ ਭੈ ਬਿਮੁੰਚਿਤ ਸਾਧ ਸੰਗਮ ਓਣ ਨਾਨਕ ਨਾਰਾਇਣਹ ॥ ੪੬ ॥

ਮਹਲਾ ੫ ਗਾਥਾ (ਪੰਨਾ ੧੩੬੦—੬੧)

ਗਾਥਾ ਭੀ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਪਰਾਚੀਨ ਕਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਗਾਥਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਗਾਥਾ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਾਥਾ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਗਾਥਾ ਗੁੰਫ ਗੋਪਾਲ ਕਬੰ, ਮਥੈ ਮਾਨ ਮਰਦਨਹ ॥

ਹਤੰ ਪੰਚ ਸਤ੍ਰੇਣ ॥ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਬਾਣੇ ਪ੍ਰਹਾਰਣਹ ॥ ੬ ॥

ਭਾਵ ; ਇਸ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਹਰੀ ਦੇ ਜਸ ਦੀ ਕਥਾ ਗੁੰਬਨ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆਂ ਹੰਕਾਰ ਨਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ; ਪੰਜ ਕਾਮਾਦਿਕ ਸ਼ਤਰੂ ਨਾਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਹਰੀ ਬਾਣ ਦੇ ਚਲਾਣ ਨਾਲ ।

ਗਾਥਾ ਦੇ ੨੪ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾ ਦੇਹੀ ਕਿਸੇ ਮਾਣ ਦੀ ਹਕਦਾਰ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੇ ਤੀਕ ਇਸ ਵਿਚ ਹਰੀ ਕੀਰਤਨ ਜੋ ਸਤ ਚੀਜ਼ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਹੈ । ਸੁਖ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਭਜਨ ਵਿਚ ਹੈ । ਪਰ ਬਾਂਸ ਬ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਹੰਕਾਰੀ ਲੋਕ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ।

ਮਰਣੈ ਬਿਸਰਣੈ ਗੋਬਿੰਦਹ ॥ ਜੀਵਣੈ ਹਰਿਨਾਮ ਧ੍ਰਾਵਣਹ ॥

ਲਭਣੈ ਸਾਧਸੰਗੇ ॥ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਪੂਰਬਿ ਲਿਖਣਹ ॥ ੧੫ ॥

ਸੁਭ ਬਚਨ ਰਮਣੈ ਗਵਣੈ ਸਾਧ ਸੰਗੇ ॥ ਉਧਰਣਹ ॥

ਸੰਸਾਰ ਸਾਗਰੈ ਨਾਨਕ ਪੁਨਰਪਿ ਜਨਮ ਨ ਲਭੁੰਤੈ ॥ ੧੬ ॥

ਫੁਨਹ ਮ: ੫ (ਪੰਨਾ ੧੩੬੧—੬੩)

‘ਫੁਨਹ’ ਐਸੀ ਸਿੰਗਾਰ ਰਸੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੈ ਤੇ ਰਾਗ ਦੀ ਉਪਜ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਿਰਾਰਥਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ‘ਹਰਿ ਹਾਂ’ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਫੁਨਹ (ਪੁਨਹ) ਢਾ ਭਾਵ ਹੈ ਫੇਰ, ਮੁੜ ਮੁੜ ।

ਫੁਨਹ ਰਚਨਾ ਇਕ ਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਸ ਦੀ ਕਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਸੋਹਣੇ ਹਰੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਮੋਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਆਤਮਾ ਉਸ ਦੀ ਉਸਤਤ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਜੋ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਰੀ ਆ ਵਸੇ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿੰਗਾਰ ਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਵਿਚੇ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹਰੀ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਸਾਰੇ ਔਗੁਣ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਮਾਇਆ, ਹਉਮੈ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਨਾਮ ਸਤ ਸੰਗਤ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੰਗਾਰ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ‘ਫੁਨਹ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਾਵਿਕ ਪਧਰ ਤੇ ਰਸ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰਖਦੀ ਹੈ ।

ਹਾਥਿ ਕਲੰਮ ਅਗੰਮ ਮਸਤਕਿ ਲੇਖਾਵਤੀ ॥

ਉਰਬਿ ਰਹਿਓ ਸਭ ਸੰਗਿ ਅਨੂਪ ਰੂਪਾਵਤੀ ॥

ਉਸਤਤਿ ਕਹਨੁ ਨ ਸਾਇ ਮੁਖਹੁ ਤੁਹਾਰੀਆ ॥

ਮੋਹੀ ਦੇਖਿ ਦਰਸੁ ਨਾਨਕ ਬਲਿਹਾਰੀਆ ॥ ੧ ॥

ਸੰਤਾ ਸਭਾ ਮਹਿ ਬੈਸ ਕਿ ਕੀਰਤਿ ਮੈ ਕਹਾਂ ॥

ਅਰਪੀ ਸਭੁ ਸੀਗਾਰੁ ਏਹੁ ਮੀਉ ਸਭੁ ਦਿਵਾ ॥
 ਆਸ ਪਿਆਸੀ ਸੇਜ ਸੁ ਕੰਤਿ ਵਿਛਾਈਐ ॥
 ਹਰਿ ਹਾਂ ਮਸਤਕਿ ਹੋਵੈ ਭਾਗੁ ਤ ਸਾਜਨੁ ਪਾਈਐ ॥ ੨ ॥
 ਸਖੀ ਕਾਜਲ ਹਾਰ ਭੰਬੋਲ ਸਭੈ ਕਿਛੁ ਸਾਜਿਆ ॥
 ਜੋਲਹੁ ਕੀਏ ਸੀਗਾਰ ਕਿ ਅੰਜਨੁ ਪਾਜਿਆ ॥
 ਜੇ ਘਰਿ ਆਵੈ ਕੰਤੁ ਤ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਈਐ ॥
 ਹਰਿ ਹਾਂ ਕੰਤੈ ਬਾਬੁ ਸੀਗਾਰੁ ਸਭੁ ਬਿਰਥਾ ਜਾਈਐ ॥ ੩੦ ॥
 ਨੈਣ ਨ ਦੇਖਹਿ ਸਾਧ ਸਿ ਨੈਣ ਬਿਹਾਲਿਆ ॥
 ਕਰਨ ਨ ਸੁਨਹੀ ਨਾਦੁ ਕਰਨ ਮੂੰਦਿ ਘਾਲਿਆ ॥
 ਰਸਨਾ ਜਪੈ ਨ ਨਾਮੁ ਤਿਲੁ ਤਿਲੁ ਕਰਿ ਕਟੀਐ ॥
 ਹਰਿ ਹਾਂ ਜਬ ਬਿਸਰੈ ਗੋਬਿਦ ਰਾਇ ਵਿਨੋ ਦਿਨੁ ਘਣੀਐ ॥ ੧੪ ॥
 'ਫੁਨਹ' ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਲ ੨੩ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ ।

ਚਉਥੇਲੇ ਮ: ੫ (ਪੰਨਾ ੧੩੬੩—੬੪)

'ਚਉਥੇਲੇ' ਵਿਚ ੧੧ ਸ਼ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਚਾਰ ਭਗਤਾਂ—ਸੰਮਨ, ਮੂਸਨ, ਜਮਾਲ ਤੇ ਪਤੰਗ—ਪ੍ਰਤੀ ਉਚਾਰਨ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸੇ ਲਈ ਰਚਨਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਚਉਥੇਲੇ' ਹੈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ-ਪ੍ਰੇਮ ਮਹਾਨ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰੇਮਿਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਵਿਛਦਾ । ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ।

ਸੰਮਨ ਜਉ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀ ਦਮ ਕ੍ਰਿਹੁ ਹੋਤੀ ਸਾਫ ॥

ਰਾਵਨ ਹੁਤੇ ਸੁ ਚੰਕ ਨਹਿ ਜਿਨਿ ਸਿਰ ਦੀਨੇ ਕਾਇ ॥ ੧ ॥

ਪ੍ਰੀਤਿ ਪ੍ਰੇਮ ਤਨ ਖਚਿ ਰਹਿਆ ਬੀਚੁ ਨ ਰਾਈ ਹੋਤ ॥

ਚਰਨ ਕਮਲ ਮਨੁ ਬੇਧਿਓ ਬੂਝਨ ਸੁਰਤਿ ਸੰਜੋਗ ॥ ੨ ॥

... ..

ਮਗਨ ਭਇਓ ਪ੍ਰਿਅ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿਉ ਸੂਧ ਨ ਸਿਮਰਤ ਅੰਗ ॥

ਪ੍ਰਗਟਿ ਭਇਓ ਸਭ ਲੋਅ ਮਹਿ ਨਾਨਕ ਅਧਮ ਪਤੰਗ ॥ ੧੧ ॥

ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ

ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਮ: ੫ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਥਲੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਸ਼ਲੋਕ ਕਬੀਰ ਜੀ ਤੇ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਅੰਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਰਨ ਦੋ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ—ਇਕ, ਭਗਤਾਂ

ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾਲ ਸਲੋਕ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ; ਦੂਜੇ, ਕਬੀਰ ਜਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਪੰਜ ਕੀਤੇ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕੋਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੋਨ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ।

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ (ਪੰਨਾ ੧੩੬੪—੭੭) ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ੪ ਸਲੋਕ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੋਨ ਤੋਂ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਕਬੀਰ:—ਕਬੀਰ ਜੋ ਮੈ ਚਿਤਵਉ ਨ ਕਰੈ ਕਿਆ ਮੇਰੇ ਚਿਤਵੇ ਹੋਇ ॥

ਅਪਨਾ ਚਿਤਵਿਆ ਹਰਿ ਕਰੈ ਜੋ ਮੇਰੇ ਚਿਤਿ ਨ ਹੋਇ ॥੨੧੯॥

ਮ: ਪ:—ਕਬੀਰ ਰਾਮੁ ਨ ਚੇਤਿਓ ਫਿਰਿਆ ਲਾਲਚ ਮਾਹਿ ॥

ਪਾਪ ਕਰੀਤਾ ਮਰਿ ਗਇਆ ਅਉਧ ਪੁਨੀ ਬਿਨ ਮਾਹਿ ॥੨੨੧॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੭—੮੪) ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ੫ ਸਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਸੁਝਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:

ਫਰੀਦ:—ਫਰੀਦਾ ਮੈ ਜਾਨਿਆ ਦੁਖ ਮੁਝ ਕੂ ਦੁਖੁ ਸਬਾਇਐ ਜਗਿ ॥

ਉਦੇ ਚੜ੍ਹਿ ਕੈ ਦਿਖਿਆ ਤਾਂ ਘਰਿ ਘਰਿ ਏਹਾ ਅਗਿ ॥੮੧॥

ਮ: ਪ:—ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਤਿ ਬਿਸੁਲਾ ਬਾਗ ॥

ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ ॥੮੨॥

ਸਵਯੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਬਾਕ ਮਹਲਾ ੫ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੫—੮੯)

ਸਵਯਾ ਉਸਤਤ ਦਾ ਗੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ੨੦ ਸਵਯਾਂ ਵਿਚ 'ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਉਸਤਤ' ਕੀਤੀ ਹੈ, 'ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਅਖੰਡ ਭਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ'। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਵਯਾਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੀਖਣ ਸੋਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਢਾਦੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰ ਕਲਾ ਤੇ ਵਾਰ ਸੋਲੀ ਦਾ ਫੰਗ ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਢਾਦੀ ਵੀ ਉਸਤਤ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਛਿਪਦੇ ਸਨ। ਬੋਲੀ ਸਾਧ ਭਾਖਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ।

ਪ੍ਰਭੂ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ, ਪਾਰਾਵਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਭਗਤ ਉਸ ਦਾ ਜੱਸ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੈ।

ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਆਕਾਰ ਅਛਲ ਪੂਰਨ ਅਬਿਨਾਸੀ ॥

ਹਰਖਵੰਤ ਆਨੰਤ ਰੂਪ ਨਿਰਮਲ ਬਿਗਾਸੀ ॥

ਗੁਣ ਗਾਵਹਿ ਬੇਅੰਤ ਅੰਤੁ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਨਹੀ ਪਾਸੀ ॥

ਜਾ ਕਉ ਹੋਹਿ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸੁ ਜਨੁ ਪ੍ਰਭ ਹੁਮਹਿ ਮਿਲਾਸੀ ॥

ਧੰਨਿ ਧੰਨਿ ਤੇ ਧੰਨਿ ਜਨ ਜਿਹ ਕ੍ਰਿਪਾਲੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਭਯਉ ॥

ਹਰਿ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਜਿਨ ਪਰਸਿਉ ਸਿ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਹਥੇ ਰਹਿਓ ॥੫॥

ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ॥ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੪—੨੬)

ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਮੂਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਸਜਣੁ ਸਚਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਿਰਿ ਸਾਹਾ ਦੇ ਸਾਹੁ' ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਮਾਇਆ ('ਸੁਤਕੇ ਅਸੰਖਾ ਮਾਇਆ ਝੂਠੀ ਕਾਰਣੇ') ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਸੰਖਾ ਹੀ ਇਸ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸੁਤੇ ਪਏ ਹਨ, ਉਹ ਖੁਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—'ਦੂਜੇ ਭਾਵੀਂ ਨਾਨਕਾ ਵਹਣਿ ਲੁੜੇਦੜੀ ਜਾਇ' ॥ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਲਈ ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਾਜੀ ਲਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ—'ਰਤੇ ਸੇਈ ਜਿ ਮੁਖੁ ਨ ਮੋੜੈਨਿ ਜਿਨ੍ਹੀ ਸਿਵਾਤਾ ਸਾਈ' ॥ ਐਸਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ, ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਅਰਾਧੀਐ ਨਾਮਿ ਰੰਗਿ ਬੈਰਾਗੁ ॥

ਜੀਤੈ ਪੰਚ ਬੈਰਾਈਆ ਨਾਨਕ ਸਫਲ ਮਾਰੁ ਇਹੁ ਰਾਗੁ ॥ ੩ ॥

ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮ: ੫ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੯)

ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਦੇ ੨ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸਲੋਕ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਾਰ ਦੇ ਕੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ 'ਥਾਲ ਵਿਚਿ ਤਿਨਿ ਵਸਤੂ ਪਈਓ ਸਤੁ ਸੰਤੋਖੁ ਵੀਚਾਰੋ ॥ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਨਾਮੁ ਠਾਕੁਰ ਕਾ ਪਇਓ ਜਿਸ ਕਾ ਸਭਸੁ ਅਧਾਰੋ' ॥ ਥਾਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਜੇ ਕੋ ਖਾਵੈ ਜੇ ਕੋ ਭੁੰਢੈ ਤਿਸ ਕਾ ਹੋਇ ਉਧਾਰੋ' ॥

ਦੂਜੇ ਸਲੋਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਥਾ, ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਗੁਣ ਬਖਸ਼ੇ।

‘ਮੈ ਨਿਰਗੁਣਿਆਰੇ ਕੋ ਗੁਣੁ ਨਾਹੀ ਆਪੇ ਤਰਸੁ ਪਇਓਈ ॥’

ਰਾਗ ਮਾਲਾ (੧੪੨੯—੩੦)

ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੇ ਕਰਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਵਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਪਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਖੋਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ

ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ੮੪ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

ਖਸਣ ਰਾਗ ਉਨਿ ਗਾਏ ਸੰਗਿ ਰਾਗਨੀ ਤੀਸ ॥

ਸਭੈ ਪ੍ਰਤ੍ਰ ਰਾਗੀਨ ਕੋ ਅਠਾਰਹ ਦਸ ਬੀਸ ॥ ੧ ॥ ੪ ॥

੫. ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਇਕੱਲੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਕਾਰ ਲਗ ਪਗ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਥਾਂਕੀ ੩੫ (੫ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ੪ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਿਕਟਵਰਤੀ, ੧੫ ਭਗਤ ਤੇ ੧੧ ਭੱਟੇ) ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਤਨੀ ਅਨੇਕ ਪੱਖੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਐਸੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਖਲੋਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ—ਇਸ ਲਈ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਰ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਤਿਵੇਂ ਆਪ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਲਗ ਪਗ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ (੧) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਲਖਤਾ, ਅਗਮਤਾ ਤੇ ਅਗੋਚਰਤਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; (੨) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਜਾਂ ਨਾਮ ਬਾਰੇ ਸੰਕੇਤ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰੇ ਜਾਂ ਸਾਰੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕਣਾ ਭੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ—ਪਰ ਇਸ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; (੩) ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਆਚਰਨ ਵਿਚ ਨਾਮ ਹਾਹੀਂ ਪਰਵਿਰਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਾਮਾਦਿਕ ਦਾ ਜੁਥੜ, ਸਚ, ਦਇਆ, ਪਿਆ, ਸੁਚ ਦਾ ਪਰਯੋਗ ਆਦਿ, (੪) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਸੀਮ ਹਸਤੀ ਜੋ ਜੋਨੀ, ਸਮਾਂ, ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀ ਤੇ (੫) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ—ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਇਕ ਪੱਖ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪੱਖ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਮਿਠਤ ਇਹ ਦੋ ਅੰਗ ਹਨ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ (Philosophy) ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਥਾਰਾਥ ਗਿਆਨ ਦਿਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਪੂਰਨ ਭੌਰ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ, ਅਦ੍ਵੈਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਵਸਿਸਟ ਅਦ੍ਵੈਤ ਨਾਲ। ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਤੇ ਬਲ ਵਧੇਰੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਜਹ ਜਹ ਪੇਖਉ ਤਹ ਹਜੂਰਿ ਵੂਰਿ ਕਤਹੁ ਨ ਜਾਈ ॥
 ਰਬ ਰਹਿਆ ਸਰਬਤ੍ਰ ਮੈ ਮਨ ਸਦਾ ਧਿਆਈ ॥
 ਈਤ ਉਤ ਨਹੀ ਬੀਛੁੜੈ ਜੋ ਸੰਗੀ ਗਨੀਐ ॥
 ਬਿਨਸਿ ਜਾਇ ਜੋ ਨਿਸਖ ਮਹਿ ਸੋ ਅਲਪ ਸੁਖ ਭਨੀਐ ॥

(ਪੰਨਾ ੬੭੭)

ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ । ਸਾਰੇ ਪਾਸਾਰੇ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੈ ; (ਵੇਖੋ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ੨੧ ਅਸ਼ਟਪਦੀ) :—

ਜਹ ਆਪਿ ਰਚਿਓ ਪਰਪੰਚ ਅਕਾਰੁ ॥
 ਤਿਹੁ ਗੁਣ ਮਹਿ ਕੀਨੋ ਬਿਸਥਾਰੁ ॥
 ... ..
 ਆਪਨ ਬੇਲ ਆਪਿ ਹੀ ਦੇਖੈ ॥
 ਬੇਲੁ ਜੰਕੈਰੈ ਤਉ ਨਾਨਕ ਏਕੈ ॥ ੭ ॥

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਰਸ਼ਨ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਹੈ । ਤੇ ਗਿਆਨ ਪਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ।

ਫੂਟੇ ਆਂਡਾ ਭਰਮ ਕਾ ਮਨਹਿ ਭਇਓ ਪਰਗਾਸੁ ॥

ਕਾਣੀ ਬੋਰੀ ਪਗਹ ਤੇ ਗੁਰਿ 'ਕੀਨੀ' ਬੈਦਿ ਖਲਾਸੁ ॥ ੧ ॥

ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ—ਮਨ ਦਾ ਸੰਜਮ, ਨਾਮ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਵੀ ਬੜਾ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ—ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਤੇ ਜੋ ਗੁਰ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ । ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਾਨਵੀ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਵੀ ਯੋਗ ਬਲ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਬੋਝੀ ਜਿੰਨੀ ਕੁਝ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਵਿਲਖਣਤਾ ਵੀ ਹੈ । ਇਹ ਕਿਸੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਹੁਕਮੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ—

(੧) ਰਜੇਵਾਂ

ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਜਾਂ ਅਰਥ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਕਬੀਰ ਤੇ ਨਾਮਦੇਵ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਕੇ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ 'ਭੂਖੇ ਭਗਤਿ ਨ ਕੀਜੈ' । ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਰਜੇਵੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਉਹ ਭਗਤੀ ਕਿਸ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਰਜੇਵਾਂ ਨਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਰਜੇਵੇਂ ਭੁਖ ਤੋਂ

ਫੁਟਕਾਰਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਨਾ 'ਬਹੁਤੀ' ਦੀ ਲੋਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਬੌਝੀ' ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਨੇ ਸਫਲ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦ੍ਰਿੜਾਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਘਰ ਵਿਚ ਰਜੇਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। 'ਭਗਤਨ ਕਾ ਦਾਨਾ ਰੂਪਾ ਸੋ ਸਰਬ ਨਿਧਾਨ' ਵੀ ਕਹਿਆ ਹੈ—ਪਰ ਆਮ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਨਾਮ ਹੈ, ਉਥੇ ਰਜੇਵਾਂ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਨੌਂ ਨਿਧਾਂ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸਿਧਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਖੋਮ, ਕੁਸ਼ਲ, ਸਹਿਜ ਤੇ ਅਨੰਦ ਹੈ। 'ਮਾਨੁ ਮਾਂਗਉ ਤਾਨ ਮਾਂਗਉ ਧਨੁ ਲਖਮੀ ਸੁਤ ਦੇਹ' ਸਭ ਕੁਝ ਮੰਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਵੇ ਪਧਰੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਰਜੇਵਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਤੁਸੀ ਭੋਗਿਹੁ ਭੁੰਚਹੁ ਭਾਈਹੋ ॥ ਗੁਰਿ ਦੀਬਾਣਿ ਕਛਾਇ ਪੈਨਾਈਓ ॥

ਹਉ ਹੋਆ ਮਾਹਰੁ ਪਿੰਡ ਦਾ ਬੈਨਿ ਆਏ ਪੰਜਿ ਸਰੀਕ ਜੀਉ ॥

(ਵੇਖੋ ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ—ਪੰਨਾ ੭੩—੭੪)

ਭਗਤੀ ਤੇ ਰਜੇਵਾਂ ਅਨਿਖੜ ਹਨ—ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਲ ਹੈ।

(੨) ਸਾਉਪ੍ਰਣਾ

ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਥਲ ਦਿਤਾ ਹੈ; ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ, ਜਿਵੇਂ ਸਚਾਈ, ਦਇਆ, ਸੁਚ, ਸੰਤੋਖ, ਪਵਿਤਰਤਾ ਆਦਿ ਤੇ ਵੀ ਹਰ ਗੁਰੂ ਨੇ ਥਲ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੇ ਮਿਠਾਸ ਤੇ ਜੋ ਥਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ (ਭਾਵੇਂ 'ਮਿਠਤੁ ਨੀਵੀ ਨਾਨਕਾ ਗੁਣ ਚੰਗਿਆਈਆ ਤਤੁ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਾਉਪ੍ਰਣੇ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਥਲ ਦਿਤਾ ਸੀ) ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਇਸ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਨਿਕਲਦੇ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਗਰੀਬੀ ਗਦਾ ਹਮਾਰੀ ॥ ਖੰਨਾ ਸਗਲ ਰੇਨੁ ਛਾਰੀ ॥

ਇਸ ਆਗੈ ਕੋ ਨ ਟਿਕੈ ਵੇਕਾਰੀ ॥ ਗੁਰ ਪੁਰੇ ਇਹ ਗਲ ਸਾਰੀ ॥

(ਸੋਰਠਿ, ਪੰਨਾ ੬੨੮)

ਸਾਉ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਇਹ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਸਾਉ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਣ ਇਹ ਹਨ:

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ ॥

ਜਬ ਤੇ ਸਾਬ ਸੰਗਤਿ ਸੋਰਿ ਪਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਨਾਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ ॥ ੧ ॥

ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੀਨੋ ਸੋ ਫਲ ਮਾਨਿਓ ਏਹ ਸੁਮਤਿ ਸਾਧੂ ਤੇ ਪਾਈ ॥ ੨ ॥

ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੈ ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ ॥੩॥੮॥

(ਕਾਨੜਾ)

ਕਿਸੇ ਲਈ ਚੋਣਵਾਂ ਤੇ ਦੁਖਾਵਾਂ ਸ਼ਬਦ, ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ; ਤੇਗ਼ ਨਜ਼ਰੀ ਜਾਂ ਫਿਰਕਾਪਰਸਤੀ ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ; ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਵਾ ਗਿਲਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ—ਇਹ ਸਾਉਪੁਰਨਾ ਹੈ । ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੁਣ ਧਾਰਨ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਸਾਉਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਬਲ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਸਾਉਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਚੌੜਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ (ਜੋ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ, ਧਰਮਾਂ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਜਮ ਦੇ ਮੈਕੇਤ ਹਨ) ; ਸਾਉਪੁਰਸ਼ ਰਜਿਆ ਪੁਜਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲਾਲਚੀ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਰਖੇ (ਲੰਗਨ ਸਿਉ ਮੇਰਾ ਠਾਠਾ ਬਾਗਾ...) ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਨਾ ਬਣੇ ; ਤੇ ਉਹ ਨੀਚ ਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਤਕਰਾ ਨਾ ਕਰੇ ।

ਸਾਉ ਦਾ ਇਕ ਲਛਣ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੀਤੇ ਨੂੰ ਨਾ ਵਿਸਾਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਚਾ ਰਿਣੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਰਹਿਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤਜਗਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ । (ਵੇਖੋ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਨੌਕ ਹੈ ਜਾਂ ਬਦ ਹੈ, ਇਤਨੀ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਠਿਠ ਜਾਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਰਚਨਾ ।

(੩) ਦ੍ਰਿੜਤਾ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵੱਡੀਰੇ ਦੀ ਭਾਰੀ ਪਰੇਰਨਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਗਰੀਬੀ (ਨਿਮਰਤਾ) ਵੀ ਇਕ ਗੁਣ ਹੈ, ਵਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ, ਆਪ ਦਾ ਰੋਨ ਹੋਣਾ ਵੀ ਖੰਡਾ ਹੈ, ਵਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁਧ । ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਾਮਾਦਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਗੇ ਝੁਕਣ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੁਟੇ । ਇਹੋ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਸਹਾਦਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ । ਪ੍ਰੇਮ ਬੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਮੌਤ ਤੀਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹਨ ।

ਪਹਿਲਾ ਮਰਣੁ ਕਬੂਲਿ ਜੀਵਣ ਕੀ ਛਡਿ ਆਸ ॥

ਹੋਰੁ ਸਭਨਾ ਕੀ ਰੋਣਕਾ ਤਉ ਆਉ ਹਮਾਰੈ ਪਾਸਿ ॥

ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦਾ ਬਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ; ਮਾਨਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ; ਬੁਰਾਈ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵਿਰੁਧ ਡੱਟ ਜਾਣ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੁਟਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਨ ਦੀ ਜਾਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਭਾਂਤ ਸਿਖਾਈ ਗਈ ਹੈ । ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨੇ ਕੌਮਲ

ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸ਼ਹਾਦਤ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਤੱਤਪਰ ਹੋ ਗਇਆ ਪਰ ਇਹੋ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਪਰਖ ਹੈ।

ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰਖ-ਮਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਆਪ ਸ਼ੁੱਧੀ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ, ਪੀਲੂ, ਛਜੂ ਆਦਿ, ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਲਈ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਜਾਚਨਾ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਮਿਆਰ ਕਰੜੇ ਸਨ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਆਤਮਕ ਪਥਰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਆਪ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਦੇ ਪਥਰ ਤੀਕ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਤਮਕ ਨਿਰਭੇ ਦੇ ਉਲਟ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਆਪ ਤੋਂ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਤੀਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਪ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਹੈ।

(ੳ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੌਮਲ ਧੱਖ

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਨਿਕਟਤਾ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਹਰ ਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਾ ਭੇਦ ਤੇ ਫਾਸਲਾ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਿਚ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਤਾ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਤਾ ॥ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਬੇਧੁ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਭ੍ਰਾਤਾ ॥
ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਰਾਖਾ ਸਭਨੀ ਬਾਣੀ ਤਾ ਭਉ ਕੇਹਾ ਕਾੜਾ ਜੀਉ ॥ ੧ ॥
ਤੁਮਰੀ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਤੁਧੁ ਪਛਾਣਾ ॥ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਓਟ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਮਾਣਾ ॥
ਤੁਧੁ ਬਿਨ ਦੂਜਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ਸਭੁ ਤੇਰਾ ਖਿਲੁ ਅਖਾੜਾ ਜੀਉ ॥

(ਰਾਗ ਮਾਝ ਮ: ੫)

ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਸਖਾ ਤੂੰ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮੀਤੁ ॥ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਤੁਮ ਸੰਗਿ ਹੀਤੁ ॥
ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਪਤਿ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਗਹਣਾ ॥ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਨਿਮਖੁ ਨ ਜਾਈ ਰਹਣਾ ॥੧॥
ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਲਾਲਨ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਨ ॥ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਿਬ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਖਾਨ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਸਿਉ ਤੁਮ ਰਾਖਹੁ ਤਿਵ ਹੀ ਰਹਨਾ ॥ ਜੋ ਤੁਮ ਕਰਹੁ ਸੋਈ ਮੋਹਿ ਕਰਨਾ ॥
ਜਹ ਪੇਖਉ ਤਹਾ ਤੁਮ ਬਸਨਾ ॥ ਨਿਰਭਉ ਨਾਮੁ ਜਪਉ ਤੇਰਾ ਰਸਨਾ ॥੨॥
ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਨਵਨਿਧਿ ਤੂੰ ਭੰਡਾਰੁ ॥ ਚੰਗ ਰਜਾ ਤੂੰ ਮਨਹਿ ਅਧਾਰੁ ॥
ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਸੋਭਾ ਤੁਮ ਸੰਗਿ ਰਚਿਆ ॥ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਓਟ ਤੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਭੱਠੀਆ ॥੩॥
ਮਨ ਤਨ ਅੰਤਰਿ ਤੂਹੀ ਧਿਆਇਆ ॥ ਮਰਮੁ ਤੁਮਾਰਾ ਗੁਰੁ ਤੇ ਪਾਇਆ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਿਆ ਇਕੁ ਏਕੈ ॥

ਨਾਨਕ ਵਾਸ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਏਕੈ ॥ ੪ ॥ ੧੮ ॥ ੮੭ ॥

(ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਈ)

ਆਪ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦਇਆਲਤਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਦਿਤਰਿਆ ਹੈ । ਪ੍ਰਭੂ ਬੜਾ ਕੋਮਲ ਹੈ, ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਛਾਂ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਿਆਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ 'ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਭੁਲਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾਰਦਾ ।

ਤੂੰ ਸਮਰਥ ਵਡਾ ਮੇਰੀ ਮਤਿ ਬੋਰੀ ਰਾਮ ॥

ਪਾਲਹਿ ਅਭਿਰਤ ਘਨਾ ਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਤੇਰੀ ਰਾਮ ॥

(੫) ਵਿਸਮਾਦ

ਪ੍ਰਭੂ ਨਿਕਟਤਾ ਦੇ ਨਿਘੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਸਦਾ ਮਸਤੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਆਪ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਸਚਿੰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਆਪ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਭੂ ਪਾਸ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਮਨੁਖ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ । ਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰੰਗ ਹੈ ।

ਨਾ ਓਹੁ ਮਰਤਾ ਨਾ ਹਮ ਭਰਿਆ ॥ ਨਾ ਓਹੁ ਬਿਨਸੈ ਨਾ ਹਮ ਕੜਿਆ ॥

ਨਾ ਓਹੁ ਨਿਰਧਨੁ ਨਾ ਹਮ ਭੂਖੇ ॥ ਨਾ ਓਸੁ ਦੂਖੁ ਨ ਹਮ ਕਉ ਦੂਖੇ ॥੧॥

ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਊ ਮਾਰਨ ਵਾਰਾ ॥

ਜੀਅਉ ਹਮਾਰਾ ਜੀਉ ਵੇਨ ਚਾਰਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਨਾ ਉਸੁ ਬੰਧਨ ਨਾ ਹਮ ਬਾਧੇ ॥ ਨਾ ਉਸੁ ਧੰਧਾ ਨਾ ਹਮ ਧਾਧੇ ॥

ਨਾ ਉਸੁ ਮੈਲੁ ਨ ਹਮ ਕਉ ਮੈਲਾ ॥ ਓਸੁ ਅਨੰਦੁ ਤ ਹਮ ਸਦ ਕੈਲਾ ॥੨॥

ਨਾ ਉਸੁ ਸੋਚੁ ਨ ਹਮ ਕਉ ਸੋਚਾ ॥ ਨਾ ਉਸੁ ਲੋਪੁ ਨ ਹਮ ਕਉ ਪੋਚਾ ॥

ਨਾ ਉਸੁ ਭੁਖੁ ਨ ਹਮ ਕਉ ਭ੍ਰਿਸਨਾ ॥ ਜਾ ਉਹੁ ਨਿਰਮਲ ਤਾਂ ਹਮ ਜਚਨਾ ॥੩॥

ਹਮ ਕਿਛੁ ਨਾਹੀ ਏਕੈ ਓਹੀ ॥ ਆਗੈ ਪਾਛੈ ਏਕੈ ਸੋਈ ॥

ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਖੋਏ ਕ੍ਰਮ ਭੰਗਾ ॥

ਹਮ ਓਇ ਮਿਲਿ ਹੋਏ ਇਕ ਦੰਗਾ ॥ ੪ ॥ ੩੨ ॥ ੮੩ ॥

(ਆਸਾ ਮ: ੫, ੩੯੧)

ਇਸ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰੰਗ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਲਵਾਨ ਬਣਾਂਦੀ ਹੈ

ਤੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਥਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

(੬) ਉਦਾਰਤਾ

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਭ ਲਈ ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਸੁਭ ਭਾਵਨਾ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਦੁੱਖੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਖਿਮਾ ਹੈ ।

ਕਾਨੜਾ ਮ: ੫

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਰਿ ਪਰਾਈ ॥

ਜਬ ਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ ॥ ੧ ॥

ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੀਨੋ ਸੋ ਭਲ ਮਾਨਿਓ ਏਹ ਸੁਮਤਿ ਜਾਧੂ ਤੇ ਪਾਈ ॥ ੨ ॥

ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੋ ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ ॥੩॥੮॥

(੭) ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਰਾਜੀ

ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਅਤਿ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਠੀਕ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਮਨੁਖ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਸਦਾ ਰਾਜੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਇਸ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਿਕ ਸਕੇ । ਆਪ ਉਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਸ਼ਟ ਆਏ, ਆਪ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿਤ ਤੇ ਖਿੜੇ ਮਖੇ ਰਹੇ ।

੬. ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਭਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ :

ਜਿਉ ਮੰਦਰ ਕਉ ਬਾਐ ਬੰਸਨੁ ॥ ਤਿਉ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਮਨਹਿ ਅਸਬੰਸਨੁ ॥

ਜਿਉ ਪਾਖਾਣੁ ਨਾਵ ਚੜਿ ਤਰੈ ॥ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰ ਚਰਣ ਲਗਤੁ ਨਿਸਤਰੈ ॥

ਜਿਉ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀਪਕ ਪਰਗਾਸੁ ॥ ਗੁਰ ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਮਨਿ ਹੋਇ ਬਿਗਾਸੁ ॥

ਜਿਉ ਮਹਾ ਉਦਿਆਨ ਮਹਿ ਮਾਰਗੁ ਪਾਵੈ ॥

ਤਿਉ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ ਮਿਲਿ ਸੋਤਿ ਪ੍ਰਗਟਾਵੈ ॥

ਤਿਨ ਸੰਤਨ ਕੀ ਬਾਛਉ ਧੂਰਿ ॥ ਨਾਨਕ ਕੀ ਹਰਿ ਲੋਚਾ ਧੂਰਿ ॥

(ਸੁਖਮਨੀ, ੧੫.੩)

ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ, ਗਿਆਨਵਾਨ, ਬਿਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਜੋਤਿਪਾਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਮਰਥਾ ਹੈ ਕਿ

‘ਸੁਨਿ ਕਰਿ ਬਚਨ ਕਰਨ ਆਘਾਨੇ ॥ ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਆਤਮ ਪਤੀਆਨੇ ॥’

ਅਤੇ ‘ਅੰਧਕਾਰ ਦੀਪਕ ਪਰਗਾਸੇ ॥ ਨਾਨਕ ਭਰਮ ਮੋਹ ਦੁਖ ਤਹ ਤੇ ਨਾਸੇ ॥’
ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੀਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :—

ਖੋਮ ਸਾਂਤਿ ਰਿਧਿ ਨਵਨਿਧਿ ॥ ਬੁਧਿ ਗਿਆਨੁ ਸਰਬ ਤਹ ਸਿਧਿ ॥
ਬਿਦਿਆ ਤਪੁ ਜੋਗੁ ਪ੍ਰਭੁ ਪਿਆਨੁ ॥ ਗਿਆਨੁ ਸ੍ਵੈਰ ਉਤਮ ਇਸਨਾਨੁ ॥
ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਕਮਲ ਪ੍ਰਗਾਸ ॥ ਸਭ ਕੈ ਮਧਿ ਸਗਲ ਤੇ ਉਦਾਸ ॥
ਸੁੰਦਰੁ ਚਤੁਰੁ ਤਤ ਕਾ ਬੇਤਾ ॥ ਸਮਦਰਸੀ ਏਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੇਤਾ ॥
ਇਹ ਫਲ ਤਿਸੁ ਜਨ ਕੈ ਮੁਖਿ ਭਨੇ ॥ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਬਚਨ ਮਨਿ ਸੁਨੇ ॥
(ਸੁਖਮਨੀ, ੨੪.੬)

ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਉਪਰ ਦਸੀ ਆਤਮਕ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਪਧਰ ਤੀਕ ਤੇ ਕੇਵਲ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਬਲਵਾਨ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਾਦੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਚਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਆਦਿ ‘ਸੁਨਿ ਕਰਿ ਬਚਨ ਕਰਨ ਆਘਾਨੇ ॥ ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਆਤਮ ਪਤੀਆਨੇ’।

(੧) ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ‘ਸਾਉਪੁਣਾ’ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ‘ਸਾਉਪੁਣਾ’ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸਾਉਪੁਣੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਨਿਰਮਲ, ਸੁਫ਼, ਸਭਏ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਅਨੁਕੂਲ ਸਰਲ ਮਿਠੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਮਨ ਕੌਮਲ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕੌਝਾ, ਮੈਲਾ, ਉਲਾਰ, ਘ੍ਰਿਣਤ, ਅਸਲੀਲ, ਚੋਭਵਾਂ, ਹੰਕਾਰਮਤ, ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ, ਤੇ ਦੁਖਾਵਾਂ ਪੀੜਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ਆਪ ਮਨੁਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁਖਤਾ ਦਾ ਇਤਨਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਲੇ, ਕੋਝੇ ਤੇ ਦੁਖਾਵੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਮਨੁਖਤਾ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਆਪ ਸਦਾ ਹੀ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਮਨੁਖ ਦੇ ਅੰਗੁਣ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਘ੍ਰਿਣਤ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁਖ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਜਪਦਾ, ਅਕ੍ਰਿਤਘਣ ਹੈ—ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਛੇਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਆਪਿ ਜਪਾਏ ਜਪੈ ਸੋ ਨਾਉ ॥ ਆਪ ਗਾਵਾਏ ਸੁ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਉ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਹੋਇ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥ ਪ੍ਰਭੁ ਦਇਆ ਤੇ ਕਮਲ ਬਿਗਾਸੁ ॥
 ਪ੍ਰਭ ਜੁਪੁਸੰਨ ਬਸੈ ਮਨਿ ਸੋਇ ॥ ਪ੍ਰਭ ਦਇਆ ਤੇ ਮਤਿ ਉਤਮ ਹੋਇ ॥
 ਸਰਬ ਨਿਪਾਨ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰੀ ਮਇਆ ॥ ਆਪਹੁ ਕਛੁ ਨ ਕਿਨਹੂ ਲਇਆ ॥
 ਜਿਤੁ ਜਿਤੁ ਲਾਵਹੁ ਤਿਤੁ ਲਗਹਿ ਹਰਿ ਨਾਥ ॥ ਨਾਨਕ ਇਨਕੈ ਕਛੁ ਨ ਹਾਥ ॥

ਆਪ ਨੇ ਸਾਊ ਵਿਚਾਰ, ਸਾਊ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਊ ਅਲੰਕਾਰਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਸੁਹਾਵਰਿਆਂ, ਅਖਾਣਾਂ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਏ ਹਨ ।

(੨) ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੁਖਾਵਾਪਨ ਹੈ (Healing power) । ਮਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤਨਾ ਉਦਾਸ, ਉਲਾਹ ਤੇ ਡੋਲੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਖੇਡਾਂ, ਸੁਆਪਨ ਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਪਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮਨੁਖ ਤੇ ਖਨੂਦਗੀ, ਨਿਦਰਾ ਤੇ ਆਤਮਕ ਮਸਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਪਰਾਪਤੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਇਕ ਰਸ ਵੇਗ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਵਹਿਣ ਤੇ ਵੀ । ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉਸਾਰੂ, ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਨਿਤਾਣਾ ਤੇ ਨਿਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੇ । ਚਿੰਤਾ, ਕਾੜਾ, ਦੁੱਦ, ਸ੍ਰੇ-ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਲੀਰੇ ਲੀਰੇ ਹੋਇਆ ਮਨ ਵੀ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਤੇ ਸਤਾਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(੩) ਸਰਬਾਂਗਤਾ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਗੁਣ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੈ । ਸੁਖਮਨੀ ਦੀ ਹਰ ਅਸਟਪਦੀ (ਜਿਵੇਂ ਸਿਮਰਨ, ਜਿਹ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਸੰਤ ਕੇ ਦੂਖਨ,) ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਗੁਣ ਦਾ ਪਰਮਾਣੁ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਸੁਣਿਐ, ਮੰਨੈ, ਅਸੰਖ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਹਨ । ਬ੍ਰਹਮੰਡਕ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ।

ਬਰੀਕ ਵਿਸਥਾਰ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਅਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਕਲਾਕਾਰ ਹਰ ਪਥਰ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਬੀੜਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਆਪ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖ ਪਰਖ ਕੇ ਪੂਰੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨਾਲ ਯੋਗ ਰੂਪ ਤੇ ਯੋਗ ਥਾਂ ਤੇ ਬੀੜਦੇ ਹਨ ।

ਸੁਖਮਨੀ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਹਰ ਪਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੁਖਮਨੀ ਦੀਆਂ ਹੋਕਾਂ ਤੇ ਹੂਕਾਂ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਕੇ ਥਰੱਤਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

(੪) ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਦਿਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬੌਧਿਕ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਰੋਂਦ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਇਕਸਾਰ

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਹਨ। ਆਪ ਦੀ ਛੇਦਾਬੰਦੀ, ਸੂਰ, ਤਾਲ ਤੇ ਲੈ ਇਕਸਾਰ ਦੇਖ ਰਹਿਤ ਹਨ। ਜਿਤਨੀ ਆਪ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਹੈ, ਉਤਨੀ ਕਵਿ-ਕਲਾ ਤੇ ਪਿੰਗਲ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਪਿੰਗਲ ਤੇ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਬਨਾਵਟ ਜਾਂ ਔਖ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸੁਤੇਸਿਧ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸੂਰ, ਤਾਲ, ਲੈ ਤੇ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

(੫) ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗ੍ਰਾਮੀਨਤਾ ਦਾ ਝਾਂਵਲਾ ਹੈ—ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਗ੍ਰਾਮੀਨਤਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਅੰਗ, ਹਾਸਾ, ਮਸਕਰੀ ਤੇ ਗੌਹਜ ਭਾਵ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਫ਼ ਸ਼ਹਿਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੰਡਤਾਈ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤੱਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਬਿੰਬ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਪੰਡਤਾਈ ਤੇ ਪੁਸਤਕੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹਨ।

ਵੇਖੋ :—

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ॥ ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਅਲੇਪ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਦਾ ਨਿਰਦੋਖ ॥ ਜੈਸੇ ਸੂਰੁ ਸਰਬ ਕਉ ਸੋਖ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਸਮਾਨਿ ॥

ਜੈਸੇ ਰਾਜ ਰੰਗ ਕਉ ਲਾਗੈ ਤੁਲਿ ਪਵਾਨ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕੈ ਧੀਰਜੁ ਏਕ ॥ ਜਿਉ ਬਸੁਧਾ ਕਉ ਖੋਏ ਕਉ ਚੰਦਨ ਲੇਪ ॥

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਇਹੈ ਗੁਨਾਉ ॥ ਨਾਨਕ ਜਿਉ ਪਾਵਕ ਕਾ ਸਹਜ ਸੁਭਾਉ ॥

(ਸੁਖਮਨੀ—੮.੧)

ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ, ਗਿਆਨੀ, ਨਿਰਲੇਪ, ਜਲ, ਕਮਲ, ਅਲੇਪ, ਨਿਰਦੋਖ, ਸੂਰ, ਦ੍ਰਿਸਟਿ, ਸਮਾਨਿ, ਰਾਜ, ਰੰਗ, ਤੁਲਿ, ਪਵਾਨ, ਬਸੁਧਾ, ਪਾਵਕ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੁਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਜਲ-ਕਮਲ, ਸੂਰ-ਸੋਖ, ਲਾਗੈ ਤੁਲਿ ਪਵਾਨ, ਬਸੁਧਾ ਖੋਏ, ਪਾਵਕ ਕਾ ਸਹਜ ਸੁਭਾਉ—ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ।

ਜੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਉਧਾਰਨਾ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖੀ ਇਸ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ

ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗੁਮੀਨ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਪਵਣੁ ਗੁਰੂ ਪਾਣੀ ਪਿਤਾ ਮਾਤਾ ਧਰਤਿ ਮਹਤੁ ॥

ਵਿਵਸੁ ਰਾਤਿ ਦੁਇ ਦਾਈ ਦਾਇਆ ਖੋਲੈ ਸਗਲ ਜਗਤੁ ॥

ਚੰਗਿਆਈਆ ਬੁਰਿਆਈਆ ਵਾਚੈ ਧਰਮੁ ਹਦੂਰਿ ॥

ਕਰਮੀ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਕੈ ਨੇੜੈ ਕੈ ਦੂਰਿ ॥

ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਗਏ ਮਸਕਤਿ ਘਾਲਿ ॥

ਨਾਨਕ ਤੇ ਮੁਖ ਉਜਲੇ ਕੇਤੀ ਛੁਰੀ ਨਾਲਿ ॥ (ਜਪੁ, ਸਲੋਕ)

ਵੇਖੋ ਪਵਾਨ ਤੇ ਪਵਣੁ, ਜਲ ਤੇ ਪਾਣੀ, ਬਸੁਧਾ ਤੇ ਧਰਤੀ, ਨਿਰਦੋਖ ਤੇ
ਚੰਗਿਆਈਆ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ।

ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ ਤੇ
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ।

ਉਪਰਲੇ ਦਸੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਮਾਝ ਤੇ ਬਾਰਹਮਾਹਾ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪੂਰ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

੨. ਚੋਣਵੀਂ ਰਚਨਾ

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚੋਂ (ਪੰਨਾ ੭੩—੭੪)

ਪੈ ਪਾਇ ਮਨਾਈ ਸੋਇ ਜੀਉ ॥

ਸਤਿਗੁਰ ਪੁਰਖਿ ਮਿਲਾਇਆ ਤਿਸੁ,

ਜੇਵਡੁ ਅਵਤੁ ਨ ਕੋਇ ਜੀਉ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਗੋਸਾਈ ਮਿਹੰਡਾ ਇਨਡਾ ॥ ਅੰਮ ਅਬੇ ਥਾਵਹੁ ਮਿਨਡਾ ॥

ਭੈਣ ਭਾਈ ਸਭਿ ਸਜਣਾ ਤੁਧੁ ਜੇਹਾ ਨਾਹੀ ਕੋਇ ਜੀਉ ॥ ੨ ॥

ਤੇਰੈ ਹੁਕਮੇ ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ ॥ ਮੈ ਸਤ ਕਾ ਹਲੁ ਜੋਆਇਆ ॥

ਨਾਉ ਬੀਜਣ ਲਗਾ ਆਸ ਕਰਿ ਹਰਿ ਬੋਹਲ ਬਖਸ ਜਮਾਇ ਜੀਉ ॥੨॥

ਹਉ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਇਕੁ ਪਛਾਣਦਾ ॥ ਦੁਯਾ ਕਾਗਲੁ ਚਿਤਿ ਨ ਜਾਣਦਾ ॥

ਹਰਿ ਇਕਤੈ ਕਾਰੈ ਲਾਇਓਨੁ ਜਿਉ ਭਾਵੈ ਤਿਵੈ ਨਿਬਾਹਿ ਜੀਉ ॥੩॥

ਤੁਸੀ ਭੋਗਿਹੁ ਭੁੰਚਹੁ ਭਾਈਹੋ ॥ ਗੁਰਿ ਦੀਬਾਣਿ ਕਵਾਇ ਪੈਨਾਈਓ ॥

ਹਉ ਹੋਆ ਮਾਹਰੁ ਪਿੰਡ ਦਾ ਬੰਨਿ ਆਏ ਪੰਜਿ ਸਰੀਕ ਜੀਉ ॥ ੪ ॥

ਹਉ ਆਇਆ ਸਾਮੈ ਤਿਹੰਡੀਆ ॥ ਪੰਜਿ ਕਿਰਸਾਣ ਮੁਜੇਰੇ ਮਿਹਡਿਆ ॥

ਕੰਨੁ ਕੋਈ ਕਢਿ ਨ ਹੰਘਈ ਨਾਨਕ ਵੁਠਾ ਘੁਘਿ ਗਿਰਾਉ ਜੀਉ ॥ ੫ ॥

ਸ੍ਰੀਗੁਰਮਾ ਜਾਵਦਾ ॥ ਇਕ ਸਾਹਾ ਤੁਧੁ ਧਿਆਇਦਾ ॥
 ਤੇਰੇ ਸਾਇਓ ਹਉ ਤੁਧੁ ਭਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੁ ਜੀਉ ॥ ੬ ॥
 ਮੇਰੇ ਨਿਤ ਧਿਆਇਦਾ ॥ ਮਨਿ ਚਿੰਦੀ ਸੋ ਫਲੁ ਪਾਇਦਾ ॥
 ਜੇ ਅੰਗੁ ਲਾਗਿਅਨੁ ਲਾਹੀਅਨੁ ਮਨ ਕੀ ਭੁਖ ਜੀਉ ॥ ੭ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਧੰਧੜਾ ਲੋਸਾਈ ਸੇਵੀ ਸਚੜਾ ॥
 ਉਨਿਗਮੁ ਨਿਧਾਨੁ ਹਰਿ ਮੈ ਪਲੇ ਬਪਾ ਛਿਕਿ ਜੀਉ ॥ ੮ ॥
 ਮੇਰੀ ਗੁੰਬੁ ਪਾਇਆ ॥ ਗੁਰਿ ਅੰਤਰਿ ਸਬਦੁ ਵਸਾਇਆ ॥
 ਮੇਰੇ ਪੁਰਖਿ ਵਿਖਾਲਿਆ ॥ ਮਸਤਕਿ ਧਰਿ ਕੈ ਹਥੁ ਜੀਉ ॥ ੯ ॥
 ਮੇਰੀ ਨੁ ਬਰਮਸਾਲ ਹੈ ॥ ਗੁਰਸਿਖਾ ਲਹਦਾ ਭਾਲਿ ਕੈ ॥
 ਮੇਰੇ ਪਾਸੇ ਫੇਰਦਾ ਤਿਸੁ ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਲਗਾ ਪਾਇ ਜੀਉ ॥ ੧੦ ॥
 ਮੇਰੇ ਗੁਰੁ ਪਹਿ ਆਇਆ ॥ ਨਾਮੁ ਦਾਨੁ ਇਸਨਾਨੁ ਦਿੜਾਇਆ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਸੈਸਾਰੜਾ ਨਾਨਕ ਸਚੀ ਬੇੜੀ ਚਾੜਿ ਜੀਉ ॥ ੧੧ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਿਰੇ ਦਿਨੁ ਰਾਤਿ ਜੀਉ ॥ ਦੇ ਕੰਨੁ ਸੁਣਹੁ ਅਰਦਾਸਿ ਜੀਉ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਸਭ ਭਿਠੀਆ ਤੁਸਿ ਆਪੇ ਲਇਅਨੁ ਛਡਾਇ ਜੀਉ ॥ ੧੨ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਮਿਹਰਵਾਣ ਦਾ ॥ ਪੈ ਕੋਇ ਨ ਕਿਸੈ ਰਵਾਣਦਾ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਵੁਠੀਆ ਇਹੁ ਹੋਆ ਹਲੇਮੀ ਰਾਜੁ ਜੀਉ ॥ ੧੩ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਿਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਵਰਸਦਾ ॥ ਬੋਲਾਇਆ ਬੋਲੀ ਖਸਮ ਦਾ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਤੁਧੁ ਉਪਰੇ ਤੂੰ ਆਪੇ ਪਾਇਹਿ ਥਾਇ ਜੀਉ ॥ ੧੪ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਭੁਖ ਸਦ ਭੇਰੀਆ ॥ ਹਰਿ ਲੋਚਾ ਪੂਰਨ ਮੋਰੀਆ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਦਾਤਿਆ ਮੈ ਗਲਿ ਵਿਚਿ ਲੈਹੁ ਮਿਲਾਇ ਜੀਉ ॥ ੧੫ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਨ ਭਾਲਿਆ ॥ ਤੂੰ ਦੀਪ ਲੋਆ ਪਇਆਲਿਆ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਨਾਨਕ ਭਗਤਾ ਸਚੁ ਅਧਾਰੁ ਜੀਉ ॥ ੧੬ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨੜਾ ॥ ਮੈ ਗੁਰ ਮਿਲਿ ਉਚ ਦੁਮਾਲੜਾ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਇਕਠੀਆ ਦਯੁ ਬੈਠਾ ਵੇਖੋ ਆਪਿ ਜੀਉ ॥ ੧੭ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਏਕਕ ਭੇਰੀਆ ॥ ਮਲ ਲਥੇ ਲੈਏ ਫੇਰੀਆ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਜੁਆਨ ਮੈ ਗੁਰ ਥਾਪੀ ਦਿਤੀ ਕੇਛਿ ਜੀਉ ॥ ੧੮ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਤੇਇ ਆਇਆ ॥ ਘਰਿ ਜਾਸਨਿ ਵਾਟ ਵਟਾਇਆ ॥
 ਮੇਰੇ ਸਾਥੇ ਲੈ ਗਏ ਮਨਮੁਖ ਚਲੇ ਮੁਲ ਗਵਾਇ ਜੀਉ ॥ ੧੯ ॥

ਤੂੰ ਵਰਨਾ ਚਿਹਨਾ ਬਾਹਰਾ ॥ ਹਰਿ ਇਸਹਿ ਹਾਸਰੁ ਜਾਹਰਾ ॥
 ਸੁਣਿ ਸੁਣਿ ਤੁਝੈ ਧਿਆਇਦੇ ਤੇਰੇ ਭਗਤ ਰਤੇ ਗੁਣ ਤਾਸੁ ਜੀਉ ॥ ੨੦ ॥
 ਮੈ ਸੁਗਿ ਸੁਗਿ ਯਥੈ ਸੇਵੜੀ ॥ ਗੁਰ ਕਟੀ ਮਿਧੜੀ ਜੇਵੜੀ ॥
 ਹਉ ਬਾਹੁੜਿ ਛਿੰਡ ਨ ਨਚਉ ਨਾਨਕ ਅਉਸਰੁ ਲਧਾ ਭਾਲਿ ਜੀਉ ॥
 ੨੧ ॥ ੨ ॥ ੨੯ ॥

ਰਾਗ ਮਾਝ ਵਿਚੋਂ (ਪੰਨਾ ੯੭)

ਸਾ ਰੁਤਿ ਸੁਹਾਵੀ ਜਿਤੁ ਤੁਧੁ ਸਮਾਲੀ ॥
 ਸੇ ਕੰਮੁ ਸੁਹੇਲਾ ਜੋ ਤੇਰੀ ਘਾਲੀ ॥
 ਸੇ ਰਿਦਾ ਸੁਹੇਲਾ ਜਿਤੁ ਰਿਦੈ ਤੂੰ ਵੁਠਾ ਸਭਨਾ ਕੇ ਦਾਤਾਰਾ ਜੀਉ ॥ ੧ ॥
 ਤੂੰ ਸਾਝਾ ਸਾਹਿਬੁ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ ॥ ਨਉ ਨਿਧਿ ਤੇਰੈ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ ॥
 ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਵੈਹਿ ਸੁ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਵੈ ਸੋਈ ਭਗਤੁ ਤੁਮਾਰਾ ਜੀਉ ॥ ੨ ॥
 ਸਭ ਕੇ ਆਸੈ ਤੇਰੀ ਬੈਠਾ ॥ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਤੂੰ ਹੈ ਵੁਠਾ ॥
 ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਇਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ ॥ ੩ ॥
 ਤੂੰ ਆਪੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮੁਕਤਿ ਕਰਾਇਹਿ ॥ ਤੂੰ ਆਪੇ ਮਨਮੁਖਿ ਜਨਮਿ ਭਵਾਇਹਿ ॥
 ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਤੇਰੇ ਬਲਿਹਾਰੈ ਸਭੁ ਤੇਰਾ ਖੇਲੁ ਦਸਾਹਰਾ ਜੀਉ ॥੪॥੨॥ ੯ ॥

ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚੋਂ (ਪੰਨਾ ੧੭੬)

ਕਈ ਜਨਮ ਭਏ ਕੀਟ ਪਤੰਗਾ ॥ ਕਈ ਜਨਮ ਗਜ ਮੀਨ ਕੁਰੰਗਾ ॥ ੧ ॥
 ਕਈ ਜਨਮ ਪੰਖੀ ਸਰਪ ਹੋਇਓ ॥ ਕਈ ਜਨਮ ਹੈਵਰ ਬ੍ਰਿਖ ਜੋਇਓ ॥੧॥
 ਮਿਲੁ ਜਗਦੀਸ ਮਿਲਨ ਕੀ ਬਰੀਆ ॥ ਚਿਰੰਕਾਲ ਇਹ ਦੇਹ ਸੰਜਰੀਆ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥
 ਕਈ ਜਨਮ ਸੈਲ ਗਿਰਿ ਕਰਿਆ ॥ ਕਈ ਜਨਮ ਗਰਭ ਹਰਿ ਖਰਿਆ ॥
 ਕਈ ਜਨਮ ਸਾਖ ਕਰਿ ਉਪਾਇਆ ॥ ਲਖ ਚਉਰਾਸੀਹ ਜੋਨਿ ਭ੍ਰਮਾਇਆ ॥੨॥
 ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਭਇਓ ਜਨਮੁ ਪਰਾਪਤਿ ॥ ਕਰਿ ਸੇਵਾ ਭਜੁ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗੁਰਮਤਿ ॥
 ਤਿਆਗਿ ਮਾਨੁ ਤੂਠੁ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥ ਜੀਵਤ ਮਰਹਿ ਦਰਗਹ ਪਰਵਾਨੁ ॥ ੩ ॥
 ਜੋ ਕਿਛੁ ਹੋਆ ਸੁ ਤੁਝ ਤੇ ਹੋਗੁ ॥ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ਕਰਣੈ ਜੋਗੁ ॥
 ਤਾ ਮਿਲੀਐ ਜਾ ਲੈਹਿ ਮਿਲਾਇ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਇ ॥੪॥੩॥੭੨॥

ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਵਿਚੋਂ (ਪੰਨਾ ੧੯੬)

ਬਿਧੈ ਰਾਜ ਤੇ ਅੰਧੁਲਾ ਭਾਰੀ ॥ ਦੁਖਿ ਲਾਗੈ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਚਿਤਾਰੀ ॥ ੧ ॥
 ਤੇਰੇ ਦਾਸ ਕਉ ਤੁਹੀ ਵਡਿਆਈ ॥ ਮਾਇਆ ਮਗਨੁ ਨਰਕਿ ਲੈ ਜਾਈ ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਰੋਗ ਗਿਰਸਤ ਚਿਤਾਰੇ ਨਾਉ ॥ ਬਿਖੁ ਮਾਤੇ ਕਾ ਠਉਰ ਨ ਠਾਉ ॥ ੨ ॥
 ਵਚਨ ਕਮਲ ਸਿਉ ਲਾਗੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥ ਆਨ ਸੁਖਾ ਨਹੀ ਆਵਹਿ ਚੀਤਿ ॥੩॥
 ਸਦਾ ਸਦਾ ਸਿਮਰਉ ਪ੍ਰਭ ਸੁਆਮੀ ॥ ਮਿਲੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ॥

੪ ॥ ੮੨ ॥ ੧੫੧ ॥

ਗੁਸਰੀ ਮਹਲਾ ੫ (ਪੰਨਾ ੫੦੭-੮)

ਰਾਜਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਰਾਜਾ ਕਹੀਅਹਿ ਭੂਮਨ ਮਹਿ ਭੂਮਾ ॥
 ਨਾਰੁਰ ਮਹਿ ਨਕੁਰਾਈ ਤੇਰੀ ਕੋਮਨ ਸਿਰਿ ਕੋਮਾ ॥ ੧ ॥
 ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਬਡੇ ਧਨੀ ਅਗਮਾ ॥
 ਉਸਤਤਿ ਕਵਨ ਕਰੀਜੈ ਕਰਤੇ ਪੇਖਿ ਰਹੇ ਬਿਸਮਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਸੁਖੀਅਨ ਮਹਿ ਸੁਖੀਆ ਤੂੰ ਕਹੀਅਹਿ ਦਾਤਨ ਸਿਰਿ ਦਾਤਾ ॥
 ਤੋਜਨ ਮਹਿ ਤੋਜਵੰਸੀ ਕਹੀਅਹਿ ਰਸੀਅਨ ਮਹਿ ਰਾਤਾ ॥ ੨ ॥
 ਸੂਰਨ ਮਹਿ ਸੂਰਾ ਤੂੰ ਕਹੀਅਹਿ ਭੋਗਨ ਮਹਿ ਭੋਗੀ ॥
 ਗੁਸਤਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਬਡੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੋਗਨ ਮਹਿ ਜੋਗੀ ॥੩॥
 ਕਰਤਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਕਰਤਾ ਕਹੀਅਹਿ ਆਚਾਰਨ ਮਹਿ ਆਚਾਰੀ ॥
 ਸਾਹਨ ਮਹਿ ਤੂੰ ਸਾਚਾ ਸਾਹਾ ਵਾਪਾਰਨ ਮਹਿ ਵਾਪਾਰੀ ॥ ੪ ॥
 ਦਰਬਾਰਨ ਮਹਿ ਤੇਰੇ ਦਰਬਾਰਾ ਸਰਨ ਪਾਲਨ ਵੀਕਾ ॥
 ਲਖਿਮੀ ਕੋਤਕ ਗਨੀ ਨ ਜਾਈਐ ਗਨਿ ਨ ਸਕਉ ਸੀਕਾ ॥ ੫ ॥
 ਨਾਮਨ ਮਹਿ ਤੇਰੇ ਪ੍ਰਭ ਨਾਮਾ ਗਿਆਨਨ ਮਹਿ ਗਿਆਨੀ ॥
 ਜੁਗਤਨ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਭ ਜੁਗਤਾ ਇਸਨਾਨਨ ਮਹਿ ਇਸਨਾਨੀ ॥ ੬ ॥
 ਸਿਧਨ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਭ ਸਿਧਾ ਕਰਮਨ ਸਿਰਿ ਕਰਮਾ ॥
 ਆਗਿਆ ਮਹਿ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਭ ਆਗਿਆ ਹੁਕਮਨ ਸਿਰਿ ਹੁਕਮਾ ॥ ੭ ॥
 ਸਿਉ ਬੋਲਾਵਹਿ ਤਿਉ ਬੋਲਹ ਸੁਆਮੀ ਕੁਦਰਤਿ ਕਵਨ ਹਮਾਰੀ ॥
 ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਨਾਨਕ ਜਸੁ ਗਾਇਓ ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਅਤਿ ਪਿਆਰੀ ॥ ੮ ॥ ੧ ॥

ਰਾਗ ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੫ (ਪੰਨਾ ੭੩੬)

ਬਾਜੀਗਰਿ ਜੈਸੇ ਬਾਜੀ ਪਾਈ ॥ ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਭੇਖ ਦਿਖਲਾਈ ॥
 ਸਾਂਗੁ ਉਤਾਰਿ ਬੰਮਿਉ ਪਾਸਾਰਾ ॥ ਤਬ ਏਕੋ ਏਕੀਕਾਰਾ ॥ ੧ ॥
 ਕਵਨ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿਸਟਿਓ ਬਿਨਸਾਇਓ ॥

ਕਤਹਿ ਗਇਓ ਉਹੁ ਕਤ ਕੇ ਆਇਓ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਜਲ ਤੇ ਉਠਹਿ ਅਨਿਕ ਤਰੰਗਾ ॥ ਕਨਿਕ ਭੂਖਨ ਕੀਨੇ ਬਹੁ ਰੰਗਾ ॥
 ਬੀਜੁ ਬੀਜਿ ਦੇਖਿਓ ਬਹੁ ਪਰਕਾਰਾ ॥ ਫਲ ਪਾਕੇ ਤੇ ਏਕੰਕਾਰਾ ॥ ੨ ॥
 ਸਹਸ ਘਟਾ ਮਹਿ ਬੇਕੁ ਆਕਾਸੁ ॥ ਘਟ ਫੂਟੇ ਤੇ ਓਹੀ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥
 ਭਰਮ ਲੋਭ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਕਾਰ ॥ ਕੂਮ ਫੂਟੇ ਤੇ ਏਕੰਕਾਰ ॥ ੩ ॥
 ਓਹੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ਬਿਨਸਤ ਨਾਹੀ ॥ ਨਾਕੋ ਆਵੈ ਨਾਕੋ ਜਾਹੀ ॥
 ਗੁਰਿ ਪੂਰੇ ਹਉਮੈ ਮਲੁ ਧੋਈ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਮੇਰੀ ਪਰਮਗਤਿ ਹੋਈ ॥੪॥ ੧॥

ਰਾਮਕਲੀ ਮਹਲ ੫ ਛੰਤ (ਪੰਨਾ ੯੨੪)

ਸਾਜਨੜਾ ਮੇਰਾ ਸਾਜਨੜਾ ਨਿਕਟਿ ਖਲੋਇਆੜਾ ਮੇਰਾ ਸਾਜਨੜਾ ॥
 ਜਾਨੀਅੜਾ ਹਰਿ ਜਾਨੀਅੜਾ ਨੈਣ ਅਲੋਇਆੜਾ ਹਰਿ ਜਾਨੀਅੜਾ ॥
 ਨੈਣ ਅਲੋਇਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਜੋਇਆ ਅਤਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪ੍ਰਿਅ ਰੂੜਾ ॥
 ਨਾਲਿ ਹੋਵੈਦਾ ਲਹਿ ਨ ਸਕੈਦਾ ਸੁਆਉ ਨ ਜਾਣੈ ਮੂੜਾ ॥
 ਮਾਇਆ ਮਦਿ ਮਾਤਾ ਹੋਛੀ ਬਾਤਾ ਮਿਲਣੁ ਨ ਜਾਈ ਭਰਮ ਧੜਾ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਨਾਹੀ ਸੁਝੈ ਹਰਿ ਸਾਸਨੁ ਸਭਕੈ ਨਿਕਟਿ ਖੜਾ ॥੧॥
 ਗੋਬਿੰਦਾ ਮੇਰੇ ਗੋਬਿੰਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਅਧਾਰਾ ਮੇਰੇ ਗੋਬਿੰਦਾ ॥
 ਕਿਰਪਾਲਾ ਮੇਰੇ ਕਿਰਪਾਲਾ ਦਾਨ ਦਾਤਾਰਾ ਮੇਰੇ ਕਿਰਪਾਲਾ ॥
 ਦਾਨ ਦਾਤਾਰਾ ਅਪਰ ਅਪਾਰਾ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਸੋਹਨਿਆ ॥
 ਇਕ ਦਾਸੀ ਧਾਰੀ ਸਬਲ ਪਜਾਰੀ ਜੀਅ ਜੰਤ ਲੈ ਮੋਹਨਿਆ ॥
 ਜਿਸਨੋ ਰਾਖੈ ਸੈ ਸਚੁ ਭਾਖੈ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਾ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜੇ ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਭਾਣਾ ਤਿਸਹੀ ਕਉ ਪ੍ਰਭੁ ਪਿਆਰਾ ॥ ੨ ॥
 ਮਾਣੈ ਪ੍ਰਭ ਮਾਣੈ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਮਾਣੈ ॥
 ਜਾਣੈ ਪ੍ਰਭੁ ਜਾਣੈ ਸੁਆਮੀ ਸੁਘੜੁ ਸੁਜਾਣੈ ॥
 ਸੁਘੜੁ ਸੁਜਾਨਾ ਸਦ ਪਰਧਾਨਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹਰਿ ਕਾ ਨਾਮਾ ॥
 ਚਾਖਿ ਅਘਾਣੇ ਸਾਰਿਗਪਾਣੇ ਜਿਨਕੈ ਭਾਗ ਮਥਾਨਾ ॥
 ਤਿਨਹੀ ਪਾਇਆ ਤਿਨਹਿ ਪਿਆਇਆ ਸਗਲ ਤਿਸੈ ਕਾਮਾਣੈ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਰੁ ਤਖਤਿ ਨਿਵਾਸੀ ਸਚੁ ਤਿਸੈ ਦੀਬਾਣੈ ॥ ੩ ॥
 ਮੰਗਲਾ ਹਰਿ ਮੰਗਲਾ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਸੁਣੀਐ ਮੰਗਲਾ ॥
 ਸੋਹਿਲੜਾ ਪ੍ਰਭ ਸੋਹਿਲੜਾ ਅਨਹਦ ਧੁਨੀਐ ਸੋਹਿਲੜਾ ॥

ਅਨਹਦ ਵਾਸੇ ਸਬਦ ਅਗਾਸੇ ਨਿਤ ਨਿਤ ਜਿਸਹਿ ਵਧਾਈ ॥
 ਜੇ ਪ੍ਰਭੁ ਧਿਆਈਐ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਪਾਈਐ ਮਰੈ ਨ ਆਵੇ ਜਾਈ ॥
 ਚੁਕੀ ਪਿਆਸਾ ਪੂਰਨ ਆਸਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਮਿਲੁ ਨਿਰਗੁਨੀਐ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਘਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਮੇਰੇ ਕੈ ਨਿਤ ਨਿਤ ਮੰਗਲੁ ਸੁਨੀਐ ॥ ੪ ॥ ੧ ॥

ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ ੫ (ਪੰਨਾ ੧੧੩੬)

ਸਗਲੀ ਥੀਤਿ ਪਾਸਿ ਡਾਰਿ ਰਾਖੀ ॥ ਅਸਟਮ ਥੀਤਿ ਗੋਵਿੰਦ ਜਨਮਾਸੀ ॥ ੧ ॥
 ਭਰਮਿ ਭੁਲੇ ਨਰ ਕਰਤ ਕਚਰਾਇਣ ॥
 ਜਨਮ ਮਰਣ ਤੇ ਰਹਤ ਨਾਰਾਇਣ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਕਰਿ ਪੰਜੀਰੁ ਖਵਾਇਓ ਚੋਰ ॥ ਓਹੁ ਜਨਮਿ ਨ ਮਰੈ ਰੇ ਸਾਕਤ ਢੋਰ ॥ ੨ ॥
 ਸਗਲ ਪਰਾਪ ਵੇਹਿ ਲੋਰੇਨੀ ॥ ਜੋ ਮੁਖੁ ਜਲਉ ਜਿਤੁ ਕਹਹਿ ਠਾਕੁਰੁ ਜੋਨੀ ॥ ੩ ॥
 ਜਨਮਿ ਨ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ ॥ ਨਾਨਕ ਕਾ ਪ੍ਰਭੁ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ ॥੪॥ ੧ ॥

ਭੈਰਉ ਮਹਲਾ ੫ (ਪੰਨਾ ੧੧੩੬)

ਵਰਤ ਨ ਰਹਉ ਨ ਮਹ ਰਮਦਾਨਾ ॥ ਤਿਸੁ ਸੇਵੀ ਜੋ ਰਖੈ ਨਿਦਾਨਾ ॥ ੧ ॥
 ਏਕੁ ਗੁਜਾਈ ਅਲਹੁ ਮੇਰਾ ॥ ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੁਹਾਂ ਨੇਬੇਰਾ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਹਜ ਕਾਬੇ ਜਾਉ ਨ ਤੀਰਥ ਪੂਜਾ ॥ ਏਕੋ ਸੇਵੀ ਅਵਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ॥ ੨ ॥
 ਪੂਜਾ ਕਰਉ ਨ ਨਿਵਾਜ ਗਜਾਰਉ ॥ ਏਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਲੇ ਰਿਦੈ ਨਮਸਕਾਰਉ ॥੩॥
 ਨਾ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ॥ ਅਲਹ ਰਾਮ ਕੇ ਪਿੰਡ ਪਰਾਨ ॥ ੪ ॥
 ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਇਹੁ ਕੀਆ ਵਖਾਨਾ ॥ ਗੁਰ ਪੀਰ ਮਿਲਿ ਮੁਦਿ ਖਸਮੁ ਪਛਾਨਾ ॥੫॥੩॥

ਬਸੰਤ ਮਹਲਾ ੫ (ਪੰਨਾ ੧੧੮੦)

ਗੁਰ ਸੇਵਉ ਕਰਿ ਨਮਸਕਾਰ ॥ ਆਜ ਹਮਾਰੈ ਮੰਗਲਚਾਰ ॥
 ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਮਹਾ ਅਨੰਦ ॥ ਚਿੰਤ ਲਬੀ ਭੇਟੇ ਗੋਬਿੰਦ ॥ ੧ ॥
 ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਗ੍ਰਿਹਿ ਬਸੰਤ ॥ ਗੁਨ ਗਾਏ ਪ੍ਰਭ ਤੁਮ੍ਹ ਬੇਅੰਤ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਆਜੁ ਹਮਾਰੈ ਬਨੇ ਫਾਗ ॥ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗੀ ਮਿਲਿ ਖੇਲਨ ਲਾਗ ॥
 ਹੋਲੀ ਕੀਨੀ ਸੰਤ ਸੇਵ ॥ ਹੈਗੁ ਲਾਗਾ ਅਤਿ ਲਾਲ ਦੇਵ ॥ ੨ ॥
 ਮਨੁ ਤਨੁ ਮਉਲਿਓ ਅਤਿ ਅਨੂਪ ॥ ਸੂਕੈ ਨਾਹੀ ਛਾਵ ਧੂਪ ॥
 ਸਗਲੀ ਰੂਤੀ ਹਰਿਆ ਹੋਇ ॥ ਸਦ ਬਸੰਤ ਗੁਰ ਮਿਲੇ ਦੇਵ ॥ ੩ ॥
 ਬਿਰਖੁ ਜਮਿਓ ਹੈ ਪਾਰਜਾਤ ॥ ਫਲ ਲਗੇ ਫਲ ਰਤਨ ਛਾਂਤਿ ॥
 ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਨੇ ਹਰਿ ਗੁਣਹ ਗਾਇ ॥ ਜਨ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਧਿਆਇ ॥

੪॥੧॥

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ

(੧੬੨੧—੧੬੭੫ ਈ:) = ੫੪ ਸਾਲ ੨੯

੧. ਜੀਵਨ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਿਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਡਰੀ ਹੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਤਲਵਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਛੇ ਬੱਚਿਆਂ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ, ਸੂਰਜ ਮਲ ਜੀ, ਅਣੀ ਰਾਇ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਅਟਲ ਰਾਇ ਜੀ, ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਜੀ ਤੇ (ਗੁਰੂ) ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਵਿਚੋਂ (ਗੁਰੂ) ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਸਨ। ਪਰ ਜੇ ਮੀਰੀ ਤੇ ਪੀਰੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪ ਵਿਚ ਪਰਾਪਤ ਸੀ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ।

(ਗੁਰੂ) ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਵਿਸਾਖ ਵਦੀ ੫, ਸੰਮਤ ੧੬੭੮ ਜਾਂ ੧ ਅਪ੍ਰੈਲ, ਸੰਨ ੧੬੨੧ ਨੂੰ ਅਸਥਾਨ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਲ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ ਜੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ (ਗੁਰੂ) ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਰਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚਾ, ਸੂਰਬੀਰ ਤੇ ਤੇਗ ਦਾ ਸ਼ਨੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ, ਤਿਆਗੀ, ਨਿਰਭੈ ਤੇ ਅਡੋਲ ਸਨ। ਆਪ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਸਸਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਕਰਾਈ। ਸੰਮਤ ੧੬੯੧ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਕੇਵਲ ੧੩ ਸਾਲ ਸੀ, ਆਪ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ, ਜੋ ਸਿਖਾਂ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਚ ਪੈਂਦੇ ਖਾਨ ਦੀ ਚੁਕ ਚੁਕਾਈ ਕਰਕੇ ਹੋਈ, ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਤਲਵਾਰ ਵਾਹੀ। ਸੰਮਤ ੧੬੯੬ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ (ਮਾਤਾ) ਗੁਜਰੀ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਤੇ ਸੰਮਤ ੧੭੨੩ (ਸੰਨ ੧੬੬੬) ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਘਰ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ) ਗੋਬਿੰਦ (ਜਿਘ) ਰਾਏ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਸੰਮਤ ੧੭੦੧ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਏ ਪਰ ਗੱਦੀ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਕਰਤਵ

ਤਿਲਕ ਜੈਭੂ ਰਾਖਾ ਮੂਭ ਤਾਕਾ ॥ ਕੀਨੋ ਬਡੋ ਕਲੂ ਮਹਿ ਸਾਕਾ ॥

ਸਾਧਨ ਹੋਤਿ ਇਤੀ ਜਿਨਿ ਕਰੀ ॥ ਸੀਸੁ ਦੀਆ ਪਰ ਸੀ ਨ ਉਚਰੀ ॥

ਧਰਮ ਹੋਤ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ ॥ ਸੀਸੁ ਵੀਆ ਪਰ ਸਿਰਹੁ ਨ ਦੀਆ ॥

(ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ)

ਆਪ ਨੇ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਉਸ 'ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰੀ ਨਾ ਕਿਨਹੂੰ ਆਨ' ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਮਗਰੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ, ਬਕਾਲੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿਥੇ ਆਪ ਨੇ ੨੧ ਸਾਲ ਭਾਵ ਸੰਮਤ ੧੭੨੧ ਤੀਕ ਘੋਰ ਤਪ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਕਰਕੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਸੰਮਤ ੧੭੨੧ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਗੱਦੀ 'ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ' ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਤੀ। ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਧੀਰਮਲ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨਾ ਪਇਆ ਤੇ ਹੋਰ ਸੱਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਵੀ।

ਆਪਣੇ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ 'ਅਨੰਦਪੁਰ' ਵਸਾਇਆ ਜੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਗਰੋਂ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਪਵਿਤਰ ਅਸਥਾਨ ਸਿਧ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਧਰਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਧੂਬਰੀ (ਆਸਾਮ) ਤੀਕ ਪੁੱਜੇ। ਮਘਰ ਸੁਦੀ ੫ ਸੰਮਤ ੧੭੨੨ ਜਾਂ ੧੧ ਨਵੰਬਰ, ਸੰਨ ੧੬੭੫, ਵੀਰਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ, ਸੀਸ ਗੰਜ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਰਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿਲੀ ਵਿਚ, ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਕਲੋਤ੍ਰੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਸ਼ਾ ਲਈ ਕਈ ਮਹਾਨ ਪੁਰਖ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਆਪ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰਖਸ਼ਾ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ।

੨. ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਂਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਹੈ—

(੧) ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਸੂਭਾ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਤਿਆਗੀ ਸੀ। ਭਾਵ ਆਪ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਐਸ਼ਵਰਜ ਆਦਿ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੇ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਉਪਜੇ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੋਹ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਬੀਰਤਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਲੋਂ ਨਿਰਮੋਹ ਹੋਣਾ ਸ਼ਹਾਦਤ ਪਰਾਪਤ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁਣਾਂ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪਰਤਖ ਲਿਸ਼ਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

(੨) ਆਪ ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ 'ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ' ਦੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਭੁੰਘਾ ਪਰਭਾਵ ਪਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸਾਰਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਘੋਰ ਫਗਤੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਕਦੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੁਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਖ ਨਹੀਂ ਮੌੜਿਆ। ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨੇ ਹੀ ਆਪ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸ੍ਵੈ ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਗ਼ਰਬ ਵਾਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭੈ ਮੰਨਦਾ ਹੈ :

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ, ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥

ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(੩) ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ। ਮੰਤਵ-ਚੇਤਨਤਾ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉਸਾਰੂ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗੇ। ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦੀ ਹੈ।

(੪) ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਕਈ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਧੀਰਮਲ ਵਲੋਂ, ਵਿਰੋਧ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਇਆ। ਇਸ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਪਇਆ। ਆਪ ਵਿਰੋਧ ਲਈ ਅੰਦਰਲੇ ਬਲ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਰੋਧ ਨਾਲ ਆਪ ਵਿਚ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਧੀ, ਆਪ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਜਿਠਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਵਧੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਠੀਕ ਨੁਕਤੇ ਤੇ ਭਟਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵਧੀ। ਇਹੋ ਆਦਰਨ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਮੇ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ : ਆਪ ਸਿਰ ਦੇ ਗਏ ਪਰ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ— ਆਪਣਾ ਠੀਕ ਹੱਠ ਨਹੀਂ ਛਡਿਆ। ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹਿ ਸਕਣਾ ਮਹਾਨ ਪਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਪਰ ਆਪ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦਿਤਾ ਗਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਚੋਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਬਾਹਰ ਥੜ੍ਹੇ ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਇਹ ਸੂਤਾ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੈ।

(੫) ਆਪ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਭਰਮਣ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਸ ਸਾਰੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਆਪ ਆਸਾਮ ਵਿਚ ਸੂਬਰੀ ਪਿੰਡ ਡੀਕ ਜਾ ਸਕੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਸ ਪਿੰਡ ਡੀਕ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਰ ਆਪ ਨੂੰ (ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ

ਨੂੰ) ਵਾਪਸ ਆਉਣਾ ਪਿਆ।

ਆਪ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬੜੇ ਰੌਚਕ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਆਪ ਅਨੇਕ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਆਪ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਪਾਸ ਰਹੇ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਸਾਰੇ ਉਤਰੀ ਹਿੰਦ ਦਾ ਆਪ ਨੇ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ।

ਪਰਚਾਰ ਤੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਬੜਾ ਪਰਭਾਵ ਪਇਆ। ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹਨ, ਬੋਲੀ ਵਧੇਰੇ ਬ੍ਰਿਜ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਵਧੇਰੇ ਉਤਰੀ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਪਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

(੬) ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਜੇਹਲ ਦੇ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਸਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਜ਼ਮਕਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ੫੭ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਜੋ ਸ਼ਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਫਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਆਪ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਤਿਆਗ, ਨਿਰਭੈਤਾ, ਸੁ-ਸਤਿਕਾਰ ਹੀ ਬਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਲਛਣ ਦਸੇ ਹਨ।

੩. ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਿਉਰਾ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਬਾਹਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਆਪ ਨੇ ਕੇਵਲ ੫੬ ਪਦੇ ਤੇ ੫੭ ਸ਼ਲੋਕ ਰਚੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਆਪ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੨੧ ਤੋਂ ੧੭੩੨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :—

ਰਾਗ	ਪਦੇ	ਸ਼ਲੋਕ
ਰਉੜੀ	੯	—
ਆਸਾ	੧	—
ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ	੩	—
ਬਿਹਾਗੜਾ	੧	—
ਸੋਰਠਿ	੧੨	—
ਜੈਤਸਿਰੀ]	੩	—

ਧਨਾਸਰੀ	੪	—
ਟੋਡੀ	੧	—
ਤਿਲੰਗ	੨	—
ਬਿਲਾਵਲ	੩	—
ਰਾਮਕਲੀ	੩	—
ਮਾਰੂ	੩	—
ਬੀਤ	੫	—
ਸਾਰੰਗ	੪	—
ਜੈਜਾਵੰਤੀ	੪	—
ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧੀਕ	—	੫੭
<hr/>		<hr/>
੫੯		੫੭

੪. ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ

(੧) ਗਉੜੀ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਈਂ ਆਪ ਨੇ 'ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ' ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਨ ਪਰਾਪਤ ਮਨੁਸ਼ ਦਾ ਆਤਮਕ ਤੇ ਮਾਨਸਕ ਰੂਪ ਇਹ ਦਸਿਆ ਹੈ :

ਸੁਖੁ ਦੁਖੁ ਦੋਨੋਂ ਸਮ ਕਰਿ ਜਾਨੈ ਅਉਰੁ ਮਾਨੁ ਅਪਮਾਨਾ ॥
ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਅਤੀਤਾ ਤਿਨਿ ਜਗਿ ਤਤੁ ਪਛਾਨਾ ॥
ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਾ ਦੰਊ ਤਿਆਗੈ ਖੋਜੈ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ ॥
ਜਨ ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਖੋਲ੍ਹ ਕਠਿਨੁ ਹੈ ਕਿਨਹੂ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਨਾ ॥

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਗਉੜੀ ਰਾਗ (ਸੁਖਮਨੀ) ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਆਗਿਆ ਆਤਮ ਹਿਤਾਵੈ ॥ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਸੋਊ ਕਹਾਵੈ ॥
ਤੈਸਾ ਹਰਖੁ ਤੈਸਾ ਉਸੁ ਸੋਗੁ ॥ ਸਦਾ ਅਨੰਦ ਤਹ ਨਹੀ ਬਿਓਗੁ ॥
ਤੈਸਾ ਸੁਫਲਨੁ ਤੈਸੀ ਉਸੁ ਮਾਟੀ ॥ ਤੈਸਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਤੈਸੀ ਬਿਖੁ ਖਾਟੀ ॥
ਤੈਸਾ ਮਾਨੁ ਤੈਸਾ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥ ਤੈਸਾ ਰੰਕੁ ਤੈਸਾ ਰਾਜਾਨ ॥
ਜੇ ਵਰਤਾਏ ਸਾਈ ਸੁਗਤਿ ॥ ਨਾਨਕ ਓਹੁ ਪੁਰਖੁ ਕਹੀਐ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ॥

(ਸੁਖਮਨੀ, ੯੮)

ਦੂਜਾ, ਆਪ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮ੍ਰਿਗ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ । ਤੀਜੇ, ਆਪ ਨੇ ਮਨ ਦੇ ਅਸਾਧ ਤੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਵੇਗ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਕਿ :

ਸਾਧੋ ਇਹੁ ਮਨੁ ਗਹਿਓ ਨ ਜਾਈ ॥
ਚੰਦਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੰਗਿ ਬਸਤ ਹੈ ਯਾਤੇ ਬਿਹੁ ਨ ਰਹਾਈ ॥
ਕਠਿਨ ਕ੍ਰੋਧ ਘਟ ਹੀ ਕੇ ਭੀਤਰਿ ਜਿਹ ਸੁਧਿ ਸਭ ਬਿਸਰਾਈ ॥
ਰਤਨ ਗਿਆਨੁ ਸਭ ਕੋ ਹਿਰਿ ਲੀਨਾ ਤਾ ਸਿਉ ਕਛੁ ਨ ਬਸਾਈ ॥
ਮਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਲਈ "ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਗੁਨ" ਹੀ ਉਪਾਉ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ :
ਪਤਿਤ ਪੁਨੀਤ ਦੀਨ ਬੰਸੁ ਹਰਿ ਸਰਨਿ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਆਵਉ ॥
ਗਜ ਕੋ ਤ੍ਰਾਸੁ ਮਿਟਿਓ ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਤੁਮ ਕਾਹੇ ਬਿਸਰਾਵਉ ॥
ਮਨ ਨੂੰ 'ਨਰ ਅਚੇਤ ਪਾਪ ਤੇ ਭਰੁ ਰੋ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

(੨) ਰਾਗ ਆਸਾ

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਮਾਇਆ ਲਈ ਮਨੁਖ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜੇ ਸਨੌਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਕਟਾਖਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਸੁਖ ਕੈ ਹੋਤਿ ਬਹੁਤੁ ਦੁਖ ਪਾਵਤ ਸੇਵ ਕਰਤ ਜਨ ਜਨ ਕੀ ॥
ਦੁਆਰਹਿ ਦੁਆਰਿ ਸੁਆਨਿ ਜਿਉ ਡੋਲਤ ਨਹ ਸੁਧ ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ ॥

(੩) ਰਾਗ ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਇਹ ਦਸੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਮਦਿ ਮਾਇਆ ਕੈ ਭਇਓ ਥਾਵਰੋ' ਹੈ । ਇਸ ਲਈ 'ਸੁਆਨ ਪੂਛ ਜਿਉ ਹੋਇ ਨ ਸੁਧੋ ਕਹਿਓ ਨ ਕਾਨ ਧਰੋ' ਤੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ । ਪਰ ਇਹ ਮਾਇਆ 'ਸਤ ਕਿਛੁ ਜੀਵਨ ਕੋ ਬਿਵਹਾਰ' ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਨ ਹੋਤ ਜਬ ਨਿਆਰੇ ਟੇਰਤ ਪ੍ਰੇਤਿ ਪ੍ਰਕਾਰਿ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਜਗਤ ਮੈ ਬੁਨੀ ਦੇਖੀ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥ ਅਪਨੇ ਹੀ ਸੁਖ ਜਿਉ ਸਭ ਲਾਗੇ ਕਿਆ ਦਾਰਾ ਕਿਆ ਮੀਤ ॥'

(੪) ਰਾਗ ਬਿਹਾਗੜਾ

ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ, ਉਸ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਤੇ ਬਹੁਰੰਗਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । 'ਹਰਿ ਕੀ ਗਤਿ' ਜਾਣਨੀ ਕਠਨ ਹੈ ।

ਛਿਨ ਮਹਿ ਚਾਉ ਹੰਕ ਕਉ ਕਰਈ ਚਾਉ ਹੰਕ ਕਰਿ ਡਾਰੇ ॥
ਰੀਤੇ ਭਰੇ ਭਰੇ ਸਖਨਾਵੈ ਯਹ ਤਾ ਕੋ ਬਿਵਹਾਰੇ ॥
ਫਿਰ 'ਨਾਨਾ ਰੂਪ ਧਰੇ ਬਹੁ ਹੰਗੀ, ਸਭ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਾ ॥' ਹੈ ।

(੫) ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ

ਸੋਰਠਿ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ (੧) ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਹ ਪੱਖ ਦਸੇ ਹਨ :

- (ੳ) ਕਾਲੁ ਬਿਆਲੁ ਜਿਉ ਪਰਿਓ ਕੋਲੈ ਮੁਖੁ ਪਸਾਰੈ ਮੀਤੁ ॥
- (ਅ) ਅਥਰ ਸਗਲ ਮਿਥਿਆ ਏ ਜਾਨਉ ਭਜਨੁ ਰਾਮੁ ਕੋ ਸੁਹੀ ॥
- (ੲ) ਸਗਲ ਜਗਤ ਹੈ ਜੈਸੇ ਸੁਪਨਾ ਬਿਨਸਤ ਲਗਤ ਨ ਬਾਰ ॥
- (ਸ) ਇਹ ਜਗਿ ਮੀਤੁ ਨ ਦੇਖਿਓ ਕੋਈ ॥

(੨) ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸਰਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਉਪਾਵ ਹੈ:

- (ੳ) ਕਹੈ ਨਾਨਕੁ ਰਾਮੁ ਭਜਿ ਲੈ ਜਾਤ ਅਉਸਰੁ ਬੀਤਿ ॥
- (ਅ) ਜਨ ਨਾਨਕ ਮੈ ਨਾਹਿ ਕੋਊ ਗੁਨੁ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਸਰਨਾਈ ॥
- (ੲ) ਸੋ ਕੁਮ ਹੀ ਮਹਿ ਬਸੈ ਨਿਰੰਤਰਿ ਨਾਨਕ ਦਰਪਨ ਨਿਆਈ ॥
- (ਸ) ਅੰਤ ਬਾਰ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਜੀ ਕੋਊ ਕਾਮਿ ਨ ਆਇਓ ॥

(੩) ਨਾਮ ਮਾਰਗ ਸਚਮੁਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਹੈ । ਇਤਿਹਾਸ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਮ ਨਾਲ ਕਿੰਨੇ ਪਾਪੀ ਵੀ ਉਚੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਜੇ ਹਨ ।

ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਨਕਾ ਸੀ ਉਥਰੀ ਤਾਕੈ ਜਸੁ ਉਰਧਾਰੈ ॥
ਅਟਲ ਭਇਓ ਸ੍ਰੁ ਜਾਕੈ ਸਿਮਰਨਿ ਅਰੁ ਨਿਰਭੈ ਪਦੁ ਪਾਇਆ ॥
ਜਬ ਹੀ ਸਰਨਿ ਗੋਹਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਗਜ ਗਰਾਹ ਤੇ ਛੂਟਾ ॥

... ..

ਅਜਾਮਲ ਪਾਪੀ ਜਗੁ ਜਾਨੈ ਨਿਮਖ ਮਾਹਿ ਨਿਸਤਾਰਾ ॥

(੪) ਨਾਮ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਗਤੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ ॥
ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ ॥
ਨਹ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹ ਉਸਤਤਿ ਜਾਕੈ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ ॥
ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ ਨਾਹਿ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨਾ ॥

... ..

(੬) ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ 'ਸੋਗੀ' ਦੀ ਗਤੀ ਇਹ ਦਸੀ ਹੈ 'ਪਰਨਿੰਦਾ ਉਸਤਤਿ ਨਹ ਜਾਕੈ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨੋ' । ਇਹ ਗਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਪੁਛਾਣ ਨਾਲ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਮਨੁਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ । ਪ੍ਰਧਾਨ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ

ਹੈ ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਭਾਈ ॥ ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ ਘਟ ਹੀ ਬੋਲਹੁ ਭਾਈ' । ਪਰ ਮਨੁਖ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਮਾਇਆ ਹਾਥਿ ਬਿਭਾਨਾ' ਹੈ ਅਤੇ 'ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁਤ ਬਠਿਤਾ ਤਾਕੈ ਰਸਿ ਲਪਟਾਨਾ' ਹੈ ।

(੭) ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜੋ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਓ ਲਾਲਚ ਲਗਿ ਤਿਹ ਤਿਹ ਆਪੁ ਬੇਧਾਇਓ' । ਹੁਣ ਫੁਟਕਾਰਾ ਕੇਵਲ ਤੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਹੈ 'ਹਰਿ ਜੂ ਰਾਖਿ ਲੇਹੁ ਪਤਿ ਮੇਰੀ ॥ ਜਮ ਕੋ ਕ੍ਰਪਾ ਭਇਓ ਉਹ ਅੰਤਰਿ ਸਰਨਿ ਗਹੀ ਕਿਰਪਾ ਨਿਧਿ ਤੇਰੀ' ॥

(੮) ਰਾਗ ਟੋਡੀ

ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਦੀ 'ਕਹਉ ਕਹਾ ਅਪਨੀ ਅਧਮਾਈ' ਦਸੀ ਹੈ ਕਿ ਉਰਤਿ ਕਨਕ ਕਾਮਨੀ ਕੇ ਰਸ ਨਹ ਕੀਰਤਿ ਪ੍ਰਭ ਗਾਈ' ॥

(੯) ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਖਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਛਿਨ ਛਿਨ ਅਉਧ ਬਿਹਾਤੁ ਹੈ ਫੂਟੇ ਘਟ ਸਿਉ ਪਾਨੀ' ਜਾਂ 'ਅਉਸਰੁ ਬੀਤਿਓ ਜਾਤੁ ਹੈ' । ਇਸ ਲਈ 'ਜਾਗ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮਨਾ ਜਾਗ ਲੇਹੁ' ਤੇ 'ਨਾਨਕ ਕਹਤ ਪੁਕਾਰਿ ਕੈ ਗਹੁ ਪ੍ਰਭ ਸਰਨਾਈ' ।

(੧੦) ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ

ਬਿਲਾਵਲ ਦੇ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ:

(੧) ਤੀਰਥ ਕਰੈ ਬ੍ਰਤ ਫੁਨਿ ਰਾਖੈ ਨਹ ਮਨੂਆ ਬਸਿ ਜਾ ਕੋ ॥

ਨਿਹਫਲ ਧਰਮ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨੈ ਸਾਚੁ ਕਹਤ ਮੈ ਯਾ ਕਉ ॥

ਤੇ (੨) ਭਗਤਿ ਬਿਨਾ ਸਹਸਾ ਨਹ ਚੁਕੈ ਗੁਰ ਇਹ ਭੇਦੁ ਬਤਾਵੈ ॥

(੧੧) ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਦੁਰਮਤਿ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਲਈ ਮਾਰਗ ਦਸਿਆ ਹੈ :

'ਰੇ ਮਨ ਓਟ ਲੇਹੁ ਹਰਿਨਾਮਾ ॥

ਜਾ ਕੇ ਸਿਮਰਨਿ ਦੁਰਮਤਿ ਨਾਸੈ ਪਾਵਹਿ ਪਦੁ ਨਿਰਬਾਨਾ ॥

ਅਤੇ—'ਸਾਧੋ ਕਉਨ ਸੁਗਤਿ ਅਬ ਕੀਸੈ ॥ ३ ॥

ਜਾ ਤੇ ਦੁਰਮਤਿ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ ਰਾਮ ਭਗਤਿ ਮਨ ਭੀਜੈ' ॥

(੧੨) ਰਾਗ ਮਾਰੂ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮਾਇਆ ਕੇ ਮਦਿ ਜਨਮੁ ਸਿਰਾਇਓ ਅਤੇ ਦੁਖ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਪਰ 'ਗਰਿ ਕੋ ਨਾਮੁ ਸਦਾ ਸੁਖਦਾਈ' ।

(੧੩) ਰਾਗ ਬਸੰਤ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹਨ, ਮਾਇਆ, ਜਗੁ ਆਦਿ ਨੂੰ ਝੂਠੇ ਦਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਯਾ ਭੀਤਰਿ ਜੋ ਰਾਮ ਬਸਤੁ ਹੈ ਸਾਚੋ ਤਾਹਿ ਪਛਾਨੋ' ।

(੧੪) ਰਾਗ ਸਾਰੰਗ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਸੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜਨ ਨਾਨਕ ਭਗਵੰਤ ਭਜਨ ਬਿਨੁ ਸੁਖੁ ਸੁਪਨੇ ਭੀ ਨਾਹੀ' ।

(੧੫) ਰਾਗ ਜੈਸਾਵੰਤੀ

ਇਹਨਾਂ ਪਦਿਆਂ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ :

'ਰਾਮ ਸਿਮਰ ਰਾਮ ਸਿਮਰ ਇਹੈ ਤੇਰੈ ਕਾਜਿ ਹੈ' ॥

ਤੇ—'ਰਾਮ ਭਜੁ ਰਾਮ ਭਜੁ ਜਨਮੁ ਸਿਰਾਤੁ ਹੈ' ॥

ਕਿਉਂਕਿ 'ਨਿਸਚਿਨ ਸੁਨਕੈ ਪੁਰਾਨ ਸਮਝਤ ਨਹ ਰੇ ਅਜਾਨ' ॥

ਕਾਲ ਤਉ ਪਹੁਚਿਓ ਆਨਿ ਕਹਾ ਜੈ ਹੈ ਭਾਜਿ ਰੇ' ॥

(੧੬) ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ

ਜਿਵੇਂ ਜਪੁ, ਅਨੰਦ ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਕਾਰ ਹਨ ਤਿਵੇਂ ਹੀ 'ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯' ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਉਤ੍ਰਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਵਲਸਰਾ ਅਤਿ ਸਰੋਲ ਤੇ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਢੰਗ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਆਪ ਦੀ ਮੁਗਲ ਸ਼ਾਹੀ ਜੇਹਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਅੰਤਮ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਬਲ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਕਠੋਰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਿੱਠਾ ਕੋਮਲ ਸੰਗੀਤ ਵੀ ਹੈ; ਜਿਥੇ ਡੂੰਘਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਹੈ, ਉਥੇ ਯਥਾਰਥਕ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਵੀ ਹੈ । ਸਮੁੱਚਾ ਭਾਵ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ, ਮਾਇਆ ਚਿਰਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹੀ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹੈ 'ਭਜਨ' ਤੇ ਗੀਰਤ ਦਾ ਜੀਵਨ । ਚੋਣਵੇਂ ਸਲੋਕ ਪੇਸ਼ ਹਨ—

੧. ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾਇਓ ਨਹੀ ਜਨਮੁ ਅਕਾਰਥ ਕੀਨ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜੁ ਮਨਾ ਜਿਹਿ ਬਿਧਿ ਜਲ ਕੇ ਮੀਨ ॥ ੧ ॥
੨. ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਭੈ ਹਰਨ ਹਰਿ ਅਨਾਥ ਕੇ ਨਾਥ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਹ ਜਾਨੀਐ ਸਦਾ ਬਸਤੁ ਤੁਮ ਸਾਥ ॥ ੬ ॥
੩. ਘਟਿ ਘਟਿ ਮੈ ਹਰਿ ਜੂ ਬਸੈ ਸੰਤਨ ਕਹਿਓ ਪੁਕਾਰਿ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਹ ਭਜੁ ਮਨਾ ਭਉ ਨਿਧਿ ਉਤਰਹਿ ਪਾਰਿ ॥੧੨॥
੪. ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਿਹਿ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ ॥੧੪॥
੫. ਭੈ ਕਾਹੁ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥੧੬॥
੬. ਭੈ ਨਾਸਨ ਦੁਰਮਤਿ ਹਰਨ ਕਲਿ ਮੈ ਹਰਿ ਕੋ ਨਾਮ ॥
ਨਿਸ ਦਿਨਿ ਜੋ ਨਾਨਕ ਭਜੈ ਸਫਲ ਹੋਹਿ ਤਿਹ ਕਾਮ ॥੨੦॥
੭. ਮਨੁ ਮਾਇਆ ਮੈ ਫਧਿ ਰਹਿਓ ਬਿਸਰਿਓ ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਮ ॥
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਭਜਨ ਜੀਵਨ ਕਉਨੇ ਕਾਮ ॥੩੦॥
੮. ਤੀਰਥ ਬਰਤ ਅਰੁ ਦਾਨ ਕਰਿ ਮਨ ਮੈ ਧਰੈ ਗੁਮਾਨੁ ॥
ਨਾਨਕ ਨਿਹਫਲ ਜਾਤ ਤਿਹਿ ਜਿਉ ਕੁੰਚਰ ਇਸਨਾਨੁ ॥੪੬॥
੯. ਚਿੰਤਾ ਤਾ ਕੀ ਕੀਜੀਐ ਜੋ ਅਨਹੋਨੀ ਹੋਇ ॥
ਇਹ ਮਾਰਗੁ ਸੰਸਾਰ ਕੇ ਨਾਨਕ ਬਿਰੁ ਨਹੀ ਕੋਇ ॥੫੧॥
੧੦. ਬਲੁ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ ਸਭ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ ॥
ਨਾਨਕ ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੁਮਰੈ ਹਾਥ ਮੈ ਤੁਮ ਹੀ ਹੋਤ ਸਹਾਇ ॥੫੪॥

੫. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਕਲਾ-ਕੁਸ਼ਲਤਾ (ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਹਿੱਦੀ ਰੰਗਤ ਤੇ ਪੁਰਾਣਕ ਹਵਾਲਿਆਂ) ਦੀ ਸੋਹਰ ਹੈ। ਬੜੀ ਸੁਖੈਨਤਾ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਨਖੇੜੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਵੈਰਾਗ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਤੇ ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਸਮਿਆਂ

ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾ ਸ਼ੋਭੀ ਵਾਦੀਉ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਉਮਾਹ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਰਤਾ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ, ਪਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਹ ਤਣੇ ਹੋਏ ਸ਼ੋਭੀ ਮੰਡਲ ਦੀਆਂ ਕਸ਼ਕਾਂ ਬਿਲੀਆਂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗੀ ਜੀਉੜੇ ਇਕ ਸਥਾਈ ਭਾਵਾਂ ਵਾਲੀ ਭੁੰਘੀ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਚਮ-ਸਤਾ ਤੋਂ ਬਲੇ ਦੀਆਂ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਮਨੁਖੀ ਤਜਰਬੇ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਵਿਚ । ਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਭੋਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿ ਉਠਦੇ ਹਨ :

ਚਿੰਤਾ ਤਾਕੀ ਕੀਜੀਐ ਜੋ ਅਨਚੋਨੀ ਹੋਇ ॥

ਇਹ ਮਾਰਗੁ ਸੰਸਾਰ ਕੋ ਨਾਨਕ ਖਿਰੂ ਨਹੀ ਕੋਇ ॥ ੫੧ ॥

ਆਪ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹਨ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਆਪ ਦੇ ਇਹ ਹਨ । ਬਾਕੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ, ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ੇ ਆਪ ਦੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਹਨ ।

(੧) ਉਨਿਤ ਆਤਮਾ ਦਾ ਮੰਡਲ :—ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੜੀ ਜਿੰਨੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਭਿੰਨ ਚਾਰ ਪੂਰੇ ਸ਼ਬਦ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤਿ ਜਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜਾਂ ਨਿਰਥਾਣ ਪਦ ਤੇ ਪੁਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਤੇ ਲਗਾਏ ਹਨ । ਇਹ ਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਅੰਕਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਪ ਉਹ ਪਧਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਦੇ ਹਨ :

ਜੋ ਨਰ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ ॥

ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾਕੈ ਕੈਚਨ ਮਾਣੀ ਮਾਨੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਨਹ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹ ਉਸਤਤਿ ਜਾਕੈ ਲੋਭ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ ॥

ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ ਨਾਹਿ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨਾ ॥ ੨ ॥

ਆਸਾ ਮਸਨਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ ॥

ਕਾਮੁ ਲੋਧ ਸਿਹ ਪਰਸੈ ਨਾਹਨਿ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ ॥ ੨ ॥

ਪਰ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਉਨਿਤ ਆਤਮਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਲਿਕਤਾ, ਜੋਗ ਤੇ ਬਲ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਅਨੋਖੇ ਜੋਧੇ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥ ੧੬ ॥

ਜਿਹਿ ਬਿਖਿਆ ਸਗਲੀ ਤਜੀ, ਲੀਓ ਭੇਖ ਬੈਰਾਗ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਨਰ ਮਾਥੈ ਭਾਗ ॥ ੧੭ ॥

ਜਿਹਿ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਤਜੀ ਸਭ ਤੇ ਭਵਿਓ ਉਦਾਸ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹਿ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਵਾਸੁ ॥ ੧੮ ॥

ਜਿਹਿ ਖਾਨੀ ਹਉਮੈ ਤਜੀ ਕਰਤਾ ਰਾਮ ਪਛਾਨ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਵਹੁ ਮੁਕਤਿ ਨਹੁ ਭਿਧ ਮਨ ਸਾਚੀ ਮਾਨ ॥ ੧੯ ॥

(੨) ਸੰਸਾਰਕ ਤੇ ਕੁਟੰਬ ਦੇ ਮੋਹ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜ਼ੋਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪਖ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਜੀਵਨ, ਪਦਾਰਥਾਂ, ਮਾਇਆ ਆਦਿ ਦੀ ਬੇੜਹਿਰਤਾ, ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਤੇ ਬਲ ਵਧ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਚੀ, ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ, ਨਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨਫ਼ੀ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਚੀ ਕੋੜੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਸਲੀਅਤਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਤੇ ਨਿਰਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸੁਭਾਵਕ ਭੈ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿਰੁ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਡਗਮਗੈ ਨੈਨ ਜੋਤਿ ਤੇ ਹੀਨ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਬਿਧਿ ਭਈ ਤਉ ਨ ਹਰਿ ਰਸ ਲੀਨ ॥ ੪੭ ॥

ਨਿਜ ਕਰਿ ਦੇਖਿਓ ਜਗਤੁ ਮੈ ਕੇ ਕਾਹੂ ਕੋ ਨਾਹਿ ॥

ਨਾਨਕ ਬਿਰੁ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹੈ ਤਿਹ ਰਾਖੋ ਮਨ ਮਾਹਿ ॥ ੪੮ ॥

ਜਗ ਰਚਨਾ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ ਜਾਨਿ ਲੇਹੁ ਰੇ ਮੀਤ ॥

ਕਹਿ ਨਾਨਕ ਬਿਰੁ ਨਾਰਹੈ ਸਿਉ ਬਾਨੁ ਕੀ ਡੀਤ ॥ ੪੯ ॥

ਰਾਮ ਗਇਓ ਰਾਵਨੁ ਗਇਓ ਜਾਕਉ ਬਹੁ ਪਰਵਾਰ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬਿਰੁ ਕਛੁ ਨਹੀ ਸੁਪਨੈ ਸਿਉ ਸੇਜਾਰਿ ॥ ੫੦ ॥

ਕੁਟੰਬੀਆਂ ਬਾਰੇ ਆਪ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ :

ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਸੁਤ ਬੰਧ ਜਨ, ਰਿਤੁ ਜਾ ਸਿਉ ਕੀਨਾ ॥

ਜੀਉ ਛੁਟਿਓ ਜਬ ਦੇਹ ਤੇ, ਭਾਰਿ ਅਗਨਿ ਮੈ ਦੀਨਾ ॥

ਅਤੇ—ਘਰ ਕੀ ਨਾਰਿ ਬਹੁਤੁ ਹਿਤੁ ਜਾਸਿਉ ਸਦਾ ਰਹਤ ਸੰਗ ਲਾਗੀ ॥

ਜਬ ਹੀ ਹੰਸ ਤਜੀ ਇਹ ਕਾਂਇਆ ਪ੍ਰੇਤ ਪ੍ਰੇਤ ਕਰਿ ਭਾਗੀ ॥

ਸਾਧਾਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਇਹ ਰੁਚੀ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ, ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੇ ਮੰਤਵ ਦੇ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਪੰਚ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣ ਲਈ ਇਹ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਤਿ ਸਹਾਇਕ ਹੈ ਸਗੋਂ ਅਤਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ

ਭੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੀ ਟਰਨਾ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗ ਚਮਕਿਆ ਦਮਕਿਆ ਹੈ—
ਗੰਭੀਰ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਰੰਗ ।

(੩) ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਗੋਟਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਭੇ ਪੁਰਾਣਕ
ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਚਾਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ : ਧ੍ਰੁ, ਪੰਗਲੀ, ਗਜ, ਅਜਮਲੁ,
ਗਨਕਾ ਆਦਿ ਦੇ ਹਵਾਲੇ । ਇਹ ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾਵਾਂ ਆਪ ਨੇ ਰਾਮ ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ
ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਰਸ ਲਈ ਨਹੀਂ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਿੰਹਰ
ਦੇ ਬਿਆਨ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਕਥਾਵਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

ਨਾਹਨ ਗੁਨੁ ਨਾਹਨਿ ਕਛੁ ਬਿਦਿਆ ਧਰਮੁ ਕਉਨੁ ਗਜਿ ਕੀਨਾ ॥

ਨਾਨਕ ਬਿਰਦੁ ਰਾਮ ਕਾ ਵੇਖੇ ਅਭੈ ਦਾਨੁ ਤਿਹਿ ਦੀਨਾ ॥

(ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ)

ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਕਿਸੇ ਨਿਰਨੇ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੀਕ ਦਸਣ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਆ
ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਕਉ ਮਾਈ ਭੂਲਿਓ ਮਨੁ ਸਮਝਾਵੈ ॥

ਬੈਦ ਪੁਰਾਨ ਸਾਧ ਮਗ ਸੁਨਿ ਕਹਿ ਨਿਮਖ ਨ ਹਰਿ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥

ਆਪ ਬਾਣੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ
ਸਮਝ ਸਕਣ । ਆਪ ਨੇ ਸ਼ਹਾਦਤ ਵੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਹੀ ਦਿਤੀ । ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ
ਵੇਦਾਂ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ ।

(੪) ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਨਹੋਏ ਸ੍ਵੈ-ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ
ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਮਨੁਖ ਮਨੁਖ ਦਾ ਆਸਰਾ ਕਿਉਂ ਲਏ, ਮਨੁਖ ਮਾਇਆ ਲਈ ਸੁਆਨ-ਵਤ
ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਚਰ ਤੇ ਕਿਉਂ ਵਿਹੇ, ਮਨੁਖ ਦੁਰਘਟਨਾ ਸਮੇਂ ਭੁੱਖੇ ਕਿਉਂ ਲੱਭ ਜਾਏ ? ਜਦ ਕਿ
ਅਨਹੋਣੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ । ਇਸ ਲਈ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਸਦਾ ਗੈਰਤਮੰਦ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ
ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਥੇ 'ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ' ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ
ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ :

'ਸੁਖ ਕੈ ਹੋਤਿ ਬਹੁਤੁ ਦੁਖੁ ਪਾਵਤ ਸੋਭ ਕਰਤ ਜਨ ਜਨ ਕੀ ॥

ਦੁਆਰਹਿ ਦੁਆਰਿ ਸੁਆਨ ਜਿਉ ਭੋਲਤ ਨਹ ਸੁਧ ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ ॥

ਦੀ ਨਿਰਾਦਰ ਭਰਪੂਰ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵੀ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

੬. ਕਲਾ ਪੱਖ

(੧) ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਮਗਰੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਲ ਵਧਦੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨਿਰੋਲ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਘਟਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤੀਕ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ—ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ। ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੀਕ ਪੰਜਾਬੀ ਆਭਾ ਬਹੁਤ ਹਦ ਤੀਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਚੋਰ ਵਧਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਬ੍ਰਜ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਧਿਕ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਪਾਸਾ ਪਲਟ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਿਰੋਲ ਬ੍ਰਜ ਹੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਸਿਖ ਧਰਮ ਨਬੇੜਨ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਮਿਲਾਣ ਵਾਲਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਮਕ, ਪ੍ਰਾਂਤਕ, ਭਾਸ਼ਈ, ਜ਼ਾਤਪਾਤ ਦੇ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸੰਦੇਸ਼ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਉਹ ਬੋਲੀ ਵਰਤਣੀ ਅਰੰਭ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਨਿਰੋਲ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਯਹ ਮਨੁ ਨੈਕ ਨ ਕਹਿਓ ਕਰੇ ॥

ਸੀਖ ਸਿਖਾਇ ਰਹਿਓ ਅਪਨੀ ਸੀ ਦੁਰਮਤਿ ਤੇ ਨ ਟਰੈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਮਦਿ ਮਾਇਆ ਕੈ ਭਇਓ ਬਾਵਰੈ ਚਰਿ ਜਸੁ ਨਹਿ ਉਚਰੈ ॥

ਕਰਿ ਪਰਪੰਚ ਜਗਤ ਕਉ ਡਹਕੈ ਅਪਨੈ ਉਦਰੁ ਭਰੈ ॥ ੧ ॥

ਸੁਆਨ ਪੂਛ ਜਿਉ ਹੋਇ ਨ ਸੁਪੈ ਕਹਿਓ ਨ ਕਾਨ ਧਰੈ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਜੁ ਰਾਮ ਨਾਮ ਨਿਤ ਜਾਤੇ ਕਾਜੁ ਸਰੈ ॥

(ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ ਮ: ੯)

‘ਯਹ’ ਪੜਨਾਂਵ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵਰਤਿਆ। ‘ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਿਉ ਜਗ ਰਚਨਾ ਯਹ ਦੇਖਹੁ ਰਿਦੈ ਬਿਚਾਰਿ’। ਠੀਕ, ਕਹਿਓ, ਅਪਨੀ ਸੀ, ਟਰੈ, ਭਇਓ

ਥਾਵਰੇ, ਹੋਇ ਨ ਸੂਧੋ-ਆਇ ਸਭ ਹਿੰਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

(੨) ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਆਪ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਆਪ ਹਿੰਦੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹਾਵਲੀ, ਬਿੰਬਾਵਲੀ, ਸਿਥਿਹਾਸਕ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੇ ਵੀ ਪਰਯੋਗ ਵਲ ਪਰਵਿਰਤ ਹੋਏ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਪੁੱਜੇ ਹਨ । ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪਰ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਮਿਸਰਤ ਜਹੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਕਾਰਨ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਹੀ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਸ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ ।

(੩) ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਰਥਾ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਆਪ ਦਾ ਮਿਠਾ ਜਿਹਾ ਰੋਸ ਤੇ ਸ਼ੁਭ ਚਿੰਤਕ ਦਾ ਹੁੱਸਾ ਹਨ । ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਸਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਠਿੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਭਲੇ ਵਲ ਪਰੇਰਤ ਕਰਨ ਲਈ। ਐਸਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਕਰੋਪੀ ਦੀ ਸਥਦਾਵਲੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਚਿੰਤਕ ਹਨ, ਉਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਬਲ ਉਪਜ ਖੜੋਂਦਾ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਉ ਹਰਿ ਜਸੁ ਮਨਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ॥

ਅਹਿਨਿਸਿ ਮਗਨੁ ਰਹੈ ਮਾਇਆ ਮੈ ਕਹੁ ਕੈਸੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਪ੍ਰਤ ਮੀਤ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਜਿਉ ਇਹ ਬਿਧਿ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ ॥.....

ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿਚੋਂ ਕਢਣਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਭ ਚਿੰਤਨਾ ਹੈ ।

(੪) ਆਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਚਮਤਕਾਰ ਵੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਬਲ ਵੀ ਵਧਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਪ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਹੀ ਸ੍ਵੈ-ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

ਸਾਧੋ ਰਚਨਾ ਰਾਮ ਬਨਾਈ ॥

ਇਕਿ ਬਿਨਸੈ ਇਕ ਅਸਥਿਰੁ ਮਾਨੈ, ਅਚਰਹੁ ਲਖਿਓ ਨ ਜਾਈ ॥

‘ਇਕਿ ਬਿਨਸੈ ਇਕ ਅਸਥਿਰੁ ਮਾਨੈ’ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪਰਚਲਤ ਵਿਰੋਧ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ।

੨. ਚੋਣਵੀਂ ਰਚਨਾ

ਸੋਰਠਿ ਮਹਲਾ ੯ (ਪੰਨਾ ੬੩੩)

ਜੋ ਨਹੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ ॥

ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

ਨਹ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹ ਉਸਤਤਿ ਜਾਕੈ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ ॥
 ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ ਨਾਹਿ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨਾ ॥ ੧ ॥
 ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ ॥
 ਕਾਮੁ ਲੋਧੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਾਹਨਿ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ ॥ ੨ ॥
 ਗੁਰਿ ਕਿਰਪਾ ਸਿਹ ਨਰ ਕਉ ਕੀਨੀ ਤਿਹ ਇਹ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਨੀ ॥
 ਨਾਨਕ ਲੀਨ ਭਇਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੇਗਿ ਪਾਨੀ ॥ ੩ ॥

ਧਨਾਸਰੀ ਮਹਲਾ ੯ (ਪੰਨਾ ੬੮੪)

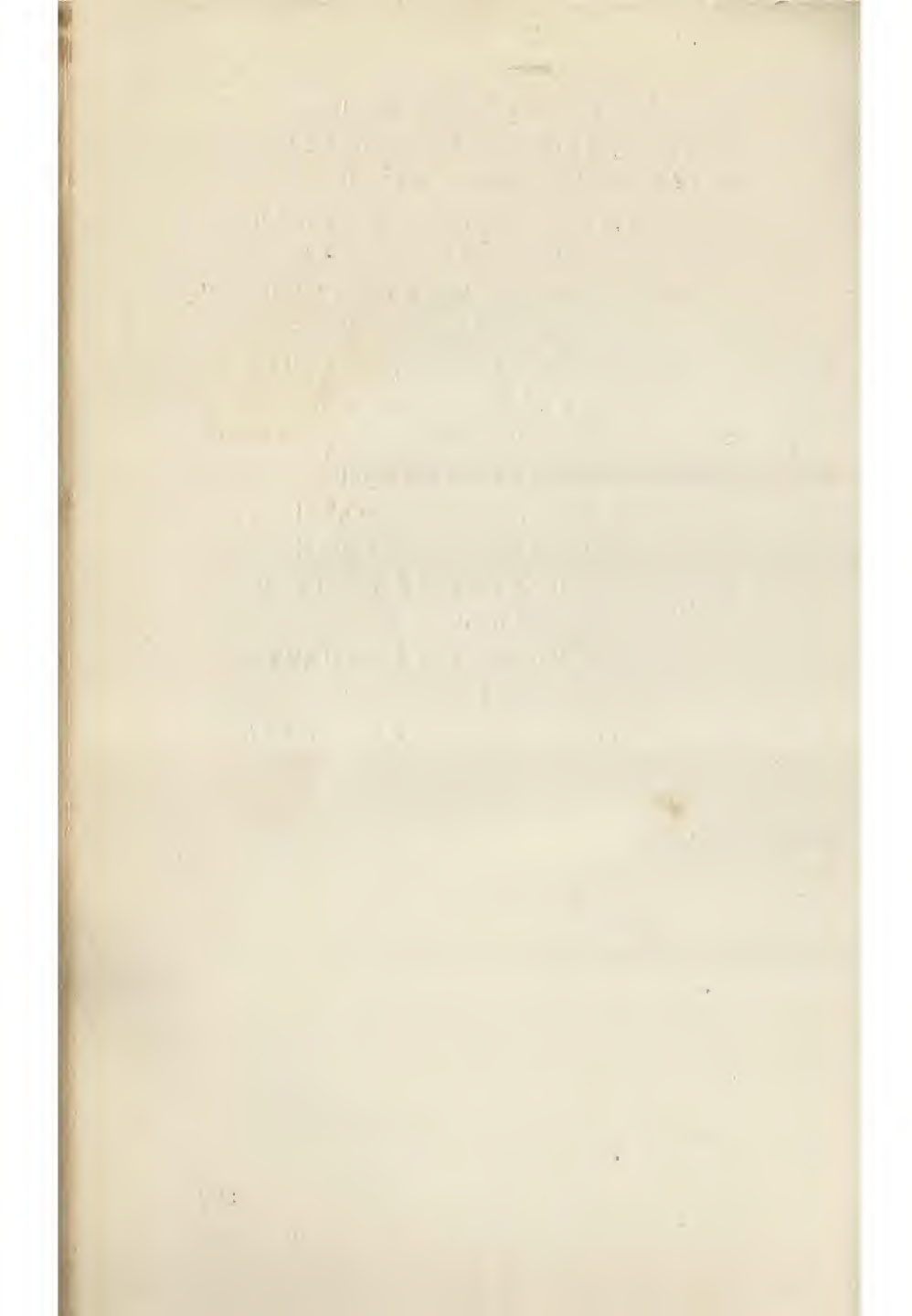
ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਧੋਜਨ ਜਾਈ ॥
 ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੋਪਾ ਤੋਹੀ ਸੇਗਿ ਸਮਾਈ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਪੂਰਪ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ ॥
 ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ ਘਟ ਹੀ ਧੋਜਹੁ ਭਾਈ ॥ ੧ ॥
 ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ ਏਕੋ ਜਾਨਹੁ ਇਹੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਬਤਾਈ ॥
 ਜਨ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਆਪਾ ਚੀਨ੍ਹੈ ਮਿਟੈ ਨ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਕਾਈ ॥ ੨ ॥ ੧ ॥

ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ (ਪੰਨਾ ੧੪੨੬)

ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਗਾਇਓ ਨਹੀ ਜਨਮੁ ਅਕਾਰਬ ਕੀਨ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਭਜੁ ਮਨਾ ਸਿਹਿ ਬਿਪਿ ਜਲ ਕੋ ਮੀਨ ॥ ੧ ॥
 ਬਿਖਿਅਨ ਸਿਉ ਕਾਹੇ ਰਚਿਓ ਨਿਮਖ ਨ ਹੋਹਿ ਉਦਾਸ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਜੁ ਹਰਿ ਮਨਾ ਪਰੈ ਨ ਜਮ ਕੀ ਫਾਸ ॥ ੨ ॥
 ਤਰਨਾਧੋ ਇਉ ਹੀ ਗਇਓ ਲੀਓ ਸਰਾਤਨੁ ਜੀਤਿ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਜ ਹਰਿ ਮਨਾ ਅਉਧ ਜਾਤ ਹੈ ਬੀਤਿ ॥ ੩ ॥
 ਬਿਰਧ ਭਇਓ ਸੂਝੈ ਨਹੀ ਕਾਲੁ ਪਹੂਚਿਓ ਆਨ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਨਰ ਬਾਵਰੇ ਕਿਉ ਨ ਭਜੈ ਭਗਵਾਨ ॥ ੪ ॥
 ਧਨੁ ਦਾਰਾ ਸੰਪਤਿ ਸਗਲ ਜਿਨਿ ਅਪੁਨੀ ਕਰਿ ਮਾਨਿ ॥
 ਇਨ ਮੈ ਕਛੁ ਸੰਗੀ ਨਹੀ ਨਾਨਕ ਸਾਚੀ ਸਾਨਿ ॥ ੫ ॥
 ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਭੈ ਹਰਨ ਹਰਿ ਅਨਾਥ ਕੇ ਨਾਥ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਹ ਜਾਨੀਐ ਸਦਾ ਬਸਤੁ ਤੁਮ ਸਾਥ ॥ ੬ ॥
 ਤਨੁ ਧਨੁ ਜਿਹ ਤੋ ਕਉ ਦੀਓ ਤਾ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਨ ਕੀਨ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਨਰ ਬਾਵਰੇ ਅਬ ਕਿਉ ਭੋਲਤ ਵੀਨ ॥ ੭ ॥

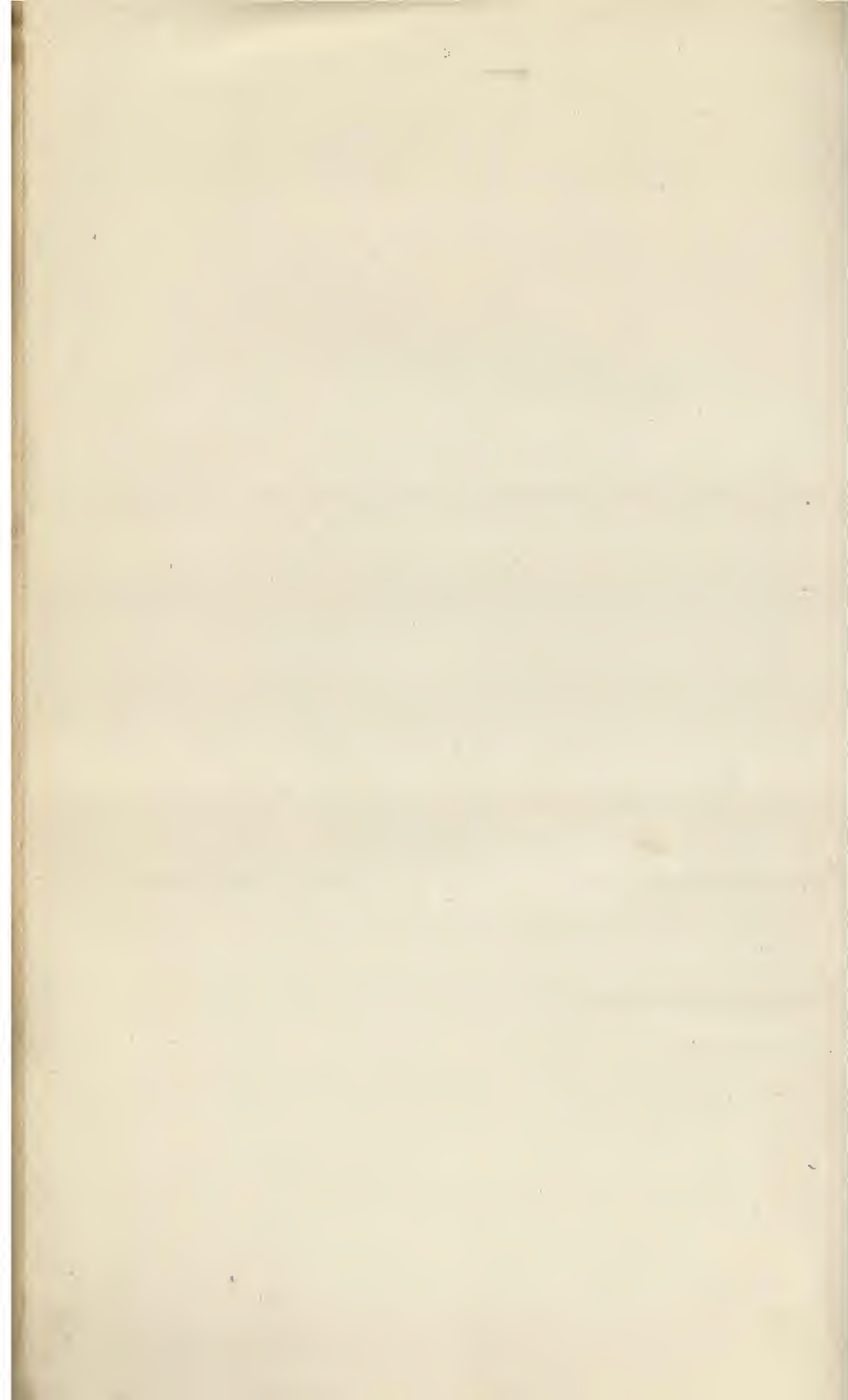

ਤਨੁ ਧਨੁ ਸੰਪੈ ਸੁਖ ਚੀਓ ਅਨੁ ਜਿਹ ਨੀਕੇ ਧਾਮ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਸਿਮਰਤ ਕਾਹਿ ਨ ਰਾਮ ॥ ੮ ॥
 ਸਭ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਹਾਮੁ ਹੈ ਦੂਸਰ ਨਾਹਿ ਨ ਕੋਇ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਤਿ ਹੋਇ ॥ ੯ ॥
 ਜਿਹ ਸਿਮਰਤ ਗਤਿ ਪਾਈਐ ਤਿਹਿ ਭਜੁ ਰੇ ਤੈ ਮੀਤ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਅਉਧ ਘਰਤ ਹੈ ਨੀਤ ॥ ੧੦ ॥
 ਪਾਂਚ ਤਤ ਕੋ ਤਨੁ ਰਚਿਓ ਜਾਨਹੁ ਚਤੁਰ ਸੁਜਾਨ ॥
 ਜਿਹਤੇ ਉਪਜਿਓ ਨਾਨਕਾ ਲੀਨ ਤਾਹਿ ਮੈ ਮਾਨ ॥ ੧੧ ॥
 ਘਟਿ ਘਟਿ ਮੈ ਹਰਿ ਜੂ ਬਸੈ ਸੰਝਨ ਕਰਿਓ ਪੁਕਾਰਿ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਹ ਭਜੁ ਮਨਾ ਭਉ ਨਿਧਿ ਉਤਰਹਿ ਪਾਰਿ ॥ ੧੨ ॥
 ਸੁਖ ਦੁਖ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨਹੀ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨ ਰੇ ਮਨਾ ਸੋ ਮੂਰਤ ਭਗਵਾਨ ॥ ੧੩ ॥
 ਉਸਤਤਿ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾਹਿ ਜਿਹਿ ਕੰਚਨ ਲੋਹ ਸਮਾਨਿ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ ॥ ੧੪ ॥
 ਹਰਖ ਸੋਗ ਸਾਕੈ ਨਹੀ ਬੈਰੀ ਮੀਤ ਸਮਾਨ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨ ॥ ੧੫ ॥
 ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੋਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨਿ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥ ੧੬ ॥

ਭਾਗ ਤੀਜਾ

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ

(੧੫ਵੀਂ ਤੇ ੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ:)

ਸਿਖ ਵਿਰਹਾਸ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ 'ਭਾਈ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਗੁਰੂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਸੀ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਿੰਡ ਭਲਵੰਡੀ ਦਾ ਹੀ ਜਮ-ਪਲ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਮਿਰਾਸੀ ਸੀ। ਉਮਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਕੋਈ ੧੦ ਸਾਲ ਵਡੇਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਨਮ ਥਿਤ ੧੪੫੯ ਈ: ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ੧੫੧੯ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ।

ਮਰਦਾਨਾ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਢੰਗਾ ਜਾਣੂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਭਰਤੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਉਹਨਾਂ ੧੯ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਗਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਮਰਦਾਨਾ ਰਬਾਬ ਦਾ ਨਿਪੁੰਨ ਵਜ਼ਰਤੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਮਰਦਾਨਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਸਾਥੀ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਮਹਿਤਾ ਕਾਲੂ ਜੀ ਨੂੰ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵਣਜ ਵਾਪਾਰ ਲਈ ਭੇਜਦਿਆਂ, ਆਪ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਣਤਾਨਪੁਰ ਵੀ ਮਰਦਾਨਾ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਆ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਆ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਤੋਂ ਭੁੱਟੇ। ਜਿੰਨੀ ਵਾਰੀ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤੇ, ਮਰਦਾਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਖਬਰ, ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ।

ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਜਨਮ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਬੰਧਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਖ ਲਗ ਜਾਂਦੀ, ਉਹ ਮੈਂਡਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਡਾ ਰਾਕਸ਼, ਫਲ ਕੇ 'ਖਾਣ ਲਗਾ ਸੀ ਆਦਿ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਥੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ

ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਕੇ ਹੀ ਕੁਕਰਮੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਧੇ ਰਸਤੇ ਪਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਛੋਹ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਪੁਰਸ਼ ਨਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੀ ਛੋਹ ਕਿ ਚੋਰਾਂ ਤੇ ਨੰਗਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਮਰਦਾਨਾ ਜਿਥੇ ਉਚੇ ਆਚਰਣ ਦਾ ਬਣ ਗਇਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਉਹ ਨਿਪੁੰਨ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਅਰਜੀ ਕਵੀ ਤੇ ਰੱਬੀ ਢਾਡੀ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਿਹਾਗੜਾ ਰਾਗ ਦੀ ਵਾਰ (ਪੰਨਾ ੫੫੩) ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ "ਸਲੋਕ ਮਰਦਾਨਾ ੧" ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਲ ਮਤਭੇਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ: ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਤੇ ਸਾਬੀ ਸੀ, ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ ਪਰ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ' ਵਾਲੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਵਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੇ ਹਨ (ਪੰਨਾ ੫੫੩)।

ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਲੋਕ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਸਚਰਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਲਗ ਪਗ ੫੦ ਸਾਲ ਸਾਥੀ ਰਹਿਆ? ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਬਹੁਤ ਸਮਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਕੇਵਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿਆ। ਜੇ ਸਦਾ ਤੇ ਬਲਵੰਤ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਵੀ ਬਣ ਸਕੇ, ਕਿਉਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ? ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਤਾ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਵਿਗਸਤ ਹੋ ਗਈ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ, ਗਾਇਆ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮੁਖੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੁਣਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਆਪ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਬਾਣੀ ਬੋਧ ਬੜਾ ਪਰਬਲ ਹੋ ਗਇਆ ਹੋਣਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨਾਲ ਇਕ ਸਿਕਾ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਨਾਨਕ' ਦੀ ਛਾਪ ਵਰਤਣ ਦੀ ਜੁਰਤ ਵੀ ਹੋ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਾਨਕ ਛਾਪ ਦੇਣ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੋ ਰੂਪ ਹੀ ਤੇ ਸਨ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਪਨਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇਕ

ਪਰਵਿਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਮਨੁਖੀ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਆਚਰਨਕ ਗੁਣ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭੋਖ ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਕੇ ਕਰਨੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :

‘ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ, ਸਰਸੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ, ਧਿਆਨ ਕੀ ਕਰਹਿ ਬਿਭੂਤਿ ॥’
ਵਿਚ, ਜਾਂ

‘ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ, ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ, ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ, ਵੇਦੁ ਰਬੀਆਰੁ ॥’
ਵਿਚ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਰਾਬ ਦੇ ਬਣਾਨ ਦਾ ਵਲ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਰਦਾਨਾ ਦਸ ਰਹਿਆ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੇ “ਕਾਇਆ ਰਲਾਲਨਿ, ਲਾਹਨਿ ਮੇਲਉ, ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਗੁੜ ਕੀਨੁ ਰੇ ॥ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧ ਮਦ ਮਤਸਰ ਕਾਟਿ ਕਾਟਿ ਕਸੂ ਚੀਨੁ ਰੇ ॥” ਅਤੇ “ਗੁੜੁ ਕਹਿ ਗਿਆਨ, ਧਿਆਨੁ ਕਹਿ ਮਹੂਆ, ਭਉ ਭਾਨੀ ਮਨ ਧਾਰਾ ॥” ਦਾ ਸਰਾਬ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਮਦ (ਸਰਾਬ) ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਕ ਉਹ ਸਰਾਬ ਜੋ ਮਨੁਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗਲਤਾਨ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਉਕਸਾਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਤੇ ਹੀਕਾਰ ਨੂੰ ਉਤੇਜਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਖੁਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ; ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹ ਮਦ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤੀ, ਚੇਗਿਆਈ ਅਤੇ ਸੁਭ ਕਰਣੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਰਣੀ, ਸਚਾਈ, ਗੁਣਾ, ਸ਼ੀਲ, ਧਰਮ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਪੈਛਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਉ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਧਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹੋਛੇ ਸਰਾਬ ਦਾ ਕਿਤੇ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਸਰਾਬ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮਿਥਿਆ ਗਇਆ ਹੈ—ਜੋ ਉੱਚ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਪਰੇਰਨਾ ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਮਦ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਇਹਨਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਪੂਰੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਚਿਤਰ ਉਸਾਰੇ ਹਨ—ਦੋ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਾਬ ਦੀ ਉਤਪੱਜ ਦੇ । ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਲਈ ਬੌਧਿਕ ਬਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ; ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ; ਰੂਪਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਬਲ ਸਾਂਝ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਰੂਪਕ ਨਿਰਾਵਧਕ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਸਾਰੂ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਹੈ—ਇਸ ਵਿਚ ਨਰੋਈ ਬਲਵਾਨ ਮਨੁਖਤਾ ਦੀ ਲਗਨ ਹੈ । ਸਾਇਦ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ । ਸੰਕੇਤ ਮਾਤਰ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ

ਤਾਂ ਜੋ ਪਰਤਖ ਹੋ ਸਕੇ ਕਿ ਜੇ ਭਗਤੀ ਨੇ ਨਾਮਦੇਵ, ਰਵਿਦਾਸ ਤੇ ਕਬੀਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਵੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਨਾਨਕ-ਭਗਤੀ ਨੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਅਰਸੀ ਕਵੀ ਬਣਾ ਖੜਾ ਕੀਤਾ।

ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਤਾਂ ਤੋਂ ਰਬਾਬੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ੈਲੀ ਅੰਸ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸਭੇ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਹਨ। ਜਿਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਰੂਪਕ ਤੇ ਉਪਮਾਵਾਂ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖੋਹਰਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਪੇਂਡੂ ਜਿਹਾ ਮੋਟਾਪਨ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਭ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਵੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕ ਇਹ ਹਨ:—

ਸਲੋਕ ਮਰਦਾਨਾ ੧

ਕਲਿ ਕਲਵਾਲੀ, ਕਾਮੁ ਮਦੁ, ਮਨੁਆ ਪੀਵਨਹਾਰੁ ॥
ਕੂਧ ਕਟੋਰੀ, ਮੋਹਿ ਭਰੀ, ਪੀਲਾਵਾ ਅਹੰਕਾਰੁ ॥
ਮਜਲਸ ਕੂੜੇ ਲਬ ਕੀ, ਪੀ ਪੀ ਹੋਇ ਖੁਆਰੁ ॥
ਕਰਣੀ ਲਾਹਣਿ, ਸਤੁ ਗੁਤੁ, ਸਚੁ ਸਰਾ ਕਰਿ ਸਾਰੁ ॥
ਗੁਣ ਮੰਡੇ, ਕਰਿ ਸੀਲ ਘਿਉ, ਸਰਸੁ ਮਾਸੁ ਆਹਾਰੁ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਈਐ ਨਾਨਕਾ, ਖਾਧੈ ਜਾਹਿ ਬਿਕਾਰੁ ॥ ੧ ॥

ਮਰਦਾਨਾ ੧

ਕਾਇਆ ਲਾਹਣਿ, ਆਪੁ ਮਦੁ, ਮਜਲਸ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਧਾਤੁ ॥
ਮਨਸਾ ਕਟੋਰੀ, ਕੂੜਿ ਭਰੀ, ਪੀਲਾਏ ਜਮਕਾਲੁ ॥
ਇਤੁ ਮਦਿ ਪੀਤੈ ਨਾਨਕਾ, ਬਹੁਤੇ ਖਟੀਅਹਿ ਬਿਕਾਰੁ ॥
ਗਿਆਨੁ ਗੁਣ, ਸਾਲਾਹ ਮੰਡੇ, ਭਉ ਮਾਸੁ ਆਹਾਰੁ ॥
ਨਾਨਕ ਇਹੁ ਭੋਜਨੁ ਸਚੁ ਹੈ, ਸਚੁ ਨਾਮੁ ਆਧਾਰੁ ॥ ੨ ॥
ਕਾਯਾ ਲਾਹਣਿ, ਆਪੁ ਮਦੁ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਸ ਕੀ ਧਾਰੁ ॥
ਸਤਸੰਗਤਿ ਸਿਉ ਮੇਲਾਪੁ ਹੋਇ, ਲਿਵ ਕਟੋਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੀ,
ਪੀ ਪੀ ਕਟਹਿ ਬਿਕਾਰੁ ॥ ੩ ॥

—○—

ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ

(੧੬ਵੀਂ ਈ: ਸਦੀ)

ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੜੋਤੇ, ਮੋਹਰੀ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਜੀ ਦੇ ਖੁਤਰ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਖਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਇਕ ੬ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ (ਪੰਨਾ ੯੨੩-੨੪) ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਸਦੁ' ਭਾਵ 'ਮੌਤ ਦਾ ਬੁਲਾਵਾ' ਹੈ। 'ਇਸ (ਬਾਣੀ) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਜੋ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਤਾਈਂ ਅੰਤਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਜਬਾਨੀ ਹੋ.....ਜਿਵੇਂ ਅਨੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤਿਵੇਂ ਇਸ ਸਦੁ ਦਾ ਭਾਵ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੱਲ ਦਸਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਥੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਗ਼ਮੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਰਤਣ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਦੋਹਾਂ ('ਅਨੰਦੁ' ਤੇ 'ਸਦੁ') ਦਾ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ।' (ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪੰਨਾ ੯੨੩)

ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਚੰਗੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ; ਆਪ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਭਾਵਕਤਾ ਸਮਰਥ ਸਨ, ਬੋਲੀ ਆਪ ਦੀ ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ ਪਰ ਰਾਗਾਤਮਕ ਸੀ; ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਪਰਾਪਤ ਸੀ; ਮਨੁਖੀ ਹਾਵ-ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਹਾਰਤ ਪਰਾਪਤ ਸੀ; ਬ੍ਰਿਤਾਂਤੀ-ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਕਾਵਿਕ ਚਮਤਕਾਰ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਇਤਨੀ ਛੋਟੀ ਕਵਿਤਾ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ, ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਮ ਸੰਦੇਸ਼, ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਤੇ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ; ਆਪ ਨੂੰ ਇਥੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਰਸਾਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

'ਸਦੁ' ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਵਲੋਂ ਦਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ੧੫, ਸੰਮਤ ੧੬੩੧ ਬਿ: (ਪਹਿਲੀ ਸਤੰਬਰ, ੧੫੭੪ ਈ:) ਨੂੰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਮਗਰੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ

ਹੋਣੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਬਿਤ ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਏ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਸੌਂਦਾ ਆ ਗਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਰਹਿਆ ਹੈ, “ਆਇਆ ਹਕਾਰਾ ਚਲਣ ਵਾਰਾ, ਹਰਿ ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਸਮਾਇਆ”; ਦੂਜੇ ਇਹ ਸਮਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਨਿਵਾਜੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ‘ਮਿਤੁ ਪੈਰੈ, ਮਿਤੁ ਬਿਗਸੈ, ਜਿਸੁ ਮਿਤ ਕੀ ਪੈਜ ਭਾਵਹੈ’, ਤੀਜੇ, ਆਪ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨੀ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਤਖਿ ਹੋਏ ਬਹਿ ਰਾਜੁ ਆਪਿ ਟਿਕਾਇਆ ॥

ਸਭਿ ਸਿਖ ਬੰਧਪ ਪੁਤ ਭਾਈ, ਰਾਮਦਾਸ ਪੈਰੀ ਪਾਇਆ ॥

ਅਤੇ ਰਾਮਦਾਸ ਸੋਢੀ ਭਿਲਕੁ ਦੀਆ, ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਸਰੁ ਨੀਜਾਣੁ ਜੀਉ ॥

ਚੌਥੇ, ਆਪ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਛੋਂ ਰੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਕਰਨਾ ਕਿ :

ਅੰਤੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੋਲਿਆ, ਮੈ ਪਿਛੈ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਿਆਹੁ ਨਿਰਬਾਣੁ ਜੀਉ ॥

ਕੇਸੋ ਗੋਪਾਲ ਪੰਡਿਤ ਸਦਿਆਹੁ, ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਥਾ ਪੜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ ਜੀਉ ॥

ਹਰਿ ਕਥਾ ਪੜੀਐ, ਹਰਿਨਾਮੁ ਸੁਣੀਐ, ਬੇਬਾਣੁ ਹਰਿ ਰੰਗੁ ਗੁਰ ਭਾਵਏ ॥

ਪਿੰਡੁ ਪਤਲਿ ਕਿਰਿਆ ਦੀਵਾ, ਫੁਲ ਹਰਿ ਸਰਿ ਪਾਵਏ ॥

[ਕੇਸੋ ਗੋਪਾਲ ਪੰਡਿਤ—ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਭਾਵ ਸੰਤ ਜਨ;

ਹਰਿ ਹਰਿ ਕਥਾ ਪੜਹਿ ਪੁਰਾਣ—ਹਰੀ ਨਾਮ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਪੁਰਾਣ;

ਬੇਬਾਣੁ ਹਰਿ ਰੰਗੁ—ਹਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਬੇਬਾਣੁ;

ਫੁਲ ਹਰਿ ਸਰਿ ਪਾਵਏ—ਸੰਗਤ ਰੂਪੀ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਬੈਠਣਾ]

ਇਹ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂ ਕਹੀਆਂ । ‘ਸਦੁ’ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿਖਾਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ :—

ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਜਿ ਬੋਲਿਆ, ਗੁਰਸਿਖਾ ਮੰਨਿ ਲਈ ਰਜਾਇ ਜੀਉ ॥

ਮੋਹਰੀ ਪੁਤੁ ਸਨਮੁਖੁ ਹੋਇਆ ਰਾਮਦਾਸੈ ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਜੀਉ ॥

ਸਭ ਪਵੈ ਪੈਰੀ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕੇਰੀ ਜਿਥੈ ਗੁਰੁ ਆਪੁ ਰਖਿਆ ॥

ਕੋਈ ਕਰਿ ਬਖੀਲੀ ਨਿਵੈ ਨਾਹੀ ਫਿਰਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਆਣਿ ਨਿਵਾਇਆ ॥

ਹਰਿ ਗੁਰਹਿ ਭਾਣਾ ਦੀਈ ਵਡਿਆਈ ਧੁਰਿ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖੁ ਰਜਾਇ ਜੀਉ ॥

ਕਹੈ ਸੁੰਦਰੁ ਸੁਣਹੁ ਸੰਤਹੁ ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਪੈਰੀ ਪਾਇ ਜੀਉ ॥ ੬ ॥ ੧ ॥

‘ਸਦੁ’ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸੰਦਰ ਜੀ ਉਧਾਨਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ।
ਇਸ ਬੰਦ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਆਪ ਦੀ
ਆਰਮਕ ਉਚਤਾ, ਗੁਰ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਦਾ ।

ਸੰਗਿ ਵਾਤਾ ਸੋਇ ਭਗਤਿ ਵਡਲੁ ਤਿਹੁ ਲੋਇ ਜੀਉ ॥

ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਸਮਾਵਏ ਅਵਰੁ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਇ ਜੀਉ ॥

ਅਵਰੋ ਨ ਜਾਣਹਿ ਸਬਦਿ ਗੁਰ ਕੈ ਏਕੁ ਨਾਮੁ ਧਿਆਵਹੇ ॥

ਪਰਸਾਦਿ ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਅੰਗਦ ਪਰਮ ਪਦਵੀ ਪਾਵਹੇ ॥

ਆਇਆ ਹਕਾਰਾ ਚਲਣਵਾਰਾ ਹਰਿ ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਸਮਾਇਆ ॥

ਸੰਗਿ ਅਮਰੁ ਅਵਲੁ ਅਤੋਲੁ ਨਾਕੂਰੁ ਭਗਤਿ ਤੇ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ॥ ੧ ॥

ਦੂਜੇ ਬੰਦ ਵਿਚ ਸਚਮੂਨ ਅਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਹਰਿ ਭਾਣਾ ਗੁਰ ਭਾਇਆ ਗੁਰੁ ਜਾਵੈ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪਾਸਿ ਜੀਉ ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਰੇ ਹਰਿ ਪਹਿ ਬੇਨਤੀ ਮੇਰੀ ਪੈਸ ਰਖਹੁ ਅਰਦਾਸਿ ਜੀਉ ॥

ਪੈਸ ਰਾਖਹੁ ਹਰਿ ਜਨਹੁ ਕੇਰੀ ਹਰਿ ਦੇਹੁ ਨਾਮੁ ਨਿਰੰਜਨੇ ॥

ਅੰਤਿ ਚਲਵਿਆ ਹੋਇ ਬੇਲੀ ਜਮਦੂਤ ਕਾਲੁ ਨਿਖੰਜਨੇ ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਕੀ ਬੇਨਤੀ ਪਾਈ ਹਰਿ ਪੁਛਿ ਸੁਣੀ ਅਰਦਾਸਿ ਜੀਉ ॥

ਹਰਿ ਧਾਰਿ ਕਿਰਪਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲਾਇਆ ਧਨੁ ਧਨੁ ਕਹੈ ਸਾਬਾਸਿ ਜੀਉ ॥ ੨ ॥

ਇਸ ਹਰਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਸਿਖ ਮਿਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਆਦਿ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਹਨ ।
ਹਰ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਤੇ ਇਹ ਹਰਨਾ ਅਵੱਸ਼ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਵਿਭੋਜੇ ਵਿਚ ਚਾਰਸ
ਬਣਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੁਰੂ ਤੇ ਸਿਖ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ
ਸਿਖਿਆ ਇਹ ਵੀ ਸੀ :

ਬਾਬਾਣੀਆ ਕਹਾਣੀਆ ਪੁਤ ਸਪੁਤ ਕਰੋਨਿ ॥

ਜਿ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਵੈ ਸੁ ਮੰਨਿ ਲੈਨਿ ਸੇਈ ਕਰਮ ਕਰੋਨਿ ॥

ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਸਾਸਤ ਬਿਆਸ ਸੁਕ ਨਾਰਦ ਬਚਨ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿਕਰੋਨਿ ॥

ਸਚੈ ਲਾਏ ਸਚਿ ਲਗੇ ਸਦਾ ਸਚੁ ਸਮਾਲੇਨਿ ॥

ਨਾਨਕ ਆਇ ਸੇ ਪਰਵਾਣੁ ਭਏ ਜਿ ਸਗਲੇ ਕੁਲ ਤਾਰੇਨਿ ॥ ੧ ॥

(ਸਲੋਕ ਮ: ੩, ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਪੰਨਾ ੯੫੧)

ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤਥਾ ਸਤਾ ਡੂਮਿ

(੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ (ਪੰਨਾ ੯੬੬—੬੮) ਤੀਕ ਇਕ ਵਾਰ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ "ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਤਥਾ ਸਤਾ ਡੂਮਿ ਆਖੀ" ।

ਇਹ ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸਤਾ ਕੌਣ ਸਨ ਅਤੇ ਕੌਣ ਹੋਏ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ੧੧ ਭੱਟਾਂ ਬਾਰੇ ਮਤਭੇਦ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਜਰ ਹੋਏ ਆਦਿ । ਪਰਚਲਤ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ' ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, "ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸਤਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਲੜਕੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ । ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚੜ੍ਹਤ ਲੈਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਲਇਆ । ਚੜ੍ਹਤ ਥੋੜੀ ਚੜ੍ਹਨ ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੇਵਕ ਭੇਜੇ ਤਾਂ ਵੀ ਨਾ ਆਏ । ਆਪ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਅਗੋਂ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਆਪ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਉਲਟ ਬਚਨ ਕਹੇ, ਜਿਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਕਹਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਫਿਟ ਗਏ ਹੋ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੇਟਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਭਾਈ ਲਧਾ ਜੀ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਤੇ ਫੇਟਾ ਦੂਰ ਹੋਇਆ, ਤਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਰ ਉਚਾਰੀ ।" ਅਗੇ 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ' ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ 'ਸੱਤਾ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ । ਇਹ ਹਰ ਇਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਵੇਲੇ ਉਸਤਤ ਦੀ ਪਉੜੀ ਰਚਦੇ ਰਹੇ ।" ਅਗੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ "ਕਈ ਲੋਕ ਸਤਾ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਸਾਖੀ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਵਾਰ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੂਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਮਸਲਨ ਅਠਾਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਦੂਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਹਨ । ਇਹ ਢਾਢੀ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਰਦਿਆਂ ਜਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ।" (ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ੯੬੬) । ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਪਰਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ, ਵੇਖੋ 'Ten Masters' ।

ਪ੍ਰੋ: ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੂਜੇ ਮਤ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਘਟਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਆਇ।

ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਭੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਸਭੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਵਰਣਨ ਹੈ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਮੇਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਸਾਝੀ ਕਿਥਤ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੀ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਚਾਤ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਫੂਮਾਂ ਦੀ ਮੁਥਾਜੀ ਤੋਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਹੋਰ ਹਾਲਾਤ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਣ ਪਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਰਚਲਤ ਹੈ, ਕਿ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਸਤਾ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਪਰ ਮੁਆਫੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਤੀ ਨਿਹਾਦਰੀ ਬਾਰੇ, ਇਸ ਲਈ, ਅਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਫਲਾਫੀ ਵਿਚ, ਉਦਾਹਰੀਆਂ ਹੋਣ।

ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਸਤਾ ਫੂਮ ਮਿਥਾਸੀ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਸਿਵਾਏ ਉਪਰ ਦਿਤੀ ਇਕ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ "ਰਾਮਕਲੀ ਦੀ ਵਾਰ" ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਸੁਰਜੀਤ ਰਖੇਗੀ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭੱਟ ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਆਮ ਕੀਰਤਨੀਏ ਕਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਫੂਮ ਬੜੇ ਹੀ ਉਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਵੀ ਪਰਭੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਤੇ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਪਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ, ਰੂਪ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਭੱਟ-ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਤੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਬੜੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਫੂਮ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ। ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਭਾਂਤ ਸੂਝ ਹੈ। ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸੰਖੇਪ, ਸੰਕੋਚਵਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹੈ—ਆਮ ਕਰਕੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤੀ ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਗੁਮੀਨ ਸੋਟੀਆਂ ਪਰ ਕੋਮਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀਆਂ ਤਸਬੀਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮ ਸਾਰੇ ਉਹ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਕਠਨ ਹੈ। ਇਹ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਇਸਲਾਮੀ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਜਿਵੇਂ 'ਉਮਤਿ' ਆਦਿ ਪਰਾਪਤ ਹਨ। ਛੇਦ ਚਾਲ, ਰਾਗ ਕਾਫੀਓ, ਝੋਲ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਕਾਬੂ ਪਰਾਪਤ ਸੀ। ਚੌਹਾਂ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਇਹਨੀ ਸਾਂਝ ਤੇ ਇਕ-ਸੁਰਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨੇ ਕਠਿਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਇਕ ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਜ਼ੂਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਚੌਹਾਂ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕੀਰਤਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਚੌਹਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਿਰਨਾ ਕਰਨਾ ਕਠਨ ਹੈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਭਾਗ ਬਲਵੰਡ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹੜਾ ਸਤੇ ਦਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਬਲਵੰਡ ਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਸਤੇ ਦੀਆਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਛੇਵੀਂ ਪਉੜੀ ਤੋਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਾ ਵਹਿਣ ਬਦਲਦਾ ਹੈ—ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਗਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਅਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਲੇਖ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਹੀ ਬਲਵੰਡ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਤੇ ਦਾ।

'ਬਲਵੰਡ' ਦਾ ਨਾਮ ਚੌਥੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਸਤੇ' ਦਾ ਛੇਵੀਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਸਨ। ਜੇ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਤਾਂ ਬਲਵੰਡ ਵਡਾ ਭਰਾ ਸੀ ਤੇ ਸਤਾ ਛੋਟਾ। ਪਰ ਵਿਆਹ ਸਤੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗਲ ਸਤਾ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ

“ਦਾਨੁ ਜਿ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਵਸੀ ਸੇ ਸਤੇ ਦਾਨੁ ॥”

(ਪਉੜੀ ੬)

ਬਲਵੰਡ ਤੇ ਸਤੇ ਦੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿਤਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਉਸਤਤ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਣ ਦਿਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨੁਕਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਦਰਸਾਏ ਹਨ:—

(੧) ਨਾਨਕ ਰਾਜੂ ਚਲਾਇਆ ਸਚੁ ਕੋਟੁ ਸਤਾਣੀ ਨੀਵਦੈ ॥

ਲਹਣੇ ਧਰਿਓਨੁ ਛਤੁ ਸਿਰਿ ਕਰਿ ਸਿਫਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਵਦੈ ॥

ਮਤਿ ਗੁਰ ਆਤਮ ਦੇਵ ਦੀ ਖੜਗਿ ਜੋਰਿ ਪਰਾਕੁਇ ਜੀਅਦੈ ॥

ਗੁਰਿ ਚੇਲੇ ਰਹਗਾਸਿ ਕੀਈ ਨਾਨਕ ਸਲਾਮਤਿ ਥੀਵਦੈ ॥

ਸਹਿ ਫਿਕਾ ਦਿਤੋਸੁ ਜੀਵਦੈ ॥ ੧ ॥

(੨) ਬਲਵੰਡ ਨੇ ਦਸ-ਗੁਰ-ਜੋਤਿ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਨਾ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਲਹਣੇ ਦੀ ਫੇਰਾਈਐ ਨਾਨਕਾ ਦੇਹੀ ਖਟੀਐ ॥

ਜੋਤਿ ਓਹਾ ਦੁਗਤਿ ਸਾਇ ਸਹਿ ਕਾਇਆ ਫੇਰਿ ਪਲਟੀਐ ॥

ਦੂਜੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਚਾਈ ਵਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਪੁਤਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰ-ਆਗਿਆ ਨਾ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੋਈ ਤੋਂ

ਵਾਂਜਿਆ ਰਖਿਆ ਗਇਆ :—

ਪੁਤ੍ਰੀ ਕਉਲੁ ਨ ਪਾਲਿਓ, ਕਹਿ ਪੀਰਹੁ ਕੰਨ ਮੁਰਵੀਐ ॥

ਦਿਲਿ ਬੈਠੈ ਆਕੀ ਫਿਰਨਿ ਬੰਨ੍ਹਿ ਭਾਜੁ ਉਚਾਇਨਿ ਛਵੀਐ ॥

ਅਤੇ—ਜਿਨਿ ਆਖੀ ਸੋਈ ਕਰੇ, ਜਿਨਿ ਕੀਤੀ ਤਿਨੈ ਥਟੀਐ ॥

ਕਉਲੁ ਹਾਰੇ ਕਿਨਿ ਉਵਰੀਐ ॥

(੩) ਹਿਰ—

ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਦੀ ਦੋਹੀ ਫਿਰੀ, ਸਚੁ ਕਰਤੈ ਬੰਧ ਬਹਾਲੀ ॥

ਨਾਨਕੁ ਕਾਇਆ ਪਲਟੁ ਕਰਿ; ਮਲਿ ਤਖਤੁ ਬੈਠਾ ਸੈਭਾਲੀ ॥

ਦਰੁ ਸੇਵੇ ਉਮਤਿ ਖੜੀ, ਮਸਕ ਲੈ ਹੋਇ ਜੰਗਾਲੀ ॥

ਦਰਿ ਦਰਵੇਸੁ ਖਸੰਮੁ ਦੇ, ਨਾਇ ਸਚੈ ਬਾਲੀ ਲਾਲੀ ॥

ਬਲਵੰਡ ਖੀਵੀ ਨੇਕੁ ਜਨ, ਜਿਸੁ ਬਹੁਤੀ ਛਾਉ ਪੜਾਲੀ ॥

ਲੰਗਰਿ ਦਉਲਤਿ ਵੰਡੀਐ, ਰਸੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਖੀਰਿ ਘਿਆਲੀ ॥

ਬਲਵੰਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਖੀਵੀ ਬੜੀ ਨੇਕ
ਇਸਕ੍ਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਲੰਗਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਘਿਓ ਵਾਲੀ ਖੀਰ ਵਰਤਾਈ
ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।

(੪) ਪਉੜੀ ਨੰ: ੪ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਪਾਏ ਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ
ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤੇ ਅੰਤ ਕਥਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਲਵਾਨ ਪ੍ਰਭਾਵ
ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਨਰੀਖਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਨਿਰਣੇ ਦਾ
ਵਰਣਨ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗੋਗਾ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਪਵਿਤਰਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਹੋਰਿਓ ਗੰਗ ਵਹਾਈਐ, ਦੁਨਿਆਈ ਆਪੈ ਕਿਕਿਓਨੁ ॥

ਨਾਨਕ ਈਸਰਿ ਜਗਨਾਥਿ, ਉਚਰਈ ਵੈਣੁ ਰਿਰਿਕਿਓਨੁ ॥

ਮਾਧਾਣਾ ਪਰਬਤੁ ਕਰਿ, ਨੇਤ੍ਰ ਬਾਸਕੁ, ਸਬਦਿ ਰਿੜਕਿਓਨੁ ॥

ਚਉਦਹ ਰਤਨ ਨਿਕਾਲਿਅਨੁ, ਕਰਿ ਆਵਾਗਉਣੁ ਚਿਲਕਿਓਨੁ ॥

ਕੁਦਰਤਿ ਅਹਿ ਵੇਖਾਲੀਅਨੁ, ਜਿਣਿ ਐਵਡ ਪਿਛ ਨਿਣਕਿਓਨੁ ॥

ਲਹਣੇ ਧਰਿਓਨੁ ਛਤ੍ਰ ਸਿਰਿ, ਅਸਮਾਨਿ ਕਿਆੜਾ ਛਿਕਿਓਨੁ ॥

ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ਜੋਤਿ ਮਾਹਿ, ਆਪੁ ਆਪੈ ਸੋਤੀ ਮਿਕਿਓਨੁ ॥

ਜਿਖਾ ਪੁਤ੍ਰਾ ਘੋਖਿ ਕੇ, ਸਭ ਉਮਤਿ ਵੇਖਹੁ ਜਿਕਿਓਨੁ ॥

ਜਾਂ ਸੁਖੇਸੁ ਤਾਂ ਹਣਾ ਟਿਕਿਓਨੁ ॥ ੪ ॥

(੫) ਪੰਜਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਖਡੂਰ ਵਿਖੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ :

‘ਫੇਰਿ ਵਸਾਇਆ ਫੇਰੁਆਇ, ਸਤਿਗੁਰਿ ਖਾਣੂਹੁ ॥’

(ਫੇਰੁਆਇ=ਫੇਰੂ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਪੁਤਰ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ)

(੬) ਛੀਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਸਤਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਪੋਤਾ ਆਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ੋਕ ਘੋੜ ਸਵਾਰੀ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਖੋਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਹੈ।

ਜੋ ਟਿਕਾ ਜੋ ਬੈਹਣਾ, ਸੋਈ ਦੀਬਾਣੁ ॥

ਪਿਯੂ ਦਾਦੇ ਜੇਵਿਹਾ, ਪੋਤਾ ਪਰਵਾਣੁ ॥

ਜਿਨਿ ਬਾਸਕੁ ਨੇਤ੍ਰੈ ਘਤਿਆ, ਕਰਿ ਠੇਹੀ ਭਾਣੁ ॥

ਜਿਨਿ ਸਮੁੰਦੁ ਵਿਰੋਲਿਆ, ਕਰਿ ਮੇਰੁ ਮਧਾਣੁ ॥

ਚਉਦਹ ਰਤਨ ਨਿਕਾਲਿਅਨੁ, ਕੀਤੋਨੁ ਚਾਨਾਣੁ ॥

ਘੋੜਾ ਕੀਤੋ ਸਹਜ ਦਾ, ਜਤੁ ਕੀਓ ਪਲਾਣੁ ॥

ਧਣਖੁ ਚੜਾਇਓ ਸਤ ਦਾ, ਜਸ ਹੰਦਾ ਬਾਣੁ ॥

ਕਲਿ ਵਿਚਿ ਧੂ ਅੰਧਾਰੁ ਸਾ, ਚੜਿਆ ਹੈ ਭਾਣੁ ॥

ਸਤਹੁ ਖੇਤੁ ਜਮਾਇਓ, ਸਤਹੁ ਛਾਵਾਣੁ ॥

ਨਿਤ ਰਸੋਈ ਤੇਰੀਐ ਘਿਉ ਮੈਦਾ ਖਾਣੁ ॥

॥ ੬ ॥

(੭) ਸਤਵੀਂ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਹੈ :

ਧੰਨੁ ਧੰਨੁ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰੂ ਜਿਨਿ ਸਿਰਿਆ ਤਿਨੈ ਸਵਾਰਿਆ ॥

ਪੂਰੀ ਹੋਈ ਕਰਾਮਾਤਿ ਆਪਿ ਸਿਰਜਣਹਾਰੈ ਧਾਰਿਆ ॥

ਸਿਖੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਕਰਿ ਨਮਸਕਾਰਿਆ ॥

ਨਾਨਕੁ ਤੁ ਲਹਣਾ ਤੂ ਹੈ ਗੁਰੂ ਅਮਰੁ ਤੂ ਵੀਚਾਰਿਆ ॥

ਗੁਰੂ ਭਿਨਾ ਤਾਂ ਮਨੁ ਸਾਧਾਰਿਆ ॥ ੭ ॥

(੮) ਅਠਵੀਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ

ਚਾਰੇ ਜਾਗੇ ਚਹੁ ਜੁਗੀ, ਪੰਚਾਇਣੁ ਆਪੇ ਹੋਆ ॥

ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓਨੁ ਆਪੇ ਹੀ ਬੀਮੁ ਖਲੋਆ ॥
 ਆਪੇ ਪਟੀ ਕਲਮ ਆਪਿ, ਆਪਿ ਲਿਖਣਹਾਰਾ ਹੋਆ ॥
 ਸਭ ਉਮਤਿ ਆਵਣੁ ਜਾਵਣੀ, ਆਪੇ ਹੀ ਨਵਾ ਨਿਰੋਆ ॥
 ਤਖਤਿ ਬੈਠਾ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ, ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਖਿਦੈ ਰੰਦੋਆ ॥
 ਉਗਵਣਹੁ ਤੇ ਆਖਵਣਹੁ, ਚਹੁ ਚਕੀ ਕੀਅਨੁ ਲੋਆ ॥
 ਜਿਨ੍ਹੀ ਗੁਰੂ ਨ ਸੇਵਿਓ, ਮਨਮੁਖਾ ਪਇਆ ਸੋਆ ॥
 ਦੂਣੀ ਚਉਣੀ ਕਰਾਮਾਤਿ, ਸਚੇ ਕਾ ਸਚਾ ਵੋਆ ॥
 ਚਾਰੇ ਜਾਗੇ ਚਹੁ ਜੁਗੀ ਪੰਚਾਇਣੁ ਆਪੇ ਹੋਆ ॥ ੮ ॥

ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਸਭੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੇਖ
 ਕੇ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅਨੁਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਵਾਰਾਂ
 ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਡੂਮਾਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹੈ।
 ਇਹ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਸਨ ਜੋ ਵਾਰਾਂ ਲਿਖਦੇ ਤੇ ਗਾਂਦੇ। ਇਹ ਲੋਕ
 ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸਨ ਜੋ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਰਾਗ ਸੁਣਾਂਦੇ; ਇਹ ਲੋਕ ਮੁਢਲੇ
 ਸਾਜ਼ਦੇ ਸਨ ਜੋ ਢੱਢ ਵਜਾਂਦੇ ਤੇ ਰਬਾਬ ਸੁਣਾਂਦੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਦਾ
 ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਗਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕਵਿਤਾ
 ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲਿਸ਼ਕਾਂਦੇ ਤੇ ਚਮਕਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੀ
 ਪਰੰਪਰਾ ਇਤਨੀ ਬਲਵਾਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਪਿੰਡਾ ਤੇ ਰੂਪ ਵਖਰੇ
 ਦਿਸਣ ਲਗ ਪਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਵਾਰਾਂ
 ਲਿਖਣੀਆਂ ਅਰੰਭ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ। ਅਧਪੜ੍ਹ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੁੰਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਢਾਢੀਆਂ,
 ਰਬਾਬੀਆਂ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਦੇ
 ਘੜਨ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਚਮਕਾਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਭੱਟ

(ਸਮਾਂ ੧੬ਵੀਂ ਸਦੀ)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਨਾ ੧੩੮੯ ਤੋਂ ੧੪੦੯ ਤੀਕ ਭੱਟ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ ਜੋ ਸਵਯਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਰਮਾਣੀਕ ਵਾਕਫ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਏ ਗਏ ਹਨ:—

(੧) ਇਹ ਭੱਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਥੇ ਦਰਜ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬ੍ਰਜ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਪੜ੍ਹਾ ਦੀ ਹੈ।

(੨) ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੧ ਸੀ, ਜੋ ਇਕ ਟੋਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਚੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸਾਧ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਭੱਟ ਭਿਖੇ ਦੇ ਇਕ ਸਵਯੇ ਤੋਂ ਲਾਇਆ ਗਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:

ਰਹਿਓ ਸੰਤ ਹਉ ਟੋਲਿ ਸਾਧ ਬਹੁਤੇਰੇ ਡਿਠੇ ॥
ਸੰਨਿਆਸੀ ਤਪਸੀਅਹ ਮੁਖਹੁ ਏ ਪੰਡਿਤ ਮਿਠੇ ॥
ਬਰਸੁ ਏਕੁ ਹਉ ਫਿਰਿਓ ਕਿਨੈ ਨਹੁ ਪਰਚਉ ਲਾਯਉ ॥
ਕਹਤਿਅਹ ਕਹਤੀ ਸੁਣੀ ਰਹਤ ਕੋ ਖੁਸੀ ਨ ਆਯਉ ॥
ਹਰਿਨਾਮੁ ਛੋਡਿ ਦੂਜੈ ਲਗੇ ਤਿਨੁ ਕੇ ਗੁਣ ਹਉ ਕਿਆ ਕਹਉ ॥
ਗੁਰੁ ਦਸਿ ਮਿਲਾਯਉ ਭਿਖਿਆ ਜਿਵ ਤੂ ਰਖਹਿ ਤਿਵ ਰਹਉ ॥

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੩੯੬)

(੩) ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਭੱਟਾਂ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ 'ਕਲਸਹਾਰ' ਭੱਟ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਰਚਨਾ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੋ ਅਤੇ ਹਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਖੀ ਗਈ ਹੈ।

(੪) ਇਹ ਸਾਰੇ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ੧੫੮੧-੮੨ ਵਿਚ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਭੱਟ ਨਲੂ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

‘ਗੋਬਿੰਦਵਾਲੁ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰੀ ਸਮ ਜਲ੍ਹਨ ਤੀਰਿ ਬਿਆਸ ਬਨਾਯਉ ॥’

(੫) ਇਹ ਭੱਟ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਸਨ, ਵੈਸ਼ਨਵ ਧਰਮ ਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਹੀ ਰਾਮ ਜੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਸਵਈਏ ਉਚਾਰੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ੧੬੦੪ ਵਿਚ ਬੀੜ ਵਿਚ ਆਪ ਅੰਕਤ ਕੀਤੇ।

ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ ॥

ਕਵਲਨੇਨ ਮਪੁਰਬੈਨ ਕੋਟਿ ਸੈਨ ਸੰਗ ਸੋਭ,

ਕਹਤ ਮਾ ਜਸੋਦ ਜਿਸਹਿ ਦਹੀ ਭਾਤੁ ਖਾਹਿ ਜੀਉ ॥

... ..

(੬) ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਮ ਪਰਾਪਤ ਹੈ—ਭੱਟਾਸ਼ਰੀ—ਕਿਉਂਕਿ ਭੱਟ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਤੀ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ ਜੋ ਜੋਧਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰਾਂ ਗਾਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਇਕੋ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹਨਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਵਹੀਆਂ (ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ records) ਵਿਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਵਾਕਿਆਤ ਦੀਆਂ ਸੂਹਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੀਮਤ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਧਨਾਢ ਕੁਲਾਂ ਦੇ ਭੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤਵ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰਪਰਸਤਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਕਿ ਯਥਾਰਥਕ ਵਰਣਨ। ਭੱਟ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭੱਟ ਭਾਵਕ, ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਮੰਤਵਾਂ ਦੇ ਭੇਰ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ, ਸੰਤੁਲਤ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਉਸਤਤ ਲਈ ਵਰਤਿਆ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਹੋਰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਲਾਂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਇਹਨਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪਰਣਾਲੀ ਇਕਸਾਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਖਾਸ ਪਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਹ ਸਨ :—

(ੳ) ਭੱਟ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ, ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ, ਸ਼ਬਦੀ ਭਰਮਾਹ, ਚਮਕ ਚਮਕ ਤੇ ਖੜਕੇ ਦੜਕੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ, ਕਾਫੀਆ ਮੇਲਣ ਦੇ ਉਚੇਚੇ ਉਪਰਾਲੇ ਆਦਿ ਹਨ। ਸਤਰਾਂ, ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ਅ) ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਜੀ ਵਲ ਵੁਕਦੀ ਹੈ ।

(ਬ) ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਆਮ ਹਨ । ਵੈਸ਼ਨਵ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬੁਣਦੇ ਹਨ ।

(ਸ) ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਲੰਮੀਆਂ, ਪਰ ਬਿਸਰਾਮਾਂ ਨਾਲ ਛੋਟੇ ਤੋਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਪਰੰਪਰਾਈ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਰੂਪਕ ਵੀ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਪਉੜੀ ਜਾਂ ਸਵਯਾ ਭੱਟ ਆਮ ਕਰਕੇ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ।

(ਹ) ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਧੂ-ਮੰਡਲ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪਵਿਤਰ ਤੇ ਜਥੇ ਵਾਲੇ ਫਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

(ਕ) ਭੱਟ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮ ਉਹ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਨ ।

(੭) ਸਾਰੀ ਭੱਟ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

ਨਾਮ ਭੱਟ	ਕਿ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੁਰਿਲੇ	ਕਿ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਦੂਸਰੇ	ਕਿ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ	ਕਿ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ	ਕਿ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ	ਕੁਲ ਜੋੜ
੧. ਕਲਸਹਾਰ	੧੦	੧੦	੬	੧੩	੧੨	੫੧
੨. ਜਾਲਪ	—	—	੫	—	—	੫
੩. ਕੀਰਤ	—	—	੪	੪	—	੮
੪. ਭਿੱਖਾ	—	—	੨	—	—	੨
੫. ਸਲੂ	—	—	੧	੨	—	੩
੬. ਭਲੂ	—	—	੧	—	—	੧
੭. ਨਲੂ	—	—	—	੧੬	—	੧੬
੮. ਗਧੀਦ	—	—	—	੧੩	—	੧੩
੯. ਮਥੁਰਾ	—	—	—	੭	੭	੧੪
੧੦. ਬਲੂ	—	—	—	੫	—	੫
੧੧. ਹਰਿਬੰਸ	—	—	—	—	੨	੨
ਜੋੜ	੧੦	੧੦	੨੨	੬੦	੨੧	੧੨੩

(੧) ਕਲਸਹਾਰ

ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਈ 'ਕਲਸਹਾਰ' 'ਕਲ੍ਹ' ਅਤੇ 'ਟਲ੍ਹ' ਦੇ ਨਾਮ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਹੇਠ ਦਿਤੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਸਵਈਏ ਰਚੇ ਹਨ।

(੧) ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ੧=੧੦

(੨) ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਦੂਜੇ ਕੇ ੨=੧੦

(੩) ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ ੩=੯

(੪) ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਕੇ ੪=੧੨

(੫) ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ ੫=੧੨

ਜੋੜ=੫੩

(੧) ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੯-੯੦)

'ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਕਲਸਹਾਰ ਨੇ ਹੀ ਸਵਈਏ ਉਚਾਰੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਇਸ ਟੋਲੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭੱਟ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹਲੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ।

ਦਿਹਨਾਂ ਦਸ ਸਵਯਾਂ ਵਿਚ ਕਲਸਹਾਰ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:—

(੧) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ 'ਪਰਮ ਗੁਰੂ' ਸਨ—

ਇਕ ਮਨਿ ਪੁਰਖੁ ਧਿਆਇ ਬਰਦਾਤਾ ॥

ਸੰਤ ਸਹਾਰੁ ਸਦਾ ਬਿਖਿਆਤਾ ॥

ਤਾਸੁ ਚਰਨ ਲੇ ਰਿਦੈ ਬਸਾਵਉ ॥

ਤਉ ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੁਨ ਗਾਵਉ ॥ ੧ ॥

(੨) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੁਰਤਾ ਵਿਚ ਰਾਜ ਤੇ ਜੋਗ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਦਿਹਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਤੇ ਜੋਗ ਇਕੱਠਾ ਹੀ ਰਹਿਆ। ਇਸੇ ਗੁਣ ਤੋਂ ਭੱਟ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ

ਦਾ ਮੁਕਤੀ ਪੰਥ ਅਪਣਾਇਆ, ਰਾਜ-ਜੋਗ । ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਨੂੰ ਭੋਲਾ ਨੇ ਜਨਕ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਿਆ ।

ਗਾਵਉ ਗੁਨ ਪਰਮ ਗੁਰੂ, ਸੁਖ ਸਾਗਰ, ਦੁਰਤ ਨਿਵਾਰਣ, ਸਬਦ ਸਰੇ ॥
ਗਾਵਹਿ ਗੰਢੀਰ, ਧੀਰ, ਮਤਿ ਸਾਗਰ, ਜੋਗੀ, ਜੰਗਮ, ਧਿਆਨੁ ਧਰੇ ॥
ਗਾਵਹਿ ਇੰਦ੍ਰਾਦ, ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦਿਕ, ਆਤਮ ਰਸੁ ਜਿਨਿ ਜਾਣਿਓ ॥
ਕਬਿ ਕਲ ਸੁ ਜਸੁ ਗਾਵਉ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਰਾਜੁ ਜੋਗੁ ਜਿਨਿ ਮਾਣਿਓ ॥੨॥
ਕਲਸਹਾਰ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਕਬਿ (ਕਵੀ) ਦਾ ਪਦ ਵੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ ।

(੩) ਕਲਸਹਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਨਵੀਨ ਰਿਸ਼ੀ, ਮਹਾਰਸ਼ੀ, ਭਗਤ ਸਗੋਂ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਹੀ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਇੰਦ੍ਰ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦਿ, ਸਨਕਾਦਿ, ਸਾਧ ਸਿਧਾਦਿਕ, ਮੁਨਿ ਜਨ, ਧੰਸੁ, ਅਟਲ ਮੰਡਲਵੇ, ਕਪਿਲ, ਜਮਦਗਨਿ, ਪਰਸਰਾਮ, ਉਧੋ, ਅਕੂਰੁ, ਬਿਦਰੁ, ਜੈਦੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਨਾਮਦੇਵ, ਆਦਿ ਸਭ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਸ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਥਟ ਦਰਸਨ ਬ੍ਰਹਮਾਦਿਕ ਸਿਮਰੰਬਿ ਗੁਣਾ' ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੋਤਿ ਹੀ ਪਰਮ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ।

(੪) ਇਹ ਜੋਤਿ ਵਖ ਵਖ ਸਮੇਂ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰ ਕੇ ਭੱਟ ਕਲਸਹਾਰ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸਤਜੁਗਿ ਤੈ ਮਾਣਿਓ, ਫਲਿਓ ਬਲਿ ਬਾਵਨ ਭਾਇਓ ॥
ਤੈ ਤੈ ਮਾਣਿਓ, ਰਾਜੁ ਰਘੁਵੰਸੁ ਕਹਾਇਓ ॥
ਦੁਆਪੁਰਿ ਕ੍ਰਿਸਨ ਮੁਰਾਰਿ, ਕੰਸੁ ਕਿਰਤਾਰਬੁ ਕੀਓ ।
ਉਗ੍ਰਸੈਣ ਕਉ ਰਾਜੁ, ਅਭੈ ਭਗਤਹ ਜਨ ਦੀਓ ॥
ਕਲਿਜੁਗਿ ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਅੰਗਦੁ ਅਮਰੁ ਕਹਾਇਓ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਜੁ ਅਬਿਚਲੁ ਅਟਲੁ, ਆਦਿ ਪੁਰਖਿ ਫੁਰਮਾਇਓ ॥ ੭ ॥

(੨) ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਦੂਜੇ ਕੇ (ਪੰਨਾ ੧੩੯੧—੯੨)

ਸਾਰੇ ਭੱਟ ਟੋਲੇ ਵਿਚੋਂ, ਕੇਵਲ ਕਲਸਹਾਰ ਨੇ ਹੀ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ੧੦ ਸਵਈਏ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਹੋਨ ਦਿਤੀਆਂ ਗਲਾਂ ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕਹੀਆਂ ਹਨ ।

(੧) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦੇ ਮਸਤਕ ਤੇ ਹਥ ਧਰਿਆ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਬਣ ਗਏ ।

ਸੋਈ ਪੁਰਖੁ ਧੰਨੁ, ਕਰਤਾ ਕਾਰਣ, ਕਰਤਾਰੁ ਕਰਣ ਸਮਰਥੈ ॥
 ਸਤਿਗੁਰੁ ਧੰਨੁ ਨਾਨਕੁ ਮਸਤਕਿ ਤੁਮ ਬਰਿਓ ਜਿਨਿ ਹਥੈ ॥
 ਤ ਬਰਿਓ ਮਸਤਕਿ ਹਥੁ ਸਹਜਿ ॥
 ਅਮਿਉ ਵੁਠਉ ਛਜਿ, ਸੂਰਿ ਨਰ ਗਣ ਮੁਨਿ ਬੋਹਿਯ ਅਗਾਜਿ ॥
 ਮਾਰਿਓ ਕੰਟਕੁ ਕਾਲੁ ਗਰਜਿ,
 ਧਾਵਤੁ ਲੀਓ ਬਰਜਿ, ਪੰਥ ਭੁਤ ਏਕ ਘਰਿ ਰਾਖਿ ਲੇ ਸਮਜਿ ॥
 ਸਗੁ ਜੀਤਉ ਗੁਰ ਦੁਆਰਿ,
 ਖੋਲਹਿ ਸਮਤ ਸਾਰਿ ਰਬੁ, ਉਨਮਨਿ ਲਿਵ ਰਾਖਿ ਨਿਰੰਕਾਰਿ ॥
 ਕਹੁ ਕੀਰਤਿ ਕਲ ਸਹਾਰ,
 ਸਪਤ ਦੀਪ ਮਝਾਰ, ਲਹਣਾ ਜਗਤੁ ਗੁਰ ਪਰਸਿ ਮੁਰਾਰਿ ॥ ੧ ॥

ਲਹਣਾ ਜੀ ਗੁਰੁ ਬਣੇ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪ ਨੇ
 ਕਾਲ ਕੰਟਕ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ, ਮਨ ਨੂੰ ਧਾਵਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਕਾਮਾਦਿਕ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ।

(੨) ਗੁਰੁ ਅੰਗਦ ਜੀ ਜਗਤ-ਗੁਰੁ ਹੋਏ । ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਜੀ ਪਰਮ ਗੁਰੁ ਸਨ ।
 ਲਹਣਾ ਜੀ ਸਪਤ ਦੀਪ ਦੇ ਗੁਰੁ ਹੋਏ ।

(੩) ਗੁਰੁ ਅੰਗਦ ਜੀ 'ਮੁਰਾਰਿ'—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦਾ ਹੀ ਅਵਤਾਰ
 ਹੋਏ । ਲਹਣਾ ਜੀ ਨੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਹ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ।

ਤੈ ਤਉ ਦ੍ਰਿੜਿਓ ਨਾਮੁ ਅਪਾਰੁ ॥
 ਬਿਮਲ ਜਾਸੁ ਬਿਥਾਰੁ, ਸਾਧਿਕ ਜਿਧ ਸੁਜਨ ਜੀਆ ਕੇ ਅਧਾਰੁ ॥
 ਤੂੰ ਤਾ ਜਨਿਕ ਰਾਜਾ ਅਉਤਾਰੁ, ਸਬਦੁ ਸੰਸਾਰਿ ਸਾਰੁ, ਰਹਹਿ ਜਗਤੁ,
 ਜਲ ਪਦਮ ਬੀਚਾਰੁ ॥

ਕਲਿਪਤਰੁ, ਰੋਗ ਬਿਵਾਰੁ, ਸੰਸਾਰ ਤਾਪ ਨਿਵਾਰੁ,
 ਆਤਮਾ ਤ੍ਰਿਬਿਧਿ ਤੇਰੈ ਏਕ ਲਿਵਤਾਰੁ ॥
 ਕਹੁ ਕੀਰਤਿ ਕਲਸਹਾਰ, ਸਪਤ ਦੀਪ ਮਝਾਰ,
 ਲਹਣਾ ਜਗਤੁ ਗੁਰ ਪਰਸਿ ਮੁਰਾਰਿ ॥ ੩ ॥

(੪) ਲਹਣਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੂਰ ਕਰਨੀ ਹੈ । ਪਾਪ
 ਨਾਸ਼ ਕਰਨੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਤਮਕ ਪਧਰ ਬੇਅੰਤ ਉੱਚਾ ਹੈ ਅਤੇ "ਤੇ ਤਾ
 ਹਦਰਥਿ ਪਾਇਓ ਮਾਨੁ, ਸੇਵਿਆ ਗੁਰੁ ਪਰਵਾਨੁ, ਸਾਧਿ ਅਜਗੁਰੁ ਜਿਨਿ ਦੀਆ ਉਨਮਾਨ"—
 ਉਸ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਜੋ ਪਰਵਾਨ ਗੁਰੁ ਹੈ, ਤੋਂ ਮਾਣ ਪਾਇਆ ਹੈ ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਧਰਤ ਤਮ ਹਰਨ, ਦਹਨ ਅਘ ਪਾਪ ਪ੍ਰਨਾਸਨ ॥
 ਸਬਦ ਸੂਰ ਬਲਵੰਤ, ਕਾਮ ਅਹੁ ਲੁੰਧ ਬਿਨਾਸਨ ॥
 ਲੋਭ ਮੋਹ ਵਸਿ ਕਰਣ, ਸਰਣ ਜਾਥਿਕ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣ ॥
 ਆਤਮ ਰਤ, ਸੰਗ੍ਰਹਣ ਕਹਣ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਲ ਢਾਲਣ ॥
 ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਲ ਸਤਿਗੁਰ ਭਿਲਕੁ, ਸਤਿ ਲਾਗੈ ਸੇ ਪੈ ਤਰੈ ॥
 ਗੁਰੁ ਜਗਤ ਫਿਰਣਸੀਹ ਅੰਗਰਉ, ਰਾਸੁ ਜੋਗੁ ਲਹਣਾ ਕਰੈ ॥ ੫ ॥

ਬਾਬਾ ਭੋਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸੀਹ ਵਰਗਾ ਪੁਤਰ ਲਹਣਾ ਜੀ, ਰਾਜੂ ਜੋਗ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ।
 ਇਸ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਪਾਪਾਂ ਦੀ ਕਾਲਖ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । "ਜਾ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰ, ਕਾਲਖੁ ਪੀਨ ਉਤਾਰ, ਤਿਸਰ ਅਗਿਨ ਜਾਹਿ, ਦਰਸ ਦੁਆਰ ॥" ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ
 ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦਾ ਦੁਖ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸੁਕਹੁ ਟਲ ਗੁਰੁ ਸੇਵੀਐ ਅਹਿਨਿਜਿ ਸਹਜਿ ਸੁਭਾਇ ॥
 ਦਰਸਨਿ ਪਰਸਿਐ ਗੁਰੂ ਕੈ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਖੁ ਜਾਇ ॥ ੧੦ ॥
 ਇਥੇ ਕਲਸਹਾਰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਟਲ ਨਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

(੩) ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕੇ (ਪੰਨਾ ੧੩੯੨-੯੪)

(੧) ਕਲਸਹਾਰ 'ਉਲਟੀ ਗੰਗਾ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
 ਜੀ ਨੇ ਸੇਵਕ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇ ਕੇ ਚਲਾਈ । ਪਹਿਲੇ ਸਵਯੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ
 ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ ਸੀ;
 ਆਪ ਦੀ ਸੂਰੀਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲੀ ਜਿਵੇਂ ਮੌਲਸਰੀ ਦੇ ਖ੍ਰਿਛ ਦੀ ਫੈਲਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਦਾ
 ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਫੈਲਦਾ ਹੈ ।

ਸੋਈ ਪੁਰਖੁ ਸਿਵਰਿ ਸਾਰਾ ਜਾ ਕਾ ਇਕੁ ਨਾਮੁ ਅਛਲੁ ਸੰਸਾਰੇ ॥
 ਜਿਨਿ ਭਗਤ ਭਵਜਲ ਤਾਰੇ ਸਿਮਰਹੁ ਸੋਈ ਨਾਮੁ ਪਰਧਾਨੁ ॥
 ਤਿਤੁ ਨਾਮਿ ਰਜਿਕੁ ਨਾਨਕੁ ਲਹਣਾ ਬਪਿਓ ਜੇਨ ਸੂਬ ਸਿਧੀ ॥
 ਕਵਿ ਜਨ ਕਲ੍ਹ ਸਬੁਧੀ ਕੀਰਤਿ ਜਨ ਅਮਰਦਾਸ ਬਿਸਤਰੀਯਾ ॥
 ਕੀਰਤਿ ਰਵਿ ਕਿਰਣਿ ਪ੍ਰਗਟਿ ਸੰਸਾਰਹੁ ਸਾਖ ਤਰੋਵਰ ਮਵਲ ਸਰਾ ॥
 ਉਤਰਿ ਦਖਿਣਹਿ ਪੁਬਿ ਅਰੁ ਪਸਰਮਿ ਜੈ ਜੈਕਾਰੁ ਜਪੰਥਿ ਨਰਾ ॥
 ਹਰਿਨਾਮੁ ਰਸਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਰਦਾਯਉ ਉਲਟਿ ਗੰਗ ਪਸਰਮਿ ਧਰੀਆ ॥
 ਸੋਈ ਨਾਮੁ ਅਛਲੁ ਭਗਤਹੁ ਭਵ ਤਾਰਣੁ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਰ ਕਉ ਫੁਰਿਆ ॥੧॥

(੨) ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਨਾਮ ਸਿਮਰਿਆ ਜੋ ਧ੍ਰ, ਨਾਰਦ, ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ, ਨਵਨਾਥ, ਕਬੀਰ, ਆਦਿ ਨੇ ਸਿਮਰਿਆ । ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਕਰਕੇ 'ਤੇਜੇ ਤਨੇ' (ਭਾਈ ਤੇਜਭਾਨ ਜੀ ਦਾ ਪੁਤ੍ਰ—ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ) ਵਿਚ ਇਹ ਮਹਾਨਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ "ਸਚ ਦਾ ਸੂਰਮਾ ਸੀਲ ਵਿਚ ਤਕੜਾ, ਸਦ-ਭਾਵ ਵਾਲਾ ਤੇ ਘਣੀ ਸੰਗਤ ਵਾਲਾ" ਹੋ ਗਿਆ (ਸਤਿ ਸੂਰਉ ਸੀਲਿ ਬਲਵੰਤ ਸਤ ਭਾਇ ਸੰਗਤਿ ਸਘਨ ਗੁਰੂਅ ਮਤਿ ਨਿਰਵੈਰਿ ਲੀਣਾ) ਤੇ "ਜਿਸ ਦੇ ਸਜੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਮਲ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪਾਸਿਓਂ ਸਿਧੀਆਂ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਤਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ; ਜਿਸ ਦੇ ਖਬੇ ਪਾਸੇ ਰਿਧੀਆਂ ਵਸਦੀਆਂ ਹਨ" ।

ਬਾਰਿਸੁ ਕਹਿ ਚਾਹਿਣੈ, ਸਿਧਿ ਸਨਮੁਖ ਮੁਖੁ ਜੋਵੈ ॥
 ਰਿਧਿ ਬਸੈ ਬਾਂਵਾਂਗਿ ਜੁ ਤੀਨਿ ਲੋਕਾਂਤਰ ਮੋਹੈ ॥
 ਰਿਦੈ ਬਸੈ ਅਕਹੀਉ ਸੋਇ ਰਸੁ ਤਿਨ ਹੀ ਜਾਣਉ ॥
 ਮੁਖਹੁ ਭਗਤਿ ਉਥਰੇ ਅਮਰੁ ਗੁਰੁ ਇਤੁ ਰੰਗਿ ਰਾਤਉ ॥
 ਮਸਤਕਿ ਨੀਸਾਣੁ ਸਚਉ ਕਰਮੁ ਕਲੁ ਜੋਤਿ ਕਰ ਧ੍ਰਾਇਅਉ ॥
 ਪਰਸਿਅਉ ਗੁਰੁ ਸਤਿਗੁਰ ਤਿਲਕੁ ਸਰਬ ਇਛ ਤਿਨਿ ਪਾਇਅਉ ॥ ੯ ॥

ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ (ਪੰਨਾ ੧੩੯੬-੯੮)

ਇਹਨਾਂ ੧੨ ਸਵਯਾਂ ਵਿਚ ਕਲਸਹਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ, ਜਾਤੀ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਰਤਵ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਛੁਟਤ ਪਰਵਾਹ ਅਸਿਅ ਅਮਰਾਪਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਸਦ ਭਰਿਆ ॥
 ਤੇ ਪੀਵਹਿ ਸੰਤ ਕਰਹਿ ਮਨਿ ਮਜਨੁ ਪੁਬ ਜਿਨਹੁ ਸੇਵਾ ਕਰੀਆ ॥
 ਤਿਨ ਭਉ ਨਿਵਾਰਿ ਅਨਭੈ ਪਦੁ ਦੀਨਾ, ਸਬਦ ਮਾਤ੍ਰ ਤੇ ਉਪਰ ਧਰੇ ॥
 ਕਵਿ ਕਲ੍ਹ ਨਕੁਰ ਹਰਦਾਸ ਤਨੇ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰ ਅਭਰ ਭਰੇ ॥ ੨ ॥

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵਿਚ ਗੁਣ ਕੀ ਹਨ :

ਸਤਗੁਰ ਮਤਿ ਗੁੜ੍ਹੁ ਬਿਮਲ ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਆਤਮੁ ਰੰਗਿ ਚਲੁਲੁ ਭਯਾ ॥
 ਜਾਗ੍ਰਾ ਮਨੁ ਕਵਲੁ ਸਹਜਿ ਪਰਕਾਸ੍ਹਾ ਅਭੈ ਨਿਰੰਜਨੁ ਪਰਹਿ ਲਹਾ ॥
 ਸਤਗੁਰਿ ਦਯਾਲਿ ਹਰਿਨਾਮੁ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਾਯਾ ਤਿਸੁ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵਸਿ ਪੰਥ ਕਰੇ ॥
 ਕਵਿ ਕਲ੍ਹ ਨਕੁਰ ਹਰਦਾਸ ਤਨੇ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰ ਅਭਰ ਭਰੇ ॥ ੩ ॥
 ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਹਰਦਾਸ ਜੀ ਸੀ, 'ਤਨੇ' ਦਾ ਭਾਵ ਪੁਤ੍ਰ ।
 ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਜ-ਜੋਗ ਮਾਣਿਆ :—

ਸਤਿਗੁਰਿ ਯੋਮਾ ਤਾਣਿਆ ਦੁਗ ਜੁਥ ਸਮਾਣੇ ॥
 ਅਨਭਉ ਨੇਸਾ ਨਾਮੁ ਟੇਕ ਸਿਤੁ ਭਗਤ ਅਧਾਣੇ ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਅੰਗਦੁ ਅਮਰੁ ਭਗਤ ਹਰਿ ਜੋਗਿ ਸਮਾਣੇ ॥
ਇਹੁ ਰਾਜ ਜੋਗ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਤੁਮ ਹੁ ਰਸੁ ਜਾਣੇ ॥ ੧੨ ॥

ਸਥਾਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ (ਪੰਨਾ ੧੪੦੬-੮)

ਕਲਸਹਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।
ਨਾਮ ਭਗਤ ਤੇ ਸਨ ਹੀ, ਉਚੇ ਗੁਣ ਦੇ ਮਾਲਕ ਵੀ। ਪਰ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼
ਸਨ :

(੧) ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਨਕ ਰਾਜ ਵਰਤਾ ਦਿਤਾ।

ਜਨਕ ਰਾਜੁ ਬਰਤਾਇਆ ਸਤਸੁਗੁ ਆਲੀਣਾ ॥

ਗੁਰ ਸਬਦੇ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ਅਪਤੀਸੁ ਪਤੀਣਾ ॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਸਚੁ ਨੀਵ ਸਾਜਿ ਸਤਿਗੁਰ ਸੰਗਿ ਲੀਣਾ ॥

ਗੁਰ ਅਰਜਨੁ ਘਰਿ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਅਪਰੰਪਰੁ ਬੀਣਾ ॥ ੩ ॥

(੨) ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚੀਜ਼ ਆਪ ਦਾ 'ਸ੍ਰੋਸਟ ਸਬਦ' ਸੀ—ਆਪ ਨੂੰ 'ਬਾਣੀ ਦਾ

ਬੰਹਿਥ' ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਨਾਨਾ ਗੁਰੂ ਅਰਦਾਸ ਜੀ ਵੀ ਕਹਿ ਚੁਕੇ ਸਨ।

ਧ੍ਰੁਮ ਧੀਰੁ ਗੁਰਮਤਿ ਗਭੀਰੁ ਪਰਦੁਖ ਬਿਸਾਰਣੁ ॥

ਸਬਦ ਸਾਰੁ ਹਰਿ ਸਮ ਉਦਾਰੁ ਅਹੰਮੇਵ ਨਿਵਾਰਣੁ ॥

ਮਹਾ ਦਾਨਿ ਸਤਿਗੁਰ ਗਿਆਨਿ ਮਨਿ ਚਾਉ ਨ ਹੁਣੈ ॥

ਸਤਿਵੰਤੁ ਹਰਿਨਾਮੁ ਮੰਤ੍ਰੁ ਨਵਨਿਧਿ ਨ ਨਿਖੁਣੈ ॥

ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਤਨੁ ਸਰਬੁ ਮੈ ਸਹਜਿ ਚੰਦੋਆ ਤਾਣਿਅਉ ॥

ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਕਲਚਰੈ ਤੇ ਰਾਜ ਜੋਗ ਰਸੁ ਜਾਣਿਅਉ ॥ ੭ ॥

(੩) ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਹਾਦਰ ਦੀ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੱਟ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਘੋਲ ਵਿਚ ਕੁੰਤੀ ਦੇ ਪੁਤਰ ਵਾਂਗ ਪਿੱਠ ਨਹੀਂ ਦੇਣ ਵਾਲਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨੁ ਪੁਰਖੁ ਪ੍ਰਮਾਣੁ ਪਾਰਬਉ ਚਾਲੈ ਨਹੀ ॥

ਨੇਜਾ ਨਾਮ ਨੀਜਾਣੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦਿ ਸਵਾਰਿਅਉ ॥ ੧ ॥

(ਸੋਚੋ ਛੰਦ ਵਿਚ)

ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡੱਟ ਕਲਸਹਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਭਵਿੱਖ
ਦੇ ਕਰਤਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦਸ ਰਹਿਆ ਸੀ। ਸਫ਼ਯੇ ਉਦੋਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਜਦੋਂ ਹਾਲੀ ਗੁਰੂ
ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੀ ਸਨ (ਸੰਨ ੧੫੮੧-੨ ਵਿਚ)। ਪਰ ਡੱਟ ਕਲ ਦੀਆਂ
ਕਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਇਨ ਬਿਨ ਠੀਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ।

(੨) ਜਾਲਪ

ਭੱਟਾ ਦੇ ਸਵਈਯਾਂ ਵਿਚ ਜਾਲਪ ਭੱਟ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮਹਲੇ ਭੀਜੇ ਦੀ ਉੱਸਰਤ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਵਈਏ ਰਚੇ ਹਨ । ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਭੱਟ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉੱਸਰਤ ਕਰ ਰਹਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨੂੰ ਸੂਝ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਭੇਤ ਕੀ ਸੀ । ਭੇਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਉਹ “ਮਤਿ” ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਜਿਹੜੀ ਬੇਅੰਤ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ ਸੀ :

ਜਿ ਮਤਿ ਗਹੀ ਸੈ ਏਵਿ ਜਿ ਮਤਿ ਨਾਮੈ ਸੰਮਾਣੀ ॥
 ਜਿ ਮਤਿ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਚਿਤਿ ਭਗਤ ਕੰਬੀਰਹਿ ਜਾਣੀ ॥
 ਰੁਕਮਾਂਗਦ ਕਰਤੂਤਿ ਰਾਮੁ ਜੰਮਹੁ ਨਿਤ ਭਾਈ ॥
 ਅੰਮਰੀਕਿ ਪ੍ਰਹਲਾਦਿ ਸਰਣਿ ਗੋਬਿੰਦ ਗਤਿ ਪਾਈ ॥
 ਭੈ ਲੋਭੁ ਲੋਭੁ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਤਜੀ ਸੁਮਤਿ ਸਲ੍ਹ ਜਾਣੀ ਜੁਗਤਿ ॥
 ਗੁਰੁ ਅਮਰਦਾਸੁ ਨਿਜ ਭਗਤੁ ਹੈ ਏਖਿ ਦਰਸੁ ਪਾਵਉ ਮੁਕਤਿ ॥

ਇਉਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਾਲਪ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਅਨੰਦੁ’ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ । ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਾਪਤੀ ਲੋਭੁ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨੀ ਮੰਨੀ ਹੈ । ਭਗਤਾਂ ਕੀ ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ ਹੈ ਹੀ ਇਹ :—

‘ਲਬੁ ਲੋਭੁ ਅਹੰਕਾਰੁ ਤਜਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਬਹੁਤੁ ਨਾਹੀ ਬੋਲਣਾ ॥’

ਜਾਲਪ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਭਿਜ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਚਰਣ ਤ ਪਰ ਸਕਯਬ ਚਰਣ ਗੁਰ ਅਮਰੁ ਪਵਲਿਰਯ ॥
 ਹਥ ਤ ਪਰ ਸਕਯਬ ਹਥ ਲਗਹਿ ਗੁਰ ਅਮਰੁ ਪਯ ॥
 ਜੀਹ ਤ ਪਰ ਸਕਯਬ ਜੀਹ ਗੁਰ ਅਮਰੁ ਭਣਿਜੈ ॥
 ਨੈਣ ਤ ਪਰ ਸਕਯਬ ਨਯਣਿ ਗੁਰੁ ਅਮਰੁ ਪਿਛਿਜੈ ॥
 ਸ੍ਰਵਣ ਤ ਪਰ ਸਕਯਬ ਸ੍ਰਵਣਿ ਗੁਰੁ ਅਮਰੁ ਸੁਣਿਜੈ ॥
 ਸਕਯਬੁ ਸੁ ਹੀਉ ਜਿਤੁ ਹੀਅ ਬਸੈ ਗੁਰੁ ਅਮਰਦਾਸੁ ਨਿਜ ਮਗਤ ਪਿਤ ॥
 ਸਕਯਬੁ ਸੁ ਸਿਰੁ ਜਾਲਪੁ ਭਣੈ ਜੁ ਸਿਰੁ ਨਿਵੈ ਗੁਰ ਅਮਰੁ ਨਿਤ ॥

ਇਸ ਸਵਈਏ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲਈ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਅਨੰਦੁ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ੩੦ ਤੋਂ ੩੮ ਤਕ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਰੇਰਨਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ । (ਸਕਯਬ ਦਾ ਭਾਵ ਸਕਾਰਬੋ ਹੈ ।)

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਦੀ ਜਾਲਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੂੰ ਡਿਠਾ ਹੋਵੇ :

‘ਜਾਲਪਾ ਪਦਾਰਥੁ ਇਤਯੋ ਗੁਰੁ ਅਮਰਦਾਸਿ ਡਿਠੈ ਮਿਲਹਿ’ ॥

(੩) ਕੀਰਤ

ਭੱਟ ਕੀਰਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਭੀਜੇ ਕੇ	—	੪	(ਪੰਨਾ ੧੩੯੫)
ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਕੇ	—	੪	(ਪੰਨਾ ੧੪੦੫—੬)

ਕੀਰਤ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ 'ਤ੍ਰਾਹਿ ਤ੍ਰਾਹਿ ਤੁਅ ਪਾ ਸਰਣ' ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਨੂੰ ਨਰਾਇਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ :

ਆਪਿ ਨਰਾਇਣੁ ਕਲਾਧਾਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਵਰਿਯਉ ॥

ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਆਕਾਰੁ ਜੋਤਿ ਜਗ ਮੰਝਲਿ ਕਰਿਯਉ ॥

ਜਹ ਕਹ ਤਹ ਭਰਪੂਰੁ ਸਬਦੁ ਦੀਪਕਿ ਦੀਪਾਯਉ ॥

ਜਿਹ ਸਿਖਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿਓ ਤਤੁ ਹਰਿ ਚਰਣ ਮਿਲਾਯਉ ॥

ਨਾਨਕ ਕੁਲਿ ਨਿੰਮਲੁ ਅਵਤਰਿਉ ਅੰਗਦ ਲਹਣੇ ਸੋਗਿ ਹੁਅ ॥

ਗੁਰੁ ਅਮਰਦਾਸ ਤਾਰਣ ਤਰਣ ਜਨਮ ਜਨਮ ਪਾ ਸਰਣਿ ਤੁਅ ॥

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੱਟ ਕੀਰਤ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦਾ ਚਰਸ਼ਨ ਹੋਣ ਨਾਲ 'ਜਿਹ ਪਿਖਤ ਅਤਿ ਹੋਇ ਰਹਸੁ ਮਨਿ ਸੋਈ ਸੰਤ ਸਹਾਰੁ ਗੁਰੁ ਰਾਮਦਾਸੁ'। ਕੀਰਤ ਆਪਣੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਸ ਕੇ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਹਮ ਅਵਗੁਣਿ ਭਰੇ ਏਕੁ ਗੁਣੁ ਨਾਹੀ ॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਛਾਡਿ ਬਿਖੈ ਬਿਖੁ ਖਾਈ ॥

ਮਾਯਾ ਮੋਹ ਭਰਮ ਪੈ ਭੁਲੇ ਸੁਤ ਦਾਰਾ ਜਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਗਾਈ ॥

ਇਕੁ ਉਤਮ ਪੰਥੁ ਜੁਨਿਓ ਗੁਰ ਸੰਗਤਿ ਤਿਹ ਮਿਲੈਤ ਜਮ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟਾਈ ॥

ਇਕ ਅਰਦਾਸਿ ਛਾਟ ਕੀਰਤਿ ਕੀ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਰਾਖਹੁ ਸਰਣਾਈ ॥

ਭੱਟ ਕੀਰਤ ਭੱਟ ਭਿਖੇ ਦਾ ਪੁਤਰ ਸੀ (ਵੇਖੋ 'ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ' ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ), 'ਕੀਰਤ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਦਾ ਬੱਲੂ ਪੰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮੁਖਲਸ ਖਾਨ ਫੌਜਦਾਰ ਗੋਰਖਪੁਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਿਆਂ ੧੭ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ੧੬੯੧ ਬਿ: (੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੬੩੪ ਈ:) ਨੂੰ ਹੋਈ ਸੀ'। ਇਹ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਮੁਗਲਾਂ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਜੰਗ ਸੀ। ਕੀਰਤ ਭੱਟ ਦੇ ਪੋਤੇ ਭੋਜੋ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਜੋ ਬੱਚਥ ਭੱਟ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸਨ, ਸਭੇ ਹੋਰ ਚਾਰ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਾਹੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਅਲੋਵਾਲ, ਪਰਗਣਾ ਲਾਹੌਰ, ਭੁਮੀ ਵਿਚ ਗਭ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਸਨ। (ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ, ਪੰਨਾ ੫)।

(ੳ) ਭਿਖਾ

ਭੱਟ ਭਿਖਾ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਇਸ ਭਰਤਾ ਹੈ:
ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਕ— ੭

ਭਿਖੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਕੇਤ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਵਯਾ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਭੱਟ ਕੌਣ ਸਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ ਕੀ ਸੀ—

ਰਹਿਓ ਸੰਤ ਹਉ ਠੋਲਿ ਮਾਧ ਬਹੁਭੇਰੇ ਭਿਨੋ ॥
ਸੰਨਿਆਸੀ ਤਪਸੀਅਹ ਮੁਖਹੁ ਏ ਪੰਡਿਤ ਮਿਠੋ ॥
ਬਰਸੁ ਏਕੁ ਹਉ ਫਿਰਿਓ ਕਿਨੈ ਨਹੁ ਪਰਚਉ ਲਾਯਉ ॥
ਕਹਤਿਅਹ ਕਹਤੀ ਸੁਣੀ ਰਹਤ ਕੋ ਖੁਸੀ ਨ ਆਯਉ ॥
ਹਰਿਨਾਮੁ ਛੋਡਿ ਦੂਜੈ ਲਗੇ ਤਿਨ੍ਹ ਕੇ ਗੁਣ ਹਉ ਕਿਆ ਕਹਉ ॥
ਗੁਰੁ ਦਇ ਮਿਲਾਯਉ ਭਿਖਿਆ ਜਿਵ ਤੂ ਰਖਹਿ ਤਿਵ ਰਹਉ ॥

ਭਿਖਾ ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਸੰਤ ਨੂੰ ਢੂੰਢ ਰਹਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਭਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ—

ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਅਰੁ ਧਿਆਨੁ ਤਤ ਸਿਉ ਤਤੁ ਮਿਲਾਵੈ ॥
ਸਚਿ ਸਚੁ ਜਾਣੀਐ ਇਕ ਚਿਤਹਿ ਲਿਵ ਲਾਵੈ ॥
ਕਾਮ ਲੋਧ ਭਸਿ ਕਰੈ ਪਵਣੁ ਉਡੰਤੁ ਨ ਧਾਵੈ ॥

ਭਿਖਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਈਆ' ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਮ ਨਰਸੀ, ਬੰਸ ਭਗੀਰਥ ਕੀ, ਕੋਸ਼ਿਥ ਗੋਤ੍ਰਾ, ਗੋਡ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ।

(ਵੇਖੋ ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ, ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਜਿੰਘ, ਪੰਨਾ ੫)

(੫) ਸਲੂ

ਭੱਟੇ ਸਲੂ ਨੇ ਇਕ ਸਵਯਾ (ਪੰਨਾ ੧੩੬੬) ਮਹਲੇ ਤੀਜੇ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਏ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਸਲੂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਗੁਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ ਆਦਿ ਨੂੰ ਜਿਤ ਕੇ ਆਤਮ-ਵਿਜੇ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਹੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਮਾਦਿਕ ਤੇ ਵਿਜਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਸਲੂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਮਹਿਰਿ ਸਮਾਪਿ ਸਨਾਹੁ, ਗਿਆਨਿ ਹੈ ਆਸਣਿ ਚੜਿਅਉ ॥

ਪ੍ਰੰਮ ਪਨਖੁ ਕਰ ਗਹਿਓ, ਭਗਤ ਸੀਲਹ ਸਰਿ ਲੜਿਅਉ ॥

ਭੈ ਨਿਰਭਉ ਹਰਿ ਅਟਲੁ ਮਨਿ ਸਬਦਿ ਗੁਰ ਨੇਜਾ ਗਭਿਓ ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਲੋਭ ਮੋਹ ਅਪਹੁ ਪੰਚ ਦੂਤ ਬਿਖੰਡਿਓ ॥

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਸ ਨੇ ਇਹੋ ਹੀ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ :

ਮੋਹੁ ਮਲਿ ਬਿਵਸਿ ਕੀਅਉ, ਕਾਮੁ ਗਹਿ ਕੇਸ ਪਛਾੜਿਉ ॥

ਕ੍ਰੋਧੁ ਪੰਡਿ ਪਰਚਿਓ, ਲੋਭੁ ਅਪਮਾਨੁ ਸਿਉ ਛਾੜਿਉ ॥

ਸਾਰੇ ਭੱਟਾਂ ਪਾਸ ਕੁਝ ਪਰਵਾਣਤ ਮਿਆਰ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸੰਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪਰਖਦੇ ਹਨ ।

(੬) ਭਲੂ

ਭਲੂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਸਵਯਾ ਕਹਿਆ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਲਪਨਾ, ਸੂਚਜੀ ਭਾਵਕਤਾ ਅਤੇ ਸੋਹਜਵਾਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਸੂਝ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਭਲੂ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਰਚਨਾ ਹੋਣੀ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ੰਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਤੀਕ ਨਹੀਂ ਪੁਜੀ । ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਏ ਨਮੂਨੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਨਮੂਨੇ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਭੱਟ ਭਲੂ ਦਾ ਸਵਯਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :

ਘਨਹਰ ਬੁੰਦ ਬਸੁਅ ਰੋਮਾਵਲਿ ਕੁਸਮ ਬਸੰਤ ਗਨੰਤ ਨ ਆਵੈ ॥

ਰਵਿ ਸਸਿ ਖਿਰਣਿ, ਉਦਰੁ ਸਾਗਰ ਕੋ, ਗੰਗ ਤਰੰਗ ਅੰਤੁ ਕੋ ਪਾਵੈ ॥

ਚੁਦ੍ਰ ਧਿਆਨ ਗਿਆਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕੋ, ਕਬਿ ਜਨ ਭਲੂ ਉਨਹ ਜੁਗਾਵੈ ॥

ਭਲੇ ਅਮਰਦਾਸ ਗੁਣ ਤੇਰੇ ਤੇਰੀ ਉਪਮਾ ਤੋਹਿ ਬਨਿ ਆਵੈ ॥

(ਪੰਨਾ ੧੩੯੬)

(੭) ਨਲੂ

ਭੱਟ ਨਲੂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ੧੨ ਸਵਈਏ ਉਚਾਰੇ ਹਨ (ਪੰਨਾ ੧੩੯੮—੧੪੦੧) ।

ਭੱਟ ਨਲੂ ਤੇ ਭੱਟ ਨਲੂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਸਮਤਾ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੱਟ ਨਲੂ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿਦਿਆ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਲ੍ਹ ਦਾ ਸਾਗਿਰਦ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇ

ਕਰਕੇ ਪੁਤਰ ਆਦਿ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਸਵਈਏ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਰ ਹਰ ਭੱਟ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੇ ਸਵਈਏ ਉਚਾਰੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਚਉਥੇ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਹਨ । ਇਹ ਆਰੰਭ ਦੇ ਸਵਈਏ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਵੀ 'ਜਨਕ' ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਲ੍ਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਛੰਟ ਦੀ ਚਾਲ ਵੀ ਉਹ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਸਵਯਾਂ ਵਿਚ ਹੈ; ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਛੰਦਾਂ ਬੰਦੀ ਕਲ੍ਹ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਪਦ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਪਮਾ (ਸਵਯਾਂ ਨੰ: ੧-੩), ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ (੪), ਗੁਰ ਪਰਤੀ ਕੀ ਹੈ (੫), ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਫਲ ਕੀ ਪਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (੬-੧੨) ਆਦਿ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਬੜੇ ਸਮਰਥ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ, ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ, ਡੂੰਘੇ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸਾਖ ਭਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਭੱਟ ਦੇ ਸਵਈਏ ਸਾਰਿਆਂ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਪ੍ਰਿਅ ਹੋ ਸਕੇ ਹਨ—ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ । ਇਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਨਹੀਂ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ?

ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ, ਧਨਹਿ ਕਿਆ ਗਾਰਵੁ ਦਿਜਇ ॥

ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ, ਲਖ ਬਾਹੇ ਕਿਆ ਕਿਜਇ ॥

ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ, ਗਿਆਨ ਅਰੁ ਧਿਆਨ ਅਨਨ ਪਰਿ ॥

ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ, ਸਬਦੁ ਸਾਖੀ ਸੁ ਸਚਹ ਘਰਿ ॥

ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਅਹਿਨਿਸਿ ਜਪੈ, ਦਾਸੁ ਭਟੁ ਬੇਨਤਿ ਕਰੈ ॥

ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਮੁ ਰਿਦ ਮਹਿ ਧਰੈ, ਸੋ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਹ ਥੇ ਰਹੈ ॥

ਗੁਰੂ-ਛੰਟ ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਇਹ ਪਰੀਵਰਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਕਚਹੁ ਕੰਠਨੁ ਭਇਅਉ, ਸਬਦੁ ਗੁਰ ਸੁਣਹਿ ਸੁਣਿਓ ॥

ਬਿਖੁ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹੁਯਉ, ਨਾਮੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮੁਖਿ ਭਣਿਅਉ ॥

ਲੋਹਉ ਹੋਯਉ ਲਾਲੁ, ਨਦਰਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜਦਿ ਧਾਰੈ ॥

ਪਾਹਣੁ ਮਾਣਕੁ ਕਰੈ, ਗਿਆਨੁ ਗੁਰੁ ਕਹਿਅਉ ਬੀਚਾਰੈ ॥

ਕਾਨਹੁ ਸ੍ਰੀਖੰਡੁ ਸਤਿਗੁਰਿ ਕੀਅਉ, ਦੁਖ ਦਰਿਦ੍ਰੁ ਤਿਨ ਕੇ ਗਇਅ ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਚਰਨ ਜਿਨੁ ਪਰਜਿਆ, ਸੇ ਪਸੁ ਪਰੇਤ ਸੁਰਿਨਰ ਭਇਅ ॥

ਇਸ ਸਵਈਏ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿੰਨੇ ਮਿਠੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹਨ ।

ਭੱਟ ਨਲ੍ਹ ਸਾਖੀ ਭਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਗੀ ਗੁਰ-ਪਰਣਾਲੀ ਹੀ ਮਹਾਨ ਹੈ—'ਜੋਤਿ' ਮਹਾਨ ਹੈ :

ਰਾਜੁ ਜੋਗੁ ਤਖਤੁ ਦੀਅਨੁ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ॥

ਪ੍ਰਬਸੇ ਨਾਨਕ ਚੰਦੁ, ਜਗਡ ਛਯੋ ਆਨੰਦੁ,

ਤਾਰਨਿ ਮਨੁਖੁ ਜਨ ਕੀਅਉ ਪ੍ਰਗਾਸ ॥

ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਦੀਅਉ ਨਿਧਾਨੁ, ਅਕਬ ਕਥਾ ਗਿਆਨੁ.

ਪੰਚ ਕੂੜ ਬਸਿ ਕੀਨੇ, ਜਮਤ ਨ ਤ੍ਰਾਸ ॥

ਗੁਰ ਅਮਰੁ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿ, ਕਲਿਜੁਗਿ ਰਾਖੀ ਪਤਿ,

ਅਘਨ ਦੇਖਤ ਗੁਰੂ ਚਰਨ ਕਵਲ ਜਾਸ ॥

ਸਭ ਖਿਧਿ ਮਾਨਿਉ ਮਨੁ, ਤਬਹੀ ਭਯਉ ਪ੍ਰਸੰਨੁ,

ਰਾਜੁ ਜੋਗੁ ਤਖਤੁ ਦੀਅਨੁ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ॥

ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਮਰਥ ਜਾਣ ਕੇ ਤੇ ਪਹਿਚਾਨ ਕੇ, ਭੱਟ ਜੀ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਬੇਨਤੀ

ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਅਬ ਰਾਖਹੁ ਦਾਸ ਭਾਟ ਕੀ ਲਾਜ ॥

ਜੈਸੀ ਰਾਖੀ ਲਾਜ ਭਗਤ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਕੀ, ਚਰਨਾਖਸ ਫਾਰੇ ਕਰ ਆਜ ॥

ਫੁਨਿ ਦ੍ਰੁਪਤੀ ਲਾਜ ਰਖੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਜੀ, ਛੀਨਤ ਬਸਤ੍ਰ ਵੀਨ ਬਹੁ ਸਾਜ ॥

ਸੋਦਾਮਾ ਅਪਦਾ ਤੇ ਰਾਖਿਆ, ਗਨਿਕਾ ਪੜ੍ਹਤ ਪੂਰੇ ਤਿਹ ਕਾਜ ॥

ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ ਸੁਪ੍ਰਸੰਨ ਕਲਜੁਗ ਹੋਇ, ਰਾਖਹੁ ਦਾਸ ਭਾਟ ਕੀ ਲਾਜ ॥

ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਪਰੇਰਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਕਰਹੁ, ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਪਾਈਐ ॥”

ਭੱਟ ਨਲੂ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਸਵਈਏ ਤੋਂ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਚੇ ਸੰਤ ਦੇ ਦੁੰਦਾਉ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਚੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਖੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਤਸੱਲੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਨਲੂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਮੁਖੁ ਦੇਖਿ ਗੁਰੂ ਸੁਖੁ ਪਾਯੋ ।

ਹੁਤੀ ਜੁ ਪਿਆਸ ਪਿਉਸ ਪਿਵੰਨ ਕੀ, ਬੰਛਤ ਸਿਧਿ ਕਉ ਬਿਧਿ ਮਿਲਾਯਉ ॥

ਪੂਰਨ ਛੇ ਮਨ ਠਉਰ ਬਸੇ, ਰਸ ਬਾਸਨ ਸਿਉ ਜੁ ਦਹੰਦਿਸਿ ਧਾਯਉ ॥

ਗੋਬਿੰਦ ਢਾਲੁ ਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰੀ ਸਮ ਜਲ੍ਹਨ ਤੀਰਿ ਬਿਪਾਸ ਬਨਾਯਉ ॥

ਗਾਯਉ ਦੁਖ ਦੂਰਿ ਬਰਖਨ ਕੋਜੁ, ਗੁਰੂ ਮੁਖੁ ਦੇਖਿ ਗੁਰੂ ਸੁਖੁ ਪਾਯਉ ॥

ਨਲੂ ਨੇ ਰਡ ਤੇ ਝੋਲਨਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਭੰਤ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ;
ਬੋਰ ਕਿਸੇ ਭੱਟ ਨੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ।

(੮) ਗਯੋਦ

ਭੱਟ ਗਯੋਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ੧੩ ਸਵਾਈਏ ਉਚਾਰੇ ਹਨ :

(੧) ਗਯੋਦ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਹ ਦਸੀ ਹੈ :

‘ਗੁਰੁ ਜਹਾਜੁ, ਖੇਵਟੁ ਗੁਰੁ, ਗੁਰ ਬਿਨ ਤਰਿਆ ਨ ਕੋਇ’ ॥

(੨) ਨਾਨਕ-ਜੋਤਿ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਭੱਟ ਜੀ ਨੇ ਦਿਤਾ ਹੈ :—

ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਨਿਕਟਿ ਬਸੈ ਬਨਵਾਰੀ ॥

ਤਿਨਿ ਲਹਣਾ ਥਾਪਿ ਜੋਤਿ ਜਗਿ ਧਾਰੀ ॥

ਲਹਣੈ ਪੰਥੁ ਧਰਮ ਕਾ ਕੀਆ ॥

ਅਮਰਦਾਸ ਭਲੇ ਕਉ ਦੀਆ ॥

ਤਿਨਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸੁ ਜੋਢੀ ਥਿਰੁ ਬਪੁਉ ॥

(੩) ਭੱਟ ਗਯੋਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਰਾਮ ਜੀ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਬੋਲੇ ਉਨੇ :—

(ੳ) ਜੀਤਹਿ ਜਮ ਲੋਕੁ ਪਤਿਤ ਜੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਰਿ ਜਨ ਸਿਵ ਗੁਰ ਗ੍ਰਾਨਿ ਰਭੇ ॥

ਰਘੁਬੰਸਿ ਤਿਲਕੁ ਸੁੰਦਰੁ ਦਸਰਥ ਘਰਿ ਮੁਨਿ ਬੰਡਹਿ ਜਾਕੀ ਸਰਣੇ ॥

ਸਤਿਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਜੋਵਿ ਅਲਖ ਗਤਿ ਜਾਕੀ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਦਾਸੁ ਤਾਰਣ ਤਰਣੇ ॥

(ਅ) ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ ॥

ਕਵਲ ਨੈਨ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਕੋਟਿ ਸੈਨ ਸੰਗ ਸੋਭ ;

ਕਹਤ ਮਾ ਜਸੋਦ ਜਿਸਹਿ ਦਹੀ ਭਾਤੁ ਖਾਹਿ ਜੀਉ ॥

ਵੇਖਿ ਰੂਪੁ ਅਤਿ ਅਨੂਪੁ ਮੋਹ ਮਹਾ ਮਗ ਭਈ ;

ਕਿੰਕਨੀ ਸਬਦ ਵਨਤਕਾਰ ਖੇਲੁ ਪਾਹਿ ਜੀਉ ॥

... ..

(ਤਬਾ) ਪੀਤ ਬਸਨ, ਕੁੰਦ ਦਸਨ, ਪ੍ਰਿਅ ਸਹਿਤ,

ਕੰਠਮਾਲ ਮੁਕਤੁ ਸੀਸਿ ਮੋਰ ਪੰਥ ਚਾਹਿ ਜੀਉ ॥

ਬੇਬਜੀਰ ਬਡੇ ਧੀਰ, ਧਰਮ ਅੰਗ ਅਲਖ,

ਅਗਮ ਖੇਲੁ ਕੀਆ, ਆਪਣੈ ਉਛਾਹਿ ਜੀਉ ॥

... ..

(੪) ਭੱਟ ਗਯੋਦ ਦੀਆ ‘ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਕਾ ਬਡਾ ਤਮਾਸਾ’ ‘ਕੀਆ ਖੇਲੁ ਬਡ ਮੇਲੁ ਤਮਾਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇਰੀ ਸਭ ਰਚਨਾ’ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਸਭੁ ਸਦਕਾ’ ਸਰਗਾਂ ਨੇ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ’

ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਭੇਦ ਹੀ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮਗਰੋਂ ਗੁਰਮਤ੍ਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ।
ਇਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਮਿਕ ਕਰ ਦਿਤੇ ਹਨ—ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੋ
ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ; ਇਹ ਹੀ ਗਯੰਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੀ । ਵੇਖੋ ,

ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਕਾ ਬਡਾ ਤਮਾਸਾ ॥

ਆਪੇ ਹਸੈ ਆਪਿ ਹੀ ਚਿਤਵੈ, ਆਪੇ ਚੰਦੁ ਸੁਰੁ ਪਰਗਾਸਾ ॥

ਆਪੇ ਜਲ ਆਪੇ ਥਲੁ ਬੰਮੁਨੁ, ਆਪੇ ਕੀਆ ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਾਸਾ ॥

ਆਪੇ ਨਰੁ ਆਪੇ ਫੁਨਿ ਨਾਰੀ, ਆਪੇ ਸਾਰਿ ਆਪ ਹੀ ਪਾਸਾ ॥

ਗੁਰਮੁਖ ਸੰਗਤਿ ਸਭੈ ਬਿਚਾਰਹੁ, ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਕਾ ਬਡਾ ਤਮਾਸਾ ॥

(ਪ) ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਭ ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ
ਹੀ ਉਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ :

ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬੁ ਸਭ ਉਪਰਿ ਕਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸਤਜੁਗਿ ਜਿਨਿ ਧੂ ਪਰਿ ॥

ਸ੍ਰੀ ਪੁਰਲਾਦ ਭਗਤ ਉਧਰੀਅੰ, ਹਸਤ ਕਮਲ ਮਾਥੇ ਪਰ ਧਰੀਅੰ ॥

ਅਲਖ ਰੂਪ ਸੀਅ ਲਖਾ ਨ ਜਾਈ ॥

ਸਾਧਿਕ ਸਿਧ ਸਗਲ ਸਰਣਾਈ ॥

...

...

...

...

ਗਯੰਦ ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਛੰਦ ਰੂਪ ਸਵਯਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਹਨ । ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ,
ਛੰਦ—ਚਾਲ, ਲੈ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਆਦਿ ਕਲ੍ਹ ਤੋਂ ਪਰਭਾਵਤ ਹਨ ।

(੯) ਮਥਰਾ

ਭੱਟ ਮਥਰਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ = ੭

ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ = ੭

ਮਥਰਾ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਦੇ ਸਵਯਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ
ਦਸਦਾ ਹੈ :

ਨਿਰਮਲ ਨਾਮੁ ਸੁਧਾ ਪਰਪੂਰਨ, ਸਬਦ ਤਰੰਗ ਪ੍ਰਗਟਿਤ ਦਿਨ ਆਗਰੁ ॥

ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰੁ ਅਬਾਹ ਅਤਿ ਬਡ ਸੁਭਰੁ ਸਦਾ ਸਭ ਬਿਧਿ ਰਤਨਾਗਰੁ ॥

ਸੰਤ ਮਹਾਲ ਕਰਹਿ ਕੰਤੂਹਲ ਤਿਨ ਜਮ ਤ੍ਰਾਸ ਮਿਟਿਓ ਦੁਖ ਕਾਗਰੁ ॥

ਕਲਜੁਗ ਦੁਰਤ ਦੂਰਿ ਕਰਬੈ ਕਉ ਦਰਸਨੁ ਗੁਰੂ ਸਗਲ ਸੁਖ ਸਾਗਰੁ ॥

ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਹਾਨਤਾ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਆਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚਿਤ ਵਿਚ
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਵਸਦਾ ਹੈ :

ਅਗਮੁ ਅਨੰਤੁ ਅਨਾਦਿ ਆਦਿ ਸਿਸੁ ਕੋਇ ਨ ਜਾਣੈ ॥
ਸਿਥ ਬਿਰੰਚਿ ਧਰਿ ਧ੍ਰਾਨੁ ਨਿਤਹਿ ਸਿਸੁ ਬੇਦੁ ਬਖਾਣੈ ॥
ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਵਰੁ ਨਹੀ ਦੂਸਰ ਕੋਈ ॥
ਭੰਜਨ ਗਤੁਨ ਸਮਥੁ ਤਰਣ ਤਾਰਣ ਪ੍ਰਭੁ ਸੋਈ ॥
ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿਨਿ ਜਗੁ ਕੀਓ ਜਨੁ ਮਥੁਰਾ ਰਸਨਾ ਰਸੈ ॥
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਚਿਤਹ ਬਸੈ ॥

ਇਉਂ ਪਰਖੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਥੁਰਾ ਨੇ ਇਹ ਸਵਯਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ
ਹਚਿਤ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਪਰਭਾਵ ਥਲੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—ਸਤਿਨਾਮ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਨਿਰਵੈਰੁ ਸ਼ਬਦ
ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਭੱਟਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁਝ ਵਾਕਫ਼ੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ।

(ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ)

ਜਿਵੇਂ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਦਉਥੇ ਕਿਆ ਵਿਚੋਂ ਭੱਟ ਨਲੂ ਦੇ ਸਵਈਏ ਸਰਬ ਪ੍ਰਿਅ
ਹੋਏ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕਿਆ ਵਿਚੋਂ ਭੱਟ ਮਥੁਰਾ ਦੇ ਸਵਈਏ ਸਰਬ ਪ੍ਰਿਅ
ਹੋਏ ਹਨ—ਕਾਰਨ ਉਹੋ, ਝੂੰਘੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਚ ਭਿਜ ਕੇ ਸਵਈਏ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਨਕ-
ਜੋਤਿ ਦਾ ਗੁਰੂ ਪੰਜਵੇਂ ਭੀਕ ਇਤਿਹਾਸ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ :

ਜੋਤਿ ਰੂਪਿ ਹਰਿ ਆਪਿ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਕਹਾਯਉ ॥
ਤਾਂ ਤੇ ਅੰਗਦੁ ਭਯਉ, ਤਤ ਸਿਉ ਤਤੁ ਮਿਲਾਯਉ ॥
ਅੰਗਦਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ, ਅਮਰੁ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬਿਰੁ ਕੀਅਉ ॥
ਅਮਰਦਾਸਿ ਅਮਰਤੁ ਛਤ੍ਰੁ ਗੁਰ ਰਾਮਹਿ ਦੀਅਉ ॥
ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਦਰਸਨੁ ਪਰੋਸਿ ਕਹਿ ਮਥੁਰਾ ਅੰਬਿਤ ਬਯਾਣ ॥
ਮੂਰਤਿ ਪੰਚ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਪੁਰਖੁ ਗੁਰੁ ਅਰਜਨੁ ਪਿਪਹੁ ਨਯਣ ॥

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਥੁਰਾ ਨੇ ਕਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਕੋਚ
ਉਸ ਨੂੰ ਰਬ ਮੰਨ ਕੇ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕੀ ਹੈ ?

ਅੰਤੁ ਨ ਖਾਵਤ ਦੇਵ ਸ੍ਰਬੈ, ਮੁਨਿ ਇੰਦ੍ਰ ਮਹਾ ਸਿਥ ਜੋਗ ਕਰੀ ॥
ਫੁਨਿ ਬੇਦ ਬਿਰੰਚਿ ਬਿਚਾਰਿ ਰਹਿਓ, ਹਰਿ ਜਾਪੁ ਨ ਛਾਡ੍ਹਉ ਏਕ ਘਰੀ ॥
ਮਥੁਰਾ ਜਨ ਕੋ ਪ੍ਰਭੁ ਦੀਨ ਦਯਾਲੁ ਹੈ, ਸੰਗਤਿ ਸ੍ਰਿਸਤਿ ਨਿਹਾਲੁ ਕਤੀ ॥

ਰਾਮਦਾਸਿ ਗੁਰੂ ਜਗ ਭਾਵਨ ਕਉ, ਗੁਰ ਜੋਤਿ ਅਰਜੁਨ ਮਾਹਿ ਧਰੀ ॥੪॥
 ਜਗ ਅਉਰੁ ਨ ਯਾਹਿ ਮਹਾਤਮ ਸੇ, ਅਵਤਾਰੁ ਉਜਾਗਰੁ ਅਨਿ ਕੀਅਉ ॥
 ਤਿਨ ਕੇ ਦੁਖ ਕੋਟਿਕ ਦੁਰਿ ਗਏ, ਮਥੁਰਾ ਜਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਪੀਅਉ ॥
 ਪਰਤਛਿ ਰਿਦੈ ਗੁਰ ਅਰਜੁਨ ਕੈ, ਹਰਿ ਪੂਰਨ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਵਾਸੁ ਲੀਅਉ ॥੫॥
 ਜਬ ਲਉ ਨਹੀ ਭਾਗ ਲਿਲਾਰ ਉਦੈ, ਤਬ ਲਉ ਕੁਮਰੇ ਫਿਰੈ ਬਹੁ ਧਾਯਉ ॥
 ਕਲਿ ਘੋਰ ਸਮੁਦ੍ਰ ਮੈ ਬੂਝਤ ਬੇ, ਕਬਹੂ ਮਿਦਿ ਹੈ ਨਹੀ ਰੇ ਪਛਤਾਯਉ ॥
 ਜਪੁਉ ਜਿਨ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ ਗੁਰੂ, ਫਿਰਿ ਸੰਕਟ ਜੋਨਿ ਗਰਭ ਨ ਆਯਉ ॥੬॥
 ਕਲਿ ਸਮੁਦ੍ਰ ਭਏ ਰੂਪ, ਪ੍ਰਗਟਿ ਹਰਿਨਾਮ ਉਧਾਰਨੁ ॥
 ਬਸਹਿ ਸੰਤ ਸਿਸੁ ਰਿਦੈ, ਦੁਖ ਦਾਰਿਦ੍ਰ ਨਿਵਾਰਨੁ ॥
 ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਆਪਾਰ, ਤਾਸੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ॥
 ਮਨ ਬਚ ਜਿਨਿ ਜਾਣਿਅਉ, ਭਯਉ ਡਿਹ ਸਮਸਾਰਿ ਜੋਈ ॥
 ਧਰਨਿ ਗਗਨ ਨਵਖੰਡ ਮਹਿ, ਜੋਤੀ ਸ੍ਵਰੂਪੀ ਰਹਿਓ ਭਰਿ ॥
 ਭਨਿ ਮਥੁਰਾ ਕਛੁ ਭੋਦੁ ਨਹੀ, ਗੁਰੁ ਅਰਜੁਨੁ ਪਰਤਪ੍ਰ ਹਰਿ ॥ ੭ ॥

(੧੦) ਬਲੁ

ਬਲੁ ਭੈਂਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਵਦੀਏ ਰਚੇ ਹਨ ।
 ਉਸ ਨੇ ਨਾਨਕ-ਜੋਤਿ ਦਾ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ-ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ
 ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਪਰਮਾਰਥ ਦਸਿਆ ਹੈ ।

ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਭਗਤਿ ਕਰੀ, ਇਕ ਮਨਿ ਤਨੁ ਮਨੁ ਧਨੁ ਗੋਬਿੰਦ ਵੀਅਉ ॥
 ਅੰਗਦਿ ਅਨੰਤ ਮੂਰਤਿ ਨਿਜ ਧਾਰੀ, ਅਗਮ ਗ੍ਰਾਨਿ ਰਸਿ ਰਸੁਉ ਚੀਅਉ ॥
 ਗੁਰਿ ਅਮਰਦਾਸਿ ਕਰਤਾਰੁ ਕੀਅਉ, ਵਸਿ ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਕਰਿ ਧਾਇਯਉ ॥
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਜਯੋ ਜਯ ਜਗ ਮਹਿ, ਤੈ ਹਰਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇਯਉ ॥੨॥

ਗੁਰੂ-ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਵਲ ਦਸਦਿਆਂ ਬਲੁ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਮਨਸਾ ਕਰਿ ਸਿਮਰੈਤ ਤੁਝੈ ਨਰ ਫਾਮੁ ਨ੍ਰੋਧੁ ਮਿਟਿਯਉ ਜੁ ਤਿਣੈ ॥
 ਬਾਚਾ ਕਰਿ ਸਿਮਰੈਤ ਤੁਝੈ ਤਿਨੁ ਦੁਖੁ ਦਰਿਦ੍ਰ ਮਿਟਿਯਉ ਜੁ ਖਿਣੈ ॥
 ਕਰਮ ਕਰਿ ਤੁਝਾ ਦਰਸ ਪਰਸ ਪਾਰਸ ਸਰ ਬਲੁ ਭਵ ਜਸੁ ਗਾਇਯਉ ॥
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਰਾਮਦਾਸ ਜਯੋ ਜਯ ਜਗ ਮਹਿ, ਤੈ ਹਰਿ ਪਰਮ ਪਦੁ ਪਾਇਯਉ ॥੩॥

ਭੱਟ ਨਲ੍ਹ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਬਲ੍ਹ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰ ਮਹਿਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੀ ਹੈ :

ਜਿਹ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਮਰੰਤ, ਨਯਨ ਕੇ ਤਿਮਰ ਮਿਟਹਿ ਖਿਨੁ ॥

ਜਿਹ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਮਰੰਥਿ, ਰਿਦੈ ਹਰਿਨਾਮੁ ਦਿਨੈ ਦਿਨੁ ॥

ਜਿਹ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਮਰੰਥਿ, ਜੀਅ ਕੀ ਤਪਤਿ ਮਿਟਾਵੈ ॥

ਜਿਹ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਮਰੰਥਿ, ਰਿਧਿ ਸਿਧਿ ਨਥਨਿਧਿ ਪਾਵੈ ॥

ਜੋਈ ਰਾਮਦਾਸੁ ਗੁਰੁ ਬਲ੍ਹ ਭਣਿ ਮਿਲਿ ਸੰਗਤਿ ਧੰਨਿ ਧੰਨਿ ਕਰਹੁ ॥

ਜਿਹ ਸਤਿਗੁਰ ਲਗਿ ਪ੍ਰਭੁ ਪਾਈਐ, ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸਿਮਰਹੁ ਨਰਹੁ ॥ ੫ ॥

(੧੧) ਹਰਿ ਬੰਸ

ਭੱਟ ਹਰਿਬੰਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਸਵਈਏ ਰਚੇ ਹਨ ਜੋ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦੇ ਸਵਯਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਲੇ ਦੋ ਸਵਈਏ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸਵਯਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗਦੀ ਪਰਾਪਤ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਗਵਾਹੀ ਹਨ । ਦੋਹਾਂ ਸਵਯਾਂ ਵਿਚ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚ ਤੇ ਰਹੱਸ ਹੈ ।

ਅਜੈ ਗੰਗ ਸਲੁ ਅਣਲੁ ਸਿਖ ਸੰਗਤਿ ਸਭ ਨਾਵੈ ॥

ਨਿਤ ਪੁਰਾਣ ਬਾਚੀਅਹਿ ਬੇਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਮੁਖਿ ਗਾਵੈ ॥

ਅਜੈ ਚਵਰੁ ਸਿਰਿ ਢੁਲੈ ਨਾਮੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਮੁਖਿ ਲੀਅਉ ॥

ਗੁਰ ਅਰਜੁਨ ਸਿਰਿ ਛਤ੍ਰ ਆਪਿ ਪਰਮੇਸਰਿ ਦੀਅਉ ॥

ਮਿਲਿ ਨਾਨਕ ਅੰਗਦ ਅਮੋਰ ਗੁਰ ਗੁਰੁ ਰਾਮਦਾਸੁ ਹਰਿ ਪਹਿ ਗਯਉ ॥

ਹਰਿਬੰਸ ਜਗਤਿ ਜਸੁ ਸੰਚਰ੍ਹਉ ਸੁ ਕਵਣੁ ਕਹੈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਮੁਖਉ ॥ ੧ ॥

ਦੇਵਪੁਰੀ ਮਹਿ ਗਯਉ ਆਪਿ ਪਰਮੇਸ੍ਵਰ ਭਾਯਉ ॥

ਹਰਿ ਸਿੰਘਾਸਣੁ ਦੀਅਉ ਸਿਰੀ ਗੁਰੁ ਤਹ ਬੈਠਾਯਉ ॥

ਰਹਸੁ ਕੀਅਉ ਸੁਰ ਦੇਵ ਤੋਹਿ ਜਸੁ ਜਯ ਜਯ ਸੰਪਹਿ ॥

ਅਸੁਰ ਗਏ ਤੇ ਭਾਗਿ ਪਾਪ ਤਿਨ੍ਹ ਭੀਤਰਿ ਕੰਪਹਿ ॥

ਕਾਏ ਸੁ ਪਾਪ ਤਿਨ੍ਹ ਨਰਹੁ ਕੇ ਗੁਰੁ ਰਾਮਦਾਸੁ ਜਿਨ੍ਹ ਪਾਇਯਉ ॥

ਛਤ੍ਰ ਸਿੰਘਾਸਨੁ ਪਿਰਥਮੀ ਗੁਰ ਅਰਜੁਨ ਕਉ ਏ ਆਇਅਉ ॥ ੨ ॥

ਸਾਰ (Conclusions)

(੧) ਇਹ ਬੜੇ ਅਰਸੀ ਕਵੀ—ਗੁਰੂ, ਭਗਤ, ਭੱਟ ਤੇ ਹੋਰ—ਘਟੇ ਘਟ ੧੦੦੦ ਈ: ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੀਕ, ਭਾਰਤੀ ਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਾਲਾਤ, ਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੇ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਖਰਿਤਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਹੀ ਆਤਮਕ, ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸੁਪਨਿਆਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਚਾਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੁਤੇ ਸਿਧ ਹੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਂਝੇ ਆਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਹੀ ਪੁਜੇ ਹਨ। ਪਰਤਖ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਤਮਕ, ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਹੋਰ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਸਾਂਝੇ ਤੇ ਇਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿਖ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਆ ਕੇ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਪਰਮਾਣ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਸਬੂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(੨) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ੧੦੦੦ ਈ: ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਦਰਪਣ ਵੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਸਿੰਧ, ਉਤਰ ਪਰਦੇਸ਼, ਬੰਗਾਲ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਆਦਿ ਸਭ ਦੇ ਵਸਿਸ਼ਟ ਬੁਧ ਅਨਭਵੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਘਾੜੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਡਾ ਸਾਂਝਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਹੈ।

(੩) ਪਰਤਖ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਿ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪਰਮੁਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪਤਨ ਵਿਚੋਂ ਕਢਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਆਤਮਾ-ਆਧਾਰਤ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਸਿਧ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਲੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਰਹਿਸਮਈ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੁਰਾਤਨ

ਭਾਰਤੀ ਰਾਇ-ਰੂਪ, ਸਿਧਾਂਤ, ਅਨੁਕਾਸ, ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਸੰਕੇਤਾਂ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਅਨੁਕੂਲ ਸਮਾਈ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਖੇਪਿਆ ਜਾਏਗਾ, ਜਦ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਾਖਾਂ ਸੁਰਜੀਤ ਤੇ ਸਮਰਥ ਹੋ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨਾਲੋਂ ਛੁੱਟ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਨਿਰਜਿੰਦ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਕੋਈ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਕੇਵਲ ਪਛਮ-ਆਸਰਤ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਰੂਪਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

(੪) ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਾਂਝੀ ਭਾਰਤੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਝੀ ਸਾਡੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤੰਗ ਦਿਲੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅਜਲੀਅਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਕ ਸਮਰਥ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਜ਼ਰਨ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਕ ਇਕਸੁਰਤਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਾਲ ਮੇਲ ਤੇ ਆਤਮਕ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸਾਂਝ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਅਰਜੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ।

(੫) ਇਹ ਗੁਰੂ, ਸ਼ੇਖ, ਸੰਤ, ਭਗਤ, ਭੱਟ ਤੇ ਕਵੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮ ਤੇ ਹੋਰ ਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਜਫਲ ਹੋਏ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਤਨ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਸਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁਲੰਕਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰ-ਵਸਤੂ (ਸਿਧਾਂਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ) ਨੂੰ ਸਾਭ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਤੇ ਸੈਮਟਿਕ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸੁਰਖਸ਼ਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਪੂਰਬੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਜਰਥਿਆਂ ਦਾ ਸਾਰ-ਰੂਪ ਨਿਬੰਧ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਾਰਤੀ ਪੁਰਾਣਕ ਤੇ ਵੇਦਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁਖਾਵੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਸੁਖਾਵੀ ਸਮਿਗ੍ਰੀ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰੋਸ ਕੇ ਸੁਰਖਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(੬) ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ; ਉਸ ਦਾ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਗ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੀਤਾ; ਉਸ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਰਾਗ ਦਾ ਕੇਵਲ ਗਾਇਕੀ ਤੋਂ ਜ਼ੋਰ ਹਟਾ ਕੇ ਗਾਇਕੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਜੋਗ ਕਰਕੇ ਨਵਾਂ ਸੰਗੀਤ-ਰੂਪ ਉਸਾਰਿਆ। ਇਹ ਕੀਰਤਨ ਰੂਪ ਸੰਗੀਤ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਰਚਲਤ ਹੈ।

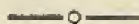
(੭) ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਰਹਿਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਉਥੇ ਤੋਂ ਉਥੇ ਸਭਿਕਾਰ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੇਦ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਆਕਾਰ ਤੇ ਪਧਰ; ਦੋਹਾਂ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀ ਵਡਮੁਲੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹੈ।

(੮) ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਬਹੁ-ਰੂਪੀ ਸਮਿਗ੍ਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕੇ, ਨਿਤ ਨਵੀਂ ਪਰੇਰਨਾ ਦੇ ਸਕੇ, ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਪਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ ।

(੯) ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਮਨੁਖੀ ਗੌਰਤ ਤੇ ਰੱਬਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਥਾਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁਖੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਉਜਲ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਮਨੁਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਤੇ ਇਕ ਸੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁਖਤਾ ਨੂੰ ਰੱਬਤਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਡੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਮੰਡਲਾਂ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਮਨੁਖੀ ਸਦਾਚਾਰ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; ਮਨੁਖੀ ਹਾਵਾਂ-ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਲਤ ਰਖ ਕੇ ਇਕ ਸੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਮਨੁਖੀ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਉਜਲ ਬਣਾਣਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ ।

(੧੦) ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਦਾਹਵੇਦਾਰ ਹਨ । ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਇਸ ਦੇ ਉਲਥੇ ਦੁਆਰਾ, ਇਸ ਦੇ ਵਾਰਸ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮਰਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿਖਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੁਹਰਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਰੇਰਨਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਸਿਖਾਂ ਵਾਂਗ ਸਮਰਥ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ।

[ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਰੂਫ ਸੋਧਣ ਵਿਚ ਸ੍ਰ: ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ. ਏ.
ਨੇ ਮੇਰੀ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ।

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ]